

આમ

સાહિત્ય અને સંસ્કારણ માસિક

એપ્રિલ-મે-જૂન : ૧૯૪૧

વર્ષ અગિયારજી

ગ્રં.ક. ૧-૨-૩

તંત્રી

મોહનલાલ મહેતા
(સંપાદન)

વાર્ષિક કલ્યાણ

દેશમાં રૂ. ૫-૦-૦

બ્રહ્મદેશ રૂ. ૫-૮-૦

પરદેશ રૂ. ૬-૮-૦

અનુક્રમ

ક્રમ	વિષય	લેખક	પાન
૧	આપણા સાહિત્યના પ્રશ્નો	શ્રી. ધૂમકેતુ	૧
૨	અપલોકના અગત્યના સિદ્ધાંતો	શ્રી. વપંત શાહ	૩
૩	મુદ્રકાગ્રામાં અગેરિકા-પ્રવાણ	શ્રી. બાળ કાલેલકર	૮
૪	સ્વામીની સ્મરણ	શ્રી. ભગવત દામચંદ્ર ભટ્ટ	૧૦
૫	હલ્લપંખી	શ્રી. રમણીકલાલ વોરા	૧૩
૬	જીવન અને સાહિત્ય	શ્રી. જગનલાલ વ. પરમાર	૧૭
૭	દિલ્લો મદ્રાસ ઉદ્યોગ-જોતી	શ્રી. કુમરશી ધરમંદી સપટ	૨૪
૮	રસમંદી (કાવ્ય)	શ્રી. ત્રિભુવન બ્રાહ્મ	૩૧
૯	મે' પાંખો ફફડાવી	શ્રી. મુખેન્દ્ર ભટ્ટાચાર્ય	૩૨
૧૦	ખાંખીનાં સિંદૂર (કાવ્ય)	શ્રી. 'કુધારુ'	૩૫
૧૧	પુગરલાલિયા અને જર્મની	શ્રી. 'તજ્જ'	૩૬
૧૨	ગોરખી (કાવ્ય)	શ્રી. સુરેશ ગંધી	૪૪
૧૩	કોરીમાં	શ્રી. પરેશ	૪૫
૧૪	શીવજીવનદ્રોણ	શ્રી. કમળાદેવ કાલિદાસ	૫૦
૧૫	દત્તાત્રેય	શ્રી. નવીનચંદ્ર પંડ્યા	૫૭
૧૬	વસંતતી, ચૂંટણી (કાવ્ય)	શ્રી. હરિલાલ પંડ્યા	૬૪
૧૭	માધ્યમિક શાળા માટે		
	ગુજરાતી વાચનગ્રંથો	શ્રી. દરજીવન સોનીયા	૬૫
૧૮	શુદ્ધિ તંત્ર	શ્રી. કમલસદેવ કાલેલકર	૭૦
૧૯	આપણે-અનુ મુક્તિપુદ્ધ	શ્રી. શાંતિલાલ જીવણલાલ ગંધી	૭૩
૨૦	વા.ગો. શાહની નોંધપાથીમાંથી	શ્રી. ત્રિભુવન તીરછપાઈ દેમાણી	૮૩
૨૧	ખેલ	શ્રી. જીનેન્દ્રકુમાર	૮૬
૨૨	કવિ	શ્રી. પ્રભોધ	૮૭
૨૩	આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કારણ		૮૮
૨૪	દેવે સાયપ્રસ, તારો વારો!	શ્રી. કુમરશી પ. સંપટ	૯૫
૨૫	મંત્રાવાત	શ્રી. રેવિક પિન્ડરી	૯૮
૨૬	પાણીમાં પ્રગટતો (લાક્ષ્મી)	શ્રી. દેવજી રા. ગોરા	૧૦૨
૨૭	'મદાત્યાઓમાં મનમોહ'	શ્રી. ત્રિભુવનલાલ જુદાર	૧૦૩
૨૮	અસાધ્યની વાતો	શ્રી. 'આનંદ'	૧૧૩
૨૯	બાળો પછાતો	શ્રી. સંતાલાલ આ. કાલદાર	૧૨૨
૩૦	દિવસને- (કાવ્ય)	શ્રી. ભટ્ટ	૧૩૦
૩૧	નરસિંહરાવનાં પરવર્ણી કાવ્યો	શ્રી. પીતાંબરભાઈ ન. પટેલ	૧૩૨
૩૨	અપલોકન	શ્રી. જા., પી., ધી.	૧૩૮

હિમાલયનું શ્રેષ્ઠ ગિરખર એવરેસ્ટ
નદીઓમાં સૌથી પવિત્ર ગંગાજી
અને

તમાકુ • તપકીર • જરહા

ખરીદવાનું મહાશુભરાતનું માનાતું મથક
'મહાસુગંધી સ્નેહ વર્કસ' છે

અમારી પ્રખ્યાત સંસ્કૃતિ બનાવશે

• ખાસ ધસવા માટે •

“મુકુલ સ્નેહ દૃશ્ય પાવડર”

દાંત ઉપરની પીળી તથા લાલ છારીને
ઝેરથી નાબૂદ કરે. કુખી દાંત ઉપર
તો એક ચમકાર છે નાના દીનના
૬-૮-૦ : મોટા દીનના ૮-૯-૦

• ધસવા-સૂધવા માટે (સંસ્કૃતિ) •

‘સાણી સિલ્હ છાપ-મહા મુગંધી’

સૂઈ સૌરભમ્ય ઉત્કૃષ્ટ મુગંધી તપકીર
૨ બોક્સ-૪ બોક્સ પેઝીનમાં
૧૨ના ૧ ના રૂ. ૧-૦-૦

• ખાસ સૂધવા માટે (સંસ્કૃતિ) •

અપચિન્નિન

મનોહર મુગંધીવાળી કાળી ઘૂંટલી

“મેડિકેટડ તપકીર”

શીશી ૧ના રૂ. ૦-૩-૦

શીશી ૧૨ના રૂ. ૧-૧૪-૦

૨ બોક્સ-૪ બોક્સ પેઝીનમાં ૨. ૧ના રૂ. ૨.૦૦

આ સિવાય પાનમાં ખાવા માટે ક્યારસ અને મગવા
મિશ્રિત કમળ છાપ “જરહા રોરપક”, દુકાનીમાં પીવાની
સુવાસિત ગણકે, ધસવા-સૂધવા માટે ઝેરી પ.જકીની
સાદી તપકીરો વગેરે અનેક બનવડો અમારે ત્યાં તૈયાર
થાય છે.

- સંપૂર્ણ મફત સમિતિ સાહિત્ય માટે લખો -
[વેપારીઓને ખાસ લાભ અપાય છે.]

મહાસુગંધી સ્નેહ વર્કસ
ગ્રો. ધોળકિયા રણજીડહાસ ઓળખાણ
સિદ્ધાર (કાઠિયાવાડ)

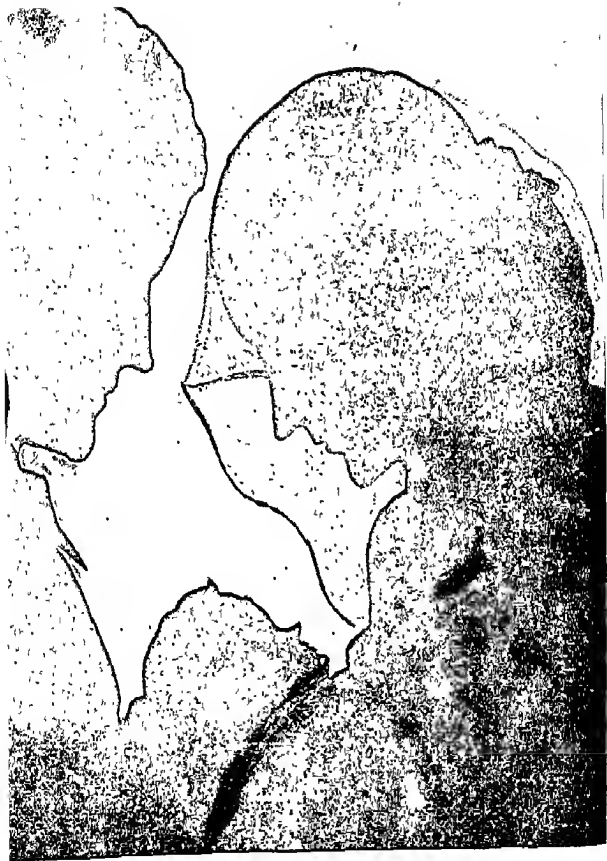
થોડાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

૧. મનન અને મંતવ્યો ૦-૮-૦
૨. નકાકારક હુન્નરો ભા. ૧ ૨-૦-૦
૩. નકાકારક હુન્નરો ભા. ૨ ૨-૦-૦
૪. લગ્ન-ગીમાંના ૦-૧૨-૦
૫. અભિષેક ૧-૮-૦
૬. કપ્પસ્તાન ભા. ૧ ૧-૮-૦
૭. એકાદશીનો ઉપવાસ ૦-૦-૦
૮. અગ્રમા ૨-૮-૦
૯. ખેડૂતોની સમસ્યા ૧-૪-૦
૧૦. નિશ્વાસ ૧-૮-૦
૧૧. માનવીનું ધર ૦-૧૦-૦
૧૨. એક હાલું માનવી ૦-૧૦-૦
૧૩. એક હાલું છોકરો ૦-૧-૦
૧૪. માનસવિજ્ઞાનનો દષ્ટિકોણ ૧-૪-૦
૧૫. લાલ મોરચા ૧-૮-૦
૧૬. સોનિયેટ સમાજ ૨-૮-૦
૧૭. લેનિન ૧-૮-૦
૧૮. ટ્રેડરકી ૦-૬-૦
૧૯. રશિયન નારી ૦-૧૦-૦
૨૦. અધિકાર વચ્ચે (નાટકો) ૧-૦-૦
૨૧. ગોરમી (કાવ્યસંગ્રહ) ૧-૦-૦
૨૨. રાનહલ (મુક્તકસંગ્રહ) ૧-૦-૦
૨૩. અપ્સરા અને બીજાં નાટકો ૧-૦-૦

• મગવાનું ઠેકાણું •

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

ચા.બો.નં.૭૩: શ્રીમાળી સોસાયટી: અમદા:
ચા.બો.નં.૯૭૮: ૧૩૧, મેડેજ સ્ટ્રીટ: મું...

અમે ત્રણ

ૐ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ અગિયારમું

એપ્રિલ-મે-જૂન : ૧૯૪૨

અંક ૧-૨-૩

આપણા સાહિત્યના પ્રશ્નો

પૂરપૂરું પ્રાન્તથી જે લાઈએ ગુજરાતમાં આવે છે તેમાંના ઘણાગણ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષની વાતો લેતા આવે છે. તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ તેમને ગુજરાતનું સાહિત્ય આગળ વધતું લાગે છે. જુવાન માણસોને સહજ એવી આત્મસ્લાધાની ઘણી માત્રા આમાં હોય એમ માનીએ તોપણ, એમ લાગે છે કે, ગુજરાતી સાહિત્યે કાંઈક દિશાદર્શન તો કર્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યની આ રંગ દશા વર્ષો થયાં ચાલતી આવતી હતી, અને છેલ્લાં વર્ષોના પ્રયત્નથી કેટલેક અંશે એણે થોડી સુંદર કલાકૃતિઓ રજૂ કરીને પોતાનો એકઠો નોંધાવ્યો છે એમ માનીએ તો એ દાવો વધુપડતો નહિ હોય એવું કાંઈક કહી શકાય. પરંતુ એટલે જ સાહિત્યને અનુષંગી સઘળી દિશાઓની આલોચના જરૂરી થઈ પડે છે. ગુજરાતની પાસે પોતાની રંગભૂમિ નથી, તખ્તા લાયક નાટકો નથી, જુવાનવર્ગ અશિનયને કલા તરીકે સ્વીકારવા માટે જે ઉપાસના કરવી જોઈએ તેને માટે તૈયાર નથી અને જૂના ધંધાદારી નટે કરતાં ઘણું વધારે ખરાબ દર્શન કરાવી એમાં રાચે છે-દર્શન કરાવે છે એ એટલું લચકર નથી પણ એમાં રાચે છે એ ખરેખર લચકર છે, કારણ કે એથી ગુજરાતીઓને હાથે ચાલતાં સિનેમાઓની માફક જ તેઓ એક એવી હલકા પ્રકારની અભિરુચિ જન્માવે છે કે જેને ટાળતાં વર્ષો લાગે.

ગુજરાતની પાસે ઇતિહાસ અને ઐતિહાસિક સાહિત્ય નથી એ એના બીજો દોષ છે. ઇતિહાસ એ કેવળ 'રીસર્ચ'નું કામ છે એવી માન્યતાએ ગુજરાતને આજ દિવસ સુધી ઇતિહાસનાં બીજાં ઘણાં અંગોની સમજણથી વંચિત રાખેલ છે. ઇતિહાસ આલેખવો એ પણ એક કલા છે. ઇતિહાસ કેવળ જેને 'facts' કહેવામાં આવે છે તેના ઉપર નક્કો નથી-તેના ઉપર નહો છે એ એટલે અંશે સાચું કહેવાય કે, એ વસ્તુસ્થિતિને વિકૃત ન કરી જતાવે પણ વસ્તુ-

સ્થિતિને જોવાના અનેક દૃષ્ટિકોણો આપે એ દૃષ્ટિએ ઉત્તમ પ્રકારનાં જીવન ચરિત્રોનું સાહિત્ય ગુજરાત પાને નથી 'આત્મકથા' જેવા સાહિત્યના પ્રકારની પ્રથા શરૂ થઈ છે પણ હજી એનો વિજસ થયો નથી નિબંધસાહિત્ય-અને એથી વધુ તો હાજવા, રસભરેલા અને સુરુચિનો ભગ કથા વિના સંસ્કારિતાનો પરિભવ ફેલાવનારા, અઠવાડિકમા શોભે તેવા નિબંધો-હજી ગુજરાતમા કોઈએ શરૂ કર્યા નથી ગુજરાતની પછાત કોમોનો ઇતિહાસ, ત્રીતરિવાજ અને એમનું કઠમ્થ સાહિત્ય હજી સંગ્રહિત થયું નથી ગુજરાતી સિનેમા-સચાલકોએ ગુજરાતની વાર્તાઓને પડદા ઉપર વિજ્ય આપાવ્યો નથી, અને ગુજરાતની ભૂગોળ, ગુજરાતની મહાન વ્યાપારી પેઢીઓના ઇતિહાસ, ગુજરાતના પ્રાચીન શહેરોની કથા, ગુજરાતના સ્થાપત્ય વિશે આદિથી અત સુધીનો ખ્યાલ આપનાર પુસ્તકો-અને એવું એવું તો ઘણું બાકી છે ગુજરાત માન નવલકથાઓ વાંચે છે એમ કહેતી વખતે લખનારાઓ ભૂલી જાય છે કે, એમ તો ગુજરાત પાને નવલકથાઓ પણ નથી

આ સમજી શક્ય બનાવવું હોય તો ગુજરાતના લેખકોએ વધારે સંગઠિત બનીને પ્રયત્ન કરવો ઘટે, કાન્ય કે લિંગલિંગ દિશામાં પોતાનું વાળું વગાડતા જીવાનો પ્રગતિ કરી શકવાના નથી

ગુજરાતની પાસે એની લઘુઅધિ હતી, હવે પછી લોકકની બીજી બાજુની માફક એકઅધિ સ્થપાઈ ન જાય એ માનસિક વિકૃતિની પણ સલામ લેવી પડશે

ગુજરાતીઓ વાચતા નથી એ એક ફરિયાદ છે ગુજરાતીઓ પુસ્તક ખરીદતા નથી એ બીજી ફરિયાદ છે ગુજરાતીઓ પુસ્તકો માગીને જ વાંચે છે એ ત્રીજી ફરિયાદ છે-આ મધ્યગી ફરિયાદોમા વળી છે એ છતાં આટલું ચોક્કસપણે કહી શકાય કે, ગુજરાતીઓ પાંચે એકધારા એક પુસ્તકો મૂંઝારી કોઈ બળવાન સંસ્થા નથી, જે છે તેમા અનેક કૃતિઓ છે, અને ગુજરાતીઓને શી રીતે વાચતા કરવા એ પ્રશ્ન ઉપર કોઈએ સતત વિચાર કર્યો નથી નહિતર, વધુ કાંઈ નહિ તો, ગુજરાતીઓ એટલા પુસ્તકો તો જરૂર ખરીદે કે જેથી એકાદ સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા હમેશને માટે સચવાઈ રહે.

ગુજરાતીઓ સિનેમાઓ જુએ છે, ગુજરાતીઓ રેડિયો રાખે છે, ગુજરાતીઓ નૃત્યપ્રયોગોમા રસ લઈ શકે છે, તો ગુજરાતીઓ કેવળ પુસ્તકોમા રમ નથી લેતા એમ કહેતા પહેલા, ગુજરાતીઓને પુસ્તકોમા રમ લેતા કરવા માટે કોણે સતત, સત્ય અને વ્યવહારુ પ્રયોગ કર્યો છે એ બાબતું આનંદદાયક થઈ પડશે

વિવેચનની આજ લગીમાં અનેક વ્યાખ્યાઓ રચી આપવાની કોશિશ થયા કરી છે. ‘પુસ્તકના ગુણ દોષના નિરીક્ષણ’ને પણ વિવેચન કહેવાના ગઈકાલના સાહિત્યસર્જન વખતે પ્રયત્નો થયેલા. પણ જેમ જેમ રસદષ્ટિનો વિકાસ થતો રહ્યો તેમ તેમ વિવેચનની વ્યાખ્યા પણ વધારે ઝીણવટથી થતી રહી. ‘નર્સિંહરાવભાઈએ આપણે ત્યાં વિવેચકને સર્જક કહ્યો છે. આજે શ્રી. વિશ્વનાથભાઈ એ જ મુદ્દા પર ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક છલાવટ કરીને નિષ્કર્ષ તારવી આપે છે કે, ‘વિવેચક સર્જકનો નેત્રિયો ભાઈ છે, અને તેનું લક્ષ્ય પુસ્તકના હાર્દમાં રહેલા સૌન્દર્યને પારખીને એ સૌન્દર્યના અન્યને ભોક્તા બતાવવાનું છે’ આવી મત-લખનાં વિધાનાથી વિવેચનની વ્યાખ્યા ખૂબ વિસ્તીર્ણ બની છે. આપણે ત્યાં જ આ વિવેચનની ચર્ચા સદા તાજી રહ્યા કરી છે. આ વિષયને સદીઓ લગી વિકાસ સાધવાની તક સાંપડી છે એવા અંગ્રેજી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ અવનતી વ્યાખ્યાઓ રજૂ કરવાનાં પ્રયત્નોની પરંપરા ચાલી આવી છે. અદ્યતન આનોર્લડ અને સેંટ જોવે જેવાંઓએ રજૂ કરેલા તેમ જ સ્વીકારેલા સિદ્ધાંતો અત્યારે પણ તૈયાર થતા હરકાઈ વિવેચકનું લક્ષ્યબિંદુ બની રહ્યા છે જે આર્થર સાયમનની વ્યાખ્યા એક જ લીટીમાં પ્રસ્તુત વિષયના મહત્ત્વને તેમ જ ગાંભીર્યને વ્યક્ત થવા દે છે.

✓ “Criticism is a valuation of forces”

એ સાથે અંગ્રેજીમાં કોલેરિન્જની વ્યાખ્યા પણ આજે એક સિદ્ધાંતના રૂપે અત્યારના વિવેચકોએ સ્વીકારી છે. એ પશ્ચિમની વ્યાખ્યા આ રહી: “The ultimate end of criticism is much more to establish the Principles of writing, than to furnish rules how to pass Judgement on what has been

written by others.” અત્યંત આ એક જ મુદ્દાને ખૂબ વિસ્તારથી કોલેરિન્જે સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, તોપણ કેટલાક વિવેચકો તેના અમુક સિદ્ધાંતો સાથે સંપૂર્ણ અંશે સંક્રમત થઈ શકતા નથી.

આ પ્રકારનું વિસ્તારપૂર્ણ વિવેચન લખવાની સફળ પ્રવૃત્તિમાંથી આજે આપણે ત્યાં અને અંગ્રેજીમાં વિશ્વમાન છે તેવા અવલોકનનો ઉદ્ભવ થયો, (“Reviewing”) અને તે પછી ત્યાં પણ અવલોકનના સ્વરૂપની આંકણી કરતાં અનેક મંતવ્ય ફરતાં થયાં અને આજ લગી એ વિષય રસપ્રદ ચર્ચા પૂરી પાડી આપે તેવો રહેવા પામ્યો છે. અવલોકનનો આરંભ એકાદ સદી જેટલા સમય પહેલાં થયો છે એમ મિ. કુમ્મ ર્સ્વીનરટન માનવા પ્રેરાય છે. તેમણે આ વિષય પર નાની પુસ્તિકા લખીને બહાર પાડી છે. “The Reviewing and Criticism of Books”. આ તાજી બહાર પડેલી પુસ્તિકાએ ફરી એકવાર રસપ્રદ અને ગરમાગરમ ચર્ચાને અવકાશ આપ્યો. વળી મિ. સ્વીનરટને ખૂબ ચોક્કસાઈપૂર્વક પોતાના કથનના વિગતપૂર્ણ મુદ્દાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે. એમનો ધરાદો વિવેચન અને અત્યારના પ્રચલિત વિવેચન વચ્ચેની ભેદરેખા દોરી બતાવવાનો છે. આ પ્રકારનું દૃષ્ટિ-બિંદુ આજે આપણને પણ ખૂબ ઉપયોગી અને તૈયાર થતાં નવાં બળોનું મહત્ત્વાંકન કરવામાં પૂરતી રીતે સહાયશ્રૂત થઈ પડે તેવું છે. તેથી તેમના કેટલાક સંકલ્પના મુદ્દાઓની ટૂંકી તારવણી કરવાનું આ સ્થળે મુનાસબ લાગશે.

મિ. સ્વીનરટનના અવલોકનના સ્વરૂપને આકાર આપનાર વ્યક્તિઓમાં ખાસ તો મેકાલે અને જેફરીની ગણના થઈ શકે. એક વિશદ નિર્બંધના સ્વરૂપમાં તેઓ કાંઈ પણ નવા પુસ્તક પરનું પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરતા અને સ્વપરચિત નિર્ણય રજૂ કરવામાં અચકાતા નહિ, કારણ કે બીજા કાંઈ પણ

તૈયાર થતા અજાણતાના મુકાબરે પોતાનો અજાણસ અને વિરાગતુ ગાન ગીત તેમ જ ઉચ્ચગતુ છે તેવો એ પરિણામો ઘણે હોય એ સમયે આ અભિનયો મહાન લેખાતી, આ બેશ્વર અત્યારે નવા બોલો અને નવી દૃષ્ટિથી ભેનાગો માનવાન પ્રગટે તેના અજાણસ અને વિરિદ્ધાનના મજબૂત દૃઢ અને પૂરતા ગીત બોલો એ પ્રકારના અનોખાસ્વરૂપમા દેખાઈ આવે તેમ છે વળી મિ રીનગ્ગન આગળ જતા આ પ્રમાણના લેખકાની પ્રમાણ અમુક અંશે હેતુની અને લેગની મથુના કરે છે આ બધી અભિનયોને તેઓ critic of highest order કહી બતાવે છે

આગળ જતા મિ રીનગ્ગન અનોખાસ્વરૂપનો વિગતસર નિઝાગાતી પ્રશ્ન કરે છે જો મ્હેં છે, વિવેચન આ અનોખાસ્વરૂપનો પોલી સમજૂતી રજૂ કરનાર સે, મને છે વળી જો જ મહાનુભાવી પદ્ધતિ આજના આપણા કેન્દ્રાક અમગર અનોખાસ્વરૂપ (Star Reviewers)ની ખૂબ નજીક આવે તેવી છે જોકે આપણાના પાસ ફિલ્મ કાર્ડ પશુ અથ પરનો લેખ તૈયાર પ્રમાણ તે વાપરતો અને તે પગીતો જોમ ફિલ્મ આ લેખની મુસારણા માટે જરૂરનો થઈ પડતો દર સોમવારે તતો લેખ રજૂ થયો અને તેના જોકે લેખમા જોકે જ અથનુ અનોખાસ્વરૂપ આ જ પ્રકારનું અથના તો મોઝાના ફેરફાર સાથેનુ અથ લોખન આજે અંગ્રેજમા ઉસમઃ મેકાર્થી Sunday Timesમા લખે છે જોકે જ પુસ્તક પર જોકે લેખ લખવાનો નિયમ તેમણે મોક્ષસાધપૂર્વક જાગવી રાખ્યો છે

આ રીતે ભેતા આપણે ત્યા પશુ જોકે જોરી માન્યતા પ્રચલિત છે અને તે કેન્દ્રાક અંશે વાગતરિક પશુ છે કે અપણે ત્યા લખાયેના મર્કાકના વિવેચન અથના અનોખાસ્વરૂપનો પ્રેરણા-ભૂમિ અંગ્રેજ વિવેચન અને અનોખાસ્વરૂપ છે વળી આ પ્રમાણના વિવેચનને મો આધુનિક અંગ્રેજ સમીક્ષકની દાના છે, તેમ જ એ લેખો જોકે રીતે સમીક્ષાનુ હાલુ સ્વરૂપ સરજી આપના સાથે હાડી દૃષ્ટિ અને અજાણસની સામગ્રી પ્રશવનારા છે એ સિવાય અન્ય વિવેચકોના પ્રશ્નો

પશુ આપણે ત્યા આપણા વિવેચનસાહિત્યને ઉચ્ચ કોગીએ લઈ જવાની સફળતામાં પશુ આપણા છે પરતુ અત્યારે નવી રીતે Sunday Timesમા આવતા મિ ઉસમઃ મેકાર્થીના લેખોના સ્વરૂપ સાથે મુકવા માટે આપણને નમ્નો પૂરો પાડે તેવું દમ્ત 'પ્રભ બધુ માં પ્રતિપાસિ આવતું મથાનલોક છે આપણા મોનિટર સ્વરૂપમા હોવા છતાં પશુ એ કનમમા જે વિવેચનના લક્ષણો ભેવા મળે છે તેવા જ દૃષ્ટિમિદુનો ઉપયોગ આપણે ત્યા લખાતા અન્ય સામયિકોના અનોખાસ્વરૂપમા નથી થતો જોમ મ્હેં મો નથી પ્રમાણુ પત્ર કે નથી તારીફ પરતુ બિનકુન સ્પષ્ટ સ્વરૂપમા દેખાઈ આવતી ખરી દમ્તનો નિર્દેશ માન છે મિ રીનગ્ગન મિ ઉસમઃ મેકાર્થીના અનોખાસ્વરૂપ માટે આ શબ્દો વાપરે છે 'Mr MacCarthy who continues a tradition so valuable in its unhesitating commentary on a single new book at a time and its effort to reconcile criticism with hebdomadal journalism

તે પગીના કુકરોતોમા મિ રીનગ્ગન અનોખાસ્વરૂપના પદ્ધતિની પરિસ્થિતિ તપાસે છે એજો જણાવે છે કે જોકે વાત મીમર્થ થઈ પડી છે અને તે જોકે, પુસ્તકોના પ્રકાર પરિવર્તન પામ્યા છે તેમ જ પ્રકારોની સખ્યા વધી છે 'આજે મર્કાકના વાચકોને ખૂબ જમી જતા તેના ચરિત્રાત્મક મથો લોકોને બહુ પ્રિય લાગતા નથી તે પ્રતા કાર્ડ પશુ નવલકથામા આજના વાચકોને બહુ રસ પડે છે મરિતા અમુક સમય પૂરતી પશુ તેનું મહત્ત્વ હાલુ મનાતી રહી છે વળી અજાણસના સંજોગોમા અથપાન અને બીજા કાર્ડ પશુ પુસ્તકના ધણા રીતે સેટ મથે જેવાં વિષ્ણુ પૂર્ણ અનોખાસ્વરૂપ વાચવાને અવકાશ નથી ત્યારે શું ?

આ પરિસ્થિતિમાથી જોકે પ્રકારનું નવું આવતો કનુસ્વરૂપ અગ્નિવમા આ યુ અનાત તેમા મુસારના લેખોના પશુ સમાવેશ થતો ગ્હે છે, તેમ છતાં મિ રીનગ્ગન કાર્ડ પશુ ભાતના દૃષ્ટિમિદુથી રહિત અને કુકર છાપાયાહી સૈદ્ધીમા લખાયેના અવલોકનને

destructive Review કહીને સંબોધે છે. "It is true that as the nineteenth century advanced, the basic review triumphed" x x x x It was dull and rapid" આ પ્રકાર અઘાપિ જીવંત છે અને બહુલાતી બોલોની સાથે પણ સમજાજી અને અભ્યાસની અલ્પ સામગ્રી સાથે પગલાં પાડતો આવે છે. આ નૂતન નહિ પરંતુ સદાનૂતન રહેવાને જ તત્પર એવું સ્વરૂપ આપણે ત્યાં પણ ગઈકાલનાં ઉર્ધ્વલક્ષી ધોરણોની ઉપેક્ષા કરતું આગળ વધ્યે જાય છે. આ પ્રકારના અવલોકનમાં ઉચ્ચ કક્ષાના દર્શિશ્રિદુતો અભાવ હોય છે, તેમ જતાં આ પ્રકાર વધુ પ્રચલિત-વધુ સમુદાયપ્રિય બનવાનાં કારણો મિ. સ્વીનરટન બતાવી આપે છે. "ખાલી અમુક જાતના ઇચ્છના પ્રચારની લાખના અથવા તો લખનારાઓની શૈલીનું આકર્ષણ આ પ્રકારને લોકગમ્ય બનાવી આપે છે, આ પ્રકારના લખાણમાં સાચી સમજણની જગાએ નરી ગેરસમજૂતી દેખાઈ આવે છે, અને આજના અવલોકનમાંથી જાણનારીનું તત્ત્વ અલ્પ થઈ ગયેલું લાગે છે તે પણ ઉપર કહી તેથી રિયલિટીના લીધે જ." એજીપ્તી બેપરવાઈ અને અજ્ઞાનતાએ ગ્રેસલા પૂર્વમહ પર મંડિત થયેલાં આજનાં અવલોકનો કાં તો ઇચ્છનાં બેદરતા વખાણ કરે છે, કાં તો હલકી ટીકાઓના રૂપમાં પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે અને અભ્યાસની અલ્પ મૂડી ધરાવતો કોઈ સહચી લેખક ફક્ત પુસ્તકનો સાર રજૂ કરીને કર્તવ્ય પૂર્ણ થયું તેમ માની લે છે.

મિ. સ્વીનરટન પણ આ મંતવ્યના ટેકામાં વિગતો આપે છે કે, "અવલોકનમાં જાણે રજૂરજો તૈયાર સિક્કો લગાવી દેવાનો હોય તેમ ઉત્તમોત્તમ (Master-piece) શબ્દ સામાન્ય થઈ પડ્યો છે, વળી એ હકીકત પણ લક્ષ્યભિમુખ રાખવી અગત્યની છે કે, કેટલી બેદરકારીથી આ લખનારાઓ વિશેષણોને ઉપયોગ કરે છે અને એ દર્શિઓ Good એ: શબ્દ જોને ખરો અર્થ ગુમાવી બેઠા છે. વળી 'stark', 'glorious' જેવા શબ્દો તો વાત વાતમાં નેવા મળે છે. આવાં

લખાણોને મોટાં મથાળાં આપવાની પણ હરીફાઈ ચાલી રહી છે. આ માટે તંત્રીઓ કંઈ યોગ્ય ઠપકા પાત્ર નથી. ને પુસ્તકમાંથી વારંવાર અવતરણો આપવાની વલણ પણ ખૂબ જોરમાં છે." આ બધાં લક્ષણો આજના આપણે ત્યાંના પ્રચલિત અવલોકનમાં છે, અને તેથી આગળ વધીને એવું વિધાન રજૂ કરી શકાય કે, તેને અવલોકન નામ આપીએ તો એ સ્વરૂપની નિર્લક્ષ્યતા કરીએ છીએ તેથી લાગણી-આજનાં કેટલાંક અવલોકન વાંચતી વેળા-પેદા થાય છે.

અને આપણે ત્યાંનું આજનું અવલોકનનું સ્વરૂપ સમજના વહેવા સાથે અગત્યનાં બધાં જ લક્ષણોથી વેગળું બનતું જાય છે. તદુપતા અને વિષયપરતવેનો શ્રમસાધ્ય અભ્યાસ નથી એ અગત્યની હકીકત એક તરફ રહી જ્યાં જતાં, અંગ્રેજીમાં લખાતાં કેટલાંક અવલોકનમાં વિવેકદર્શિ પણ દેખાઈ આવે છે, જ્યારે કોઈ વાર સામાન્ય વાચકને અનુરૂપ એવી રુચિની જ દોરવણી સ્વીકારીને સમીક્ષા લખનાર એક વર્ગ જેવા નમૂડિયા સમીક્ષકો જોડેલો દોષપાત્ર લેખાતો નથી. મિ. સ્વીનરટન તેમના પુસ્તકમાં આદર્શ સમીક્ષકની વાત નથી કરતા, પરંતુ વિવેકદર્શિ અને પ્રમાણજ્ઞાન સાથે વિષયના હાર્દને પૂરતી રીતે પિછાની લેવાની દર્શિ ધરાવનાર કોઈ પણ અવલોકનકાર તેમના મતે જાનતા અને કર્તાનું ક્રેય સાધી શકશે. અત્યારે કેટલાંક સમજાવી અને અભ્યાસનિષ્ઠ એવા થોડાક સમીક્ષકોને તેઓ પ્રતિભાસંપન્ન અવલોકનકારો તરીકે ઓળખાવે છે. તેમાં ખાસ કરીને સર. જી. સી. રક્વાયર, આર. એ. સ્ટાર્કેન્સ, અને મિ. રોબર્ટ લીન્ડને ઉલ્લેખ કરે છે.

તે પછી હમણાં એક પણ તરફથી નામરહિત સમીક્ષા કરવાની પ્રથાને ખીલવવાની દિમાયત થઈ રહી છે. એ પ્રણાલિકામાં અમુક લાભ રહ્યો છે તે હકીકત સ્વીકારીને પણ મિ. સ્વીનરટન પોતાનું મંતવ્ય ઠરવે છે કે, "આ રીતે નામ વગરનાં લખાણમાં હલકી ટીકા કરવાની તક મળવા સાથે એ પ્રકાર રહી-સકી સાખ પણ ગુમાવશે!" તેઓ એક વાત સ્પષ્ટ કરવા માગે છે કે, અવલોકનનું ક્ષેત્ર બંને મર્યાદિત

રજુ પણ તેમા વિવેચની દષ્ટિતો જ ઉપયોગ થયો જોઈએ વળી પુસ્તકો પાછળ ગ્રહના લેખને આ લખાણમા કામ લાગેના ગણો પિંજાની લેવાની શક્તિ તેનામા હોવી જોઈએ તે કદી પણ ઉનાચ નહિ કરે ! ધીરજથી નિરીક્ષણ કર્યાને તેનો ઉત્તર સ્વભાવ હોય જ પુસ્તકના હાર્દને જનતા પાસે ગ્રહ કરવાની તેની પ્રવૃત્તિ હમેશા નિર્મળ લાવનાઓથી બિન્ન બનેલી હોય વળી તે તે લેખકો જ જવાનર છે તેમ નથી પણ પુસ્તક વાચનારી જનતાનો પોતે પ્રતિનિધિ છે, એ ખ્યાલથી મુક્ત બનનાર સ્ત્રી-વિદ્યા ચૂંટી જવાનો જનતા તેની પાસેથી પુસ્તક કેવું છે એ જાણવા કરતા પુસ્તકમા શું છે, એ એમને વાચવું રાખે, એવું જાણવાની અપેક્ષા રાખે છે અને વ્યક્તિગત રીતે સમીક્ષક પોતે શું ધારે છે તે જાણવાની આતુરતા વાચકમા સાધારણ રીતે દેખાઈ આવે છે He is an interpreter — x x x x Intelligence in reviewing is not enough It must be supported by imagination by taste, by humour, detachment, experience of men and books The irresponsible reviewer is as bad as the book stretcher

આ રીતે સમીક્ષકના કેટલાક અગત્યના લક્ષણોની આવશ્યકતા મિ સ્વીનરટન સૂચવે છે, અને આગળ જતાં એ પ્રવૃત્તિ અથવા તે એ પ્રકાર વિરાદ તેમ જ સૌન્દર્યદષ્ટિને લક્ષે લખાયેલા વિવેચન કરતા કોઈ પણ દરજ્જે ઉતરતો નથી એવું જાણી આપે છે “The Reviewer can approximate the critic.”

વાસ્તવિક રીતે આપણે ત્યાંની સમીક્ષા કોઈ પ્રકારના સ્થાપિત સિદ્ધાંતો પર નિર્ભર નથી પરંતુ લખનારની અણધાર અને અસ્થિત મનોદશાનું લખાણમા લક્ષીયાર પ્રતિબિંબ પડતું હોય છે પ્રજા બુદ્ધિના પ્રયાવનોકનનું જ સ્વરૂપ છે તે જ ખરેખરા અવનોકનનો સુર નમૂનો છે એવું અથવા તો એ રસદષ્ટિ સાથે સમન્વય સાધી શકે તેવું અવનોકન

જવ લે જ કોઈ કોઈક સામર્થ્યમા કોઈ વેળા માત્ર નરરે પડે તેવું જ

આ પ્રકારની અસ્થિરતા આપણી કેળવણીમાં જતાં વાચનરૂચિને માટે પ્રભાવની નીચવાની, કારણ કે તેમા એક પ્રકારના જ પુસ્તક ના અવનોકનમા સાચા વિવેચકની લાવનાનો ઉપયોગ થતો નથી, પરિણામે એક નવનકથા અથવા તો નવલિકાના પુસ્તક સમઘી જાતજાતના મનકાવના ખરાલો રજૂ કરવામાં આવે છે તામ જકાર પડેના મિસિમ વર્જિનિના પૂરના પદ્યો ‘The Reviewing’ મા આ પ્રકારની વાણ સાથે ખૂબ નાખમદગી બતાવનામાં આત્રી છે ઉપરાંત લેખિકા બાર્ડ અવનોકનની પૃથા નાખમદગી જોઈએ એવી આવશ્યકતા પર ખૂબ વજન મૂકે છે કારણ કે લેખિકા બાર્ડ આ વિષય લેખનપ્રવૃત્તિ માટે, હવે જારી મુદ્રણ રસમાનના અને તેના અનુષંગી અન્ય લક્ષણો યુક્તિતો જન છે ત્યારે હાનિકર્તા નીચકશે તેનો ભર સેવે છે

‘The reviews themselves, is extremely unsatisfactory,—indeed the recent failure of certain Magazines consisting largely of reviews x x x x—and the reviewer has ceased to have any value to the author and to the public

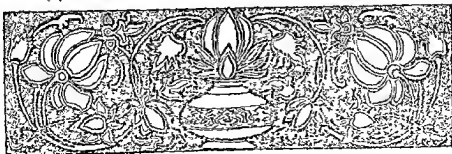
લેખિકા પોતાના મતન્યને હળુ પણ વધુ આગળ જવા દે છે એક નાનું સમૂહ બ્યાન આપી દેવાય છે વધારામા નવનકથા હોય તો પોર (વસ્તુતો) સાર આપે છે પ્રવિતાનું પુસ્તક હોય તો ચોટી ઉત્કૃષ્ટ લાગતી લીંગા ઉનારી લે છે અને ચરિત્રાત્મક પ્રથ હોય તો તેમાથી થોડુંક અસત્ય આપી દે છે—અને લેખિકાની જાહેરત તેમ જ તેના બીજા હિતો પર આડ મતરી રીતે પ્રકાર મવાની અજની અવનોકનપ્રથા તક આપે છે !”

આ જ પેમ્બ્રોમા એક લેખ મિ લિવોનાર્ડ પૂકનો પણ છપાઈ છે તેમા તેઓ પોતાનું મતન્ય

રજૂ કરે છે. તેમાં તેઓ વળી અવલોકનને વિવેચન કરતાં તદ્દન સ્વતંત્ર એવો વિષય લખે છે. “સાહિત્યવિષયક વિવેચન કરતાં અવલોકન ગિલકુલ નિરાળો પ્રકાર છે અને અવલોકનકારને વિવેચનની જેમ ૧૦૦૦માંથી ૯૯૯ દાખલાઓમાં બનતું આવે છે તેમ, લેખકને ઉદ્દેશોધન કરવાનું નથી હોતું પરંતુ એ તો સમુદાય-જનતા-સાથે વાત-કરી રહ્યો હોય છે...x x x અવલોકન એ તો ઉચ્ચ પ્રકારની રસદષ્ટિ અને દક્ષતા માગી લેતો ધરે છે. પરંતુ આજે તો આ ક્ષેત્રમાં—અપ્રામાણિક અને ગિનલાખકો જેમ રાજકારણની ક્ષેત્રમાં ‘પાદસ’ચાર કરી શક્યા છે તેમ—ગિનલાખકો ધૂસી ગયા છે.”

આપણે આ વાતાવરણ અને વાચન પ્રત્યેનો અનુભવ એ પ્રદેશ કરતાં જુદો પડી આવે જ અને

તે અંબેગોમાં એ સ્વરૂપની સરખામણીમાં તફાવત રહેવાનો જ એ તો સર્વસ્વીકાર્ય સત્ય છે, પરંતુ છીછરાપણાની અને લખનારની મનોદશા વિશેની ત્યાંની ફરિયાદ આપણાં અવલોકનને સહેજે લાગુ પડી નથી છે. એકવાર કહેવાઈ ચૂકેલા શબ્દોનો ફરીવાર ઉપયોગ કરીએ તો કહી શકાય કે, પત્રોનો સંચાલક-વર્ત્તમાં લગી પ્રામાણિક અવલોકન પર ખૂબ વજન નહિ આપે આં લગી તકવાદી લખનારાઓની કલમ આ અતિ અગત્યના અને પ્રગ્ન તેમ જ લેખક સાથે ખૂબ નિકટની નિરપત ધરાવતા ક્ષેત્રનો કપાત્તે નહિ છોડવાની. અને આપણે તો હજી વિકાસની દિશાએ દૂર કરી રહ્યા છીએ ત્યારે વધુ ચોક્કસ, કાર્યદક્ષ, પ્રામાણિક અને તટસ્થતા જાળવી રાખતાં અવલોકન-થી જ સાહિત્યને વધુ ઉચ્ચત અવસ્થામાં લઈ જઈ શકીશું, એ દષ્ટિ આપણું ધ્યેય બનવી જોઈએ.

યુદ્ધકાળમાં અમેરિકા-પ્રયાણ

[શ્રી. બાળ કાલેલકર B. E. (Mech.)ના પત્રો]

[શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરના નાના પુત્ર શ્રી. બાળ કાલેલકરે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ, રાયલ ઇન્સ્ટિ-
ટ્યુટ ઓફ સાયન્સ અને કરાંચીની એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં પોતાનો અભ્યાસ પહેલાં વર્ગો, રફોલર-
શીપો અને ઈનામો પ્રાપ્ત કરતાં જઈને ઝગઝગી કારકિર્દી સાથે હમણાં જ પૂરો કર્યો અને મુંબઈ
યુનિવર્સિટીની મિકેનિકલ એન્જિનિયરિંગની બી. ઈ. ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી. ત્યારપછી હિંદમાં મોટરના-
એન્જિનનેનાં કારખાનાંઓ ખોલવાના વિચારો સેવતા રોકે શ્રી. ધનસ્વામદાસ બિરલાઓ શ્રી. બાળ
કાલેલકરને “ ચિરલા રફોલર ” તરીકે આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટી એવી “ મેસાચુસેટ્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ
ઓફ ટેકનોલોજી ” એ અમેરિકન એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં પ્રથમ એમ. એસ. સી. અને પછી ડી.
એસ. સી.નો અભ્યાસ કરવા મોકલ્યા છે. ત્યાં એટોમોબાઇલ એન્જિનિયરિંગ અને એરો-એન્જિનિય-
રિંગનો અભ્યાસ લાઈ બાળ કરવાના છે.

અહીં આપેલા એમના પત્રો પૂ. શ્રી. બાપુજી ઉપર, પૂ. શ્રી. કાકાસાહેબ ઉપર અને પ્રે. સતીય
(બાલ) કાલેલકર ઉપર લખાયેલા છે. —તત્રી.]

S. S. “President Garfield”

હિંદી મહાસાગર,

તા. ૨૪મી જુલાઈ '૪૦.

વહાલા કાકાસાહેબ,

નીકળતી વળતે તમારો કાગળ અને તાર
વખતસર મળ્યા હતા. તારમાં તમે તમારું હૃદય
રેડ્યું છે એ હું સ્પષ્ટ જોઈ શકતાં હતાં. કાગળ
વાંચીને આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં.

લાઉને ગઈકાલે એક કાગળ લખ્યો છે
ને ઘોર ઉપરની ટપાલમાં નાખ્યો છે. તમને
એ વાંચવા મળશે જ. પૂ. બાપુજી ઉપરનો
કાગળ પણ તમને મળશે. આજે તમને કાગળ
લખવા બેઠો ત્યારે તારાઓનું સ્મરણ થયું.
અહીં ત્રિશક્ર (Southern Cross) બહુ જ
ઊંચો દેખાય છે ! મેં ઘુવ તો હતી એવો જ
નહિં; આજે તમને કાગળ લખું છું ત્યારે તે
એવાનું યાદ આવે છે. હવે તો લગભગ ફિતિજ
ઉપર જ દેખાયો જોઈએ. હવેથી રોજ તારા
એવાનો છું.

*

ઉપરનું લખ્યું ત્યાં ઘોર ઉપર દોડદોડ થઈ
ગઈ. આફ્રિકન કિતારાનું સ્ફાણ કરનાર એક

ખાંખર એરોપ્લેન કોણ જાણે ક્યાંથી એકદમ
આકાશમાંથી ઊતરી આવ્યું અને અમારી
રફીમરને પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યું. એ બ્રિટિશ
ખાંખર હતું. તરુવાર પ્રદક્ષિણા કરી, અમારી
રફીમર અમેરિકન છે એવી ખાતરી કરી, એ
દૂર જોઈ ગયું. એ એવા બધા દોડ્યા એરલે
હું પણ આ કાગળ પાડતો મૂકી રોક ઉપર દોડી
ગયો ને તેથી કાગળ સહેજ ચૂથાઈ ગયો છે.

તા. ૨૪મી જુલાઈ '૪૦

આજે આ કાગળ પૂરો કરવો છે.

તારાઓની બાબતમાં તો હવે હું મારી
મૂર્ખાઈ ઉપર પાતે જ હસું છું. ભૂમધ્યરેણા
ઝાળગયા પછી વળી હવે ઉત્તર ધ્રુવનો તારો
ક્યાંથી દેખાય ? અમારું આકાશ એકદમ બદ-
લાઈ ગયું છે-કોઈ આજુ પીંખી નાખીને
જેમ તેમ મૂકી રીકું હોય એમ લાગે છે.
આપણી હિંદુસ્તાનથી દેખાતી તારાની સંખ્યા
કોઈકે કંઈ નાખી છે. ઉત્તર ધ્રુવ તો દેખાતો
બધ જ થયો છે ને ત્રિશક્ર માથે ચડી બેઠો
છે. ધીમું બધું નક્કરો પણ આડાંબવળાં
દોડે છે. એ બધાં એવાની એટલી તો મન

પડે છે કે રાત્રે જાગું છું ત્યારે પણ કિમોનો પહેરી બહાર ડક ઉપર જઈને બેઠાં તારંગિયા જેઝ ઘડી-એ-ઘડી વાર્તાલાપ કરી આવું છું.

એએક દિવસ પહેલાં એક જખખર તોફાન માંથી અમે પસાર થયા. માડાગાસ્કરની આથમાંથી અમે બહાર નીકળ્યા એટલે દક્ષિણના ઠંડા પવનના મુસવાદા શરૂ થયા. એક રાત્રે તો જખખર તોફાન થયું. કંઠડા આગળ તો ઊભા જ રહેવાનું ન હતું, ને સ્ટીમર તો લાકડાનો કંઠકો આમથી તેમ અડવાતો હોય એમ ડોલતી હતી. મને તો જાણે ખાસ બન્યું ન હોય એમ જ લાગતું હતું. મારા અમેરિકન મિત્રો કહે, "તમે પણ જખખર ખતાસી લાગો છો !".

સૌથી મજાની વસ્તુ તો એ કે, ગઈકાલે અમે હાથી જેટલી મોટી ને પચાસ-સાઠ ફૂટ લાંબી વહેલ માછલીઓ નિદગીમાં પહેલી વાર જીવંતી જોઈ. અમે બેઠા ઉપર કંચાયત કરતા હતા-દરિયાઈ મુરગ જેઝ બેઠા ભરખાય ને બધાને હાડીમાં ઉતારવા પર તો તે મુલલ થાય તે મોટેની કંચાયત હતી. એવી કંચાયત તો આજંકાલ બધારે ને ત્યારે કરાવે છે. અમે બધા જીવ-સંસ્કૃત-કવચ પહેરીને ઊભા હતા ત્યાં સ્ટીમરથી વીસ-પચીસ ફૂટ ઉપર જ એ જહેલ બેનો નીકળી, તાકમાંથી ઊંચો પાણીનો ફુવારો ઉડાડતી સર્ફર્ફર્ફ કરતી પસાર થઈ ગઈ. ખૂબ મસ્ત બનીને દોડતી હતી ને 'એમના રાજ્યમાં બંગર રમએ પ્રવેશ કરનાર આ સ્ટીમર વળી કોણ ?' એવી ચીઝ એમની આંખમાં દેખાતી હતી. પણ એને શું ખબર કે અમને ડિપ્લોમા મળી ગયો છે !

હમણાં જ અમે આફ્રિકાના પગનો અંગૂઠો-કેપ ઓફ ગુડહોપ-જોયો. એટલો તો સુંદર લાગે છે ! હવે કેપટાઉન ફક્ત પચાસ માઈલ જ રહ્યું. મારી આગળ લાઉનો દેમેરા હોત તો કેપ ઓફ ગુડહોપના ખડકનો ફોટો પાડી

લેત. હવે અમે કિનારા પાસેથી જઈએ છીએ છતાં દરિયા ખૂબ તોફાની છે અને ઠંડી પણ ખૂબ શરૂ થઈ છે. લાઉએ આપેલું 'ઓકસ-ફર્ડ' યુનિવર્સિટીનું મફતર' ખૂબ કામ લાગે છે.

આફ્રિકા દેખાતું શરૂ થયું ત્યારથી હવે રોજ સવારે નવું નવું ક્ષિતિશ બોમ્બર જોવાનું મળે છે. ક્ષિતિજમાંથી નીકળી આવી અમને પ્રદક્ષિણા કરી "સુપ્રભાતમ, અમે પહેરો કરવાની રચી ઉપર છીએ તેથી તમારું નિરીક્ષણ કરી ગયા" એમ કહી, પાછા ક્ષિતિજમાં વિલીન થઈ જાય છે. હવે અમે એનાથી ટવાયા છીએ એટલે હવે દોડમોડા નથી કરતા.

હા, એક વસ્તુ તો રહી જ હતી હતી. આફ્રિકાનો કિનારો દેખાવો શરૂ થયો ત્યારથી ઘણાં Seal-Clubs જોવાનાં મળે છે. બહુ સ્પષ્ટ 'લોકો' લાખાં પાંખ હતાવ્યા વગર સમુદ્રની સપાટી ઉપર ઊડ્યા કરે, અને મોજાં જેમ ઊંચું-નીચું થાય તેમ પાતે પણ ઊંચા-નીચાં થઈને ઊડે-જાણે દરિયાકાંઠે છાંસાઓ મોજાં જેઝ રમતા ન હોય ! વચ્ચે વળી વાંકાં વળી જઈ એકાદ પાંખ નીચી કરી, પાણીમાં સહેજ પલાળી, તેને ખખેરી નાખે છે-જાણે કિલચોપાદા કહેતી હોય કે, 'ના, ના, ફૂંક બહુ વધારે પડતું ઠંડું છે. તાહી શકાય એમ નથી.' એમની ગમતો જોતાં હું કંઠાળતો જ નથી, એટલે વખત બહુ સરસ રીતે પસાર થાય છે.

કેપટાઉનથી અમારી સ્ટીમર સીધી ન્યૂયાર્ક જવાની હતી, પણ હવે ટ્રિનીદાદ થઈ, ત્યાં પાણી લઈ, આગળ જશે એટલે લાઉને કહેજો કે હવે એની ડંકાસ નહિ ચાલે. એના કરતાં જ એક દેશ. (South America) વધારે જોયો કહેવાશે.

સવારીનો સરદાર

શ્રી. લેંગવત રામચન્દ્ર ભટ્ટ

સુનારી કરાના અને સાધનોમા ઘોડા જેમ ઉત્તમાય ને માન છે તેમ આજ નિષ્ણવવાના ધર્મ માંથી ઘોડાને વિચારતરીકે કેમ પસંદ કરો એનું તમને ખુબ મદદ દેવ અને દાનવોએ સમુદ્રમયનું મ્યું સારે ઘોડા નીમ્નો હતા તે ઘોડાને લગવાને ગીતામા ઉચ્ચે ગ્રામ તરીકે એક લેખ્યો છે માટે નહિ મકુતિયા અદન ઘસ ને લાલિયાની મારી રૂત્તિ મુજબ એમ ધનુમેર મિત્રની મુર ન સ મોદસ મોદગાડીમા ઝડી ગતિએ સિનેમા નેના જોઈ જોઈ હોતો ને સાંઝે મરતેથી અંધારે પસાર થવાનું હતું તે મને અમારી આગળ એક અંધારા ગાડી અતિ ધીરી ગતિએ વડી મ્હી હતી તેને એક મુડદાવ વાડો નેરેલે હતો. વ એ વળા ન આ પો ત્વી મુધી આમે અમારી ગાડી આગળ લઈ જઈ શક્યા નહિ. મારા અંધીરા મિત્રના મનમા એમ હતું કે 'ને આ મોગગાડીને નબર ન હોત તો તેઓ એ ઘોડાગાડી સાથે અચક ઈ અ ગગ ચાલ્યા મંદા હોત મોઠા શહેરમા અને વાનિક યુગમાય મોટર આગળ મંદી મારી ન મુકાઈતેથી વે ડાની હસ્તી વિષે મ્યરા ગૂઠ કરતા હા કરી મારા મિત્રે ઉચ્ચે શ્રવાની આખી જાતને મુતકારી નાખી તમેનામા મ્હી લાદની મુગ ધથી નસકાગ ભરી કટાજના અધપાલનો અ યી ઉચ્ચારેલા આ હા અવ જથી ઘોડાને નંદ નવાથી હું વિમાસણમા પડી ગયો મિત્રની મોગમા હું નર્વા સુધી તેને પકડે ખેંચે હતો ત્યાં સુધી તો તેની હામા હા પુરાવી તોપેણ મોટર એને ઝડપ વીજ બિકે ત્વરએ માનવાનું હું દરેગિન તૈરા નથી સામ્ય અને પહેાળી રસ્તા પર જગત સમસ્તમાં ચોમાસાના અગસિસા માકક શહેરમાં હવે મોટર ઊભરાય છે તેથી મને લાગત માડ્યુ છે કે મારે હવે ઘોડા વિષે કઈ સહાનુમતિભર્યું વકાત્ય કે નિવેદન રજૂ કરવું મોગ શહેરમા એની હસ્તી કે નામનિશાની કાયમ

ગંભીર કાઈ રૂમિ કામે લાવી થમાય તો સાનું એમ સમજી એ અથ નિષે કનમ પકડી છે

મોટર ઝડપી ને ઉત્તમ વાહન છે એ માનવાનું કેમ તૈવાય થાઉં હજી તાજેતરની વાત છે મ્યો તો વપસાદના દિક્કામા એન્જિન કરી મયુ કે પેટ્રોલ ખૂબી મયુ પણ કેમે મરી મોટર આપે નહિ મ્હું ઉમરેથી કાકાર વળા સનામે નર્ઈ મોવાઈ ગયો હતો બપોરના ખાગ વાચ્યા શેટલાપાણીનો સમય થયો છતા તે ઊપડતી કેમ નથી એ વિષે આમે બેતજી ઉતારુએ તજે-ઉપર થવા લાગ્યા કે નાય મગગા આરતી કે-ઓપાળમેગ ને શેણગારદર્શન મુક્યા પજી તે ઊપડે શીની. ધેણી વોર માનમ પજી કે મોટર ખીઓખીય ભરાઈ ન હતી મોટરવાળાઓને અતિયિ સકોગ જમપ્રસિદ્ધ છે હેવ અમારા ખુમનરાગ પજી ઉપાડી તો ખરી પણ રસ્તે કાઈ પગપાળો વરેમાશું જુએ ને મોટર અ થંકાઈ પડે આ મોગગી રજીનીની મગની શી વાત કરવી. એક વેળા દૂર ગામકામા ગ ધીછના વચનારૂત ઝીનવા સભા ચેનઈ ઘણી ના છતા લેકા ગાધીછને મોટરની મુસાફરી કરાવી તર્લી હતા વચ્ચે એન્જિન ફેર મયુ તે બાકીતો રસ્તો પગપાળા વગની લેવો પજો ત્યારે જખ મારવા લેકા આપણા સાદા-સુતંગ દેશી વ હતો ને તેના વાહકો તજી મોટર પર નેહ નેડતા હશે એમ ને ગાધીછના મનમા ન થયું હોય તો મ્હું શરત માડુ છુ એક વીક નાંકચળા લઈને વૂજતા તેણે જણા યુ કે પોતે મોટર ક્રાઈરનો ધધો કરતા હતા અકસ્માત મારા મિકે વીજુ ને વાકુ મઈ મયુ આવી સ્વાનુભવરસિક ને સર્વાનુભવરસિક અનેક ફરિયાદોના મુસદ્દો આપણી પાસે તૈવાર છે છતા કામેસવાળાઓની સનદી નોકરો સામેની ફરિયાદને જો સરકાર દાદ આપે તો આ યનુવાદમાં મોગ-વિરોધી સૂત્રને કાઈ કામ મુડે

બેન મારી, અચ્છાકિત વણી. બારે છતાં કાઈક કાઈક માર મારી. આત્માત્મિક. અધોગતિ. કે. મોનસિક સ્થિતિરતાને લીધે મોટરને, પહેલી, બુઝાણી આવી દેવાય છે. તેમ છતાં, હિંદુ-મુસલમાન-સમજૂતી પર સરકારની જેમ ધોડાની પડતી દશા પર મને પણ અસહ્ય થાય છે. એટલું જ નહિ પણ મગરનાં આંધું પ્રાણાનું મન, થાય છે. મને તો પ્રાચીનયુગની અથ- પૂર્ણ, દેશીતાના દિવસનો શુભગર, હજારે આર્ષી રહ્યાં છે. મધ્યયુગના જ્ઞેનક સમાન સ્વામીલક્ષ પ્રાણી, લાંઘિયાં. મરણાંત ઝુમતા પડા. અધો, બહારવટિયા- એને નદીનાળાં, કુશંગ્રામાં, સહાય દેતી માણુની ધોડી. એને, એવી, એવી કાઠિયાપાડો, અરખી, ધોડાની જતો નષ્ટ મર્ધ. ગયેલી. લાગે છે. એને બદલે નિસ્તેજ મડાલ ધોડાને. ટટકાં-રહ્યાં છે-સ્વર્ગશાલિમાનની લાગણી. વગરના. બારતીપ્રાણીઓ. જેમરતો.

નહિ તો ધોડાની પડતી દશા. શેતી આવે. જ્યારે અધોને. વંધારા હતો ત્યારે રાજદંડવાર ને નગરચોક કેવા. રણિયામણા. લેંગતા! હવેયાગાથી નગરનું ગૌરવ કેટલું બધું વધતું નવીન યુગમાં. તે નવા અવતારે. પ્રકટ થયો છે. હવે તે હાડમાંસનું સજીવ પ્રાણી નથી પણ રાહસંસ્કરણ. એન્જિનરિયે છે. એન્જિનરી તાકતને હિંસાવાર. રાખેને આવિ- બહાર સાથ પુરશે. હિંમત હોમર અધોની તાકત પોતાનામાં સમાવી તે વરને વીજળીનો પ્રકાર આવે, મિલં અને સંચાલનમાં વંચોને હુમડી ફેરવે. ધોડાનું આ બળ નેહી આપણે વિરમયમાં ફાળી જઈએ છીએ કે પ્રથમે આદમી એને અંશાયતો હતો, હવે આદમીને પોતે અંશાયે છે. પહેલાં તે સવારી હતી, હવે તે સ્વયં સવારે બની ગયો છે. એટલું જ નહિ, આજે તબેલાને રંચાને ફેક્ટરીઓ ચાલે છે. પહેલાં અધપાલક સારથિ-સવારો શોફર, ઈન્જનેર અને કારીગરને બદલે હતા. ધોડાની લગામ આજના બુદ્ધિમાન કરતાં વધારે સખ્ય હતી. ચંદી નીરવાને બદલે એની પાસે સુગમ તાથી કામ કરાવવા મોટરને ગેલેનનાં ગેલેન ચંદ્રાચી નરો કરાવવામાં આવે છે.

ધોડા જેના ધરે હોય એનું ધર, અધારે ભરખ જાય, સૈનિક લડવા રણે ચડે તો. વિજયવંત થાય. આવા સુધરેલા વિશાલતામાં, પણ એનાં શુકન મનાતાં એમ લુપ્ત કહે છે. પહેલાં ધોળા ધોડાને, નેચા વિના કાઈ-લડનનો પુલ. ઝોળાં નહિ. જે ધોળા ધોડાનાં શુકન થતાં તો તેને સોનેરી વાળવાળા કન્યાનાં પંતિ થવાનું સહભાગ્ય મળતું. આવી જ કાઈ માન્યતાથી પ્રેરાઈ લગ્નવેળા આપણે ત્યાં વરરાજા ધોડે. ચડીને લાગેણી લાડી હરી લાવવા જતા હશે! આજે લંડન રાહેરમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને અંગે ધોળા ધોડા નેચામાં આવતાં નથી ને 'બોબ હેર'ની પ્રથા સાથે સોનેરી લટાણી, પરીઓ પણ અદસ્ત થઈ છે. હિંદમાં પણ ધોડે ચડીને, પેરણા જતાં રતી સંખ્યા દિવસે દિવસે ધટતી જાય છે. 'મોટર વિના તો. હું પડણવા, નહિ જૂઠું'. એવા દડામહતા દેતવા ધણી વાર સાંભળવાનો મળે છે. શરીરને ધેર જન્મેલા વગર રાત્નવના, રાજ યર્ષ, પોતાની, તિરાધારતાનો આ રીતે ઉપહાસ કરવા ધણી પોતાની જાતને આજી, ધરે છે. આ મોટરની મોહિની છે? ના, એમ મોટરમાં ફરવાનું પસંદ કરે છે. એવી, આધુનિક કહેવત રૂઢ થઈ છે. પડે ચાલી. કે ધોડે ચડી જતો, પ્રેમ કદી કાઈએ નેચો નથી. તો પછી લક્ષ્મીની લાડીલી, મોટરની ઉપેક્ષા શી રીતે કરે? ગમે, તેમ, રસ્તા પર. હવે મોટર કરતાં ધોડાને. ઝોળા નિહાળવાના મળે છે. આથી વિખ્યાત નિબંધ- કાર લુપ્તસને જિંતા થાય છે. કે હવે પેલી. ચક્લીઓ. બીસારીઓનું શું? પહેલાં તો. ધણી ચક્લીઓ ને ચક્રાણાઓ એકઠાં ચડીને ચંદીના તાજામાંથી પેરણેલા ચણીના દાણા, ચીણીચીણીને પોષણ મેળવતાં. ધોડા કંઈ ઝોળાં સમાવીને, કાળજીપૂર્વક. એકલપેટા બની, નીચે, ન, વેરાય એવી રીતે, થાય છે. હવે ધોડાઓ નાખડ થતાં તેઓ કેવી રીતે પોતાનો નિર્વાહ કરી ચક્રો? પેટાલથી ચાલતી આ વંચવાદી મોટર- જાડીતા કંતાને ઝોળાં ખંખેરે છે કે, તેણે રાહેર રાહેરની આડાં. ધોળાં. ચક્રો. એક જ ફેકે અધમ આં કે, આધાં જુઓ કરી દીધાં છે? જુઓમરનો પ્રશ્ન નેચો મનુષ્યને મંજૂરી રહ્યો છે તેવો જ ચક્લીઓની આખી જમાનાને પણ મંજૂરતા હશે જ.

ધોડા શુકનિયાળે પણ કેટલો બધો! પચસેયસી

ધોડાએ પણ બ્રમણ એાણું કયું નથી. એના જેવું બ્રમણ તો ટુકું, તાતાર અને મેગલોએ પણ નહિ હયું હોય. તેથી એ મોટરની સેધએળ થઈ ન હોત તો પૃથ્વી કઈએાછી ઝડપે એની ધરી પર ફરવાની ન હતી. પૃથ્વીનું ચક્ર આજે ચાલે છે એનાથી ધીરી ગતિએ ચાલતું ન હોત. ધોડા તો પશ્ચિમી અમેરિકાથી પાતળી ઉતરી બહેરીંગની પ્રાગૈતિહાસિક સમયની પગદંડીથી ચીન, ત્યાંથી ચાલ્યા ઉતરે આફ્રિકા, અરબસ્તાન, ઈરાન અને પછી હિંદુસ્તાનમાં ફેલાયો છે. માત્ર પાકીસ્તાનનો પ્રદેશ તેને ધ્રુમવાને મળ્યો નથી, કારણ કે મિ. ઝીણાનો એ મનોપ્રદેશ છે.

મનુષ્ય જેમ નોકરી કે આગેવાનીમાંથી ધકા માર્યા છતાં નિરૂત ન ચવાતી ચિવટાઈ ધોડાએ કદી દાખવી નથી, તેથી તો આજ ધોડાના લવિષ્ય વિષે ચિંતા ઊભી થઈ છે. પ્રાણીઓના સંમહસ્થાનમાં પ્રદર્શનાર્થે એનું સ્થાન રોપ રથું છે. મુરોપમાં ક્યાંક ખેતીના સાધન તરીકે વપરાશમાં લેવાતો ત્યાં વળી ટ્રેક્ટરો ધૂસ્યાં તે ધોડાને તે સ્થાન ખાલી કરતું પડ્યું. ખેડૂતો હવે મુરોપમાં ધોડાના બળ પર પહેલાં જેમ નથી ઝમૂમતા, કારણ કે યાંત્રિક ટ્રેક્ટરોએ તેમનાં મન સંપૂર્ણ દરી લીધાં છે. લડાઈમાં પણ અશ્વજન એાણું ધઈ તેની જગ્યાએ ટ્રેક્ટરનું જોર બન્યું છે. સિંકારના ક્ષેત્રમાં કે પોલોની રમત રમવાને કે એવા બીજા કાઈ કાર્યમાં એનો ઉપયોગ બાકા રહ્યો છે. હવે આ બૂગટાના જમાનામાં એક જ બાબતમાં ધોડાનો સિતારો ચડતો લાગે છે, અને તે રેસકોર્સ. સાસન ચલાવવા ધન જોઈએ એથી જુગારી સરદાર જુગારખાનાં ઉઘાડી, જુગાર ખેલાવી, પાત્રી કર નાંખી, વૈસા ભેગા કરે છે. આથી ધોડાએ અને 'સ્વીપો'નું ઝાણું જોર છે. 'રેડો'કે એકરએ જ સ્વીપ' 'કલાકતા સ્વીપ', મેન્ડ નેશનલ, ડરબી આદિ જે જુગાર થાય છે

એની તુલના દુનિયામાં ક્યાંય નથી. આ સરતની દરીફાઈમાં ધોડા જે બળવેજ દાખવે છે તે આશ્ચર્યજનક અને મુગ્ધ બનાવી દે એમ છે. કમાનમાંથી તીર છૂટે એમ છૂટી નિપત કરેલા રથે આવી અટકે તે કોઈનું નસીબ જગકાવે લારે પરસેવાથી ચળકતા એના ગલમાં એવો તો આકર્ષક લાગે છે કે આ ધોડા જેવું અતિ ખૂબસૂરત પ્રાણી માનવીના લોભ અને કદગા આનંદનું કારણ કેમ બન્યું હશે એ સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. જ્યારે આનું પહેલું ઈનામ છતનાર ધોડાના પગની હડફમાં આવી જતાં હું પડી ગયો, અરે, કેટલાકનાં નસીબ હડફમાં આવી જઈ અવળાં ઘઈ ગયાંની વાતો સાંભળી, ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું કે સરતની આ હેવાનિયતગરી પ્રથા કેમ નિભાવવામાં આવી હશે! ધન પ્રાપ્ત કરવાના સરકારી અવનવા ઉપાય! ધોડાગાડીની હડફમાં એક સાઈકલવાળો આવી ગયો હશે તે અકસ્માતના સમાચાર પર તો એક પરદેશી પત્રે ધોડાગાડીએને બંધ કરવાની ને લાવસન્સ પાછાં ખેંચી લઈ કાઢે, પગલાં બરવાની સત્તાવાળાઓને ફરમાયેશ કરેલી; પણ હું મોટર-અકસ્માત વિષે-ગુજરાતી સ્ત્રીઓના રૂઢવથી દાઢી મરવાના અકસ્માત જેમ-રોજ છાપામાં મોટર-અકસ્માતના કિસ્સાઓ વાંચું છું તે નસીબનું નિવેદન જોઉં છું ત્યારે ઊના ઉદ્યાર નીકળે છે : 'ઓલા-માંથી ચૂલામાં પકા.' અને પેલા કથકપિત દિલોના રક્ષક પત્રને મંજાગાવી દેવાનું મન થાય છે કે, તારા વિચારો તારી પાસે જ 'રીફર્મ' રાખ, નહિ તો તારી અખીરી મોટરને આ પ્રળવાદના વાતાવરણમાં એવી તો ઉતારી પાડીયું કે સમસ્ત યંત્રવપરાશને સવામીદની ધમટી હઈથુંને, તે તમારાં માથાં મોટરનાં ધમાં જેમ ચકર ખાવા લાગશે તથા એન્જિન તપી જશે,

ઉપવાસ : કેમ અને ક્યારે ?

કિસ્મત ૧-૪-૦

મારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ-પો. બો. નં. ૯૭૮ : કોટ, મુંબઈ

હૃદય પંખી

શ્રી. રમણીકલાલ વોરા

આવતીકાલે જ્યદેવને પોતાની ઓરડીએ રહેવા આવવાનું હોવાથી આજે એ ઓરડી સાફ કરવા આવ્યો હતો. બીંતિથી જળાં ખેરવી નાંખ્યાં, પછી માથિયું સાફ કરવા ચડ્યો. એને માથિયું સાફ કરીને પછી છત પરથી જળાં પાડી નાંખવાં હતાં અને વાળીને પછી ભોંય ધોઈ કાઢવી હતી. એ જોવા ચઢ્યો કે તુરંત જ માથિયા પરથી એ કબૂતર ફૂકકાટ કરતાં ઊડ્યાં અને સામેની ખાનુના બારણાની હવા-ખારી પર જઈ એકાં. બચ્ચકિત નજરે થોડીવાર જ્યદેવ સામું એ નેઈ રહ્યાં અને પછી સામસામાં ડાહાં હલાવવા ચાંચ્યાં. જેમ જેમ ડાહાં હાલતી ગઈ તેમ તેમ એમની ડાકના રંગ બદલાવા લાગ્યા.

"અંસા ! અંડીયાં તો કબૂતરનો માંજો લાગે છે !" અને એ "તમાંથી" કબૂતર ઊડ્યાં હતાં ત્યાં પહોંચ્યો. ખૂણામાં ખેં બંચ્યાં પોતાની જાત છુપાવતાં એની સામે તાકી રહ્યાં હતાં. એણે હાથ લેખાવ્યો અને સામે બારણાની હવાખારી પર કબૂતર ફૂકી ઊડ્યાં. પેલાં બંચ્યાં તો એણે જડવંત થઈ ગયાં હોય તેમ જ્યદેવ સામું તાકી જ રહ્યાં. એમની આંખમાં જે કંઈ બંધેતો ભાવ હતો તે પંજુ અંદર ચલ્યો. એમની આંખ નેતાં જ્યદેવનો લંબાવેલો હાથ પાછો ખેંચાઈ ગયો.

"જવા કે તે ? નાનપણમાં તો કાગડાના માળા ખૂબ વાંચ્યા, બોંચયક્ષીના માળા ચૂંથી નાંખ્યા, ફૂતરોને છત્રીની કમાનનાં તીર બનાવી બનાવીને માથાં; સાંપ સાપાં, દેશાં માથાં અને લાંબાં લાંબાં રાડાં લઈ એની અણીએ આવળની શયો ત્રડાવી ગેહડાંને ખૂબ તગડ્યાં. હવે જવા દઉં આ કબૂતરને ?" મગજમાં વીજળીની ઝડપથી વિચાર આવી ગયા અને એને એ ખીન્ને ખૂણે જઈ સાફ કરવા લાગ્યો. પણ પેલાં કબૂતરને તરફડતાં નેવામાં મગ પડતી

હોય કે ગમે તે હોય, પણ એ જરા નેરનેરથી સાવરણી પછાડી વાળવા લાગ્યો.

એને દૂર ગયેલો નેઈ પેલાં બંચ્યાંની આંખ માંથી જડભાવ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો અને એ બારીકીથી જ્યદેવની હિજાયા તપાસી રહ્યાં હતાં. એ જેમ જેમ સાવરણી પછાડતો ગયો તેમ તેમ હવાખારી પરનાં કબૂતર અને પેલાં બંચ્યાં ફૂકી ઊડવા લાગ્યાં.

અચાનક એના મનમાં કંઈક વિચાર આવ્યો. 'મારે ક્યાં એને મારી નાંખવાં છે ?' એ બંચ્યાં અને પેલાં બંચ્યાં પાસે ગયો. આ વખતે પણ પેલાં બંચ્યાં એવી જ બચત્ત નજરે નેઈ રહ્યાં. ધડીભર એને કાઢી "જાયા કાન" નામનું કાંઈ ખીંધેલા વાછરડાનું નેથેલું ચિવ સાંભળ્યું, પણ તુરંત જ એ ચિત્ત ભુસાઈ ગયું અને એણે બંચ્યું હાથમાં લીધું. પેલાં હવાખારી પરનાં કબૂતરની આંખે ભયની મારી ફાટી રહી અને એક પણ મટકું માર્યાં સિવાય લાંબી ડાક કરીને એ નેઈ રહ્યાં. પણ જ્યદેવ તો બંચ્યાંને પંખાવતો જ હતો. પેલું 'હાથમાંનું બંચ્યું જ્યદેવનાં હાથમાંથી છૂટવા થોડો થોડો યત્ન કરતું હતું અને બીજું ખૂણામાંનું બંચ્યું ખૂણામાં હતું તે કરતાં વધુ ને વધુ લપાતું જતું હતું-લપાઈ ગયું હતું. થોડી વારે એણે પંખાવવાની ઈચ્છા તૃપ્ત કરી લીધી. બંચ્યાંને એણે ઠેકાણે મૂક્યું અને પોતે વાળીને નીચે ઊતર્યો, પણ ઊતરતાં ઊતરતાં પણ એની નજર પેલાં બંચ્યાં પર જ રમતી હતી. ઊતર્યો કે તુરંત જ પેલાં કબૂતર ઊડીને બંચ્યાં પાસે પહોંચ્યાં અને જ્યદેવ જળાં પાડતો ગયા લાગ્યો.

"રે પંખીની ઉપર પયરો કેંકતાં કેંકી, હાંધો વાંચો તેને ચરરર પડી ફાળ દેવા મહી તો,--"

નાનપણમાં મન કેતું હતું! દેડડા, કાકીડા, મકાડા, કીડી, ફૂતરાં, બકરાંને લાખ્યાં ન મૂકતો, અને હવે તે દયા આવે છે. અને બોંબ ધોધને નાહો ત્યાં સુધી એણે કબૂતરાંના જ વિચાર કર્યાં કર્યાં અને નાહીને પાછો આવ્યો ત્યારે એક વાર ધોડી પર ચડી માળિયા પર નેઈ આવ્યા સિવાય ન રહેવાયું.

ચોરડી બધ કરી તાળું મારીને ચાલી ગયાં પછી તે જયદેવ બીજી ધમાલમાં કબૂતરની વાત ભૂલી ગયો, પણ બીજા દિવસે સવારે પાટીવાળાની સાથે સામાન ચડાવતાં ચડાવતાં એને કબૂતર સાંભળ્યાં અને એનું કોતક નળી ઊઠ્યું. પાટીવાળાને પાટી કિતરાવતાં એણે ખૂબ ઉતાવળ કરી અને પાટીવાળાને બે પૈસા બૂલવી વંચારે આપી ધોડી માળિયા પાસે ગોઠવીને તુરત જ ચડ્યો. ખૂણામાંથી અઃ વખતે પણ પંડામાંની જેમ જ કબૂતર ગણાં, પણ આ વખતે એક જ હતું, પેલાં બચ્ચાં આ વખતે પણ એમ જ નેઈ રહ્યાં.

પણ જયદેવને આ વખતે દયા ઊપજવાને બદલે વહાલ ઊપજ્યું અને ધોડી ઉપરથી નેચાને બદલે ઉપર ચડીને બચ્ચા હાથમાં લીધાં. ફરી એની એ જ દયા થઈ. પંડામાંની જેમ જ બચ્ચાં તરત નજરે નેઈ રહ્યાં. પેલું કબૂતર એની બાજનક આપે, જાણે ડોક લાંબી કરી પોતે જ પોતાના હૃદયના ધબકારા સંભળવા મેચતું હોય તેમ, ડોક લાંબી કરી નેઈ રહેતું હવે પંડા બદલાતા એની ગરદનના રંગો બદલાતાં બધું થઈ ગયા. પરંતુ હવે જયદેવને આવી ભૂખ તરતતા કંઈ અસર ન કરી શકી. એણે તે પોતાની તરફ છીપી ત્યાં સુધી ગયું એમનાં હાથમાં ફેરવ્યાં.

પછી નીચે, કિતરીને સામાન ગોઠવવા માંડ્યો. ગોઠવતાં ગોઠવતાં એની નજર આજુબાજુ પડેલી તાણ ચરક તરફ ગઈ. માળિયાની કોર પર એકલાં કબૂતરાં આખી કોર પરથી હારમધ ચરકમાં હતાં. એણે સાવરણીથી વાળી નાંખવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ચરક લીલી હોવાથી એ સાવરણીને ચોટી ગઈ અને બોંબ ડાંખી લીધી અને સેફે ચરકનાં મિથૂણથી ખરડાઈ ગઈ.

“મારું સાળું, આ તો ભારે યશે! અહીં તો મારે શેતરુંજી પાથરી ગાખતી છે! અને આમ જો કબૂતરાં ચરકવા જ કરે તો તો દરરોજ શેતરુંજી થિવાનાં આડે આના ખેસે, બોંબ ખરડાઈ બધ અને બહારથી કોઈ આવ્યું હોય તો કેટલું ખરાબ લાગે!” એ બાબતને અને સાવરણીનાં હાથમાં લઈ ધડીકમાં ચરકના લિમેટા તરફ, ધડીકમાં, માળિયા તરફ, એ નેઈ રહ્યો. ત્યાં તો બીજું કબૂતર તૂટી ગયેલા હવાખારીના કાચમાંથી બંધર આવ્યું, બારણા પર બેસું અને તુરત જ ચરકમાં.

ચરક બોંબ પર પડવાનો “ટપ” અવાજ થયો અને જયદેવે “મેહું” ફેરવ્યું. એણે ચોટી વાર ચરક સામું નેચું. ચરક પડી તો હતી જ પરંતુ બોંબ પર પડતાં જ એના ઊંઠા ચારે બાજુ ઊડવાથી ચરકના કાંચ બોંબ આજુબાજુ પાણીનું લીલું ફૂંડાળું થઈ ગયું હતું. એ ચિડાવે, સાવરણી જાગી કરી નેચેથી એણે ફેરવી, પણ કબૂતરને વાગી ન બધ એ સંભાળ એનાથી અચાનક લેવાઈ ગઈ હતી. પેલું કબૂતર ગભરાયું, અને ચોરડીમાં ચરકચર ફરવા લાગ્યું. જયદેવને બીક લાગી કે કયાંક ઉતાવળથી હવાખારીનાં કાચમાંથી નીકળેલાં જતાં એની ડોક કપાઈ જશે, એટલે એ બોંબ પર ખેસી ગયો પણ બૂલથી એ પેલા ચરકનાં લિમેટા પર ખેસી ગયો હતો અને પેલું કબૂતર તો પોતાની માળો છતો થઈ જવાની બીક માળિયા પર તો જતું જ નહોતું. જયદેવને ખેસી ગયેલાં નેઈ એ ભાંગેલા કાચમાંથી ઊડી ગયું.

જયદેવ બોંબ પરથી ઊભો થયો ત્યારે એના કપડા ઉપર ચરકના કાચ પડી ગયા હતા અને પાછળથી ધૂળ ખુબેરવા જતાં એના હાથ ખરડાયેલાં એની ચીડનો-સગનો પાર ન રહ્યો. પણ એણે કચ વાતે દિલે બધું સાફ કર્યું અને સામાન ગોઠવી એ બહાર ગયો.

ચારેક દહાડા વીત્યા. કબૂતરની ચરકની વાત દરરોજની થઈ અને જયદેવની સગ વધવા લાગી. પણ એને બચ્ચાં રમીડવા વિના ખે ચાલતું. જતાં એ ન્યાસે-ખેડા હોય અને પેલું કબૂતરનું નેકું આવે

તો તે પુરત જ હાડી મૂકતો. પણ એક દિવસ તો હાથ ધર્મ.

તે દિવસે રવિવાર હતો. આખું મુનઈ નવું હતું. જયદેવ પણ એના મિત્રો સહિત નવરા હતા. સંતુ જયદેવની ઓરડીએ, ખાઈ પીને બેગા થયા હતા. ગપાટા ચાલી રહ્યા હતા જયદેવનું ધ્યાન બીજે હતું ત્યાં પેલું કબૂતર ભાંગેલા કાચમાથી ચાદર આવ્યું અને બારાબર માળિયાની કાર નીચેની શેતરણ પર બેઠેલા જયદેવના મિત્ર પર ચરકયું અને ટપ્ ટપ્ ને માળિયામાં પેસી ગયું.

ચરક બરાબર માંચાની જમણી કાર પર ચર્મ ગાંઠ પર લિસેટો પાડતી, એક પગ બેઠો ત્યાં બીજો આડો વાળોને જમીન પર પાથરી બેઠેલા એ મિત્રના રેશમી ખમીસની આગલી ચાળ પર પડી અને ફેલાઈ ગઈ. પેથો જીવાન બેઠો ચર્મ ગયો અને 'જે હું હું હું ...' કરતા મોઢું બગાડીને એણે ગાય પર હાથ ફેરવ્યો, ત્યાં હાથ બગાડ્યો અને ચાળ પર પડેલી ચરક પાટલન સાથે ઘસાઈને નીચે પડી.

"શુ થયું? શુ થયું?" જયદેવ પણ બેઠો ચર્મ નર્મને પૂછ્યું.

"પેથું કબૂતર ચરકયું" બોલતા બીજો મિત્ર હસી પડ્યો.

"હે?" જયદેવે કોઈ સમાચાર નહિ "સાલા, એ કબૂતર હેરાન કરે છે મારો તો ઓરડી ધાઈ ધાઈને દમ નીકળી જાય છે, અને આખું માળિયુ તો સાડી-કાથી ભરી દીધું છે શુ કરવું? મારી નખાય છે કઈ? આ તો આમેય ન રહ્યા અને આમેય ન ગયા કરવું શુ?"

"એમ કર! આ માળા સહિત અચ્ચતે તારી ચાલીના ખૂણા પરની આડીમાં મૂકી દે એટલે તારે કે એને કોઈને પીડા નહિ." ચરકપ્રસાદ પામેલા મિત્રે કહ્યું.

"ના રે ભાઈ! ત્યાં બેઠે આલુથી ખુલ્લું છે, અચ્ચા પડી જાય! અને આ માળો નવો છે એટલે

કઈ છાપડું નથી, અગાસી છે અને ગમે ત્યાં મૂકીએ ને બિલાડી ખાઈ જાય તો?" જયદેવે મૂંઝવણ ગૂંચ કરી.

"તો થયું, નેસીન એવું!" પેલા મિત્રે ચિડાઈને કહ્યું.

"ભેઈએ!" જયદેવે જવાબ આપ્યો. "બાકી આ તો નહિ ખમાય!"

પેલા મિત્રના કબૂતરને રેશમી ખમીસ-પાટલું અને ગાંઠ બંધ થોડું પેથું અને ધોતી કપડાંની સળ લાગી ગઈ તે તો વધારામાં મિત્રના કૈયવેર્મીનો પાર ન રહ્યો.

"આ તો ભારે કહેનાય, જયદેવ! તારે ઘેર આવતા તો રવિવાર બગાડો."

"હવે એનું ધ્યાન રાખીશ, આવતે રવિવારે બેજો" જયદેવે જવાબ આપ્યો.

અને જયદેવ એવો મૂંઝવે જ રૂંધેલો તે એને સંજીવ નહિ ચાલીમાં મૂકી આવતા એના એવું ન ચાલ્યો અને હાથે સારામાં બેઠીને એને ઓરડીની બોય તો સાફ કરી જ પડતી હતી પણ એ બીજે દહાડે કઈ લેવા ઉપર ચલ્યો ને કબૂતર બેઠીને સાંભળાવ્યા પગ બેઠો બચ્ચા કનડા મોટા ચર્મ એ નેના એણે ખેતને હાથમાં લીધા બેનેના પીળા ફેરા પાખા ચર્મ ગયા હતા બચ્ચા હાથમાં લેતા જ એના પીઠામાંથી ઝીણા જીવડા નીકળી એના હાથ પર ચડવા લાગ્યા જીવડા સંખ્યાનાં હતાં.

"અરે! આ શુ? ઠીક! આ તો જીવડા પડી ગયા. આ આવતે ખીચારાને કયા મૂંઝા જવા? જીવડા બેતરી જાય પછી વાત!" એ બન્યો અને બેતરીને ચાલતો થયો ખીચારા રવિવારે જયદેવ પેલા મિત્રને ઘેર ગયો અને પેલા કબૂતરની વાત તો ભૂલી જ ગયો.

"પેલું પેથું તો આ વાત દરરોજની ચર્મ દયા મોખાને 'કારણે' પડતી અજવાળા જયદેવને મૂંઝવણ લાગી અને 'દરરોજ' જોઈ ધોની પડે એ પણ આકડુ લાગવા માડ્યું, પણ મારવા કે અચ્ચાને બહાર મૂકતા જીવ ન ચાલ્યો.

એક દિવસ સવારે હજેક વાગે એ ઊડીને ભોંધ ઘોતો હતો. પેલા કખતરે તો સવારના ચારા માટે ગયાં હતાં અને પેલી ચરકની વાસ આવતાં એના નાકનું ટીચકું ચડી જતું હતું, ત્યાં જ બરાબર પેલું કખતર હવાખારીના કાચમાંથી અંદર આવ્યું. બારણા પર એકું એકું ઘોડીવાર ડોક હલાવતું જોઈ રહ્યું અને ધૂધવના લાગ્યું. બેત્રણ વાર બારણા પર ચક્કર ચક્કર ફર્યું. જ્યારેવ એને એપ્રીલસે જોઈ રહ્યો ત્યાં પેલું કખતર ઊડ્યું અને માળિયા પર જતાં પહેલાં “ટપ્” ઘડીને ચરકયું. ચરક બરાબર જ્યારેવ ધોમેલી ભોંધ પર પડી અને જ્યારેવના પગ પર પાણીચરકમિશિત ઘડા ઊભા.

ચુસ્તનો માર્યો એ ઊભો થઈ ગયો. તુરત જ નજીક પડેલી ઘોડી લીધી અને ઉપર એ ચમોડે એનો કોથ તો બીચારા પારેવાં સુ સમળે? પણ એના આવવાનો અવાજ સાંભળી બંને ફરકારા કરતાં ઊડી ગયાં અને પેલા બારણા પર મેસી પહેલાંની જેમ જ એક પણ મટકું માર્યા સિવાય જોઈ રહ્યાં. જ્યારેવને આને એની સાથે જોવાની નવરાય નહોતી. એણે તો તુરત જ બચ્ચા ઉપાડ્યો અને હાથમાં લઈને નીચે જતર્યો. પેલા બચ્ચાને એના હાથની પકડ કોથને લઈને વધુ આડી લાગી હોય કે ગમે તેમ હોય, પણ એ એના હાથમાંથી છૂટવા પ્રવલ્ન કરી રહ્યાં. પેલાં કખતરે લખતા માર્યાં ચોરડીમાં ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગ્યાં. ચોરડીની હવા ચલાયમાન થઈ ગઈ, પણ જ્યારેવને કયાંયે જોવું જ નહોતું. એણે જોયું પણ ન જોયું અને સીધા અગાસીમાં ગયો. કોથને લઈને એના હાથ ધૂંજવો હતો. અગાસીની પાળ નજીકની એક અબરાઈ પર એણે બચ્ચાને મૂકી દીધાં. પેલાં કખતરે પણ પાછળ આવ્યાં અને

એ તો ચુસ્તમાં જ પાછો ફર્યો. પેલા હવાખારીના કાચના ચોક્કા પર ચૂક-હથોડી લઈ એક પૂકું જડી દીધું ચૂકને હથોડી મારતાં મારતાં એ બુધ્ધો.

“એનું તો જે થવાનું હોય તે માય, પણ આ કેમ સહન થાય?” અને ફરી વાર નાલીધોઈને બહાર નીકળી ચોરડીનું બારણું બંધ કરીને તાળું દેવા લાગ્યો. તાળું દેતાં દેતાં એણે કંઈક કોલાહલ અગાસીમાં સાંભળ્યો. એ ચમક્યો અને ચાવી કાટના બહારના બિસ્સામાં નાખીને તુરત જ એ અગાસીમાં દોડ્યો. પેલી અબરાઈની નીચે ચાલીનાં છોકરાં એકાં થયાં હતાં અને કંઈક જોઈ રહ્યાં હતાં. એ પાસે ગયો. એણે જોયું અને એને આંખે અંધારાં આવ્યાં.

છોકરાંના ધેરાની વચ્ચે કખતરનું એક બચ્ચું ચતુપાટ પડ્યું હતું. એની આંખો સ્થિર થઈ ગઈ હતી, પગ લગડી પડ્યા હતા અને ડોક કપાઈ ગઈ હોવાથી જરા ફસડી પડી હતી. કાઈકે બચ્ચા પર પાણી ફેર્યું હતું.

“બીજું બચ્ચું હતું તે તો બિલાડી ઉપાડી ગઈ, જ્યારેવમાઈ!” એક બાળકે જોયું, “આ તો મેં પેલી લાકડી મારી તે આ એના મોઢામાંથી પડી ગયું.”

જ્યારેવે કંઈ જવાબ ન આપ્યો પણ એણે અગાસીની પાળ પર એકલાં પેલાં બે કખતરો જોયાં. એ પહેલાની જેમ જ લખાનક લાવે ડોક લાખી કરીને તાડી રહ્યાં હતાં. એમની ડોક પર ચમકતો લીસો રંગ સ્થિર થઈ ગયો હતો. માત્ર નર-ચખતર જરા જરા હચમચું હતું. જ્યારેવ ધીમે પગલે ધરમાં ગયો, ઘોડી લઈ પેલું હવાખારીના ચોક્કા પરનું પૂકું કાઢી નાંખ્યું અને નીચે પાથરેલી ચોતરંગ પર બેઠો સૂઈ આંખો મીચી ગયો.

ચૌ લા દે વી

શ્રી. ‘પ્રમદેલ’ની નવી નવલકથા પ્રગટ થઈ છે

૪૦૦ પાનાં : પાકું પૂકું : સુંદર રૂપરંગ

અઢી રૂપિયા

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો ; અમદાવાદ

જીવન અને સાહિત્ય

શ્રી. છગનલાલ વ. પરમાર

ધૂમકેતુ કહે છે કે, 'પ્રકૃતિ અને પુરુષ જેમ એકબીજા વડે શોભે છે, સર્જન અને સર્પા જેમ એકબીજામાં જોતાં જોતાં છે, કંપના અને શુદ્ધિ જેમ એકબીજાને આશ્રયે છે, તેમ સાહિત્ય અને જીવન એ જુદાં ન પડી શકે એવું કહે છે.' 'સાહિત્ય' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તપાસીએ તો 'સાહિત્ય' શબ્દ 'સહિત' શબ્દમાંથી બનેલો છે. સાહિત્ય=સહિતતા=યોગ, સમિલન. એટલે સાહિત્યમાં સાહિત્યકારના અંગત જીવનનું અથવા સમકાલીન સમાજના સાર્વજનિક જીવનનું, અથવા એ બંનેનું સમિલન થયેલું હોવું જોઈએ. આત્મશુદ્ધિ દ્વારા જ સાચો સાહિત્યકાર સમગ્ર જનતાના આત્માને ગુંગવી શકે છે. પરંતુ જે લેખક લખતી વખતે ચિત્તકોચ અનુભવતો નથી, પોતાના લખાણ સાથે હાર્દિક સમસાવ પા એકતાનતા સાધી શકતો નથી, તે સરસતા ને સ્વાભાવિકતા સર્જવાને બદલે નીરસતા ને કૃત્રિમતા જ ઉત્પન્ન કરવાનો. 'સમકાલીન માનવતાના પ્રાણ વિના કાંઈ પણ ઐતિહાસિક કે કાલ્પનિક પાત્ર સજીવન થઈ શકતું નથી,' મુનશીજીના એ કથન પ્રમાણે સમકાલીન જીવનની પરિસ્થિતિ, લાવનાશીલતા ને સહસ્રમયતાના રંગ સાહિત્યકાર ન્યાં સુધી પોતાની કૃતિમાં પૂરતો નથી ત્યાં સુધી એની કૃતિ સ્વાભાવિક ને સર્વસ્પર્શી બની શકતી નથી. એથી સાહિત્ય પ્રગટતાં જીવન અને સંસ્કૃતિનું સાચું દ્યોતક છે. જીવન અને સાહિત્યના આવા અભેદ અદ્વૈતને કારણે જ સંસ્કૃતિના વારસો સાહિત્ય દ્વારા જ પ્રગળે પેઢી-દર-પેઢી મળતો રહે છે.

સાહિત્ય શબ્દને તોડીએ તો સાહિત્ય=સ+અહિ+ત્ય: આમાંથી પહેલો અક્ષર 'સ' અને છેલ્લો બેઅક્ષર 'સ' બાદ કરીએ તો બાકી રહે છે 'અહિ', જેનો અર્થ થાય છે 'સાપ'. આમાંથી એમ કહિત થાય છે કે સાચું સાહિત્ય એટલે સત્યાભિમુખ જીવનનું

શબ્દિક વ્યક્તિકરણ, ન્યારે સત્યવિમુખ સાહિત્ય સદાયે સાપ જેવું ઝેરી, દંશી અને દોડી હોય છે. અને જે સાહિત્ય સત્યાભિમુખ હોય, દંશી ને દોડી ન હોય તે શિવમ અને સુંદરમ પણ હોવાનું જ. દરેક દેશનું અમર સાહિત્ય સદાયે જીવનલક્ષી ને જનહિતકારી જ માત્રમ પડયું છે. પ્રતિજ્ઞાનું એ એક ખાસ લક્ષણ છે કે જનહિતની લાવના એને દૈરે રમતી જ હોય છે, એના હૈયાને આદોલિત કરતી જ હોય છે. આવા સત્યશોધક ને જનહિતચિંતક પ્રતિભાસંપન્ન સાહિત્યકારને હાથે જે રચાય એમાંથી સૌંદર્ય તો આપો-આપ પ્રગટવાનું, રસશીત તો સ્વયંબૂ વહેવાનો જ. રૂપ કાંટાથી સાહિત્ય રૂપાળું થતું નથી, પણ જેમ આરોગ્યની સાથે લાવણ્ય વણાયેલું જ રહે છે, તેમ સત્ય અને ક્ષેપની સાધના કરતી વ્યક્તિના નિખાલસ ને આરોગ્યમય ઉદગારમાંથી રસ અને સૌન્દર્ય અનાયાસે ને અરખલિતપણે ઝળી જ કરે છે. ઇશ્વર અથવા પયગમ્બરોની નાની આવૃત્તિ સમા સાચા પ્લાહી સાહિત્યકારો સાહિત્યમાં સત્યમ, શિવમ, સુંદરમની સૃષ્ટિ ખડી કરીને પ્રગળે આત્મોન્નતિ ને સમાન્નતિ સાધવાની પ્રેરણા ને દષ્ટિ બંધે છે.

સંપૂર્ણ સત્ય એ એક માત્ર ઇશ્વરનું જ સ્વરૂપ હોવાથી એ એટલું સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક છે કે અનાદિ કાળથી એની શોધ ચતી આવી છે અને અનન્તકાળ સુધી એ શોધ ચાલુ રહેવાની. કાંઈ કાંઈ આત્મનિષ્ઠ વિજ્ઞાતિને 'કો' ધન્ય ને વિરલ પલે સત્યનો એકમે અગોની ઝાંખી થાય છે અને એ ઝાંખીથી મુગ્ધ ને પ્રેરિત થઈ તે ને સત્યનો સર્વોચ્ચ સાક્ષાત્કાર કરવાને અર્થે પોતાનાં હૃદય, કંપના અને શુદ્ધિને સત્યની દિશામાં વહેતાં મૂકે છે. જેમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં Hypothesis, Theory & Law-અનુમાન, સિદ્ધાન્ત અને કાયદો-નો ક્રમ છે તેમ જીવન તેમ જ સાહિત્યમાં કંપના અને ક્ષિપાનો ક્રમ હોય છે. એ બન્ને વસ્તુઓની એકસાથે ને એકસરખી, ઉત્કટ ને

અવિગત સાધના થતી ગહે તો જ જીવન અને સાહિત્ય ઉભાનો વિશેષ સમૃદ્ધ સસો લાખી શકે અને બંને એકબીજાને ટેકે સંપૂર્ણ સત્યની દિશામાં ક્રિયા પ્રસ્થાન કરી શકે કે પના જીવનને નિષ્ક્રિય બનાવે છે એ આશંકામાં કે પનાના અર્થનું અગાધ જ પ્રતિ બિંબિત થાય કે કે પના એકને આશ્રય ને આશ્રય ભાવિ શુભાગે નહિ, સામાન્ય ને સ્વ-ઝડી ધૂનો નહિ-આના શુભાગે ને ધૂનો એ મનોહારી લેખ તો એને બહુમા ગુરુ તો તરંગો (fancies) ઝડી સમય પશુ કે પના (imaginations) તો નહિ જ કે પના તો ધીરેદાત ને પ્રમતગભીર હોય, આ રમ્મ ને આગે ચર રહ્ય ને સૌન્દર્યની આખી મરી શકે એવી સમર્થ હોય, વર્તમાનની નાડ પાગળીને લગ્નિબની આગાહી લાખી શકે એવી સુદૃઢ શી, વ્યાપકદર્શી ને દૂરદર્શી હોય, અને ઉચ્ચતર જીવન તરફ દોરવાના સસ્પર ને શક્તિ આર્પનારી હોય આની કે પના વગરનું જીવન તો કીલ્ચસત્ત્વ આ પસતોષી ને અદ્ભૂત દર્શી જ હોય ને । પશુ આની કે પનાશક્તિ ત્યારે જ પાગરી શકે છે, ત્યારે આરી ઉદાત્તપશુ કે પના તદ્વત્સારિણી ક્રિયામાં પરિચુત થતી રહેતી હોય જના ક્રિયા નિર્માણ થાય છે ત્યાં કે પના પશુ નિર્માણ બને છે અને ત્યાં કે પના જ નિર્માણ હોય છે ત્યાં ક્રિયા તો નિર્માણ જ રહેવાની શૌર્ય આ ત્યાગની મ્યા ને કે પનામાં રાચનારે માપુસ ત્યારે શૌર્ય અને ત્યાગના પ્રસંગે અરેખર જીવનમાં ઊભા થાય ત્યારે શૌર્ય અને ત્યાગ ન દાખવે તો એ માણસ ત્યારપછી ત્યારે ત્યાગ અને શૌર્યની ઝથા વાચના-વિચારવા બેસશે ત્યારે હૃદયની ઉત્ક્રાંત ને એકતાનતા પહેલા જેટલી તે સાધી સમ્પાદના નહિ એની કે પના પહેલા જેટલુ ઉત્ક્રમ કરી શકવાની નહિ એના પ્રમાણમાં એની કે પના પશુ નિર્માણ બની જીવનતત્ત્વ તો અવજી ચાલી શકે તી જ નથી એથી પ્રતિભાસપત્ર સાહિત્યધારની તપના પશુ સમગ્ર જીવનમાંથી જ ગ્રેરણા ને પોષણ મેળવે છે, જેવી રીતે હરેક ઝાડ આજીમાલુની ભૂમિમાંથી જ રસચૈતન્યનું પોષણ મેળવે છે એ કે પ્રજાજીવનની ચડતીપડતીના ગંગા માત્ર

ઝીના, એતુ માત્ર પ્રતિબિંબ પાડતુ એતો માત્ર ફેરોપ્રાક દેવો-એતુ જ ઉચ્ચ સાહિત્યનું લક્ષ્ય નથી હેતુ ✓ ચાર્લ્સસપત સાહિત્યધારો પ્રજાજીવનમાંથી વસ્તુ અને ગ્રેરણા મેળવીને એતુ સાહિત્ય સર્જે છે, જે પાશુ જીવનને વિશેષ વિગુદ્ધ ને સમૃદ્ધ બનવાની ગ્રેરણા ને દષ્ટિ આપીને જીવનને ઘડે છે એથી જીવન અને સાહિત્ય પગપગથથી ને પગપગપરથી ક્રિયાઓ છે / પશુ ગમે તેમ તોયે । સાહિત્યને જીવનમાંથી જ ગ્રેરણા ને પોષણ મેળવવાના છે, એને સદ્ગત સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવના વિદ્યાન પ્રમાણે, ‘મહાન જીવન સર્જવા પૂર્વે મહાન સાહિત્ય સર્જવું અભાવિન કે અને જીવનની મહત્તા અવિ ચિંતન રહે તો જ સાહિત્યની મહત્તા અવિચિંતન ઝડી શકે છે’ ગંગેજ પ્રગથે જીવનની મહત્તા સાધી મોડીમોડી શકે કરેન છે, પણ શકે ક્યાં પછી એની મહત્તા દિનપ્રતિદિન ઉત્તરોત્તર વધતી જ ચાલી છે એથી જ એતુ સાહિત્ય વધુ ને વધુ વિષ્ણુ સતુ જ આપુ કે અને આજે જગતભરના અર્વાચીન સાહિત્યગણિમાં અગ્રેજ સાહિત્ય મૌથી વિશેરે સૈવિ ધ્યયિષુ ને વિચારસમૃદ્ધ બનવા પામ્યુ છે આપણા ભાગીર જીવો ઉત્કર્ષ ને અપકર્ષના અનેક અગિસતો અનુભવ્યા છે અને પશુણને આ રડા સાહિત્યે પશુ તન્નુસાગ ઉત્કર્ષ-અપકર્ષના રૂપરંગ ધર્મા કે બન્ને લગભગ એક સાથે ને એક સગળા વિકસતા ને વજુ સતા આન્યા છે । ભારતીય જીવન અને સાહિત્યની ચડતી-પડતીના ક્રમ ઉપર એક અત્યંત આછી તુનાત્મક દષ્ટિ ફેરવાથીરે નગસિદ્ધાવતુ ઉપર્યુક્ત મ્થન વિરાદ ને પ્રતીતિમર નયશે

આરોનું જીવન ત્યારે પ્રતાપી પરિન ને પ્રસન્ન હતું ત્યારે જ મહર્ષિગેા યજ્ઞનાન્ને આજીમાલુના વાતાવરણમાં અથવા હિરત્રીમાં ઝગ્ગુરુતો સાબળી ને સમજી શક્યા અને ઇંધ્રપ્રણીત અને એથી અપૌરુષેય ગણ્યતા વેદપ્રથેના મત્રદબ્ધ બનવાનો અપૂર્વ ને અપ્રતિમ અધિકાર તેમને સાધકો રામા યજુ મહાભારત ને ભાગવત સમા વિરાટ કા રો પશુ વા મીકિ ને વ્યાસ ત્યારે જ ઝડી શક્યા કે

બ્યારે રામ અને કૃષ્ણ સમા લોકાતર વિમૂતિઓએ પ્રગળવનને શુદ્ધ ને સમૃદ્ધ કરવાને અર્થે પરાક્રમી પારમાર્થિક ને પવિત્ર જીવનનો પ્રેરક આદર્શ જીવી પાતાઓ. કાલિદાસ, બલભૂતિ, ભાસ, બાણ સમા સમર્થ સંસ્કૃત કવિઓના યુગનું જીવન સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિના સુવર્ણયુગે વિરાજતું હતું, એથી જ એમનું સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉત્કૃષ્ટ ને અનુપમ બની શક્યું. આ બધા કવિઓ મુખ્યત્વે રાજ્યાશ્રયે જ નહતા હોવાથી એમની સાહિત્યસૃષ્ટિમાં મુખ્યત્વે દૈવી ને રજવાડી વ્યક્તિઓને જ સામાન્ય સ્થાન મળતું હતું. શ્રમજીવી વર્ગોનાં જીવનનાં રહસ્યો ને સૌન્દર્યો, દુઃખો ને દર્દો અવલોકવા, અભ્યાસવા ને આવેખવા તરફ તેમની દષ્ટિ જ વળી નહોતી. એથી દષ્ટિ એવવા અને ખીલવવાની જરૂરિયાત ને ફરજતો ખ્યાલ જ એમને ભગ્યો નહોતો. કાર્થ કાર્થ વખત સમાજની નીચલી શ્રેણીનાં પાત્રોને તેમનાં નાટકોમાં ગૌણ સ્થાન તેઓ આપતા, પરંતુ એ પણ એમની આખ્યના પ્રદર્શિત કરીને એમનો ઉપદાસ ઉઠાવવા માટે અને રજવાડી અને શ્રીમંત વર્ગોના પ્રેક્ષકોને રીઝવવાના ઉદ્દેશથી.

ભારતના સંસ્કૃત ને સમૃદ્ધ જીવન પ્રાકૃત ને પામર થતું ચાલ્યું. પરિણામે ભાષા ને સાહિત્ય પણ પ્રાકૃત ને પામર બનતાં આવ્યાં. પાટણનાથોએ ગુજરાતને અંધ-કારમાંથી ઉગાર્યું ને સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધે ત્યારે ગુજરાતની કીર્તિપતાકા ચોદિશ ફરફરાવી, ત્યારે જ કલિ-કાલસર્વજ્ઞ ગણાવા પામેલ 'હેમચંદ્રાચાર્ય' સાહિત્ય, સંસ્કાર અને સાક્ષરતાની સૃષ્ટિને સજીવન કરી અને ગુજરાતની સરસ્વતીને પરાપજીવી મટારીને પાટણને ભારતનાં તલ્કાલીન સારસ્વત કેન્દ્રોમાં પ્રતિષ્ઠિત પદ અપાવ્યું. મુરલિભોનાં આક્રમણોની આફતમાંથી ગુજરાતે ભાગવદ્ધર્મ બચાવ્યો ત્યારે સાહિત્ય, ભક્તિ અને નીતિની સૃષ્ટિને સંજીવની છાંટી લેખ્યજનશિરોચ્છિ નરસેખરોએ, અને ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભક્તિનો એ આઘગાયક બન્યો. પરંતુ મુરલિભોની ધર્માંધતા ને જુલમને કારણે ગુજરાતી પ્રમુખ ધરરખ્યુ બનતી ગઈ, અને માણસ ત્યારે ધરરખ્યુ બને છે ત્યારે એને

શૂંગાર અને અધ્યાત્મ એ બે વિષયો જ સૂઝે છે. પોતાના શૂંગારિક ભાવોને ગાવા માટે કવિઓને વૈશ્ણવ મંત્રદાયની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જ રુચી ગઈ. કવિઓ શૂંગારરસનાં આલંબનવિભાવ તરીકે રાધાકૃષ્ણને સ્વીકારીને આત્મલક્ષી કાવ્યો ગાવા લાગ્યા. મુનશીજી કહે છે કે, કવિ દયારામ એવા યુગમાં જન્મ્યા હતા કે ત્યારે તેમને પોતાના અંગત પ્રેમભાવો ગાવા માટે પણ રાધાકૃષ્ણનું એકું સ્વીકારવું પડે, કાગણ કે એ જન્માનામાં પોતાની પ્રિયા કે પ્રેમપાત્રને કાવ્યમાં સીધું સંગોધન કરવામાં અસલીલતા લેખાતી હતી. દયારામમાં ભક્તકવિનાં લક્ષણો બહુ ઓછાં દેખાય છે અને જો દેખાય છે તે પણ તેમણે વાતાવરણના એપને અંગે અને પ્રયત્નપૂર્વક કેળાવ્યાં હોય એમ લાગે છે. એથી મુનશીજી દયારામને ભક્તકવિઓની હરોળમાં નહિ પણ જગતભરના પ્રભુલકવિઓની પંક્તિમાં સ્થાન આપે છે.

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં કાવ્યોએ તો પ્રગતી રસ-વૃત્તિને સતેજ રાખી હરી, પણ આ કાવ્યોની સાથે જ સ્વાતાં સંકુચિત નીતિ ને વૈરાગ્યનાં કાવ્યોએ તો સંસારિક રસને સૂકી નાખ્યો, જીવનનાં સ્વમાન ને સ્વાતંત્ર્ય હારી લીધાં. પ્રેમાનંદના અપવાદ સિવાય લગભગ સૌ પ્રાચીન કવિએ જાણસ કરીને તો જૈન ને સ્વાધી-નારાયણ સમા વૈરાગ્યપ્રધાન મંત્રદાયોના કવિઓ-અને અષો, ભોજી, ધીરે વગેરે પેદાનતી જ્ઞાનવાળા કવિઓ કવતા કે મંસાર તો માત્ર રચના જેવો છે, ઈકલોદનું જીવન એ માયામળ જ છે, આ કાયા એ તો કાચનો ફૂલો છે, માણસને માથે કાળ-રાક્ષસ દંત કરડે તો ઝચુચી જ રહી છે, અને સ્ત્રી એ તો નરકનું દ્વાર છે, સંસારની માત્ર જન્મળ છે, કળાં કામ કરનારી ને પુરુષજીવનને મોહમાં ફસાવીને ધ્રુવ-પ્રાપ્તિના વિદ્રાસપથથી બચ કરનારી દુષ્ટા છે. રામળ ભદ્રતા વાર્તાસાહિત્ય સિવાયનું લગભગ બધું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ધર્મની સાંકડી નહેરમાં ઘડેને જ વહેતું હતું. ઈકલોદની અરુચિ ને પરભવનો જ પ્રેમ જગાડતાનું અને સ્ત્રી પ્રત્યે તિરસ્કારવૃત્તિ સંવવાનું જીવન-દ્રોહી માનસ ને સમાજઅંધારણ ધડાવી મધ્યયુગમાં

એકે નગરી પાકી શમ્યો નહિ ૧૮૫૨મા દશમના
મૃત્યુ પછી નવો યુગ થોડો.

અગ્રેનેના પરચાને વેગ, સદારરસને વ્યવ
હાર્ગશવ સ્ત્રોશકિત ને સ્ત્રીવાત ૧ મહત્તનામકા
ને મોગર્ધનાના છતાં ને સાહિત્યના મપર્ધમા નુજરા
તીચો આન્યા નો ઊધમા પહેનો માણસ નગરીમા
ઓર્થિતો ને અસ્પર્ધી લોકો થતાં કાળીને સદાજો
જગી જોડે તેમ નુજરાતી જીવન અને સાહિત્યના
અરુણ સમા ધીનમર્તિ નર્મદે વડેમ અને રિચ્યુરત
તાધી, સાપ્તધિકના અને બેઠાવધી ૧૪ અને અધ
બની ગેના નુજરાતી જીવનને અવનરા સુધાગઓ
રૂપી વીજળીના સખન આચકા આપીને જગતના
પ્રથમ ને પ્રયક પ્રત્નો આરબ્યા જીનસુધાગજાના
સાધન તરીકે તોડે સાહિત્યને અપના યુ ૧૧૧૧
પક્ષિ પ્રય કુર્ષ અને જીન તેમ જ સાહિત્યના સર્વ
ઓગાની ખગર લેના માડી વિષયવિસ્તાર સાધીને
તેણે સાહિત્યને સપ્રત્યે ન્યુખ મગડીને ૧૮૬૨-૧૮૭૫
બનાન્યુ પહેના શુદ્ધ અને લક્ષિત, ધર્મ અને નીતિ
ના જ મ રો રચાતા હતા, પણ અર્વાચીનોમા આઘ
નમદે દેય અને જાતને પ્રથમ મૂકી ગરીબ તેમ જ
વૈરમિત્ર અમિતતા ને ઉત્થાન સાધનાનુચ્છગન કુર્ષ
નુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે અનેક નવો વિગો અને પદ
તિઓનુ એપ ઉદ્ધાનન ધ્યુ નુજરાતી સાહિત્યમા
મથનુ પડાણુ આરબ્યુ નર્મધનિતા સમો લૈવિધ્ય
વિપુ ૧ કા મગ્રહ રમ્યો ગેન હાથે નર્મકાશ પ્રેરો
કરો સાસારિક પ્રેમ અને પ્રકૃતિના કા રો પહેલ
વડેના લખ્યા રાગરગ નામે મતિહાસ લખ્યો
‘મારી હમીકા નામે આત્મમ્યા તથા પ્રાચીન કવિ
ઓના જીવનચરિત્રો અ રેખ્યા અને ય ય યના પ્રમુખ
લક્ષણુવાળા એ સુધારમ્યુગનો યુગમૂર્તિ બનીને અર્વાચીન
ગુ ત્વાતના નયુ મકાપુરુષો-ની નર્મદ દાનંદ સર
સ્વતી અને મહાત્મા ગાંધીમા-પોતાનુ નામ પ્રથમ
નોધાવોને અમગ શર્ષ ગેરો રમણુનાય દેસાઈ પોતાના
‘સાહિત્ય અને જીવન નામે રિવેચનમ્થમા અર્વાચીન
સાહિત્યના ચાર કુગો પાડતા નોધે છે કે, નર્મદકુચ
અથવા સુધારમ્યુગ પછી આવે છે ગાંધીવાના પ્રધાન

લક્ષણુવાળો ગોર્ધનગમ યુગ અથવા સાક્ષરયુગ
ભાગમા આવે છે આર્થપ્રિયતાના મુખ્ય
લક્ષણુવાળો નાનાલાલ-યુગ જેનો અનુગામી બને છે
આજનો ગાંધીયુગ જે આપણા ગર્જકીય અને ધાર્મિક
આરોગીમા વિદુદિનો આગ્રહ રાખી માત્ર નાનાલાલ
યુગની આ ર્થપ્રિયતા નહિ પણ આદર્શ માટે કાર્ય
દક્ષતાની ને આત્મજોગની પ્રેરણા આપે છે’

ગાંધીજીએ ધ્યુ કે, મુઠીભર અમીર માણસો મા
જ નહિ પણ સગરત જનતા માટે સાહિત્ય અને કલા
રચાના જોઈએ સાચી અને ઉત્તમ કલા તો ઉત્તમ
પ્રકૃતિસૌન્દર્યની જેમ સર્વભોગ ને સર્વસ્પર્શી હોય છે
અને ગાંધીયુગના પ્રતિનિધિરૂપ મને નકર મળુનાલ
દેસાઈ ધૂમકેતુ ગમનારાયણ પા ક મેવાણી સુન્દર
ઉમાશંકર, રોહરશિમ વગેરે સાહિત્યમા સાહિત્યને
ભોખોગ્ય ને વિદ્યોગ્યના સીમાડાઓ વાળીને સર્વ
ભોગ બનાવવાને વિગમપ્રનાણુ કરી ગયા છે ગાંધી
જીએ સ્વજીવન દ્વારા બતાવુ કે મહાનમા
મહાન જીવન તો સાદામા સાદુ જ હોય છે,
અને એ જ પ્રમાણુ મહાનમા મહાન સાહિત્ય પણ
સરળમા સરળ હોવુ જોઈએ સાદાઈમા જ
મહતા ગ્રહેલી છે એ દર્શન ગાંધીજી પાસેથી
શીખીને આજનો સાહિત્યમર સાદી છતાં brilliant
short- ફૂટની ગોળી- જેવી લક્ષ્યવેધી ને વેગીલી
જાણા લખ્યા મચી ગયો જ સસ્કૃત કવિઓએ આજ
નાથે એશા કમલગતા અને ગીતને મં પાડે એટલા બધા
પત્તાન મરોથી હાલેલી સાહિત્યવધૂને આજનો સાહિ
ત્યસેવીઓ થોડા જરૂર પૂરતા જ વચ્ચૂલકારોથી
સુગન્ધ મરીને જીવનવગની સગથે નિરવસયમના ને
કર્ત વપરાણુ મનારીને વિગમપ્રનામા આગેદમ્થ
કરવાને મોકલે છે

ગાંધીજીની અસ્પૃશ્યતાનિરાગળી અપ્રાપ્યમાયી જ
મણે સાહિત્યકારોએ દીનદનિત ને પાડિતપતિત લોકોના
નિરાશા ને નિ આસપૂર્ણ જીવનને સમભાવપૂર્વક આને
ખવાની અને એમને માનવતાના સર્વ હક્કો અપા
વવા માટે એમના પક્ષમતી બનવાની પ્રેરણા મેળવી

આજ સુધી સાહિત્યરચ થવાને અત્યધિકારી ને અરપૂર્ય લેખાતાં પાત્રો તેમજ વિષયોને પણ તેમણે સાહિત્ય-મંદિરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. લાંગડી, પીંગડો, પાલીસ-વાળો, ઈજાણાં ઈજાનારી, મોટર હાંકનારો; અને ખાળો-ચિયું, ચુસાયેલા ગોટલાને, ઉકરડો, પુલના થાંભલા, તૂટેલી ચપલ વગેરે વિષયોને નિરૂપીને આજનો સાહિત્યકાર કહેવા માગે છે કે, 'નિવૃત્તપદસંદર્ભીમાં નહિ પણ વસ્તુનિરૂપણમાં જ ખરી મહત્તા રહેલી છે,' અને કે આ બધાં સામાન્ય પાત્રોને વિષયોની વિષમ વાસ્તવિકતામાંથી સાહિત્યકાર જીવનનો કેંકે બીડો અર્થ, હેતુ અથવા રહસ્ય સારવા માગે છે. 'લાંગડી' સમાજ-ચિંતિની વિષમતાનું હૃદયદ્રાવક ચિત્ર રજૂ કરીને એ વિષમતા મિટાવવાની આવશ્યકતા ઉદ્ભવે છે. 'ખાળો-ચિયું' પણ અનન્ત આકાશનું કેંકે પ્રતિબિંબ ધારણ કરે છે. આ રીતે અપૂર્ણ માણસોનાં જીવનનું અને સામાન્ય વિષયોનું પણ આજનો સાહિત્યકાર એવી રીતે નિરૂપણ કરવા મથે છે કે જોમાં પૂર્ણતા અને અસામાન્યતાના સ્વયંનું આશિષય થયેલું હોય જ. આવા નિરૂપણથી સાહિત્ય જીવનનો માત્ર ફેરો બનતું મરી નય છે, પણ જીવનમાંથી જ પ્રેરણા ઝીલીને જીવનને ઘડવાની પાછળ પ્રેરણા ને દષ્ટિ બદલે એવું જીવનલક્ષી ને જીવનવિધાયક બનતું નય છે. વાસ્તવવાદ અને ભાવનાવાદ વચ્ચેનો નિરર્થક અને જીવનદોહી ભેદ ભૂરી નાખીને એ બે વચ્ચે સુભગ સુમેળ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. પૂર્ણ અને આદર્શ સ્ત્રીપુરુષોનું સર્વતોમુખી ને સર્વતોમુખ જીવનચિત્રણ કરનાર લગવન વ્યાસ સમે કાઈ મહાકવિ જન્મશે ત્યારે તો કારતીય જીવન શુદ્ધિ, સમૃદ્ધિ ને સાહસને શિખરે પહોંચ્યું હશે, પણ લાલિના ગર્ભમાં રહેલા એવા મહાકવિ વ્યાસના જન્મકાળને ઉત્પન્ન કરવાને તથા આવકારવાને આજનો સાહિત્યકારો નોઈતી સાધનસામગ્રી સચિત કરી રહ્યો છે.

ગાંધીજીએ દેશગ્યાપી સત્યાગ્રહ ઉપાડ્યો ત્યારે પ્રભાત હૃદયરૂપ સાહિત્યકારો એવા પ્રયં જળપ્રવાહથી અરપૂર કેમ રહી શકે? આવે વખતે યંગત પ્રેમોર્મિ ને ગંગાગામી કપતામાં રાચનારા મનુષ્યો તરીકે મટી જઈને તેઓ સમાજના અંધારી સિપાહીઓ બન્યા

છે. યુગધર્મને ઓળખીને અને જીવનને ગંભીરતાપૂર્વક વિચારીને સમગ્ર સમાજજીવનને પરિક્ષી, પવિત્ર અને પારમાર્થિક બનાવે એવા લેહકિતકારી ચિંતનમય ભર્મિશીલતાવાળી સાહિત્યરચનાઓ કરવા પ્રયત્ન એમની શ્રુતિ ને પ્રવૃત્તિ વળેલી છે. લેખિકાની રુચિને રીઝવવા કરતાં લેખિકાની આવશ્યકતાને પોષવાની જવાબદારી તે પ્રથમ લેખે છે. જેમ વસન્તઋતુમાં નિરજ આકાશ ને પ્રકૃત્ત્વ તડકા અત્યંત આનંદદાયી લાગે પરંતુ વર્ષાઋતુમાં એવું દશ્ય આનંદદાયી ન લાગે, એ વખતે તો મેઘાવરથી જવાયેલું આકાશ ને ધનધોર અધિકાર જ નેવાને સૌ તલસી રહે. ધરમાં કાઈ સ્વજન મૃત્યુ પામ્યું હોય એ જ વખતે ગાયન, વાદન અને નર્તનની અભિરુચિ ને આવડત કેળવવાનું કાઈ સહુથી માણસને તો આવે નહિ. બૂખ્યા ને તરસ્યા માણસની ભૂખતરસ કાન્યરસના પાનથી તૃપ્ત નથી થતી, કાઈ પણ પ્રેમી માણસ પોતાના પ્રેમપાત્રને પરણવાને બદલે પ્રેમસાહિત્યનું રસામૃત જ પીને સંતુષ્ટ નથી થઈ શકતો. આ રીતે આપણા દેશમાં ન્યારે લાખો ને કરોડો માણસો બૂખ અને નિરાશાથી પીકાઈ રહ્યા છે એવે ટાણે લોકકલ્યાણ જેનું એક ખાસ લક્ષણ છે એવી પ્રતિભાવાળી સાહિત્યકારો દીનદુઃખીના નિઃશ્વાસોને પોતાનાં હૃદયમાં ને સાહિત્યમાં ધમકાર આપ્યા સિવાય કેમ રહી શકે? આ યુગની આવશ્યકતા ઓળખીને આજનો સાહિત્યકાર સાહિત્યરચના કરવા પાછળ લાગી ગયો છે, એટલું જ નહિ, પણ હવે એને ધીજનું જીવેલું માત્ર ગાવાથી જ સંતોષ નથી વળતો, પોતેયે સ્વતંત્રપણે જીવનસંગ્રામ ખેલી લેવાને થનગની રહ્યો છે. પરિણામે તેણે પણ જીવનજંગમાં ઝુકાવ્યું છે, તે પણ સત્યાગ્રહસંગ્રામી સૈનિક બન્યો છે. કાલેલકર, મુનશી, રામનારાયણ પાંકજ, મેઘાણી, સુન્દરમ, ઉમાશંકર, રતેહરશિમ વગેરે અસંખ્ય સાહિત્યકારો સત્યાગ્રહને અંગે જેલજીવન પણ ભેગવી આવ્યા છે. આ રીતે સમકાલીન જીવન બળીની વાસ્તવિકતા ને ઉદ્દેશતા પોતે જ અનુકવીને મેળવેલ સાચા ને તીવ્ર સ્વાનુભવના પ્રાણ પૂરીને એમની કૃતિઓને સ્વાભાવિક અને સરસ, પ્રાણુવાન અને પ્રેરક બનાવી રહ્યા છે. ગાંધીજીની અદિસાની

ખેતી

• શ્રી. હુગગી ધરમશી રા પટ •

હિંદો સૌથી મહાન ઉદ્યોગ નિમશ્ય ખેતી છે હિંદની ૭૦ ટકા પ્રજા ખેતી ઉપર નભે છે હિંદની વસ્તીની મજૂતી આ વખતે થઈ ગઈ છે ૭૦ ૪૦ કરોડની પ્રજામાંથી ૩૦ કરોડની પ્રજાનો સીધો કે આડમ્બગી રીતે ખેતી ઉપર નિભાવ છે ખેતી એ મોટું ધધાતરી સાદસ કે ખેતીમાંથી હિંદી સમગ્રને વાર્ષિક મીધી કે આડમ્બગી મળી કુલ ૪૦ કરોડ રૂપિયાની પેદાશ થાય છે બજારની સમગ્રની કુલ પેદાશમાંથી ૨૭ ટકા ભાગ ખેતીની મહેસૂલ આપે છે ખીજા ૭ ઇનાકાઓમાં ૩૫ ટકા ખેતી વાડીમાંથી ત્યાની સરમરને મળે છે મુક્ત પ્રાંતોની સરકાર તો પેતીવાડીમાંથી પચાસ ટકા જેટલો ભાગ મેળવે છે એ સિવાય હિંદની પ્રજાના ખેતરો-પેશાકો એ સર્વે આ ખેતી જ પૂરા પાડે છે હિંદની પગેશોની નિહાસના મુખ્ય ભાગ પશુ ખેતી જ છે ખેતી એ હિંદનું જીવનસર્વસ્વ છે ખેતો સિવાય ખીજા કશાનીઓ વેપારીઓ કારીગરો અધિકારીઓ એ સર્વે ખેતીની સાથે આડમ્બગી મળે પોતાના જીવન માટે ધરાવે છે

સને ૧૯૩૬-૩૭માં ખેતી માટે સરકારી નહેરો ઉપર ૧૫૪ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાયા હતા આખા હિંદની કુલ જમીન ૧૮ લાખ ચોરસ માઈનની છે તેમાં બ્રિટિશ હિંદની જમીન ૧૧ લાખ ચોરસ માઈલની છે આખા જગતમાં પાંચ કરોડ દસ લાખ ચોરસ માઈનની જમીન છે એને બ્રિટિશ હિંદની જમીન એના ૨૧૫ ટકા જમીન થાય છે બ્રિટિશ હિંદમાં ૩૭૫ ટકા જમીનમાં વાવેતર થાય છે એના એક ૨૬ કરોડ ૧૮ લાખ એકરે ૪૦૮ ૨૪૦ એકર માઈન જેટલા થયા આ સિવાય ૨૨ ટકા જમીન અમેર જેની હાલતમાં રહી છે તેમાં

મગવાળી, બીનાસવાળી, ખાલિફગવાળી અને ખારી જમીનોનો સમાવેશ થાય છે આની જમીન કુલ ૧૫૫ કરોડ એકર છે એની બમણી ઇરાલિખન સમગ્રે જેની રીતે કરી તે પ્રમાણે કરવાથી એ સુધરી શકે પરંતુ દર વર્સે કરોડો રૂપિયા ખર્ચાની નવસ્થિત પેશના રાજ્ય સ્વીકારે તો જ આ પાર ઉતારે જમીનીએ આની બુદ્ધ પેશના પાગ ઉતારી હતી સાક્ષી રીતે નવસ્થિત તૈયાર કરેલી પેશના થી જ આ કામ પાર થઈ શકે છે

બ્રિટિશ હિંદની કુલ વસ્તી સને ૧૮૩૧માં ૨૭ કરોડ ૧૫ લાખ હતી આ વખતની વસ્તી ગણતરી મુજબ કદાચ ૩૦ કરોડ જેટલી ગેતરશે સને ૧૮૩૧માં આમાંથી ૧૬ કરોડ ૨૦ લાખ માણસો ખેતીના મમમાં લાગ્યા હતા એટલે ૭૦ ટકા લોકો ખેતીમાં રોકાયા હતા વસ્તીના પ્રમાણમાં એક માણસ દીઠ ૧ એકરથી ઓછી સરેરાશ આવે છે દર ખેતરે ૧૪ એકરની ગણ આવે છે વખતીના મોટા વધારાથી ખેતીના અનેક વિભાગો થઈ નાના નાના ટુકડા થતા જાય છે એ વિષે પાછળથી અર્થા મીશુ

બ્રિટિશ હિંદમાં ખેતી માટે કુલ ૫ કરોડ એકર જમીનને માટે નહેરો દ્વારા તળાવો વગેરેનાં સાધનોથી પાણી પાવામાં આવે છે આમાંથી લગભગ બે કરોડ સાડા લાખ એકરને નહેરોથી પાણી અપાય છે ૬૮ લાખ એકરને તળાવો પીત આપે છે ૧ કરોડ ૧૭ લાખ એકરને દૂધાઓનું પાણી પહોંચે છે, ૫૩ લાખ એકર ખીજા સાધનોથી પાણી પીએ છે સરકારી મોગી નહેરોમાંથી બનાવેલી નહેરો ૨ કરોડ ૨૫ લાખ એકરને પાણી પુરુ પાડે છે સને ૧૮૩૬-૩૭ સુધી એના ઉપર હિંદી સરકારે ૧૫૪ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાયા હતા એની કુલ પેદાશ આશરે ૧૩

કરોડની છે, તેમાંથી ૬ કરોડ ખર્ચ થય છે. જતાં, વરસાદ, તીડ અને તોફાનો વગેરેથી જુદી જુદી સરકારને પાંચ ટકાનું વ્યાજ મળેથી છૂટે છે. સને ૧૯૨૮-૨૯માં બેંકોંગ કમિટીએ કાટેલા અડસટ્ટા પ્રમાણે હિંદી ખેડૂતો ઉપર ૯૦૦ કરોડનું કરજ હતું. ૨૦ કરોડ ખેડૂતો ઉપર તેની રાશ ૫૦ રૂપિયા લગભગ આવે છે. હમણાં છેલ્લો દસકા ભારે મંદી અને ભાવોના અત્યંત ઘટાડાથી ખેડૂતો માટે ભખંડર વીત્યો છે એટલે ખેડૂતોનું કરજ ૧૧૦૦ કરોડથી ગોણું સંભવશે નહિ. હિંદની ખેતી ઉપર ૩ કરોડ ૧૦ લાખ શ્રમજીવીઓ કામ કરે છે.

હિંદી ખેતીમાં દર વરસે ઝાડ, હવામાન અને

રિયતિમાં પાકા થાય છે, ઘણી વખત ખૂબ સરસ પાક હોય છે ત્યારે કેટલીક વખતે અર્ધ-દુકાળ અથવા પૂરા દુકાળની રિયતિ અનુભવાય છે, આથી પેદાશ (જે મુખ્યત્વે વેસ્તીના નિર્વાહ માટે હોય છે) ના આંકડાઓમાં મોટા ફરક પડે છે. વેપારની મંદીથી પણ આંકડાઓ ધટે છે. ઘણી વખત એકરદીક પાક બહુ ગોઠો મળે છે. આથી આંકડાથી સરખામણી કરતી એ ભારે મુશ્કેલ કામ છે. સરકારી આંકડા મુજબ છેલ્લાં ૧૩ વરસોમાં પાકાના દર એકરદીક ઉતારમાં કેટલો ફેર પડ્યો છે તે નીચે આપેલા ટાકાથી જણાશે.

પાક	૧૯૨૫-૨૬ થી ૨૯-૩૦	૧૯૩૦-૩૧ થી ૩૪-૩૫	૧૯૩૫ થી ૧૯૩૬	૧૯૩૬ થી ૧૯૩૭	૧૯૩૭ થી ૧૯૩૮
ગોખા (રતલ) ૮૪૫	૮૬૧	૭૪૧	૮૭૨	૮૩૮	
ઘઉં " ૧૮૦	૧૬૭	૧૭૭	૭૦૩	૭૩૨	
અળસી " ૨૭૮	૨૬૩	૨૭૦	૨૭૨	૨૮૩	
શિંગદાણા ૧૧૯૨	૧૦૩૩	૧૦૪૫	૧૦૨૧	૯૪૩	
કપાસ. ૮૮	૮૮	૯૯	૧૧૩	૯૭	
જુદ (શણ) ૧૨૪૮	૧૨૯૯	૧૩૩૩	૧૨૫૭	૮૭૩	

સુધરેલા દેશોમાં ખેતીમાં પ્રમાણસર ખાતરપાણી અને કચોડોનાં ખર્ચ પછી ખેતીની પેદાશ મોટા અને નીંદામણી ફેરી મોટા પાકો જમીનમાંથી લે છે. પ્રમાણમાં વધારી શકી છે તે નીચેના ટાકાથી તે દેશોની સરકારો મોટી રકમ શાસ્ત્રીય શોધગોળ સ્પષ્ટ થશે.

૨૮ : હિંદનેા મહાન ઉદ્યોગ-ખેતી

આ આંકડાઓ લાક્ષણિક રીતે પોતે જ આખી રિધિતિ બતાવી દે છે. આમાં વસત્રો, દવાદારૂ, ઘરભાડુ, પગરખાં, લગ્નદાદિ ખર્ચો ગણાવ્યા નથી. બીટી-તમાકુ-નું પણ નહિ. બંગાળ પ્રાચિન-રાયલ ઇન્ડિયાની કમિટીએ દરેક ખેડૂત-કુટુંબનો ખર્ચો નીચે મુજબ ગણાવ્યો છે:

	રૂ. આ. પા.
દુધિયારો	૩-૧૦-૦
બાળકોનો ખર્ચો	૧૨-૦-૦
બિયાં	૧૩-૦-૦
ખાતર	૦-૦-૦
મજૂરો	૪૦-૮-૦ ખેતરમાં વાવવા- લાલુવા ટાલુ મજૂર ૬૬-૨-૦ રતી મદદ લખર આલગ નથી.
ભાડુ-કર વગેરે	૨૮-૬-૦
આધારોરાકી	૨૨૫-૦-૦
કપડાં	૩૪-૦-૦
તેલબત્તી	૫-૧૨-૦
તમાકુ-પાન	૭-૧૨-૦
મરામત	૧૨-૦-૦
સાંસારિક ખર્ચો	૧૫-૦-૦
ધરચૂરણ	૨૨-૦-૦
	૪૨૦-૦-૦

ખેડૂત ઉપરનાં કરોનેનાં બાજુ વગેરે ખર્ચો આમાં સમાવવામાં આવ્યા નથી. કરજ વગરના ખેડૂતો બનુ જ થોડા મળે છે. વાસણો, મિઠાનાં, દવાદારૂ વગેરેનો ખર્ચો એમાં નથી. હવે એટલા એટલે વાર્ષિક ૪૨૫ રૂપિયા પેદા કરનાર ખેડૂતો હિંદમાં ભાગ્યે જ થોડા મળશે.

આ લખકર મદીની અતિ ખરાબ અસર હિંદના ખેડૂતો ઉપર થઈ છે. આથી સમષ્ટિગત ખેડૂતોને કેટલું નુકસાન થયું છે તે નીચેના કોડો બતાવે છે. આ કોડમાં આસામના આંકડા અને રજાકોનો કિંમત ગણાઈ નથી.

બ્રિટિશ હિંદના મુખ્ય પાકોની સને ૧૯૨૮-૨૯ અને ૧૯૩૩-૩૪ વચ્ચે સરખામણી.

	૧૯૨૮-૨૯	૧૯૩૩-૩૪	ટકા
ઈસાકો	૬૧૦૬ રૂપિયા	૬૧૦૬ રૂપિયા	૬૧૦૬
મદાસ	૧૮૬૦૮	૮૩૦૧૭	૫૪.૦
મુખર્જી	૧૨૦.૫૨	૬૦.૫૨	૪૯.૮
બંગાળ	૨૩૨.૫૬	૬૫.૫૮	૫૬.૯
અયુક્તપ્રાંતો	૧૪૦.૫૨	૮૫.૬૫	૩૯.૦
પંજાબ	૭૬.૭૮	૪૦.૧૧	૪૭.૮
બ્રહ્મદેશ	૬૩.૩૮	૨૩.૨૬	૬૩.૩
મિહાર-ઓરિસા	૧૩૭.૮૬	૫૫.૩૪	૫૮.૯
મધ્યપ્રાંતો	૬૮.૭૭	૩૦.૩૩	૪૪.૬
સરવાળો.....	૧૦૩૦.૨૦	૪૭૩.૬૬	૫૩.૦

આ ઉપરથી જણાશે કે આ મદીને લીધે હિંદો ખેડૂતોને વાર્ષિક ૫૫૦ કરોડ એટલે પાા અબજ રૂપિયાની લાભોના ઘટાડાને લીધે ખોટ આવે છે.

હિંદો ખેડૂતની વાર્ષિક પેદાશ માટે જુદા જુદા અસર નીકળ્યા છે. સને ૧૮૮૦માં ખેડૂતોની દર માણસદીક પેદાશ (વાર્ષિક) રૂ. ૧૮) સરકાર તરફથી અસરવામાં આવી હતી. સને ૧૯૦૧-૧૯૦૨-માં સરકારે તે ૨૦ રૂપિયા મણી હતી. સને ૧૯૨૮-માં મધ્યરથ શરારી કમિટીએ ખેતીની મનુષ્યદીક પેદાશ રૂ. ૪૨ ગણી હતી, એ વર્ષે ધણું સારું હતું. તે પછી તો ભારે મદીના વર્ષો આવ્યા છે. ખેડૂતની ગરીબાઈનો પાર નથી. સરકારી રિપોર્ટો પણ જણાવે છે કે, “ખેડૂતોનો મોટો ભાગ જીવન-નિભાવની મર્યાદાની ઠેક ઠાર ઉપર લટકે છે. ભાવોનો અતિશય ઘટાડો પાકી વસ્તુઓના અને કાચી વસ્તુઓના સને ૧૯૨૮-૨૯માં ૧૩૯ અને ૧૪૩ ટકા હતો, તે સને ૧૯૩૬માં ૭૭ થી ૬૬ આવી બેઠો છે.

બ્રિટિશ હિંદમાં પાકો (અનાજ)ની પેદાશનો કોટા

પ્રાંત	અનાજની પેદાશ (દસ લાખ ટન)	વસ્તી (૧૦ લાખ માણસો)	દર મનુષ્યે કેટલા ઔંસ અનાજ આવે?	નાશ્ટ્રીજન દર મનુષ્યે કેટલા ગ્રામ?
આસામ	૧૦૬	૮૦૬	૧૮	૭
બંગાળ	૯૦૩	૪૮૦૯	૧૯	૭
બિહાર-ઓરિસા	૯૦૦	૩૬૦૭	૨૪	૧૧
મુંબઈ	૬૦૧	૨૦૦૬	૨૯	૧૬
મધ્યપ્રાંત	૪૦૮	૧૫૦૫	૩૦	૧૫
મદ્રાસ	૧૦૦૪	૪૬૦૭	૨૨	૧૧
પંજાબ	૫૦૦	૨૩૦૬	૨૧	૧૨
સંયુક્તપ્રાંત	૧૦૬	૪૬૦૭	૨૨	૧૩

ખેડૂતોનો ખોરાક અતિ ગરીબ છે. ૨૦ થી ૨૨ ઔંસમાં ખોરાકનું તત્ત્વ ૨૦૦૦ થી ૨૫૦૦ કેલો-રીનું છે. યુરોપમાં એક મનુષ્ય માટે ૩૦૦૦ કેલોરી વાળી ગણાય છે. દરેક વ્યક્તિને સ્વાસ્થ્ય વધારનાર ખોરાકમાં ૧૪ ઔંસ પોદડાંવાળા શાકો, ૬ ઔંસ બીજાં પાદાર્થો વગરનાં શાકો, ૨ ઔંસ ઘી કે તેલ અને ૮ ઔંસ દૂધની જરૂર છે. તે સિવાય આરોગ્ય-વર્ધક ખોરાકમાં ૨ ઔંસ ફળોની પણ જરૂર છે. પરંતુ હિંદી ખેડૂતોનાં ગરીબ નસીબમાં આરોગ્ય-વર્ધક ખોરાક હોતો જ નથી. હિંદી ખેડૂતોનાં નસીબમાં ઝાાળી, વિટામિનો હોતાં જ નથી. એમનાં સુકલકડી શરીરમાં લોહા અને ચૂનાનાં તત્ત્વોની ન્યૂનતા છે. ખાંડ અને દૂધનાં પોષક તત્ત્વો એમને બહુ થોડા પ્રમાણમાં મળે છે. દર વરસે ખાંડ માત્ર મનુષ્ય દીઠ ૭૩ પૌંડ મળે છે. જ્યારે બ્રિટનમાં... મનુષ્ય દીઠ ૧૦૮૮ પૌંડની રાશ આવે છે, દૂધની હિંદમાં જનદીઠ ૭ ઔંસની રાશ આવે છે, જ્યારે બ્રિટનમાં ૩૬ ઔંસની રાશ આવે છે.

હિંદમાં કારખાનાં, ખાણો, ચાંતા બગીચામાં માત્ર ૩૦ લાખ માણસોને કામ મળે છે, જ્યારે ખેતી-વાડીમાં ૨૩ કરોડ. માણસોને કામ મળે છે. ખેતી ઉપર ઉલ્લેખ કરતાં ૮૦ગણા વધારે માણસો કામ કરે છે; આથી હિંદમાં ખેતી એ જ મુખ્ય ઉદ્યોગ છે, એમાં મોટામાં મોટી મૂડી રોકાયેલી છે.

(૧) જમીનના કીમતી ટુકડા જેમાં ખેતી થાય છે તે મૂડીની મુખ્ય મહાન રકમ છે, સરકારને એની મહેસૂલરૂપે મોટી રકમ વ્યાજનાં નાણાં મળે છે.

(૨) નહેરુમાં સરકારે ૧૫૬ કરોડ રૂપિયા રોક્યા છે તે પણ આ મહાન ઉદ્યોગની મૂડી છે.

(૩) ખેડૂતોનાં સારાં ગાડાં, સાંતીયાં, ઢળો એ ઉપર ખેડૂતોની કુલ મોટી રકમો થવા જાય છે.

(૪) જનવરો (ખેતી માટેનાં પશુઓ)ની અને મહેનત-અજૂરીની કિંમત વાર્ષિક રૂપિયા ૪૦૦ કરોડની છે.

(૫) ખાતરની વાર્ષિક કિંમત પણ મોટી રહે છે.

(૬) બીજાની કિંમત પણ મોટી થાય છે.

(૭) લગભગ દર વરસે ૨૦ કરોડનાં દૂધ-ધી થાય છે.

હિંદનાં અગત્યના ઉદ્યોગો ખેતીનાં દ્રવ્યો ઉપર નભે છે. કાપડની મિલો, કપાસનાં છત્રોપ્રેસો, તેલી-ગિયાં પીલવાની મિલો, લુટની મિલો, ચોખા સાફ કરવાની મિલો—એ સર્વે ખેતીવાડી ઉપર નભે છે. રેલવેની મોટી કમાણીનો આધાર પણ ખેતીની વસ્તુ-ઓ ઉપર છે. મોટરલોરીઓનો પણ મુખ્યત્વે ઉપયોગ ખેતીની વસ્તુઓ ઉપર છે. સ્ટીમરોના લાંડરોમાં પણ મુખ્યત્વે ખેતીની વસ્તુઓ લેવાય છે. હિંદના દરેક ઉદ્યોગ, હુકમ અને વેપારમાં ખેતીની વસ્તુઓ

મેં પાંખો ફરડાવી

શ્રી. સુખેન્દ્ર બદાચાર્ય

[૨]

થોડા દિવસ આમતેમ ગપડી એક શિશુ
મિત્રને મળ્યો. મારી બધી વાત સાંભળીને તેમણે
કહ્યું કે તું કાશી જાય તોમા કશી જ દરકત નથી
આમ કહીને તેમણે મને કાશીના બાગના પેમા પલ્લ
મેળવી આપ્યા.

ઉત્તર ગુજરાતની લાલ મારીનાં રહેઠાણો
ઊંડતી ગાડી મહેસાણા પહોંચી પાલણપુર અને
આણ સુધી હું ગયો હતો, પણ પગીનો મુનક
તદન અનુસરો હતો. આજે અગરેર આનુ બીજી
સવારે દિલ્લી પહોંચ્યો.

રસ્તામા એક ગુજરાતી વેપારી મારી સાથે જ
એકા હતા. મારા વર્તન અને એકા ઉપગ્રથી તેમણે
મારી હકામત પૂછી દિલ્લીમા તેમણે જ પોતાની
સાથે જીવવા મને કહ્યું અને બને એક લોજમા
જીનારાં આપો દિવસ આરામ કરી સાંજે “ગુલાન
મેક્”મા એકા તેઓ કન્યા જતા હતા, મારે કાશી
જતું હતું મોગનસરાઈ સુધીનો મુગાય હતો.

બીજી સવારે બગકું થતા મોગનસરાઈ આનુ
મેં આ સંસ્થાનની વિદાય લીધી તેમણે મને કોઈ
વાર કલકતે આવી જવા કહ્યું અને વધારામા ઉમેર્યું
કે તમારે અગત ફાળો કરવા હશે તોપણ હું કગની
આપીશ.

કાશીની ગાડી આવવાને એજણ કનાકની વાર
હતી એમને હું જમ્યાન ઉપર આગ મારતો હતો
એમનામા એમ જોગખીતા મળ્યા તેઓ દેશમાથી
બહારેશમા જતા હતા અકચાનમા તેમનું કામગજ
હતું તેમને વચ્ચે જોતરીને કાશીની યાત્રા કરતી હતી.

મને પણ મેંગાય મળ્યો. અમે સાથે જ કાશી જીત્યાં
છમગમાં એમીને રેવાનારની ધર્મશાળાએ પહોંચ્યા.

બપોરે કાશીવિશ્વનાથના દર્શને ગયા તેમણે
થોડીવરણી ધાર્મિક વિધિ કરી પડાએ ફૂવામા બાળા
કપૂરના કપડા નાખ્યા અને બીજી થલુ અષ્ટમુખ્ય
કર્તુએ બાળા ફરસ્વરૂપે સારી દક્ષિણા તેણે પડાવી
પડાએ મારી શ્રદાને કરી જોઈ, પણ તેને લાગ્યું કે
આ તનમા તેલ નથી એટલે એણે નકામો શ્રમ
ન લીધો.

મદિરોના ધર્મ પતાવી અમે ધાટની સહેને ગય
દશાશ્વમેધવાટ પર એક નાન બાકે કરી અમે તેમા
એકા બહારેશમા જ ઉઠરોનો મિત્રનો નાનકડો ફીકરો
નાવને જોઈને બોલી ઉઠ્યો “મપાન!”

ધાગની મધમા જઈને અમે બોમે બોમે
ગજાજન પીકુ દશાશ્વમેધવાથી રામવાટ સુધીનો
એ નોકરિદાર ખૂમ આદ્યાદક હતો.

પેના બાઈ તો બીજે દિવસે સવારમા બહારેશ
જવા જોયડી ગરા જતા જતા સરસ તાણુ આપના
ગયા, કહ્યું કે તમારે તેની જરૂર પડશે તાણુ યાદીતું
હોય તેમ ચમમ્મુ હતું મે તરત જ તેનો ઉપયોગ
કર્યો ઓરડીને તે વાસીને હું રહેણાણની તજવીજ
કરવા નીકળી પડ્યો વિશ્વનાથના મદિરની નજીક
એક અનુજેત્ર મે બોળી કાઢ્યું.

સવારનો સમય હતો અનુજેત્રના મકાનમા સાધુ
ઓને ઠાળિયાતું સત્તાન આપાતું હતું બીજા સાધુ
ઓમાં હું બળી ગયો અને મે પણ સદાશત લઈ
લીડુ પાકટ ઉમરના, હણપુટ, મસ્તકે બદકરણ
(મુડન) ધારી મહત જેવા લાગતા એક મહાશય બ
વર્યાપક હતા.

મારા મનમાં થોડીવાર ગડમથલ આવી. મેં પૂછ્યું :

“ધંધર કાઈ અનક્ષેત્ર છે ?”

“હા, હૈ.” તેમણે જવાબ આપ્યો.

“મેં દાખલ હોના માહતા છું.”

“વો તુમારે વાસ્તે નહીં હૈ. સાધુઓં કા યહાં ભોજન નહીં મિલતા હૈ.” તેમણે મારી તરફ જોઈ કહ્યું. તેમની નજરમાં કડવાશ હતી.

“મેં વિદ્યાર્થી છું.” મેં અચકાતાં બચાવ કર્યો.

“નિકેલો યહાં સે ! યહાં અનક્ષેત્ર દિન્દુસ્તાનિયોં કે વાસ્તે નહીં હૈ, કેવલ શુજરાતી વિદ્યાર્થીઓં કા યહાં ભોજન મિલતા હૈ.” તેમણે શક્ય હોય તેટલા તિરસ્કારથી કહ્યું. આ બધા કથારે ટળે એમ તેમને થતું હતું.

“પણ હું ગુજરાતનો જ છું !” મેં માતૃભાષાનો આશ્રય લીધો.

“ક્યાંના છો ?” જરા તરમ પડી તેઓ બોલ્યા.

“કાઠિયાવાડનો છું.”

“કાઠિયાવાડમાં કયું ગામ ?” તેમનો પારો ઝડપથી ઊતરતો જતો હતો.

“હું ધારી-અમરેલીનો છું.”

“ધારીના કે અમરેલીના ?” હવે તેઓ તદ્દન ચાંત થયા.

“ધારી પાસે મારું ગામ છે.”

“શું નામ ?” તેમણે રસ પંચવાથી પૂછ્યું.

“વેકરિયા.”

“હે.....!” આશ્ચર્યથી તેમણે કહ્યું.

“વેકરિયામાં તું કોનો દીકરો ?” મને નીરખતાં તેમણે કહ્યું. મેં પિતાશ્રીનું નામ દીધું, પણ તેમને કાંઈ ગમ ન પડી. તેમણે મારાં દાદા-દાદીનું નામ પૂછ્યું. મેં બધી જ માહિતી આપી.

“તારાં દાદીના ખેતીમાં તો હું ખૂબ રમેલો. બધા મોણસ, એમ મોલવું તો હતું ! લે ઠીક હવે.”

શી આ બલિહારી ! જે મહાશય થોડી જ મિનિટો પહેલાં હાંકી કાઢવા તૈયાર થયા હતા તે જ મહાશય મને હેતુથી જમવાનું નોતરું આપે છે ! મારા મોં ઉપર તરવરતું આશ્ચર્ય તેઓ સમજી ગયા.

“જો બાઈ, વેકરિયાની પાસે મોણવેલ ગામ છે ને, ત્યાંના હું છું. મારું નામ—શંકર.”

“મોણવેલ ! એના દળડા કુંગર ઉપર તો હું મડેલો. મોણવેલના કાકી દરબારે અમારા ગામના દરબારેને ત્યાં જતા-આવતા. એકવાર મેં ગામ પણ બેંધું હતું.”

પછી તો એમણે એમનાં સંસ્મરણો ઉપેળ્યાં. જમવાનો વખત ક્યારે થયો તેની ખબર ન રહી. મને તેમણે ખીજી શુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની સાથે જંભાડ્યો. બધા વિદ્યાર્થીઓ પાકરાળામાં સંસ્કૃત જણતા હતા.

“જો બાઈ, મારાથી તને હાલ તો દાખલ નહિ કરી શકાય, પણ કોંઈવાર તું અહીં આવતો રહેજે અને જમી જાજે.” તેમણે સમજણ પાડી.

“રહેવાનો બંદોબસ્ત યામ ખરા ?” મેં પૂછ્યું. તેમણે એક છાત્રને બોલાવ્યો.

“આને સમિતિનું મકાન બતાવજે.” તેમણે કહ્યું.

કાશીની ગલીકૂચીઓમાં ચંપને આશરે એક માર્ષલ્ડ્યાલ્યા પછી બ્રહ્મચાટના શુજરૂ છાત્ર સમિતિના મકાનમાં મને તે લઈ ગયો. ઝોરડી તો કોઈ ખાલી ન હતી એટલે ઝોરડીઓ વચ્ચેની પરસાળ મારે માટે નક્કી થઈ. ધર્મશાળામાં જઈ હું સામાન લઈ આવ્યો.

તે વખતે કાશીમાં શુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ આશરે પોણીસોની આસપાસ હશે. બધા લુદી લુદી સંસ્કૃત પાકરાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા. તેમને રહેવા માટે કાશીવાસી શુજરાતી ગૃહસ્થોએ બે મકાન રાખ્યાં હતાં, તેમાં મોટા ભાગનો સમાવેશ થતો હતો. શુજરૂ છાત્ર સમિતિ નામે એક સંસ્થા બધો વહીવટ કરતી.

યુગોસ્લાવિયા અને જર્મની

શ્રી. 'તજ્જ્'

જર્મનીની મહાન જળા

જર્મનીએ બિઝાવેરી જળમા યુરોપના એક
પત્રી એક નિર્મળ અને બગવાન રાત્રો બગવર
સપડાતા જન છે અને તેની વિશ્વાસ દારો વચ્ચે
ભીંસાઈ કાગીરો કાગિયો બનતા જાય છે જેમ એક
દૂર બેઠેલો કુશળ શિખરી પોતે બિઝાવેરી જળમા
શિખર અચૂક સપડાશે જ એવા આત્મવિશ્વાસથી
મનમા જગોગબગમ અત્યવસ્થા કે ઉનાવળ રાખ્યા
સિવાય પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન એક જ લક્ષ્ય ઉપર
રોકીને નિશ્ચિત પગની ગદ લુગો છે અને તેની
જીજ્ઞાસી સાચી મગ્વા શિખર અચૂક રીતે જળમા
સપડાઈ જાય છે તે જ રીતે દિલ્લે પશુ પોતાની
એક એક ગજીનરી સાચી પડની ભેઈ છે, એથી
એનો ઉત્સાહ પશુ વધે છે આખા યુરોપમા પોતાનો
દિગ્વિજય કરવાની હઝાથી અતાર મુખીમા શુદ્ધિથી
છળથી, મગ્ધી યુરોપના લગભગ નીસ નેટલા નાના
મોટા રાજ્યોને તે પોતાની અસર નીચે લાવી રાક્યો
છે એમા છે નો ના જ ગેરિયાનો આવે છે પશુ
ગળ્યોને હાપ કરી જવાની તેની લાનસા હજી જરાય
મોળી પરી નથી તેને ખાતરી છે કે આવતીકાન
વાઝગી જવાની નથી તેની શિકારી આખ આજે
યુગોસ્લાવિયા ઉપર છે યુગોસ્લાવિયા ઘણી આનામની
પછી દિનને પાથરેલી જળમા પડેના અનાજ-
મણ ચણના લનચાયુ છે તેની અરિથર આખ એક
પગે અનાજના મણ ઉપર પડે છે અને શીછ જ
પગે તે શિખરીની આખનું ખુતસ નિહાળે છે આમ
આજે તે જીવન-મગ્જીના કામ ઉપર રજુ છે

આ યુગોસ્લાવિયા આજે યુરોપની ગજરમતનું
ક્ષેત્ર બન્યું છે ઇંગ્લાડ અમેરિકા, રશિયા, ઇટલી
જાપાન, જર્મની ટર્કી અને બીજા ઘણાં દેશો આ
નાનકડા દેશના ભાગીમા રસ લઈ રહ્યા છે બાતકન
રાજ્યોમા આ એક નાનકડા રાજ્યનું બાવી ત્રાજવે

તોગાર્થ મળુ છે તેનો તો ન કેવો બનગે એ હવે
બેવાનું છે

પ્રાથમિક પરિચય

યુગોસ્લાવિયાની ચામે બાબુ બા મન ગળ્યો
આવેના છે-ન ગેરિયા ક્રીસ અને આ મેનિયા તેમા
બ ચેરિયા તો જર્મનીએ જીતી લીધું છે, યુગોસ્લા
વિયામા ક્રાઈ દિસ લાઈ જાગે તો જર્મની ન-ગેરિયા
માફત જ અહીં લક્ષ્ય ઉનારી શકે તેમ છે જર્મ
નીનો ઇંગ્લિશ તેને પોતાની અસર તમે ગણી જર્મન
સંન્યો ક્રીસ તરફનો માગ મોમ્ગો મર્યાનો છે-
તો જ તે ક્રીસ ઉપર સહેનાઈથી અને ન પથી હુમલો
કરી શકે તો જ તે ક્રાન્સમા ક્યું હતુ એ dramatic
વિજય મેળવી શકે અને પોતાની અજેય અને ત્વરિત
વિનાયક સંતિનું પ્રદર્શન કરી જગતને કારી શકે

યુગોસ્લાવિયા આ કન ગળનમા ઘણો જ અગત્યનો
દશ ગણાય છે એ દ્વિ માસને અનાજ ઉપર શુભર
કરી પહાડી જીવન ગાળના લોખંડી સરીગવાળા લર
વાડા અને શોદાઓને દેશ છે પહાડ સિવાયના ભાગમા
ઘડે, જવ આલીવ દ્રાક્ષ અને ફાફુલે પુષ્કળ
જગ્યામા પેતા થય છે પર્વતોમાથી નાની નાની
નદીઓ અને જગ્યાઓ આ પ્રદેશને રસમય બનાવે
છે અહીં મુખ્ય ધધો ખેતીવાડી અને દોર ઉઠેરતો છે

યુગોસ્લાવિયાને વિસ્તાર ૮૬૬૦૮ ચોરસ માઈલ
છે ૧૮૩૬ની વસ્તીગણતરી મુજબ આ દેશની વસ્તી
૧૪૦૦૦૦૦૦ છે તેમા ૬૮,૦૦૦૦૦ યુરુગો અને
લગભગ ૭૦,૫૦૦૦૦ સ્લોવેન્સ છે જે ના દસ વર્ષોમા
બીજા પાંચ લાખ માણસોની વસ્તી વધી છે તેની
રાજધાનીના શહેર બે ગ્રેડની વસ્તી લગભગ ત્રણ
લાખની છે એ ઉપરાંત એક લાખની વસ્તી વળા
બીજા બે શહેરો છે એ સિવાય બીજા ૧૮ શહેરોની
વસ્તી ૨૦ હજારથી ૮૦ હજાર મુખીની લુદી લુદી

છે. રાજ્યની બધા ધર્મો પ્રત્યે સમદષ્ટિ હોવાથી કાઈ પણ માણસ ગમે તે ધર્મ નિઃસંકાય રીતે પાળી શકે છે. ધર્મની દૃષ્ટિએ વસ્તીના વિભાગ કરીએ તો નીચે મુજબ થાય :

સર્વિયનો બૂનો ધર્મ	૬૯૦૦૦૦૦	૪૯ ટકા.
રોમન કેથોલિક	૫૨૦૦૦૦૦	૩૭ ટકા.
પ્રોટેસ્ટન્ટ	૨૩૧૧૬૯	૨ ટકા.
મુસલમાનો	૧૫૫૦૦૦૦	૧૧ ટકા.
મદદીઓ	૬૮૪૦૫	
ગ્રોક ચર્ચના	૪૪૬૦૮	
દત્તર ધર્મના	૨૫૦૦૦	

યુગોસ્લાવિયામાં વધારે વસ્તી સર્વિયનો તથા ક્રોટોની છે. બંને વચ્ચે ટોપ બહુ ઓછો છે. અવારનવાર તકરારો પણ ચાલે છે. આ ઉપરાંત સ્લોવેનિયોની વસ્તી પણ ક્રીક ક્રીક પ્રમાણમાં છે.

દત્તિહાસ

બીગ્ન બાદકન રાજ્યોની પેઠે આ દેશ પણ સેકેકેડ વર્ષો સુધી ટર્કીની ઓડી નીચે છુદાતો રહ્યો હતો. ટર્કીની નાગયુડમાંથી હોડાવવા માટે યુરોપનાં મહા-રાજ્યો-રશિયા સહા-એ સૈન્યો સુધી સતત પ્રવત્નો કર્યા હતા. જેને ૧૮૦૪માં કાન્સ નોર્મ જેને ટર્કીની મુલામીની ધૂંસરીમાંથી હોડાવ્યું. ઈ. સ. ૧૮૧૭માં આ રાજ્ય લાંબી ખટપટ અને કાલાકાવાનો ભોગ થયો. તેનું ખૂન થઈ ગયું. એ પછી છેક ૧૮૪૨માં તેનો પુત્ર અલેક્ઝાન્ડર પિતાની ગાદી મેળવી શક્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૫૮માં તેને દેશનિકાશ કરવામાં આવ્યો અને તેની જગ્યાએ અલેક્ઝાન્ડર ત્રીજે રાજ્ય તરીકે ચૂંટાયો, પરંતુ તેનું પણ ખૂન થઈ ગયું. એ પછી બીગ્ન કેટલાક રાજ્યો આવ્યા અને ગયા. છેવટે ઈ. સ. ૧૯૦૩માં પીટર રાજ્ય ગાદી ઉપર આવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૯ સુધી ત્યાં ટર્કીની નાગ-માવની સત્તા ટકી રહી હતી તેને પણ ફર કરવામાં આવી.

આમ આ રાજ્યમાં ખૂનોખી પરપરા, કાવતરાં, ફગાવણ, રાજખટપટો અને ગીયરપાગશે અચારનસંચર થયા કરી છે. યુગોસ્લાવિયા પહેલાં સર્વિયા અને

મોન્ટીનિગ્રોનાં રાજ્યો તરીકે ઓળખાતું હતું, પણ મહાયુદ્ધ પછી ઓસ્ટ્રિયાનાં થોડો ભાગ તેમાં જોડવામાં આવ્યો હતો.

દાવાનળ પ્રગટાવ્યો

ઈ. સ. ૧૯૧૪માં ઓસ્ટ્રિયાનો યુવરાજ આ રાજ્યમાં પ્રવાસ કરતો હતો. રાજ્યની ખટપટ અને કાલાકાવાથી પ્રેરાઈ અહીંના પ્રજાજનોએ યુવરાજ અને યુવરાત્રીનાં ખૂન કર્યાં. રશિયાએ સૈન્ય એકત્રિત કર્યું. ઓસ્ટ્રિયા-હંગેરીએ પણ એકત્રિત કર્યું અને યુરોપમાં યુદ્ધનો દાવાનળ સળગી ઊડ્યો. ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટલી વગેરે યુરોપનાં સમર્થ રાષ્ટ્રો પણ એમાં સંડોવાયાં. ચાર વર્ષ સુધી જે મહાયુદ્ધ ચાલ્યું તેની પહેલી મિતગારી આ દેશમાં મુશ્કામમાં આવી હતી. મહાયુદ્ધ પછી ૧૯૧૮ના ડિસેમ્બર માસમાં રાષ્ટ્રોની સંધિ મુજબ યીયુનનું રાજ્ય રચવાયું. ૧૯૨૬માં એ દેશને યુગોસ્લાવિયાનું નામ આપવામાં આવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં અલેક્ઝાન્ડરનું તથા ફૅચ પરદેશ ખાતાના પ્રધાનનું પેરીસમાં ખૂન થવાથી બાગરાજ્ય પીટર ગાદીએ આવ્યો. તે ઉમરકાપક થાય ત્યાં સુધી રાજ્યકીડવટ અકાવવા ગાંઠે તેના કાકા પ્રિન્સ યોઝની રિજેન્ટ તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી. બીગ્ન બાદકન રાજ્યો સાથેની ચાલુ અદાવત ઓછી કરાવી ટર્કીએ આ રાજ્યને પણ બાદકન મિત્રમંડળમાં લેખ્યું હતું. બાદકન રાજ્યો એકશીલ ઉપર કંઈ ને કંઈ દાવો ધસવવાનો પ્રવત્ન કરે છે. યુગોસ્લાવિયા એવો એક દાવો આગળ ધરીને ઝીંચતું સાલોનિકા બંદર માગે છે. આ રાજ્યમાં ખટપટો નિરંતર ચાલતી હોવાથી પ્રધાનમંડળ બારંબાર બદલાતું રહે છે. છેક તાજેતરનો દાખલોઃ જૂના પ્રધાનમંડળે પોતાનો દેશ અને ઇત્તલા જર્મનીના એ લોખંડી સરમુખત્યાર દિલ્લરને ચરણે ધરી દીધાં, પછી છેલ્લા દિવસોમાં જ સાં જર્મરો ઉડાપાન થયો છે. ૨૭મી માર્ચે ત્યાંના જૂના પ્રધાનમંડળને મિરકતાર કરી બાગરાજ્ય પીટરે રાજ્યની હમામ હાથમાં લીધી છે અને નવા પ્રધાનમંડળની મદદથી પ્રજાના રેકા વડે રાજ્ય ચલાવી રહ્યો છે. આ બતાવે યુરોપના મહાયુદ્ધની સિધ્ધિ

ધરત્રમયી બદલાવી નાખી છે દિવસની ગોઠવેલી બાજી પહેલી જ વખત જીવી વગેલી દેખાય છે, કાગળ કે યુગોસ્લાવિયાની આ હિંમતને જમનની બદલાવ શક્તિઓએ વધાવી લીધી છે ઈંગ્લાડ તેને સંપૂર્ણ મદદ આપવાનું વચન આપી ચૂક્યું છે અમેરિકા પણ તેને પગને જગા તત્પર છે ગણિયાએ તો જર્મની ને યુગોસ્લાવિયા ઉપર આક્રમણ કરવાનું ગાહુ પગતુ ન ભગવાની સનાહ આપી છે આમ નાના એવા યુગોસ્લાવિયાએ યુરોપમાં જગત્કરત બદલાવ મચાવ્યો છે

બંધારણ

અહીં રાજનતા અમર નીચે બધાગણીય અમલ અને છે પાર્લમેન્ટની મદદથી રાજ રાજ્ય ચલાવે છે રાજ્ય અને પ્રજાન્તરે મધ કરેતુ બધાગણુ ફરીને ૧૯૩૧ના સપ્ટેમ્બર માસમાં નવો કાયદો ઘડીને આતુ કરામાં આ પુ હતુ એ મુજબ અત્યારે રાજ્ય, સેનેટ અને આમની સભા એ ત્રણે મળીને રાજ્ય કારભાર ચલાવે છે સેનેટના સભ્યોને ૭ વરસને માટે આમની સભા, થીજી સભ્યોએ અને રાજ્ય ચૂટે છે ૨૧ વર્ષની ઉંમરના ફરેક પ્રજાજનને મનાધિકાર છે તેઓ બધા આમની સભાના સભ્યોને ચૂટે છે આ મની સભાના સભ્યની ઉંમર ૩૦ વરસથી વધારે હોવી જોઈએ આમ-અમાના સભાસભ્યોની સંખ્યા ૩૦૫ છે દર ચાર વરસે નવી ચૂંટણી થાય છે દરેક સભ્યને રોજના ૨૦૦ દિનાર મળે છે આ સભ્યોમાંથી રાજ્ય પ્રધાનમંત્રી નીમે છે આ મંત્રીમાં લઘુમતીઓનો પ્રજા ખૂબ ગૂચનાકાશરેનો બન્યો છે

શિક્ષણ અને ન્યાયવ્યવસ્થા

પ્રાથમિક શિક્ષણ આ દેશમાં ફરજિયાત અને નિશ્ચય આપનામાં આવે છે બાળકોને માટે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક એવા બે વિભાગો રાખનામાં આવ્યા છે ૧૯૩૨-૩૩માં અહીં ૮૦૦૦ પ્રાથમિક શાળાઓ ૨૮૦૦૦ શિક્ષકો, અને ૧૩ લાખ વિદ્યાર્થીઓ હતા એ ઉપરાંત ૨૮૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા હતા, જેમાં શિક્ષકોની સંખ્યા

૨૦૦૦ ની હતી દિનિય શિક્ષણમાંની ૧૧૩ શાળાઓમાં ૮૩૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવા ૪૪૦૦ શિક્ષકો રોકનામાં આવ્યા હતા અધ્યાપનમંત્રિની સંખ્યા ૩૭ હતી ઉપરાંત ૩૩૧ ઔદ્યોગિક શાળાઓ ૩૮ ખેતીનાડીની શાળાઓ હતી એ સિવાય ૪૦ વિશ્વવિદ્યાલયો પણ હતા, તેમાં ૧૪૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ કેમ્પનશીનો લાભ લેતા હતા એ ઉપરાંત આર્ટસ કોલેજો, કૉમર્સ કોલેજો, મેડિકલ કોલેજો લો કોલેજોની સંખ્યા પણ ઠીક ઠીક ગણેલી હતી

પ્રાંતને ન્યાય આપના માટે જગ્યાએ જગ્યાએ ન્યાયાલયો ગીમા કરનામાં આવ્યા છે મેનિસ્ટ્રેટ જને મેરે આ ન્યાયાલયોમાં ન્યાય તોણ છે ઉપરને અધિકાર ઉચ્ચ ન્યાયાલય (High-Court) ને ગણાય છે

અર્થશાસ્ત્ર

યુગોસ્લાવિયા ખાસ કરીને ખેતીપ્રધાન દેશ હોવાથી બહુ સમૃદ્ધ ગણાતો નથી ખેતી પછી બીજા નંબરે પશુપાનનનો ઉદ્યોગ આવે છે એથી ભેંકે આ દેશ તાલેવત થયો નથી, પણ પ્રમાણમાં સુખી ઠીક છે અહીં ચાલોના સિકાનું ચલાય છે અને તેને કિનાર કહેવાય છે ક્રોડિયામણના વારવાર થતા દેર-દારથી દિનારની કિંમત વધે-ધો છે, પણ સામાન્ય રીતે એક પૌંડના ૨૭૬ દિનાર અને એક રૂપિયાના ૨૧ દિનાર ગણી શકાય સરકારની આવક લગભગ ૧૪ અબજ દિનાર અથવા એક અબજ રૂપિયા ગણાય છે આ રાજ્યનું કુલ ૪૦ અબજ દિનારનું હતું, હમણાં મુઠને લીધે રાજ્યની જીવન ધની જે અને ખર્ચ વધુ છે ૪૬૬૬૬૬૬ ૪૨૪ ઠીક ઠીક મોટું છે સરકારી મુખ્ય બેંકને નોટા કાઢવાનો અધિકાર છે કરેરા એનો બોલો લોકો ઉપર સારી પેટે છે હમણાં યુગોસ્લાવિયાનો વેપાર સૌથી વધારે જર્મની સાથે છે

લશ્કરી તાલીમ અને રક્ષણ

યુગોસ્લાવિયાની પ્રજા લગભગ છે ઉંચા ૧૦ વરસ થયા એ આતુ મુદમાં રોકાયેલી છે ટર્કો સા તથા અંદરઅંદરના જગો એ વર્ગોથી બેઠતી આ

છે. આખો પ્રદેશ મોટા ભાગે પહાડી હોવાથી અહીંના વતનીઓ લોખંડી અને મગજુત ચોદાઓ બની રહે છે. સ્લાવ, કોટા અને સર્વિયનો બધા વચ્ચે અંદર-અંદર કુસંપ છે. જર્મન અથવા અંગ્રેજ લાગવગ નીચેના રાજ્યદારી પક્ષે પણ ત્યાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને છેલ્લી હકીકતો જોતાં જર્મન કુનેહ ત્યાં હાલ તુરત તો નિષ્ક્રમ નીવડી જણાય છે, પણ તેનું કારણ અંગ્રેજો દરતાયે વધારે તો સોવિયેટ રશિયાએ અખત્યાર કરેલું વલણ છે. ૨૧ વર્ષની ઉંમરના માણસોને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ આપવામાં આવે છે અને તેમને ૪૫ વર્ષ સુધી ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી કરવી પડે છે. ૧૮ વર્ષના યુવકોને જરૂર પડે ત્યારે કામ ભાગે જોડવા માટે લશ્કરી તાલીમ આપાય છે. તેનું ચાલુ સૈન્ય એક લાખનું છે, પણ લાગુદિના પ્રસંગે દસ લાખ માણસોને સંક્રામમાં ઉતારી શકાય એવી સમર્થ શક્તિમાં આવી છે. કાર્મોગો, હથિવારો વગેરેના જથ્થાનો પણ એ રીતે જ સંક્રમ કરવામાં આવ્યો છે. આ રાજ્ય પહેલાં ફ્રેંચ લાગવગ નીચે હોવાથી તે ફ્રેંચ દળનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો વાપરે છે, ઉપરાંત તે એક વિમાની દળ પણ નિભાવે છે છતાં એકદમ આધુનિક શસ્ત્રાસ્ત્રો અહીં પૂરતા પ્રમાણમાં તૈયાર નથી, તેમ આધુનિક મુશ્કીનાં લશ્કર હથિવારો, ટેંકા, વિમાનો વગેરે બનાવવાનાં મોટાં કારખાનાં પણ નથી; જે છે તે બહુ નછૂંથી સંખ્યામાં છે. જર્મની જેવા રાજ્યનું પ્રમુદ સૈન્ય એને ચૂંધી નાંખતાં વાર ન લગાડે. નૌકાસૈન્ય પણ નછૂંતું જ છે. ચાર સમયરીતે, આંધ્ર વિનાશિષ્ટાઓ અને બીજી નાની મનવારો છે.

ખેતી

યુગોસ્લાવિયાની કુલ જમીન અડી કરોડ હેક્ટર છે. તેમાં સવાથી હોદ કરોડની વચ્ચે વાવણી થાય છે એટલે કે કુલ ૫૬ ટકા વપરાય છે અને બાકીની ૪૪ ટકા પસતર રહે છે, એની પેદાશ ૧૯૩૩ના આંકડા પ્રમાણે નીચે મુજબ છે:

વસ્તુ	એકર	ટન
પડ	૪૮૧૭૭૭૭	૨૬૨૮૫૫૮
જવ	૧૦૫૮૩૦૭	૪૬૩૦૪૭

રાઈ	૬૮૨૧૧૪	૨૪૫૩૪૦
ઝાટસ	૯૨૮૯૯૯	૨૭૧૦૫૨
મોર્કર્	૬૨૨૫૭૭૨	૩૫૭૯૦૦

આ સિવાય દ્રાક્ષની ખેતી ૪૮૧૦૦૦ એકરમાં થાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં યુગોસ્લાવિયામાં ૧૨ લાખ ઘોડા, ૧૮ હમ્બર ખચ્ચર, ૧૨ લાખ ગધેડાં, ૩૯ લાખ ગાય-બેસો, ૮૬ લાખ મેંદાંઝો, ૨૭ લાખ હુકસો અને ૧૯ લાખ બકરાં હતાં.

યુગોસ્લાવિયામાં બે કરોડ એકરમાં જંગલો આવેલાં છે. બોરિનયા અને હર્જેગોવીનાના પ્રાંતો એને ઓરિટ્ટયા પાસેથી મળ્યા છે. એ પ્રાંતો પુષ્કળ ગાદાં જંગલોથી ભરેલા છે (૯૯ લાખ એકર). જંગલમાં જોડ, શીર અને લીચનાં ઝાડો પુષ્કળ જથ્થામાં છે. આમ તેની પાસે સમૃદ્ધ જંગલો હોવા છતાં તેનો શાસ્ત્રીય રીતે અને બ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરીને ઉપજ વધારવામાં આવતી નથી. દર વરસે ૫૩ કરોડ થનફૂટ લાકડું આ જંગલમાંથી મળે છે. લોંડીની દોરીનો પાક પણ ૩૦ હમ્બર ટન જેટલો થાય છે.

ઉદ્યોગો-ખનીજ

યુગોસ્લાવિયામાં ખનીજો પુષ્કળ છે. કાલસો હલકી જાતનો ધણો મળે છે. દર વરસે આ પ્રદેશમાંથી ૪૦થી ૪૫ લાખ ટન જેટલો કાલસો ખોદી કાઢવામાં આવે છે. લોહું પ્રમાણમાં ઘણું જોાણું નીકળે છે. ૧૯૩૩માં ૩૩૦૦૦ ટન તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. બે મુરમાની ખાણોમાંથી ૧૨૦૦ ટન મુરમેા નીકળ્યો હતો. એ ઉપરાંત જમીનમાંથી ૫૦,૦૦૦ ટન ચીકું ખોદી કાઢવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત બીજી ધાતુઓ પણ નાના પ્રમાણમાં મળે છે.

મૂળ આ દેશ ખેતીપ્રધાન હોવાથી અહીં મોટાં જંગી કારખાનાંઓ નછૂંતાં છે. ૫૦ જેટલી આદેશી પીસવાની મિલો છે. કાપડની મિલો તેમ જ તેલીબિયાં પીસવાની મિલો પણ થોડીક હતી. મુદઉદ્યોગો સારા પ્રમાણમાં ખીએલા છે અને તેમાં સૌથી વધારે ગાલીયા વજુવાનો ઉદ્યોગ વિશાસ પામેલો છે.

ધર્મગ્રંથો મદનારી નાખી કે દિગ્ગજની ગોઠવેલી
ગાથ પડેલી જ વખતે જીવી વગેરી દેખાય છે, કારણ કે
યુગોત્થાવિધાની આ દિશ્નતને જગતની ખગવાન
શક્તિઓનો વધારો લીધી કે ઈગ્નાસ તેને સંપૂર્ણ
મદદ આપવાનું યતન આપી ચૂક્યું કે અમેરિકા
પણ તેને પગને જગા તત્પર કે રશિયાએ તો જર્મની
ને યુગોત્થાવિધા ઉપર આક્રમણ કરવાનું ગાહુ પગતુ
ન ભગવાની સનાદ આપી કે આમ નાના એક
યુગોત્થાવિધાએ યુરોપમા જગદ્ગર ખગબગા
મચા યો છે

ખંધારણ

અહીં રાજ્યના અમલ નીચે બંધારણીય અમલ
આને ૧ પાર્લામેન્ટની મંદથી રાજ્ય રાજ્ય ચલાવે
છે રાજ્ય અને જાનરેલ નધ કરેતું મધ્યગણ ફરીને
૧૮૩૧ના સપ્ટેમ્બર માસમા નવો કાયદો ઘડીને
ચાતુ કલ્પામા આ યુ હવે એ મુજબ અત્યારે રાજ્ય,
સેનેટ અને આમની સભા એ ત્રણેય મળીને ગણ
કારભાર ચલાવે છે સેનેટના સભ્યોને ૭ વરસને માટે
આમની સભા, બીજી સભાઓ અને ગણ ચૂટે કે
૨૧ વર્ષની ઉંમરના દરેક પ્રજાજનને મતાધિમર છે
તેઓ બધા આમની સભાના સભ્યોને ચૂટે કે આ
મની સભાના સભ્યની ઉંમર ૩૦ વરસથી વધારે
હોવી જોઈએ આમ-સભાના સભાસભ્યોની સંખ્યા
૩૦૫ કે ૬૨ ચાર વરસે નવી ચૂટણી થાય કે
દરેક સભ્યને રાજ્યના ૨૦૦ કિનાર મળે કે આ
સભ્યોમાથી રાજ્ય પ્રધાનમંત્રી નીમે કે આ ગવર્નરમા
હાથમતીઓનો પ્રશ્ન ખૂબ ગૂંચરાડાવરેલો બન્યો કે

ગિફ્ટણ અને ન્યાય-વ્યવસ્થા

પ્રાથમિક શિક્ષણ આ દેશમા ફર્જિયાલ અને
નિશુ કે આપણમા આવે છે બાળકોને માટે પ્રાથમિક
અને માધ્યમિક એકા બે વિભાગો રાખવામા આ ના
છે ૧૮૩૨-૩૩મા અર્થો ૬૦૦૦ પ્રાથમિક શાળાઓ
૨૮૦૦૦ શિક્ષકો, અને ૧૩ લાખ વિદ્યાર્થીઓ હતા
એ ઉપરાંત ૨૮૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ માધ્યમિક શાળા
ઓમા અભ્યાસ કરતા હતા, જેમાં શિક્ષકોની સંખ્યા

૨૦૦૦ ની હતી દ્વિતીય વિદ્યાર્થીઓની ૧૬૩ શાળા-
ઓમા ૮૩૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપતા ૪૪૦૦
શિક્ષકો રાખવામા આ ના હતા અધ્યાપનમંદિરોની
સંખ્યા ૩૭ હતી ઉપરાંત ૨૩૧ ઔદ્યોગિક શાળાઓ,
૩૮ ખેતીસાડીની શાળાઓ હતી એ સિવાય નણ
વિશ્વવિદ્યાલયો પણ હતા, તેમા ૧૪૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ
ઉચ્ચ કેળવણીના લાભ લેતા હતા એ ઉપરાંત
આર્ટ્સ કોલેજો, કોમર્સ કોલેજો, મેડિકલ કોલેજો,
લો કોલેજોની સંખ્યા પણ કીક કીક ગહેતી હતી

પ્રતને ન્યાય આપવા માટે જગાએ જગાએ
ન્યાયાલયો જોવા કરવામા આ ન્યા કે મેજિસ્ટ્રેટ જલ્લો
વગેરે આ ન્યાયાલયોમા ન્યાય તોળે કે છેવટે
અધિમત ઉચ્ચ ન્યાયાલય (High-Court) નો
ગણાય છે

અર્થશાસ્ત્ર

યુગોત્થાવિધા ખાસ કરીને ખેતીપ્રધાન દેશ
હોવાથી બહુ સમૃદ્ધ ગણ્યોતો નથી ખેતી પછી બીજો
નબરે પશુપાલનનો ઉદ્યોગ આવે કે બીજી નોકરે આ
દેશ તોલેવત થયો નથી, પણ પ્રમાણમાં સુખી કીક
છે અહીં આદીના સિક્કાનું ચલણ કે અને તેને
દિનાર કહેવાય કે હરિયામણના વાગવાર થતા ફેર
ફાગથી દિનારની કિંમત વધે-ધટે છે, પણ સામાન્ય
રીતે એક પૌડના ૨૭૬ દિનાર અને એક રૂપિયાના
૨૧ દિનાર ગણી શકાય સરકારની આવક લગભગ
૧૪ અમળ દિનાર અર્થાત એક અમળ રૂપિયા ગણાય
છે આ રાજ્યનું કરજ ૪૦ અમળ દિનારનું હતું હમણા
સુક્રને લીધે રાજ્યની જાવજ ધની કે અને ખર્ચ
વધ્યુ કે પરદેસીનું કરજ કીક કીક મોટું કે સરકારી
મુખ્ય બેંકને નેણ કાઢવાનો અધિમત છે કરવેરા
ઓનો બોલો લોકો ઉપર સારી પેટે કે હમણા
યુગોત્થાવિધાનો વેપાર સૌથી વધારે જર્મની સાથે છે

લશ્કરી તાલીમ અને રક્ષણ

યુગોત્થાવિધાની પ્રજા લગાય છે કે ના ૧૦૦
વરસ થતા એ ચાતુ સુક્રમા શેકાયેલી છે ટર્ફ સાથે
તથા અંદરઅંદરના જગો એ વૌધી બેવતી આવી

છે. આખો પ્રદેશ મોટા ભાગે પહાડી હોવાથી અહીંના વતનીઓ લોખંડી અને મજબૂત શોહાઓ ખની શકે છે. સ્લાવ, કોટા અને સર્વિયનો બધા વચ્ચે અંદર-અંદર કુસંપ છે. જર્મન અથવા અંગ્રેજ લાગવગ નીચેના રાજ્યદારી પક્ષે પણ ત્યાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને છેલ્લી હકીકતો જોતાં જર્મન કુનેહ ત્યાં હાલ તુરત તો નિષ્ફળ નીવડી જાય છે, પણ તેનું કારણ અંગ્રેજો કરતાં વધારે તો સોવિયેટ રશિયાએ અખ-ત્યાર કરેલું વશણ છે. ૨૧ વર્ષની ઉંમરના માણસોને ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ આપવામાં આવે છે અને તેમને ૪૫ વર્ષ સુધી ફરજિયાત લશ્કરી તોડરી કરવી પડે છે. ૧૮ વર્ષના યુવકોને જરૂર પડે ત્યારે કામ ભાગે એટલા માટે લશ્કરી તાલીમ અપાય છે. તેનું આયુ સૈન્ય એક લાખનું છે, પણ લાગુદિના પ્રસંગે દસ લાખ માણસોને સંગ્રામમાં ઉતારી શકાય એવી સમગ્ર રાખવામાં આવી છે. દારૂગોળા, હથિયારો વગેરેના જથ્થાનો પણ એ રીતે જ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આ રાજ્ય પહેલાં ફ્રેંચ લાગવગ નીચે હોવાથી તે ફ્રેંચ જ્ઞાનાં શસ્ત્રો વાપરે છે, ઉપરાંત તે એક વિમાની ફળ પણ નિભાવે છે છતાં એકદમ આધુનિક શસ્ત્રો અહીં પૂરતા પ્રમાણમાં તૈયાર નથી, તેમ આધુનિક યુદ્ધોનાં લશ્કર હથિયારો, ટંકા, વિમાનો વગેરે બનાવવાનાં મોટાં કારખાનાં પણ નથી; જે છે તે બધું નજીવી સંખ્યામાં છે. જર્મની જેવા રાજ્યનું પ્રચંડ સૈન્ય એને ચૂંચી નાખતાં વાર ન લગાડે. નૌકાસૈન્ય પણ નજીવું જ છે. ચાર સખમરીનો, આંક વિતાશિકાઓ અને ખીજ નાની મનવારો છે.

એતી

યુગોસ્લાવિયાની કુલ જમીન અંદા કરોઃ હેકટર છે. તેમાં સવાથી દોઢ કરોડની વચ્ચે વાવણી થાય છે એટલે કે કુલ ૫૬ દહા વપરાય છે અને બાકીની ૪૪ દહા પડતર રહે છે. એની પેદાશ ૧૯૩૩ના આંકડા પ્રમાણે નીચે મુજબ છે:

બાત	એકર	ટન
ઘઉં	૪૮૧૭૭૬૭	૨૬૨૮૫૫૮
જવ	૧૦૫૮૩૦૭	૪૬૩૦૪૭

રાઈ	૬૮૨૧૧૪	૨૪૫૩૪૦
ઝાટસ	૯૨૮૯૯૯	૨૭૧૦૫૨
મોકઈ	૬૨૨૫૭૭૨	૩૫૭૯૦૦

આ સિવાય દ્રાક્ષની ખેતી ૪૮૧૦૦૦ એકરમાં થાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં યુગોસ્લાવિયામાં ૧૨ લાખ ઘોડા, ૧૮ હજાર ખચ્ચર, ૧૨ લાખ મધેડાં, ૩૯ લાખ ગાય-એસો, ૮૧ લાખ મેદાંઓ, ૨૭ લાખ કુકરો અને ૧૯ લાખ બકરાં હતાં.

યુગોસ્લાવિયામાં બે કરોડ એકરમાં જંગલો આવેલાં છે. બોસ્નિયા અને હર્ઝેગોવીનાના પ્રાંતો અને બોસ્નિયા પાસેથી મળ્યા છે. એ પ્રાંતો પુષ્કળ ગાદાં જંગલોથી ભરેલા છે (૯૯ લાખ એકર). જંગલમાં ઝાક, શીર અને લીમનાં ઝાડો પુષ્કળ જથ્થામાં છે. આમ તેની પાસે સમૃદ્ધ જંગલો હોવા છતાં તેનો શાસ્ત્રીય રીતે અને વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરીને ઉપજ વધારવામાં આવતી નથી. દર વરસે ૫૩ કરોડ ધનકૂટ લાકડું આ જંગલમાંથી મળે છે, લીંડીની કોરીનો પાક પણ ૩૦ હજાર ટન જેટલો થાય છે.

ઉદ્યોગ-ખનીજ

યુગોસ્લાવિયામાં ખનીજો પુષ્કળ છે. કાલસો હલકી બતનો ઘણો મળે છે. દર વરસે આ પ્રદેશમાંથી ૪૦થી ૪૫ લાખ ટન જેટલો કાલસો ખોદી કાઢવામાં આવે છે. લોહું પ્રમાણમાં ઘણું આધું નીકળે છે. ૧૯૩૩માં ૩૩૦૦૦ ટન તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. બે સુરમાની ખાણોમાંથી ૧૨૦૦ ટન સુરમા નીકળ્યો હતો. એ ઉપરાંત જમીનમાંથી ૫૦,૦૦૦ ટન મીઠું ખોદી કાઢવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત ખીજ ધાતુઓ પણ નાના પ્રમાણમાં મળે છે.

મૂળ આ દેશ એતીપ્રધાન હોવાથી અહીં મોટાં જંગી કારખાનાંઓ નજીવાં છે. ૫૦ જેટલી આટા પીસવાની મિલો છે. કાપડની મિલો તેમ જ તેલીબિયાં પીસવાની મિલો પણ થોડીક હતી. ગૃહઉદ્યોગો સારા પ્રમાણમાં ખીલેલા છે અને તેમાં સૌથી વધારે ગાલીશ વણવાનો ઉદ્યોગ વિકાસ પામેલો છે.

વેપાર-રૂઢીભરે

રેશમ લોખંડોના સામાન, યંત્રો કાનસો, સુતરાઉ અને ગરમ કાપડ તથા વસ્ત્રો અને કૃષીક જાતનો ખોરાક મળી ૪ અમજ દિનાગની મિથનનો માન બહુથી આરામ કરવામા આવે છે બીજી બાજુ નિમસ પણ લગભગ ૪ અમજ દિનાગની ફિમતનો માલની થઈ જાય છે તેમા ખાસ ઈમા વડે જન વરો મકાઈ ઈમાગની લાકડા વગેરે મુખ્ય છે પહેલા તો યુરોપના બીજા દેશો સાથે વેપાર કરી સમતો હતો, પરંતુ હમણા આલપાસના બધા દેશો જર્મનીના કમળમા હોવાથી તે એટલું જ મુખ્ય ગ્રાહક છે યુગોત્થાપિયાને ઈનાડ સાથે વેપાર કરવાની ઘણી ઇચ્છા છે પરંતુ મારે તરફી જર્મનીની નાકામંથી કુદાની અગ્રેજીએનો માન લેવા કે પોતાનો માન પડોચાડવા અત્યારે તો સમિતમા નથી આથી આ દેશ જર્મનીની રાજકીય તેમ જ આર્થિક શેઠમા દલાય જાય તેમ છે આ મેહમા દમાઈને જ તેજે ચિપડી કરારો કમુલ્લા હતા પછે રજીમીના અચાનક રાજ્યપતન એ એમની બાજુ ઉઘાડી નાખી છે

બધા રના સાધનોમા યુગોત્થાપિયા પાસે ૧૭૪ સ્પીમરો ૩ ૬ મોટર-મેગ ૧૧૦૦૦ વરાજી ૧૦૦૦ માર્શનની રેનરે ૨૫૦૦૦ માર્શન પાડી રસ્તો ૧૧૮૨ માર્શલના નગીતોના જગમાર્ગો ૪૦૦૦ ટપા ૧ આફ્રિસો ૨૦૦૦ તાગ-અફ્રિસો ૬

યુગોત્થાપિયાની રાજકીય પરિસ્થિતિ

યુગોત્થાપિયાના લડવૈરાઓ શરૂ મણુપ છે જર્મની એને મનાવીને પોતાની અસર નીચે તેને લઈ લેવા માગે છે જો કે આ પ્રદેશની મારે બાજુ જર્મન લાગવમ-રાજકીય અને અર્થિક લાગવમ-પ્રસરેની તો છે જ આથી શિકાર બલમ કચારે સપડારો એ સ્ત્રી રાકાય એમ નથી એ ઉત્સાહ જર્મની પાકા દાનની લાનય આવામાં જારે ખ્યાલિ ધરાવે છે ઓસને ભોગે તે સાવોનિકા ખદર અને તેનો માર્જ યુગોત્થાપિયાને દાન કરવા માગે જ જર્મન કૂટનીતિ એટલી મંથી સપૂર્ણ અને સુનરિચન

હોય છે કે તેમા નિષ્કૃતા મનવાનો સંભવ બહુ ઓછો રહે છે જર્મની ખીજને હિસામે-જેખમે મોગ પ્રદેશોનું દાન આ હમેશા તૈયાર હોય છે બિન એ રીત અબલાગ કરી વખતસગ ઉદારતા બતાવી રાકુ નથી. જર્મનીનું લરકરી બધ એને રાજનીતિ કુટિલતામા ખૂબ આગળ વધી ગયા હોય એમ લાગે છે-જે કે યુગોત્થાપિયામા બિન તે યગ પોતાના પાસા નાખી હમણા તો જર્મનીની લાગવમે યમારી દીધી છે

જર્મનીની અર્થનીતિ

જર્મનીએ ધીરે ધીરે યુરોપના ઘણા રાજોની અર્થનીતિને પોતાના મરજી સાથે જોડી દીધી છે જો કે તે કાઈ ચીજ સીધી રીતે લુટુ નથી પરંતુ તેની આર્થિક માયામગ બહુ જ ભુદિપૂર્વક અને મજૂનદી પૂર્વક રચેરી હોય છે તે આખા યુરોપના કાચા માનને ખરીદી ને છે યુરોપના સાગમા સારા કારીગરો અને મજૂરોને પોતાના સાસ્ત્રાઓ બનાવવાના તથા પાકા માલ તૈયાર કરવાના કારખાનામા નોકરીએ રાખી લે છે, બનામા તેમને તે પોતાની નોટા આરે છે આથી એની કિમ વધરની કામગિયાની નોટા ઉપર યુરોપના અર્થસાસ્ત્રના પાયા મડાજી છે જે દિવસે જર્મની નાદાર બનગે તે દિવસે સમસ્ત યુરોપને પગ નાદાર મનરાનો વખન આનરે રસિયા સહિત આખુ યુરોપ તેના અર્થિક અને રાજકીય તાજુવાગુમા ચૂનવનાઈ મણુ છે બિન એનો પગબધ મે એ પડેના તેને નવ નેલ પાછી ચકાવુ પડશે આખા યુરોપના સાધનો એમ સ્ત્રી તે વડે તે સિન સાથે જગ મેલી રચુ છે અને યુરોપના મણુને પોતાના અનજી સાથે જોડી દઈ એ દારા અર્થિક લુટ તો ચાલુ જ રાખી છે

જર્મનીની રાજ્યનીતિ

જર્મનીની રાજ્યનીતિની મોગી કુતેહ તો એજે રસિયાને મનાવી લીધુ ત્યારથી જ થઈ છે ત્યાર પછી તો કે-માર્ક, હોલાન્ડ, નેકાન્ડે થમિયા, લક્ઝેમ્બર્ગ, પોલાન્ડ કટલી રમાનિયા, ફ્રાન્સ બલ્ગેરિયા, સ્વોડન વગેરે મજા દેશો એના મજે નથી પડતા છે

અત્યાર સુધી એની રાજ્યનીતિ અજ્ઞેય રહી છે. માત્ર અમેરિકામાં જ એને યશ મળ્યો નથી કારણ કે અમેરિકાને આ જગતના ચક્રવર્તી થનાર રાજ્યનો મોટો ભય લાગ્યો છે. જાપાન પણ તેને પૂછે બંધાયું છે. ક્રાન્સ થોડી ચૂંચાં કરી સ્વતંત્ર રાજ્યનીતિનો અમલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ ક્રાન્સના બંધા ઉપર જ જર્મનીનો પંજો છે, યોગ્ય સમયે જરા પંજો દબાવશે કે ક્રાન્સને શિર ઝુંકાવવા સિવાય બીજો રસ્તો જ નથી. ટર્કી જરા ધુરંદાર કરી ક્ષિત્રને વફાદાર રહેવા માગે છે, પરંતુ જર્મની ત્યાં પણ પોતાની જાળ બિઝાવી રહ્યું છે. બાલ્કન રાજ્યોમાં જર્મની આગળ એ રશિયાને બિલકુલ ગમતું નથી પરંતુ અત્યારની ધડીએ રશિયા પોતાના લશ્કરી બળનો અપવ્યય કરવા માગતું નથી. જે કે યુગોસ્લાવિયાના પ્રશ્નમાં રશિયાએ જર્મનીને એતવણી આપી છે. જર્મનીની શિશીરી નજર યુગોસ્લાવિયા, ગ્રીસ અને ટર્કીને ધીરે ધીરે પોતાના પંજા નીચે લેવાની છે. આ માટે જર્મની રશિયા સાથે સંબંધ બગાડવા માગતું નથી. બહુ થશે તો રશિયાનું મોહું બંધ કરી દેવા જેની તરફ એ સદીએ થયાં સંતુષ્ટ નજરે જોઈ રહ્યું છે એવી શર્ડીનલસની સામુદ્રધુની ભેટ ધરશે.

જર્મનીની યુદ્ધનીતિ

હમણાં જર્મનીનાં મુખ્ય ધ્યેયો નીચે મુજબ ગણવામાં આવે છે :

૧. પોતાનું સાથીદાર ઈટલી તેને ચરણે બૂઝી ગયું છે એટલે યુરોપમાં તે એને સાચવી લેશે. એ માટે ગ્રીસને હરાવવા તેણે બલ્ગેરિયા અને રૂમાનિયામાં મોટું સૈન્ય એકઠું કર્યું છે. આફ્રિકામાં ક્ષિત્ર સાથે આખરીને એ પોતાનું બળ નિષ્કળ રીતે વેરી નાખવા માગતું નથી.

૨. ગ્રીસને હરાવી તે ટર્કી ઉપર પોતાની ભૂરકી ઝાંટશે અને સામદામથી નહિ માને તો દંડ અને ભેદ તો છે જ. ટર્કીને કબજો કરી એ એશિયામાં પ્રવેશ કરશે અને પેલેસ્ટાઈનના તેલના ફૂવોનો હાથ

કરશે. બલ્ગેરિયા, બનીયાં અને યુગોસ્લાવિયામાંથી તે ગ્રીસ ઉપર આક્રમણ કરશે.

૩. ક્રાન્સનાં ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપરનાં બંધાં જ બંદરો એ પોતાના કાબૂમાં કરી લેવા માગે છે. ઈટલીનાં બંધાં જ બંદરો અને વિમાની મથકો તો એના સૈન્યના કબજામાં આવી જ ગયાં છે. બલ્ગેરિયા, રૂમાનિયા અને આલ્બેનિયાનાં વિમાની મથકો પણ તેના કબજામાં જ છે. ગ્રીસને હરાવી તેનાં વિમાની મથકો પણ હાથ કરવાનો તેનો ઈરાદો છે. આ સર્વે વિમાની મથકો તેના કબજામાં આવ્યાં એટલે ક્ષિત્રન ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં તેની સામે ટકી શકશે નહિ એવી જર્મનીની ગણતરી છે. અને આમ થાય એટલે ક્ષિત્રને બિસ્મારક અને મુગોઝની નહેર જેવાં લશ્કરી મહત્વનાં કેન્દ્રો (strategic pts.) યુમાવી દેવાં પડશે.

૪. સૌની ધારણા છે કે ક્ષિત્ર ઉપર તે વસંત-ઋતુમાં આક્રમણ કરશે. તેણે ક્ષિત્રનાં શહેરો ઉપર બોંબમારો ચલાવવાનું જોરોગ્રાથી શરૂ કરી ક્ષિત્રના જનમાલને જખડું નુકસાન પહોંચાડવા માંડ્યું છે. ક્ષિત્રની સખમરીનો ઉપર જર્મન ટોરપીડોના હુમલાએ પણ ચાલુ જ છે. દર અંદાજે લાખો ટનની આગબોટોને સમુદ્રતળિયે સુવાડી દેવાનો દાવો તેઓ રેડિયો-જગત સમક્ષ આગળ ધર્મી જ કરે છે. આ એપ્રિલ માસ સુધીમાં જર્મની ક્ષિત્ર ઉપરના આક્રમણને વધુ મજબૂત અને વેગવાન બનાવી તેને ચક્રી નાખવાનો ઈરાદો રાખે છે, અને આમ થકેલાં ક્ષિત્ર ઉપર ખાડીમાંથી આક્રમણ કરવાની તેની યોજના સંપૂર્ણતાએ પહોંચી છે. આટલાંટિકમાં પણ તેણે પોતાની મનવાશને છૂટી મૂકી દીધી છે, તે અમેરિકાથી આવતી સ્ટીમરોને હુમલાવાનું કામ કરે છે.

૫. ક્ષિત્રના હાથ શેકાયેલા રાખવા માટે તેણે દૂર-પૂર્વમાં જાપાનને ઉશ્કેર્યું છે. તેમની યોજના એ છે કે જેનું જર્મની ઇંગ્લાંડ ઉપર હુમલો કરે કે તુરંત જ જાપાને સિંગાપુર અથવા સહાદેશ ઉપર તૂટી

પડતુ ક્ષિપ્ત એક સાથે બે કુદો લડી શકે તેમ છે જ નહિ એમા અમેરિકા કદાચ સામનો કરે તો તેને પહેલથી વગર જાતને તૈયારીઓ ગળી કે જાપાનના મૃદુ દુસ્મન રશિયાને તત્પર રહેના માટે જર્મની સમગ્રની રજુ કે આ જ ખાસ મમ માટે જાપાનનો પ્રધાન પત્રશમત્રી યુરોપનો પ્રસાસ બેટી રહ્યો છે

ક્ષિપ્તની ગતિવર તેયારીઓ

જર્મનીના પ્રમુખતા બરતા પ્રયત્ન વેગોને ક્ષિપ્ત બરાબર સમજી શક્ય છે તેણે જર્મનીને તદ્દિ નમ વાનો મક્કમ નિરધાર કર્યો છે જર્મનીના આક્રમણનો વળતો જરામ આપવા માટે આજે ક્ષિપ્તનો પ્રત્યેક યુદ્ધ અને યુવની કુદતા મમમા લાગી ગેન છે ત્યાનુ દરેકે દરેક કાગળાનુ સત્તામ્ અને દાણોગો બનાવનાના કાર્યમા જ વપગાય છે ક્ષિપ્તને એક લાખ સ્ત્રીઓને કાગળાનામા કામ કરવા બોલાવી છે તે તાના સંસ્થાનોના બધા જ સાધનો યુદ્ધ માટે ઉપયોગમા લેવા મુક્યા છે લશ્કરી સરન્નમ અને યશ્વોગોનુ ઉત્પાદન કૂદકે ને બૂસકે આગળ વધી રજુ છે અત્યારે ક્ષિપ્તમા ૪૦ લાખ ચિત્તીઓને ચાનુ તાલીમ મળે છે

કેનેડા, આસ્ટ્રેલિયા ન્યુઝીલેન્ડ અને બીજા સમ્યાનોમા ક્ષિપ્તને મદદ કરવા માટે લશ્કરી તૈયા રીઓ થઈ રહી છે વિમાનો ટેકા અને બીજા લશ્કરી આયુધોના ગતિવર સમગ્ર ચર્ચિત્તો છે જર્મની નેટલી સ્ત્રીમણ કુમાડે છે એવી બીજી નરી તૈયાર થાય છે હિંદુસ્તાનને પણ તેની ઇચ્છા રિદ્ધ કુદમા સકાવવામા આ યુ છે અને તેની પૈસા, લશ્કર રાં રેનો મોગ પ્રમાણમા ઉરોગ કરવામા આવે છે ક્ષિપ્તની પ્રગત માટે ખોરામ અને શસ્ત્રો માટે કાચી વાતુઓ ક્ષિપ્તને બરાબર મળતી રહે એ માટે મોગી સખામા સ્ત્રીમણની જરૂર પડશે કુદમા બરા સ્વકપની તો હજી એપ્રિન માસમા અમર પડશે ક્રિડની ઉપરની અમેરિકની જીતો તો આ મહાન સકામતા હિસામે બહુ નજીવી અને તાની દેખાય છે જર્મની

ને કોઈ બીજુ કાપ કર અને અમાધારણુ શસ્ત્ર શોધી મટે તો ક્ષિપ્ત તેના આક્રમણને નિષ્ફળ બનાવવાની ઉમેદ ધરાવે છે

અમેરિકાની ચોટી મદદ

આખા યુરોપના આર્થિક સાધનોનો ઉપયોગ કરનાર જર્મની સામે ક્ષિપ્તને એક સાથે યુદ્ધ કર અસંભવિત થઈ પડે એ દેખીતુ છે પરંતુ જર્મનીનો અજેવ વાવેશ સારી દુનિયા ઉપર ફરકરે એ અમેરિકાને યોગ્ય તેમ નથી તેની અજેવતામા અમેરિકા પોતાની સ્વતંત્રતાનો લોખ લુએ છે, એણે તે અત્યારે ક્ષિપ્તની વારે ધાયુ છે અને દાટે પાણીએ ખસ કાઢના માગે છે આજે અમેરિકા ક્ષિપ્તને લકા મક સગમ વિમાન, મનુષ્ય સ્ત્રીમણ અને શસ્ત્રો ઉધાર આપવા માટે તૈયાર થયુ છે એ માટેનુ નિવ અમેરિકાએ પસાર કર્યુ છે આ ઉપરાંત જ અમર કાલર સુધીનો બીજો માન આપવા સમર્થ એકબીજુ મિલ પશુ તે પસાર કરવાનુ છે અમેરિકાને અમેરિકાની મદદ પહેલવા મેત્રણ માસ લાગી જશે એ પહેલા જ અમેરિકાને શિક્ષત આપવાના મનોરથો જર્મની સેવી ગજુ છે એમ ડા ગોમે સે નહેરુ કર્યુ છે ૧૯૧૧મા જ તે આ મહાયુદ્ધ ખતાસ કરના માગે છે બધો આધાર ક્ષિપ્ત દેશો સામનો કરશે તેના ઉપર છે ક્ષિપ્ત અને જર્મની હવે લગલગ આખા જગતનાં આર્થિક સાધનોનો ઉપયોગ પોતપોતાને પહેરે લકાઈ જીતવામા કરી ગયા છે ક્ષિપ્તને પહેરે તેનાં સરયાનો અને અમેરિકા જીત્યા છે જર્મની પાસે યુરોપના જિત્યા થેના રાજ્યોની જગી સામગ્રી છે આ ચાગ માસમા લાકર જીવનપાથન થશે એમ લાગે છે આ કુદે જગતને ચુખતવે બે લાગમા વહેલી નાખ્યુ છે મનુષ્યોના જાનમાની ખુવારી હજી નેકે મોગી થઈ નથી, સપત્તિનુ તુકસાન પારાવાર છે

હર્ડી શુ કરશે ?

ફ્રાન્સ અને રશિયા જર્મનીને સાધન-સામગ્રીની ખૂમ મદદ કરે છે આથી ક્ષિપ્તને જર્મનીની ખાસ પાસ નાબોનો સામુદ્રિક ઘેર નિરર્થક થઈ પડશે છે,

જર્મની રાજ્યનીતિ દર્શકને પોતાની જાણમાં લેવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કરી રહી છે. દર્શક પણ જર્મની સાથે યુદ્ધ કરવા માગતું નથી. જો પોતાનો દેશ લશ્કરમાં આવી પડશે તો જ તે વચ્ચે પડશે. જો દર્શક એશિયા માઈનોરમાં આવેલા પોતાના ટાપુઓનો કચળો જર્મનીને સોંપશે તો જર્મનીને મજબૂત વિમાની મથકો મળી જશે. દર્શક ડાઉનહાસને સુરક્ષિત રાખવા માંગે છે. ત્યાં સુધી જર્મની તેના આ પ્રાણુવાન તત્વ (Vital part) ઉપર ધા નહિ કરે ત્યાં સુધી દર્શક તેની સાથે લડાઈમાં જોતરશે નહિ.

જર્મની કયો માર્ગ અપભાર કરશે તે જણાવું નથી. સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ઉપર આક્રમણ ન કરતાં ગ્રીસને યોગ્ય દિવસોમાં છૂતી લઈ ધરતી સુધી પહોંચી સુએઝની નહેરોને કચળો લેવાની તેની મુશ્કેલી છે એવી એવી કેટલાકની માન્યતા છે. જર્મનીએ જેવી રીતે યુરોપમાં મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું છે તેવી જ રીતે આફ્રિકામાં પણ પોતાના અડધા જમાવી અંગ્રેજોને ત્યાંથી કાઢી માલ અને અનાજ મોકલાવે છે તે પણ બંધ કરી દે તો ના નહિ. એફ્રિકાથી સપ્ટેમ્બર સુધીના આ ચાર માસ કટોકટીના છે. અંગ્રેજોના માથા ઉપર ઝૂમમતો લાવ કરારે સાવ નાખૂદ ધરો અથવા કેનું સ્વરૂપ લેશે તે આ ચાર મહિનામાં જણાઈ આવશે. બન્ને દુશ્મનો પોતપોતાના માર્ગ ઉપર અડધ જોડા છે, કોઈ સમાધાન ચાહતું નથી, બેમાંથી એકનો નાશ કર્યા પછી જ બીજાને જાંપ વળે તેમ છે.

જાપાન શું કરશે ?

જાપાનની મહત્વાકાંક્ષા અસીમ છે. એશિયામાં તે સર્વોપરી યવા માંગે છે. આર્થિક સંકટમાંથી તેની મહત્વાકાંક્ષાને દાખી રોકતી નથી. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી યુદ્ધમાં સંગ્રામયેલું હોવા છતાં તેની આર્થિક શક્તિ હજી વૃદ્ધિ પામી નથી. જાપાનની પ્રજા ભારે સંકટો, દુઃખો, હાડમારીઓ વેડીને પણ ચીન સાથે યુદ્ધ કર્યું નાવ છે, કારણ કે તેને પૂર્વમાં વિશાળ સામ્રાજ્ય સ્થાપવું છે. ચીન પાછળ અસાર સુધીમાં એ ૨૨ અગળ યેન ખર્ચી ચૂક્યું છે. ચીનમાં હવે તે આગળ વધશે.

નહિ પણ પાછા હટી જિતાઈ ગયેલા પ્રદેશોમાં મજબૂત ફિલ્ડેન્દીવાળા ભારતીય ઉપર પોતાની શક્તિ કેન્દ્રિત કરશે અને પોતાનો બચાવ કરશે. એ ચીન ઉપર આક્રમણ કરવાનું છાંટી વધારે સમૃદ્ધ દેશો ઉપર પોતાની શિકારી દષ્ટિ ફેંકી રહ્યું છે. ઉપરાંત યાદવેન્દી-સિયામમાં તેણે પોતાની લાગવગ જમાવી છે. હિંદી-ચીનના કુચ પ્રદેશમાં પણ તેણે વિમાની મથકો મેળવ્યાં છે. આ બન્ને પ્રદેશોમાંથી જાપાન સિંગાપુર ઉપર આક્રમણ કરી શકે છે. જર્મની સાથે યુદ્ધમાં રોકાયેલા અંગ્રેજો સિંગાપુરનું લશ્કરી મહત્ત્વ જાણતી સમજે છે, એથી તેને ખૂબ મજબૂત બનાવી દીધું છે, એમ છતાં તે દૂરપૂર્વમાં જાપાનનો સામનો એકલે હાથે કરી શકશે કે કેમ તે શંકા છે. અંગ્રેજોને અમેરિકાની મદદની મોટી આશા છે, પણ અમેરિકા આટલાંદિક અને પેસિફિક મહાસાગરમાં મજબૂત નૌકાસૈન્ય ઉતારી શકે અને પૂરતા પ્રમાણમાં વિમાની કાલો તૈયાર કરી શકે ત્યાં છ આઠ માસ સહેજે નીકળી જશે એમ લાગે છે. એટલા વખતમાં જાપાન સિંગાપોર ઉપર વૃદ્ધિ પડી તેને શિક્ષત આપી દૂર પૂર્વમાં પોતાની સત્તા જમાવી લેવાની ઉમેદ ધરાવે છે. અમેરિકાને જાપાન પ્રત્યે દુશ્મનાવટ છે જ, પણ તેથીયે વધારે મોટો જાપાનનો દુશ્મન તો રશિયા છે, પરંતુ રશિયાને તટસ્થ રાખવા જર્મની તેના ઉપર ખૂબ લાગવગ અડાવે છે. જાપાનનો પરદેશપ્રાતાનો મંત્રી યુરોપની જે મુશ્કાકાત લઈ રહ્યો છે તેની પાછળનું સ્વસ્થ યુરોપમાં પોતાના સંબંધો બાંધી પોતાની સ્થિતિ નિશ્ચિત કરી દેવાનું છે, જેથી અંગ્રેજો સાથે બેફિકરાઈથી લડી શકાય. જાપાનને કયું ઇન્ડિયનના બચાવે સમૃદ્ધ ટાપુઓ જોઈએ છે.

અમેરિકા યુદ્ધમાં જોડાશે ?

દક્ષિણ આફ્રિકાનો વડો પ્રધાન જનરલ સ્મટસ જણાવે છે કે, અમેરિકા ૭૫ ટકા જેટલું તો યુદ્ધમાં જોતરી ચૂક્યું છે. રોઈટર તારથી જણાવે છે કે, જર્મની અમેરિકા સામે યુદ્ધ નહોતર કરે તો નવાઈ નહિ. અમેરિકા પણ પોતાની સ્થિતિ સમજી લઈ લશ્કરી તૈયારીઓ પાછળ જાંબી ખર્ચ કરી રહ્યું છે. નૌકાસૈન્ય,

માણસ ! જિભા તો રહો, તમે કેટલા પૈસા આપ્યો, 'અમે ગરીબ-અમે જોડા પાસે જ સારા, મારા બોલો !'

પણ આ પ્રશ્નો જવાબ મળ્યો નહિ, માત્ર આગેવાનના મુખમાંથી ધુમાડાના ગોટગોટ ઊઠ્યા. કહીનર સમજ્યો, આગેવાન અને પછચાડે ચાલતા મનુષ્યો વચ્ચે કંઈક પણ વાટાપાટ ચાલે છે ખરી. પાછળના માણસોના પગ સહેજ શિથિલ થતા દેખાયા. આગેવાને કહ્યું :

‘ત્રણ આના !’

અને એટલુંબોલી તે ફરીથી રસ્તા ઉપર ચાલવા લાગ્યો.

‘ત્રણ આના !’ કહીનર બચકો, ‘ચોંચ ફિયાનું’ પેહોલ જાળી લાહોર પેહોચવાનું છે, અને ત્રણ આના ! અમારા આપણાના સગા છો તો ! ચાર આના આપવા છે ?’

મણેમાંથી કોઈએ ન તો જવાબ દીધો કે ન પાછા ફર્યા.

કહીનર દોડ્યો અને આગેવાનની સામે આવીને ઝીમો રહ્યો અને બોલ્યો :

‘કંઈ બોલતુ પણ છે કે શેખચરલીના કાકા જ બન્યા રહેતું છે ! ફીક, ફીક; ચાલો, ચાલો, સગા ત્રણ આના આપવો.’

ઝોકઝોક હુકાની નળી મુખમાંથી બહાર આવી તે બોલ્યો :

‘ફીક, ફીક મારા ભાઈ ! તમે જ કમાઈ લ્યો.’

અને ત્રણ પાછા ફર્યા અને લોરીમાં આવીને બેઠા.

ત્રણ પુસાફરે અંદર આવી જમીન ઉપર જ નીચે બેસી ગયા. ઉપરની સીટો (બેઝી) હારપેલી હતી, છતાં પણ જો તેમની ધન્યા હોત તો કવીનર સાંકડામે/ક કંઈતે તેમને ત્યાં બેસવાની જોગવાઈ અવસ્ય કરાવી દેત-એ જ તો આજકાલની લોરીઓની ખૂબી છે ને ! એમિલના પેટમાં ખીર સમાય તેમ બધાય તે લોરીમાં સમાઈ શકે.

‘અમે ગરીબ-અમે જોડા પાસે જ સારા, મારા ભાઈ !’ મલમના કોપલાને પૂંકતાં, લાલ પામડીવાળો આગેવાન બોલ્યો, ‘અમે જાતે સાહસી * છીએ. હા, પણ અમારું નામ જ જાણે બદનામ છે ને ! કયાંય પણ ચોરી થાય, ઘાડ પડે એટલે પોલીસ અમારા ઘેર આવી જ સમજે. આ હમણાંની જ વાત લ્યો ને, પેલે દિવસે અમારા ગામના ‘સુદેદ-પોશ’ની ગાય મુમ થઈ ગઈ. ચાણુદાર સા’બે મને જ બાંધી મંગાવ્યો અને કહેવા લાગ્યા, ‘બોલ સાલા ! કયાં વેચી આવ્યો ગાયને ? ના બાપ ! આવણે તો કેમના લેવામાં નહિ તે દેવામાં નહિ. દયો આ પૈસા.’

એમ કહી આગેવાને પોતાની પામડીના છેડામાંથી દસ આનાના પૈસા કાઢ્યા અને કહીનરને આપતાં આપતાં બોલ્યો, ‘અમારા ઉપર લોકોનો સંદેહ જ રહ્યા કરે છે. કોને ખબર, થોડીક વારમાં તમેય પલટી જાઓ અને કહી બેસો કે તે’ પૈસા જ કયાં આપ્યા છે ? પૈસા લાવ.’

કહીનર જવાબ આપ્યો, ‘અરે, તમે તમારે નિશ્ચિત રહો, પૈસા વળી કયાં ભાગી જવાના છે !’

‘પણ ભાઈ, જમાતો બહુ ખરાબ છે’ મુખ-આથી ધુમાડાના ગોટગોટ ઉઠાડતો આગેવાન બોલ્યો : ‘આ દુનિયામાં સારા માણસોની કદર જ કયાં છે ! ના ભાઈ, હમણાં જ પૈસા લઈ લ્યો. કોઈના હકના પૈસા પાસે રાખવા એ આપણને ગમે જ નહિ ને ! અમે નિર્ધન છીએ-કમ નહિ.’

કહીનરે મંદસ્મિત સાથે પૈસા લઈ લીધા. એટલામાં એક મુસાફર બોલી બેઠ્યો.

‘મને ઘરેઠા જવા છે.’

કવીનર આ મુંદર ભાપ સાંભળી જરા હસ્યો અને પછી બોલ્યો : ‘ઘરેઠાના વળાંક પાસે ગાડી યોજાવજો, એક સવારી ગેનરવાની છે.’

આગેવાન પોતાના સાથીઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યો : ‘જેપુ’ ને ! હજી દીકરા કહીનરે આડીના પૈસા

પાછા આપ્યા નથી. તેનો દોષ નથી. અત્યારે દેશનું વાતાવરણ જ એવું છે ચર્ધ ગયું છે ને ભાર્મ, કોર્મ. કોર્મનો વિશ્વાસ નથી કરતું.’

‘પછી ક્ષત્રીનર પાસેથી બાકીના પૈસા લેતાં તે બેલવા લાગ્યો:

‘અમે સાહસી છીએ, ભાર્મજી, અમે નેડાઓમાં-જૂતાંમાં બેસવા સરળપેલા છીએ; નેને, પોતા-પોતાના નેડા સંભાળી લેને: અમે પહેલેથી જ બદનામ છીએ, ક્યાંક નકામું અમારાં ઉપર જૂઠું આગ ન આવે.’

એક સરદાર સાહેબ (શીખભાઈ) જે પાસે જ નેડા ઉતારી, પહેંડી વાળી, એક જૂતી ‘લંડન લાઈફ’ પત્રિકાનાં ચિત્રો જોવામાં મશગૂલ હતા, જરા વાંકા વધ્યા અને પોતાના નેડાં શોધવા માંડ્યા. પોતાના નેડાને પોતાની જગ્યાએ પડેલા નેઈ સંતુષ્ટ ચર્ધ તેઓ સાંહસીઓને ઉદ્દેશીને અર્ધાં હિંદી-પંજાબી ભાષામાં બેલવા લાગ્યા:

‘એ...ને! ફર કરો. મા તમ તમારે. કાલુ મફતમાં કોઈની ચોરી કરતું હશે! જેવા અમે તેવા તમે, તમે તમારે તયત રહો.’

એક દિલ્લી તરફનાં સત્જન પોતાના સાથીને કહેવા લાગ્યા: ‘ફાર્ધવર નવોં લાગે છે. ભુઓ તો મિટરમાં? કેટલા માઈલની ઝડપે ચલાવે છે? મને પચીસ માઈલથી વધારે નથી લાગતી, આ ઝડપથી તો આપણે પહેંચી ચૂક્યા!’

સાથીએ મિટર નોંધને કહ્યું, ‘હા, છે તો ૨૫ માઈલની સ્પીડ.’

‘પેલા સત્જન પાનંતી પિયકારી નામ્પતાં બોલ્યા, ‘અમે તો સડક નોંધને જ કહી છઈએ કે મોટર કેટલા માઈલની ઝડપે દોડે છે. ઘણીય વખત દિલ્લીથી છુલ્લદ-શહર અને મેરુથી સહરાનપુર ગયો છું. ફાર્ધવરને જરા ધમકાવે ને, જલદી આવે.’

સાથી બોલ્યો, ‘શી ઉતાવળ છે? રાત તો થવા આવી. ઘેર જઈને શું...?’

પેલા સત્જન ફરીથી યૂકીને બોલ્યા, ‘મૂખાં! બધાયને પોતાના જેવા જ નકામા સમજે છે, એ! હજુ તો જઈને હાથ-ગોં ધોવાનાં; રાતી-પાણીની ભેગવાઈ...કઈ ખાધું નથી...લ્યો, આ પાછલી લોરી પણ આગળ નીકળી ગઈ...અમે એ ફાર્ધવર! લોરી નથી છે તેથી શું? એક દિવસ તો ખમવાની છે ને! આમ પાછળની ગાડીએને આગળ નીકળી જવા દઈશ, હું?’

એક મિનિટ પછી પોતાના સાથીદારને ધિરાણથી સડક જતાવી કહ્યું, ‘હવે તો પાંત્રીસ માઈલથી શું એકી ઝડપ હશે? ભુઓ તો...?’

સાથીએ મિટર નોંધને કહ્યું: ‘હજુ’ પણ ૨૫ માઈલ જ છે.’ સત્જન ૨૫ ચર્ધને બહાર યૂકતાં યૂકતાં બોલ્યા, ‘પાંત્રીસ છે પાંત્રીસ-હું તો સડક નોંધને જ કહી દઉં ને!’

સામે સડક ઉપર એક બેલગાડી આવી જવાથી. એકાએક એક લાગી. સત્જન મહોદેય એકદમ ઊછળ્યા અને પડતાં પડતાં બધ્યા. વિચારીનેમમ ચર્ધએ બળ-ડવા લાગ્યા, ‘બરોબર છે, બરોબર, ફાર્ધવર! ધીરે ચલાઓ ધીરે, શી ઉતાવળ છે?’

સરદાર સાહેબ પત્રિકા ગંધ કરીને સાહસીઓને કહેવા લાગ્યા:

‘હવે નેડાઓમાં બેસવાનો જમાનો ગયો, હવે બરાબરીનો જમાનો આવ્યો. બધાય સરખા છે-સમાન છે. આ માત્ર કહેવાની જ વાત નથી, સમજવા ભાર્મ! સરકાર પણ હવે તો ધ્યાન આપે છે કે કોઈ પણ કોમને અન્યાય ન થાય.’

સામે જ એક ડીઝલ રેલકાર જઈ રહી હતી. તેના તરફ અંશુલિનિદેશ કરી તેઓ બોલ્યા, ‘તેને જ ભુઓ ને, સરકારની હિંમત નથી કે. તેમાં વર્ગો રાખે. બધા જ ફર્ટ કલાસ સમજે કે બધા જ ચર્ડ-કલાસ. પહેલાં સરકારનો એવો વિચાર ગયો કે અંગ્રેજો માટે ચોડીક જગ્યા રીઝર્વ કરીને ફર્ટ કલાસ બનાવી દે, પણ કહેવાય છે કે એંગ્રેસે સલામતની ધમકી દીધી.

સરકારનું માયુ ચક્રી ખાવા લાગ્યું કે, ક્યાક બધાય પ્રા-તોમાં રાજનૈતિક હડતાય ન થઈ ગયે હોય એક જ ક્યાસ ગમવો પડ્યો, હે !

‘ખૂન સાથે છે હં, પણ-સાક્ષી’ એક મહા-શય બોલી ઊઠ્યા

સરદાર સાહેમે પોતાની દાદીને સડકની ધૂળથી ખચાવતા માટે રૂમાય બાધતા કહ્યું

‘એકે ક્યાકમા ૧૨૦ માર્ચ ન્તય છે, જનાન ! અને ખચ ? અરે, એના ઉપર ખચ આવે છે જ શું ? એકસો પચીસ માર્ચ આવ્યા માટે માત્ર એક ગેલન પેટ્રોલ લુએ, અને એક ડબ્બો પાણીનો’

‘પાણી !’ બીજા મહાશય પોતાનું ગળુ સાફ કરતા બોલ્યા, ‘આ રેવકાર પાણીથી ચાલે છે ?’

‘હા સાન ! પાણીથી !’ સરદાર સાહેબ છાતી કુલાવી બોલ્યા, ‘એય ! અંગ્રેજ લોકો પાણીથી રેવ-કાર ન ચલાવી શક્યા તો પછી હિંદુસ્તાન ઉપર રાજ્ય કરી ચૂક્યા.’

મહાશયજી પ્રભાવિત થઈ ચુપ થઈ ગયા ત્રણે સાહસીઓ બહુ વાગ મુઠી માયુ હલાવી હવાચીને સર-દાર સાંબની શુદ્ધિની પ્રશસા કરતા રહ્યા સરદાર સાંબ વધુ ઉત્સાહિત થઈ બોલના લાગ્યા, ‘પ્રજ-વાદનો જમાનો છે પ્રજવાદનો, તમે નેત્રે તો ખરા’

સરદારજીએ ડાબા હાથથી મૂળ ઉપરથી પૂળ સાફ કરતાં આગળ ચનાચ્યુ, ‘ચોક્કડ જ મહિનામાં-ચોક્કડ જ દિવસમાં બધીય રેવગારીઓમા એક જ ક્યાસ થઈ જશે, જેને તો ખરા અમે એક જઘ્યો તૈવાર કરી રહ્યા છીએ કે જે લાહોર રોયન ઉપર જઈને ભૂખ-હડતાગ કરશે-સલામત કરશે અને ‘એક ગારી-એક ક્યાસ’ના ભુવદ અશબ્ધથી વાતા વરણને ચુંગારી દેયું સરકારને નમનું પડશે. અંગ્રેજોને મૂકવું પડશે હવે સમાજવાદનો બોલ ચાલશે, અમીરોને પણ એ જ ક્યાસમા બેસવું પડશે-જેમા અમે બેસીયું પ્રજવાદમા બધાય બરાબર છે-અધા જ સરખા-મધા જ એકબીજાનો વિશ્વાસ કરવાતા.. જોયો, જોયો’...સરદારજીએ નાટ્યીય દગથી પોતાના હાથ પસારતા કહ્યું, ‘જોયો, ઉપર બેસો, ત્યાં માટે બેઠકમા

પડ્યા છે ? માનવમતિની આ દુર્લભા ભેદ મને કોથ આવે છે-હું ચરમનો માર્ગો મરી જાઉં છું મરી..’

સરદાર સાહેબના આ માર્મિક સંબોધી બધાય તેમના સુદર સ્વભાવ અને બુદ્ધિ ઉપર મોહિત થઈ ગયા, પણ સાહસી લોકો પોતાની જગ્યા ઉપરથી વિચલિત ન થયા. ત્યાં જ ગોપર-મણેશની જેમ અનિમિત્ત નબને સરદાર સાહેબને જોતા રહ્યા-‘ડોનું’ ધુણાવી ધુણાવી તેમની પ્રશસા કરતા રહ્યા પછી તેમને આવેલાનું હુકમનો એકે જોડો દમ સર્પ બે મિનિટ સુધી ઉધગસ ખાતો રહ્યો અને પછી બોલ્યો, ‘એ .ને આ એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની વાત તો, સરદાર સાંબ, આપે બસ એવી કાપી છે કે બસ પૂઠો ન વાત હા સાંબ ! મને પણ આજે આ વાત સાંભળીને જૂના વખતની એક વાત યાદ આવે છે, પણ તે વખતની વાત તો સાંબ એ .ને માથુસો દડ ઉપરાંત વધારે વિશ્વાસ કરી બેસવા’તા સાંબ મારી વાત પડાનકાટવાળા મિયાજીને અનુપધીને છે, મિયાજી બે લોરીના માસિક દત્તા અને મુસાફરોને બેઠ-નાય પડોચાડવાનો ધંધો કરતા દત્તા રૂપિયોની બદ-માગી દેહો કે પછી મિયાજીનું ભાગ્ય દેહો, મોટરોમાં કંઈ ને કંઈ નુકસાન-વાધો-નીકમ્યા જ કરેતો અને તેથી પેદાશ કરતા ખર્ચ વધારે કમ્પો પડતો મિયાજી અને રૂપિયો વચ્ચે ખટપટ ચાલ્યા જ કરતી અને હોરે તેમને ખાવો પડ્યો નથુ સાથે. નથુ કામ કરવામાં બેડો દોશિયાર, હા સાંબ. આવતા જ તેણે તો પોતાની શક્તિનો પડગો બતાડ્યો. ‘મોટરો ખરાબ કેમ ન થાય ?’ તે કહેતા લાગ્યો, ‘આપ કયુ પેટ્રોલ વાપરો છો ?’

‘સેન-નીલુ કયુ ?’ મિયાજી બોલ્યા

‘તેમા બીલુ કંઈ નાખતા નથી ?’ પોતાની શુદ્ધિનું પ્રદર્શન કરતો અને મિયાજીના અવાનધી આશ્ચર્ય દાખવતો તે બોલ્યો

‘બીલુ’ કંઈ ? પેટ્રોલમા બીલુ’ કંઈ પણ ન ખાય ખરું ?’

‘વાદ ! એ પણ ખચ નથી ?’ નથુ બોલ્યો, એ .ને જનાન ! મોટરને બેઠનાય જતું પડે છે, અમ-તસર નહિ. પકાડ ઉપર ઠીકના માર્ગો માથુસો પણ

સત્ર યઈ બધ છે, તો આ વળો બીચારી મોટરનું શું ગણું ?”

મિયાંજી વિસ્ફારિત મુખે જોભા રહ્યા, કથુંબ જોલી શક્યા નહિ.

‘એને પણ આરામની જરૂરત છે—ગરમીની આવશ્યકતા છે,’ તેણે અવિકૃત ભાવથી કહ્યું, ‘એને પણ શરદીથી બચવા નશાની જરૂરત...હા.’

‘આંખો ફાડી મિયાંજી નથ્યુ સામે જોતા જ રહ્યા. મિયાંજીને આમ જોતા નોઈ નથ્યુ ફરીથી જોશ્યો:

‘જી હા—જી હા—નશો, શરાબ. એક ગેલન પેટ્રોલ અને એક ગેલન શરાબ. બન્નેની મેળવણી પછી જુઓ તો ખરા કે મોટરનું એન્જિન કેટું ચાલે છે!’

‘પછી તો નથ્યુએ પેટ્રોલમાં દારૂ નાખવાનું શરૂ કર્યું. એ વાત સાચી કે શરાબ મોટરના પેટમાં જોજી જતો અને નથ્યુના પેટમાં વધારે; પણ હવે મિયાંજીની લોરીઓ ઠીક ચાલવા લાગી. મિયાંજીને પણ લાગ્યું અને પૂર્ણ વિશ્વાસ થયો કે આજ બાર બાર વરસથી આ ધંધો કરતા હોવા છતાં પોતે સાવ બાધા જેવા જ રહ્યા છે. જોઓ આટલી નાની વાત પણ ન જાણી શક્યા કે મોટરને પણ સુગમતાથી કામ કરવા માટે નશાની આવશ્યકતા હોય છે! આટલી સીધી સાદી વાત—જિ:” પેલા લાલ પાણીવાળા આંગેવાને ‘જીક ખાધો અને ફરીથી પોતાનું પુરાણ આંગળ ચર્ચાવતાં કહ્યું: ‘બસ! નથ્યુની એક વાત હજી પણ છે!’

સરદાર સાંબ માથાના વાળ ઠીક કરી રહ્યા હતા. બાજોને એમ ને એમ છોડી બોલ્યા, ‘બાઈ વાહ! એ વળી શી છે?’

આંગેવાન બોલ્યો: ‘એ તો એ કે, મિયાંજીની મોટર તો ઠીક યઈ ગઈ, પણ એક મહિના પછી—બેજનાથથી ૨૦ માર્ચે દૂર આ બાલુ પાછી અટકવા—માંડી. મિયાંજીએ નથ્યુને કહ્યું, ‘આપ્યા! હવે શો વાંધો નડે છે? શું તુક-સાન છે મારા બાઈ?’ નથ્યુએ જવાબ આપ્યો: ‘સાંબ! સામે મંદિરમાં બેઠેલી દેવીથી મોટર કડતી હોય એમ લાગે છે.’ પછી ૪૦૦ શીટ નીચેની ખાઈ તરફ સંકેત કરીને બોલ્યો: ‘જો દેવીને પ્રસન્ન કરીશું નહિ તો એક

દિવસ આખીય લોરી અને બધાય માણસો સામેની ખાઈમાં ગળડી પડશે.’ આ સાંભળી લોરીના મુસા-ફરે નીચે જીતરવાં લાગ્યા. મિયાંજી પણ મૂક જેવા ગભરાઈને જોભા રહ્યા. નથ્યુએ આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: ‘ધૈર્યથી કામ લેવું નોઈએ, બધું ઠીક યઈ જશે. જો આપ કહો તો હું રોજ એક બકડું દેવીના બલિ માટે મોટર તરફથી ચઢાવવા મોકલવાની જોગવાઈ કરું.’ મિયાંજી કે જે નથ્યુની તેજસ્વી છુદ્ધિથી પ્રભાવિત થયેલા હતા—જોલી જોડ્યા, ‘બાઈ, જે યોગ્ય લાગે તે કરો ને!’ તે દિવસથી નથ્યુ રોજ એક બકડી દેવીને ભેટ ચઢાવવા માંડ્યો. મોટર પણ ઠીકઠીક ચાલવા લાગી. બીજા લોકો કહે છે કે, મંદિરની દેવી તો રોજની જેમ જ ભૂખી રહી—હા, નથ્યુના ઘરમાં રોજ કપાળ બનવા લાગ્યો ખરો.’

સરદાર સાંબ પેટ પકડીને હસતાં હસતાં બોલ્યા, ‘બાઈ! તમે ગંધાં મારતા લાગો છો. બલા, માણસોથી પણ કાઈ આવેા વિધાસધાત કરે ખરો! આમે તો બધાયને ઈમાનદાર—પ્રમાણિક સમજીએ છીએ.’

સાહસીઓના સરદાર ચલમ ઉપર નોરથી ધૂન્નપાન કરતાં કહ્યું: ‘અમે કલીનર! ધરમપુરા આવી ગયું...ગાડી શક તો!’ અને પછી સરદાર સાંબ તરફ ફરીને કહ્યું: ‘આપ બૂલ કરો છો સરદારજી! આ સંસારમાં હલુ સુધી તો બધાએ પોતપોતાની ગાંસડી સંભાળવી જ પડે છે.’ અને પછી જરા મંદ રિમત પેરી બોલ્યો, ‘અને જે લોકો પોતાની ગાંસડી સંભાળતા નથી તેમને પાછળથી પસ્તાવું પણ પડે છે. અચ્છા બાઈઓ, સલામ, રામરામ, અને તો આપ્યા.’ અને પછી ત્રણે સાહસીઓ લોરીમાંથી જીતરી પડ્યા.

લાહોરને અડે (૨૮-૩) ન્યારે ગાડી જીભી ત્યારે બધા મુસાફરો પોતપોતાની વસ્તુઓ લઈ ઘર તરફ જતા રહ્યા—માત્ર સરદાર સાહેબ હલુ સુધી સીટ નીચે પોતાના નેડાની શોધખોળ કરી રહ્યા હતા. માતતાં જોતતાં ગાળો પણ જાંડતા જતા હતા.

‘અરે કમળત નેડા, ક્યાં ગયા? અરે કમળત, ક્યાં આપ્યા ગયા?’

રાજસી કર્મનું ફળ હું જ અને તમોગુણનું ફળ તે અજ્ઞાન

સત્વગુણમાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોગુણ માંથી લોભ ઉત્પન્ન થાય છે અને તમોગુણમાથી તો પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન એવા ત્રણ જનના ફળો ઉત્પન્ન થાય છે

સત્વગુણી લોકો હમેશા જીમે જીમે જળ્ય છે—તેમની ઉન્નતિ થાય છે, રજોગુણી લોકો ખૂબ મહેનત કરીને પણ અધવચ્ચમાં જ અટકી જાય છે, અને તે ના-હવકા—એવા, જેમની તમોગુણમાં જ નિષ્કામ હોય છે, તે તામસ લોકો નીચે નીચે જાય છે તેમનો અધ પાત થાય છે ત્યારે જ્ઞાની પુરુષ આ ગુણોથી જુદો એવો કર્ના કોઈ નથી એમ જુએ છે, અને આ ગુણોથી પર આત્મતત્ત્વને યોગ્ય બે ત્યારે તેને મારી પ્રાપ્તિ થાય છે કેહના સગમાથી ઉત્પન્ન થવા આ ત્રણ ગુણોને પાર જવાથી છતાંતમા જન્મ, મૃત્યુ અને જરાના ત્રાસમાથી મુક્ત થાય છે અને અતે તેને અમૃતસિદ્ધિ મળે છે

અધ્યાય ૪૨ ગુણાતીતયોગઃ

અર્જુન ઉવાચ

૧. ચૈર્લિઙ્ગૈર્મુખ્યનેત્વતીતો ભવતિ પ્રમોઃ
કિમાચાર કથં ચતાલોઽગુણાતિવર્તતે ?
- શ્રીભગવાન્ ઉવાચ
૨. પ્રજ્ઞાં ચ પ્રજ્ઞતિં ચ મોહમેઘં ચ શણ્કયં !
ન દ્રોષ્ટિ સપ્રજ્ઞતાનિ ન નિવૃત્તાનિ વાસતિ ॥
૩. હવાલીનવદાસીતો ગુર્ગ્યો ન વિચાલ્યતે !
ગુણા વર્તેત દ્વંદ્વેષ યોડત્વતિથિતિ નૈજતે ॥
૪. સમદુઃસમુદ સ્વરૂપ સનગેષદમસાધતઃ !
તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિન્દામત્સત્તુતિ ॥
૫. માનાવમાનયોસ્તુલ્યપતુલ્યો મિત્રારિપણ્યો !
સર્વોદ્ગમપરિધ્યાનો ગુણાતીત સ હચ્ચત ॥
૬. મોં ચ યોડવ્યભિચારેણ મક્તિયોગેન સેવતે !
સ ગુણાન્તમતીર્યૈતાન્દ્રશ્મન્મુખ્ય કલ્પતે ॥
૭. વ્રજ્ઞોઽદિ પ્રતિગ્રાહ્યમમનસ્યાવ્યવસ્ય ચ !
શાશ્વતશ્ચ ચ ધર્મસ્ય સુલ્લસ્યૈકાન્તિકસ્ય ચ ॥

[સત્વ, રજ, તમ—એ ત્રણ ગુણ અને તેમનો વિસ્તાર એ હમેશની અનુભવની વાતો છે તેમનો ફોડ પાડીને કહ્યુંના જ તેમનું સ્વરૂપ પ્થાનમાં આવે છે. પણ ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે, મોહ મેગવનો હોય તો આ ત્રણે ગુણોથી પર થવું જોઈએ, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે અર્જુન મૂંઝવે. તમોગુણ કરતાં રજોગુણ સારો, રજોગુણ કરતાં સત્વગુણ સારો એ તો સમજાય છે કે માણસમાં આ ત્રણે ગુણોની અસર હોય છે ત્રણ માંથી જે ગુણનો વિશેષ પ્રભાવ હોય તે તેનો સ્વભાવ હોય છે એમ કહેવામાં આવે છે ભગવાને એમ પણ કહ્યું કે, આ પૃથ્વી ઉપર જે બીજા લોકમાં એવું કશું જ નથી કે જે આ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય એમ જતા ભયનાન કહે છે કે, આ ત્રણે ગુણોને યોગ્યગીને જવું જોઈએ ત્યારે આ ત્રિગુણાતીત કેવો હશે અને એણે દુનિયામ વર્તવું કેવી રીતે એની શક્યા આવવાથી અર્જુન પૂછે છે]

અર્જુન પૂછે છે કે પ્રભુ, કયા લક્ષણો દેખાય એટલે માણસ ત્રણ ગુણોની પેટી પાર મળે એમ સમજવું ? આ ગુણાતીત માણસે દુનિયામાં કેવી રીતે વર્તવાનું હોય છે અને ગુણાતીત થવાનું સાધન કયું ?

[અર્જુનને સરજ અને વ્યાપક પ્રશ્નો પૂછતા આવડે છે પણ ભગવાને આ પ્રશ્નોના જવાબ ખૂબ દૃઢાણમાં આપ્યા છે ભગવાન પાસે આદર્શ પુરુષની એક કપના છે, તે જ કપના જુદી જુદી રીતે તેઓ અર્જુન આમળ મૂકે છે ગીતાનો જે સ્થિતપ્રજ્ઞ તે જ તેનો પરિણામ, તે જ તેના ભક્ત, તે જ જ્ઞાની, તે જ યોગી અને તે જ ત્રિગુણાતીત, અને એમ જોવા જઈએ તો બહોળા પણ તે જ (જે શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધ ચરુષ કરેલા હોય તે ગીતામાં ચીતરેલા ઉપદેશ સાતે ચિત્રો ભગવાનને પણ લાગુ પડ્યા જોઈએ અને આ સર્વ ચિત્રોમાંથી જે સ્વભાવ બ્યક્ત થાય છે અથવા બ્યક્તિત્વ પ્રકટ થાય છે તેની જ કસોટી લઈને જે મહાભારત, ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ અને હવિષ્ય—આ પ્રધાન ગ્રંથોમાં જ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રનો અર્થ બેસાડીએ તો કૃષ્ણાવતારનું રહસ્ય અને શ્રી કૃષ્ણનું દિવ્ય જન્મકર્મ સમજવું સહેલું થઈ પડશે.]

શ્રીભગવાન બોલ્યા હે પાંડવ, પ્રકાશ, મહત્તિ

અને મોહ-એમાંથી કાંઈ આવી પડે તોપણ જે માણસ કંટાળતો નથી અને આ ચીજને પ્રાપ્ત ન થાય તો તેની આશા રાખતો નથી, જે ઉદારસીનની માફક તદ્દસ્ય રહે છે, તેને ત્રિગુણ વિચલિત કરી શકતા નથી; કારણ કે 'આ ગુણો પોતાના સ્વભાવ મુજબ વર્તે છે' એમ જોઈ જે સ્થિર રહી અંચળ બનતો નથી, જે સુખદુઃખ પ્રત્યે સમાનવૃત્તિ રાખે છે, માટી, પથ્થર કે સોનું જેની નજરે સરખાં જ છે, પ્રિય અને અપ્રિય, નિદ્રા અને સ્તુતિ, માન અને અપમાન, શત્રુ અને મિત્ર—ઉભય પ્રત્યે જે સમાન હોય છે અને જે બધાં સકામ કર્મો છોડી દે છે, એવા છુદ્ધિમાન પુરુષને ગુણાતીત કહે છે.

અને જે અનન્ય નિષ્ઠા વડે હકિતપોગમાં દંડ થઈને ભારી ઉપાસના કરે છે તે આ ત્રણે ગુણોને જોળાળીને પ્લહીભૂત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગ્ય અને છે; કારણકે હું જ અમૃત અને અવિનાશી એવા પરબ્રહ્મનું, શાશ્વત ધર્મનું અને અખંડસ્વરૂપસ્થિતિ—તેનું અંતિમ સ્થાન હું.

[સત્યગુણ જે પચાવી શક્યો છે, ૨૦૪ અને તમને ક્યારે જે કદી જતો નથી અને તેમ છતાંય જે ધર્મશરણિય અને અનાસક્ત રહે છે, તે ત્રિગુણાતીત કહેવાય.]

અધ્યાય ૪૩

પ્રવૃત્તિયોગ:

શ્રીમદ્ગોવિન્દ ઉવાચ

૧. કર્મમૂલમયઃ શાસ્ત્રમયઃ પ્રાદુરભ્યમ્ ।
છન્દાસિ યસ્ય પર્ણાનિ યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥

૨. અપથ્યૌર્થ્યૌ પ્રવૃત્તાસ્તસ્ય વાલા
શુભપ્રવૃદ્ધા વિપ્રયપ્રવાલાઃ ।
અપથ્ય મૂલ્યાન્યુત્સેવતાનિ
કર્માનુવન્ધીનિ મનુષ્યલોકે ॥

૩. ન સ્પમસ્યેહ તથોપલભ્યતે
નાન્તો ન ચાર્દિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ।
અપથ્યમેતે સુવિહ્વદમૂલ્મ
અસન્નદાત્રેગ દેહેન છિત્ત્વા ॥

૪. તતઃ પદં તપરિમાર્ગિતત્ત્વં
સસિન્નાતા ન નિવર્તન્તિ મયઃ ।

તમેવ ચાયં પુરુષં પ્રપચે (ત)

યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તા પુરણી ॥

૫. નિર્માનસોહ જિતસન્નદોય

અધ્યાત્મનિલા વિનિવૃત્તકામાઃ ।

દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુહૃદુત્સવૈર્

ગૃહ્યન્ત્યમૃદાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥

૬. ન તદ્વાસયતે સૂર્યો ન શશાઙ્ગો ન પાવકઃ ।

યદ્વત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્વામ પરમં મમ ॥

[પશુઓને પોતાની આસપાસની વસ્તુઓ જોઈને નવાઈ લાગતી દશે? સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત, શુકલપક્ષ-કૃષ્ણપક્ષ અને અશ્વિન તારાઓ એમના ધ્યાનમાં આવતાં દશે? એ તો પશુનો ભવ મળે તો જ ખબર પડે.

માણસના બાહ્યકાળમાં તેને બધી જ વસ્તુઓ અદ્ભુત લાગતી અને તેથી તેણે અદ્ભુતરસનો આશરો લઈ અનેક ધર્મકથાઓ અને રૂપકા તૈયાર કર્યાં છે. આકાશમાં ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત એવાં ત્રણ પગલાં વડે વિષ્ણુનું આક્રમણ કરવાવાળો આદિત્ય તે જ વિષ્ણુ છે, કારણ કે તેનો પ્રકાશ બધે પ્રવેશી શકે છે. સૌમ્યવાળો આનંદ આપવાવાળો ચંદ્ર વનસ્પતિઓને પરિપુષ્ટ બનાવવાનો હોઈ તેને સોમો-રાગ બનાવ્યો છે. નદીઓ અને પર્વત, તળાવ અને દરિયો—એ પણ માણસના આશ્ચર્યના વિષય થયાં અને તેમની પવિત્રતાએ માણસના મન ઉપર અસર કરી. આ બધાં વિષે તેણે પૌરાણિક વાર્તાઓ અને પૂજાવિધિ રચી રાખ્યાં છે. પાણીને તો તેણે 'શુવન' નામ આપ્યું છે અને વાયુને 'પ્રાણ' તરીકે જોળાખાવ્યો છે.

પણ માણસના સાચાં શુવનસાથીઓ તો વૃક્ષ, વનસ્પતિ અને ગાય-ગાદ જ છે. વૃક્ષ, વનસ્પતિ અને ગાય-પશુ એ માણસની જેમ નાનાંમંથી મોટાં બને છે અને જરામટુને આધીન બને છે. પશુ વિના કદાચ માણસને આલે, પણ વનસ્પતિ વિના સહેજ પશુ નહિ ચાલે. આથી જાણે અને ફળ આપવા-વાળાં વૃક્ષોનો માનવી-શુવન સાથે સૌથી વધુ સંબંધ હોવાથી ધર્મકથા અને ધાર્મિક વિધિમાં વૃક્ષોનો સંબંધ હોવો પણ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ફળફૂલ

આપનારામાં આપના નધા વૃક્ષો હોવા છતાં આપણા લોકોની ભક્તિ વડનો અને પીપળો તેમ જ ઉમરડો-ત્રણે પ્રત્યે કેમ જણાય છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ આ ત્રણે વૃક્ષો ગજનૈભરી છે, દ્વિસાગા છે અને બધું વગસાદ ન પડે તોપણ દલી ગહે એવા છે તેથી જ તેમને ભક્તિ માટે યોગ્ય ગણ્યા હોય

કેળવું ઝાડ એક રીતે કુટુમ્બત્સન કહેવાય, ત્યારે પીપળ રીતે વડવાનું ઝાડ વગરદિ કહે છે તેથી જ વડવાનું મહત્ત્વ વધુ ડાળાઓ આપનામાં અને તેટલી જોતી ચહે તોપણ તેમને સ્વતંત્ર રીતે પોતાના બાળ કાને-મુળિયાને જમીન સુધી પહોંચાડાની રૂતિ થાય છે, અને આવી રીતે સાખાદીઃ બ્રહ્માતાનું સ્વતંત્ર મેળનવાની સમગ્ર મેળનીને વડનો ધારે ધારે પોતાનું સામ્રાજ્ય ચારે કાગ ફેલાવે છે

અને પીપળો તો ખરેખર જ પુગાણુપુગાણુ છે પુરાણુ એટલે-પુરા અપિ નયમ્ પીપળો ગમે તેલો કગડો થાય તોપણ તેના પાદમાનુ બાંધ આચન્ય કદી પણ ઝોળા ચતા નથી અને તેના પાદમાં ખરી પડે છે તોપણ તેની જિજીવિસા બીજા કાઈ પણ ઝાડ કરતા વધુ દમક છે એમ સામિત થયું છે

ત્યારે ભગવાને અને આપણા પ્રાચીન સ્પષ્ટિએ એ સસારને આ વૃક્ષની ઉપમા આપી તે તેમાં નવાઈ શાન? આજે માણસને પોતાની વસ્તીમાં કેરેકરે ઝા-ઉગાડી શોભા વધારી અને હવામાં ઠંડક લાવરી જરૂરી જણાય છે પ્રાચીનમગમાં માણસ અને અરણ્ય એ બન્નેનું પેદીઓથી ચાલતું પુદ્ગ જ વધુ મહત્ત્વનું હતું જેની રીતે કાઈ પીપળો કાઈ મરિચે પડે એ જોતી તે મરિચી ગેકે એક શિનાને બોખરી બનાવે છે અને મરિચના સિખર પર પોતાની પ્રાણ ફરકારીને પોતાનો વિજય જાહેર કરે છે તેની જ રીતે કેમોડિયામાં અકારેટ અને અકાર ચોમ જેવા રચનાએ જ્યાં પડેના અદિતીય સમૃદ્ધ શાળા લોકવસ્તી હતી અને વિશાળ ગોપુરવાળા મરિચો હતા, ત્યાં જગલ એટલું બધું જામ્યું છે કે ત્યાં માણસની વસ્તીને કે હર્ષ પ્રાસાદોનું નામ નિશાન પણ મળ્યું નથી વનસ્પતિઓના આવા આકે મણુમાંથી પોતાની જાતને બચારી લેતી અને પોતાને

માટે ચોટીએક છુત્તી જગ્યા મેળવી લેતી એ તો તે વખતનો પ્રવાન પુરુષાર્થ હતો વૃક્ષો તોટીને તેમના લોકમાં બાળી નાખના એ વલકર્મને તે વખતે અસાધારણ મહત્ત્વ મળતું હોય તો સી નવાઈ?

આરા સમયનું સ્મરણ ગાંધીને જ મોક્ષ મેળવવો એવો આ મસાગરૂષી જે અશ્વત્થ જામ્યો છે તેને અમમશસ્ત્ર વડે ઉઠી નાખવો, એવું રૂપક ઉપનિષદ કારોએ કે ગીતાકારોએ આપ્યું હોય તો તે બધી રીતે ચોગ્ર જ છે]

શ્રીમદ્વાન મોક્ષા—ઉપર મુગિયા અને નીને, સાખાઓ એવો કદી પણ નાશ ન પામતો, છઠવા ા જેના પાદમાં હ એવો જે આ અશ્વત્થ દક્ષ છે તેો જેો જોગખ્યો તેજ ખરા વેદવેતા છે। સત્ત્વ, રજઃ અને તમ-આ ત્રણ ગુણોમાંથી જેને પોત્તળ મળ્યું છે અને શમ્ભ, અપર્ક, રૂપ, રસ, ગંધ દલાદિ વિષયોની વડનાઈઓ જેને ફૂગી છે, જેની સાખાઓ ઉપર-નીચ બધે ફેલાયેલી છે, અને કર્મ સાથે અનુમદ્દ એવા જેના મુગિયા નીચે મનુષ્ય લોકમાં ઉતરિતગ વડના જ ગાય છે અને તેમ છતાંય જેનું મુશાર્થ વ્યવસ્થા દંદ લોકમાં કળી રાકાનું નથી અને જેનાં આદિ, અન કે આધારસ્થાન જડતાં નથી, એવા આ મ જ્યુત અશ્વત્થદક્ષને દડ અના સક્રિયપ તરવાર વડે કાપી નાખવો જોઈએ (અને પછી તુકારામ કહે છે તેમ સસાર બાળીને આગણુમાં બેસી વિષના વિગ્તારસ્વરૂપી આ પુરાતન મરૂતિ જેમાંથી નીકળી તે આવ પુરુષનું શરણ લેવું અને જ્યાં ગયા પછી ફરી પાછા ફરવાપણુ નથી, તેની શોધ કરતા રહેવું)

અભિમાન અને મોહ એ બન્ને જેણે ત્યજ દીધા છે, સમોષ જેણે છુટ્યો છે, અશ્વત્થ એટલે આત્મ તત્ત્વ જ નિત્ય છે એવો જેમનો નિશ્ચય થયો છે, બધી જાતના કામ્ય સદ પોથી જેઓ નિરૂત થયા છે, સુખદુઃખાદિ ફરોના જેમના પાશ છૂટી ગયા છે એવા જાની પુરુષો અનન્ય પદને પહોંચે છે, જ્યાં પહોંચ્યા પછી માણસને પાછા આવવાનું રહેતું નથી એવું તે માત્ર પગમપદ છે તેને સર્વ, ચન્દ્ર, અગ્નિ કાઈજ પ્રગણિત કરી રાકતું નથી, કાચુ કે તે રવ્યપ્રગણિત છે

અધ્યય ૪૪

મગવદ્-આત્મ-સ્વરૂપયોગઃ

શ્રીમગવાન્ ઉવાચ

૧. મમૈવાંશો જીવલોકે જીવમૃતઃ સનાતનઃ ।
મનઃપષ્ટર્માન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્મણિ ॥
૨. શરીરં યદવાપ્રોતિ ચવાયુત્કામતીધરઃ ।
ચ્છૈત્સૈતાનિ સંચાતિ વાયુર્ન્યાનિવાયાત્ ॥
૩. ધ્રોવં ચક્રુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ઘ્રાણમેવ ચ ।
અધિષ્ઠાય મનઃશાયં વિપયાનુપસવતે ॥
૪. ઉત્કામન્તં સ્થિતં વાપિ મુજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।
વિમૂઢા નાનુપદ્યન્તિ પદ્યન્તિ જ્ઞાનચક્રુપઃ ॥
૫. યતન્તો યોગિનયૈનં પદ્યન્ત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।
યતન્તોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પદ્યન્ત્યન્વેતસઃ ॥
૬. યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ગ્રાસયતેઽસ્તિતમ્ ।
યજન્દ્રમસિ ચચાગ્રી તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥
૭. ગામાવિદ્ય ચ મૃતાનિ ધાર્યામ્યહમોજસા ।
પુણ્યમિ ચૌપયીઃ સર્વાઃ સોમો મૃત્વા રસ્યાત્મકઃ ॥
૮. અહં વૈધાનરો મૃત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।
પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યગં ચતુર્વિધમ્ ॥
૯. સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સંતિવિદ્યો
મતઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ ।
વેદૈશ્વ સર્વેરહમેવ વેવો
વેદાન્તક્રદેદવિદેવ ચાહમ્ ॥

આ જીવમોકમાં મારે જ સનાતન અંશ જીવ-
રૂપ ધારણ કરીને, પ્રકૃતિમાં રહેલી પાંચ ઇન્દ્રિયો અને
જહું મન, એ બધાને પોતાની તરફ ખેંચી લે છે.
આથી, જ્યારે તેને શરીર પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી
જ્યારે તે ઇશ્વર આ શરીરમાંથી નીકળી જાય છે
ત્યારે એ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને જહું મન-એ બધાને
તે સાથે રાખે છે, એને ઉપમા વાયુની; કારણ કે
તે પણ આવે છે ત્યારે ગંધયુક્ત પદાર્થોની ગંધ
લઈને આવે છે, અને જાય છે ત્યારે તેને લઈ જાય
છે. આ જીવાત્મા કાન, આંખ, નાક, જીભ અને
સ્પર્શન્દ્રિય એટલે ત્વચા અને મન એ બધામાં
પોતાનું સ્થાન જમાવી વિષયોના ઉપભોગ લે છે.

શરીરમાંથી નીકળી જતા કે શરીરમાં રહેતા કે
શુભ્રાથી યુક્ત ધર્મને ઉપભોગ લેતા આ જીવેશ્વરને ચર્મ-
ચક્ષુ મૂર્ષો સમજતા નથી. જે લોકો જ્ઞાનચક્ષુ છે તેમને
તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. સાધના કરવાવાળા જે યોગીઓ
છે તેઓ આ આત્માને પોતાનામાં જ રિપ્ત થયેલો
ઓળખે છે. પણ જે લોકો સંસ્કારી નથી, જેમણે
પોતાનું હૃદય ડેળવ્યું નથી, એવા લોકો ગમે તેટલો
પ્રયાસ કરે તેપણ તેને દોષ શક્તા નથી, કારણ
કે તેમની પાસે શુદ્ધિ-શક્તિ જ હોતી નથી.

જે તેજ સૂર્યમાં છે અને જે આખી દુનિયાને
પ્રકાશિત કરે છે, તેમજ જે તેજ ચંદ્રમાં અને અગ્નિમાં
છે તે મારું જ તેજ છે એમ તારે જાણવું જોઈએ.
હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના તેજ વડે બધાં
જૂતમાત્રાનું ધારણ કરું છું અને રસાત્મક-રસપતિ
સોમ-ચંદ્ર જાતીને હું સર્વ વનરપતિ-ઓષધિઓનું
પોષણ કરું છું અને હું જ પ્રાણીઓના દેહમાં જૂખ
કે વૈશ્વનાર અગ્નિ ધર્મને પ્રાણ અને અપાન એ
બંનેનું લાથું ચલાવી ચારે પ્રકારનું અન્ન પચાવું છું.
બધાનાં હૃદયમાં હું જ વસેલો છું. માણસની સ્તિતિ,
જ્ઞાન અને જૂલકથાપણ મારામાંથી જ પેદા થાય છે,
બધા વેદોની મહદંશે જાણવા જેવું જે કાંઈ છે તે હું
જ છું. વેદાંતનો કર્તા અને જ્ઞાતા હું જ છું.

[આપણામાં અન્નના ચાર વિભાગ માનેલા છે.
આ બેદ અન્નગત નથી, પણ આપણી ખાવાની ચાર
ઝતની ક્રિયાઓ ઉપરથી કરેલો હોવાથી બહુ મહત્વનો
નથી. અન્નના પ્રકાર ઠરાવવા હોય તો તેમની ઉત્પત્તિ,
તેમનો ઉપયોગ કે તેમનું પરિણામ એ ઉપરથી ઠરા-
વવા જોઈતા હતા, પણ અન્ન શબ્દ અહીં એટલે
ખાવું એ ધાતુમાંથી આવ્યો છે. તેથી ખાવાના
પ્રકાર નક્કી કરીને તે જ અન્ન ઉપર લાદ્યા છે. એ
પ્રકાર આવીને ખાવા જેવાં, ચૂસવા જેવાં, ચાટવા
જેવાં અને પીવા જેવાં અન્ન એ છે. પહેલા પ્રકાર-
માં દાંતનો ઉપયોગ વધારે થાય છે, બીજામાં હોઠનો,
ત્રીજામાં બહાર કાઢેલી જીભનો અને ચોથામાં ગળાનો
ઉપયોગ વિશેષ હોય છે. શરીરને કદાચ લક્ષ્ય, ચોખ્ખ
અને પેય એ ત્રણ પ્રકારોમાં મૂકવી પડશે.]

(વેદાન્ત એ શબ્દ ક્યારે ઉત્પન્ન થયો, તે કાણે બનાવ્યો અને તેનો અર્થવિકાસ કેવી રીતે થતો ગયો તેની ગાંધ કરવી ભ્રેષ્ઠાંજી વેદાન્તકૃત્ એટલે વેદાન્તો નાશ કરવાવાળો એવો સ્વાભાવિક રીતે અર્થ થયો હોત પણ વેદાન્ત શબ્દ આ પહેલાં જ તૈયાર થઈને ૩૬ થયેલો હોવાથી તે આપત્તિ ટળી ગઈ વેદ એટલે કર્મકાણ્ડ, એ ૩૬ અર્થ લઈએ તો વેદાન્ત ખરેખર જ વેદનો નાશ કરનાર છે કર્મકાણ્ડની પડકાર લોકોના મન ઉપર એટલી બધી ભેડી હતી કે આ વૈદિક ક્રિયાકાંડમાંથી કહેવું ક્ષણ મિનકુલ મળવા બેસુ નથી એમ કહેવું શક્ય જ ન હતું ત્યારે 'વેદાન્તકૃત્' લોકોએ આ કર્મમાંથી ક્ષણ મળે તો પણ તે નાશ વત અને તુચ્છ છે એવો સ્વર કાઢેલા વેદમાનું કર્મ કાણ્ડ એટલે જુદી જુદી પ્રકારના મેષ છે જગત તોડવા, પશુ મારવા, જરૂર પડે મહાસુતો પણ વધ કરવો, અને નાના મોટા યત્ન કરતા રહેવું એટલું જ વૈદિક કર્મકાણ્ડ આનું વૈષ્ણવ ધ્યાનમાં આવ્યા પછી શ્રુતિગત યત્નવિધિઓની નિંદા કરવાને બદલે તેમનું રૂપક બનાવીને તેના ઉપર વ્યાપક અર્થ ખેસાડીને જ્ઞાનમાર્ગને આગળ વધારવાનું કામ વેદાન્તીઓએ કર્યું

ઉપાસનામાં જ લોકોએ યત્નવિધિને રજા આપીને જપ યજ્ઞને આગળ ધરી અને ભક્તિમાર્ગો લોકોએ ભગવાનના પગનો સીધો આશ્રય લઈ કર્મકાણ્ડના પશ્ચિયાને જ તોડી નાખ્યા

તત્ત્વમાર્ગો લોકોએ ભક્તિમાર્ગનો આશ્રય લઈ યોગોપચાર પૂજાનું રસિક અને કળાશુક્ત નવીન કર્મકાણ્ડ ઉત્પન્ન કર્યું અને 'આગમો ને આગમ ધરી' નિગમો ને પાછળ ધકેલ્યા

આવી રીતે વેદ અને વૈદિક કર્મોને ગોણ બનાવવાનો સુખ્ય પ્રયત્ન કદાચ શ્રીકૃષ્ણ જ સાર કર્યો હશે એમ હોય તો વેદાન્તના ઋષિ અને આચાર્ય ભગવાન શીકૃષ્ણ જ છે એમ કહેવું ભ્રેષ્ઠાંજી)

અધ્યાય ૪૫ પુરુષોત્તમયોગઃ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

- ૧ દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે દ્વરધાક્ષર એવ ચ ।
દ્વર સ્વામિ ભૂતાનિ કૃત્સ્વોડક્ષર ઉચ્યતે ॥
૨. ઉત્તમ પુરુષસ્ત્વમ્ પરમાત્મેત્યુદાહૃત ।
યો લૈક્યનયમાવિદમ વિમર્શ્યવ્યય દૈક્ષત ॥
- ૩ ચત્વાક્ષરમતીતોડદ્વમક્ષરમિ ચોત્તમ ।
મતોડસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિત પુરુષોત્તમ ॥
- ૪ યો મામેત્તમમ્ને જ્ઞાતિતિ પુરુષોત્તમ્ ॥
સ સર્વવિદ્ભવતિ મા સર્વભાવિન માત ॥
૫. હિતિ શુચતમ શાસ્ત્રમિદમુક્ત મયાનય ।
ઇત્તુલ્લક્ષ્યા શુદ્ધિમાત્માલ્લહિત્યય મારત ॥

આ દુનિયામાં શુદ્ધ અને અક્ષર એવા બે પુરુષ છે દ્વર એટલે દુનિયાના બધા શૂત્રમાત્રો, મારણ કે તેમનામાં હરોડાનું પરિવર્તન થાય છે અને આ બધામાં અન્વરી ભાવથી ગ્રહેતો કૂટરસ્ય તે અક્ષર છે દ્વર અને અક્ષર એ બન્નેનો અનુભવ હમેશા થાય જ છે આ બન્નેમાંથી જુદો પાડેલો અને તેમનાથી પર રહેતો તે પરમાત્મા છે આ હૃદય અથવા છે અને જાણે લોકોમાં પ્રવેશ કરી તે તેમનું ધારણ કરે છે

આ ઉત્તમપુરુષ દ્વરની પણ પેલી પાર છે અને અક્ષરની પણ પેલી પાર છે, તેથી લોકન્યહારમાં અને વેદોમાં પુરુષોત્તમ એવું તેનું નામ પડ્યું છે જે માણસ પોતાનું અજ્ઞાન દૂર કરીને નિર્મોહ થઈને, મને પુરુષોત્તમ તરીકે જાણ્યો છે તે સર્વવિત્ એટલે સર્વજ્ઞ થઈને સર્વભાવથી એટલે પૂર્ણવ્રતે મારી જ ભક્તિ કરે છે

આવી રીતે, હેનિષ્ઠાપ અર્જુન, મે તને અતિથય મૂઠ એવું આ શાસ્ત્ર કહ્યું છે તે જાણી લેવાથી માણસ શુદ્ધિમાન થાય છે અને કૃતકૃત્ય પણ થાય છે-એટલે કે તેનું જીવન સફળ થાય છે

હ ત્યા રો !

શ્રી. નવીનચંદ્ર પંડ્યા

હૈંદ્ય તો જાણે ફાટી પડે છે. દિલમાં જરાકે આશા નથી. કેમેં ક્યું મન કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં રોકાતું નથી. મોઢામાંથી વારેલડીએ લારે અને દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નીકળી પડે છે. આંખો સદા બલ્બા જ કરે છે. પ્રથમ તો એમાંથી આંસુ ઝરતાં એટલે એ વારિ-સિંચને એને કાંઈક શાન્તિ મળતી, પણ હવે તો તેમ પણ થતું નથી. આંસુ ખૂટી પડ્યાં છે, એટલે લુપ્તી આંખો લાડલાક બને જ છે. શરીરમાં પણ બહુ શક્તિ રહી નથી. કદાચ સુષ્કંપ થેર પહોંચ્યા તો સાડું ! મસ્તક ચળંગી વેદનાંએ હાલી ઊઠ્યું છે. આ મારા મનની અને તનની સ્થિતિ છે. અત્યારની કે આજ-કાલની નથી-ધણે વખત થયા આ બધું થયા કરે છે, ફેર એટલો જ કે પહેલાં એ બધાંને હું દબાવી દેતો પણ આજ એ મારા કાખમાં નથી. હવે હું હારી ખેડો છું-હું જ દબાઈ ગયો છું.

બહાર દરિયો ધૂ ધૂ સાદ કરી રહ્યો છે. અતિ ભયંકર મોટમોટાં મોઝાં ઊછળાઊછળીને ભગ્ન હૈયાની માફક ચિત્કાર કરતાં પાછાં પછડાય છે અને ઉપરથી બરાબર દુનિયા જેવી-સમાજ જેવી-નિષ્કુર સ્ટીમર એ બધાંને કચડતા-છૂંદતા ધસે જાય છે. દેબિનમાંથી બહાર નીકળી ડોકિયું કરવાનું પણ મન થતું નથી. મધદરિયે મોટ હતી, ત્યાં નજર પડે ત્યાં કેવળ જળ, જળ ને જળ જ. હા ! ઉપર નજર કરે ત્યારે પાંડુવર્ણ આકાશ લટકેલું દેખાતું. આખું વાતાવરણ જાણે દુઃખ ને દર્દભર્યું લાગતું. આકાશ કેવળ અર્ધ-હીન રીતે જીવંત ગુન્નરતું જણાતું-જાણે હવે બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી. અને સમુદ્ર જાણે કોઈને દૂંઢવા નીકળ્યો હોય એમ દૈયામાંથી નિસાસા નાખી દુઃખભરી ચીસો પાડતો હતો.

આકાશ અને દરિયો ! એક છેક ઉપર ! બીજો છેક નીચે ! બન્ને જાણે પોતપોતાની વેદનામાં મસ્ત

હતાં. કોઈ જાતનું જાણે ભાનજ્ઞાન જ નહોતું. અને ત્રીજો હું ! બન્ને વચ્ચે જાણે સમન્વય સાધતો હોઉં એવો ! અને છતાં એકલો-અટલો, એટલો જ દૂર ને દૂર બિલકુલ સંબંધ વગરનો, નિરૂપહતાથી ખેડો હતો. હું આજ મારું સર્વસ્વ ગુમાવી રહ્યો હતો. ક્યારેય કદાચ મળી જરી એવી આશા સુધાં નથી. એકલો ખેડો ખેડો મારા એ અગમ્ય, અણપ્રીછ્યા અને ગહન સાથીદારને દૂરદૂરથી નીરખતો હતો.

અને અમને ત્રણેને આવરી લેતું પેલું વાતાવરણ ! એ પણ અલખેલું જ હતું. એ એટલું જ સ્તબ્ધ, શૂન્ય, નીરવ અને મૃત હતું. ન એમાં પંખીનો ફડ-ફડાટ હતો, ન એમાં કશી હિલચાલ હતી-એનામાં જાણે જીવ જ નહોતો, અને એમ જ મૂઠ રીતે ત્રણેનાં દિલને જાણે એ કારી ધા કરી રહ્યું હતું.

આખો દિવસ અન્યમનરકની જેમ જ પસાર કર્યો હતો. આંખો મીચી રાખી, ક્યારેક અધખોલી રાખી અને ક્યારેક પૂરેપૂરી ઉઘાડી રાખી, આલી નજરે જોઈ જ રહી પથારીમાં જ પથરા રહી દિવસ પૂરો કર્યો હતો. એકે વખત ઊઠીને જાભા થવાની પણ ઇચ્છા થઈ નહોતી. પણ હવે ધીમે ધીમે રાત્રિ પડતી જાય છે એટલે અચનવા તરંગ ઊઠે છે. કથું કામ કરવાનું મન થતું નથી, છતાં અચાનક જ આજે ધણે વખતે આ કલ્પમ આપોઆપ ઊપડી ગઈ. પણ એમાંથીયે માત્ર હૃદયનો પડયો જ ઊઠે છે. એવ બીલું શું લખી શકે ?

દિલનો જે વાતે આજે સાત વરસથી પીછા પકડ્યો હતો તેને એમ સહેજે શી રીતે ટાળી શકાય ? એ શું હતું, જે મનમાંથી જરાક સરખું પણ ખસતું નથી, અને મન પણ જાણે એને જ ઝંખ્યા કરે છે ?

કહે છે કે પરાયા આગળ જરા રડીને પોતાની કયા કહી નાખવાથી હૃદય પરનો ભોળો એકાં થઈ જાય છે, દિલ હલકું પડે છે અને બીજાં દુન્યવી

એક મત એવો છે કે, વાચનમાળાને સાહિત્યના વિષયોના પ્રવેશનું પણ સાધન બનાવવી. ચીને મન એવો છે કે, ધીર વિષયો હજીકતોના ભાર વિના હળવી રીતે વાચનમાળામાં મુકવા. એ રીતે ખાસ વિષયમાં હજીકતોના ભાર અને ભાષા કે રચનાત્મકી શુષ્કતાને કારણે વિદ્યાર્થીઓ પાંડાને કે પરીક્ષા પીલા પછી મગજમાંથી ખંખેરી નાખે તોપણ એ વિષયના સંસ્કાર તો એના મગજમાં રહી જ જાયના. વિવિધતા ખાતર પણ કેટલાકા ઇતિહાસ-બુદ્ધિ-વિજ્ઞાનના પાંડોને વાચનમાળામાં દાખલ કરવાના મતના હોય છે. ગમે તે મત હોય છતાં વાચન-માળામાં ઇતિહાસ-બુદ્ધિ-વિજ્ઞાન આદિના પાંડો આવે તો છે જ, ફરક પડે છે પ્રમાણનો. સરકારી વાચનમાળામાં એ વિષયો ખાસ વિભાગ નીચે આવના. કેક શરૂ-આતમાં-એન્સી-નં-વાચી વર્ગ પહેલાં તો-આગળે જેમ

1. જુના વિષયનાં જુદાં જુદાં પાકપુસ્તકો છે તેમ જાતાં વાચનમાળામાં જ ઇતિહાસ, બુદ્ધિ-વિજ્ઞાન તો આખા અભ્યાસક્રમે આવી જતા હતા.

ગમે પોતાને લાગે છે કે, ગંભીર વિષયોના પાંડો દેવના પ્રકાર લેખે જ આવવા જોઈએ. આપણા દેવનાં માસિકોમાં ગમે તે વિષય જે ઉદેશથી ને છે તે જ ઉદ્દેશે વાચનમાળામાં એવા પાંડો વાંચ જોઈએ. ભાષા કેળવવાની સાથે વિષય શીખ-નું એમાં ન આવતું જોઈએ. બને વસ્તુ સાથે ચાની ન ફાંટી શકે. અથવા શબ્દો અને પાકય-ાઓ તો સમજાવવાના હોય જ, અને તે સાથે જ પણ સમજાવવાનો આવે તો શીખનાર અને ખવનાર બંનેને એનો ધાક લાગે, એ નીરસ પણ જાય, એ વસ્તુને એને થતાં એકેય ન થતી શકાય.

પણ નવી 'સાહિત્ય વાચનમાળાઓ'માં ધણીમાં એવું સર્થ થયું હોય છે કે એમાં પાંડો કે કવિતા સમ-વ્યવર્તી એ વિષયનો રસ ગ્રીહી જાય. ભરખાવનાગ સાદા શબ્દોમાં આવતી ગતી ગતી કદખનાઓ સમ-ખવર્તી એવો જ ત્રાસ થાય છે જેનો ઉપરાક ગંભીર વિષયો સમજાવતાં થતાં અને થાય. ગંભીર

વિષયો તો કદાચ વિદ્યાર્થીઓ સમજી લે અને એખાને કે ગમે તેમ કરીને યાદ પણ રાખી લે, પણ આ જાતી દેવનાઓ તો બહુ ઘોડાં જ મગજ કે હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે છે અને લાંબી રહે છે.

આજનાં પાંડો કે પાંડા લેખકની જોગખાણ આપકમાં પણ વિદ્યાર્થીઓ પણ એ માંચવાના છે તે દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ. એ જોગખાણનો હેતુ એ હોવો જોઈએ કે વિદ્યાર્થીઓ પાસે જરૂરના પ્રસંગ માટે એ છપેલ તૈયાર હોય. શિક્ષકને એનો કોઈ જ ઉપયોગ નથી. શિક્ષકને એ જાગતમાં મદદ કરવી હોય તો પુસ્તકને અંતે જ એ હોવું જોઈએ. પણ એમ કરવાની કંઈ જરૂર નથી, આપણે ત્યાં પરીક્ષાનું સ્વરૂપ હજી બદલાયું નથી, અને દરેક શિક્ષક પાસેથી એની આશા ન રખાય કે તેઓ વિદ્યાર્થીઓને પાંડો ગંજાવતી ધીર ઉપયોગી બાજતો પોતે લખાવી શકે. એમાં સમય પણ ધણો જાય અને પાંડોથી અલગ ઉત્તરવેલ વસ્તુ કેવળ જોખણપટ્ટી બની જાય છે. પાંડો સાથે જોગખાણ હોય તો તે પાંડો અંતર પણ બની શકે અને એ વસ્તુ સાથે હોવાથી એનો સંબંધ જીવતો બની વિદ્યાર્થીના મગજમાં રહે. પાંડો જોગખાણ વિદ્યાર્થીની સામાન્ય કક્ષા સમજીને તેની ભાષામાં લખવી જોઈએ. એમાં વિદ્વાતા કલવવાની જરૂર નથી. કોઈ વાર કોઈકે દેવનાવિદેશ કવિતા ગાવાની મજ તરીકે એ આવે એ સાચું છે, બાકી તો શિક્ષક એની સામાન્ય સમજ આપી દે એટલે બસ.

લેખકની ઝીણવટભરી જોગખાણના વિદ્યાર્થી-ઓને સ્પષ્ટતામાં તો હમવા જેવું જ થાય છે. નર-સિંહ, મીરા, પ્રેમાનંદ, નર્મદ, દ્વંદ્વપ્રભાસ અને કેટલાક આધુનિક વિષે લેખકોને નાનપણથી જ વિદ્યાર્થી-ઓને જોગખતા કરી દેવાનું જરૂર હોય છે, પણ એ કામ તો એ લેખકોનાં જીવનચરિત્રના ખાસ પાંડો આપીને જ કરવું જોઈએ. કદા ધોરણમાં કોની જોગખાણ આપી જોઈએ તેમાં પણ વિવેક જાગવાનો જોઈએ. જીમ લેખકોની જોગખ તો એવું વાક્યોમાં જ પરિસ્માપ્ત થયો જોઈએ. અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણ-થી એમની જોગખાણ જરા વિસ્તારથી શરૂ કરવી

નેઈએ. એ જાળખાણ પાછળ બે ઉદ્દેશ હોય : (૧) જેનું લખાણ વિદ્યાર્થી વાંચતો હોય તેનો પરિચય જાણવો એને ગમતો હોય છે, અને (૨) આપણી ભાષાને ધનનારાઓ ડોણ ડોણ અને કેવા છે, કઈ રીતે તેઓ ભાષાની સેવા કરે છે, તે જાણીને આપણી ભાષામાં કેવું વાંચવા જેવું છે તેનો ખ્યાલ એમને આપવાનો હોય છે. સાંપ્રતિક સાળાના વિદ્યાર્થીને માટે આ બીજો ઉદ્દેશ કઈ કામતો નથી. બાલસાહિત્યના લેખકોનો પરિચય થોડો વધુ આપી શકાય. કેટલીક વાચનમાળામાં આ ઉદ્દેશો સરસ રીતે જળવાયા છે પણ કેટલીકમાં તો એ સાવ નિરર્થક જ લાગે છે.

સ્વાધ્યાયનો ઉદ્દેશ પણ નિશ્ચિત હોય તો જ એનો કંઈક અર્થ છે. સ્વાધ્યાયનો એ ઉદ્દેશ ન જ હોયો નેઈએ કે પાઠ વંચાવી ગયા પછી વિદ્યાર્થીને આપવાના લેસન તરીકે શિક્ષકને પ્રશ્નો તૈયાર કરવા પડે છે તે તેને ન કરવા પડે. પાઠ ઉપરની મોંઘ એ પાઠની પ્રવેશગારી છે, તેમ સ્વાધ્યાય એ પાઠની વિદાયગીરી છે—પણ વિદાયગીરી કરતાંય એ પાઠનું સંભારણું છે. વિદ્યાર્થીએ એના પાઠમાં એક દુનિયા નેઈ, એ દુનિયામાં એ ક્યો, એનો એને અનુભવ મળ્યો, એ અનુભવનો હવે ઉપયોગ ક્યાં કરવો એનું દિશાસૂચન સ્વાધ્યાય બનવું નેઈએ. સ્વાધ્યાય એ સ્વગતધ્યાન છે, ઉપરાંત એ એક બીજું પણ કામ કરી શકે—પાઠમાં થું સીખવવાનું છે તે, એ શિક્ષકને કહી આપે છે.

આ આરંભ અને અંતના એક નમૂના તરીકે વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાની પાંચમી અને છઠી ચોપડી નેઈ જવા જેવી છે.

પાઠનો અંગુળ અધારણ એકસરખું બધે માફક આવે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. દાખલા તરીકે, વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાની પાંચમી ચોપડી કાઈ કાઈ ફાણે એક ધોરણ નીચી લાગે એવા સંભવ છે.

પણ આ કરતાંય એક બીજો મુદ્દો એમાં છે. કેટલાક એમ માને છે કે પાઠો તૈયાર કરાવવાની જરૂર નથી. આપણે એાં પૂરતા પ્રમાણમાં લેખકો છે

અને તેમાંના શિક્ષકો છે, અને એમણે દિશારમોચ્ય લખાણ પણ લખ્યું જ હોય છે. તો તેમાંથી જ એણીને અનુકૂળ ટુંકો-ઉપારી લેવો નેઈએ. પાઠો ખાસ લખવાથી કૃત્રિમતા અને નીરસતા આવી જાય છે. કવિનાઓ કંઈ ખાસ લખાવવામાં આવતી નથી, તો તેવી જ રીતે ગદ્યપાઠોનું થવું નેઈએ.

મને પોતાને આમ કરવાથી લાલ નથી દેખાતો. એ વાચનમાળાના કર્તા બાલમાનસને સમજતા હોય અને લખતી વખતે જ એણી માટે લખતા હોય તે એણીમાં તદ્દરૂપ બની જાય, તો પાઠો નીરસ બને નહિ. જેમ જેમ પાઠોમાં એ આગળ વધતા જાય તેમ તેમ એ પોતાની અંદર વિદ્યાર્થીનો વિકાસ અનુભવે, તો પાઠોમાં ભાષાવિકાસ પણ આવતો જાય. તૈયાર પાઠો લેવાથી વિકાસનો કામ જળવાતો નથી. આ વિકાસકામ કંઈ ન્યુ મેથડ રીડર્સ ના જેવો જ નહિ હોવાનો, એટલે વચ્ચે વચ્ચે બીજા લેખકોનાં તૈયાર લખાણો અમુક અમુક વખતે મૂકી શકાય. કવિતા તો 'કવિતા' સમજવા માટે છે, એમાંથી કાંઈ વખત અધરા શબ્દો જ જાણવાના હોય છે, ભાષા કરતાં એમાં કવિતાના તત્ત્વનો વિકાસ વધુ અગત્ય ધરાવે છે, એટલે બધી કવિતાઓ તૈયાર જ લીધી હોય તોપણ વાંધો ન આવે. અને કવિતા કંઈ દરેક વખતે બતાવી બનતી નથી ને! બનાવવા ખાતર બનાવેલી કવિતામાં બહુ રસની આશા પણ ન રાખી શકાય. આમ ઘણી રીતે વિચાર કરતાં કવિતાઓ તૈયાર લેવી જ શક્ય પડે. ગદ્યપાઠોમાં પહેલો વિચાર વાચનમાળાના કર્તાએ જાતે લખવાનો હોવો નેઈએ. આ પાઠોમાંથી વિદ્યાર્થીને રસ, ભાષાજ્ઞાન, ધીર વિષયોનું જ્ઞાન, વાંચનની ઇચ્છાના પ્રકારો, જુદા જુદા અનુભવો ઇત્યાદિ બાજતો મળવી નેઈએ.

શ્રી. ઝીલાભાઈના છેલ્લા 'સાહિત્ય પદ્ધતિ'માં ચિન્તો અને ચિન્તપરિચય આપેલ છે તે જોતાં અને વાંચતાં લાગુ કે એ જાણકારપાત્ર વસ્તુ છે. એથી હજી કેળવણી કે કેટલીક નિશાળામાં ચિન્તકામ શિખવાય છે પણ જોડા ભાગનાં વિદ્યાર્થીઓ ચિન્તકલાથી તો વચિન જ રહે છે—ચિન્તને જોનાં તેઓ શીખી

વેદાન્તના ઉપદેશક હમેશાં એક ઉદાહરણ એવું આપે છે કે, જો પગમાં કાંટો પેસી વળે તો બીજો કાંટો હાથમાં લઈને પગમંત્રી કાંટો કાઢવો જોઈએ; અને તેમાં સફળતા મળ્યા પછી બન્ને કાંટા ફેંકી દેવા જોઈએ. જો હાથમાંનો કાંટો પહેલો ફેંકી દેવામાં આવે તો પગમાં પોંચે કાંટો કઠી પણ નીકળશે નહિ.

ત્યાં સુધી જીવંતો (કે મરવાનો) સંકલ્પ છે ત્યાં સુધી આપણને આત્મહત્યા કરવાનો જરા પણ અધિકાર નથી.

બંગાળમાં એક જગાએ પાણી ખરાબ હોવાને કારણે શેગચાળો ફેલાયો હતો. ત્યાં લોકોની સેવા કરવા માટે મન્યાસીઓનો એક જથ્થો જામ પડ્યો. તેમણે ખૂબ બહાદુરીથી લોકોની સેવા કરી, પરંતુ તેઓ પેલા ખરાબ તળાવનું પાણી પીતા ન હતા. પોતાને માટે તેમણે પાણીનો સ્વનમ બિયોજસત કર્યો હતો. જો તેઓ એવો વિચાર કરત કે, 'ત્યાં હાનિને માણસોને નિર્હાર અને શુદ્ધ પાણી મળી શકતું નથી ત્યાં આપણને આપણા માટે અલગ જવચ્છા કરવાનો શો અધિકાર છે? જો પાણી મામતો હાનિરો અને હાનિ લોકો પીએ છે તે જ પાણી અમે કેમ ન પીએ?' તો પોતાના મનમાં પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ હોવા છતાં તેઓ લોકોની સેવા ન કરી શકત તેઓ તો બીમારીના બોગ અને બીજાઓની સેવા લેનારા બની ગયા.

અને જો જો મન્યાસીઓ સેવાકાર મુદ્દી જઈને પોતાનો જાન બચાવવાને માટે બીમારીના સ્થાનથી માઉ દૂર લાગત તો જીવતા રહેતાં છતાં પણ તેમનું જીવન વિકૃત બનત. ત્યાં સુધી જીવીને સેવા કરી શકાય છે ત્યાં સુધી જીવવાનો પ્રયત્ન કરવો અને ત્યાં બિયોજનથી જ મેવા ચર્ચ શકે છે ત્યાં જીવવાનો મોહ છોડી દઈને શરીરનો ખ્યાલ કર્યા સિવાય સાધના કરવી એમાં જ જીવનસાદ્સ છે.

જો કાઈ પણ પરિસ્થિતિમાં જીવવા જ હજી છે તેની શરીરનિષ્ઠા ખુદી જ છે. પણ જો શરીરથી અમરાઈને અથવા દુકા મરવા ખાતર જ મરવા હજી છે તેવામાં પણ વિકૃત સ્વરૂપની શરીરનિષ્ઠા છે, એ આપણે સમજવું જોઈએ. જીવન એ મુખ્યત્વે પણ નથી અને એકંદ્રું ભારણ પણ નથી; જીવન એ તો એક સાધના છે. એકંદ્રું દર્શન જેને થયું તે જ સાચો દર્શનશાસ્ત્રી છે. જે મગ્નુથી ડર છે અથવા જેને મગ્નુ જ જોઈએ છે, તે બન્ને જીવનનું રહસ્ય જાણના નથી. જેવી રીતે ઉમેર અને નિર્મલ એ બન્ને ક્રિયાઓ એકઠી થઈને જ જોવાની એક ક્રિયા પૂરી થાય છે તેવી રીતે જીવનું તેમજ મરવું એ બન્નેનો વ્યાપક જીવનમાં અંતર્ભાવ થાય છે.*

અગ્રિય, ૧૯૫૧

* 'હિંદી' 'સર્વોદય' માંથી.

આયર્લેન્ડનું મુક્તિયુદ્ધ*

શ્રી. શાન્તિલાલ જીવણલાલ ગાંધી

[૧] સામાન્ય

ઈ. સ. ૧૯૩૨માં ત્યારે હું યરોલા-શિબિરમાં હતો ત્યારે જ્યે-મુથિન્ટેન્ડ એક પ્રસ્તાવિક વાર માગ સામે જ્યે પોતાનું કહેવાનું કુખ્ય વ્યક્ત કરતા મને કહેવા લાગ્યા.

“ભાઈ! તમારા જેવા કેટલાય યુવાનોનાં જીવન આમ વેડફાઈ જતાં હશે! આયર્લેન્ડ જેવા દેશને સ્વતંત્ર થતાં આસોથી હન્ટર વર્ષ થયાં અને તે પણ મૂંઝૂં સ્વતંત્ર ન થઈ શક્યો. તે દેશની પ્રજા તો ધણાયક પ્રજા હતી અને તમે તો નિ.શસ્ત્ર છો, તો બે હજાર વર્ષ આમ ચલાવશો તો માંડ દેહાણું પડે તો પડે.” આવા પ્રશ્ન કરી તેની ધમ્મજા અમાગ જેવા યુવાનોને નાહિમત કરવાની હશે, પણ તરત જ અમે જવાબ આપ્યો કે, “સાહેબ! તમારી વાત સાચી છે; બે હન્ટર વર્ષે સ્વરાજ્ય મળવાનું હશે તો નાહિમત થયે કેમ પાશ્વે? આજે અમે શરૂઆત કરી છે તો કાંઈ વખત બે હન્ટર વર્ષે પણ પૂરાં થશે ને?” આ જવાબ પછી સાહેબે આગળ કંઈ ન ચલાવ્યું. આ પ્રસંગ આજે મને યાદ આવે છે કારણ કે આજે આયર્લેન્ડના મુક્તિયુદ્ધ વિષે કંઈક કહેવા તમે મને બોલાવ્યો છે. આયર્લેન્ડના ઇતિહાસનો અભ્યાસ મારો નહિ જેવો છે. ચાલુ વર્ષે મૂળશત વિનયમદિરમાં તે અંગેના ક્ષો લેવાનું મારે લાગે આવ્યું ત્યારે મે તેનો અભ્યાસ કર્યો છે, તે ઉપરથી થોડી વિગતો આજે આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

મૂળ વિષય ઉપર આવતાં પહેલાં એટલું જણાવવું યોગ્ય થશે કે, આ વિષય આજે યોગ્ય સમયે જ આપણે સમજવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. આપણે હિંદવાસીઓને આયર્લેન્ડમાંથી ઘણું જાણવા-શીખવાનું મળે તેમ છે. આપણી અને તે દેશની સ્થિતિમાં રાજકારણની દૃષ્ટિએ ઘણું સામ્ય છે. અંગ્રેજ સરકાર-

ના તાબામાં તેઓ હતા અને હજી આપણે છીએ. આપણે આજે જે નીતિરીતિ અજમાવી રહ્યા છીએ તે જ નીતિરીતિએ તેઓએ કામ લીધું હતું. સ્વતંત્ર થવાની અણી વખતે તે દેશ જે સ્થિતિમાં હતો તે જ સ્થિતિ આજે આપણી છે. આપણા ઉપર જે જાતના જીલ્લો મુશ્કરી રહ્યા છે તેવા અને તેવાથી પણ વધારે બધું કર જીલ્લો મોની ઝડીએ આયર્લેન્ડવાસીઓ ઉપર વરમી ચૂકી છે.

યુરોપખંડમાં ઇટલિયન નજીક આ નાનકડો દેશ આવેલો છે. યુનાઈટેડ કિંગડમનું સામાન્ય માહિતી તે એક અંગ હતો, આજે તે મંગ્યા-

નિક દરજ્જાનું સ્વરાજ્ય ભાગવે છે. ભાષા, ધર્મ, રીતરિવાજ, રહેણીકરણી-દરેકમાં આજે તે સ્થિતિથી ભ્રષ્ટ્ર પડે છે. આ નાનકડો દેશ વિસ્તારમાં અને વસ્તીમાં આપણા પંજાબપ્રાંત કરતાં પણ નાનો છે. આ નાના દેશના પણ બે લાગ પ્રજા છે. ઉત્તર તરફના છ પ્રાંતો અંગ્લરના નામે અને નીચેના ભાગ આયરના નામે ઓળખાય છે. દેશના આ બે ભાગ વચ્ચે પણ રાજદ્વારી વિચારોનું મર્યાપણું નથી.

આયરનો ભાગ ૧૧૧ કરોડ એકરના ક્ષેત્રફળવાળો પ્રદેશ છે. તેની વસ્તી ૩૦ લાખ આયર દેશ માણસની છે. તેમાં ૧૫૧ લાખ પુરુષો અને ૧૪૧ લાખ સ્ત્રીઓ.

છ. વસ્તીનો ૯૦ ટકાથી વધારે ભાગ રોમનકેથલિક ધર્મનો છે. વચ્ચે એક સમય એવો હતો કે, અંગ્રેજી ભાષાને લાં પ્રાધાન્ય હતું. ઈ. સ ૧૯૨૧ના અરસામાં આખી વસ્તીના પદર ટકા માણસો ભાગ્યે

- x ક્રો. વિફલ કન્યા વિદ્યાલય, નડિયાદના રાષ્ટ્રીય સંસ્થાદ પ્રમંગે - જાન્યેલી આખ્યાનમાળા અને તા. ૧૧-૪-૪૧ના રોજ આવેલા આખ્યાન લખરથી તૈયાર કરેલો લેખ.

નો નાશ કરવામાં આવ્યો. કેથલિકધર્મીઓને આકરામાં આકરા કાયદાથી બંધી લેવામાં આવ્યા. પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોની મદદથી કેથલિકધર્મીઓને યુગ્માં-માં રાખવાની યોજના અંગ્રેજોએ આરંભી. રાજ-કાય જીવનનું આયર્લેન્ડમાં નામનિશાન રહ્યું નહિ અને પરાધીનતાની અવધિ થઈ.

પ્રોટેસ્ટન્ટ પાર્લમેન્ટને પણ આયર્લેન્ડની પરાધીનતા સાલવા લાગી. ઈ. સ. ૧૭૮૨માં ગ્રેટન અને તેની ગ્રેટનના નેતાપણ નીચે પાર્લમેન્ટ નેતાગીરી સ્વતંત્ર થઈ. ઈ. સ. ૧૭૮૨માં કેથલિક આયરિશોને માત્ર મતા-ધિકાર પ્રાપ્ત થયો. પ્રોટેસ્ટન્ટોને વધારે સ્વાધીનતા જોઈતી હતી, કેથલિકોને સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી. પરિણામે United Irishmen નામની ગંર્યા સ્થપાઈ. ઈ. સ. ૧૭૯૮ની સાલમાં ફ્રાન્સની મદદથી ફરીથી બળવો થયો જેને હમેશની રીત મુજબ હાથકર સખ્તાઈથી દાખી દેવામાં આવ્યો.

બળવો તો દબાયો, પરંતુ તબુ લાગના કેથલિક ઉપર એક લાગના પ્રોટેસ્ટન્ટો રાજ્ય બળવાની અસર કરી શકે એ સ્વાભાવિક રીતે જ ચુરકેલ હતું. કેથલિકોને રાજ્યની લગામ સોંપી જ કેમ કાણ ૧ ઈંગ્લેન્ડ અંગ્રેજ પાર્લમેન્ટ સાથે આયરિશ પાર્લમેન્ટનું જોડાણ કરવામાં આવ્યું અને કેંઈક આપ્યાનો ડાળ કર્યો. પણ થોડા આય-રિશ પાર્લમેન્ટમાં ક્યાંથી બહુમતી મેળવી શકે ? તેપોલિયનની મદદથી ફરીથી એ પ્રયત્ન બળવો કર્યો પણ આયર્લેન્ડના નસીયમાં પરાધીનતા જ હતી એટલે આ બળવો પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો.

અંગ્રેજ પાર્લમેન્ટમાં જતું નિરર્થક છે એવી ખાતરી હવે આયરિશોને થઈ ગઈ. એ સંપ્રદાયો પરિણામે આયર્લેન્ડમાં બે પક્ષો સ્થપાયા, એક પાર્લમેન્ટમાં જઈ અળવળ કરી કાયદો અને વ્યવસ્થાથી સુધારા મેળ-વવાની નીતિ અપાત્ત્યાર કરી, ત્યારે બીજાએ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ અળવળ કરી સ્વાધીન રાજતંત્ર સ્થાપવાની ઇચ્છાથી કામ કરવા માંડ્યું. પહેલા પક્ષને રમાડવાની અને બીજા પક્ષને કચરી નાખવાની નીતિ ઈંગ્લાંડે અપાત્ત્યાર કરી.

અંગ્રેજ પાર્લમેન્ટમાં જતું નિરર્થક છે એવી ખાતરી હવે આયરિશોને થઈ ગઈ. એ સંપ્રદાયો પરિણામે આયર્લેન્ડમાં બે પક્ષો સ્થપાયા, એક પાર્લમેન્ટમાં જઈ

અળવળ કરી કાયદો અને વ્યવસ્થાથી સુધારા મેળ-વવાની નીતિ અપાત્ત્યાર કરી, ત્યારે બીજાએ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ અળવળ કરી સ્વાધીન રાજતંત્ર સ્થાપવાની ઇચ્છાથી કામ કરવા માંડ્યું. પહેલા પક્ષને રમાડવાની અને બીજા પક્ષને કચરી નાખવાની નીતિ ઈંગ્લાંડે અપાત્ત્યાર કરી.

ઈ. સ. ૧૮૩૧માં રાષ્ટ્રીય કેળવણીના નામે અંગ્રેજ કેળવણી દાખલ કરવામાં અંગ્રેજ કેળવણી આવી. આયરિશ સાહિત્ય અને અને રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિની ઉચ્છેદક આ વિગાળીય અસ્થિમતા કેળવણીએ ઊછળતી પ્રવળના મગજ-માં અંગ્રેજ ભાષા એટલે સરકારી

ભાષા, અંગ્રેજ સાહિત્ય એટલે જીવનનો સાર, અંગ્રેજ સંસ્કાર એટલે ઉત્કૃષ્ટ જીવનની પરાકાશ વગેરે સરકારે નાખવા માંડ્યા. સ્થાનિક સંસ્કૃતિનો વિનાશ ફેરવા ઇચ્છતી અને રાષ્ટ્રીય શક્તિનો નાશ ઇચ્છતી આ કેળવણીએ ધાર્યાં પરિણામ આપ્યાં. આ બધું છતાં, આપણે ધોધપાક લેવા જેવી આખત તો એ છે કે, આ સંબોગોમાં પણ આયરિશોએ ચોતાની અસ્થિમતા નોખી ન થવા દીધી.

ડેનિયલ ઓકોનેલ ધણું વધુ મુખી પાર્લમેન્ટમાં આયરિશોના નેતા તરીકે રહ્યો. આ ડેનિયલ ઓકોનેલ રહીને ફેરવું તે કેંઈ બધું તો ન કરી શક્યો, છતાં પણ વિશેષી. એનાં કામમાં કુશળતાથી ચૂંટ્યો તો જરૂર ઊભી કરી શક્યો.

ઓકોનેલની નીતિ તેની પછીના યુનિયનીસ્ટ પક્ષે સ્વીકારી. ઈ. સ. ૧૮૭૩ પછી યુનિયનીસ્ટો- પાર્લેસ અને પછી ફેરવું પાર્લેસ-ફેરવું અંગ્રેજોને તોખા ચોડાવવાનું આપુ રાખ્યું. ફેરવું ઈ. સ. ૧૯૧૮માં મરણ પામ્યો અને તેની પાછળ પાર્લમેન્ટના આય-રિશ સંપ્રદાય અસત પામ્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૮ના ડિસેમ્બર માર્ચમાં જ ચૂંટણી થઈ તેમાં ૧૦૫માંથી ફક્ત ૨૬ જ આ પક્ષના ચૂંટાયા. આયરિશોના બીજા મોટા પક્ષે પાર્લમેન્ટમાં બેસવું બંધ કર્યું અને સ્વતંત્ર આયર્લેન્ડનો લાવડો ઊભો કર્યો.

સ્વતંત્ર્ય-પક્ષને કાયદેસર પ્રતિષ્ઠિત નિષ્ફળતા સાથે કરતી હતી. આયર્લેન્ડમાં ફેનિયન ક્ષધરહૂં દારીય અને પરાધીનતા વખાં. સત્તાવાળાઓના જીલમથી અંગ્રેજો તંરક ફેપ લખે જ ગયો. ઈ. સ. ૧૯૧૯માં ફેનિયન ક્ષધરહૂં નામના છૂપા મંડળે રાજતંત્રને બળજેરીથી

ઉપધાવવાનો પ્રયોગ કર્યો. અંગ્રેજોએ સખ્ત પગલાં લીધાં. અસતાપે બહુ ઘર ઘાસ્યું. બાહ્ય બગાડી ચાલી.

આયરિશ પ્રશ્નની ગંભીરતા ઝેડસ્ટને પિછાણી.

ઈ. સ. ૧૮૬૬માં, તે ઇંગ્લાંડનો

ઝેડસ્ટનના વડાપ્રધાન થયો તે જ સાલમાં, કેમલિક ધર્મસંસ્થાઓની મિલકતો

તેણે પાછી સોંપી. ૧૮૭૦માં ખેડૂતને

રાહત મળે તેવો કાયદો પસાર કર્યો અને તે જ સાલમાં સાથે સાથે ખેડૂતોની અર્થાતિ અને રાજકીય ચળવળ દાખી દેવા 'શાંતિ સાયવવાનો કાયદો' પસાર કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૩માં કેમલિક અને ગ્રેટરસ્ટોને સરખા લાલ આપવા માટે આયરિશ યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો ઝેડસ્ટને પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો. આના પરિણામે ત્યાં હોમરૂલ લીજની સ્થાપના થઈ. પારકાની વાત હોય ત્યાં અંગ્રેજોએ અમુક નતની નીતિથી કામ લે છે એ તેમની ખાસિયત મુજબ ઉદારતાની મર્યાદા ઝેડસ્ટનની પણ મુધારા કરવાની શક્તિ લીધી થઈ ગઈ.

પાર્નેલના નેતાપણા નીચે હોમરૂલ લીજે અંગ્રેજ સરકારને ખૂબ ડાખડ કરવા માંડી. પાર્નેલ અને ઈ. સ. ૧૮૮૧માં પાર્નેલ વગેરેને હોમરૂલ લીજ કેદ પકડવા. બીજા વર્ષે તેમને છોડવામાં આવ્યા. તે જ વખતે શીનીશ પાર્કમાં અંગ્રેજોનાં ખૂન થયાં. ઈ. સ. ૧૮૮૬માં ઝેડસ્ટને હોમરૂલ બિલ પસાર કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ પાર્લમેંટે તેની વાત સ્વીકારી નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૯૩માં આયરિશ સંસ્કૃતિ સતેજ ગેલિક લીગ કરવાના હેતુથી આયર્લેન્ડમાં 'ગેલિક લીગ' સ્થપાઈ.

[૩] સીનડીન-ચળવળની રૂપરેખા

આપણે જોઈએ કે ઈ. સ. ૧૮૯૬માં બ્રિટિશ પહેલવહેલો 'સીનડીન' શબ્દ બ્રિટિશ અને ઉચ્ચાર્યો. અંગ્રેજોના લુલ્લભોની વડ સીનડીન કથા છોડી હવે આપણે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. 'Resurrection of Hungary' નામનું પુસ્તક આર્થર બ્રિટિશ લખેલું ત્યારથી આયર્લેન્ડમાં આ ચળવળનું મૂળ

ઓગણીસમી સદીના અંતે આયર્લેન્ડનું રાજકીય જીવન આ પ્રકારનું હતું. તેની દશા ૧૯મી સદીના દશાબ્દનક હતી એ ઉપરાંત બીનાધી અંતે સ્થિતિનો તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું હશે. પરા-દૃષ્ટી ખ્યાલ ધીનતા અને લુલ્લભ, અન્યાય અને સખ્તાઈનો દોર, અંગ્રેજ સ્વાર્ધ રાજનીતિ અને નિષ્ફળ આયરિશ રાજકીય પ્રવૃત્તિ, નામના સુધારા અને વધારેપડતું દમન, ખેડૂતવર્ગની લાચારી અને દેશભક્તોનો આત્મત્યાગ, સ્વસંસ્કૃતિનો વિનાશ અને પરસંસ્કૃતિનો વિજય-આ ૮૦૦ વર્ષનો દુગુણ ઇતિહાસ. આ નિરાશાજનક સમયમાં આશાનું એક જ કિશોર તે આયરિશોની દેશભક્તિ અને વ્યવસ્થિત ઉત્સાહ.

આ પરિસ્થિતિને આપણા દેશની પરિસ્થિતિ સાથે સરખાવશો તો જણાશે કે, આયર્લેન્ડે હિંદ સાથે જેવા પ્રયત્નો અંગ્રેજોની ધૂસરી-સરખામણી માંથી છૂટવાના કર્યા છે તેવા જ પ્રયત્નો આપણે પણ કર્યા છે. અને અંગ્રેજોએ જે રાજનીતિથી તે દેશમાં કામ લીધું હતું તે જ નીતિ આપણને દબાવવા પણ ધારણ કરી છે. અંગ્રેજ કળવણી દાખડ કરી લોકોના સંસ્કાર ઉપર ઘા કરવાની તેમની પુરાણી રીત છે. આયર્લેન્ડ સવેળા ચેલ્યું અને ૮૦૦ વર્ષના લુલ્લભ પછી વંશારે સતેજ બન્યું અને ૧૯મી સદીના અંતે સ્વાતંત્ર્ય આદાલત તેણે શરૂ કર્યું. સદ્ભાગ્યે આપણે ૧૫૦ વર્ષમાં જ જાગ્યા છીએ. કલકત્તાની મહાસભામાં સ્વ. દાદાભાઈ નવરોજીએ 'સ્વરાજ' શબ્દ મહાસભામાં પહેલવહેલો ઉચ્ચાર્યો તેમ ઈ. સ. ૧૮૯૬માં આર્થર બ્રિટિશ આયર્લેન્ડમાં 'સીનડીન'નો મંત્ર ઉચ્ચાર્યો.

નખાઈ એમ કહીએ તો ચાલે. એ પુસ્તકમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે હંગરીમાં ક્રાન્સિસ ડીકે જે હોમરૂલ લીધું હતું તે રીતે આયર્લેન્ડે કામ લેવું નોંધ્યું. એવી બ્રિટિશ દિમાવત કરી હતી. 'સીનડીન' સંસ્થા આ રીતે જાણી થઈ અને તેનું પહેલું વાર્ષિક અધિવેશન ઈ. સ. ૧૯૦૫ના નવેમ્બરની ૨૮મી તારીખે ભરાયું.

‘સીનફીન’ના સીધા, સાદા અને સરળ અર્થ તો એવા છે કે ‘અમારું તે અમારા ‘સીનફીન’ના માટે.’ આયર્વેન્ડન દેશભક્તો-આ અર્થ સરચાના સ્થાપના-એમ માનતા કે, ૨૪-૪૪૭ ઉપર આધાર રાખીને એ ૨૪૨૪૨૪ મેળવવાની ખરી ચાવી છે. આ દબે કામ કરવા માટે બીજી કોઈ સરચાને શું નામ આપવું તે માટે તેઓ એક આયર્વિશ સાક્ષર પાસે ગયા. પેલા સાક્ષરે નામ ન સૂચવતાં આ પ્રમાણે એક રમૂજ વાત કરી : “એક શેરે પોતાના નોકરને ધોડા વેચવા નોકરો. એક મેળામાં જઈ નોકરે તે ધોડાને વેચ્યો. ધોડા બીજે દિવસે તેના મુળ મોઢે ત્યાં પાછો આવ્યો એટલે પાડોશીએ તેને પૂછપરછ કરવા માંડી. તે ક્યાં ગયો હતો અને ગયા પછી કમ પાછો ફર્યો તે બાબતની પડપૂઝ આ પાડોશીએ ધોડાને કરવા માંડી. ધોડા કંઈ બોલ્યો ખજ તે શું કહેતો હતો તે સમજાવું નહિ. તે જ બોલતો હતો તેના ઉચ્ચાર ‘સીનફીન’ ‘સીનફીન’ એવો થતો હતો. બધા પાડોશીઓએ એમ નક્કી કર્યું કે, ધોડા એમ કહે છે કે, અમારા કુટુંબની વાન તમે શું કામ પૂછો છો ? તમારે પાડોશી-ઓને એની સાથે શું લેવાદેવા છે ?” આ વાત સાંભળી પેલા દેશભક્તોએ પણ વિચાર્યું કે, આપણું ચત્ર પણ એવું છે કે, આપણું બધું જ સ્વતંત્રતા લાવી રાકશે. પારકા ઉપર આધાર રાખીને નકામે છે માટે આપણે જ સંસ્થા બની કરવા માગીએ છીએ તેનું નામ સીનફીન સંસ્થા રાખવું. આમ આ મંચાનું નામ સીનફીન પડ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૦૫ના પહેલા અધિવેશનમાં પ્રમુખ ટ્રિફિયે આ ચળવળની રૂપરેખા પહેલી સીન-આપવા પ્રયત્ન કર્યો. અંગ્રેજ ઈતિ-હાસકારોના મન મુજબ આ ચળ-વળને કમ્પેક્ષ કરનારી ચળવળ તરિક્ક મળવામાં આવે છે, પણ તેમ નથી. ટ્રિફિયે, તે પરિપદમાં કહ્યું હતું કે : “The sein-fien Policy was built up on the Local Governing bodies, urban & rural councils, the

poor Law Boards and the Harbour boards.” The first step Mr. Griffith urged was “the capture of these bodies by the election of sein-fien majorities. Thus sein-fien hoped to gain the control of the administrative machinery.” સીનફીન-ચળવળનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આ વસ્તુ પૂરતી છે. લોકસભાએ અને સ્થાનિક મંચાઓમાં જે સીનફીન બહુમતી થાય તો મંચા એકતમ કામ કરી શકે એ સહેજ સમજ સકાય તેમ છે. આ ચળવળ વેળથી આગળ વધવા લાગી, લોકોમાં ચેતન દીકરીકી આવી ગયું.

સીનફીન ટ્રિફિ ઉપર ચૂંટાયલામાંથી ૩૦૦નું એક મોટું મંડળ બીજું કરવામાં આયર્વિશ નેરા-આવ્યું. આ ત્રણસોની કાઉન્સિલે નલ એન્ડેમ્પ્સરી પરંદેશીઓ સાથે આયર્વેન્ડની બાબ-

તોની ચર્ચા કરવાની ના પાડવાની કુબેચ રા કરી. આની મુખ્ય ઓફિસ કમ્પીનમાં રાખવામાં આવી. ટ્રિફિયે એમ માનતો હતો કે, આનું મંડળ કાયદેસર રીતે કામ કરી શકશે. આ મુખ્ય મંડળ ચોખ્ખાઓ કરે અને તેના સભ્યો પોતપોતાના વિભાગમાં તે ચોખ્ખાઓ અમલમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે એમાં કંઈ ખોટું કે ગેરકાયદેસર થાય છે એમ માનવાને ટ્રિફિયે પાસે કંઈ કારણ ન હતું. રાજ-આતચં તો, કાયદો જ્યાં સુધી જૂદ આપે ત્યાં સુધી, આ મંડળ ચોખ્ખાઓ કરવી અને તે અમલમાં મૂકવી એમ વિચાર્યું હતું. વળી ટ્રિફિયે એમ પણ માનતો કે, જે કાયદો અમુક ચોખ્ખા અમલમાં મૂકવામાં આવે આવતો હોય તો, કાયદેસર રીતે નહિ તો નૈતિક રીતે પણ, એનું પાલન કરવા પ્રગતે જરૂર પડી શકાય, અને પ્રગત નૈતિક બંધન સ્વીકારી અમુક કામ કરે તો સરકાર તેમાં શું કમ્પેક્ષ કરી શકે ?

આ ૩૦૦ના મંડળ વિષે તેણે વધુ ચોખ્ખવટ કરતાં જણાવ્યું હતું કે, આ મંડળને સર્વેપરી ગણવું. સ્થાનિક સંસ્થાઓ કાયદાની જૂદ મુજબ કંઈ લાખ પોડો કરે નાખી શકે તેમ છે, તો તે કરતી આવક- નો ઉપયોગ તેઓએ રાષ્ટ્રીય કામમાં કરવો જોઈએ.

આનો દાખલો આપતાં તેણે સ્પષ્ટ કર્યું કે, “૩૦લી ની ૧૩૦૦ સભ્યોના મંડળની સભા એમ ઠરાવે કે, આપણા દેશના દરેક ભાગમાં વ્યાપકપ્રચાર તથા આયરિશ દત્તિદાસના અધ્યાસ માટે અમુક રકમ ખર્ચવી. પછી દરેક વિભાગ ઉપર આ રકમ ફાળવવી અને તે પ્રમાણે કામ લેવું. બ્રિટિશ સરકાર આ પ્રતિ કેવી રીતે રાજી થકે ?” વળી બ્રિટિશ દ્વંદ્વમાં જણાવ્યું કે, “Our policy in a word is to lead our people to reliance in themselves and to establish in Ireland's Capital a National legislature endowed with the moral authority of the Irish Nation.”

આ વસ્તુ પણ સહેજે આપણે ગળે ઊતરે એવી છે. બ્રિટિશ જાહેર કર્યું કે, ‘અંગ્રેજ કેળવણી પ્રગતે સ્વદેશશક્તિની ઊંધી દિશાએ સીનડ્રીનની કેળવ- વાળનારી છે, એટલું જ નહિ છીની યોજના અને પણ, રાષ્ટ્રીયતાની વ્યેત માથમિક કેળવણી છુટાવનારી અને શાહીવાદને ઉત્તેજન આપનારી છે.’

‘પ્રાથમિક કેળવણીની શાળાઓ આપણે કાઢવી નેઈએ. તેનું ખર્ચ બાળકોના વાલીઓ અને દુનિયાભરના દેશોમાંથી એકત્ર થયેલા ફંડમાંથી પૂરું કરવું નેઈએ. શાળાઓનો સંપૂર્ણ બંદોબસ્ત શક્ય ન હોવાથી બધા વિદ્યાર્થીઓને શાળા ઊડવા લાકડા કરવી નહિ. પ્રાથમિક કેળવણીની પૂરી વ્યવસ્થા કર્યા પછી શાળાઓની હડતાલો પડાવવી અને આપણી શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને આપણે-ની કુટુંબનીની કથાઓ શીખવી તેમનામાં રાષ્ટ્રપ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો.’

Irish Christain Brothers નામની સંસ્થા

કે જેના સંચાલકો મોટે ભાગે માધ્યમિક કેથલિક હતા તેઓના હાથમાં કેળવણી માધ્યમિક કેળવણીની બધી સંસ્થાઓનું સંચાલન હતું. આ સંસ્થાને બ્રિટિશ એમ કર્યું કે, ‘માન્ટ અને બીજી સરકારી મદદ લઈ આ શાળાઓનું સંચાલન કરવાને બદલે એલિક લીગ સાથે મળી બ્રિટિશ કાયદાથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે બીજી વ્યવસ્થા વિચારી તેનો અમલ કરવો.’

આ સંસ્થાઓના સંચાલન માટે દર પીરે એક પેન્સને આવકવેરા નાખી ૩૦૦ની હુબરશાળાઓ મંડળી કરાવે તે પ્રમાણે તે રકમ અને પુસ્તકાલયો હુબરશાળાઓ, મ્યુઝિયમ, પુસ્તકાલયો, વ્યાપકશાળાઓ વગેરે પાછળ ખર્ચવી.

ગરીબોને રાહતના નામે પરદેશી વસ્તુઓ ખપાવવાના અખતર યતા તેની બ્રિટિશ ગરીબોને રાહત સખત ઝાટકછી કાઢી. તેથી પ્રગતું માનસ હણાય છે એમ તે માનતા હતા. તેણે એમ ક્યવ્યું કે, ‘આવા ગરીબોના વાલીઓની સભા કરી દરેકની બંદરિયાતેની યાદી કરવી નેઈએ અને તે બંદરિયાનો પૂરી પાડવા માટે આયરિશ વસ્તુઓ જ વપરાય તેનો આમદ રાખવો નેઈએ.’ કેટલાય બેકારોની બેકારી આથી દૂર થશે એમ તેણે બતાવ્યું. જમીન-સુધારણાનો ઉપાય પણ આના નિવારણ માટે તેણે ક્યવ્યો, કારણ કે ૨૪ ટકા જેટલી જમીન ખેડવા વિનાની અને ઝાડપાન વગરની કાજલ પડી રહેતી હતી. બેકારી દૂર કરવા નહેરોની યોજનાઓ પણ તેણે ક્યવ્યી. આનું કામ કરનારા નાના-મોટા ૬૦૦૦ અમલદારોને બ્રિટિશ સર્વિસમાંથી છૂટા કરી આયર્લેન્ડની સિવિલ સર્વિસમાં નેડાવા માટે સમમતવા નેઈએ એમ તેને થયું.

આ કામ માટે બ્રિટિશ નીચેના ઉપાયો ક્યવ્યા:

(૧) વ્યવસ્થિત રીતે આયરિશ આયરિશ ઉદ્યો- વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો, (૨) ગોનો પુનરુદ્ધાર દેશની સ્થાનિક સંસ્થાઓએ આયર્લેન્ડમાં બનેલો ન હોય તેવા માલ ખરીદ કરવો નહિ, (૩) બંદરોના વહીવટી મંડળોએ પરદેશી માલ ઉપર ભારે જકાત નાખવી, (૪) પરદેશી આવેલો માલ લેનાર અને મોકલનારનાં નામોની યાદી લેવાર કરી બકાર પાજા કરવી, (૫) આયરિશ ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવું અને તેમ કરવા માટે અંગ્રેજ બેંકમાં રોકાવવા ૫ કરોડ પાંડ ઉપાડી લઈ સ્વદેશી ઉદ્યોગમાં રોકવા અને આયરિશ નેશનલ બેંક જેની કરી સ્થાનિક સંસ્થાઓએ અંગ્રેજ

બે કોમર્સી ધંસા ઉપાડી લઈ નેશનન બેંકમા રાખવા,
(૧) નેશનન સ્ટોર્સ એક્સચેન્જ ઊભુ કરવું, (૭)
પરદેશી સાથેનો આયર્લેન્ડનો વેપાર વધે તે માટે
'મર્ચન્ટાઈન મરીન'ની સ્થાપના કરવી આ દલીલના
સમર્થનમા તેણે જણાવ્યું કે, આપણી પાસે ગાગમા
સાગ અને સનામન નીકામધકા છે તોર્વેમા ત્યાની
પ્રમળે જ નીકામધકા ઊભા કર્યા છે તોર્વેમા
ભાગે જ ટાઈ એવો માણસ છે કે જે જોડેડેતે અરો
ગેમ વડાણની મારિયીમા ભાગીદાર ન હોય આપ
ગિશેએ પછું તે પ્રમાણે પોતાની બચત બેંકમા નહિ
મૂકતા વજાણેમા રોકવી જોઈએ, (૮) આયર્લેન્ડના
ગેલ્લેઓ પરદેશોમા મોખવા ૮૦ આયર્લિશ સભા
સહોને પાંચે દગા ખુરસી શોભાવવા મોકલી પચીસ
હજાર પૌડો હુમારો કરવો અને બનાસા સ્થગ
પશુ અર્થ વગરના જાણો મ્યાં કરવા તેના મરતા
ઉરની અખ્યાના અધ્યા માણુમોને પશુ દુનિયાના
મુખ્ય મુખ્ય બનારોના મધકાએ મોકલના વડુ હિતા
વહ છે નેશનલ એક્સચેન્જનો આ માણુઓની નિમ
છૂકે કરવી જોઈએ આપણી ધાગસભામુદ્દિ અને
ધાગસભાના કામની નીતિરીતિનો આની સાથે
આપણે બ્યાલ ની રાકીએ

અગ્રેજી અ. નતોનો બહિષ્કાર મગી રાષ્ટ્રીય પચોને
તે કામ સોરતું જોઈએ એવો
આયર્લિશન ઇન્ડિયનો મત હતો તે વખતે
કેર્લસ આયર્લેન્ડનું ન્યાયખાતું ચનાના
માટે ૮૦ દકા ખર્ચે હુમારોમાથી
નીમળું તે બધ કરી પચોને તે કામ સોરી આપકુ
મોકલુ ખર્ચ ખચાવના તેણે સૂચવ્યું

ઇન્ડિયે મ્યુ છે કે, 'The policy of sen-

lien proposes to bring in Ireland out
of corner and make her
assert her existence in
the world The basis of
the policy is National
self-Reliance No Law and no series of
Laws can make a Nation out of
people which distrusts itself If we
believe in ourselves we shall carry
this policy to victory against all the
forces that may be arrayed against
it No man can offer Ireland a speedy
and comfortable road to freedom
Before the goal is attained many men
may have fallen and all will have
suffered We go to build up the Nation
from within and we deny the right
of any but of our own countrymen
to shape its course If the British
Liberal as in the British Tory we
see our enemy and in those who talk
of ending the British misgovernment
we see the hillots It is not British
misgovernment but British Govt in
Ireland, good or bad we stand oppo
sed to and in that holy opposition
we seek to band all our countrymen'

સીનરીન-ચામરન અને તેના પ્રવેશી રૂપરૂપ આ
પ્રમાણે હતી મહાસભાનો અસર મરનો મધકમ આ સાથે
વિચારીએ તો તેમા ધણી સામ્ય જણાશે -ચાલુ]

વા. મો. શાહની નોંધપોથીમાંથી*

સંપાદક-ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી

[પ્રાસ્તાવિક-સદગત વાલીલાલ મેલીલાલ શાહનું વિચારદર્શન કેટલું કાન્ત હતું તે સમજવા માટે તેમની નોંધપોથીમાં લખાયેલી પહેલી કેટલીયે નાનીમોટી નોંધોમાંની એક આ ટૂંકી નોંધ ઘણી જ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારીને જનતા સમક્ષ રજુ કરવાની તક લઈ હું કૃતકૃત્ય થાઉં છું. આ નોંધનું શીર્ષક વિચારક વાલીલાલે તે 'લેખકો-લખાણો-વાચનારાઓ' એ મુજબ ચોન્યું હતું; પરંતુ તે સિવાય બીજાં ત્રણ શીર્ષકો પણ તેમણે ઠેકા નાખ્યાં હતાં. આ રહ્યાં તે શીર્ષકો:—

૧. દ્વિમાત્ર્ય શિખરેથી લોકસમાજમાં

૨. Current Happenings viewed scientifically from The Tower of Life-Philosophy.

૩. જાપાણનાતા યુગનું મદાન જોખમ.

પરંતુ જો ત્રણ શીર્ષકોને રદ કરીને 'લેખકો-લખાણો-વાચનારાઓ' એ શીર્ષક શા માટે તેમણે પસંદ કર્યું તે સમજવા માટે તો આ નોંધનું પદ્ધતિસરનું વાચન કરવું એ જ જરૂરી ગણાય.

આ ટૂંકી નોંધમાં સદગત વાલીલાલ શાહે આજના જાપાણનાતા યુગમાં રહેનારા મનુષ્યો માટે પદ્ધતિસરનાં વાચન-મનનની કેટલીક ગુપ્ત ચાવીઓ રજુ કરી છે. વળી એ ચાવીઓને ચાલુ બાબતો સાથે જોડી દઈને વિચિત્ર પ્રકારનું તારણ પણ તેમણે કરી બતાવ્યું છે. પણ એ તારણોને ઉપયોગ કરનારા માટે એક મૂલ્યન કરી લેવું જરૂરી છે : વાચન-મનનની રીતસરની તાલીમ ન પામેલા એવા ઉપસક્તિયા વાચકોને એ વિચારકનાં આ મંતવ્યો સમજવામાં મુશ્કેલી પડે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેઓ જો શબ્દોને ઊંડીને એ શબ્દની પાછળ છુપાયેલા 'ભાવ'ને સ્પર્શવા પ્રયત્ન કરશે તો કેટલીક મુશ્કેલીઓ આપોઆપ દૂર થઈ જશે. એવું કરવાને અસમર્થ હોય એવી વ્યક્તિઓને આ ટૂંકી નોંધમાં રૂપસંગેલી માનસશાસ્ત્રીને લગતી કેટલીક ચાવીઓ તદ્દન નિરુપયોગી લાગે તો તેનો કષ્ટ ઉપાય નથી.

—ત્રિ. વી. હેમાણી]

૧

સમાજમાં બનતી ઘટનાઓની નોંધ લખનારા ઘણાએ અંધકાર, રિપોર્ટર, એડિટર, લેખકો હોય છે; પરંતુ બધાનાં કથનનો આદમ-અનિ-તારણ નિમિશિત હોય છે તદ્દનું કારણ વિચારવા યોગ્ય છે.

૨

લેખકોનાં લખાણોની જામતમાં જે બને છે તે જ, લખાણોને પસંદ કરનાર કે નાપસંદ કરનાર વાચકોની જામતમાં પણ બને છે. ત્યાં પણ એક જ લખાણું પર એક વાચક આફ્રીનનાતા ઉદ્ગાર કરાડે

જે, જરૂરે બીજો વાચક તે જ લખાણું પર તિર-સ્કરના ઉદ્ગાર કરાડે છે.

૩

લખનારાઓને લગતી 'ભિનતા', તેમજ વાંચના-રાઓને લગતી ભિનતા : આ બન્ને કયા મૂળ કારણોને આસારી છે? આ પ્રથમ નિર્દેશી હવવા ઇચ્છતા દરેક માણસે વિચારવો ધોર છે; કારણ કે લખાણો, આપણી ઇચ્છા હોવા ન હોવા તો પણ, આપણા હૃદય પર થોડી કે ઘણી, તાર્કિક કે સ્પષ્ટ, લાક્ષણિક કે એકલાકારક અગર કયાં સિવાય રહી શકતાં નથી.

ધણીએ વખત આપણે મિથ્યાભિમાનમાં કે અજ્ઞાન-વશાત્ બોલી તો જઈએ છીએ કે કોઈ પણ લખાણુ જુદે તો અસર કરી શકે જ નહિ। પરંતુ વસ્તુન એમ બનતું જ નથી ક્રિયા (Action) માત્ર-પછી તે લખનાની ક્રિયા હોવા વાચવાની ક્રિયા હોવા પ્રિયાગવાની ક્રિયા હોવા બોનનાની ક્રિયા હોવા-અરે કે ક્રિયા એક વા બીજા પ્રાચીન અસર જરૂર ઉત્પન્ન છે અસંગત પ્રકાર અને અસરની માત્રા અને અસર ટકવાનો સમય એ સર્વે સ્થાને એક સરખા ન હોય, પણ અસર તો પાયા વગર ન જ રહે કેમ્લીક વાગ અસર તુરત દેખાવા પામે છે, કેમ્લીક વાગ મોડેથી દેખાવા પામે છે કેમ્લીક વાગ મુદ્દન દેખાવા સિવાય જ અસર થવા પામે છે કેમ્લીક વાગ અસર પોતાને દેખાય છે, કેમ્લીક વાગ પોતા મિત્રાના બીજાગોને દેખાય છે, કેમ્લીક વાગ બંનેને દેખાવા છે, અને કેમ્લીક વાગ કોઈને દેખાતી નથી 'અસર (Effects) નું સામાન્ય એ જ 'ફુનિયા કે જે ફુનિયાને લગવાની વાતો પ્રત્યેક ધર્મશાસ્ત્રમાં આપણે વાચીએ છીએ સપાળી પગનું જીવન જીવનારો અને તેથી ઉડાણુ વગરનો લોકવર્ગ જોઈને કોઈ પણ ધર્મના શાસ્ત્રમાં વાચે છે કે ફુનિયા કુખપજ છે, સુખનો અગ પણ ત્યાં નથી, માટે, ફુનિયાનો ત્યાગ કરવો જો જ સુકિતનો માર્ગ છે, ત્યારે તેઓ એમ સહુમને છે કે અર્થાત્ એ 'વાચનની એમની સુધ્ધિ પર એવી 'અસર થાય છે કે-પૃથ્વી, પાણી આદિ મૂળતત્ત્વોથી બનેલી, વનસ્પતિ-જનનરો-મનુષ્યો આદિથી ત્યાં પલી આ દેખાતી ફુનિયા જ દુઃખરૂપ છે અને તેનો ત્યાગ કરી ત્યાગી 'સાધુ થઈ જતુ, અને 'સાધુ થવાથી આ ફુનિયાથી ઘણે ઉચે કોઈ મુખ્ય સ્થાનમાં મુક્તિપુરી કરી કોઈ ધામ છે ત્યાં પહોંચી શકાય છે।

૪

એ જ શાસ્ત્રચંચન વાચનારો એક બીજો મનુષ્ય જીવનના પોતાના અનુભવો અને નિચારશક્તિ જે બંનેના સહમગૂર્ણક શાસ્ત્રવચન પર મનન કરે છે, એને કે શાસ્ત્ર, અનુભવ ને વિચાર એ ત્રણો યોગ કરે છે આ યોગ કરે સ્થળે ચાર છે। હવેના

ભોવગમાં 'ઉડાણુ'માં નતનગ કે 'સપાળી'ને ડોડી મનુષ્યમાન જોઈને 'ઉડાણુ'માં જાય છે ત્યારે જ શાસ્ત્ર (જોડેને પોતા સિવાયના બીજા કોઈએ જીવન જીવવા દ્વારા જે અનુભવ મેળવ્યા હોય તેની નોધપોથી) અને તે શાસ્ત્ર વાચનાનો પ્રમથ આ રો તે વખત સુધીમાં પોતે જે જે અનુભવો જીવનસુદ્ધમાંથી મેળવ્યા હોય તે, તથા વિચાર શક્તિ આ ત્રણો યોગ બનવો શક્ય છે આવો ઉડાણુમાં જઈ શકનારો માણસ ઉપર કરેલ શાસ્ત્ર વચન વાચીને એમ સમજે છે કે-અર્થાત્ એ 'વાચન'ની અસર' એના પર એવી પડે છે કે- 'અસરો'ની ફુનિયામાંથી જીવન-સુખ યતુ-એ જ સુખિ છે અને અસરોની ફુનિયામાંથી જીવન એ ગોની ક પના માત્ર નહિ પણ ગરજ (Necessity) હોઈ, એ માટે તેણે 'ઈનાજ' પણ ગોધવા પડે છે. 'ઈનાજ' ત્યારે જ શોધવા શક્ય છે કે જે તે પ્રતેક 'અસરનું આપણું અને વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણી શકે હોય અને તેનો ઉદ્ધવ અથવા જન્મ કેમ થયો તે જાણી શકે હોય બીજા શબ્દમાં કહીએ તો, મનુષ્ય જેમ બાહ્ય શરીર અને બાહ્ય જીવનનું, તેમજ આત્મ શરીર (અત મણુ) અને આત્મ જીવનનું પૃષ્ઠકરણ તથા અવતોમન કરનારો બનતું જોઈએ તો જ મનુષ્યજીવન છી અને માણી સમય સપાળી પગના જોવા અને જીવવા કોઈમન-પીડાસર્વો જ હોય સપાળી પરના જોવા 'જોવા હોય, તે સપાળી પગના વાચનાં 'જોવા' હોય ('જોવા = અર્થસિદ્ધિ માટે નકામ)

૫

ઉપર કહેવા એક જ શાસ્ત્રચંચનની જે જુદી જુદી 'અસરો' જે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પર પડવા પાળી પછી પડેલી અસરવાળો માણસ બીજા અસરવાળો માણસને 'નાસ્તિક' માનવા લાગશે, અને બીજા અસરવાળો માણસ પડેલી અસરવાળો માણસને 'મૂર્ખ' કે બાલીશ કે વહેળી' માનવા લાગશે એટલે શુ મધુ ! અસંગતીય અસરો થવા પાળી ! પછી પછી પેનો 'મૂર્ખ' પેના 'નાસ્તિક'ની હયાતીને

પોતાની હયાતી માટે જોખમભરી માંતરી અને તહેને પોતાના સમાજમાંથી દૂર થયેલા જેવા ઇચ્છે. પછી 'ઉચ્છેદણીઓ' ઉદ્ભવશે, પછી ખટપટો, પછી ખુલ્લી મારામારીઓ, અને કવચિત ખૂનો !..... અને આ બધું શાનું પરિણામ ?..... એક માત્ર અસરની પ્રજા-પરમ્પરા !..... આનું નામ જ 'અસરોની 'ફુનિયા'. '..... આ ફુનિયા જ ક્લેષમય દુઃખમય, 'નરક' છે !..... અને 'નરક' (નથી જ્યાં સુખ અર્થાત્ શાંતિને' અંશ પણ જ્યાં, તેથી રિચિતે) તો કાઈને ન જ 'જોઈએ' એ દેખીતું છે; તેથી પ્રત્યેક મનુષ્ય 'મુક્તિનો ગરબો' છે, અને મુક્તિ અથવા 'અસરના સાધનાઓમાંથી છૂટકારો' મેળવવો એ કોઈ 'ફરજ' કે કંપના નથી પણ પ્રત્યેકની 'જીવનની જરૂરિયાત' છે. 'જીવન વિરૂદ્ધ મુક્તિ' નહિ, પણ 'જીવન માટે મુક્તિ' ! માણસને ખરેખર જોઈએ છે 'મુક્તિ બાદનું જીવન' અર્થાત્ મુક્તિથી જોડાયેલું જીવન, નહિ કે 'જીવન બાદની મુક્તિ' !

૬

એક જ લખાણ જુદા જુદા માણસો પર જુદી જુદી અસર કેમ ઉપજાવે છે તે આપણે જોઈ ગયા; હવે જોઈએ કે, એક જ પ્રાણી, પદાર્થ કે ઘટના જુદા જુદા લેખકો પાસે જુદું, જુદું લખાણ કેમ કરાવે છે ?

ગાંધીયુગ અથવા ગાંધી મુવમેન્ટ જેનું ઝાંઝળનવા પામ્યું. એની અસર જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પર પડતી જોઈએ અને પડી : સરકાર પર, જુદી જુદી 'રફલ'ના હિંદી રાજદ્વારીઓ પર, હિંદી સાંતિઓ પર, હિંદી ધર્મો પર, પત્રકારો અને પત્રકારના ધધા પર, શિક્ષણપદ્ધતિ અને શિક્ષણશાળાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો પર, પ્રજાની રહેણી અને વિચારપ્રણાલિકા પર, ઇત્યાદિ.

કેટલાકને તે 'ભયંકર' લાગી, અને તેથી તેમણે તેને ભયંકર તરીકે લખી; કારણ કે, કાઈને તે પ્રમાદના આરામમાંથી પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં ખેંચતી હોવાથી અસહ્ય થઈ પડી; કાઈને પોતાની 'મુડી' કે 'આવડ' પર કાતર મૂકનારી થઈ પડી; કાઈને તે

અચાઉથી બંધાયેલા અને ઘટ થયેલા વિચારો અને માન્યતાઓ અને શ્રદ્ધાઓને હચમચાવનારી થઈ પડી; સહુલાઈથી પ્રસિદ્ધિ, કીર્તિ, સ્વરાજ્ય આદિ 'લાલ' મેળવવા ઇચ્છનારા 'અપકવ ફો'ને તે-ગુજળાવી મારનાર 'પ્રણાયામિકા' જેવી થઈ પડી; કાઈની રાજદ્વારી કે સામાજિક કે ધાર્મિક સત્તા પર તરાપ પડી; કાઈના સ્વચ્છંદાચાર પર કુકાર પડ્યો; ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ... અને તેથી, સ્વલાવતઃ આ સર્વ વ્યક્તિઓ, મંડળો, બંધારણોએ 'ગાંધી મુવમેન્ટ'ને એક 'ખરાબ ચીજ' તરીકે જોઈ, અને પછી તેનું જ એનું ચિત્ત દોડ્યું.

એથી ઉલટું, કેટલાકોએ તેને 'સુંદર ચીજ' તરીકે જોઈ અને તેવી ચીતરી. જેઓ મહેનત કરવા છતાં ભૂખે મરતા હતા, જેઓ બીજાના હક્કને માન આપીને પોતાના હક્ક ઇચ્છતા હતા, જેઓ મુશ્કેલીઓ અને તેથી ક્લેષમય જીવન જીવવા કરતાં સાદું અને બીજાની મુશ્કેલીઓ વગરનું જીવન ચાહતા હતા, જેઓ સહેલી સામાજિક સ્થિતિથી કંટાળી ગયા હતા, જેઓની ક્રિયાશક્તિ 'કાંઈક' કરવાની તાલાવેલી મચાવી રહી હતી, જેઓ પ્રત્યેક હેતુના તુંડ 'મુનિઓ'ની તુચ્છ પ્રવૃત્તિથી ત્રાસી રહ્યા હતા, જેઓ સાહિત્યવિવેક અને જર્નાલિસ્ટિક 'અભિચાર'થી બળી રહ્યા હતા, તેવા સર્વને 'ગાંધી મુવમેન્ટ' 'સુંદર' લાગી, અને તેમણે તેને સુંદર લખી.

૭

'ગાંધી મુવમેન્ટ' નામની એક જ ઘટનાની બે જુદી જુદી અસરો કેમ થઈ, અને તેથી બે જુદી જુદી નવતાં લખાણો કેમ થયા પામ્યાં, તે આપણે જોઈ ગયા. પણ એ બે સિવાય એક ત્રીજી નવતાં માનવજાત પણ હયાતી ધરાવે છે. તે હોય 'તાડ' છે. તે ઉપર કહેલા બંને મનુષ્યજાત કરતાં અને સઘળી નવતાં વૃક્ષો કરતાં ઉંચો લાગે છે- 'મૃદ'ની દિશામાં વધુ ને વધુ આગળ વધતો તે હોય છે. તે 'નાગો' છે : બીજા હોય માફક ગાળીઓ, ખરો વગેરેથી વિમુક્તિ નથી-સ્વાભાવિક ગમનતામાં

ઉમેરો તે 'સીચો' સોટા છે એની પ્રકૃતિમા 'નાડી' એટલે 'કેક' છે, કે જેનું દરેક રૂપ માત્ર તેના મસ્તકે જ દેખાય છે સૌથી વધુ ઉચો ઊગીને તે નીચે-જમીન પર-સમાજ પર-દષ્ટિ કે કે તે અર્થાત્ તેની 'અવનમનક્રિયા' ઉપરથી નીચે', નહિ કે 'નીચેથી ઉપર હોય છે અને તે વધુમા વધુ 'આપક' હોય છે તાક કેઈને 'શીંગી ઝાન' દયા-આપતો નથી, એથી ઉત્તર કાઈ કાઈ વખતે એની નીચે ખેડેના 'બેમાર્ગ' નું તાનકુ તાડના 'જીભ' દ્વારા પડવાથી ગમાય છે! પશુ માનપૂર્વક થોડે દુર રહી, રાહ ભેજી શમના કાઈ શાણો પુરૂષ એક વીજ તેની પામેથી સહેજસહેજ મેળવી શકે છે મગજ કે પકિયુ દ્વારા જરૂર નીચે પડે છે! અને એ દુગ્ધના કંજીમા કંજી કિ હાને તોડી અવગુણ તત્ત્વ કાઢવાની શક્તિનાળાને જરૂર 'ઝાનકેક' મળે છે હજમ કરવાને અશક્ત મનુષ્યે દેખાદેખી થી, મોહથી મૂખાઈથી તે પીએ છે અને વધુ દિનાના બને છે એ દિનાનાપણ સરેશ મનુષ્યના રક્ષાપણ મરતા તો વધારે 'પ્રમાણિકતા વાળુ હોય છે-કારણ કે એ સ્થિતિમા માણસ પોતાનું હૃદય બરાબર ખોલે છે-કાઈ જ છુપાવતો નથી અને પરત ત્રતા પશુ કહેવાતા સ્વતંત્ર મનુષ્યે કરતા વધુ સ્વતંત્રતા ધરાવે છે કારણ કે એ સ્થિતિમા મનુષ્ય પોતાને બાદશાહેતો બાદશાહ જીએ છે અને સર્વકોઈ તથા સર્વમાર્ગને તુ-છ માને છે અને કોઈ કે કશાની-વજની પશુ-સહાય કે હુકમી જરૂર સ્વીકારતો નથી

એ વૃક્ષ (અથવા મનુષ્ય)નું 'દૃષ્ટિ' મેળવના ધણુએ 'મનુષ્યે' ધમ્મજ કરે છે ધમ્મજ પાર પાડવા માટે તેમના પગમા તામક નથી હોતી, કારણ કે સોધા ગળવિહારી સોડામા 'પરથીઆ' કે 'પક્ષતા' નથી! તેથી 'મનુષ્યે' ગેના શરીરમા મેળાણ છુગથી કાપા પાડે છે, કે જે પાલીઆની ગળા સાર!

દરેક 'ઉચ્ચ પ્રકૃતિ' જનતાથી અમજ હજીય, ઉદાસ-બેદાસ, રીયાસા! મનુષ્યે 'દસ' માની છે પશુ તે પોતા માટે, નહિ કે પોતાથી 'હંચા પ્રેરે!

અને તાડનું ઉદનમેદન કરનાર પશુ વાદરા જેવો 'અપમ' હોય તો જ, તાડના શરીરને

પોતાની પાદમાં લઈને, દમ ખેચીને, ઉચે નજર રાખીને, ચડી શકે છે, અન્યથા નહિ જ નો તાડનું આલિંગન સિધ્ધિ પડે, બે પગ પોતે કહેના કાપા જોમાનો એમ કાપો ચૂકે બે દષ્ટિ ઉચે રાખવાને બદલે નીચે જાય, તો તે જરૂર નીચે પગકાઈ પડવાનો અને જેટલે ઉચેથી પડે તેમજી જ લપકર ધમ પામણો! તાડકેમને પકોચનુ, તત્ત્વજોના અનુભવને સ્પર્શનુ, જે ખરેખર વિષ્ણુ-લેખમચર્યુ-કામ છે! વાન જ તેને પહોચી શકે, હુનમાન જ રામો રહમજી શકે!

૮

જૈનશાસ્ત્ર-કે જે માત્ર 'જનશાસ્ત્ર'નું બીજુ નામ છે, વિશેષ કર્ષ નહિ-મનુષ્યને વાનર યા હંતુ માન મનતા શિખરના માટે શુભચિન્તનક્રમશઃહજીને તાડ મારે છે, જોઈમા ૧૪ મુળધ્યાન કે પાલીઆ હોય છે અને જોડેની ટોચે ઇષ્ટનાસિમ્બોનો મૂમળો હોય છે, કે જે મૂમળાથી 'પર-અદ્ધર-સર્વકાર્ય-સિદ્ધિનો' કેક હોય છે!

એ 'કેક'થી તર તમ-ભાનનાળો મનુષ્ય દુનિયાની સપાગી પર બનતા બનવો જીએ છે તે પેતા બાને પ્રકરના મનુષ્યોથી જીદી જ રીતે-જીગ જ આપથી-જીએ છે, અને તેથી તેનું લાખાણ પશુ તે બાનેના લાખાણથી જીદુ જ પડે

એ 'નીળ' પ્રકારના લેખમને રહમજવા માટે વાયકે પોતાના 'આખા શરીરથી' ગેને ભેગુ પડે, પોતાનો દમ ખેચીને વાયકાની કિયા કરી પડે પોતાના સાગ-જોગ વિચારે અને માન્યતાઓથી જોગ માત્રને ધરીભર નીચે મૂકીને ઉપર મ્હડતુ પડે, લેખકના નાગપણ-કદપાપણ-ભાગરણુને વિસા-રીને માત્ર એના માથે ઝડપતા દૃષ્ટિ તરફ જ દષ્ટિ દેખીને મ્હડતુ પડે

૯

'અમને રહેતું વાયન આપો!' એવી બ્રમ સાલમશને તાડને કાન નથી હોતા!

'અમારી ખાતર તું નીચે થા, કે જેથી અમારો હાથ લહેને પહોચી શકે' એવી પ્રાર્થના સાંભળવને તાડને કામગીરુ નથી હોતું!-જરીમો! ખરીદી શો એટલા ખાતર હીરો સરવો થઈ શકેતા નથી!

“અમે ખૂબ છીએ-નાતાકાદ છીએ-દાંત વગરના છીએ-છરીની મદદથી પણ અમે છેલ્લાં તોડવાને શક્તિમાન નથી, તેમજ છરી અમને જ વાગી એવે નહિ એવી સ્પષ્ટતા અમે શિખ્યા નથી” એવી દયાનંદક દલીલ કરનારની શુદ્ધિ સહકાર કરવાને તાડમાં શુદ્ધિ નથી ! તાડની શુદ્ધિ, ચિત્ત આદિ સર્વ કાંઈ એના પોતાના સ્વર્ગ તરફ ગમનકામમાં જ રોકાયેલું હોય છે. એ નથી ઉપકાર કરવાની ઇચ્છાવાળો કે નથી સ્વાર્થો યા અભિમાની.

૧૦

તાડ જેટલો ઉંચો વિકાસક્રમ કરવા પામેલો મનુષ્ય તરફ પોતાની ‘ઉંચે ચડવા’ની ક્રિયાને ધરીજાર રોકી ‘નીચે’ નગર કરે છે અર્થાત્ સમાજ અને સમાજમાં બનતી ઘટનાઓનું ‘અવલોકન’ કરે છે તરફ તે અવલોકન કાંઈ ‘અસરોના રાગપ’માં રહીને ક્ષતા વિવેચન જેવું ન જ હોય. કાંઈ ને રીઝવાનો કે કાંઈ ને ખીચવાનો, કાંઈનું કાંઈ લેવાનો કે કાંઈ ને કાંઈ દેવાનો, ‘આશય’ તે ‘અવલોકન’માં દબાવી જ ધસાવતો ન હોય. તે ‘અવલોકન’ પોતાની ‘મોઝ’માંથી ઉદ્ભવતી ક્રિયા છે અને ‘કારણ’ વગર જન્મેલી હોઈ કાંઈ કારણ તે ક્રિયાને અસર ઉપગતી શકે જ નહિ.

૧૧

સમાજના સરેલા વાતાવરણમાં જ તહેનું ચિત્ત સદા હોય, સંપાદી પરની પ્રતિભાં જ તે સદા ધરીમાં એક દિશામાં અને ધરીમાં બીજી દિશામાં ફેકાતો હોય, મનુષ્ય માન અને ઘટના માન ત્રેના મિત્તે ‘ભાડી’ કે ‘ખૂડી’ અસરોમાં અર્થાત્ ‘યુજ’ અને ‘દુષ્’ નામની લાગણીઓમાં રમાડ્યા કરતી હોય : એવા મનુષ્યનું ‘જેવું’ તેમજ ‘લખવું’ વાચકને ‘ઉડા’ કે ‘ઉડો’ બનાવી શકે નહિ, માત્ર ખુસ કે નાખુસ કરી શકે. ‘પ્રકાશ’ અને ‘શક્તિ’ તે આ બીજી બનના મનુષ્યનાં લખાણમાંથી જ મળી શકે.

૧૨

રાય-સ્ત્રમાં પ્રમાણ છે; પુરાણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં શક્તિ છે; શાવન્તની પદ્ધતિ રીકારીને તે વડે પુરાણાં ધર્મશાસ્ત્રો અગ્રાસ થાય તો મનુષ્ય પ્રમાણ તેમજ શક્તિ એગરી શકે એ નિર્ણય છે.

૧૩

ધર્મશાસ્ત્ર મુદ્દત ન શિખે, પણ જીવન અને વ્યવહાર જ સાધનશિક્ષક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરે તો મનુષ્ય મનુષ્ય ‘ઉડો’, ‘ઉડો’, ‘મનુષ્ય’, ‘દિવ્ય’ બની શકે.

૧૪

માણસ વાંચતો શિખે તરફથી એક જોખમ તો તહેને વહોરી જ લીધું છે. એની આંખ આગળ હમ્મર પુસ્તકો, પેપરો, હેન્ડબુક્સ, પેન્ડેલેટો, રિપોર્ટો બાંધેલો દગ ખરો થાય છે. કાંઈ બાહ્ય આકારથી લેભાવે છે, કાંઈ લેખકના નામથી આકર્ષે છે, કાંઈ કાર્યોત્તેજ્ય બ્યાનોથી ગતગતીમાં કરે છે, કાંઈ ગરમા-ગરમ અર્થાથી જોવાણુ કરે છે, કાંઈ વાચકના ભાવોને અનુસરી એને પંખાની રીઝવાનો હોય છે. આ સર્વ ‘ભાડી’ કે ‘ખૂડી’ અસરોને તાણે થવાની ના કહેવા જેટલી શક્તિ વાચકે કળી હોવી નેહંજી, તો જ તે તનુદુરસ્ત અને શક્તિશાળી વાચકને આગળની શકે, મહત્ત્વ કરી શકે, અને પચાવી શકે.

૧૫

કાંઈ ભાડી સરકાર કામ પ્રગત પર દયા કરીને સમજાં કચરાપટ્ટી પેપરો, પુસ્તકો આદિનો નાશ કરાવે અને એક પણ પેપર કે પુસ્તક ‘જાતી’ઓની કાંડી પાસે પાસ કરાવ્યા સિવાય ન હપાયા પામે એવા કાનન કરે, તો પણ, ત્યાં સુધી મનુષ્ય પોતામાં ઉતર કરેલી શક્તિ ન કળે ત્યાં સુધી એનું રક્ષણ ચર્ચ શક્યાનું જ નથી, અને રક્ષણ જ જો અચકા હોય તો ચિકાસની તો વાતે શી કરી ?

પ્રત્યેક મનુષ્યે, એટલા માટે, પોતે પોતાની ‘સર-કાર’ બનવું નેહંજી. પોતાને ખરેખર પ્રમાણ અને શક્તિ આપનાર શું છે એને જગમગતયા વિકાર તેમજ મહાવટ આપનાર શું છે તે વિચારવાને ‘વિવેક’યુજ એવે પોતામાં પ્રગટાવે નેહંજી.

૧૬

‘વિવેક’યુજ ન કેળવાય તો મનુષ્ય-પાસ કરીને હાપાખાનાના યુગમાં જીવતો મનુષ્ય-પ્રતિયુજ જોખમમાં છે; પ્રતિયુજ દાનિકારક અસરો-પોતે પણ ન જાણે તેમ-પામતો રહે છે અને પ્રતિયુજ ત્યુને વડુ ‘નિર્માર’, નયણ, નિર્માણ બનતો રહે છે.

પણ અમારી બાલિકાનું દુર્ભાગ્ય કે કોઈ ધીમાન પિદાન પડિત તરવોપરેશ મારે ગંગાને તરે પહોંચ્યો નહિ, અને કદાચ પહોંચ્યો નો, અમને સંદેહ રહે છે કે, પેલી સુરો એટલી જડ ને મૂર્ખા છે કે કોઈ પરી-પકારી પડિન મદાશય ત્યાં પરમાત્મનિર્દેશથી પહોંચ્યો ને ઉપરેશ કરત તો પેલી તે મદાશયની વાત સાંભળત કે કેમ ! પણ હવે તો ત્યાં નિશ્ચુદ્ધિચક્ર મનોદરે સિવાય કોઈ છે જ નહિ, અને ગમાર - મનોદરે વિશ્વનરવની એક પશુ વાત જાણતો નથી. તેનું મન કેનું ચર્ચ ગણું છે-ગણું કે કોઈ તેને અંદરથી ચૂંગાણી રચ્યું છે, પણ તેણે જસ બનીને કહ્યું:

“સુરો—હિ: પગલી! ફેરે છે ?”

સુરઆળા તેમજ જીભી રહી.

“સુરો! રમે છે કેમ ?”

બાલિકા હલી પશ્ય નહિ.

“સુરો, સુરો.....ઓ સુરો!”

“હવે આમ નહિ માયે.” પછી તેના મુખમાંથી મુગ્ધતા અવાજ નીકળી પડ્યો.

સુરઆળા હવે વધારે મોડું ફેરવી જીભી રહી. સ્વરની આ મુગ્ધની કદાચ તે સહન કરી શકી ન હોય.

“સુરો...ઓ સુરિયા! હું મનોદર છું ..મનોદર! મને મારતી નથી ?” આ કહ્યું મનોદરે—પણ તેની પીડ પાછળથી, અને એવા ભાવથી જાણે કે તે કહેવા મથતો ન હોય, “ને ની, હું કયા રકુ છું !”

“અમે નથી બોલતાં, જાઓ.” બાલિકાથી બોલ્યા વિના રહેવાયું નહિ—હા, કદાચ તેણીનું ભટ્ટીરૂપી સ્વર્ગ ભણે ને નજ પામ્યું હોય, પણ તેનું સ્થાન—તેની આખીય દુનિયાનું સ્થાન—સીધું મનોદરના મુગ્ધતા-કાંપના અવાજે, જાણે કે તે જ અવાજ સમસ્ત વિશ્વમાં વ્યાપીને ચિત્રરૂપે તેની સામે ન ખડો થયો હોય!!

મનોદરે માંડ માંડ સમસ્ત બધું એકત્રિત કરીને કહ્યું:

“સુરો! મનોદર તારી પછવાડે જ જીભો છે. તે બધું જ અરામ છે, બોલ મા, પણ તેની ઉપર રેતી

ચા મારે ફેંકતી નથી ! મારતી કેમ નથી ? તેને એક ચપ્પડ લગાવ...તે હવે આવો અપગ્રાહ કરશે નહિ.”

બાલિકાએ કહીને કહ્યું, “ચૂપ રહો જી !”

“ચૂપ રહો, પણ મારી તરફ જોશો પણ નહિ !”

“નથી જોતાં, જાઓ.”

“હીક, ન જાઓ. ના, જોતાં જ નહિ. હવે હું કોઈ દિવસ તમારી સામે આવીશ જ નહિ. હું એ જ લાખતો છું.”

“કહી દીધું તમને, ચૂપ રહો. અમે નથી બોલતાં.”

બાલિકાના હૃદયમાંથી કોષ અને વ્યથા કથારનાં પાત્રો ગયાં હતાં. તે તો જાણે ક્યાં જીડીને ખોવાઈ ગઈ હતી—અટવાઈ ગઈ હતી. આ કોઈ જોર જ લાગ હતો. આ એક ઉક્લાસ હતો જે વ્યાજ-કાચનું ફળ ધારણ કરતો હતો—ખીન શબ્દોમાં કહીએ તો આ સ્તીત્વ હતું.

મનોદર બોલ્યો :

“હ્યો સુરો ! હું નથી બોલતો. હું બેસી જઈ છું. અહીં જ બેસી રહીશ. તમે જ્યાં સુધી કહેશો નહિ ત્યાં સુધી જીડીય નહિ બોલીશ નહિ.”

મનોદર ચૂપચાપ બેસી ગયો. ઘોડીક સજી પછી, હારીને, સુરઆળા બોલી:

“અમારી ભટ્ટી કેમ તોડી નાખી ? અમારી ભટ્ટી બનાવી આવો !”

“હ્યો, હમણું બનાવી રહું.”

“અમે હતી તેવી જ ભટ્ટી.”

“તેવી જ હ્યો—તેનાથી પણ સરસ.”

“તેની ઉપર અમારી એક ખૂંપડી હતી, તેની ઉપર કુમાર નીકળવાનો રસ્તો હતો.”

“હા, હ્યો ને, બધું જ હ્યો. તમે બતાવનાં જાઓ અને હું બનાવતો જઈ.”

“અમે નહિ બતાવીએ, તમે તોડી જ કેમ ! તમે તોડી, તમે જ બનાવો.”

“હવે, પણ તમે આમ તો જુઓ!”

“અંમે નથી જોતાં, પહેલાં ભટ્ટી બનાવી આપો.”

મનોહરે એક ભટ્ટી બનાવોને તૈયાર કરી.

બોલ્યો: “હ્યો, આ ભટ્ટી હ્યો.”

“બની ગઈ?”

“હા.”

“ધુમાડનો રસ્તો બનાવ્યો? કુટિર બનાવી?”

“પણ...તે કેમ બનાવું? બનાવો તો...”

“પહેલાં બનાવો, પછી અતાવીશ.”

ભટ્ટીને મથાળે એક સળી લગાવો તેના ઉપર એક પાંદડાની હાર કરી બોલ્યો:

“બનાવી દીધું.”

તરત જ મોડું ફેરવી સુરઝાળા બોલી: “અઠા, જોઉં?”

“સળી બરોબર નથી બોસાંણી...આમ ખનું લગાડાય?” ધત્તાહિ ધત્તાહિ અને ઝંશોધનો અનેક ફેરફારો

પછી મનોહરને હુકમ દેવામાં આવ્યો, “થોડુંક પાણી લઈ આવો, ભટ્ટીને મથાળે નાખવું.”

મનોહર પાણી લઈ આવ્યો.

ગંગાજળ વડે, કરંપાત્ર દ્વારા, મનોહર ભટ્ટીને અભિષેક કરવા જતો હતો કે સુરો રાત્રીએ એક લાતથી ભટ્ટીના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા.

અને પછી તે હસતી હસતી નાચવા લાગી. મનોહર પણ આનંદાતિરેકમાં આવી જઈ પેટ પકડીને હસવા લાગ્યો. તે નિર્જન પ્રદેશમાં પેલા નિર્દોષ શિશુહાસ્યનાં મોખ્ખાં લહેરાતાં લહેરાતાં ચારેકોર ફેરી વળ્યાં. સર્વદેવ યાજ્ઞકાનાં જેવા લાલ લાલ વદને શુભાખી હાસ્ય વેરી રહ્યા હતા. ગંગા જાણે જાણીનેઈને ક્ષોભ કરતી-ફિલકારી પાડતી-વકી રહી હતી.

અને પેલાં લાંબાં ઊંચાં દિગ્ગજ ટક્કો, દાર્શનિક પડિતોતી જેમ, બધાંય હાસ્યનો અસારતા પર મનમાં જ ગંભીર તરવાલોચન કરતાં, આ નાના હાસ્યમાં ગાંડાં બનેલાં યાજ્ઞકો ઉપર આંસુ રેડવા તો નંતાં આદતાં ને! પેલાં બચારોં!!

અ-કવિ

સમુદ્ર, રંગની, ઉષા, કુસુમ, ચન્દ્ર, તારાગણો,
લરોજ, નભ, મેઘમાળા, રણદગ્ધ, સૌદામિની,
સરિત્, ગિરિવરો, ખીણો, વનઘટા, પથુ પંખીઓ,
અસીમ સીમ ખેતરો, વિજન ગામનાં પાદરો,
ધરી નયન આગળે હૃદય-ઝંખના-મૂર્તિને
અનંત પ્રકૃતિ તણાં અવનવાં રૂપો ન્યાગતાં-

વિશાળ નવન-શ્યામમાં નયનથી સુધા-સીંચતી.
અખંડ વરસી રહે અમિત રત્નેહની વાદળી;
અલિત દગ તણી, અચાનક તુફાનમાં, લીજળી.
સહે સમસગી; ઘડી નયનનૃત્ય મ્નમ્યાં: પછી
ન ગર્જન, ન નૃત્ય, માત્ર સ્વરથેનથી ઊકતી
વિશ્વાસનવજ ગાત્રની અદમ એવણા તોપનાં-

પડયો. થોડા જ દિવસમાં લીબિયાનો કબ્જો જર્મનોના હાથમાં ગયો અને જર્મન સેના ગીસરની સીમા ઉપર આવોને ઊભી.

ત્રીસના પતન પછી કીટના ટાપુનો કબ્જો ખિટનના પક્ષકારોના હાથમાં હતો. ચર્ચાએ કહ્યું હતું કે, કોઈપણ ભોગે કીટનો કબ્જો જળજળમાં આવશે, પણ ત્યાંની ગણતરી પણ ખોટી પડી. કીટમાં થોડા કિલોગ્રામ રચવા માટે જે સમય હતો તેનો ઉપયોગ થયો ન હતો. ત્યાં વિમાની મથકો થોડા પ્રમાણમાં અને થોડા પ્રકારનાં બંધવામાં આવ્યાં ન હતાં અને પરિણામે ત્યાં પણ ખિટનને મોટી હાનિ-સહન કરવી પડી.

સીરિયા

અને સીરિયા અને સાઈપ્રસ અંગે પણ આવો જ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. ઈરાકનું યુદ્ધ ખતમ થયું કે તરત જ ખિટને ત્યાં આક્રમણ કરવાની જરૂર હતી. તેને બદલે તેણે આટલો સમય જતા દોષો અને જર્મનોને તૈયારી કરવાની પૂરતી તક આપી. જર્મન તૈયારીઓ આટલા સમયમાં કેટલે પહોંચી હશે એ તો આપણે નથી જાણતા, પણ આટલું મોડું કરવામાં જૂન તો છે જ. વીસી જર્મનપણે જઈ બેઠું છે એ વાતનો ખ્યાલ એમને તો ક્યારનોયે આવી ગયો હતો. તોયે ખિટનના રાજપુરુષોને સીરિયાનો કબ્જો લેવાનું આટલું મોડું કેમ સહ્યું હશે? સીરિયા વિશે નિર્ણયાત્મક કહેવાની સ્થિતિમાં આપણે બેચાર દિવસમાં જ આવી જઈશું. પણ તોયે એક વાતનો સ્વીકાર કરવો જ નોઈએ કે એ પગલાથી પૂર્વ તરફની નાઝી-પ્રગતિની કંઈક રૂકાવટ તો થઈ જ. હવે જે હિટલર સીરિયામાં જરાજર જંગ માંડવા માગતો હશે તો ટુર્કિસ્તાન અને સોવિયેટ સંઘ નેડેના મંબધની તેને પુનઃવિચારણા કરવાની રહેશે.

હર રૂડાલ્ડ હેસ

આવી જ પ્રચારકદષ્ટિની મહત્ત્વની જૂથ હર રૂડાલ્ડ હેસના પ્રશ્ન અંગેની છે. હેસ કોઈ સામાન્ય કક્ષાનો મનુષ્ય નથી. જર્મનીમાં માત્ર હિટલરથી બીજાનું તેનું સ્થાન હતું, એ વિમાનમાં ઊડીને ખિટનમાં

બીજી પડવા પરંતુ તેને વિશે કંઈ પણ માહિતી ખિટન નથી આપતું. એ માહિતી નથી આપતું તેથી લોકોને લાગે છે કે, રખેને આ હકીકત પાછા કંઈક ભેદ હોય! હેસ અંગે તો બધી જ માહિતી પ્રજા સમક્ષ રજૂ થવી નોઈએ. તેને અંગે લોકોનાં મનમાં કંઈ પણ સંકા ઊભી થાય એ સ્થિતિ ન રહેવી નોઈએ. પણ આમ થવાને બદલે આ પ્રશ્ન ઉપર પડો પાડી દેવામાં આવ્યો છે અને પરિણામે અનેક પ્રકારનાં અનુમાનો ઊભાં થવા માંડ્યાં છે.

સાગરયુદ્ધ

જર્મન ઉપરનાં આ બધાં યુદ્ધો કરતાં આટલાં ટિક મહાસાગરનું યુદ્ધ ધણું વધારે મહત્ત્વનું છે. આટલાં ટિક દ્વારા ખિટનનો અમેરિકા નેડેના મંબધ જળવાય છે. એ મંબધ ને ન જળવાય તો ખિટનને અગ્ની શસ્ત્રસામગ્રીનો પ્રવાહ અટકી જાય અને ખિટનના રક્ષણનું કાર્ય અશક્ય બની જાય અને ખિટનને પોતાની ખોરાકની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું કાર્ય પણ અશક્ય બની જાય. શાંતિના સમયમાં ખિટનના ૧૫૯૦૦૦ નાવિકો નવ હજાર વહાણો મારફતે પાંચ કરોડ ટન માત્ર ખિટનમાં ફાલે છે. ને સાગરના માર્ગો રૂંધાય તો આ બધો માત્ર આવી સહેલી રીતે અને તો ખિટન ટકે કયાંથી?

સાચી વાત છે કે, સાગર ઉપર હજી પણ સૌથી મોટી તાકાત-એક અમેરિકાને બાદ કરીએ તો-ખિટનની છે. આ યુદ્ધ દરમિયાન જ્યારે જ્યારે સાગર ઉપર યુદ્ધો લડાયાં છે ત્યારે ત્યારે ખિટન જ વિજયી નીવડ્યું છે. તેના નૌકાદળની તાકાતનો પુરાવો આપતો છેલ્લો બનાવ “મિસ્માર્ક” નેડેના યુદ્ધો હતો. જર્મનીના એ સૌથી મોટા અને સૌથી વધારે સ્વત્ત-સામગ્રી સમૃદ્ધ વિશ્વ-ગઢાળને હુઆવામાં ખિટનના નૌકાદળને સફળતા મળી છે એ હકીકત અવશ્ય ખિટનના નૌકાદળને માટે અકિન્દન માગી લે છે.

પણ તોયે પરિસ્થિતિ અતિવિકટ છે એમ સ્વીકાર્યા વિના ન આવે. રૂબે-રૂબ થોડા જ સમય પહેલાં કહેવું હતું કે ખિટનનાં જહાજોનો પ્રશ્ન આજે સૌથી વધારે

મહત્વનો પ્રશ્ન છે. ખ્રિસ્ત જેટલી ઝડપથી વહાણો બાંધે છે તેના કરતાં ત્રણગણી ઝડપથી જર્મની તેને હુમ્મલો છે. અને ખ્રિસ્ત અને અમેરિકા સંયુક્ત રીતે જેટલાં જહાજો બાંધે છે તેના કરતાં બમણાં જહાજો જર્મની હુમ્મલો છે. આમ ને આમ ચાલ્યા કરે તો ખ્રિસ્તની સાગર ઉપરની તાકાત વૃદ્ધતાં વાર ન લાગે. અને આ અધારી પરિસ્થિતિને અધિકાર વીચીની નીતિથી વધારે ઘેરા અને છે. ક્રાન્સનાં સામ્રાજ્યો અને તેનાં સાધનોનો ઉપયોગ બે જર્મની વધારે પ્રમાણમાં કરવા લાગે તો આંચિયાગીરીનું તેનું કાર્ય વધારે સરળ અને વધારે અસરકારક થાય.

જેટલે જ રૂઝવેટ હવે વધારે દટતાપૂર્વક ધગલાં લાવવા માંડ્યાં છે. થોડા જ સમય ઉપર તેમણે “અમર્યાદિત રાષ્ટ્રીય આપત્તિ”ની જાહેરાત કરીને ધણી વિશાળ સત્તાઓ હાથ કરી છે. જાણે એ સર-મુખત્યાર બની ગયો છે અને તેણે આ સત્તાનો ઉપયોગ પણ કરવા માંડ્યો છે. અમેરિકાના બદરા ઉપર જે વિદેશી જહાજો હતાં તેનો કબજો લેવાનું તેમણે ફરમાન કર્યું છે. જર્મની, ઇટલી, એન, જપાન અને ક્રાન્સનાં જહાજોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. જહાજોના બાંધકામનું કામ પણ ધણા વધારે વેગથી ચાલે જોવી ચોજનાઓ તેણે હાથમાં લીધી છે અને આનાથી પણ વધારે મક્કમ અને વિસ્તૃત પગલાં લાગવાં પડે તો તેને માટે પણ તે તૈયાર હોય એમ લાગે છે.

જેટલે હવે, અમેરિકાનો યુદ્ધપ્રવેશ માત્ર સમયનો જ સવાલ છે. સાચું કહીએ તો અમેરિકાએ યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરી જ દીધો છે—માત્ર યુદ્ધની જાહેરાત જ નથી કરી. અમેરિકાના નૌકાદળનો ઉપયોગ ખ્રિસ્તની જરૂરિયાતો માટે થાય છે, ત્યાંનાં કારખાનાંઓ ખ્રિસ્તની જરૂરિયાતો પહોંચાડવા માટે ચાલે છે અને એવું તો બીજું ધણું થાય છે.

રેલીનનું અધિકાર-ગ્રહણ

અને છેલ્લાં થોડાં સપ્તાહના આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનો એક મહત્વનો—અને જોનું જેટલું મહત્વ અંકાયું છે તેનાથી ધણું વધારે મહત્વનો—ગનાવ રેલીનના અધિકાર-ગ્રહણનો છે. રેલીન હમણાં સુધી સોવિયેટ રાજ્ય તરફનાં કોઈ મહત્વનું સ્થાન ધરાવતો ન હતો. તે સોવિયેટ સંઘના કમ્યુનિસ્ટ પક્ષનો મહામંત્રી હતો, પણ આજની વિકટ પરિસ્થિતિમાં રાજકારણનો આગેવાન બે શાસનતંત્રનો મુખી ન હોય તો નિષ્ક્રિય લેવામાં સમય જાય એ પરિસ્થિતિ આજે ન પાસવે. જેટલે રેલીન સોવિયેટ સંઘના પ્રધાનમંડળનો પ્રમુખ બન્યો છે. તેનું અધિકાર-ગ્રહણ મુશ્કેલ છે. સોવિયેટ મધ્ય હવે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ તરફ વધારે ગંભીર-તાથી ભુજે છે એમ આ બનાવ જરૂર કહે છે. પૂર્વ-ભૂમધ્યના અને મધ્યપૂર્વના પ્રદેશોનાં સુદ્ધોનાં પરિ-ણામ ઉપર નજર મારીને સોવિયેટ સંઘ આજે બેડો છે. એ પગિણાઓ ઉપર તેની લાવિ ચોજનાઓ અવ-લબ્ધી હશે !

હવે સાઈપ્રસ, તારો વારો !

શ્રી. કુંજરશી ધરમશી સંપત

સાઈપ્રસની કિલ્લેબંદી

પૂર્વ ભૂમધ્ય સમુદ્રની આવીરૂપ આ બેટ ભારે અગત્યનું સ્થાન લાવતી દૃષ્ટિએ ભોગવે છે. પૂર્વ ભૂમ-ધ્યનું એ ચોકરોચાન પોતાની રક્ષણગ્રંથા લાંબી મર્યાદા સુધી ફેલાવે છે. હમણાં જર્મન લાગવગ નીચે આવના સીરિયાથી તો એ માત્ર ૬૦ માઈલ જ દૂર આવ્યું છે. સીરિયામાં જર્મન વિમાનોઓ જ લક્ષ્યકર

આક્રમણની ચોજના સુએઝની નહેર અને ઇરાક ઉપર કરી રહ્યા છે તેમાં સાઈપ્રસ મોટું ગાળકુ-પાડો. સાઈપ્રસથી માત્ર ૧૦૦ માઈલ દૂર પેલેસ્ટાઈન છે. પેલે-સ્ટાઈનનાં હૈફ અને જાફા બંન્નીની તેલની લાર્મિ ઉપર આક્રમણ કરવા તૈયાર જર્મનોને એ સાઈપ્રસનાં વિમાનો ભારે તુકસાનીમાં ઉતારી શકે છે. સાઈપ્રસથી ૨૦૦ માઈલ દૂર ઇટાલિયનની મજબૂત કિલ્લેમદીવાળા

સાધક અને ડાહ્યાની જાતો બેરો ઉપર પણ સાધકોની જાતોની બાંધકામો વિરલ અસર કરી શકે છે. જર્મનીએ ૮૫૦૦ થી ૭૦૦૦ થી ઘટીને ૬૫૦૦ થી સાધકો માત્ર ૩૦૦ માધકો દર છે. જર્મનીના જેના ઉપર યોગ્ય છે એવા કારણો અને સુએજની નહેરુનું મુખ પણ એનાથી માત્ર પૂર્વ ૩૦૦ માધકો પણ દર નથી. આ મળતી કિસ્સેની અને તેથી પણ મળતી દવાઈ મથકો પરાવનાર સાધકો દમણના સુદનું અતિ અમલનું મથક છે. જર્મની એના ઉપર ઈષ્ટ પણ આશીર્વાદ કરી તેની પડીઓ સૈનિક-મંડળોમાં મળાય છે.

વિસ્તાર-વસ્તી : સાધકોનો બેટ તુર્કીના એશિયા-માધનરના કિનારાથી ૪૦ માધકો દર અને સીરિયાના કિનારાથી ૬૦ માધકો દર બૂમખના અખ-રથો આવીરૂપ રથો અમલના રથો આવેલું છે. એનું મોરસફળ ૩૫૮૪ મોરસ માધકોના વર્તુલમાં છે, અને ૧૯૩૧માં એની વસ્તી ૧૪૨૩૮ મોરસિક તુર્કો, જુદા સાધકોના ધર્માધ્ય નીચેના કિસ્સાઓ ૨૮૩૫૧૨ સી મળીને કુલ ૩૪૭૬૫૬ની હતી. અને ૧૯૪૧ની વસ્તી-મળતી થઈ નથી. દર મોરસ માધકો ૬૭ માણોની સંખ્યા ત્યાં આવે છે. અને ૧૯૩૩માં જર્મની ૬૭૬૫ અને મરજો ૪૯૧૮ હતી. નિર્દોશિયા એ સાધકોનું મુખ્ય શહેર અને રાજધાની છે. એની વસ્તી ૨૩૬૭૭, લારનાકાની વસ્તી ૧૧૮૭૨, લીમસોલની વસ્તી ૧૫૩૪૯, કામગુસ્તા અને વોસા ૯૯૪૯, પાપોસ અને કોમા ૪૫૧૭, કારિનિયા ૨૧૩૭ માણસો વસે છે. સાધકોમાં શાસન માટે જતાથુકા છે. ગવર્નર એનું શાસન કરે છે. તેનો પગાર ૩૬૦૦ પૌંડ વાર્ષિક છે. કોલોનિયલ સેક્રેટરીને ૧૪૦૦ પૌંડ મળે છે. ગવર્નરના હાથમાં કુલ સત્તા છે.

ઇતિહાસ : એનો ઇતિહાસ વૈવિધ્યથી ભરેલો ખૂબ પ્રાચીન છે. પ્રાચીનકાળમાં ગ્રીકો અને ફિનોશિયનોનું એ સરયાન હતું. એનાં બંદરોમાંથી એ પ્રાચીન પ્રજાઓની લગભગ વહાણો ચિકારની શોધમાં નીકળી પડતાં હતાં. ગ્રીક સામ્રાજ્યની પડતી થતાં જગતમાં રોમન સામ્રાજ્યની રચાપના થઈ. સાધકો એ સામ્રા-

જ્યનું બંદર બન્યું. ધરાનીઓના મહાન જરથોત્રી બંદરોએ પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યમાં એને બંદર બનાવ્યું. અને ૧૫૭૧ મુખી એ દરેક વિસ્તારનું બંદર બન્યું. મીદીઓ અને પંદરમી સદીમાં તુર્કોએ વિશાળ દેશો પોતાની જગ્યાએ નીચે આણ્યા. અને ૧૫૭૧માં વેનેશિયનો પામેથી તુર્કોએ છતી લીધું. એને લેવા માટે બીજાં રાજ્યોના પ્રયત્નોને તુર્કોએ નિષ્ફળ બતાવ્યા. આ રીતે ૩૦૦ વરસ એ તુર્કોના હાથમાં રહ્યું. તુર્કો 'નગર' પામ્યું એટલે અંગ્રેજોના નવા સામ્રાજ્યમાં એ જગ્યાની જોડાણ. સાધકો ઉપર હમેશાં આવીર્વાઓની આવુ આવુ કરે છે. નગરોમાં મહાકોને એ બેટ સહન કરી શકતા નથી.

આધુનિક ઇતિહાસ : ઇસ્લામની પાસેની સુએજની નહેરુ બાંધકામ ફ્રેચ એન્જિનિયર ગો : પ્લેષ્પોસે દુનિયાના આશ્ચર્ય વચ્ચે પૂરું કરી બૂમખ સમુદ્રની અમલના ખૂબ વધારી દીધી. ઇસ્લામની એની મોટી રકમના શેરો કરજનિવારણ માટે વેચવાની જરૂર પડી. અંગ્રેજ રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન લીકસ-ધલીએ જોડી સમજાવ્યું બનાવી એ શેરો ખરીદી સુએજની નહેરુ ઉપર કાબૂ મેળવ્યો. સુએજની નહેરુની અતિ મોટી અમલના અંગ્રેજો સમજી ગયા. સહજ આવે મળી ગયેલી આ નહેરુના મુશ્કેલી માટે અગલનાં થાણાં મેળવવા એમની દીર્ઘદષ્ટિએ શોધ કરવા માંડી. બૂમખ સમુદ્રના છેક ઉત્તરમાં આવેલા સાધકોના ટાપુ ઉપર એમની નજર કરી. અને ૧૮૭૨માં તુર્કો પામેથી એ બેટ મેળવી લેવાની ચાલુકચનીતિ ઉપર મલક્યું આપવામાં આવ્યું.

રશિયા-તુર્કી વચ્ચે ઘર્ષણ : રશિયા કાળા સમુદ્રમાંથી જહાઝ નીકળવાનો એક જ રસ્તો. મોરકસની સામુદ્રની તુર્કો પાસેથી લઈ લેવા માગતું હતું. રશિયાને એ રસ્તા માટે મરજીજનનો સલાહ હતો. તુર્કો કુદ માટે તૈયાર નહોતું. રશિયાને નથી લેવા પણ માગતું નહોતું. પરિણામમાં સાધકો પટે આવી તુર્કોએ અંગ્રેજોનો સહકાર મેળવ્યો. સાધકો ઉપર ખર્ચો મોટો થતો, પેદાશ ઘટી નહોતી. બીજાઓને મને એ ધોળા હાથો હતો, પરંતુ અંગ્રેજો એની કિંમત સમજતા હતા.

એમણે એની કિલ્લેખંદી કરી, પરંતુ એની ખરી કિંમત સરસ વિમાની મથક તરીકે છે. અર્ધનિની કોંગ્રેસમાં રશિયા અને તુર્કી વચ્ચે સમાધાન થયું, પરંતુ ગ્રેટબ્રિટનને સાર્ધપ્રસ નામનો ટાપુ દલાલીમાં મળ્યો. એના લાડા પેટે વાર્ષિક ૫૦૦૦ પૌંડ તુર્કોને આપવાના હતા. એનું મહત્ત્વ એનાં એ બહુ નાની રકમ હતી. સને ૧૯૧૫માં તુર્કોએ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ જર્મનીને ટેકા આપ્યો ત્યારથી સાર્ધપ્રસ સ્થિતિ સામ્રાજ્યમાં નેડી દેવામાં આવ્યું.

સાર્ધપ્રસના બેટની ભૂમિ: ઉત્તરમાં સાંકળી પર્વતની હારમાળાના નિમ્ન પ્રદેશમાં સાર્ધપ્રસના બેટનું મેદાન આવ્યું છે. દક્ષિણના પર્વતોની હારમાળા ૬૦૦૦ ફીટ ઊંચે આવેલી છે. રાજધાની નિકાશિયા આ મેદાનની વચ્ચે આવેલ છે. બંદર કામા-ગુસ્તા સુધી એને રેલવેથી જોડામાં આવેલ છે. એ એલેક્ઝાન્દ્રોના સીધા માર્ગ ઉપર આવ્યું છે પરંતુ પોર્ટની ખાસ ઉપયોગિતા વિમાની મથક તરીકે છે. લંડનથી પોર્ટસેડ ૩૨૬૦ માઈલ છે. પોર્ટસેડથી સુએઝ ૧૦૦ માઈલ છે. સુએઝથી એડન ૧૩૦૦ માઈલ દૂર છે. વચ્ચે સાર્ધપ્રસ અગત્યનું સ્થાન રોકી બેઠું છે.

શિક્ષણ, ન્યાય, પેદાશ : દરેક ધર્મ માટે લુદી લુદી શાળાઓ છે. સને ૧૯૨૩માં ૧૦૨૩ શાળાઓ હતી. (૭૨૦ જૂના ખ્રિસ્તીઓની શાળા, ૨૮૩ મોસ્લિમ શાળાઓ હતી. ૬ આર્થોમેનિયન, ૭ પેરોનીયર પલાદીન અને ૩ બાહરી શાળાઓ છે.) કુલ શિક્ષકા ૧૫૦૦ હતા અને વિદ્યાર્થીઓ ૫૭૦૦૦ હતા. પ્રમાણમાં હાર્મ-રફલો અને કોલેન્ને પણ છે. શિક્ષણ પાછળ ૧૫૫૫ લાખ પૌંડ સને ૧૯૩૩માં ખર્ચાયા હતા. તુર્કો તુર્કો લાખ બોલે છે. બીજી પ્રજાઓ ગ્રીક બોલે છે, પણ

અંગ્રેજી લાખાનું મહત્ત્વ વધે છે. ન્યાય માટે મેનિસ્ટ્રેટો, જડને અને મુખીમ કોર્ટ છે. પોલીસની સંખ્યા ૭૮૩ માણસો અને ૨૬ અધિકારીઓની હતી.

પેદાશ : ૭૫ લાખ પૌંડની વાર્ષિક પેદાશ સને ૧૯૩૩માં થઈ હતી. ૩ લાખ પૌંડનો ખર્ચો થયો હતો. પેદાશમાં દારૂ ઉપરની જકાતમાંથી ૧૩૮૧૮૩ પૌંડ, કસ્ટમમાંથી ૩૧૧૨૬૧ પૌંડ, જમીન-જગ્યાના ટેક્સમાંથી ૬૫૫૨૬ પૌંડ, સ્ટામ્પમાંથી ૪૫૦૩૫ પૌંડ વગેરે હતા.

રક્ષણ : સાધારણ રીતે ૧ સૈનિક-ટુકડી ત્યાં રહે છે. પરંતુ હાલમાં મોટું સૈન્ય ત્યાં બચાવ માટે રખાયું છે. સાર્ધપ્રસની મોટી અગત્યતા એનાં અંગ્રેજોની કીટની પેટે એને જર્મનોના હાથમાં આવવા દેવા માગતા નથી. આથી સૈનિકદળો ત્યાં મોટી કિલ્લેખંદી કરવામાં આવી છે. સમુદ્રમાર્ગે એનું રક્ષણ ભૂમધ્ય સમુદ્રનો કાફો કરે છે, પરંતુ જર્મનોએ કીટનો વિજય દવાઈ દળ ને જીતીઓ મારફતે ત્યાં કીટરી ક્યો હતો: અંગ્રેજો પાસે કીટમાં દવાઈ મથકો નહિ હોવાથી અંગ્રેજોને પરાજય ખમવો પડ્યો હતો, પરંતુ સાર્ધપ્રસમાં અંગ્રેજોએ બે સરસ દવાઈ મથકો બાંધ્યાં છે. વિમાની કાફો પણ ત્યાં મજબૂત બનાવ્યો છે. પેલેસ્ટાઈન અને દલિખ્ત સાથે તાર અને રેડિયોના સંબંધો સ્થાપવામાં આવ્યા છે. મનવારોને માટે એમાં ગોદીઓ બાંધી છે.

એતીની પેદાશ : ઘઉં, જવ, ઓલીવ, કપાસ, બટામાં, અગસી સરસી, રેશમ, દૂધ, માખણ, મજલીઓ વગેરે થાય છે.

ખનીજ—ત્રાંચુ સરસ નીકળે છે. કલઈ પણ છે. એસબેસ્ટો નામની સરસ ધાતુ ત્યાંથી મળે છે.

ઝંઝાવાત

[એક યીફીશ દૂદી વાર્તા]

મૂળ લેખક : હેવિકે પિન્સ્કી

અનુવાદક : રમેશ સંઘવી

[યીફીશ ભાષા ને સાહિત્ય ગર્વ સદી સુધી “ધર માટે પ્રગતી પ્રમ આગળ ભટકતું હતું”. મૂળ તો જર્મનીના યહૂદીઓની એક ખોલી, એમાંથી ભાષા બની. દેશદેશમાંથી હાંકી કઢાતા યહૂદીઓએ આ ભાષા પોતાની બનાવી છે. પોલાંડ ને રૂસમાં વિકાસ પામેલી યીફીશ ભાષાનું સાહિત્યકેન્દ્ર હાલ અમેરિકા છે.

૩૬૬ પિન્સ્કી ૧૮૭૨માં રૂસમાં જન્મ્યો હતો. જર્મનીમાં થોડો કાળ રહી છેહલાં વીસ વર્ષથી અમેરિકામાં એ રહે છે. યીફીશ ભાષાનો એ એક સર્વોત્તમ સાહિત્યસ્વામી છે. એનાં નાટકો ને વાર્તાઓમાં શ્રમજીવીવર્ગના જીવનને સ્થાન છે. “કુરુલ્યોને દબાવી દેવા”ના અહાના તથે અમેરિકાની સરકારે તેના ટેમ્પ્ટેશન્સ-Temptations-નામક ગ્રંથનું પ્રકાશન અટકાવી દીધું છે. યીફીશ દૂદી વાર્તાઓમાં ‘ઝંઝાવાત’- એનું અંગ્રેજી શીર્ષક In The Storm છે-એક સરસમાં સરસ દૂદી વાર્તા ગણાય છે. અનુ.]

પાપી, જીવાનિયાઓ અને નવા જન્માનાના લોકોને એક ચેતવણીના સ્વરૂપે એક ધર્મી સ્ત્રીએ મને આ વાત કહી છે.

સ્વચ્છ આકાશમાં કાળાં વાદળાં ભેમાં યવા માંડ્યાં- ધેરાં, ભારે ટુફાનની આગાહી સમાં. પહેલાં તો દૂર, જંગલની પેલી મેરે હતી, પણ તરત જ એસજે ગામ પરના આખા આકાશને કાળું બનાવી દીધું, કારણકે પવન તેમને હસેલતો-ધડલતો હતો ને તે પણ તો પવનના આશુક નીચે, ગુરસાબર્ષી, સોજેલાં, ધમધમીયાં બનતાં હતાં. પવન-ઝંઝાવાતનો પવન- પોતાની વિશાળ શક્તિઓના પૂરેપૂરા ભાનથી, એણે ઉપજાવેલાં કાળાં વાદળાંઓ જેટલા ઊંચા ધૂળના સ્તંભો રચતો, ધરનાં જાપરાં ઉખેડતો, આડધને ઉખેડતો હતો.

આખા ગામ પર ભયનું વાતાવરણ પ્રસરી ગયું હતું. ઝગહગતો દિવસ અચાનક રાત જેવો બની ગયો હતો. આજે પ્રાયશ્ચિત્તના સેવાધનો દિવસ, પરિપૂર્ણતાના દિવસ પહેલાંના સેવાધનો દિવસ... કેઈ પવિત્ર યહૂદીના હૃદય જેટલો ભયજનક, ધનધોર ને દુઃખથી દબાયેલો.

ખારીઓ ખંધ કરી, દરવાજે તાળાં મારી, લોકો પોતપોતાનાં ઘરમાં ઘૂસી ગયા હતા. થકાણુ યહૂદી-ઓનાં ચીવટવાળાં મોઢાંઓ વધુ ચીવટવાળાં બની ગયાં પ્રાયશ્ચિત્તના સેવાધના દિવસની ગમગીન મનો-સ્થિતિ વધુ ગમગીન બની. ઈશ્વર વડેલો હતો. પ્રાર્થના-ગીત ગાનારાઓના સાદ વધુ ઊંડા ને વધુ દુઃખદ બનતા ગયા.

અંધારું વધુ ને વધુ ઘેરું બનતું જતું હતું. પ્રાર્થના-ગીતના પુસ્તક પરથી નબનો ખસેડી શદ એવનેએ પોતાનાં ચસમોની અંદરથી રસ્તા પર નજર કરી. ધ્રુવતા હદયે “તુ-કુ-” કરી એણે એક ભારે નિસાસો મૂક્યો.

થોડીવાર એણે બહાર નેપા કર્યું ને ડોકું ધુણાવ્યું. એના આત્મામાં પ્રભુની સર્વવ્રતા બાપી રહી હતી.

પરંતુ અંધારું એાધું થયું નહિ. અનંત હરોળમાં વાદળાંઓ પસાર થતાં હતાં. પોતાના રસ્તામાં ધૂળના કુચો રચતો પવન ધૂમરી ખાતાં બરાડતો હતો.

હવે તે પ્રાર્થના વધુ વંચત કરી શકે તેમ નહોતી. એના પ્રાર્થનાશીલતાના પુરતકનાં પાનાંઓ વચ્ચે પોતાનાં ચક્રમાં ઉતારીને એણે મૂક્યાં. જીબી ચર્ચ તે એની પુત્રીના ખંડમાં ચાલી.

“તું શું કહે છે.....?”

એણે પોતાનું ચાકચ પૂરું ન કર્યું, કારણ તેની પુત્રી ત્યાં ન હતી.

તેણે ખંડની બરાબર તપાસ કરી. પછી રસોડામાં ભેઈ પાછી આવી. એની પુત્રીની ટોપી ટોપી રાખવાની જગ્યા પર નહોતી! ધૂળતા હાથે એણે કપાટ ખોલ્યો. અંદર એનાં કપડાં નહોતાં!

તો તે ગઈ હતી! અને એણે એની પુત્રીને એતરવણી આપી હતી. છેવટ આજે પ્રાથ્મિકતાના સેવાયના દિવસે એને ઘેર રહેવા કહ્યું હતું ને પેલા જૂતકાળના વિદ્યાર્થી ને આત્માના સુધારકને ત્યાં દોડી જવાની ના પાડી હતી.

એની જુદા મુખમુદ્રા બદારના આકારા જેટલી ધેરી કાશિમાંથી રંગાઈ ગઈ. બદારના વૃક્ષાન જેટલું વૃક્ષાન એના હૃદયમાં મચી ગયું. એણે આખા ખંડમાં નજર ફરી-કેમ જાણે પોતાના ગુસ્સાને ઉતારવા એ કાંઈ શોધતી ન હોય-કાંઈ ને મારવા, કાંઈક તોડવા-ફાડવા!

‘ઓહ! હવે એ મારી દીકરી જ મરી જાય તો કેવું સાચું!’ એના વૃક્ષાન-મચ્યા હૈયામાંથી એક ગુસ્સાભરી આદ નીકળી આવી ને એણે પોતાના હાથ આકાશ તરફ ઊંચા કર્યા.

આજના પવિત્ર દિવસે આવો શાપ દીધો તેની અંતર તેના મન પર જરાય ન ચર્ચ. આ પહેલે તો એ કાચાં ઝેર જેવાં વાક્યો ને ગંદી ગાજો છર્ચકત! ને જો એની દીકરી મળી જત તો એ એના વાગ ખેંચી નિર્દયનાથી એને દીધી જ નાખત!

અચાનક એણે સાત્ર પોતાના માથા પર ઓઢી લીધી ને ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડી.

તે એ જન્મેને ગમે ત્યાંથી ગોતી કાઢશે ને એમના કુણ અંગમ વખતે હાજર રહેશે એની એની કલ્પના હતી.

વાદળો પર વીજળીનો એક ચમકારો થયો, પછી આકાશમાં એક ભવંકર ગર્જના થઈ, ત્યારપછી તો વીજળીના અનેક ચમકારાઓ થયા ને ગર્જનાઓ વધતી ચાલી. વીજળી વધુ ને વધુ ભવંકર ગનતી હતી ને ગર્જનાઓ વધારે ને વધારે મોટેથી થતી હતી.

પ્રજનમાં બીંતિ ખૂબ વધી ગઈ. પ્રાથ્મિકતાના સેવાયના દિવસે આવી રીતે વૃક્ષાન આવે ને તે પણ આવી રાક્ષસી રીતે! બધાનાં હૈયાં ધ્રુષ્ટ શિકમાં ને બધાંય પ્રાર્થનામાં ભેડાયા.

પરંતુ એવનેને-એ વૃક્ષાને-આ વિશે નહિ જેવો ખ્યાલ પણ ન રહ્યો.

પવને એની આંખો ધૂળથી આંધળી બનાવી દીધી. એના ફમાલને ઉઠાડી મૂક્યો. એનાં વસ્ત્રો અવ્યવસ્થિત ફરી નાખ્યાં. એના જુદા માથા પરના ચોટલાને ફેંદી નાખ્યો.

પણ બધા સામે આંધળી આંખો રાખી એ તો આગળ ધસી.

પોતાની સમક્ષનું કાંઈ એ નિહાળતી નહોતી, નહોતી કાંઈ સાંભળતી. એના હૃદયમાં જન્મના થતી હતી ને કડાકા થતા હતા-જારે મંત્રાવાત જાણે હતો ને કાંક-કાંઈક-એને ધકેલતું હતું. ને એની આંખો સમક્ષ બધું કાળું ઘેર હતું, કારણ તેમાં શેઢી ભરાણું હતું.

એનું નીચું કંઠ વધુ નીચું બન્યું. લગભગ બેવડી વળી એ ઝપાટામથ ને દમ લીધા વિના આગળ દોડતી હતી. પવન તેની પાછળ રહી જતો હતો -પવનથી પણ એની ગતિ વધારે હતી. ક્યારેક પવન એને પકડી પાડતો એ પણ કણ પકડી પાડે પાછળ રહી જતા માટે જ. ને હજુ એ વધુ ઝડપથી ચાલતી હતી.

એણે આસપાસ ભેંસું નહિ. બધે બારીઓમાંથી નવાઈ પામતી, પૂજની, ડેકિયાં કરતી અનેક આંખોના આશ્ચર્યે એણે ગણકાવું નહિ. ઉત્સુકતાને ઉવેખી. એને કાંઈ જાન નહોતું. કુદરતના આ બધાનક મંત્રવાનમાં જન્મે એણે પોતાની જાનને સમાવી લીધી

નીચે હતો. જુવાનના હાથમાં પકડેલી ઉપાડેલી
છત્રીનું ઝાપરું-ઝાપરાનું લૂકડું-અળી ગયું હતું.

તે, એ-એ વૃદ્ધ ઔરત એક શાપ દેવા જતી
હતી. તેના ગુસ્સાનો ઝંઝાવાત બહારના ઝંઝાવાતમાં
મળી જવા જતો હતો. પીજળીની સાથે એની આંખો
ચમકી. એના હૃદયમાં એક વિનાશક તુફાન મચ્યું.

એને કડવા-ખૂરા શાપ દેવાની ઇચ્છા થઈ કે...કે
હેવટ એનાં કરમનુ ફળ એને મળી ગયું હતું. એના
મુઠ્ઠા પર ગંદામાં ગંદી માળોનો વરસાદ વરસાવવાનું
એને મન થયું.

એકાએક એની આંખો આગળ અધારું બાપી
ગયું એના મસ્તકમાં ધગધગતું સીમુ રેડાયું હોય તેમ

લાગ્યું. શાક અને કુચ્છનરીથી એનું શરીર ઝડપાયું.
પાણીથી લદમદતાં એનાં વસ્ત્રો એને જમીન તરફ
ઢસડવા માંડ્યાં. એની આંખોની ચમક હોલવાઈ ગઈ.
ફરી પીજળી, ગડગડાટ ને પવનનું તુફાન જમી પડ્યું.

પરંતુ એ વૃદ્ધાના હૈયામાં નીરવ શાંતિ હતી.
શાંત કણું ને મુઠ્ઠા જેવું એનું હૃદય બની ગયું. એ
ઝાણિયે પડી. એના ધૂજતા હાથ એણે એની મૃત-
પુત્રીની ફરતા વીંટાળ્યા ને એક આંધી ચમક એના
ચમુઝામાં આવી ગઈ.

એનું શરીર-આત્મા-મધુ ધૂજતું હતું. એના દાંત
અંદર ભરકાતા-કકકડતા હતા. ને પછી ધોલકા
લાગણીવિહીન જેવા લાગતા અવાજે એ બોલી :
“હાય મારી બેટી! મારી વહાલી બેટી!”

પાણીડાં પ્રગટાવ !

આવડ્યું એલું કાચા કૌથી નિરમ્યું છે અમે નાવ,
નિરમી છેક સૂકામાં ઉભાડ્યું, નવ વધુ તલસાવ !
પ્રભુજી, પાણી હવે પ્રગટાવ !

વાય વાયુ ને દીપ ઠરે, પણુ રાખી અદ્ધા અણુખૂજ;
પાણી વિના નાવશેમાં તારીશું ? નડી ન'તી એવી ચૂંચ,
પડન્ટી ચૂંચ મહીંયે સૂજ !

પાણી વિના અમે પ્રવૃત્ત યિયા નાવ તણે નિરમાણુ;
ત્યારે હરો નાં તાત ! તને માન્યો અમે દયાની ખાણુ
અમારી વિનતિ ઉરમાં આણુ !

અમે કહી હોઈ કામના કાયર, તો શીઠ રચીએ નાવ ?
નાવ રચીને સૂકામાં તારવા ગેહલી જોયાય દાવ,
અમે તો લાજળ્યા પૂરા ભાવ !

પણુ પાણી પ્રગટાવવામાં અમ હાથ હેઠા પડયા સાવ;
સ્વાશ્રય કેરા ઉપાસકો આજે પૂછીએ તારો ભાવ
શરણાગતને ટગાવવાનો જતો કરી મીઠો લાવ,
પ્રભુ, હવે પાણીડાં પ્રગટાવ !

હેવજી રા. મોદા

મહાત્મા ગાંધી અને શ્રી અરવિંદના ચાહુ યુરોપીય યુદ્ધને અંગેના
લિખિત પત્રોના મતોની ધોડીકે પર્યેયણા

‘મહાત્માઓમાં મતભેદ’

શ્રી ત્રિભુવનદાસ લુહાર

[નોંધ-આ લખાણ કે જેને ચર્ચા, નિર્બંધ કે લેખ-જે કહો તેને-લખાયે પાંચેક માસ થઈ ગયા. અને જેના ઉપરથી આ લખવાની પ્રવૃત્તિ થઈ તે શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મધરવાળાના દિંદી ‘સર્વોદય’માંના લેખને પ્રસિદ્ધ થયે તે પહેલાંયે બે માસ થઈ ગયા. એટલે જે વિષયની આમાં વિચારણા કરી છે તેની તોછ ગરમાગરમી વાતાવરણમાંથી લગભગ લુપ્ત થઈ ગઈ હશે, પરંતુ આ વિષય એ છાપાળની તોખી તમતમતી ચર્ચાઓના વિષય નથી, પણ જે જિજ્ઞાસુ હોય અને કંઈક રહસ્ય મેળવવા ઇચ્છુક હોય તેને માટે ધીરગમ્બીર પર્યેયણાનો વિષય છે. એમાં એક મતની સ્થાપના અને બીજીની ઉઠાવવાના કરતાં બંને મતની તદ્દનશૂન્યિયે વાણી દ્વારા સ્પષ્ટ હોય તેટલું જવાબો હેતુ છે. એટલે મેં જ્યારે શ્રી. કિ. ધ. મધર-વાળાનો લેખ સાપ્તાહિક ‘પ્રજ્ઞાન’માં તા. ૨૪-૧૧-૪૦ ના અંકમાં અનુવાદિત થયેલો જોયો ત્યારે સીધી નહેરુ ચર્ચામાં જોતરવાને બદલે શ્રી. મધરવાળા સાથે અંગત પત્રો દ્વારા જ તેમના અભિપ્રાયનું સારસ્વ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો, અને અતે તેમની સંમતિથી અને ‘કાઈ તમારી નિંદા કરશે તો હું તમારે પડખે રહીશ’ એવી અપૂર્વ ઉત્સાહપ્રેરક સૂચનાથી પ્રેરાર્થ આ લખવાને પ્રવૃત્ત થયો. ઉપરાંત, આ લખાણ પોંડિચેરીના કેટલાક અધ્યાત્મીઓને પણ વંચાવી લીધું છે અને આને પ્રસિદ્ધ કરવાની તેમની અનુમતિ મળી છે. જો કે એક નિકટના મુરખીએ મને કહ્યું કે આ આપણો વિષય નથી, અને આજ લગી પ્રધાનતઃ સાહિત્યવિવેચક લખાણો લખનાર પાસેથી આવી ચર્ચાની કાઈ અપેક્ષા પણ ન રાખે, તોય જે લખાણું છે તે જો અનધિકારપ્રવૃત્ત લાગે તો ક્ષમા ચાચવા સિવાય બીજો ઇલાજ નથી રહેતો. પરંતુ જ્યાં જ્યાં મેં આ વિષયને ચર્ચાતો જોયો છે ત્યાંથી મને લાગ્યું છે કે, આ લખાણુ એમાં કંઈક દિશાદર્શન પૂરતું કામ આપશે અને એમ માની એને પ્રસિદ્ધ કરું છું. કલમખાજના જાણીતા સાહિત્યિક રસ કરતાં કંઈક તરવપ્રાપ્તિની શુભેચ્છા જ આમાં મૂકી રહેલી છે એટલી ખાતરી ફરીથી આપું છું. ત્રિ૦]

મહાત્માઓનું મૌન અને આપણી જાનજીવન

વર્તમાન યુરોપીય યુદ્ધ જાતમાં જે અનેક ઐતિહાસિક વાતો આદરી દીધી છે તેમાંની એક ઐતિહાસિક વાત તે આપણા અર્થસંકટ વિચાર-જાતની છે. અસારલગી ગાંધીજી જેનો પુરસ્કાર કરી રહ્યા છે તે અર્થસંકટ દર્શિતો સ્વીકાર કરવાને રાષ્ટ્રીય મહાસભામાંથી મારી બીજી પ્રગાળીય સંસ્થાઓ તેમ જ શાંતિવાદી લોકો (Pacifists) કે યુદ્ધવિરોધી દર્શિતવાળા સંસ્થાઓ અત્યંત મર્યાદાથી, એના કારણરૂપે તેમની સમજદારી ઓછી છે એમ માની આપણે યુરોપીય યુદ્ધના તત્વા. પશુ જ્યારે શ્રી અરવિંદ ધોયે આ યુદ્ધને સકાય કરતી ધરે એમ જાહેર કર્યું ત્યારે અર્થસંકટની

ભાવનાની સત્યાર્થતા વિશે ધણીને શંકા થવા લાગી છે. આ મતજિજ્ઞાસામાં કોણ સાચું તે મંજૂર થઈ શકે શ્રી અરવિંદના અનુવાચીઓમાં પણ વ્યાપેલી એમ સાંભળ્યું છે. આપણને ધડીભર એમ ઇચ્છા થાય કે, આ બે મહાત્માઓ, જે બંને એકબીજાના મતભેદને જાણતા જ હોવા નેહરુએ, તેઓ નહેરુમાં આવી સર્વસાધારણ માનવને માટે કંઈક ચર્ચા કરે, જરૂર પડે તો સાચાઈ કરે, પણ કાઈ પણ રીતે કંઈ એકમતી જોવી કરી આપે. પરંતુ તે પ્રકારની એકમતી જોવી કરવાની કશી પ્રવૃત્તિ બેમાંથી એકે મહાત્મા તરફથી શરૂ થતી લાગતી નથી. આપણે ખ્યાનમાં રાખવું નેહરુએ કે, આ વિરોધનો સાચો ઉદ્દેશ જો કાઈ આપી

શકે તેમ હોય તો તે એ એ જણ જ છે. પણ તેઓ બને સર્વસાધારણ માનવ માટે તો એક દુર્ભેદ મૌનની પાછળ પુરાયેલા છે. પરિણામે, ને આ મતભેદનું રહસ્ય મેળવવું હોય તો, આપણે પોતે જ કંઈ પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. કદાચ એ મૌનથી એ જ એ સચિત કરવા માગતા હશે કે, શું હજી અમારે અમારા મત વિશે કહેવાનું રહે છે ? અમે આટલું બધું આજ઼ણી લખ્યું-હ્યું છે તેટલા પરથી ને તમને અમે સમજાવી શક્યા નથી તો હવે વિશેષ લખી-કરીને અમે જાણ્યે જ સમજાવી શકીએ. અમારાં મતનું, રહસ્ય તમારે હવે તો તમારી મેળે જ ઉપજાવી લેવાનું રહ્યું.

આ મતભેદને અંગે શાંધીજીની વિચારસરણીના એક પ્રોફ અભ્યાસી એવા, તથા જરૂર પડ્યે જેમણે શાંધીજીના વિચારોથી મતભેદ બતાવ્યો પણ છે એવા, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ ધરાવનાર આપણા એક ચિંતક શ્રી કિશોરલાલ મણવાળા તરફથી થોડોક વિવરણ કરવાની પ્રાર્થના એવા પ્રયત્ન થયેલા છે. 'સર્વોદય'માં લખેલા લેખમાં કિશોરલાલભાઈએ આ વિષયે કેટલીક વાતો કહી છે જે આપણને વિચાર કરતા કરે તેવી છે. * એમાં એમણે સૌથી મહત્ત્વની બાબત સ્વતંત્ર વિવેકશુદ્ધિની મ્યાપના કરી છે તે છે. જેની પાસેથી આપણે માર્ગદર્શનની આશા રાખીએ તેવા આપ્ત શ્રેષ્ઠ પુરુષો જ ન્યારે બિન માર્ગો બતાવે ત્યારે હવે તો આપણે 'આપણા કર્તવ્યને સ્વતંત્ર શુદ્ધિથી, આપણાં પોતાનાં વિવેક, મંરકાર અને પરિરિચ્છિત અનુસાર, નિર્ણય કરવો જોઈએ.' પરંતુ ન્યાં સરખાવવાનો કહેવા પ્રમાણે જ આપણાં વર્તન-વિચાર ધડત્રાં પડતાં નથી તેવી આ લોકશાહીમાં વર્તન-વિચારનું જે અમુક સ્વાતંત્ર્ય છે તે સ્વાતંત્ર્ય જ આપણને વર્તન-વિચારની વિરૂદ્ધતામાં મૂકી દે છે. શબ્દ શ્રી કિશોરલાલભાઈ ચોગ્ધ જ કહે છે કે, આ નિયતિમાં 'આપણે આપણું બેઠું ચલાવવાની જ જાળમાંથી-ને એ જ જાળ જ કહી શકાય તો-બીજી ન રાખીએ.' તો અત્યારે શ્રી કિશોરલાલભાઈના આ લેખપૂર્વક જ થોડું બેઠું ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

*ગુજરાતી અનુવાદ માટે લુઓ. 'પ્રગળધુ' તા. ૨૪-૧૧-૪૦નો અંક.

સ્વતંત્ર વિવેકશુદ્ધિ-તેનો મહિમા અને અમહિમા

શ્રી કિશોરલાલભાઈના લેખમાંથી માણસની સ્વતંત્ર વિવેકશુદ્ધિના સ્વરૂપ ઉપર સારો પ્રકાશ મળે છે, અને તે એ છે કે, માણસ પોતાને જે સ્વતંત્ર વિવેકશુદ્ધિ મળી છે તેટલાથી જ કામ લાઈ શકે છે, છતાં તે વિવેકશુદ્ધિના દાયમાં મંપૂર્ણ સત્તને પકડી લેવાની યત્નિ નથી, અર્થાત્ સામાન્ય માણસની એ વિવેકશુદ્ધિ ઘણી દુર્બળ, પાંગળી તથા અનેક કારણોને લાઈ ને ઘણીવાર બીજાની પાછળ જતારી, અને આ શુદ્ધિ બાબતમાં કંઈએ તો હિસાને કે અહિંસાને ઓટ મારે પડે ચડી જાય તેવી છે. આ વિવેકશુદ્ધિ હમેશાં બીજાની શુદ્ધિનો-પોતાનાથી કોઈ વધારે વિચાર-પ્રભાવવાળી શુદ્ધિનો-આશ્રય શોધે છે. હા, એ સાચું છે કે, જાતમાં શુદ્ધિનો વિદ્યસ હમેશાં આ રીતે જ થાય છે. માનવશુદ્ધિ સ્વતંત્ર રીતે, બીજા વિચારના કે પદાર્થના કે પરિરિચ્છિતના મંપૂર્ણમાં કે સંયર્જમાં આવ્યા સિવાય, વિકસી શકતી જ નથી. શ્રી કિશોરલાલભાઈને લાગ્યું કે, આ સ્વતંત્ર વિવેકશુદ્ધિ જે અસારે તે જેવી પાંગળી છે તેવી ને તેવી રીતે પ્રવૃત્ત થાય તો આત્મજાતી છતાં હિંસાના હિમાયતી મહાત્માના પક્ષમાં અર્થાત્ હિંદુસરના અહિંસાના નાયકના પ્રતિપક્ષમાં બળી જાય તેવો ભંભ છે તેવી, એ વિવેકશુદ્ધિના સ્વાતંત્ર્યની પરમ હિમાયત કરતાં છતાં તેને અહિંસાના પક્ષમાં એવી જગ્યા તેઓ પ્રદત્ત થયા છે, અને તે સર્વથા ઉચિત છે. આપણને જે હજી છે તે સૌ કોઈને જ હ અને તો સારું એવી ઇચ્છા માનવસહજ નિર્ણયતામાંથી જ-મતી છતાં સ્વાભાવિક છે. પણ માણસે એ પણ વિચારવાનું છે કે, પોતાને જે હજી હેખાયું છે તેમાં જગતમાનવનું આલેખિક ઈષ્ટ આવી જાય છે અરુ ?

કિશોરલાલભાઈના લેખમાં આ પાંગળી વિવેકશુદ્ધિને સામર્થ્ય અસવાનો શુભ પ્રયત્ન છે, પરંતુ તેમાં એને પાંગળી રાખે તેમાં પણ સમ્યત છે. તેઓ કહે છે : 'આ પ્રશ્નનો નિર્ણય સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોથી કરવાને બદલે સાધારણ વિચારશીલ મનુષ્યની વિવેકશુદ્ધિ કરવો એ ઉચિત છે.' આનો અર્થ શું સમજવો ? શુ સૂક્ષ્મ તત્ત્વદષ્ટિ કરતાં સાધારણ માણસની વિવેકશક્તિમાં વિશેષ સામર્થ્ય છે ? આ બે વચ્ચેનો

ફરક સંદેશતા અને સ્થૂલતા સિવાય બીજો કાર્ષ છે ? અને સ્થૂલતાને અધપતાને સાધારણતાને જ ને વિશેષ કાર્યસામર્થ્ય આપીએ તો જગત તો તેમ અનાદિ-કાળથી કરી જ રહ્યું છે. આપણે એ વાદ રાખવું ધટે, અને શ્રી કિશોરલાલભાઈ એ જણ્યું છે કે, સાધારણ વિચાર-શીલ વિવેકશુદ્ધિને માટે અહિંસા કરતાં હિંસા, પર-માર્થ કરતાં સ્વાર્થ, આત્મસ્થાન કરતાં આત્મરક્ષા, સાગ કરતાં પ્રાપ્તિ-એ જ વિશેષ મુલ્યવાન તથા પ્રાણ અને તેથી વસ્તુઓ છે. હિંદુધર્મે સ્થિરતાને પણ આ વિચારશીલ વિવેકશુદ્ધિનો-Common Sense નો-ઉપયોગ આદેશોને મુદ્દ ગંધ રાખવા કહ્યું હતું એ પણ જણાવી વાત છે. ગાંધીજીને પોતાને પણ એમની અહિંસાની ભાવના મદાસભા પાસે જે રીતે રચ્ય કરી પડી છે, અને જેને સમજતાં કે સ્વીકારતાં મદાસભાના વિચારણુ શુદ્ધિશાળીઓને પણ ધણી મુશ્કેલીઓ પડી છે, તે ભાવનાનું સ્વરૂપ સમજવા-સમજાવવામાં મુદ્દમ તત્ત્વજ્ઞાન કે માત્ર સાધારણ વિચારશીલતા-જેમાંથી ક્યું વધારે કમવાળા ચર્ચ શકે તેમ છે તે વિચારવા જેવું છે.

આ પરથી જણાય છે કે, આ સાધારણ શુદ્ધિપણું આ વિષયનું રહસ્ય કદી સમજી શકશે નહિ. "શ્રી કિશોરલાલભાઈ કહે છે તેમ તેણે શ્રેષ્ઠ અભિનેતા પાસેથી ઉપદેશ અને તાલીમ લેવાની છે, અથવા એ ઉપદેશ-તાલીમની અનેજમાં શ્રી કિશોરલાલભાઈ જેવાની સત્તાદેને જ અનુસરવાનું રહે છે. અને આવી સત્તાદેના મુળમાં જ વિચારની સ્થૂલતામાંથી મુદ્દમમાં જવાની પ્રવૃત્તિ છે. ગાંધીજીની અહિંસાનું કે કાર્ષ પણ ભાવનાનું સ્વમત્ર રહસ્ય ત્યારે સમજી શકાય ત્યારે તે ભાવનાના કેક મુળ લગી પહોંચી શકાય. અહિંસાની ભાવનાને ઉચ્ચ સાધારણ વિચારશીલ વિવેકશુદ્ધિમાંથી ભાગ્યે જ મંડવી શકે છે, અને એટલે, સાધારણ તો મું પળ અસાધારણ વિવેકશુદ્ધિવાળા માટે જાય, તેના રહસ્યનું આકલન સદજ નથી બન્યું એ મદાસભાની વર્કિંગ કમિટી સાથે આ અહિંસાના પ્રસપરતે ગાંધીજી-ને ચોક્કી અનેક વાટપાટીમાંથી રચ્ય દેખાઈ આવે છે. ખુદ ગાંધીજી પોતે કહે છે કે, અહિંસાનું રહસ્ય

માત્ર તમે શુદ્ધિથી નહિ પામી શકો. તો પછી શાં સાધારણ તો મું પળ અસાધારણતાને શુદ્ધિશક્તિને કામ નથી આવવાની એ વાત દીવા જેવી રચ્ય નથી ? જે સ્વતંત્ર વિવેકશુદ્ધિના જ ગળ ઉપર આ વસ્તુનો નિર્ણય કરાવવો હોય તો તે આ રીતે આવવાનો નથી, અને તેજ સાધારણતાને વગમી રહે તો કદી જ નહિ આવે. એને માટે શ્રદ્ધાની જરૂર છે. પરંતુ શ્રી કિશોરલાલભાઈની દિશાયત શ્રદ્ધાની નથી, કારણ એમ કરવા જતાં તો વિશેષ ઝંઝા, પાણીમાં ઊતરવાનું થાય, જેમાં બીયારા સાધારણ માણસે તો આપો મીચીને મુકાવવા સિવાય-હૃદયની અધિગી કે દેખતી પ્રેરણાને વશ થવા સિવાય બીજો કાર્ષ રસો નથી-અને આ વિવેકશુદ્ધિને માટે પણ કેટલો ગળો વિકટ પ્રશ્ન છે !

પરંતુ ના, શ્રી કિશોરલાલભાઈ એમ જણાવવા છાં છે કે, સાધારણ વિવેકશુદ્ધિથી પણ આપણે એમ સિદ્ધ કરી શકીએ કે, ગાંધીજીની અહિંસા દૃષ્ટિમાં જ જગતનું અંતિમ કલ્યાણ છે. અને એમાંથી એમ જ ફલિત થાય છે કે, આ દૃષ્ટિને જે સ્વીકાર નથી કરી શકતા તેમની વિવેકશુદ્ધિમાં સાધારણ સાધારણતા પણ નથી અને વિચારશીલતા પણ નથી. એ કે આ ફલિતાર્થ શ્રી કિશોરલાલભાઈને છટ ન પણ હોય, તેમ જ ગાંધીજી જે સૂચવી રવા છે તે અહિંસા દૃષ્ટિના સ્વીકારમાં જ વિચારશીલતાની કે સાંસારિક કર્મચોગની પડકારિ આવી ગઈ છે તેમ સ્વીકારવું સંસાર અલાવવાને પ્રવૃત્ત મની કે સંસારનું રહસ્ય એજવા નીકળતી દરેકની વિવેકશુદ્ધિને માટે પણ સકલ નયે બને.

અહિંસાના વિરોધીઓ-હિંદુસરશાહી, સવાઈ દિંદસરશાહી અને કેવળ આત્મજ્ઞાનીઓ

ગાંધીજીની અહિંસા દૃષ્ટિને જે તરફથી વિરોધ થાય છે-એક તો હવનમરજના પ્રસપ સંજોગમાં સપમાનેશ અને મનુના દિસક આદમજનો વિરોધ કરવા નીકળેલા મુદ્દ કરનારા સંસારીઓ તરફથી, અને બીજી વિરોધ પોતાને આત્મજ્ઞાની દેવદાવના થી અર્ચવિદ નગેરે મદાભાગ્યો તરફથી. શ્રી કિશોર-

લાલભાઈ આ બંને પક્ષની માન્યતાનો નિષેધ કરી અહિંસક દષ્ટિની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા માગે છે.

અત્યારે જે બે પક્ષો જંગ ખેલી રહ્યા છે તે બંનેની હિસામાં શ્રી કિશોરલાલભાઈ જરૂરે બેદ પાડવા માગતા નથી. ગાંધીજી ખ્રિસ્તના પક્ષની નૈતિક સદ્ગતતા એકવાર સ્વીકારતા હતા તેટલી હવે તેઓ સ્વોકારે છે કે કેમ તે સમજવું મુશ્કેલ છે, કારણ ખ્રિસ્ત બે મહાસાબાની માગણી સ્વીકાર્યા સિવાય સશસ્ત્ર રીતે વિજય મેળવે તો તેથી જંગમાં સવાઈ હિંદુસ્તાણીની જ રચાવના મશે અને તેથી તેની નૈતિક રિયતિ હિંદુસ્તાણી કરતાં બહુ બદલે બની જશે અથવા બની ગઈ છે એમ જ તેમનું કહેવું હવે તો લાગે છે. હિંદુસ્તાણી હિંસા અને ખ્રિસ્તની હિંસા બંને સરખી જ દ્રષ્ટિ છે આ દષ્ટિની તપાસ શ્રી. રામ-ભાઈ પટેલે 'કોને શરૂએ જાઉં?' નામના લેખમાં કરી છે. x તે દલીલો સામે શ્રી કિશોરલાલભાઈનો સોજવાન છે તે જાણવા મળે તો કી. એના કરતાં વિશેષ પ્રૌઢ રીતે સર રાધાકૃષ્ણને આ બેની હિંસાનો બેદ જણાવ્યો છે. + પણ કદાચ એ બંને દષ્ટિ થી

x જુઓ 'પ્રસ્થાન'નો સ. ૧૯૯૧-આસોનો અ.ક.

+ સર રાધાકૃષ્ણનું પઠના વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભિ-લાષણને અંગે આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી આ વિષયને સંગત વાક્યો આ છે

"To all right thinking men, the issues of this war are quite clear. There are some who believe that this war is a conflict between rival imperialisms, and there is not much difference between the allies and the axis powers. But the little difference there is, is vital and important. There are many injustices in the British System which are corrupting but that should not betray us into blurring the distinction between unfulfilled justice and a clean negation of justice. Every individual is obliged to choose one rather than the other. Even for those who suffer from the

કિશોરલાલભાઈને સ્વીકાર્યું નહિ હોય. પણ એ બંનેમાં સાધારણ વિવેકશુદ્ધિને વિચારમાં નાખી દે એટલે સમૃદ્ધ પોરાક છે તેમાં સંકા નથી.

અહિંસાનું ચક્રવર્તીપણું અને તેના દિગ્વિજયનો પ્રારંભ

શ્રી કિશોરલાલભાઈ આ બંને પક્ષને હિંસક અને એટલે વરુઓ કે પાગલો તરીકે ઓળખાવે છે, અને આપણે અહિંસક માનવતા સિદ્ધ કરી જંગમાં શાણ-પણની રચાવના કરી જોઈએ એમ કહે છે. હવે જ્યાં લગી તત્કાલ આત્મરક્ષાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો નથી ત્યાં લગી આત્મરક્ષાને માટે પ્રવર્તી હિંસાને પણ એક અત્યંત ગર્ભ નીચરૂપે આપણે ભલે ઓળખાવીએ, અને તે સફળ થાય તો તેને પેલા કરતાં સવાઈ હિંસકતા તરીકે જાહેર કરીએ, અને એ રીતે આપણી જાતને અહિંસક દષ્ટિ ધરાવવાનું ગૌરવ આપીએ. જો કે આત્મરક્ષા માટે અહિંસક બળને અલાવે હિંસક બળનો ઉપયોગ કરવો અનિષ્ટ છે, ગર્ભ છે કે પેશાચિક છે એમ તો ગાંધીજી પણ કહેતા નથી, અને સારસ સામનો કરવાની વાત તો હજી થોડા જ વિષય પર મૌઘાના આગ્રહે પણ કરી છે x આપણી અહિંસાને સંસ્કૃત કરી જંગની રંગબ્રુમિ ઉપર પોતાની જાતને નાચક તરીકે સિદ્ધ માની લેવી એમાં મને તેટલી નમ્રતા છતાં હિંદુસ્તાણી જેટલી જ ચક્રવર્તિત્વની ઘનન આવી શકે, અને પોતાની ભાવનામાં જ જંગનું

injustices of the British System, the duty is clear. It is to defend the cause of Britain and at the same time assist Britain to remedy the injustices which are manifestly inconsistent with her professed ideals. The failure to live upto these ideals is part of the cause of the present war."

x અને ઉઘા કામી રમખાણોમાં ગાંધીજીએ આત્મ-રક્ષાને માટે હિંસાને પણ આપ્યું હોવાની જે હિમાયત કરી છે તે જોતાં આત્મરક્ષા માટે પ્રવર્તી હિંદુસ્તાણી હિંસાને સવાઈ હિંદુસ્તાણી તરીકે કોઈ પણ રીતે ન્યાય-પૂર્વક ઓળખાવી શકાય નહિ.

આત્મતિક કસ્યાણુ છે એવો દાવો ને આપણે કરવા માગીએ તો હિટલર પણ તે દાવો કરે છે તે બૂલવું ન નેરેઈ. ઉપરાંત, જગતનો આ ખલ પ્રતિનાયક આપણને નાચકું મહત્ત્વ આપે તેમ છે કે નહિ તે પણ વિચારવા જેવું છે. હિટલરને પોતાની હિંસકતાની સફળતા વિશે સાચાંક કરી મૂકે તેટલી હદે ગાંધીજીની અહિંસા પહેાંચે તો જ કદાચ આ હિટલરશાહીઓની સામે અહિંસાને નાચકત્વ મળે.

હિટલરની દૃષ્ટિમાં કે ફિલસૂફીમાં ગાંધીજીની અહિંસાને કશું જ ગૌરવભર્યું સ્થાન નથી-એને નેટલો છિટનની હિંસાનો ભાગ છે તેના લાખમા ભાગનોય આ અહિંસાનો ડર નથી, છતાં આ અહિંસાને તેની સામે બૂઝી રહેલા પ્રતિનાયકનું ગૌરવ આપણે આપવું હોય તો ભલે.

આહુ સત્યાગ્રહનું સાચી ઐતિહાસિક ભૂમિકા

વળી આ નાચક અને પ્રતિનાયકની ભાષા ત્યારે જ સમુક્તિક બની શકે, ને માત્ર એ જે ભાવનાની તુલનાનો જ પ્રશ્ન હોય. આપી અત્યારે, જે યુદ્ધસંઘાતને અંગે આ મતભેદનો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે તેમાં, આ નાચક-પ્રતિનાયકની કંપના કોઈ પણ રીતે બંધ-ખેસતી થતી નથી. યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો ત્યારપછી ગાંધીજીનાં તથા મહાસભાનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ કેરી રીતે વિકાસ પામતાં સત્યાગ્રહ લગી આવી પડેાંઆં તે નેઈ જવાથી આ સમજશે. ગાંધીજીએ પોતાની અહિંસાને હિટલરશાહીની સામે સક્રિય રીતે અમલમાં મૂકવાને આ યુદ્ધને અંગે પોતાપૂરતાં જે જ પગલાં ભરવાં શક્ય નેઈયાં છે, અથવા કહો કે, ઉચિત ગણ્યાં છે-એક હિટલરને કાગળ લખવાનું અને બીજું દરેક છિટનને અપીલ કરવાનું. ને મહાસભા સાથે તેઓ સંડોવાયલા ન હોત તો આથી વિશેષ તેમણે કંઈ કર્યું હોત કે કેમ તે વિચારવા જેવું છે. તે પછી ગાંધીજીની અહિંસા મહાસભાની સાથેના સંબંધે જ પ્રગટ થઈ છે, અને તે હિટલરશાહી સામે નહિ પણ બ્રિટિશ શાહીપાદ સામે. એ અહિંસાએ પહેલાં તો મહાસભા છિટનને આ હિંસક યુદ્ધમાં બિનશરતી મદદ કરે એમાં જ અહિંસા નેઈ. પણ મહાસભાનું ખેય

જગતમાં અહિંસાની સ્થાપનાનું નહિ પણ હિંદ માટે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનું છે એ વાત પહેલી તકે જ મહાસભાએ સ્પષ્ટ કરી દીધી, અને પોતાની અમુક શરતો છિટન સ્વીકારે તો આ હિંસક યુદ્ધ ખેડવાની તેણે તૈયારી ગતાવી. પણ તેમ બન્યું નહિ અને મહાસભાએ અહિંસાને ખાતર નહિ, સ્વરાજ્યને ખાતર પણ નહિ પણ પોતાની અસ્મિતાના રક્ષણને ખાતર, ગાંધીજીને પોતાનું સર્વ સમર્પણ કરીને અત્યારે સત્યાગ્રહનું પગલું ભરવાનું ઉચિત ગણ્યું છે. એટલે આ યુદ્ધમાં સહાયભૂત ન થવામાં હિટલરશાહીના વિનાશની જે શક્યતા થી કિશોરલાલભાઈ જીએ છે તે રીતની શક્યતા કોઈ પણ કાળે નથી ગાંધીજીએ નેઈ, નથી મહાસભાએ નેઈ. વાણીસ્વાનંબ માટે સત્યાગ્રહ શરૂ થયા પછી ગાંધીજી અને મહાસભા બંનેએ હિટલર-શાહીના વિનાશનાં વિરાટ પગરણ માંડી દીધાં છે એમ કહેવું હોય તો કહી શકાય, પણ એ સમજવામાં હકીકત કરતાં કંપનાની ઉપર જ વિશેષ મદાર બાંધવાનો રહે છે.

અહિંસાનું શાણપણ

ન્યાં હિંસક પાગલપણાનો અને અહિંસક શાણપણનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યાં તો એ ગાંડપણ કે શાણપણ બેમાંથી એકને દલીલથી સિદ્ધ કરવું અશક્ય છે. એમાં નથી બહુમતીથી નિર્ણય થઈ શકતો કે નથી નિર્ણય થઈ શકતો પોતામાં શાણપણ છે એમ ગહેર કોઈ.

હા, આજે આખી દુનિયા જગમાં સંડોવાયલી છે અને ચંડનું લોહી વહેવાય છે, પણ તેથી બચાવ કરનાર પક્ષને જંગનો નશો ચડ્યો છે કે લોહી વહેવાવચ્ચામાં આનંદ છે એમ કહેવું સત્યથી વેગળું નથી. ને એમને જંગનો-હિંસાનો-નશો ચડ્યો છે તો આપણને અહિંસાનો નશો નથી જ એમ ખાતરીપૂર્વક કેમ કહી શકારો ?

આ યુદ્ધમાં ભાગ લઈ રહેલા બધા હિંસા-માર્ગીઓ હોઈ તે વડુઓ-માનવતાદોષીઓ-છે એમ કહી જમનમાં વિશ્વશ્રેમ અને માનવતા તો માત્ર આપણી અહિંસાની પાસે જ છે એમ અચિત કરવું

એ પણ નશાનું ચિહ્ન છે કે નહિ તે વિચારના બેબુ છે

શ્રી કિંગ્સફાલમાર્ક આ યુદ્ધનો વિરોધ કરના માટે બીજો એક તદ્દન રાજાશૂણ્ય યુદ્ધે ગૂઢ કરે છે, તે મોક, હિંદ સતત હોત તો તે તેણે મ્હોળે આ યુદ્ધમા લાગ લીધે ન હોત સ્વતંત્ર હિંદના-હિંસા મોક આ હિંસામોક સ્વતંત્ર થયે ન હિંદના-પરદેશ સાથેના મોકો કઈ રીતે ચર્ચા કરે તે જોઈ ની ન શકે. દરમિયાન શ્રી કિંગ્સફાલમાર્ક મ્હો નાખે છે તેમા જો રાજકાગળની રીતે વિચારીએ તો નરી હિતાવશ જ દેખાતું છે સ્વતંત્ર હિંદ આ યુદ્ધમા કયું વાળુ લીધું હોત તેનો વિચાર કરવા માટે જગતના આજે સ્વતંત્ર કહેવાતા દેશ રશિયા દર્જી અમેરિકા જે રીતે વર્તી-વિચારી શકે છે તેથી મ્હો દિશાસૂચન મળી શકે, * પણ એટલું તો એક્કસ છે જ કે પોતાની અહિંસા ઉપર મુન્તાક રહે ન હિંદ પણ જગતમા ચાલી ગયેના આ કે કોઈ ભવિ હિંમત યુદ્ધથી પોતાની જાતો ઉમેશ માટે નિર્ભય રાખી શકે તેમ નથી આ તરફ સ્વતંત્ર દેશોને પણ પોતાની સ્વતંત્રતા કે તટસ્થતાની સુરક્ષિતતા કમલી છે તે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે છે સ્વતંત્ર હિંદ પણ એ વેળા પોતાને આગળે ન આવી પડે એ લાગી આ યુદ્ધ જગતમા નહિ એમ માની બેસી ગઈ શકે તેમ નથી પણ તે વેળા એણે સચવાના જેવી કે અમેરિકાના જેવી એકપક્ષી તરફથી કેળવવાની રહે અથવા તો આ મોર હિંસક રાજાઓથી જે કોઈ કિસ્મોનો તેની સામે, જો તેણે અહિંસાનું ચાર્જીતવ આપવું હોય તો એક મોર અહિંસાને લગી લેવાને તૈયાર રહેવાનું રહે

ગાંધીજીનો સાત્તાત્મિક કમ્પેશન

આ રીતે હિંસાનાદીઓને લગભગ અ-માનવો કે અપ-માનવોની કસામા મુકી કઈ શ્રી કિંગ્સફાલમાર્ક

* આ લેખ લખવા પડે આજ લગીમા જે તરફ રોડ છતાં તે કેવી રીતે યુદ્ધમા સરમગ નબ છે, અથવા તેમના પર યુદ્ધ ચાલી પડે છે, તે ઉપર તો સચવાના જર્મન-આક્રમણથી તદ્દન દીસા જેવું સ્પષ્ટ હિંમત છે

તેમના ઉપર અહિંસાદષ્ટિની જે સગસાઈ સિદ્ધ કરે છે તેને વિષે આટલું વિચારના જેવું છે હવે તેઓ આત્મહત્યાનીઓની દષ્ટિ કરતા અહિંસાદષ્ટિની ઉચ્ચત્વતા જે રીતે સિદ્ધ કરે છે તે જોઈએ આમા શ્રી કિંગ્સફાલમાર્કની વિચારરીતિનું એ સંદર્ભવિષય જોવા મળે છે

આત્માર-ગીના સાત્તાત્મિક વ્યવહારોના આર્થિક સામાજિક કે રાજકીય ક્ષેત્રમા આધ્યાત્મિકતાની જીલ્પ મ્હો છે એમ હો તેમા આધ્યાત્મિકતાનું વર્ચસ્વ તેમને સ્થાપિત કરવું છે તો આ આધ્યાત્મિકતાના વ્યવહારોમા સાત્તાત્મિકતાની જીલ્પ છે એમ કહી જે સાત્તાત્મિકતાને તેઓ વર્તવ ગણે છે તેો બેજે જ કેવળ આધ્યાત્મિકતા ઉપર સાત્તાત્મિકતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવું છે પણ શ્રી કિંગ્સફાલમાર્કને આ જ ગિચિતિ આદર્શરૂપ લાગતી લાગે છે, તે એ કે, જગતભરમા કોના ગાંધીજીના સાત્તાત્મિક કમ્પેશનમા જ સાત્તાત્મિકતાનું તમા આધ્યાત્મિકતાનું પરમ મિલન છે, અર્થાત્ સાત્તાત્મિકતાએ થોડા વડુ આધ્યાત્મિકતા થવું અને આધ્યાત્મિકતાએ થોડા વડુ સાત્તાત્મિકતા થવું એમ નહિ થાય ત્યાં લગી સાત્તાત્મિકતાની ગિચિતિ કેવળ સ્થૂલ સ્વાર્થ-વચતાની મહેતાની અને આત્મહત્યાનીઓની ગિચિતિ જ્ઞાન, માયા કે લીલાના કોઈ વાદીની જગતથી કેવળ બિન્ન જોરી પ્રાબાળ્યકલિતતાની રહેવાની

શ્રી કિંગ્સફાલમાર્કનો હકીકતવાદ

આત્મહત્યાની મહાત્માઓના મત આપખૂડી જાગતમા પ્રમાણજનક ન હોઈ શકે એ જે રીતે શ્રી કિંગ્સફાલમાર્ક સિદ્ધ કરે છે તે વિષે વિચાર કરના પડે એક વાનુની જોખમ કે રી જરૂરી છે આ આત્મહત્યાનીઓની દષ્ટિ કે નિમિત્તો પ્રથમ શ્રી અગવિંદના અભિપ્રાયને અંગે જ જોવા થશે છે છતાં તેમા જગતના સરમગ મહાત્માઓને તેમા અભિપ્રાયના માની તે મધાના અભિપ્રાયોનું એવું સંવિન્ય નિરૂપણ શ્રી કિંગ્સફાલમાર્કએ કર્યું છે-તેમને કેવળ આત્મહત્યાની, માત્ર અમુકે મર્યાદિત ક્ષેત્રના નવકુમાર, રેફરેન્સિસ, પ્રાચીન ધોરણોના પુરસ્કાર કરનાર, માયાવાદી કે લીલાવાદી, એમ અને રીતે આપે આપે ઓગળાયા

છે કે તેમાંથી કયું વિશેષણ કે કઈ દૃષ્ટિ કોની છે તે સમજવું શક્ય રહ્યું નથી. આ પ્રશ્નની ઉપસ્થિતિ નેમના અભિપ્રાયને લીધે થઈ છે તે શ્રી અરવિંદને માટે શ્રી કિશોરલાલભાઈએ આ મહાત્માઓનાં આપેલાં વર્ણનોમાંથી એક લાંબુ પડી શકે તેમ નથી એ શ્રી અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનાર કોઈ પણ કહી શકશે. શ્રી અરવિંદનું દર્શનિદુ શ્રી કિશોર-લાલભાઈએ 'કેટલાક અ-ગૌંધીવાદીઓ'નાં મુખમાં જે મૂક્યું છે તે ક્યા આધારે છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. તેમજ આ વિષયનો મહાત્મામાંથી સિવાય બીજા કોઈ મહાત્માએ કોઈ ને ચત્તમ અભ્યાસ કર્યો નથી' એમ અભિપ્રાય નક્કર રીતે આપવા છતાં શ્રી કિશોર-લાલભાઈએ જરા ઉતાવળ કરી છે એમ મને લાગે છે. શ્રી અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિનો કે આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનો સર્વ રીતે તાગ લઈ લીધા પછી આ અભિપ્રાય ઉપર તેઓ આગ્રહ હોય તેમ હોય તો પછી, સક્ષમતાની, તેમની વ્યાખ્યા કો'ક ભૂલો જ છે એમ તત્ત્વજ્ઞાનના સાધારણ વિદ્યાર્થી પણ કહી શકશે.

શ્રી અરવિંદની, યુદ્ધસહાયમાં દૃષ્ટિ-

સામાન્ય વિચારકની

પરંતુ શ્રી અરવિંદની તત્ત્વદૃષ્ટિના કો'કાણેની આગત ખામીએ મુખ્ય એ તોપણ આ યુદ્ધ અંગેના તેમના અભિપ્રાયને મૂલ્યવર્ધમાં શ્રી કિશોરલાલભાઈએ મોટી ખૂલ કરી છે. એ ખૂલ એ છે કે, શ્રી અરવિંદે આ યુદ્ધ તરફ પેતાની સહાનુભૂતિ પેતાના મહાત્મા-પણુના કે આત્મજ્ઞાનના કે ચેત્તોપણુના લાગણી કરી, જ નથી. તેમણે મહાસના ગવર્નરને ફાળો નોક-લતા જે પત્ર લખેલા તેમાં જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે જ તેમના આ યુદ્ધને સંકલ્પ કરવાનાં તેમનાં પ્રત્યક્ષ કારણો છે. તેમના પત્રમાં નીચેના શબ્દો છે જે આપણા તરફથી યુદ્ધ પ્રસિદ્ધ થયેલા ન હોઈ તેને ફરીથી ઉતારવામાં વાંધો નથી. નવાઈની વાત તો એ છે કે, આપણા એક વખતના રાજકીય અમલ્લી એવા શ્રી અરવિંદના આ અભિપ્રાયને આપણાં અર્થિક હાલતોએ તેને મેજાનીને મુજબે પ્રગટ કરવાની જરૂર પણ બેઈ નથી, હોય એ તો. શ્રી અરવિંદ લખે છે:

"આ યુદ્ધ ન્યાયી સ્વરક્ષણ માટે તથા નાંજીવાદના ભયમાં આવી પડેલી પ્રગત્યો માટે લડવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ, લડાઈ એટલે સંસ્કારિતાના સ્વરક્ષણ માટેની બે અભ્યાર સુધી માનવજાતિએ જે સામાજિક, અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો જીવનમાં પિકસાર્યા સવગતો જગ્યા આ યુદ્ધ ઉપર આધાર રા' આ યુદ્ધની પરિણામ બેઠે માનવજાતિનું ભાવિ બાપકું છે. આ હેતુઓની સિદ્ધિ માટે જો તે સ જોમાં અમારી મદદ અને સહાનુભૂતિ, અગ્ર ર અને ચિદન વિજયી થશે એવી મુલાકાત બુને રાખ છીએ, અને તેના પરિણામ તરીકે પ્રગત્યો રાતિના અને એકતાના મુગતી તથા વધારે, સારી અ વધારે સહાનુભૂત જગતવ્યવસ્થા રચાય એવી રાખીએ છીએ."

શ્રી અરવિંદ ચિદનના પદમાં ન્યાયી સ્વરક્ષણ તથા બીજા પ્રગત્યોના રક્ષણો હેતુ છે એમ સ્વીકાર છે તથા સાંસ્કારિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના રક્ષણો આધાર આ યુદ્ધ ઉપર બુને છે. ગૌંધીજીની દૃષ્ટિ ચિદનના ન્યાયી સ્વરક્ષણનો સ્વીકાર એક કાળે કરેલી હતી, પણ હવે ચિદનની પ્રશ્નિને તે વિજયીની વડે તો તે સર્વોર્થ હિંતવરશાહી બનવાની એમ બેહેર ક્યાં પછી તેઓ તેમાં ન્યાયોપકું નેતા' હશે કે નહિ તે કહી શકાય તેમ નથી. દોષ-ચિદનને સંજોગોથી અપીલ અનુસાર તેનો અમલ ચિદન દ્વારા ન્યાય ત્તાં લગી અર્થિક દૃષ્ટિને ચિદનનો પક્ષ ધર્મ્ય તો ને જ લાગી શકે. અને એ દૃષ્ટિ પ્રમાણે એ પણ ખરું કે, આ યુદ્ધ હિંસક છે માટે, તેને અતે, સાંસ્કારિક કે આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો કાઈ પણ અવશેષ રહેવાનો જ નથી, પછી જો તે પણ જીતે, એ જીતને અતે જગત માટે લગાતર અસંસ્કારિતા અને હાનુણ અનાધ્યાત્મિકતા જ મોગવવાની રહેવાની. માત્ર અર્થિકતા જ જગતમાં યુગ્ગંકારિતા અને આધ્યાત્મિકતાનું રક્ષણ કરી શકશે.

હા, આ પત્રમાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનાં રક્ષણની વાત પણ આપે છે, પણ એ મૂલ્યો હિંસા દ્વારા પોતાનું રક્ષણ મેળવવા છાં છે એટલે આ અર્થિકતા કે જે

સર્વ પ્રમાણની હિસા ઉપર વિજયી થવા છડે છે તેની મનોધી ભુદા, એવુ જ નહિ, જીવંતર પણ ખગ જ, આધ્યાત્મિક મ રોડુ રક્ષણ અને તે દિસા દારા નહિ નહિ, આવી આધ્યાત્મિક દષ્ટિ આપણા ગંભીર માટે પ્રમાણભૂત ન જ બની શકે, એવુ જ નહિ તેનું અનુચિત પણ જોખમમય નીવડે 'શુદ્ધિ અને હૃદયના વિમલતા અને નિર્વ્યાપ્તતા અત ગણ્ય' ની રીતે એમ શ્રી ક્રિશ્નાચાર્યનાર્થની સામાન્ય મનુષ્યને સલાહ પડે ?

ગાંધીજીની અહિંસામાં નિષ્કોણાગ ગણિ ?

હા, આપણે એ સીમરુ જ પડશે કે શ્રી અગ્નિદે આ પદમાં જે દષ્ટિ સૂચી છે તે હિંસાની નહિ પણ શિખરની દિસાને ન્યાયી કાગે છે જ-તેના વિજયમાં ગંભીરતાનો અને આધ્યાત્મિકતાનો વિશ્વ ભુએ છે શ્રીક્રિશ્નાચાર્યની અને ગેમના મન પ્રમાણે ગાંધીજીની દષ્ટિ આ સુદમાં ન્યાયી જગતમાં જેટલી રિશ્તી છે તેટલી સરખાવવાનો અને આધ્યાત્મિકતાનો પગાળ્ય અને વિનાશ જ ભુએ છે એ ત્રણેનું રક્ષણ માન ગાંધીજીની અહિંસા જ કરી શકવાને સમર્થ છે વારુ જો તેમ હોય તો આ અહિંસાએ પોતાના પૂર્વજગથી પ્રદાન થતું જોઈએ અત્યાગના સત્યાગ્રહ પાછા અહિંસાની જગતની પની રાખિ દિવિજય પ્રદા નીચી છે કે નહિ એ વિષેની હકીકત ગમે તે હોય છતાં તેના સામર્થ્યનો જે દાવો કરવામાં આવે છે તેની પ્રત્યક્ષ મર્યાદા પ્રતિતિની ઘડી જેટલી બહેરી આવે તેટલી સારી એવી વિશેષ આપણે શુ છચ્છી શકીએ ? પણ એ પણ વાદ રાખવા જેવું છે કે જગતના સાધારણ શુદ્ધિવાળા માણસોને માટે પ્રમાણભૂત વસ્તુ તો જ સફળ થઈ શકે-પોતાના દાવાની સત્યતા સિદ્ધ કરી આપી શકે-તે જ છે જગતના સામાન્ય માણસને કોઈ મહાત્માનો મહાત્માને ખાતર મોક નથી જો આપણી અહિંસા પોતાની વિશ્વવિજયની રાક્ષિ સિદ્ધ નહિ કરી આવે તો આપણા સસારે ચનવવા છડતા સામાન્ય બધુઓને માટે, આપણા ગમે તેટલા પ્રયત્નો છતાં કેવળ અહિંસાના દાવાને લીધે જ ગાંધીજી પણ પ્રમાણભૂત કરી શકી નહિ

આધ્યાત્મિકતાના પ્રદેશમાં-ગાંધીજી

અને શ્રી અગ્નિદે

શ્રી ક્રિશ્નાચાર્યનાર્થ તરફથી આપણી વિવેચનુદ્ધિને અનુસરવા માટે જે સલાહ મળી છે તે ઉપર વિચાર કરવાની જરૂર ન આવતી આવતું જીવંતરમક વિચારેતુ પ્રાથમિક પણ હવે જરૂર આ પ્રશ્ન ઊભો થયો છે જ તો આ જે મહાત્માઓની આધ્યાત્મિકતાનો વિચાર કરે જરૂરી છે આ જે મહાત્માઓ જસારે જગતમાં ચૂપ જવા ઉસારે આપણી સ્વતંત્ર વિવેચનુદ્ધિને શ્રી ક્રિશ્નાચાર્યનાર્થને જેટલા ધક્કો મારી આપ્યો તેટલો નહુ જ આદર્શગીવ છે પણ તેથી આપણી મૂંઝવણ ટોરે તેમ નથી શ્રી ક્રિશ્નાચાર્યનાર્થ એમ કહે છે કે આમાં મતભેદ આદિવિજયી છે ગંભીર અને આધ્યાત્મિક રોજના મહાત્માઓ વચ્ચે તો હોય પણ કેવળ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ આ ભેદ છે માટે મનનેદથી ગતગણુ નહિ પા આપણા મરમગ પ્રમાણે જવાં પ્રદા ભેમે ત્યા જરૂ જગતમાં સત્ય તો એક જ છે હવે જો આ જે મહાત્માના દર્શનમાં સંપૂર્ણ સત્ય છે એમ કાગે કરે તો હોય તો મેમથી એક જ સાચા હોઈ શકે અથવા તે દર્શનને અપૂર્ણ હોય તો તે પેના કેમ એક પગમસાવવા અથ જેવું જ હોય

ગાંધીજીની મહત્તા

સામાજિક કમંચોગીની કે આધ્યાત્મિક જોડાઈની ?

પોતાના સત્યની મર્યાદા વિશે ગાંધીજી જેટલા નિખાવસ છે તેના તેમના અનુચારીઓ નથી એ એક મુશ્કેલી છતાં સાચી હકીકત છે ગાંધીજીએ પોતાના જીવંતરે આત્મિક સત્ય તરીકે કરી ઓળખાણુ નથી બનકે તે મૂળ સત્યથી ભિન્ન એવું પોતાનું કેવળ મ પનિર પણ હોય એમને સુધી સ્વીકાર્યું છે વળી શ્રી ક્રિશ્નાચાર્યનાર્થ જોને ગાંધીજીની બધા મહાત્માઓથી સર્વોચ્ચિત્ર મહત્તા જણાવે છે તે આધ્યાત્મિક દષ્ટિની સામાજિક કમંચોગમાં પ્રથમ વાર થતી પ્રવૃત્તિ પોતે જ કરી છે એવું પણ ગાંધીજી માનતા હોય તેવું નથી ગીતામાં આ જ વસ્તુ નથી તો શુ છે આણુ અથવા જમનું કહેવાણુ અર્જુનને કમંચોગમાં પ્રેરવા માટે જ નથી ? પણ હા કમંચોગ એટલે ગાંધીજીનો ચોદય

૧૫ રચનાત્મક કાર્યક્રમ, અથવા મંગળપ્રભાતનાં મંગળ તેટલાં જ મતો, એ અર્થમાં ગાંધીજીની અપૂર્વ-
|| સ્વીકારાય. પણ ગાંધીજીને મન આ રચનાત્મકતા
ઇયમ છે કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ પ્રથમ છે? જે ઈશ્વર-
પ્રેરણાનો ગાંધીજી પોતે એકરાર કરે છે તેને ગાંધીજીના
જીવનમાં પ્રથમ રચના છે કે એ પ્રેરણાના અંશક
સંતોષમાં યતા અદિર્લક્ષી રમૂલ કર્મને ?

આ રચનાત્મક કાર્યક્રમનું મહત્વ સ્વીકારવા છતાં
એ વાત સમજી શકાય છે કે, એને યોજવા માટે
આધ્યાત્મિકતા અનિવાર્ય જ છે એવું નથી. બીજો
કોઈ વ્યવહારુ નેતા પણ આવો કાર્યક્રમ આપી ન
શકત ? કોઈ બીજા દેશકાલમાં ગાંધીજીનો રચનાત્મક
કાર્યક્રમ લુપ્ત જ હોત, અને અહિંસા દૃષ્ટિમાંથી જ
રચનાત્મક કાર્યક્રમ સંભવી શકે તે પણ સાચું નથી.
રાષ્ટ્રપ્રીય સ્વાતંત્ર્યની પહેલાં કે પછી પણ રચનાત્મક
કાર્યક્રમમાં તો હિંસાવાદીઓ પણ માને જ છે તે ?
રચનાત્મક કાર્યક્રમમાંથી એક જ વાતનું નિરીક્ષણ
હરીએ. કોંતવાની બાબતમાં ગાંધીજી રમૂલ ક્રિયા
કરતાં તે પાંચળની માનસિક ક્રિયા ઉપર જ વિશ્લેષ
ભાર મૂકે છે. ઈશ્વરપ્રેરણાની બાબતમાં તેમના આત્મ-
કથામાંના શબ્દો જ નોંધો : “ મારે જે કરવું છે
તે તો આત્મદર્શન છે; તે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર છે,
મોક્ષ છે. મારું ચલનવલન બધું એ જ દૃષ્ટિએ થાય
છે. મારું લખાણ બધું એ જ દૃષ્ટિએ છે અને મારું
રાત્રપ્રકરણી ક્ષેત્રની અંદર અપ્રવાવું પણ એ જ
વસ્તુને આધીન છે.” x

આમાંથી ગાંધીજીની સાંસારિક કર્મયોગિતાની
મહત્તા તારકસી કે આધ્યાત્મિકતા તારકસી એ દરેકના
સંસ્કારની બાબત છે. સંસારમાં રહીને જીવનારને માટે
ગાંધીજીની મૂળ મુદ્દમ શોધનું ‘રમૂલ રાજનૈતિક’ કે
સામાજિક કે આર્થિક કાર્યમાં પરિણમવું જ પરમ
મહત્ત્વનું હોઈ શકે, પણ ગાંધીજી માટે તેને પ્રથમ
રચના નથી. આ શોધના માર્ગે જતાં પોતાની અસાર-
લગીની બંધી કર્મયોગિતાનો ત્યાગ કરવો પડે, પોતાના
કાર્યક્રમો ફેરવવા પડે તો તે પણ કરવા ગાંધીજી તૈયાર

છે. પણ ના, એ મુદ્દમનો રમૂલ વ્યવહાર જ આપણે
માટે સર્વસ્વ ગણવો જોઈએ એ જ સાંસારિકતાનું
અને સાધારણતાનું તો પ્રધાન લક્ષણ છે.

અહિંસાની અપૂર્વ શક્તિની ગાંધીજીને ઝાંખી

આ ઈશ્વરપ્રાપ્તિને માર્ગે જતાં ગાંધીજીને અહિંસાની
ભાવના હાય લાધી છે, પણ એ અહિંસા એક સાધન
છે, કર્મ દરવાની એક દૃષ્ટિ છે-નીતિ છે, છતાં તે પરમ
સત્યથી સિક્કાની બીજ બાબુ જેટલી અવિચ્છેદ છે.
વળી એ અહિંસામાં અપૂર્વ કર્મસામર્થ્ય પણ છે એમ
પણ ગાંધીજી કહે છે. તેઓ સ્વીકારે છે કે, આ અહિં-
સાનો સંપૂર્ણ ઉદ્દેશ પોતાનામાં પોતે, બીજાઓ કરતાં
ધણી, છતાં પૂર્ણરૂપે પ્રગટાવી શક્યા નથી, અને એટલે
જ તેઓ અહિંસાનો પોતે ધ્વજ છે તેટલો દિગ્વિજય
સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. વળી એ પૂર્ણતાની તેઓને
ઝાંખી પણ થયેલી છે. તેઓ લખે છે: ‘સંપૂર્ણ અહિંસા-
ને વાણીની કે દક્ષમની મદદની જરૂર નથી. જો આ
બે સાધનની તેને જરૂર નથી તો તેને માટે સંપ્રયગની
પણ જરૂર નથી. અહિંસાથી તરબોળ એવા પુરુષ કે
સ્ત્રી માટે માત્ર કોઈ વસ્તુની ધ્વજ જ કરવાની હોય છે
અને તે બંને છે. આ સસ હું મારી કંપનામાં પ્રત્યક્ષ
કરી શકું છું. શાસ્ત્રોમાં પણ તે કહેવાયું છે. પરંતુ
મારો અનુભવ આ બાબતમાં નહોતો જ કદી શકાય,
અને તે એટલો બધો નહોતો કે એના ઉપર આધાર
રાખવાનું હું કદી શકું તેમ નથી.” x

પ્રામાણ્યનો આમલ-કેને ?

ગાંધીજીના આ શબ્દોને પ્ધાનમાં રાખીને, શ્રી
કિશોરલાલભાઈ પેલા આત્મજ્ઞાનીઓના પ્રામાણ્યને
જે નિર્મળ કરી નાખવા માગે છે તે દૃષ્ટિ વિચારવા
જોઈ છે. પણ એક પ્રશ્ન એ પણ થાય છે કે, શ્રી
કિશોરલાલભાઈને એકની પ્રમાણ્યમૂલ્યનાનો આમલ કર-
વાનું અને બીજાનીનો નિર્વેષ કરવાનું યા માટે જરૂરી
જગ્યા છે ? કોઈ પણ મહાત્માએ પોતે જ પ્રમાણ્યમૂલ્ય
છે એવું કોઈ પણ પારો સ્વીકારવા ધ્વજનું હોય એમ
જગ્યાનું નથી. શ્રી અરવિંદે પોતાના અભિપ્રાય પાછળ
પણ પોતાના એક અનુભવનું પ્રામાણ્ય મૂક્યું નથી.

ગાંધીજી પોતે પણ પોતાનું પ્રામાણ્ય જગતે સ્વીકારતું જ નોંધ્યો એવું કહેતા નથી. તેઓ પોતાની અહિંસાની અપૂર્વ પ્રયોગશ્રુતિ જેવા રાજકીય ક્ષેત્રમાં પોતાના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરવાનો આગ્રહ સેવતા નથી અને પોતાનો અસ્વીકાર કરવાની તેમણે વારંવાર ઠેકા ઠેકાંને વાત કરી છે. પણ છતાં ગાંધીજીનું પ્રામાણ્ય જ ઇષ્ટ હોઈ શકે અને બીજા આત્મ-જ્ઞાનીઓનું નહિ એમ સ્થાપિત કરવાની શ્રી કિશોર-લાલભાઈને કઈ આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે તે સમજાતું નથી. તત્ત્વતઃ પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર તો દરેક જણે પોતે કરવાનો છે. શ્રી કિશોરલાલભાઈ પોતાને માટે ગાંધીજીનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે અને બીજાનું નહિ તે સમજી શકાય, એ પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર સર્વસામાન્યરૂપે જગતમાં થાય એવી ઇચ્છા. સેવે તે પણ સમજી શકાય, પણ એકના પ્રામાણ્યનો સ્વીકાર અને બીજાનો નિષેધ સર્વસામાન્યરૂપે ઉચ્ચારવો એ, લાપાલોચી ન થયું હોય તો, અસહિષ્ણુતાનું જ એક લક્ષણ બની જતું લાગે છે.

ગાંધીજી- 'મારે એક ડગલું બસ થાય.'

શ્રી અરવિંદ-?

ગાંધીજીની અહિંસાના દર્શનની અને તેની પ્રાપ્તિની આ સ્થિતિ છે. તેઓ કહે છે કે, આ બાબતનું સળંગ દર્શન મારી પાસે નથી. બીજું પગલું ક્યુ હશે તે પોતે હું જાણતો નથી કેવળ ઈશ્વર ઉપર જ મારો આધાર છે. મારે માટે એક ડગલું બસ છે x આમાં ગાંધીજીની અપૂર્વ શક્તિ તથા જેટલું છે તેટલાથી સતોષ માનીને પણ ચાલવાની જ્યારે દિગ્મત દેખાય છે એનો આપણે સ્વીકાર કરવો જ નોંધ્યો.

હવે આ બાબતમાં, જેમના અભિપ્રાયને લીધે આ જનજન ઊભી થઈ છે, તે મહાત્માની સ્થિતિ કેવી

છે તે જોઈએ, શ્રી અરવિંદ એક કાળે રાજકીય નેતા હતા. તેમણે તે ક્ષેત્રનો પડખો ત્યાગ કર્યો એ બાબતની વાત છે. અનેનાં જીવનમાં ઈશ્વરની શક્તિને સરખું સ્થાન છે. હવે સહી કર્મ કરવાની વાત. આ બાબતમાં પાયાની મુદતતા હોવી જોઈએ એ પણ અને સ્વીકાર છે. ગાંધીજીએ પોતાની અહિંસાની મર્યાદાનો સ્વીકાર કરી તેના પર બીજા કોઈને ચલુતર કરવાની સલાહ આપવાની પોતાની અશક્તિ જણાવી છે તે પણ આપણે જોઈએ, શ્રી અરવિંદ પણ પાયાની સંપૂર્ણતાની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. માત્ર આ બે વચ્ચે ભેદ એટલો છે કે, ગાંધીજી જેટલું કંઈ પોતાની પાસે છે તેટલાથી કામ ચલાવી બાહ્યક્ષેત્રમાં કામ કરવા તૈયાર છે, શ્રી અરવિંદ તૈયાર નથી. તેમણે ૧૯૨૨ના નવેમ્બરમાં સફળ દેશબંધુ દાસને લખેલું કે...

'I am determined not to work in the external field till have the sure and complete possession of this new power of action-not to build except on a perfect foundation.' 'ત્યાં સુધી મને આ નવી કર્મશક્તિ ઉપર મુદ્દ અને સર્વ રીતનું સ્થાપિત ન મળે ત્યાં સુધી બાહ્યક્ષેત્રમાં કામ ન કરવાનો-ત્યાં સુધી પાવો સંપૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી જરાકે ચલુતર ન કરવાનો-મારો નિશ્ચય છે. x

આ શબ્દોમાંથી જોઈ શકાશે કે જેને આપણે ગાંધીજીની અપૂર્વ સાંસારિક કર્મયોગિતા કહીએ છીએ તે શ્રી અરવિંદના લક્ષ્ય બહાર નથી. પણ તેમની રીત જુદી છે, ગાંધીજી પોંડે તે અપૂર્ણ આધારથી ચલાવી લેવા માગતા નથી, એટલે તેમની દૃષ્ટિમાં દુરમ છે. એટલા માટે જ તેમનું મંતવ્ય સાંસારિક કર્મક્ષેત્રમાં અપ્રમાણિત થઈ જાય કે કેમ તે વિચારવા જેવું છે.

—આહુ

અનન્યતાની વાતો

શ્રી. 'આનંદેશ'

શ્રદ્ધાનંદ જેટલો જગતના ભોગવિલાસ અને વહેવાર-તહેવારથી અલિપ્ત રહેતો, તેટલો જ એના સંદવાસમાં આવનારાનાં હૃદયમાં ચોક્કસ પ્રકારનો મોનપ્રભાવ પાડતો.

કુટુંબકળીલા અને પત્નીપરિવારને દુનિયામાંથી વળાળ્યા પછી એના જીવનમાં આનંદ, સુખ, આશા-જે કંઈ તે-એની એકની એક પુત્રી આકાંક્ષામાં કેન્દ્રિત બન્યાં હતાં.

આજીવિકાસંપાદનપ્રવૃત્તિથી પરવાર્યા પછી એના જીવનની મોજ કાં તો ક્ષાના વિદારે હ્રુવન કરી કોઈ માર્ફવભૂયાં સૌંદર્ય અને જીર્મિભૂયાં ચિત્રો દોરવામાં, અથવા તો આકાંક્ષાના જીવનમાં સંસ્કાર અને સદામાર પોતે એવી વાતો કરવામાં સમાઈ રહેતી, ધર, ક્ષાભવન, પીંછી અને વિવિધ રંગોની કપડા જેવી મનોહર-મિલાવટ-માનસસરની મન-મોહક હંસલી જેવી આકાંક્ષા, આટલો અદ્ધાનંદના જીવનજગતનો વિસ્તાર હતો.

માનવી સંસ્કારી હોય કે અનન્ય, અમીર હોય કે રાંક, જીવનનો સુખિયો હોય કે દુઃખી, પરંતુ એની આવરદાના દિવસો જેમ જેમ વ્યતીત થતા જાય છે તેમ તેમ દિવસ જો એના અંતરમાં, રહ્યા સહ્યા જીવનમાં, કોઈ ને કોઈ, એના ગળ જેટલી જ પથ્થ, મંદસ્વાકાંક્ષા ગમતી જ હોય છે.

આકાંક્ષા જેમ જેમ મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ એનો ચિંતાનો ભોજ અદ્ધાનંદના હૃદય પર વધતો આવ્યો. એની ઝોગખપાગખવાણું પ્રત્યેક કુટુંબ અને મુલાને એની નજર સામે તરવા લાગ્યાં. એમાંથી ક્યા મુલક સાથે આકાંક્ષાનું લાભ ધાવ તો એનું જીવન સુખી નીવડે એ વિચારમાળાએ અદ્ધાનંદ નિરંતર ખૂલ્યા કરતો. અજીર્ણિનંદો એક દિવસ એના બાળમિત્ર નવનીતરાયનો મિલાપ એની આંખોમાં

કરી ગયો. સાથે રમેલાં-ફૂટેલાં આકાંક્ષા અને મિલાપનાં મનના મેળ મળવા એને બહુ જ સહેલા લાગ્યા.

પરંતુ આયારે તો નવનીત મોટો સોશિસિટર હતો. મિલાપ એલ. એલ. બી.ના ઉદ્દેશા વર્ષમાં હતો. નવનીતની આમદાનીની દૃષ્ટિએ અને આર્થિક સરખામણીએ પોતે એની હેડીને તો નહોતો-અને આટલા લાંબા ગાળા પછી વિચાર, વિદ્યા, ધનલાભ અને સંસ્કારોથી સન્નિજત થયેલા મિલાપને આકાંક્ષામાં કેટલી મમતા હોય એ પણ એક મોટો પ્રશ્ન હતો.

“બાપુ!” આકાંક્ષા ક્યારની જોની જોની વિચાર-મગ્ન પિતાને નિહાળી રહી હતી, પરંતુ અદ્ધાનંદે આકાંક્ષાને સાદ સાંભળ્યો નહિ.

“બાપુ! આટલા બધા ગંભીર વિચારો કરી આ વેળા ચિત્રોની હરીફાઈમાં ‘નોબેલ પ્રાઇઝ’ લેવું છે શું?”

અદ્ધાનંદે ચમકીને આકાંક્ષા સામે જોયું અને અસ્વસ્થતા રાંકવા હસી દીધું.

“તું કદપના આપે તો એમ બનવું કંઈ અસંભવિત નથી!”

અદ્ધાનંદે આકાંક્ષા સામે જોયું. એને લાગ્યું કે આકાંક્ષા ‘કંઈ દબાવતી જાય છે.’

“બાપુ! ચાલો એક સેટ રમીએ.”

“પથ્થ એક શરત, તારે રીવર્સ રમેશીઝ (Reverse smashes) ન કરવા.”

“વાહ! કાલે તો કહેશો કે તારે પીંગ્પોંગના ટેબલ પાસે જ ન આવવું!”

અન્ને બાપડીકરીએ રમન શરૂ કરી. આકાંક્ષાની એકએક ‘સરવિસ’માં ‘સ્પીન’ હોય. એકએકની દિશા જુદી હોય ને આકાંક્ષાને ફસડેજતો ‘સેટ’ મળ્યો તો બાર જ વગાડી દે. અંતે અદ્ધાનંદને આકાંક્ષા ‘લવમેટ’ આપે જ રહી.

“હે બાપુ ! મિલાપને રમતા આવડતુ હશે ?”
 શ્રદ્ધાનંદને આશ્ચર્ય થયુ આમણાને એમણેક
 મિનાપ ક્યારથી હૈયે ચડ્યો ? એને વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા
 હતા કે જે માનનીતુ ગળુ મરીએ એ માનવીને
 એની યાદ અવસ્ય થાય જ

“એ તો જ્યારે મળીએ ત્યારે જાણીએ હવે
 તો મોટા યર્ષ મોડો હશે હા કે !”

“તમારે મનથી તમારી દીમરી મોડી થાય
 અને બીજાના બાળકો એવડા જ રહે, મ !”

આમણાએ હસી દીધુ—“બાપુ !”

હમેશાં દુનસીપૂત કરી સૂર્યને અર્ધ આપતી
 આમણાના નિત્યનિશ્ચમની શ્રદ્ધાનંદને યાદ આવી—એને
 લાગ્યું કે આમણા મિનાપ જેવા વગેરે માટે હમેશા
 રત્નિત કરતી હશે

‘આમણા ! શરીરકામને તારી જાતુ ફિકર
 થાય છે, હા !’

આમણા પાસે મંત્રી વાત મગની—ગણવાની
 પુક્તિ ખોળના શ્રદ્ધાનંદના કપાળ પર કંચલીઓ પગી

કાકા ખગેને ? ધાન તમાગ ધરતુ ખુગાડુ ને
 ચિંતા કામ મે ?

‘શુ મહેતા તા જણે કે ?’

એની વાતો હશે વગી મૂળ કે થડ વગરની ?
 હસતા હસતા વાત કરતી આમણાને જોઈ શ્રદ્ધાનંદને
 થયું કે એનામા ચતુરાઈ વધતી જાય છે

“એક સાથે એક કડીના બાગ મુરતિયાના
 નામ દીધા ?”

‘પછી ?’

“જે કંઈ ‘જણાવવા હોય તો વસાવળી થાય,
 વર જેવો વર ખતાવ તો વગી વિચાર કરુ હ
 ’ કારે આમણાના અતમ્ભા વિચારોનો
 સવગળાટ શરૂ થયો

“એમાં તારા નવનીતમમના મિલાપનું નામ
 પછી આવ્યું પણ હું તો મુઠો રહ્યો અને એ લાઈને
 રોમરોમ રાઈ ચડી ગઈ !”

આમણાએ મોટેથી હસી દીધુ શ્રદ્ધાનંદ સાથે
 પુરા થો

“બાપુ ! મોહુ તો ગતુ રાતુ જોળ થયુ હશે !”

“તે બગાડુ ચિતાર આપ્યો મને યાચ છે કે
 તપી ગયેલા માનનીતુ મો ચીતરતુ હોય તો સચો
 મકાને સ્વીકવવા !”

બન્ને બાપદીમરી પગવાર ચૂપ ગઈ શ્રદ્ધાનંદ
 હાથના વર્તમાનપત્રની ધરી પર ધરી વાળતો વિચાર
 નિમમ્ભ બેઠો હતો, અને આમણા દુનસીપૂત પછી
 તોડેલા હથેળીમાના દુનસીપૂત પાન અવગસલ કરતી
 હતી બન્નેના અતરમા એક જ વાત ઊઘી હતી

‘નવનીત માને ખરે ? શ્રદ્ધાનંદથી બોલી
 જવાય

‘પણ માવતરને માનવાવાળા કેટલા ?’

આમણાના સીધા-સાદા મુખ શ્રદ્ધાનંદ ચમકા મોડો

‘મિલાપનું મન હોય તો નવનીત જરૂર માને

મુઠવા આમણાને લજ્જા અનુભવી

‘બાપુ ! નાહક ચિંતા શુ કામ કરતા હશે ?’

હાથમાના ત્રાનાના લોગ પગના જમે અચારના
 મુઠર ચિત્રોના અવનોમન આડે લજ્જાને ઢાકતી
 આમણા બોલી

લાજના રૂઝિગત ગિવાજને તિરાજની આપવા
 મથતી ધુવતીઓને લજ્જાને-શરમને-દાકવા માટે
 કાઈને કાઈ જોહુ તો શોધતુ પડે છે પછી આજ
 વખતો મુંદર અતરપ શુ જોરો ? લજ્જા રહે અને
 સૌઈ દશ-મેવસાય આમણા મનમાં વિચરતી હતી

‘બાપુ ! એબીજીના ઝણુ લેરાદેવા સરળર્થ
 હશે તો જાણ મારીને માનશે સ્ત્રી આમણા આલી
 ગઈ

ને ઊઘીને ઊભી થતી જોમરીની આવી પડાડ
 જેવી શ્રદ્ધા સાથે પોતાની નિર્મોલ્ય ચિતરતિનુ માપ
 મતા શ્રદ્ધાનંદને દપાલીએ એના નામના સંબોધને
 ચમકાવ્યો દપાલીએ પરબીરિયુ કેટી ચા રો મયો

શ્રદ્ધાનંદ મગળ ઉડાડો

પૂજ્ય શ્રદ્ધાનંદભાઈ,

આપ જેના સંસ્કારી અને પીઠ પુરુષના હાથમાં આ પત્ર મૂકી ધૂળતા વહેરી લેવાના આદેશનો મને જરાયે ડર નથી, કારણ કે મને લાગ્યું કે મારા જીવનનો પ્રશ્ન હું જ છું.

એલ. એલ. બી.ની મારી આ હેતુની પરીક્ષા છે તે પછી મારે લગ્ન કરવાનો વિચાર છે. આકાંક્ષાને હું ભૂલ્યો નથી. બાલપણનાં મુંઝવે સ્વપ્નાં અને સમજાણોની ભવ્ય પ્રેરણા મને આકાંક્ષામાં વધારે શ્રદ્ધા બેસાડે છે.

! અમારા કુટુંબ સાથે સંબંધ-સાંકળીએ જોડાવાની આપની ઇચ્છા હોય તો મારા બાપુને લખશે, હું તો સંમત છું.

મેં મારા જીવનને અમુક ખેંચ અને સિદ્ધાંતથી ઘડ્યું છે-અને એ તમને માન્ય રહેશે? હું ઘુમટામાં માનતો નથી. વેવિશાળ કન્યાને જોયા પહેલાં કરવું નહિ, લગ્નનાં ખોટાં ખર્ચ કરું નહિ અને કરવા પછુ ન હઉં.

જે તમારી મરજી હોય તો હું એક આંટો ત્યાં આવી જઈ.

કોઈપણ સંભોગમાં આ સંબંધ બાંધવાનો ન હોય તો કૃપાની રાહ મારો પત્ર મને પરત કરશે.

લી. હોરુ
મિત્રાપનાં
પંદન.

પગથાર તો પત્ર વાંચી શ્રદ્ધાનંદ સ્તબ્ધ બની ગયો. એને લાગ્યું કે વીસમી સદી પુરજહારમાં આવી ગઈ છે. ક્યાં ત્રીજી વ્યક્તિની મિષ્ટિથી એકબીજાની સંમતિ પર થતી વેવિશાળની વાતો અને ક્યાં બેધડક સીધી શરતો સાથે લગ્નની ઉમેશ્વારી કરનાર મિત્રાપ જેવો યુવક! મિત્રાપની નિખાલસતાથી શ્રદ્ધાનંદ ખુશ થયો. એની દિગત, પોતા પર દાખલેલી શ્રદ્ધા અને આ સ્વતંત્ર માનસની શ્રદ્ધાનંદ પોતા પર છાપ પડતી અનુભવી. એને યશું કે જે વસ્તુ પોતે વાંચી રહ્યો હતો એ સ્વયં હથેલીમાં જ આવી પડી છે.

“આકાંક્ષા! મિત્રાપનો કાગળ આવ્યો છે.” શ્રદ્ધાનંદ પત્ર હાથમાં લીધો, ઊંઘ્યો, એના અવાજમાં ફટ પડી હતી.

શાક વધારવાના. છમકારામાં શ્રદ્ધાનંદનો હર્ષભર્યો સાદ આકાંક્ષાએ સાંભળ્યો નહોતો.

“વાંચ, મિત્રાપનો છે.” રસોડાના ઉંચરા પર પત્ર મૂકી શ્રદ્ધાનંદ ચાલ્યો ગયો. આકાંક્ષાને એકલી ઊંડાવામાં એને ડહાપણ લાગ્યું.

થોડીવારે આકાંક્ષા શ્રદ્ધાનંદ પાસે આવી લાડે એની આંખોનાં પોપચાં શરમના લાડે ઢળેલાં હતાં.

“નવનીતકાકાને શું લખ્યું?”

“નવનીતકાકા પાસે બેપજારો! આવો, હું શેઠલી માંડું, તમે જુખ્યા થયા હશે!” કહી આકાંક્ષા ચાલી ગઈ.

એ જ રાત્રે શ્રદ્ધાનંદ મિત્રાપને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:

ચિ. મિત્રાપ,

જેટલા તમારા વિચારો અને સિદ્ધાંતો મને ગમે છે એટલી જ તમારી નિખાલસતા અને નીડરતા જોઈ હું રાજ થયો છું. તમારા જેવા ચિંતિત અને સંસ્કારી સુઝ યુવકને કોઈપણ માળાપ પોતાની કન્યા આપવાનું મન કરે એમાં શક જ નથી.

તમારા વિચારો, આદર્શો, સિદ્ધાંતો તમે અમલમાં મૂકી શકો એટલી સ્વતંત્રતા નવનીતમાર્ગ ન્યારે તમને આપે ત્યારે લખજો, હું ખુશીથી તમારો સ્વીકાર કરીશ.

આ ગ્રંથ યાચ કે ન યાચ પરંતુ મને તમારો કાગળ જરૂરનો નથી-આ સાથે પાછો બીડું છું.

સિ.

રેદાદીન

શ્રદ્ધાનંદનાં

ગુલાશિય

“લે વાંચ!” શ્રદ્ધાનંદ પત્ર આકાંક્ષાના હાથમાં મૂક્યો.

આકાંક્ષા પત્ર વાંચી “ફક્ક” કહી ચાલી ગઈ. આકાંક્ષાને લાગ્યું કે મિત્રાપ ગુમાની હશે તો પચાશે,

સ્વાભિમાની હશે તો ધાર્યું કરી બતાવશે અને ટેકીનો
હશે તો એના કુટુંબ સાથે સમપણુથી જોડાઈ જશે

ધણા દિવસો પછી શરીરમાં ને જ્યારે મોટું
બતાયું ત્યારે આપણા અદાનદે આપેના રંગની
મેળવણી રી રહી હતી

“બાપુ ! શરીરકાંઠા આ-આ ! અરે કાકા ! ધણુ
વળતે જુલા પડ્યા !” આપણાએ શરીરકાંઠાને
ચીડવવાની શરૂઆત કરી

“જુલા પડ્યા, તારે છે કાંઈ ચિંતા ? કાન સવારે
અમારા મો વમસ્થા રહેશે ને તું ચાલી જઈશ તારે
ઘેર ! આરામખુરસીમાં પડતા જ શરીરકાંઠાને પહેના
તો ઝૂં નમ શીરાવના સ્નેહની હડી ને સિસોની
જેવો લાગે શ્વાસ ખાધો અને પછી આપણાને
ઝપટમાં લીધી

“પણ સાસરા તો ધડાવે, મોની વાતો

આ શ્વાસને પૂરું બોલના જ ન દીધો અને શરીર
કાંઠાને કહ્યું

“એ જો આ ગળા મારા હાથમાં ! જલ્દુરની
એ ન બતાવવાની રીતથી એણે અજન્મજાથી કાગળ કંદારો
ને આપણા સામે ધર્યો

“હું તમારા માટે નારતો લાણુ નહિતર વળી
કલા કંગો કે છોકરીએ લાવ્ય ન પૂછો !”

શરીરકાંઠાથી આપણાની આંધાની અજાણી નહોતી

‘નનીતને કાગળ છે યી મગાવે છે જો
મિલાપને અંતે એની માને પમદ પડશે તો એનો
પકા વિચાર છે

અદાનદની નજર સામે દિસશે પહેનાનો મિનાપ
નો પત તરી આ યો એને લાગ્યું કે મિનાપના
પ્રસ્તોનું આ પરિણામ છે

“હવે ?”

“તું નનતીતને લખી નાખ, હું યી આપુ.
તારા હાથને જરા મળતો હોય તો મારે જોઈથી
ગયું શું ?”

ને પછી શાંતિથી, ચાંચાકવતાથી અદાનદે દિવસો

પહેલાના મિલાપના કાગળની હળીમત “વાત એમ
છે” થી શરૂ કરી “અને હવે” થી પૂરી કરી

“ત્યારે તો હવે સોનાની મેખ સમજ ને ? જો
વાસુ, નવનીત શુ લખે છે

‘અદાનદને રૂપરૂપા મળાને મારા જૂનો મિત્ર
છે મિલાપનું મન છે આપણા માટે એનું મન બહુ
છે યી મોકલને કદાચ મિનાપને આટલો મોકલ
ખરો તારે તો બન્ને પક્ષ સગા છે એટલે મને તો
વિશ્વાસ છે કે તારાથી કાંઈ થશે જ”

એટલામાં આપણાને હાથમાં બે રકાની લઈને
આવતી જોઈ શરીરકાંઠાના મોમાં અમી વજ્રદ્યુ-એનું
મોડું પહેણું થયું ને લાગ પડતી પડતી રહી ગઈ

“અરે મારા દીકરા ! વીજળી છે વીજળી !”
હોતા જોશ ધઈ શરીરકાંઠાને રકાનીઓ લઈ લીધી

આપણા શરીરકાંઠાના વર્તનથી હમું હમું થઈ
જભી રહી

અદાનદને હળવે હળવે નારતો કગતો જોઈ શરીર
કાંઠાથી એટલા વગર રહેવાયું નહિ, “વગદા શુ કરે
છે ? છોકરીએ યીજ બનાવી કે કે અસ, જેનું નામ”

“વારુ, કહે જોઈએ, શુ છે ?”

‘નામનું આપણા રામને શુ કામ ? ગયું તે
ગયું, આડી બહુ હુનિયામાં બધું બેગ આપણા !
જેની તારી જીભ છે એવો જ તારો હાથ છે એ
લિખારગ સાસરિયા તો ખાતા ખાતા આગળ
કરી જશે’

ને જ્યારે મિષ્ટાનના સ્વાદમાં શરીરકાંઠાની જીભે
એક વસ્તુઓના સ્વરૂપ રચાતા હતા ત્યારે મૂંઝો
મૂંઝો અદાનદ એક સુદરે ચિત્તની લા ન કંપનામાં
વિહંગતા હતો

જે દિવસમાં તો અદાનદે કંપનામાં આવેલા
ચિત્રને પીછામાં આપ્યું ને એની રેખાઓ ફક્ત પર
દોઢવા માડી

અનમડગમાં, સૂર્યદેવનાના ગ્રેમનો તાપ ન
અરવાતો, મુઘા કુમારિકાની લાગળ અનુભવની ઉગા

માલી ગઈ હોય, પરંતુ એની કંકુભરી પાનીનાં રંજ કણે આકાશમાં લાલ રંગના સાંધિયા પૂર્યા હોય એવી ભૂમિકા પર શ્રદ્ધાનંદે એક ઘૌમારનેહે નીતરતી કુંતા સરીખડી કન્યાને, તુલસીપૂજની પૂજા કર્યા પછી, રવિનારાયણ પાસે મનગમતા વરનું વેર-દાન વાંચતી અને વંદના કરતી દોરી હતી. એમાં કલ્પનાની : કુમારિ હતી, શીલની કામગીરી હતી, શ્રદ્ધાની સૌમ્ય રંગ-મેળવણી હતી અને પ્રેમની નિર્મળ રૂપરેખા હતી.

ચિત્ર-પૂર' ચંદુ ત્યારે શ્રદ્ધાનંદે એના પર પડો દાંડી કાઢી ને પણ બતાવ્યા વગર એક બાળુ રાખી મૂક્યું.

આંકે દિવસ પછી ફરીથી સશીકાન્તે કૂદકે ને ભૂસકે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે મેઘગર્જના જેવા ધણુધણાટ એના સાદમાં અને પગમાં તરવરતા હતા.

"મરહુનો ધા ખોલી ન મળ્યો, ને!" કહેતાં એણે નવંતીતરાયનો પત્ર શ્રદ્ધાનંદના હાથમાં મૂક્યો. લાંબાં શરીકાન્ત,

તારે પંખ અને આકાંક્ષાની છાંયી મળી. ખારેખર ધાપી કરતાં પણ કન્યા વધારે સુંદર છે.

શ્રદ્ધાનંદની મુમતા અને લાગણી માટે આભાર. એના જેવા સગાની સગવટ સાંપડે એ મારા મનથી કંઈ લેવા જેવી ધાંત છે.

એવાંર દિવસમાં ઘરમેળ નક્કી કરી હું તને તારીથી જણાવીશ એટલે ત્યાં તું સર્ગપણુંની વિધિ મારો વતી કરી લેજે અને આકાંક્ષાને જેવી ગમે તેવી સાંડી, બંગડીઓ તથા ગળાની ચેન લઈ આપજે.

શ્રદ્ધાનંદને વંદન.

લિ.
સ્નેહાધીન
નવનીતનાં
વંદન.

તા. ૬.

તારી બાલી જરાક હસ્યુચું કરે છે, પણ એને તો મનાવી લેવાશે. એ બાજતમાં ફિક્કર જરાયે કરવાની નથી.

શ્રદ્ધાનંદે જ્યારે પત્ર પૂરા કરી લીધો ત્યારે સશીકાન્ત બોલો યઈ જતો હોય તેમ બોલ્યો, "હવે બેઠો છે ચું—મોહું તો મીહું કરાય!"

"તારે તો જ્યારે હોય સારે ખાવાની જ ધાંત, તારા જેવો ગળચટો મેં કાઈ ન જોયો!"

"સારે જનમ 'ચું' કામ લીધો છે, પેટ બાળવા?"

"શું છે બાપુ?" આકાંક્ષા શ્રદ્ધાનંદે માટેનું 'સ્વેટર' ગૂંથતી ગૂંથતી આવી.

"હોય શું? હવે આઠ દિવસમાં તો તારે ઘેર લાપરસીનાં આંધણ મુકારી, બચલી!"

"આકાંક્ષા! તે બદામનો મેસર બનાવ્યો છે ને, તે કાકાને સ્ખાઝ."

"સશીકાન્ત! એકવાર કહો કે, જા હવે માવડી, તને તો છેલ્લી નવ ગજના નમરકાર સારા!" બોલતી આકાંક્ષાની માતી-વેરતી દંતાવલિ ભેદે સશીકાન્તને લાગ્યું કે જે ઘરની આકાંક્ષા વહુ બનશે એ ઘરમાં આંધારિય અજવાળાં પથરાશે.

આકાંક્ષા રસોડામાં ગઈ. 'સશીકાન્તે છાપું' હાથમાં લઈ મેસરની વાટ નેતાં છાપાનાં પાનાં ઉથલાવવા માંડ્યાં.

શ્રદ્ધાનંદે બોલ્યો ને એક ખુણામાં પડેલા ચિત્ર પરનું અંતરપટ અળથું કરતો બોલ્યો, "સશી! ને, આ એક નવું ચિત્ર દોર્યું છે."

સશીકાન્તે ધારી ધારીને ચિત્ર જોયું ને અંધુ-ચિત્તબા હારી જતા સાદે આશ્ચર્યમુગ્ધ બની બોલ્યો:

"અરે! આ તો આકાંક્ષા!"

"હા, તુલસીપૂજ કરી....."

"સરનારાયણને અર્ધ આપે છે ને?"

ત્યાં આકાંક્ષા મેસરની ટોચ ચડાવેલી રકાખી 'ટીપ્પ' પર રાખી બોલી, "ને આ સશીકાન્તે અર્ધ!"

"ઝાલી દીકરી ખરી ને?" કહેતાં સશીકાન્તે મેસર પર હાથ જમાવવા માંડ્યો, ત્યારે શ્રદ્ધાનંદે ટેવલ પર પડેલા નવનીતરાયના પત્રમાંની તા. ૬માં

લખાયેલી લીંગીઓ પર ચૂસવાનો વિચાર મગજે જોય્યા ખાતો હતો.

પિતાના મુખ પરના ભાવો આકાશને વાઘી લીધા અને એણે મુક્તિથી ટેંગ્ય પરના પવને અવગો કરી દીધો.

શ્રદ્ધાનંદને દૈવે શીઘ્ર ચિત્તની ક્યપ્તો ગણી

નવનીતરાય અને મિત્રાપ્તે તો અરસપરસ શ્રદ્ધા-નંદને ત્યાં સગપણ કરવા સમતે થયા, પરંતુ નવનીત-રાયની પત્ની ગંગાને પ્રિદેશ વચ્ચે આવ્યો.

“મારી બા ” મિત્રાપ્તે બોલ્યો.

“તારી બા આ બેરી અઘ્ઘાનીસ વરસતો થયો તોય બે વરસના છોકરાની જેમ વાતવાતમા બા .”

— ને ‘શ્રદ્ધાનંદનેથી નવનીતરાયે ગંગા પાસે વાત શરૂ કરી અને ‘બાડ વહેતી લઈ એ થી પૂરી કરી પરંતુ ગંગા તો, નાગણી જેમ ફરકો મારી ફેણી ઉઘી કરે તેમ, અભિમાનથી કાગીને લાહેલી ડેહ ઊઘી કરી બોલી

“અરે ! એના સદાનંદિયા તો નવસોને નવપણ મારા તેવે ખોસવા આવશે, મારા મિત્રાપ્ત એવા લગોડિયાનો જન્માર્થ થાય તો તો પડી ચર્ચ રહ્યું ને !” ને ગંગાએ બજરના કાજામાથી ચપટો લઈને ને નસકારામા સેગ્યો.

“બા ! આપણી ઘડાઈ આપણે મોટે ” મિત્રાપ્ત જેમ તેમ બોલ્યો.

“ને વાત કર નેઈ ! તે જ્યારે આ ઘરમાં મોડ ઉતાર્યો ત્યારે એક કીમતુએ સાજું હતું ?” નવનીત-રાયનો પ્રશ્ન ગંગાને ઝોળે ચર્ચ પડ્યો. હોય તેમ એના નાકનું નીચકું ઊંચુ ચડ્યું ને ફણસના રૂપા

“આપ-દીકરા બેગા થયા કે બસ હું હાથ ચડી ! હું જ મૂર્છા આડી આવું છું ને જ્યાં ત્યાં ? હું આપી ત્યારે નહોતું તેમા તમારા કરમનો વાક, મારે પગને તો લક્ષ્મી બિભરાણી, ને આજ તાના કરા હો તોય મને શું કામ ફણસ મારી ? ગંગાની જીમ ચાલતી ત્યારે નવનીતરાયને મોન પકડવું પડતું નવનીતરાય અને મિત્રાપ્ત એકબીજાની આખેથી વાતો કરી રહ્યા.

પાંચોસ વરસ થતાં ચંદિણી બનીને આવેલી સ્ત્રીના કારણે સ્વભાવની મૂળી ફરિયાદ નવનીતરાયની આખેમા હતી.

“ત્યારે બોલ, તારી શું કમલ છે ?” ગંગાને શાત કરવા નવનીતરાયને કુતેહ બાપરવી પડતી.

“મોટું કયા બપોળે છે તે હું બોલું ? ચૂદા-પણિયારા વચ્ચે મને તો ચોતરની લીધી છે ! દાઢ કુણાઈ મર્ષ છે, ને પ્યાહુ એકું છે .”

સદસા મગાની નજર આકાશની છતી પર ગઈ, એ પોતાના હાથમા લઈને એને નીરખી રહી

“એ, છોકરી કેરી સરસ છે !” નવનીતરાયે ધાધુ કે, લાગે ને મારી કેમેય સાપટ આવતી હોય તો મીડ

“શું, કપાળ સપસ છે ? જૂઠા વાળ પડ્યાં પાડ્યા, ટાપંગિપિયા કરી આજ લુગડા સારા પહેર્યા ને જશક વાન બજાળો ભાજશે એટલે છોકરાનું મન ચબ્યુ ! ઘોળા તો મધેડીયે હોય ને લૂચકા તો કાળા-વાધરાયે હવે આપણાથી ચડિવાતાં પહેરે છે, એમા વડ્યુ શું ? મારા ઘરની સિદ્ધાસંધિ .”

“એટલે બા ! તને ગમે એ તારી વડુ થાય ” મિત્રાપત્ની ધીરજ ખૂંચી મર્ષ તે વચ્ચે મોઢયો.

“એસ એસ ચાલના ના, મને નહિ, જાનમાથી તારી કાઈ માને તોડવો શામકવા ? ના, લઈ આવ ને ટેકવી, મારે શું કામ છે ને તો પેગને હોયે જીકીને મને ઘરડી આખીને તત્કારી નાખી !” ને ગંગાએ પાપણા પટપટાવવા મારી, નાક ઊંકવા માડ્યું ને સાંધવાના છેડે આખ-નાક-મો માડ્યા લુછવા.

બાપ-દીકરા મનને વિચારમા પડી ગયા મિત્રાપ્ત બેઠે પડશે.

“એમ તું આ-રી મર્ષને વાત ન કર બોલ, તું કહે એમ કરશું, બસ ?” નવનીતરાયે ફેરીથી ગંગાને ચડાવવા મારી.

“જાણે તમને ખજર જ નહિ હોય ? મારી નજી ભાખાની ભોગમર્ષની ગજની બીચારી વાટ નેઈ બેડી છે, ક્યારે મિત્રાપ્ત પાસ થાય અને ક્યારે એના કોડ પુરસ ?”

“પણુ બા ! રજની તો માંદી છે. ..” વળી મિત્રાપ વચ્ચે બોલ્યો, નવનીતરાયે એને અટકાવ્યો.

“માંદી હશે એની શોક્ય ! કેવી મનની ટમકલા જેવી છેકરી છે ! બાપ બીચારો અઠગક નાણું મૂકી ગયો છે. બાપ નથી તો શું, માને તો બાપડીને સાત દીકરાના ખોટની દીકરી છે ? મરણલા જેવી-છેકરીને માંદી કેનારા મૂકા છે કેણું ?”

તે ગંગા નાક છીંકવા ચોસરીમાં ગઈ એટલે મિત્રાપે હાથવેકરી કહ્યું :

“બાપુ ! એને ટી. બી. છે. ”

“ધીના કામમાં ધી પડશે, તું ધીરો તો થા, દીકરા !”

નમઃજની ચીર જેવા નાકમાં ગંગાએ ફરીથી મૂંઝવણી યાગવતયાં યાગવતાં ધેરા સાદે કહ્યું :

“સો વાતની એક વાત, મારે એ આંકલી-આંકલી ન નેઈએ. ”

“પણુ બા... ?”

“જા, જા, બાવાળા ! મારે એવી ઘોડા જેવી ઊંચળતી, લાજ-સરમ વગરની છેકરીને ઘરમાં નથી પાસરી ! તે રજનીને નેઈ છે ?” ગંગાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ના.”

“જા, જાઈને એકવાર નેઈ આવ, પછી વાત કરજે, જાણે આરસની પૂતળી...”

“તે ઠીક કહ્યું, મને તારી વાત ગમી.” બીનું શંકેલી લેતાં નવનીતરાયને લાગ્યું કે ગંગાને મહારવાની આ સુંદર તક છે.

તે મારેતરનાં આગ્રહને વશ થઈ મિત્રાપે રજનીને જેવા જવાની કબૂલત આપી.

તે ત્યારે મિત્રાપે રજનીને નેઈ ત્યારે એને લાગ્યું કે આકાંક્ષાના તોષ્ટે એ આવી શકે તેમ નહોતી. એના સુમર્ષ ગપેલા દેહની ફીકારા અને નિરનેજ મુખ પર તનનગની આંખો કોઈ વાર સુંદર હશે એમ પણ લાગ્યું.

“તમે આવાં દુઃખાં કેમ છે ?” મુંઝવળ અનુભવનાં મિત્રાપે પડેલા પ્રશ્ન કર્યો.

“હું તો માંદી છું.” રજની બોલી ત્યારે મિત્રાપ ને લાગ્યું કે એનો અવાજ મીઠો હતો. રજની જે સાજી હોય તો એના સાદનું આકર્ષણ એણું ન તીવડે.

“ત્યારે તમારાં બા તો તમારા લગનની વાતો કરે છે ?”

“એને તો મારામાં આખી દુનિયા છે. મને પચ્ચાવીને કન્યાદાનનો લહાવો લેવાનો છે. ”

રજનીના બોલ ધીમા હતા પણ એમાં નિખાલસતા તરવરતી હતી. રજનીની દુઃખજન અને પહેર-વેશથી મિત્રાપે અનુમાન કર્યું કે એ સંસ્કારી અને સાલસ સ્વમાવની પણ છે.

કન્યાદાનના મહત્વ પર વિચાર કરતાં મિત્રાપ ઊઠ્યો.

રજની બેઠાકળી બોલી, “બસ ?”

“ત્યારે ?”

“આવ્યા તેમ જવું હતું તો પછી આવ્યા જ શું કામ ! મારીયે દયા નથી આવતી !”

મિત્રાપ વિચારમાં પડ્યો. કોઈની દયા ખાઈને પરણ્યા બેસતાં તો જનનાખાનું ગેભરાય, માંદી રજનીને દુઃખ ન થાય અને પરણ્યા માટે મમત્વ ધરાવતીને કેમ સદાનુમતિ અપાય ! મિત્રાપની મુંઝવળ વધી.

“મારે બાગે કુવારા જ મરવું સરખાં હશે !”

“પણુ તમારી દાંસલ.....”

“મોરચ તો માણસ મૂચાના મડ મુધીયે ન હોડે. જેવ નાનપણથી તમને પરણવાના કોડ ધડયા છે. જેવ જોર પૂછ છે. મારી બાગે રાતદિ’ મારા કાનમાં તમારા નામની જ પાડ-પૂજા રેડી છે, તે હું કુવારી મરું તો જરૂર મારી અસદ્મતિ થાય. મારી બાગે તમારી વાટે આવડી કરી, ત્યાં મંદગારે ઘેરી, તે તમે.....” રજની ગળગળી બની મરું. મિત્રાપને લાગ્યું કે રજની ધારી હતી એથી વિશેષ સ્તિવાળી છેકરી છે.

“રજની ! મને અજાણી ન મૂકો. આ તો આખી નિઃશ્ચિંતા સગાય છે. મારી જગ્યાએ તમે દો તો... !”

“તો મારા જેવી પંજોળી ગળામાં ન ધાકું, ખરું ?” મારી એક વાત સાંભળેા. મને અડશોય મા, બોલાવશેા યા. મારી સાથે ચાર ફેરા ફેરે, કંઈ નહિ તો સગાઈ કરી લગ્ન આપું ફેલાવળે, પણ મારા નામ પર તમારા નામની ગાળ બેસાડેા. મને સંતેષ વળશે કે એક પુરુષ જેવા પુરુષની હું વાચન પત્ની બની છું. હું આમ જ મરીશ તો અવગતે જઈશ, મારી જાસના અધૂરી રહેશે ને મારે લવરજીમાં યાદા ફાળુ ભાણે કેટલાય ફેરા ફેરવા બાકી રહેશે !”

રજનીને બોલતી સાંભળી મિલાપ થીણા વી જેવો થઈ ગયો. એને લાગ્યું કે રજની સાણ હોય તો બહુ જ વિચારશીલ અને ધર્મભાવનામાં સંતુષ્ટ રહેનારી સ્ત્રી બની શકે, પરંતુ એને લાગ્યું કે આ-કાલાના વિચાર આગળ રજનીની સરખામણી વ્યથે છે.

“પણ તમે આવી આળપપાળે અને ખોટી આશાએ દુઃખી બનેા તેમાં હું શું કરું ?”

“જ્યાં સુધી ફળે તહિ ત્યાં સુધી આશા તો બધી ફેકડ જ હોય ! સમજણી થઈ ત્યાંથી મેં તમને મારા ગણ્યા છે. તમારું નામ પરતાં મારે ફવાડે ફવાડે મેં શું શું અનુભવ્યું છે એ કેમ કરી બતાવું ? કાલ મરવાતી હોઈ તો હું આજે મરવાની ના નથી કહેતી, પણ મને એમરતો રહી જાય છે કે હું આવડી થઈ તોય કાઈની ન બની. તમે એકલી ‘હા’ કહેા ને પછી બેજો ને, ફેવા સંતોષથી હું તમારો મારગ મોકળા કરી બાંધું છું !”

મિલાપનો ગલરાટ વધેા તેમ રજનીનાં આંસુ વધ્યાં. મિલાપની દશા વિપરીત પરિસ્થિતિએ પહોંચી.

“હું આશાજરી નતરિશ હો ? મને એતરપાળેય ન પરણેા એતો વલવસો રૂઢી જશે. મારા મોતના નગારા પર મારી એક છત્રે હું મારા કાળજમાં સંધેરેલી લાખ લાખ વાત ફરી રીતે વગડાવું ?”

“રજની ! રજની !” મિલાપને બાગી જવાનું નામી છૂંવાનું-મન મધું મણુ એના પગ ઊપડ્યા નહિ.

“મારું તપ એણે જાય છે-અફડી જાય છે. નમે માતો, હો ? મરતાં મરતાં પણ એક પ્રાણીની

તમે અભિલાષા પૂરી કરશેા એનું પ્રુપ્ત તમે જાણેા છે..... ?”

“પણ રજની.....”

“મારા એ અંધારિયા નામને તમે અજ્ઞાનો-પંપ તો જરાયે નહિ લાગે. તમે સગાઈ કરીને જ અહોંથી પગલું ભરળે, પછી તમે છૂટા છો. હું બે દિવસ મોઢી મરતી હોઈશ તો અજ્ઞાણી મૂંઝે વહેલી મરીશ, પણ મને મરતીને-મોતને કડિ બિભેલીને-નિરાશ ન કરે !”

મિલાપ વિચાર કરતો હતો કે આવી માંદી છેકરી-માં વાતોનું-નકર દલીલોનું-બળ અને આવડપ કંઈ રીતે આપ્યાં ?

“રજની, મારા તો વિચાર કરેા ?”

“વિચાર તો મરવા સવું હોય એના પહેા કરવો બેઈએ. હું તમને પાલવ પાંથડું છું-તમારે પગે પકડું છું. તમારા નામની ગાળ માત્રા પર મારી તમે સુખથી જઈ શકા છો...” ને મોખાર આંસુએ રહતી રજનીએ જીમું મનક મિલાપના પગ પર મૂકી આંસુએ એના પગ પોવા માંડ્યા.

મિલાપ હારી ગયો-એની ધીરજ ખૂટી ગઈ-એની બુદ્ધિ છૂટી થઈ મઈ. એનાથી “હું સમજણ કરતો જાઉં છું” કહી જવાય ને રજનીને જાણી કરવા એના માથા પર હાથ મૂકી દીધેા.

“જરાક” કહી રજનીએ અચેકરી દરિયે મિલાપને નિહાળ્યો. પછી એના પગ પર એાક મૂકવા નીચી વળી.

સજુ સજુ હાથે સજુ સજુ મનથી જેણે કાલાંજ ભરતો મિલાપ ઓરડાની બહાર ફેડી ગયો.

ને તે જ દિવસે મિલાપનું વેવિચાળ રજની સાથે ચવાધી ગામમાં સાકર વહે ચાણી.

અહાનદે એની કંપનામાં આવેલા ચિત્તની આછી રેખાએ કલક પર ઉતારી લીધી હતી અને રંગપૂરણી વણ પૂર્ણતાનો સ્પર્શ (“શીનીચીંગ ટચ”) બાકી હતો.

ચિત્તની બુમિકા લગ્નમંડપ હતી. માંગલિક વાતા-

વરણ ઉપરિચિત થતું દેખાય છે. મંડપની ચારે બાજુ આસોપાલવનાં તોરણો બૂંદે છે. મંડપની યાંભલીઓ રાતી 'મદરાસી'થી લપેટેલી હોય છે. વચ્ચે વરમાસી અને પાટ પર વરવધૂ સામસામે બિરાજે છે. આજં મુલાખી રસજાંટણે વિભૂષિત પાનેતર ને નવદર-કાંચળી, એના ઉપર હરિયાળી આંબાડાળની આંધણીનું ઘરચોળું-ગન્ને હાથમાં હાથીકાંતની સંધાડા-ઉતાર ચૂડીઓ ને દક્ષિણ હાથમાં મીંદગથી સજ્જ થયેલી કન્યાના ભાલચક્ર પર હીંગળાની પીળ કાટેલી છે, એના પર હીંગળા પાસા જેવા અશ્વત ચમકે છે, એના વદન પર લાગળ વીગળો કરે છે—જીવનના અમુલ્ય ઉત્સવનો અનુષ્ઠાન આનંદ તરવરતો દેખાય છે. લગ્નપ્રથિથી પનિદેખના હૃદયમાં લુપ્ત થઈ જવાની અભિભાવાનો ઓપ છે—પતિને અનુકૂળ થવા અને એના આદર્શોને જીવનમાં ઉતારવાનાં ઉત્સાહ અને ઉત્કંઠા છે.

વરના મુખ પર ચૌવનનો તનમનાટ છે, ચારિત્ર્ય અને શીલની અદૌષ્ટિક ક્રાંતિ છે, એની આંખો પ્રેમ-ભરી છે ને વધૂને ગૃહલક્ષ્મી, સુમિત્ર, સચિય અને રંભા બનાવવાના મનોરથો છે, જીવનસહચરિની આસે આસે પ્રાણ પાથરવાનો ઉમંગ છે.

વરવધૂ બન્નેની મીઠામાં સતરની એક જ વર-માળા શોભી રહી છે—મળે અરસપરસ એકબીજાં પ્રાણનાં પ્રાણ હોય !

વરના દુપડાંની અને વધૂના ઘરચોળાના ઊંડાની લગ્નપ્રથિ આંધી છે—મળે પ્રેમનાં અનૂદ બંધન, નળે કાળાંતકાળે વજ્રટવાની નથી એવી પ્રતિજ્ઞાની ગાંઠ વાળી હોય !

બાલુએ મૃગચર્મ પર વધૂના પિતા છે. એની આંખોમાં કન્યાદાનના પુણ્યનો આનંદ અને વરચો સુધી આંખોની પાંખો જેમ સંકળેલા બાળકથી વિખૂટા પડવાના અવસરની કુમળી કિન્નારા જ્વરાલેલી છે. એના એક હાથમાં પુત્રીનો, બીજામાં જમાઈનો મીંદગબંધો હાથ છે—ને બન્નેના હાથનો સંપુટ કહેવ છે. સંપુટમાં નળે એના જીવનની માયા મૂકી છે ને

એના ચહેરા પર ગૌરીદાન રમીકારી એનું જીવન કરવાની—એને વંશવેલી કુંભવધૂ માનવાની વિરમિ છે.

સામે જ ઝીઝઝ વસ્ત્રાભૂષણોમાં સજ્જ બેઠું છે. એનાં વદન પર ઉત્સવનો ઉમંગ છે, એના કંઈ-માંથી સરતાં માંગલિક લોકગીતોનો ગોં પર ભાવ છે.

અને વેદોચ્ચાર કરતા આચાર્ય હવન-હોમની સામગ્રી, વેદી વગેરે ગોઠવે છે.

આમ શ્રદ્ધાનંદની કંઈપના જગતી જાય છે અને એ એને પીછીથી ચિત્ર પર ઉતારતો જાય છે.

—ને આકાંક્ષાનું હૈયું તો આકાંક્ષાને આંધું આંધું થઈ રહ્યું છે. મિત્રાંપની સાથે વેવિયાળના તારની એ ધડીઓ ગણતી હોય છે. એના અંતરનો આનંદ છુપાવ્યો છુપાવો નથી. એની આંખોમાં તૃસ પાંગર્યું છે. એના હોઠ પર પશ્ચિમના અનિલની મધુરપ અને આંચકા છે. એની આંખમાં એના હૃદયનો પડથો પડે છે. એના સાદમાં દર્શની ફૂટ છે—વીજાના ચરૂ છે.

અંગેઅંગમાં ઉમંગ, ઉત્સાહ, અભિકાષા ઝોળાંપો કરી રહી છે. એની કણ્ઠ વીતે છે તો ધડી નથી વીતતી, ઘાત નીકળે છે તો દિવસ નથી નીકળતો. આતુર નયને, ઉત્સુક ઉદયે, ઉત્કંઠિત બાવે એ મુલા-સમાચારની વાટ જોતી હોય છે. શરીકાન્તના આવવાનાં પથરાંના એને લગ્નકારા વાગે છે. કાંઠસરી, મદરાકાંક્ષાએ મટેલી, ઊર્મિભરી, આશા-દિશાએ ચડતી—જેતરતી, કુમારી મુગધાના મનોભાવથી ઓપતી આકાંક્ષા કાઈ અનુષ્ઠાન કલાકારના પ્રતીક જેવી બની ગઈ છે.

અધૂરા ચિત્રમાં રંગપૂરણી કરતા શ્રદ્ધાનંદે આરી-વારથી ચરીકાન્તને આવના જોયો અને ચિત્ર પર પડો દાંડી દીધો.

“શરીકાકા આવે છે, આ લઈ આવેજો !”

ચિત્રનું અવતોલન કરતી આકાંક્ષા ઝેડી અને આ લેવા રસોડામાં ગઈ.

ને ન્યારે ચરીકાન્તને ઘરમાં પગ મૂક્યો ત્યારે એના મોં પર કચકચના ધાના કીકા જેવો અદ-બદતો ઉત્પાત અને કચવાટ પથરાયેલા દત્તા.

“મારુ તો નાક વાદ્યું” કહેતા હોશિયાર
વગરના શરીરકાન્તે મજાવામાંથી તાર કાઢી વાગ્યો

“મિયાપની ગળીને જોડે સગાઈ થઈ વસત-
પગમીનું લગ્ન છે નરનીત”

આની તાસક લઈ આવતી આકાશને કાને તાગના

શબ્દો અથડાયા હાથમાંથી તાસક વચ્ચે ગઈને
એના ઉપર જેના કપરમાંનીના ચૂરેચૂર થઈ ગયા

અદાની મિત્રનો પક્ષો ઉડાડ્યો ને પીડીતે
રંગમાં ઓગી મિત્ર પર આકાશના લપેડા કરતાં
એ ખુરસી પર ઢગી ગયો

શરીરમાંનું તો ગળું જ બધ થઈ ગયું

★

ભાઈનો પડછાયો

શ્રી છોટાલાલ માનસિંગ દામદાર

હું એક ગોપી છું હું મારો મધો સ્વતંત્રવશે
કુંડુ છું આતિથ્યમાં ‘કર્ષ’ કરવાની મારી તીવ્ર
દુઝા છે મારા મધાને અંગે ! વગર સ્ત્રીપુરુષોના
સંબંધમાં આનો છું અત તેમના અનન્ય પ્રેમ
તથા આગામી અને યોગીયથી ખાતર પડી
તેમના એકશરિયો તથા લાન યુગમાં પહેલાના
તેમના અતિમ શબ્દોએ મને નિશ્ચય કરતો દરી
મૂકો છે મે મારા મનમાં પ્રશ્ન થોડો કે કે, એક જ
માતાના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા બે ભાઈઓ વચ્ચે
પ્રેમનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે ખરું ? તે પ્રેમ શક્તિ સામે
ખરા ? અને સામાન્યતઃ જવાબ મળ્યો છે કે નહિ !
મામાપનો પ્રેમ સંપાદન કરવાની બાબતમાં
દરીકાઈથી બે ભાઈઓમાં અદેખાઈ નહિ થાય ? ખાસ
કરીને બે ભાઈઓનો જન્મ એકઠીજા પડી તુરત
યોગ હોય તો તેમનામાં તે લાગણીના મૂળ રોપાશે
નહિ ? નાના ભાઈએ માતાના દૂધમાં ભાગ પડા
છે તેમ મોટાભાઈને નહિ લાગે ? જરૂર, આ દનાઈ
મધેન વૃત્તિઓ મોટપણે ખીલી નીકળશે તામિલ મ્હે
વત પ્રમાણે ‘ભાઈ પગાલી છે’ અને તેથી તેમના
વચ્ચે પ્રેમ હોતો નથી આ જ લાગણી ગાંધસર્જકોએ
પોતાના પુસ્તક ‘મેન આફ પ્રાઈમ’માં ‘મહા
ગોપીનાથ મુરુ’ના પ્રકરણમાં સુગંધીતે વર્ણવેલ છે,
અને પોતાના બીજા પુસ્તક ‘ફોરસાઈટ સગા’માં
તેણે તેનો ખૂબ વિકાસ સાધ્યો છે રામ અને લક્ષ્મણ

અથવા ભગત અને શુભા વચ્ચેના ભાઈ ભાઈ વચ્ચેના
પ્રેમનું નિરૂપણ વાંચીએ તો મમાપણમાં મૂકે છે, છતાં
મને પૂરેપૂરી ખાતરો કે, એક જ મામાપને પેરે
જન્મેન ભાઈઓ વચ્ચે ખરા પ્રેમનું અસ્તિત્વ હોઈ
શકે નહિ. બે ભાઈ માણસ તેના ભાઈ પ્રત્યે મામાપણ
કે ઉદાર હોય તો હું મોવા અનુમાન પર આવીશ કે
તે બાંધ ભાઈ ન હોત તોપણ તેના તરફ તે
મામાપણ તથા ઉદાર હોત અદેખાઈ તથા સ્પર્ધા,
પાછળના અનન્યો અમુકન કે ગરીબાઈ, તેમની
પત્નીઓ વચ્ચેની અદેખાઈ, તેમના ખામોશીના આચર્ય
તથા વૈતવચ્ચે બધા તેમને દૂર રાખવામાં મદદ મ્હે
છે હું અમુક વ્યક્તિને ભાઈની માફક ચાહું છું તેમ
મ્હેતુ તે તો સત્યનું ખૂન કરવા બગાડ છે કદાચ,
જ્યાં ઉમરનો મોટો બેદ હોય ત્યાં, મોટાભાઈને નાના
ભાઈ પ્રત્યે ખરી સહાનુભૂતિ હોય ખરી, કેમકે
પોતાને ત્યાં આગે જન્મેના પહેલા તેણે નાનાભાઈને
પોતાના બાઈકની માફક લાડ લડાવ્યા હોય નાનો
ભાઈ પણ પોતાને મોટાભાઈથી ખૂબ દૂર માનશે અને
તેના મનમાં ઉદ્ભવ પામતી લાગણી ‘માનની
લાગણી’ હશે, પણ તે પ્રેમની લાગણી નથી દરેક
ભાઈમાં, ભાઈપરમાં કહ્યા મુજબ, સ્વમાન તથા ઉત્ત
રતા હશે તો જ ભાતપ્રેમ શક્તિ પામશે

આપણે કદાચ વાંચીએ તો કહેવાનો અર્થ બરા
બરા સમજાઈ નથી ધણી વખત બાન બદાર રહેલી

પહેલુ-લક્ષ્મણ તથા રામની તથા ભરત તથા રાનુદ્ધની માતા જુદી હતી તે-પર કોઈએ પ્યાન આપ્યું છે ખરું ? બે સગા ભાઈઓ જુદા પડ્યા છે અને તેઓએ એકબીજાને ભાઈ પર પોતાનો પ્રેમ કાઢ્યો છે ? કેટલાંક વર્ષ પહેલાં મધ્યમ વયના એક મજબૂત બાંધાના મનુષ્યે મારી પાસે મૃત્યુસમયે અપ્રતિમ એકંદર કર્યો છે. આ મનુષ્યનો બાંધા ખૂબ મજબૂત હતો. તેની તંદુરસ્તી કુદરતી એટલે તેની ઉમરના પ્રમાણમાં તે નાનો દેખાતો હતો. તેના હૃદયના સખ્તો આ હતા : “ આ કુટુંબ સખતમાં સખત છે. પાછળની પ્રત્યેક કંઈનામ ન આપવા માટે હું વાંકિમકિને કદી માફ કરીશ નહિ. ” તમે નામની કલ્પના કરી શકો છો ? આ માણસ કોલેજના વર્ગોમાં મારી સાથે હોવાથી હું તેને ત્યારથી જ ઝોળખતો હતો. હું તેને મિ. સ-કડીશ. તે અનેક મતના વિરોધોથી ભરપૂર હતો. બીજા પ્રત્યે તે નમ્ર તથા સદાનુભૂતિ દર્શાવતો, પણ શારીરિક તથા મૌનસિક ચિન્તનમાં તે લગભગ સાધુ કંઠી સદાય તેણે કદક હતો. માનસવિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી તરીકે મને પ્રશ્ન થતો કે, આ યુવક આવો કેમ થઈ ગયો ? હૈંવે મને એક જ શહેરમાં રહેવાની, તેના નિકટ મિત્ર થવાની તથા પાછલા છપ્પનમાં તેના કુટુંબના ઝંકટર થવાની તક આપી. તેની કેટલીક નોંધો તથા નોંધપોથીઓ મારી મરણ પડે તે ઉપયોગ કરવા માટે મને સોંપવામાં આવી. તેની પ્રસિદ્ધિથી ‘ મનુષ્યનાં દુણે ’ની વાત કહેવાથી જનતાને કંઈ ફાયદો થાય તે જ હેતુ તેમાં હતો.

મિ. સ-ની વાત સોળ વર્ષની ઉંમરથી જ રસ પડે તેવી છે. તે ઉંમરથી શરૂ કરીને. તેનામાં જે લાગણીઓ ધોળાતી હતી તે સંબંધી તેની નોંધપોથી-માંથી ઉતારા આપતાં પહેલાં, તેના કૌટુંબિક જીવનના કેટલાક બનાવોનું હું વર્ણન કરીશ. મારી પાસે પહેલી નોંધમાંથી તેનાં માતાપિતા તથા ભાઈઓએ સંબંધી હું કંઠીય. ક-ગ્રામમાં તેના પિતા સ્થાનિક કોલેજમાં શિક્ષક હતા. તે સ્વતંત્ર ખજાનના તથા પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિવાળા હતા. અંગ્રેજ તથા અંગ્રીજ શીખના ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તાલીમમાં

તેમને ખૂબ રસ હતો. મનુષ્યશરીરના સૌંદર્યનો ઝીક લોકોનો આદર્શ તે યુવકો સમક્ષ રજૂ કરતા. યુવાવસ્થામાં તે પોતે સાગ્ર કસરતવાળા હતા તથા શારીરિક બળતા બેઠોમાં લાગ લેતા હતા. ઉપરાંત, તે ઝીક તરનારા હતા. જે કે તે પોતે તો ખૂબ જ વજન ઉપાડવાની તથા બીજી સખત મહેનતની કસરતો કરતા, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓ માટે તો તે હળવી કસરતની લાગમણી કરતા, જેથી હાથ ભારે ન થતાં તેમાં મજબૂતી આવે. હિંદના ધોરણ પ્રમાણે આ કુટુંબ નીચલા વર્ગનું મધ્યમ સ્થિતિનું હતું. તે પડો પાળતું નહિ તથા તોડર રાખી શકે તેમ નહોતું.

પુત્ર પિતાને આદર્શ માનતો કેમકે પિતા ઝીક પૂર્ણાને બદલે જોના રહી શકે તેવા ન હતા. પિતાપ્રતિ તેને ખૂબ જ માન હતું. પુત્રમાં માતાની બંધી લગાઈ ગતરી આગવાનું લાગતું હતું. માતા તો પોતાની ભાષા પણ મીઠા મીઠા વાંચી શકતી હતી, પરંતુ હિંદુધર્મ-શાસ્ત્ર પ્રમાણે એ એક આદર્શ પત્ની હતી. રામાયણ અને મહાભારતમાં વર્ણવેલી વાતો, શરવીર પુરુષોનાં ઘોડાંક ગીતો તથા રસોઈ સિવાય તેને કંઈ બીજું ખાસ આગમું નહોતું. પુત્ર ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે મોટા શહેરમાં જવાનો હતો-માતાપિતાથી પહેલી વાર વિખૂટા પડવાનો હતો. તેણે જેવા ધારણ વિદ્યાળ જગત સંબંધી તથા પોતાની ભાવિ ઉત્તરવર્ગ કાર-કિર્તી સંબંધી તેણે ખૂબ આશાઓ સેધી હતી. પથ્ય તેનો નાનો ભાઈ-આણે તેને ‘ પ ’ના નામથી ઝોળખતું-જે કે તેના કરતાં ઉંમરમાં ચાર વર્ષ નાનો હતો, પરંતુ ઉંમરની સરખામણીમાં મોટાભાઈ કરતાં વધારે હોશિયાર હતો અને તેનાથી બે ધોરણ નીચે અભ્યાસ કરતો હતો. પ-વધારે ચગચક હતો, પરંતુ તંદુરસ્ત તથા શરીરના સુંદર બધારણ માટે પિતાને મોટા પુત્ર તરફ તથા માનસિક યુગ્મે માટે નાના પુત્ર તરફ પ્રેમ હતો. વળી નાનાનું શરીર તક-લાહી તથા નમ્રનું હતું, જે કે મોટા પુત્ર સામાન્ય કરતાં વધારે શક્તિ ધરાવતો હતો (ઈ-ટરમીન્યોટની પરીક્ષામાં તે પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યો હતો) પણ તેના નાનાભાઈની ચગચક છદ્ધિએ તેને પાછળ

પરના નિબંધથી સોળ વર્ષની ઉંમરે તેનામાં ઉદ્ધનાઈ પણ આવી હતી. ચર્ચા દરમિયાન તેણે કહ્યું, ‘કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાની શક્તિ ન ધરાવે ત્યાં સુધી તમને ખરી રીતે લગન કરવાનો હક્ક નથી.’ મોટા-ભાઈએ કહ્યું કે, ‘પિતાજીની એવી ઇચ્છા છે કે ‘મારે ગુસ્સાસાર થઈ કરવો. સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની જોખમદારી હું સમજતો નથી એમ નહિ.’ નાનાભાઈએ તરત જ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો, ‘તમારી કાળી પત્ની ચું રંભા છે કે તે બીજાઓનાં હૃદયને આકર્ષણ કરશે? તેના ચારિત્ર્ય સંબંધી તમારે શા માટે ચિંતા કરવી જોઈએ? વ્યભાં આવેલ કન્યાએ પતિના ઘેર જ રહેવું જોઈએ તેવી તમારા સસરાની માગણી તમારે શા માટે કબૂલ રાખવી જોઈએ?’ કહેવાની જરૂર નથી કે આ વાતચીતથી મોટાભાઈને ખૂબ દુઃખ સામ્યું. પોતે મજબૂત હોવાથી આ અપમાન માટે તે પોતાના કુમળી વયના ભાઈનું ગળું દાબી કે તેમ તેને લાગ્યું, પણ તેના ગુસ્સો શમી ગયો અને નાનાભાઈના હાથને પોતાના હાથમા લઈને કહ્યું, ‘તું શું કહે છે તેની તને સમજ નથી.’ આ બનાવ પછી થોડા સમયે, અને પત્ની સાસરે આગ્રા પહોંચ્યાં, પાસેની નદીમાં ચોમાસાના પૂરમા એક વિદ્યાર્થીની જિંદગી બચાવવા જતાં તેમના પિતા તરફથી ગયા. હવે સ—ની સમક્ષ કમાવાનો પ્રયત્ન આવી પડ્યો. બૂખના પ્રયત્ન નિરાકરણ કરવાનું હતું. વધારે દુઃખની બીના તો એ હતી કે સમજી પિતાએ તેની માફી માગી ત્યારપછી પિતા સાથે વાતચીત કરવાની તેને તક મળી નહોતી. તેને જીવનપ્રતિ વધારે અણુગમે આવવા લાગ્યો. આ દુઃખમાં આશ્વાસનરૂપ બાળક એક જ હતી કે તેની બેનના પતિને પાસેના દેશ રાજ્યમાં જાંચ પગારની નોકરી મળેલી હોવાથી મોટા બેન તેને સાસરે ગઈ હતી. થોડા વખત પછી પ—નું ખર્ચ પણ મોટાભાઈના માથેથી ઝાંખું પડ્યું. કોલેજના પ્રોફેસરની લગામણથી હાઈકોર્ટના એક ન્યાયાધીશે પોતાની બાર વર્ષની ઉમરની દીકરીને પ—ને આપવાનું નક્કી કર્યું. હોશિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે તે જાણીતા થઈ ગયો હતો. બંને ભાઈઓ વચ્ચે તે જાણીતા થઈ ગયો હતો. બંને ભાઈઓ વચ્ચે પ—ના લગનના પ્રશ્નની ચર્ચા થઈ. મોટાભાઈને

મંસારનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો. તે શહેરમાં લાંબો વખત રહેલો હોઈ આ ન્યાયાધીશની પત્નીના પ્રેમકિસ્સા વિશે તેને કંઈક ખબર પડી હતી. તેણે નાનાભાઈને સલાહ આપી કે, ‘માતાની રીતમાત જોશ પછી તેની દીકરીને પત્ની તરીકે સ્વીકારવી.’ પરંતુ નાનાભાઈને આ શિખામણ મૂખોંલભેલી લાગી, કેમકે હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશની દીકરીના માથેથી તેની મહત્વાકાંક્ષા નગ્નત થઈ. પોતાનો કાયદાનો અભ્યાસ પણ ચાલુ રહે તેમ હતું. તેણે કંઈક તોછડાઈથી પૂછ્યું, ‘હું જીવનમાં ક્યારેય દરબજે બોમ્બું તથા આ મંસારનો લક્ષ્યો લઈ તેમ તમે ઇચ્છતા નથી તેમ તો નથી ને? કે તમારી પત્ની કાળીમેથ જેવી છે અને મને શ્રીમંત તથા સૌંદર્યવતી પત્ની મળે છે તે તમને ગમતું નથી?’ પોતાના કહેવાનો આવો ખોટો અર્થ થતો જોઈને મોટાભાઈએ તેને પડતો મૂક્યો. માતા તો સાંસારિક લાલ જોઈને હરખાઈ ગઈ અને તેણે લગનમાં સંમતિ આપી. મોટાભાઈએ એવી આશા સેવી કે નાના-ભાઈનું જીવન સુખી નીવડે. પછી તો વર્ષો માટે બંને ભાઈઓ જુદા પડ્યા.

સ—એ ત્યારપછી પૂર્વજીવનના બધા મંબધો કાપી નાખવાનો તથા ઉત્તરના દૂરના પ્રાંતમાં જઈ ત્યાં નવેસરથી જીવન શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. ત્યાં તેને કે તેની પત્નીને કોઈ જોજીમે તેમ નહોતું. પોતાની માતા તથા નાની બેનની સંભાળ લેવાની ફરજ તેના પર અચાનક આવી પડી હતી. તેણે ઉત્તર તરફના ગામમાં શિક્ષકની નોકરી લેવાનો નિર્ણય કર્યો. હમેશાં જાળકાના સંસારમાં આવવાથી નિર્દોષતા પ્રત્યેના તેના પ્રેમ દર્શકત મળે તેમ તેણે માન્યું. તેણે એવું રચ્ય સેવ્યું કે શિક્ષક તરીકે હું સગાજમાં ફરેક યુવકને સાચા-ખોટાની પૂરેપૂરી સમજ પાડીશ અને તેમના ચારિત્ર્યપણતરમાં ફાળો આપીશ. પોતાની પત્ની સંબંધી લાંબા સમય સુધી તે કંઈ નિર્ણય કરી શક્યો નહિ દૂર પ્રદેશમાં તેને લઈ જવી કે કેમ તે સંબંધમાં તે પ્રશ્નની બંને જાણુનો મતભાં વિચાર કરતો હતો. પિતાનું મૃત્યુ અને તેને અંગે યથેચ

ક્રિયાઓને અંગે પત્ની તેના ઘેર આવી હતી, પરંતુ તેણી પતિ-પત્ની તરીકે રહ્યાં નહોતાં, કારણ કે જે પત્ની પર પ્રેમ કરવા જેવું કશુંયે તેને ન મળે તો તેવી રીતે રહેવું તેને તેની નૈતિક પ્રકૃતિના અધઃપતન જેવું લાગતું હતું. પત્નીને આશરો આપવાની તેની સામાજિક ફરજને અંગે પણ તેના મનમાં મશ્વરો હતું, કેમકે તેની માતા શ્રદ્ધ અને અશક્ત હોઈ તેને કામમાં મદદગારની જરૂર હતી. તેથી આખરે ઘરમાં ધ્યાન રાખવાને કાર્મની મદદની જરૂર હોવાથી તેણે પત્નીને સાથે લઈ જવાનો તથા તેનું ભરણ-પોષણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. નિરાળાના કામ ઉપરાંત ઘરકામમાં પણ તે શકાયેલ રહેતો. તેણે તેની નાની બેનને કેળવણી આપવાનું શરૂ કર્યું. તે તેને પુત્રી માફક આદરતા હતા. પોતાની પત્ની પાસેથી જે શુદ્ધિ-વિષયક કેળવણીની તેણે આશા રાખી હતી તે તેણે બેનને આપવાની શરૂઆત કરી અને તેના પર અંગત ધ્યાન આપવા લાગ્યો. કુટુંબની નાની નાની જરૂરિયાતો માટે પતિપત્ની વચ્ચે સદેશા લઈ જવાનું કાર્ય નાની બેન કરવા લાગી. થોડો સમય આ પ્રમાણે વીતી ગયો. પોતાના ઉછેરને અંગે આવેલા સફર્તન તથા લાગણીના મુદ્દા વચ્ચે તે સ્વગત વિચાર કરતો કે, સ્ત્રી પ્રત્યેની મારી લાગણીઓ તથા માનને મારે હંગામો કરવા કે જે પત્ની પહેલાં જોઈતી નહોતી તેની સાથે શુદ્ધિ અને ચલાવવું ? મારે જગતને જેવું છે તેનું મણવું કે સમાજના રિવાજોને વશ થઈ આ સ્ત્રીને પત્ની તરીકે પ્રદાન કરવા કે સ્વચ્છ અને જીવન ગાળીને આત્મનાશ નોતરવા ? આ સ્ત્રીએ અરક્ષિત રિયલિટીમાં પિતૃશક્તિ ત્યાગ કર્યો છે. મારે મારી ફરજ બજાવવી તેમ સમાજ દેખીતી રીતે આશા રાખે છે, અથવા તો કોલેજમાં ભણતો તે વખતે મારી ઝોરડીની નજીકનાં ઘરોમાં રહેતી પતિત સ્ત્રીઓ પેટને ખાતર પોતાના દેહનું સિંકાઈ કરતી, તેમને લાંબા નજીકે મારી શારીરિક તંદુરસ્તીનો નાશ કરવો ? મને આશંકાઓ તો સરસ વારસો મળ્યો છે. જોખમ શોમાં વધારે છે ? રામાયણના નાયકના આદર્શને અનુસરીને લગ્ન વખતે પિતાની આજ્ઞા માનવામાં મેં આદર્શ પુત્ર તરીકે વર્તન ચલાવ્યું છે. મને આંખો મીચીને અનુ-

સરતી આ સ્ત્રી પ્રત્યે, હું આદર્શ પતિ થાઉં કે નહિ ? વાસ્તવિક રામાયણમાં એકપત્નીમતનો આદર્શ ખડો કરે છે. રામને ક્રોધ પત્ની મળ્યા હતા એટલે તે રીતે વર્તવામાં તેને ક્યાં માનસિક મુશ્કેલી હતી ? આ સ્ત્રીને મારા મનની ગમમયક્ષની જરા પણ ખબર નથી. લગ્ન પછી ઝોઝામાં ઝોઝાં ચાર વર્ષ સુધી મેં તેને જોઈ નહોતી. આ સ્ત્રીના મોઢા પર અહીં આવ્યા પછી આર્થિક હાસ્ય સિવાય કશું દેખાતું નથી. સુખ પ્રત્યેના વક્તવ્યમાં આ તફાવત ક્યાં રહેલો છે ? તેની ત્રાંસી આંખ માટે અર્ધમાં પહેરવા માટે તેને સમજાવતી વખતે ક્રૂત એક જ વખત તેની આંખમાં મેં આંસુ જોયાં હતાં. માત્ર મારી હાજરી અને મારે ઘેર રહેવું તેટલું જ તેને સુખી કરવા માટે પૂરતું છે ? યોગ્ય વખતે દેવ રીતે તેમ તે મને દેવની માફક પૂજે છે !”

પાછળથી આ સ્ત્રીને સન્નિવા માનવી. રાખતો અને તેનાથી તેને કેવું સુખ પ્રાપ્ત થયું તેના પર લંબાણથી લખવાની મારે જરૂર નથી. પિતાના મૃત્યુ પછી તેની માતાનું શરીર ધીમે ધીમે ધસાતું જતું હતું. વિધવાને અંગેના કડક નિયમોનું તે પાલન કરતી હતી. જીવનસાથીના અચાનક મૃત્યુથી તેની દિશા-ગીરીની હદ નહોતી. આ માતાની સંભાળ લેવાના સમય દરમિયાન સતત સહવાસને અંગે સન્નિવા કેમકે સમજાવ્યું આવી. નાની બેનની કેળવણીનો પ્રશ્ન તેણે મંજૂરપણે ઉપાડી લીધો હતો. માતૃભાવના સિદ્ધાંતને લાર તેની પત્નીએ ઉપાડી લીધો હતો. તે નાની બેને પણ ભાઈ તથા ભાભીને સમજાવવામાં થોડી મદદ કરી. માતાના અંતિમ મિલનનું વર્ણન હૃદય-પ્રાપ્ત છે. છેલ્લી ઘડી સુધી માતાએ તો જોયું કે પુત્ર પરિણીત હોવા છતાં લગ્નસુખથી વચિત રહી સાધુ-જીવન ગાળે છે, તેથી બન્નેને બોલાવીને પુત્રવધૂનો દાય ફરીથી પુત્રના દાયમાં મૂકીને કહ્યું કે, ‘જે સ્ત્રી સાથે તારું લગ્ન થયું છે તેના ભાગ્ય સ્વભાવની તને જરા ખબર ખબર કે કદર નથી. મને કહેવા દે કે આપણા ધર્મમાં, આપણા સાંસારિક જીવનમાં, ઝોઝામાં એકો એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનું કહેવું છે. આ જગતમાં પુનર્ન્ન-મ લેનાં પહેલાં પિતૃઓને તે મૃત્યુસાક્ષી દૂર સુધાદ્રી કરવી પડે છે તેમાં તેમનું કષ્ટાણુ યાપ

તેવી તે પ્રાર્થના કરે આવી ઝડક જિંદગી ગાળવાનું તને યોગ્ય નથી' વગી જે નાની બેન ઉપર તેઓ બન્નેનો આટલો બધો પ્રેમ હતો તે પણ રોમચાળામાં મૃત્યુ પામી તેથી સન્તો માનુષિક પ્રેમનો બૂખો એમનો જ રહ્યો નાની બેનના મૃત્યુથી તેઓ બન્ને બેગા થયા અને આખરે પત્નીની સગતિમાં તેને આનંદ જણાવા લાગ્યો પશ્ચિમીત જીવનનું સુખ પૂરેપૂરું મળી શકે તેથી પત્નીની કુદરતી તનિયત હતી પત્ની તે સરકૃત અને અચેત્ત સહિસવા અભ્યાસમાં તેઓ કર્ક રીતે સાધી યથા તે જણાવવાનો મને જરૂર લાગતી નથી સમય જતા તેમને ત્યાં બે બાગિકાઓ જન્મ થયો પહેલા દીકરી તે પિતાને મળતી આવતી હતી અને દેખાવમાં રાણી હતી પછી બે વર્ષે પુત્રનો જન્મ થયો તે માતાને મળતો આવતો હતો વર્ષો વીતી ગયાં છતાં તેમને ઉત્તરમાં વધતો જતા તેમના બાગિકામાં આનંદ આવતો હતો અને તે જ સ્થાનમાં તેઓ રહેતા હતા તે તેના બાઈને કે જીવત બહેનને જુડે નહોતો પરંતુ શરૂઆતના જીવનમાં તેણે સ્વીકારેલ ઐતિહાસિકી તથા તેમનાથી દુર રહેવાની કચલ પસંદગીને અંગે સમજાવવાથી તે વિખૂટો પડી ગયો હતો

૫-ની કારકિર્દીનું દ્રશ્ય વર્ણન કરીએ હિંદમાં મલદાને અભ્યાસ પૂરો કરી પછી તેના સસરાએ ઇંગ્લેન્ડ જવા માટે તથા સરકારી ઉચ્ચ નોકરી માટેની હરીફાઈની પરીક્ષામાં બેસવામાં તેણે સહાઈ કરી તે ત્યાં નિષ્ફળ થઈને હિંદ પાછો આવ્યો ઇંગ્લેન્ડમાં તેને ઍરિસ્ટરની પરીક્ષા માટે દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો તેની મુશ્કેલિય રીતે રહેવાની ખર્ચાંજ રીત, તથા સિગાર તથા દારૂ પીવાની ટેવ મોટાભાઈને રુચી નહિ અને તેઓને એમ્પ્લીઝની સાથે રહેવાનું ગમતું નહિ નાનો ભાઈ વિલાપતથી આવ્યો તે તેનો ધધો ધીકતો ચાલવા લાગ્યો શહેરમાં તે એક અગ્ર ગણ્ય ઍરિસ્ટર ગણાવા લાગ્યો ભાગવશાત આઝીસ વર્ષની ઉંમરે હાઈકોર્ટના જજ તરીકે તેની નિમણૂક થઈ તે સૌથી નાનો જજ હતો ૫-ની પત્નીની તનિયત અનિયમિત રહેવાને કારણે કચળી હતી અને જેવટ જિંદગી બચાવવા માટે આપરેશનનો આશય

લેવો પડ્યો, પણ ૫-ના પરિણીત જીવનના સુખનો હમેશાં મટિ અત આવ્યો પોતાની પત્નીની વિચિત્ર તથા સ્વચ્છદી રહેવાને અંગે તેનું કૌટુંબિક જીવન સુખી નહોતું તેમને એક પુત્ર હતો તેને વાઈઆવની હતી આખરે તે જીવન માટે નરમો થઈ પડ્યો બગામર આ સમયે વેકેશન દરમિયાન, મોટાભાઈ રહેતા હતા હા દરિયાકાંઠાના શહેરમાં રમવા જાતો પાતો નાનાભાઈને વિચાર આવ્યો મોટા ભાઈ શહેરથી દુર ત્રણ એંગ્રીનાળા ઝૂપડામાં રહીને સાર્થમાં સાદું જીવન ગાળતો હતો મોટાભાઈના બાગમાં દેખાવમાં સરસ તથા તદુસ્ત હતા માતપિતા તેમની કેળવણી પાઠ્ય ખૂબ ખ્યાન આપતાં હોઈ માત પિતાની માફક તેઓ પણ સરકારી યથા હતા પુત્રીની ઉંમર આ વખતે સત્તર વર્ષની હતી અને તે મહેજમાં બહુતરી હતી આખા ગામમાં કાચ તેના સંગીતમય અવાજની રમધાં કરી શકે તેનું કાઈ નહોતું

નાનો પુત્ર પણ 'સખ્યાના વિવચન વિચાર' નીવડે તેમ લાગતું હતું રિરોગના આટલા વર્ષો પછી ભાઈઓ મળ્યા ત્યાંની વાતચીત અહીં ઉતાવળી થીક પડતી સ એ બાગિકા પોતાના ભાઈને બતાવ્યા ૫-એ પૂછ્યું કે તમે પહેલા પરખા તે જ પત્નીના આ બાગિકા છે? સ-એ હા પાડી ત્યારે ૫-ના અભરિતા પાર રહ્યો નહિ ૫-એ પૂછ્યું કે 'મારા ભાઈ મને મળવા કેમ આવ્યા નથી?' સ-એ અચ નક જવાબ આપ્યો 'તે પડ્યો પાણ છે આ જવાબ આપ્યા પછી જ તેને જાન થયું કે મારી પત્ની જે જમીન પર ચાને છે તેની પૂજા કરું મારે ચલાવું છતાં જગત સમક્ષ તેને મારી પત્ની તરીકે જાહેર કરવાની મારામાં હિંમત નથી ૫-એ પોતાના જમીન તથા જમીનની ખુદિ જોઈને જમીન માટે સારો વર મેળવવા માટે તથા જમીનને મુશ્કેલમાં અભ્યાસ કરવા માટે આર્થિક મદદ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી મોટાભાઈને કર્ક મદદની જરૂર નહોતી તે એકઠો જ રહેવા માગતો હતો બાળા પોતાની ઝોરડીમાં ગીત ગાતી હતી ૫-એ તેના કંઈની

મરાંસા કરી. અચાનક સ—ને લાંબા વખત પહેલાં-
નું અપમાન. યાદ આવતાં તે બોલી બેઠી, ‘તું
તેને દૈવી અપસરા ધારીને મને મદદ કરવા ધારે છે?’
પ—તો શરમાઈને સાલ્યો ગયો. સ—એ તથા તેની
પત્નીએ કુદરતી અંશિશવાળાં બાળકોમાં જન્મતો નામ
કાઢવા માટે જે મહેનત લીધી હતી તે બધાંનો યથા
પ—ખાટી જવા માગતો હોય તેમ તેની માગણીમાં
સ—ને વહેમ આપ્યો, સ—ને તે માગણીમાં તેનું
આત્માભિમાન ધવાતું લાગ્યું.

દૈવયોગે હરીકાઈની પરીક્ષામાં ઉચ્ચ નંબરે
ઉત્તીર્ણ થઈ સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયેલ એક
યુવકની જાણમાં આ કન્યાની વાત આવી. તેણે તેનું
માથું કધું. પિતાને સંતોષ થયો કે મેં મારી પુત્રીને
‘અનિચ્છનીય પત્ની’ તરીકે કોઈના પર ઠોકી
બેસાડી નથી.

એ વર્ષ પછી તેના પુત્ર ગ—ની શક્તિની કદર
યુનિવર્સિટીએ કરી અને તેને શોધખોળ માટે શિષ્ય-
વૃત્તિ આપીને પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવ્યો. સ—
ને હવે પોતાના સદ્લાભગની બીક લાગવા માંડી. તેને
ભય લાગ્યો કે દેવોને મારા મુખની અદેખાઈ આવશે.
અને તેમ જ થયું. તેની પત્નીનું અચાનક મૃત્યુ થયું.
તેની પત્નીના છેલ્લા શબ્દો આ હતા: ‘તમે મારા
પ્રત્યે ખૂબ ભલમનસાઈ બતાવી છે.’ પત્નીનાં મન,
શરીર તથા આત્મા માટે તેને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ હતો
તેની જાણની પત્નીની છેલ્લી નજર ખાતરી આપતી
હતી. હવે તો તે દુનિયામાં એકલો પડ્યો. તેને કંઈ
કરવાનું નહોતું. કોઈની સંભાળ લેવાની નહોતી.
એકાંતવાસથી તેના મન પર અસર થવા લાગી અને
કદાચ પુત્રી પાસેજઈને તેની સાથે રહેવાનો તે વિચાર
કરતો હતો, એટલામાં પરદેશની યુનિવર્સિટીએ પુત્રને
મોટી ડિગ્રી આપ્યાના તેને ખજર મળ્યા. પણ તેના
આનંદમાં અંતિમ શોકનો ડંખ દેખાયો, કેમકે વર્ત-
માનપત્રોમાં નીચેના ખજર છપાયા હતા:

“અમારા ખજરપત્રી તરફથી—યુનિવર્સિટીએ
હમણાં જ રોકાણરથીય આપીને પરદેશ મોકલેલ મિ.
ગ—ને પરદેશની યુનિવર્સિટીએ મોટું માન આપ્યું.

છે, તે માટે હિંદ ખરેખર મગફળ થવાનું છે. અહીં
એટલું ઉમેરવું નોંધવું કે, આ યુવકે આપણા વિદ્વાન
દાર્ઝકાઈ જી. મિ. પ—નો ભત્રીયો છે. વાચકોને
યાદ હશે કે મિસિસ પ—ને સામાજિક કાર્ય માટે
સરકારે તાજેતરમાં ચંદ્રક આપ્યો છે.”

મોટાભાઈએ તો ગાનું કે આ ખજર પોતાના
ભાઈ પ—ના કહેવાથી જ છાપવામાં આવ્યા હશે.
‘મારા પુત્રની તેને આટલી અદેખાઈ આવે છે—જાણે
કે તેની છુદ્ધિના વિકાસ માટે તે જ જવાબદાર હોય
તેમ પિતાનું—માનું—નામ જાણવાની પણ છાપાએ
દરકાર કરી નથી.’ આને બંગે મોટાભાઈને મગજનો
તાવ આવવા લાગ્યો. તે પોતાને પૂછવા કરતો કે,
“આ મારા નાનાભાઈને મારા પુત્રમાં આટલી ગંધો
રસ પડવાનું શું કારણ છે? મારો પુત્ર તેનો ભત્રીયો
થાય છે તેમ પ્રસિદ્ધિ આપીને તેનો અઢલાવ શી
રીતે સંતોષ પામે છે? જે વિનય તેનો નથી તે તેના
અહને શી રીતે પોષે છે?”

તેને તાવ બીનરો જ નહિ. ડોક્ટર તરીકે મને
અચાનક સમજ્યું કે તેના મગજ પર કંઈક બોળે
છે જે તાવને બેસાડવા દેતો નથી.

“એક જાણીતી વ્યક્તિ—જેનું તૈન્નયિય તેના
જીવનકાળ દરમિયાન દાર્ઝકાઈની દીવાલોને શણગારે
તે વ્યક્તિ—ના ભાઈ તરીકે તથા બીજા જગદિખ્યાત
પુત્રના પિતા તરીકે મારે અનામી—નહિવત્ થઈ રહેલું
તેટલું જ મેં જીવનમાં પ્રાપ્ત કર્યું છે? અગરલના
ભાઈનો અગરલની સાથે જ નિર્દેશ કરતાં જતાં રામા-
યણમાં તેનું નામ ન આપવામાં વાદિમંદિએ ખરેખર
અન્યાય કર્યો છે. મહાન પુત્રના પિતા તરીકે મને કોઈ
ન જોગણે તેની મને દરકાર નથી, તેમ જોગણ-
વાની જરૂર પણ નથી, કેમકે વેદમાં કહ્યું છે કે, ‘તારો
પુત્ર તારા કરતાં મોટો થાય તેમ તારે ઇચ્છા રાખવી.’
મિસિસ પ—મારી પત્ની કરતાં કંઈ રીતે મોટી?
શા માટે ઇચ્છિરતે કહ્યું છે કે, “જે ભાઈએ તને
ગુસ્સે કરેલ હોય, તો તારે સાત વખત નહિ પણ
સિત્તેર વખત સાત વખત માફી આપવી?” જે
સગા ભાઈઓ એકબીજા પર પ્રેમ રાખી શકે નહિ

તેમ ઇંદ્રિય પણ માનતા હતા કે ! કાયા એ પ્રિયત્વો
પર્યાય નથી. ભાવિ પ્રભુ માટે મેં જે કંઈ કર્યું છે તેને
લઈને મારું માતપિતાનો આત્મા સ્વર્ગમાં યાંત્રિ પ્રાપ્ત
કરશે તેમ હું આશા રાખું છું." પોતાની મોંઘ-
પોથીમાં આ ઉચ્ચા ઘણે લખી તે બેજાન કર્મ ગણે.
નાનાઆઈને આવનાનો તથા આવીને મોટાઆઈની

માણી માગવાનો (જેથી તાર જીતરી જાય) મેં તાર
કર્મો દત્તે, પણ તે તારમ્મતિ કંઈ આન આપવામાં
આપ્યું નહોતું.

મારા મિત્રની મેં અંગેજિ દિવા કરી અને તેના
અનુભવથી મેં અને રીકે કપેલ માન્યો.

• કુમારકરના દેખ ૭૫૧૫૧.

દિલરુખાને

મહાલાલ

બહે જુદાયા તારો કંઈકે તુજ, ને સર્વ પદ્ધ
દરોહો ઝાંખા અતિયય, બ્યવસ્થાપીજુ રદા,
જુદા તારે દેહે જુજ ચરી ગર્જ, ને ચમક તે
જરાયે બાગે ના : ગરીમ તુજ આ માલિક રહો !

અને બીજા રોગોસદિત મુજને હું પ્રિય બહુ.
છતાં આજે છેડુ પ્રિય, હું તુજને; દારણ હું ?
બહે : તારે દેહે નહિ જ તદપિ દોષ મુજના
ત્યજ દેવા શક્તિ નથી જ પ્રભુએ અર્પો ઉપાં
ત્યજું હું એથી હું પ્રિય દિલરુખા બાજ તુજને,
સલાને મારે કે સુદન પૂનમમાં દોજુ દયમે !

જર્ણ બોમે નાજે નજર જલ, ત્યાં અંત ન મળે,
છતાં મર્યાદા ત્યાં જન-નજર દૂંડી નીરખમે;
અને સિંધુનાથે અહીંમ જલમાં મેંજ તરનાં
યનુ-જલે સિંધુ-જર પણ અમે માપી શકનાં

મને એવું લાગે સકલ સૂર ને શબ્દ કવિતા
વિષે : લેકો નાખે નિજ હૃદયમાં દષ્ટિ પણ ત્યાં
પૂરું કે જેને ના, તદપિ નજરે જે કંઈ ચડે,
ન તેનેયે પૂરું સમજી શકતાં તોય પણ એ
બધા દીકા લાવો જગતમહી સૌ વ્યક્ત કરીને,
અધૂરા કે પૂરા, સહજ તરીને અંતર વિષે
કહે, જાણ્યું જે કે રમતું હતું આ અંતર મહી !
અને એ જાણ્યું સૂરથી અથવા શબ્દ-બલથી
કથીને પૃથ્વીના જનમહી બધે હર્ષિત બની
નિભનહે માને હૃદય પણ અવ્યક્ત ન જરી !

બધા જૂઠા દાવા મન અબુધને તૃપ્ત કરવા
કરે છે એવા સૌ : નથી જ ત્યહીં તથ્યાંશ મળતા.

છતાં બીજા માટે કંઈ પણ ન મારે ઉચરવું
યતું જે કે હાથે મુજ, કહી જવા એટલું અહું.

અનેરા કે લાવા પ્રભુય, હુઃખ ને સૌખ્યદ્રવના,
પ્રભુની પ્રીતિના, કપરી કવિતાના, મથનના
લયાં મારે હૈયે, સકલ મથતો વ્યક્ત કરવા
કલાથી, શબ્દોથી, તુજ સૂર થકી; કિન્તુ મુજના
બધા યત્નોમાં હું અક્ષણ બનતો, ને અનુભવે
હવે હાર્યો જાણી નહિ જ મુજથી એ કહી બને;

અને ઇચ્છા તોયે હૃદય ન કરી વ્યક્ત શકતો
ત્યહીં મારી ખામી : નથી જ કંઈ એ દોષ તુજને.

કરોડો સિંધુ જ્યાં પ્રતિ હૃદય લાવે ધૂધવતા,
અસંખ્યાકાશો કે પ્રતિ હૃદય ભાર્મિમહી રમ્યાં,
અને એવા તો આ અગણિત ઉરે લાવ રમતા
ન એકેને જ્યાં હું કથી શકું, કથું કયાંથી સઘળા ?

હવે એવું જાણી ત્યજું છું તુજને હું દિલકુબા,
ન સૂરે કે શબ્દે કદીય હૃદયો વ્યક્ત બનતાં.

નરસિંહરાવનાં પરલક્ષી કાવ્યો

શ્રી. પીતામ્બરભાઈ ન. પટેલ

આ લેખની મર્યાદા નક્કી કરવા સ્પષ્ટ હેતુ નોંધો કે અહીં તો સાત નરસિંહગરના પંચાયતી કા પોજ નોંધાની ઇચ્છા છે, અને તેમારે પંચાયતી ઊર્મિમ થોને - માદ કુ ધુ ગોગને કે બાતી ગુડાં ખડકા પો અને વામ થોને જ સ્પર્શ આવશે રહુએ આ રહે તે જો કે નરસિંહગરની મ રપ્રતિભા પર લક્ષી મ થોમા દરી ગ હી ઊંડે છે

ન સિદ્ધાન્તના મધ્યજન મર્મગ્રસ્તો જેતા ગ્રેહ સ્વ
તો કૃત્તિન થાન જ કે તેમણે પગલણી કા રો ધણ જ
ઓળ લખ્યા છે અને જે લખ્યા છે તેમાં ક્રમ્યાક
તો જાણતો નથી કે કુસમ્મ મામા તો આ વિષયની
મર્મલક્ષ્યા આવે તેવા પગની કાચી છે જ નહિ હા
વીણા મા કુન સત્તવન કા રો છે તેમાં માન આજ
પગલણી કા રો છે નુપુરજાગ મા સુઝાલીસ કા રોમા
માત્ર સાત જ પગલણી મા રો છે અને તેમા નવજ તો
લાખાતરમા રો કે રમગણસહિતા તો સુદીર્ઘ
અત્મનણી મા જ છે જે ને તેના વિષે કઈ જ કહે
વ નું રહેલું નથી તેમણે છે નો સમજ 'શુદ્ધચરિત'
તેમા જ્યા જ પગની કા રો છે, પણ સાથે સાથે
કહેવું જોઈએ કે તેમા પ્રેસિદાપ મધ્ય જ લાખાતર
કા રો છે જે ભૌતિક મા રો છે તેમા શુદ્ધનું
ગુણગમન તે શ્રી મોગલગનું છે એને નસિદ્ધાવનુ
તો માત્ર તદ્દગ કાન્ય ગ્લું શુદ્ધચરિત માના
ક્રેનાક કા રો તો નુપુરજાગ મા સમજાવેના છે
કા રમજિના જાગરણી થાય તેમા તો દર્શન કરી
લીમા હવે મદિરના ગમતારમા જઈ તેના આત્મ
રસના દર્શન કરી લઈએ

આપણા કા યસાહિન્યમા અડકા યે આપનાને
યશ તો મિત્ર કાન્તને ફાગે મળ્ય છે તેમજે ન
પહેલી વાર કનાપૂર્ણ અને ભાનરાહી સુર અડકા યે
આપ્યા ભાવ બદનાય તેમ ભાષાછદ બદલાય એવી
આયોગ્યપદ્ધતિ પણ તેમજે ન પહેલી યોજેલી,

અને સર્વાંગ છુદ્દ 'વસતવિશ્વ', અમર કાન્ત
'દેવાની અને જ્ઞાનામય ચક્રામ્ભિયુત એ જ
પદ્ધતિએ નિરૂપેલા છે તે પછી ખીન કાવ્યોએ એ
આયોજનપદ્ધતિ સીધારી છે અને સ્વપ્રતિજ્ઞાને
તેમા ક્યાંક ફેરફારો પણ થ્યાં છે

નગસિંગને પણ મન પડી બડકાનો લખવા
સર કરેલા અને ઉત્તર અને અલિમ પુ જ્યોત્તમા તો
મનની છાંસ રપટ તરી આવે છે આ મનનો ઉપાડ
કાનના વસતિનિશ્ચય ની માફક નાવિકાની ઉત્કિતથી
થાય છે વસતિનિશ્ચય મા માફી ક્ષેષ્ટ

નહીં નાય ! નહીં નાય ! ન જાણે કે સુવાર ઠ !

आ ज्ञान धार आधार हस्त तो मन्त्रार ७

ઉત્તર અને અભિમન્યુ માં પણ ઉત્તર આવી જ
ઉક્તિ ઉચ્ચારે છે

‘ધાઓ ધાગો અરે નાથ ! ઉમારો અગ્નિજાળથી ’

આહી પણ નરસિંહગવ કાલ્યમા એકતાનતા ન આવી
મન, ભાવ વિશેષ સવન અને કામ્ય અર્થવાહી અને
ભાવવાહી બંને તે સાડુ મનતની માફક હદ
પરિવર્તન કરે છે કાન્ત તો મોટે ભાગે સરૂત વૃત્તો જ
વાપરતા અને હદ પરિવર્તન પણ એ જ વૃત્તોમા કરતા,
જ્યારે નરસિંહગવ તો આશય વધી સરૂતવૃત્ત અને
દેશી ઢાળોનુ પણ સુભગ સંયોજન કરી શકે છે
અને ચિત્રવિધોષન જેના મન્યમા તો તે મનત
કરતા પણ વડુ સફળતાથી હદ પરિવર્તન કરે છે અને
ધાર્મી અસર જમાવી શકે છે

અડકાચની ટ્રેડ્સ કાન્ત પાસેથી લીધા પછી નરસિંહગે જેમ ભાષાપરત્ને કેનાક ફેરફાર કર્યા તેમ ભાવ વસ્તુ-પદાર્થ પછી તેમણે કેલીક નવીનતા કરી કે કાન્ત તેમના અડકા રો માટેના વસ્તુ મોટે ભાગે તો પૌર્ણણિક કથાઓમાથી લેતા અને તેમણે સામાજિક રિવાઝ ઉપર તો જેકે હદકાચ લખ્યું

દેખાતું નથી, જ્યારે નરસિંહરાવે કાન્તની માફક પૌરાણિક પ્રસંગો લીધા છે તે સાથે સાથે તેમણે સામાજિક પ્રસંગો પર પણ ખડકાબો લખ્યાં છે. હૃદય-પીણામાંની એક પરલક્ષી કાવ્યોમાં પાંચ કાવ્યો તો ફરી પડેલી બાળવિધવા; કૂલમણિ દાસીનો શાપ, કારાગૃહમાંની વિધવા, વિધવાબાલાશ્રમની પાસે, ઠગાયેલી વિધવા અને તેનું માંદું બાળક-સામાજિક પ્રસંગો પરનાં છે. ‘સ્વપ્ન અને પ્રયત્ન-અથવા ત્રિન્સ વિક્ટર અને ત્રિન્સેસ મે’ એને પંજુ સામાજિક પ્રસંગનું કાવ્ય ગંભીર શૈક્ષણિક બાંકી રહેતાં બે કાવ્યો તે ‘મતેય-ગન્ધા અને શાન્તનુ’ અને ‘ઉત્તરા અને અભિર્મન્યુ’ એ મહાભારતમાંના સુપ્રસિદ્ધ પ્રસંગો છે.

નરસિંહરાવમાં જેમ શબ્દોની એકવિધતા આવે છે તેમ ક્યારેક તો વિષયની પણ એકવિધતા આવી જાય છે. ઉપલાં પાંચ ખડકાબોમાં તેમણે વિધવાઓ-તેમાંયે ઠગાયેલી-નાં દર્દ, તેમના કષ્ટગાદ ગાયાં છે અને ગંભીરે વિધવાઓ ‘જાણે સાગરતટે કે સિન્ધુ-તટે રાત્રીના સમયે આવીને ઊભી રહી હોય એ રીતે કાવ્યની શરૂઆત ગાય છે. ‘ફરી પડેલી બાળવિધવા’ ની શરૂઆત ‘કવિ આ રીતે કરે છે :

‘ગંભીર ધર્મર રવે સરિતા ફૂટે છે.

... ..

તે કોણુ આ તટ ઊભો ? નથી કોઈ સંગ’

તો ‘કૂલમણિ દાસીનો શાપ’માં કવિ કહે છે :

‘ગંગાજળ ગંભીર સતું : જોડી રોજિમાં

... ..

ને પંજે ગતિમન્દ આસે તટ પર કોણુ એ ?’

કારાગૃહમાંની વિધવા જેણે,

‘સાગરતટવાળુ વિશે વિવિધ રમત રમી બાળ

શીશવં સહુ વિતાડિયું’

છે તે પણ

‘આ અંધકાર મહિ, આ હંમુલ પ્રસંગે

આ કોણુ સિન્ધુનાં તટ ઊભો ? ન કોઈ સંગે !’

‘ઠગાયેલી વિધવા અને તેનું માંદું બાળક’માં પણ

આવું જ સ્થળ દર્શાવતી ગાય છે.

‘આમ મધુર રવગાનથી હાલેડાં એ ગાય
સિન્ધુ ધટે એકાંતમાં પર્યટુની ની મોંઘ;

આમ આ બધાં કાવ્યોમાં એક જ સંરખાં સ્થળ અને એક જ સરખા સમયનાં પણ એકધારાં વર્ણનો આવવાથી વાચકને કંટાળા આવે છે. કોઈક વાર તો એમ પણ થઈ જાય છે કે કવિને શું આ સિવાય ખીણું કંઈ જ કહેવાતું નથી ? એની એ વિધવા ‘દુષ્ટ ક્રિડે’ બે ‘અતિ નિર્દોશ રાક્ષસી’ છે તેના પંજમાં સપડાવાથી આ જીવનનો અંત આવવા ‘જોડી રાત્રીમાં’ તે શ્યામ સરિતા કે સિન્ધુનો આશ્રય શોધે છે, આ વસ્તુ એક વખત નહિ, અનેક વખત આવે છે. કેટલીક વાર તો એની એ પકિતઓ વારંવાર છુદાં છુદાં કાવ્યોમાં દેખાય છે. આથી વસ્તુમાં અને નિષ્પણમાં એકધારિતા આવે છે અને કાવ્યના રસની જમાવટમાં હિતિ આવે છે.

નરસિંહરાવે વસ્તુની બાબતમાં નવનીતા કરી ખરી, પણ એ નવીનતા આકર્ષક કે અપૂર્વ તો ન જ ગતી. ‘લાખો જનો જ્યાં બૂળે મરે છે’ એવા સામાજિક માંથી કવિને ખીણ કોઈ પ્રસંગો ન મળ્યા તે માત્ર શક્ય ઠગાયેલી વિધવાઓની ગાથા ગાઈ ? આ કાવ્યો જેમ ભાવ-ધન બનતાં નથી તેમ રસ-ધન પંજુ બનતાં નથી. કવિ વારંવાર વિધવાઓનાં દર્દ, તેમનાં મંથન, તેમનાં હૃદયની વેદનાં ગાય છે, છતાં વાચક ઉપર સજોડ અસર થતી લાગતી નથી. વાચકના દિલમાં અનુકંપા કે દયાની લાગણી સહેજ સજાવળી પાછી ઠંણી જાય છે. તેમનાં જ ‘ચિત્રવિલોપન’ કે ‘તદ્ગુણ’ની માફક વાંચ્યા પછી પંજુ લાંબા સંમય સુધી વાગેળ્યા કરીએ તેવાં તે કાવ્યો નથી.

કાન્તે ધણુંખરાં ખડકાબો પૌરાણિક વસ્તુ લઈ લખ્યાં અને તેમાં તે સફળ થયા, તે પછી જાણે અમળે એવી જ માન્યતા બંધાઈ ગઈ કે સુંદર અને કલાપૂર્ણ ખડકાબો લખવાની સામગ્રી તે કોઈ પૌરાણિક કે ઐતિહાસિક વિષય જ હોઈ શકે, અને નરસિંહરાવનાં આ સામાજિક વિષયનાં ખડકાબો નળનાં નીવડનાં તે માન્યતા રૂઢ થઈ હોય એમ લાગે છે. આ પાંચ કાવ્યો પછી નરસિંહરાવે પણ

અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. તેમનું જન્મ પરનું પ્રભુત્વ સાથે જ અદ્ભુત છે. વર્ણોના અભ્યાસ પછી તેમની આયોજનપદ્ધતિ સંપૂર્ણ બની છે અને કાવ્યસ વિવેચક હોવાથી તેમનાં કાવ્યમાં કાષ્ઠ લાગ્યે જ આયોજનની જુલ કાઠી શકશે. તે ભાષાતર-કાવ્યોમાં પણ પ્રાસ મેળવે છે તે તેમની વિશિષ્ટતા છે.

‘રહને પ્રેરતા તારકટુંદ ! આ હું આપ્યો રે’

નરસિંહરાવનો કુદરત તરફનો ભાવ પણ કંઈક આવો લાગે છે. (તેમના મનથી કુદરત પ્રેરણાદાની છે.) આસ્તવમાં કુદરત પ્રેરણા આપી શકતી નથી.

! સિદ્ધાર્થના મોઝે બોલાવેલી આ પકિતઓ :

‘રહને પ્રેરતા તારકટુંદ ! આ હું આપ્યો રે
દુઃખદુઃખ્યા ઝો જગજન ! આ હું આપ્યો રે’

પણી મુંદર છે. આ કાવ્યની છેલ્લી પકિત

‘આપ્યો સ્વામ રજનિમાં આપ્યો,
માર્ગ જ્યોતિ અનુપમનો ઝાડ્યો’

કાવ્યને રસની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડી દે છે. વારંવાર શૂન્યા કરીએ તેવી એ મુંદર પકિત છે. આખા ભાષાતરમાં આપણને ક્યાંય ભાષાતરની હયા નહિ દેખાય-ત્યારે નરસિંહરાવનું મૌલિક કાવ્ય. ‘શુદ્ધ-અરિત’માંનાં કયાકાવ્યોમાં સૌથી મુંદર તો આને જ ગણી શકાય.

✓ નરસિંહરાવમાં ભાવના-ધનતા નથી પણ અર્થ-ધનતા તો ભારેભાર છે જે તેમનાં કાવ્યોને વિશદ અને સુરેખ બનાવે છે.

‘તદ્ગુણ’ એ ‘નપુરજકાર’નું તેમ ‘શુદ્ધઅરિત’નું સર્વોત્તમ કાવ્ય કહી શકાય. કવિનું આ મૌલિક કાવ્ય છે. કવિએ પ્રતિભાજગથી તદ્ગુણઅર્જકારમાં જ તે ગૂંચ્યું છે. આ કાવ્ય ખંડકાવ્ય હોવા વિશે કેટલાકને મનભેદ છે, કાષ્ઠ તેને પરલક્ષી ઊર્મિકાવ્ય પણ ગણાવે છે, પણ કાવ્યનું વસ્તુપૂર્વક અને મેવાદ-નિરૂપણ જોતાં તેને ખંડકાવ્યના વર્ગમાં મૂકવું ઠીક પડે.

આપણી નજર સમક્ષ નૌકા તરતી હોય તેનું તાદૃશ વર્ણન કવિ કરે છે.

‘નૌકા પેલી તરે જ્યોત્સ્નાપૂરમાં તે સખી રિથિતિ
દિવ્યતા પામતી ત્હારી મધુરી મૂર્તિની હતી.’

આકાશમાંથી નિર્મળ શાંત કૌમુદી વરતી રહી છે અને જેનું પ્રાસાદિક વાતાવરણ જન્મે છે તેવી જ પ્રાસાદિક વાણીમાં સાંકુએ કાવ્ય વાચકને લાવનાના વહેણમાં ખેંચી જાય છે. અહીં કવિ નરસિંહરાવ સોળે કળાએ ખીટ્યા લાગે છે. તેમને વિવેચક નરસિંહરાવ સ્વયમભારથી આવરી દેતા લાગતા નથી. કાવ્ય, પેલી નૌકાની માફક ઝેડધારી ગતિએ, રસની ઊંચા ઉઠાવતું વહે જાય છે. આ કાવ્ય નરસિંહરાવની ધન્ય-શણે લખાયું લાગે છે.

[આવું જ બીજું મૌલિક ખંડકાવ્ય છે. તે પુર-રવ અને ઉર્વશી] આ કાવ્યનાં બીજા તો ‘હૃદયનીશા’માંના ‘શુકતારા’માં દેખાય છે. એ પરલક્ષી ઊર્મિકાવ્યમાં કવિ ‘પુરરવ અને ઉર્વશી’ના જ પ્રમંથ વર્ણવે છે. એ જ પાત્રો કવિના હૃદયમાં ધર કરી ગયાં લાગે છે. તેમને પકડી કવિ પાછાં ‘નપુરજકાર’માં આગળ કરે છે.

‘પુરરવને ઉર્વશી’ સંવાદરૂપમાં વર્ણવેલું કાવ્ય છે. તે એક દૃઢ ખંડકાવ્ય છે. તેનું વસ્તુ કાલિદાસના મુખસિદ્ધ વિક્રમોર્વશીયમાંથી લીધેલું છે. મેધવિમાનમાં ખેડાં ખેડાં પુરરવ અને ઉર્વશી વાતચીત કરે છે, ઉપરે પુરરવ કહે છે :

‘અથવા હું બનું ધનરૂપ
વિદ્યુત તું બને જ અનુપ
અન્તરમાં તને હું શમાવું
ઝીજો પુમબતી બીડી ભડ’ *

આ કથનમાં તે દૃષ્ટાંતો પ્રેમ અને આકર્ષણ વ્યક્ત થાય છે એ ભાવ દર્શાવતા લીધેલું રૂપક ઉચિત છે. એ કવિમુદ્રા પ્રતિભાને આભારી છે.

છેલ્લું મૌલિક પરલક્ષી કાવ્ય તે ‘રવેન્જારવીકાર’ આ કાવ્યનું વસ્તુ કવિને એક ચિત્ર જોવા પડી રહ્યું છે. એ ચિત્રને રફૂટ કરવા જ આ કાવ્ય આલેખાયું છે, અને આ કાવ્ય સંપૂર્ણપણે પરલક્ષી પણ નથી, જોડે જોડે તો તે આભવશી જ છે.

આ કાવ્યમાં કવિએ-Free will-સ્વેચ્છાસ્વી-કારની ચર્ચા કરી છે. કવિની જીવનની કિલકટા પશુ જોવા મળે છે. પાપ, પુણ્ય, ક્રાનો સ્વીકાર કરવો એ પ્રમ યાજ્ઞદિષ્ટિએ હળવો લાગે છે પણ આંતરદિષ્ટિએ તેટલો જ વિકટ છે.

હવે આપણે 'શુદ્ધચરિત'માંનાં કાવ્યો તરફ વળીએ. આ સમૂહમાંનાં કાવ્યો Light of Asia-માંનાં લાખાંતરો છે. આ સુંદર અને લાવવાહી લાખાંતરો વાંચ્યા પછી વાચકને એવી છાપ પડે છે કે, નરસિંહરાવની કાવ્યપ્રતિભા મૌલિક કાવ્યમાં રાગે છે તેનો કરતાં લાખાંતર-કાવ્યોમાં સ્વિશેષ સ્વેચ્છાસ્વીકાર કરતી લાગે છે. લોકજીને વસેલું:

'પ્રેમજી જ્યોતિ તારો દાખવી મુંજ જીવનપંથ કિનાર'

તે પણ લાખાંતર-કાવ્ય જ છે. કેટલીક વાર તો મૌલિક કાવ્યો કરતાં લાખાંતર-કાવ્યો સુંદર અને કલાપૂર્ણ હોય છે.

પ્રેમપ્રમુદ્ધ, કિસાગોતમી, વિયોગિની યશોધરા, સુગતાની કંથા, શુદ્ધનું પ્રલોભન વગેરે શુદ્ધ ભગવાનનાં ભવ્ય જીવનને મૂર્ત કરતાં કાવ્યો છે. એ કાવ્યોની નિરપલુપદતિ ભેતાં તે: કાવ્યોને ખડકાવ્યો કહેવાં કરતાં કથાકાવ્યો કે પ્રસંગકાવ્યો (જે એવું નામ આપી શકાતું હોય તો.) કહેવાં ઠીક પડશે. આખ્યાનશૈલીમાં લખાયેલાં આ વર્ણનાત્મક કાવ્યો બહુ ઊંચા પ્રકારનાં તો નહીં શકાય. 'શુદ્ધચરિત'માં તો અતિ સુંદર કહીએ તેવું કાવ્ય 'મહાભિનિષ્કમ્બુ' છે. 'કિસાગોતમી'નું વસ્તુચક્રનું ધ્યાન ખેંચે તેવું છે, તેનો મૂળ પ્રસંગ ભવ્ય છે. તે કાવ્યને જો કંઈ

પશુ હવ્ય ભૂમિકા મળતી હોય તો તે મૂળ પ્રસંગને જ આભારી છે.

નરસિંહરાવનાં આ પ્રમાણે બધાં જ પરલક્ષી કાવ્યો બોધા પછી એક વસ્તુ તો એ ફલિત થાય છે કે, કવિએ એ પ્રકારનાં કાવ્યો થયાં જ ચોખ્ખાં લખ્યાં છે. 'કુસુમમાલા'માં તો કવિનાં બધાં જ કાવ્યો આત્મલક્ષી છે. તે પછી 'હૃદયસીમા'થી તે પરલક્ષી કાવ્યો પરલાય અજમાવે છે, પણ એ પરલક્ષી કાવ્યો આત્મલક્ષી કાવ્યોની પડછે આંખાં અને કંઈક અંશે નબળાં લાગે છે. નરસિંહરાવની પ્રતિભા આવાં પરલક્ષી કાવ્યોમાં બરાબર યજ્ઞકાં જાડતી નથી. 'સ્વેચ્છાસ્વીકાર' કે 'વદ્વળ' કાવ્યોની માફક તેમનાં કાવ્યો દેખાવે પરલક્ષી પણ તેનું હાલ તો આત્મલક્ષી જ હોય છે. નરસિંહરાવની સાચી કવિતાનાં દર્શન આત્મલક્ષી વર્ગનાં જ કાવ્યોમાં થાય છે.

'કુસુમમાલા' પર મુગ્ધ થઈ સ્વ. રમણભાઈએ 'કવિતા એટલે શું?' એ નિબંધ લખેલો. તેમાં તેઓ 'રાગધ્વનિકાવ્ય'ને જ ઉત્તમ પ્રકારના કાવ્યપ્રકાર ગણે છે તે સમગ્ર કવિતાની દૃષ્ટિએ તો ખોટું કહે છે, પણ નરસિંહરાવ પૂરતું તો તે વિધાન સાચું લાગે છે. નરસિંહરાવ 'સર્વાતુભવરસિક' કવિ નહિ પણ 'સ્વાતુભવરસિક' કવિ છે, અને તેથી કદાચ તેમને પ્રાચીન ભારતના ભવ્ય પ્રસંગો તરફ ઝોલું આકર્ષણ થયું હશે, અને એ જ કારણે કદાચ: વર્તમાન પૃથ્વી સુજારતના ભવ્ય પ્રસંગોએ તેમનું ધ્યાન નહિ ખેંચ્યું હોય !

* સુજારત વર્નાકુલર સોશાયલીના અનુસ્નાતક વધાર્યો સમગ્ર વાંચકો નિબંધ.

અ વ લો ક ન

પાનગોષ્ઠિ—એખક : શ્રી. ધૂમકેતુઃ મુખ્યવિદેતાઃ ચાર્ગર
મંથરાન કાર્યાવય, અમદાવાદ. મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા.

અહીં ઉપર પુસ્તકનું જે નામ લખ્યું છે તેટલું જ
કર્ષી એનું નામ નથી, એનું નામ તો છે 'ધૂમકેતુ-
કૃત પાનગોષ્ઠિ'. 'ધૂમકેતુકૃત' ઉપરથી મને યાદ
આવી ગયું 'ગિરધરકૃત રામાયણ'. રામાયણ
તો એમ તો વાંદનીકિ-ના, 'વાંદનીકિકૃત' એમ
નથી બોલાયું, 'વાંદનીકિ રામાયણ' એમ જ
બોલાય છે-પણ 'તુલસીકૃત રામાયણ' તો છે જ.
'ગિરધરકૃત રામાયણ' ખાસ યાદ આવ્યા મારેનું
એક અંગન કાગળ તો છે, પણ બીજું પણ એક કાગળ
છે, 'તુલસીકૃત રામાયણ'નો વિચાર આવનાં ભક્તિભાવ
અને કાવ્યરસ એકદમ સાંભરી આવે છે-રામના
પક્ષપાતીએ લખ્યું છે, જ્યારે ગિરધરકૃત રામાયણ
તટસ્થ વૃત્તિથી લખાયું છે. ગિરધરે મોનાં પાત્રો
અને પ્રસંગોને સ્વતંત્રપણે સાલવા દીધાં છે એટલે
એમા સ્વાભાવિકતા લાગે છે. કરુણતા વખતે એને
ખેતાની અંદરની ધારાને વહેવાડવવા કરુણતાનો
આખો પાર્ષ્વ છુટો મુકી દેવો નથી પડતો, સાદી
પદ્ધતિમાંથી એની મેળે એ આવસ્યકતા પ્રમાણે
ટપકી રહે છે :

ધું અંધની લાકડી જે, રામને ચોરી ગયું કાણ આજ ?

* * *

ચૈદેહી ક્યા ચર્ષ જે, સુદર ચ પક્કળી સુકમાર,
આવો મારી માવડી જે, મે હુંને દીધું દુઃખ અપાર !

આટલા જ શબ્દો આપણને જણા લાગેલો
પથારી પ્રમાણમાં સ્પર્શ કરાવી જાય છે.

પાનગોષ્ઠિ વાંચ્યા પછી મને લાગ્યું કે, ગિરધર-
કૃત રામાયણમાં જેવા 'રામ' છે તેવા જ 'ધૂમકેતુ-
કૃત પાનગોષ્ઠિ'માં 'પાન' છે. ધૂમકેતુ પાન ખાય
છે કે નહિ તેની સાથે આપણને નિરસ્પદ નથી. આ
'પાનગોષ્ઠિ'માં 'પાન'ની વાત ક્યાંય આવે છે કે

નહિ તે મને યાદ રહ્યું નથી, કારણ કે પુસ્તક એક
ગોઠક જ વાંચ્યું છે અને એક રસ અને એક જ શૈલી
હોવાથી-અને ગોઠડી કરવા બેસતાં તો અનેક જાતની
ચાચ તેમાં કંઈ વાત ચર્ચા ને કંઈ ન ચર્ચા તે યાદ
નથી રહેતું તેમ-આમાં પણ કેટલીયે વાતો આવી
છે એટલે યાદ નથી રહ્યું કે આમાં ખાવાનાં
પાન કે પીવાનાં પાન એકેય પાનની વાત આવી છે
કે નહિ; એ માટે ફરી પુસ્તકને ખજોળવાની પણ
જરૂર નથી લાગતી. પણ તેમ આ પુસ્તકમાં પાન તો
ભારેભાર છે. એમાં જે ખાવાનાં પાન છે તે મોડું
રમીયું બનાવે છે, આગમથી એ ચાવતાં પાંચેયું
(પાંચેયું) પચતુ જાય છે, પણ પાનગોષ્ઠિમાં સારા
વિવેચકોને વિશે એક નવીન ખખર એવી આવી ગ
છે કે તેઓ આખું વ્યાકરણગાત્રું ડબી જાય તે
જાહેતર ગણે પણ 'પણ' શબ્દનું દૂષવાનું પર્મદ ન
કરે. (મેં અહીં 'પણ' લખ્યું અને મને એ યાદ આવી
ગયું પછી મેં વિચાર કરી લીધો કે હું સારા વિવે-
ચક છું કે નહિ ? વિચારને અંતે 'પણ'ને રાખરાતું
નક્કી કર્યું. એમ ક્યેં સારા વિવેચકમાં ગણવાનું મળતું
હોય તો એ લાલ શા માટે જવા દેવો ?) પણ
કાર્ષવાર પાનનો ફૂલો મોટો ચર્ષ જાય છે કે કાથો-
ચૂનો વધુ આવી જાય છે તો ગુલોમાં ફાટી જાય છે
અને મોતો દેખાવ દયાજનક બને છે. પીવાનાં પાન
વિશે પણ એ જ સ્થિતિ છે. જ્યાં સુધી ફરમાસુ પીણ
રહે છે ત્યાં સુધી મજા આવે છે, પણ કડકે કડકે જરા
ખસારી લાય છે.

એક બીજી રીતે પણ 'ગિરધરકૃત રામાયણ'ના
ગુણ આમાં આવી રહ્યો છે, અને તે એ કે, આમાં
કાવ્યનાં ઝગ્યાંઓના ધોડાઓને છૂટા મૂક્યા નથી.
એક વેળાની તો આખાં બે પાન ભરીને ગોઠિ
કાવ્યમાં (કવિતા લાગે તેવી રીતે જ કરી છે, પરંતુ
ખડું જોઈએ તો લેખક કાવ્ય અને કવિને તો આમાં

ઠેર ઠેર લીધાં છે, કારણ કે ધૂમકેતુએ 'પ્રસ્થાન'માં પાનગોષ્ઠિ શરૂ કરી અને ત્યાં સુધી તેને અઘાવી ત્યાં સુધી તેઓ જાકવિ હતા. અકવિ તો કવિતાને દુરમન હોય જ, પશું જેમ રામની અતિર્નિદા કરીને રાવણ કરતાં તો હતાં રામની ભક્તિ જ; તેવી રીતે અકવિએ 'વૈરભાવે' ભક્તિના પુરાવારૂપે બે પાનની ગોષ્ઠિ કવિતામાં 'લખી' નાંખી. આ પરથી મારા મનને તો આંશા બંધાય છે કે, અકવિ કવિતાની શુદ્ધભાવે ભક્તિ પણ એક દિવસ કરવા લાગશે.

• 'ઉપર મેં જે તરફેણમાં અને વિરુદ્ધમાં લખ્યું તેના પુરાવા 'પાનગોષ્ઠિ'માંથી જ આપું:

(૧) મેંને રંગીલું બનાવતાં પાન, ફરગાસ પાન-પીલું:

મને બહુ યાદ રહી તે પરીક્ષા. 'પરીક્ષા'ની ગોષ્ઠિ બહુ સરસ રીતે શરૂ થઈ: 'કર્ષ ક્રિયામાં માણસ સૌથી વધારે બેવકૂફ કેવાય છે ! એક જવાબ-પૂતળા પેડે થોડે ચડીને પરજુલા જવાની ક્રિયામાં.' પછી હોલેક્શનની ક્રિયામાં બેવકૂફીની વાત બરા ટેડી થઈ ગઈ તે જરા દસો ઘૂંટડો આવી ગયો, પણ પછી બહુ સરસ ચાલ્યું. પરીક્ષકોનાં જીવનનો મોઢામાં મોટો વૈલક લઘુમાં લઘુ પ્રકો ઝોળામાં ઝોળા માર્કમાં પૂછી લેવાનો ! અને બ્યારે પરીક્ષાનાં રૂપિયા આના પાઈ મળે છે સારે નાનકડાં હોકરૂંથી પણ નપાવટ થઈ જાપાનીસ જેવાં રગકડાં લઈ મુંગઈથી ધરભોજા થઈ જાય છે, એ વાત કહી દઈને તો કમાવ કરી નાખી છે ! એ વાંચતાં 'મારા મોં પર સુરખી આવી ગઈ. પછી એથી જ મન મળા 'પ્રગતિશીલ કે પ્રત્યાપાતી'ની ગોઠડીમાં. 'ના, પ્રત્યાપાતી સાહિત્ય; ના, પ્રગતિશીલ સાહિત્ય; ના, પ્રત્યાપાતી' એ જરૂર બેશ ભાગેને ને ઘેર ધમાધમની વાતગાં સરસ રીતે બેસાડી આપ્યો છે.

ખીનું ગચ્છાનું ! એમ ગચ્છાએ તો પાર નહિ આવે, એટલું જ કહું કે, આમાં ઠેરઠેર હુદ્દિયુક્ત ટટાશ ભર્યો છે. 'ત્યાં મૂડ્યાંકનો', 'સાહિત્યકારોને એક પંગતે બેસારવાની કલા', 'એક સત્તા' અને બીજા ધણીમાંથી સાહિત્યકારો અને સુધારકોનું દર્શન કરવા

મળે છે ને ધડીક આપણે રસનિદ્રાનું ઝોકું લઈ લઈએ છીએ.

(૨) કવિતા પ્રત્યે ઝોક

પહેલાં તો બે પાન લરેલો લખાણેલી ગોષ્ઠિ, 'ક્યાં છે મન ?'. વાંચ્યા પછી મનેય થયું કે આમાં ક્યાં છે મન ? મન શોધવામાં કે મન બાંધવામાં ? કવિતામાં રાગ-તાલ શોધવા જતાં મને અતુલન થયો કે રાગ શોધવા કરતાં રાગ બાંધી જ લઉં. જેમ કાવ્યું તેમ અટકાતાં, ગૂંચવાતાં, ઠોકરાતાં બાવા લાગ્યો. પણ અંતે આવીને બોમો રહ્યો ને વિચાર કર્યો કે મન શોમાં હતી ? જવાબ વિના જડ જોયો હું ચૂપ રહ્યો. પછી કવિતાના હેતુની શોધ કરવા લાગ્યો. ગોથા ખાતાં આખરે હેતુ શોધવાની અને બાંધવાની માયાકૂટ છોડી એ પાનું જ ફેરવી નાખ્યું. ક્યાં ગયાં તો ? તો કે' ક્યાંય નહિ ! શું વાંચ્યું ? તો કે' કંઈ નહિ ! અને શું લખ્યું ? તો કે' -ઈતિ સિદ્ધમ.

અડીધો જ અટકી જતું બસ નથી. પહેલો જ લેખ છે 'કવિતા'. એની ચોક્કસ વટાવીને કંઈ નારી ચકાવ ! એમાં બીજું જ વાક્ય છે કે કવિતા કરવામાં મહેનત પડતી નથી. કવિતા કરતા જે દરેક લુપ્તાન વિશે આમાં વાત કરી છે તે દરેક લુપ્તાન આની સામે વાંધો લેવાશે. પાનગોષ્ઠિના કરનારે જ પાન-ગોષ્ઠિમાં એક દેહણે લખ્યું છે કે, ધણી કવિઓ કવિતા લખતાં પહેલાં સારા સારા ચપ્પોનું એક ક્લિસ્ટ તૈયાર કરે છે. તો હવે આપણે વિચારીએ કે, આ ચપ્પોને મારી મથરડીને પણ કવિતામાં બેસાડવામાં મહેનત નહિ પડતી હોય ! બીજું, કવિને તાવે તે કવિતા, એ હકીકત પાનગોષ્ઠિકાર જ આપે છે. એ હકીકતને માત્ર અર્થોપાનન સાથે જ ભેડી ચાખીને બીજા બાજતોને બૂકી જતી એ ન્યાય નથી. કવિતા બનાવનાં કવિની શુદ્ધિની તાવણી કેવી માય છે તે માટે એવી કવિતા લખનાર દરેક નદિ તો એક લુપ્તાનને તો પૂછતું જ નોંધ્યો. બે એ એમ કહે કે, 'નહિ, મને તો તદ્દન સહજ છે' તો માનવું કે એ ખાઈ દોકે છે. રાજનાં ત્રણ સોનેરા લખ-

નારને પણ પૂછો કે એ લખતાં પહેલાં રાત્રે એના મગજની શી સ્થિતિ હોય છે ?

વળી 'કવિને તાવે એ કવિતા' એ વાક્ય એક ખીજી ગોળિમાં પુનરાવર્તિત થયું છે. અને કવિતા વિષે તો ત્યાં ને ત્યાં આકુ લખ્યું છે એટલે એ વસ્તુ ખતાવે છે કે ગોળિકાગને કવિતા સામે પૂર્વગ્રહ જ છે. અને એમનાથી કવિતા વિષે આકુ જ લખાય છે. નહિતર આપણા ગુજરાતમાં શુ એક પણ સારો કવિ નથી કે જેની કવિતાની મધુરતા ગોળિક કરતાં કરતાં ઓનાઓને અપાડી શકાય ? કે એમણે એમ જ માન્યું છે કે, ગોળિકાં ત્યાં ત્યાં સજા મળ્યાની વાત આવે છે ત્યાં ત્યાં શ્રોતાઓ જ નથી હોતા તેમ તેમની આ ગોળિક સાંભળનાર કાંઈ નહિ હોય ? જો એમણે એમ માન્યું હોય તોપણ, કાંઈ જેનો પદાર્થ જો સગળયો છે તો, એમા કયાંક તો કઈક સાડું હશે જ-જેમ માન્યતા છે કે સુષ્ટિમાં દરેક સ્ત્રી કઈક ને કઈક તો ઉપ-યોગમાં આવે જ છે-માટે જો સારાપણનો પોતાને લાભ મળી શકે તે માટે એવું સારાપણ ચિત્તવત્તુ હતું, ખીજી અને માણવા યોગ્ય બાજો પણ એમાંથી એમને મળી શકતા.

{૩} હું આમાં દૂધમાંથી પેરા તો નથી કહતો ! એ વિચારે 'દૂધમાંથી પેરા કાઢના'ની ગોળિક યાદ આવી ગય છે. 'દૂધમાંથી પેરા કાઢના'નો અર્થ લેખકે જે કર્યો છે તેમા મને શંકા પડી એટલે જો અમારા વૃદ્ધ બાપાને પૂછ્યું કે એનો અર્થ શું થાય ? લેખકે આપેલા અર્થગા હું દૂધમાંથી પેરા તો નથી કાઢતો ને ? એમણે કહ્યું કે, 'દૂધમાંથી પેરા કાઢના'નો અર્થ બહુ ચોખ્ખો થયું, કઈ દોષ ન હોય ત્યાં પતાળ(પાતાળ)માંથી ખોદીને દોષ કાઢવો.

મને જરા નિરાત થઈ, કારણ આવો કઈક અર્થ તો લેખકે વરુ અને ઘેરાની અને સાગ નિવેચકોની વાતમાં સૂચવ્યો છે. પણ વાચક આપે જતા એવની વાતને જો અર્થપૂરતી તો મારે જાણી જ જવી પડી, કારણ કે જો વિના દૂધમાંથી પેરા કાઢનાની મારી જીતિને હું સમજવી શકત નહિ.

આવે વખતે ઘૂંટડો જરા કડવો લાગે છે. 'અમારાં દુઃખો'—એમાં તો મને ગોળિક જ ન લાગી. એ પણ જરા કડવો ઘૂંટડો હતો. એક જ ભતનાં વાક્યો અમુક ઠેકાણે આવી ગય છે, કાંઈ વાર એક-ધારિતા અથવા પરાણે લખાવ્યું હોય-પણ એ તો કદાચ મારા, મનનું જ કારણ હોય, એટલે એ વિષે અભિપ્રાય જાહેરમાં આપવા જેવો ન ગણાય.

(૪) છેલ્લી, 'હકવિ કવિતાની ભક્તિ શુદ્ધ બાવે એક દિવસ કરવા લાગશે' એવો મારી આશા જે વ્યક્ત તો કરી છે, પણ તે સાબિત કરવી સહેલી નથી એમ મને હવે લાગે છે, પણ જ્યારે લેખકે 'કવિતા' ઉપર પણ એક ગોળિક લખી છે ત્યારે મારી આ આશા છેક નિર્મૂળ તો નથી એમ, હૃદયથી નહિ તો મનથી તો, કાંઈને પણ લાગે, અને આજની કવિતામાં એમને જે દોષો દેખાયા છે તે જાણતા એમ લાગે કે, સારી કવિતા કોને કહેવાય તેનો નમૂનો બતાવવાનું તેમને બેશ સ્પર્શે. આ પુસ્તકમાં જ એમણે પોતાના કેટલાક પ્રયત્નો કર્યા છે એટલે વિશેષ પ્રયત્નો કરતાં એમને કટાણો નહિ આવે અને છેવટ તેઓ સિદ્ધિ પામશે એમ મોનવામાં હરકત નથી.

થી. નવવરસને ગુજરાતી હાસ્યરસસાહિત્યને ઇતિહાસ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યો તેમાંના કયા લેખકની સાથે અથવા તેનાથી અધિકારતા ધૂમીત છે તે હું કહી શકીશ નહિ. પણ ભુલિયુક્ત કટાક્ષનો એમનો આ પ્રયોગ આપણુ દિલ ખુશ રખાવીને આપણને ઘણી વાતોનું દર્શન હળવી રીતે કરાવી જઈ શકે છે, એટલે જો બાવે તેમ છે.

બંધુ અંજીભાઈના પત્રો—પ્રકાશક : શુભંત બા-
સામ પ્રવારક મંડળ, કરાજી (જિ. મુસ્ત) સૂચ્ય નવ આના-
મી અંગાશાલ યુગલોની વ્યાપારમિલિયક પત્રોનો આ સમ્રહ છે. એમના પત્રોના ખીખ સમ્રહો પણ આ પહેલા પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે એમના મંડળમાં દરેક સમ્ય 'અધુ' તરીકે સંબોધાય છે. જો મંડળના એક આધુ અધુ હોય તેની રીતે ખીખ અધુઓને અભુખાઈએ આ પત્રો લખ્યા છે. પત્રો વિવાદો-
ઓને ખાસ ઉપયોગી જણાય છે, કારણ કે આમાં

માત્ર સારીરિક વ્યાયામ વિષે જ નથી લખાયું પણ મન અને અધ્યાત્મના વ્યાયામ વિષે, સંગઠન વિષે, સેવાકાર્યો વિષે, વિદ્યાર્થી-અવસ્થાવાળાને લખાયેલા પત્રો છે, એટલે એ વિદ્યાર્થીઓને થયું જાણવાનું આપે છે. પંદરમા પત્રમાં અંબુભાઈએ વ્યાયામવિદ્યા એના ધંધાધારીઓ પાસેથી કેમ શીખી તેની વાત છે તે તો સૌએ જાણવા જેવી છે. આ પત્રોમાં એક પત્ર તો છેક ૧૯૩૯ની સાલનો છે, એટલે એ જ્ઞેતાં લાગે છે કે, અંબુભાઈ દૂર-પોહિયેરીમાં અને શ્રી અરવિંદના યોગાશ્રમમાં રહે રહે પણ ગુજરાતની વ્યાયામ-પ્રવૃત્તિની સાથે કેટલો નિકટનો સંબંધ રાખે છે-દૂરથી એક મોટાભાઈ પત્રો દ્વારા જે સલાહો આપે તે સલાહો ધર્મોદ્યા જેવી ખનીને સારી ટોરવણી આપી શકે.

છવનનાં વહેણો-એક : શ્રી રસિકલાલ પરીખ, પ્રકાશક : શુભર્ષી મધમાળા, મુબઈ, મૂલ્ય : રૂ. ૨-૮-૦

શ્રી. રસિકલાલ પરીખની, 'પ્રસ્થાન'માં 'કેવો વઢો' અને 'શોભનકુમાર' એ વાર્તાઓએ અને 'મેનાં ગુજરી' નાટિકાએ વાસ્તેકાનું ખૂબ ખ્યાન ખેંચ્યું હતું. આ અને આ ઉપરાંત માર અગાઉ 'પ્રસ્થાન'માં-છપાઈ ગયેલી અને એક નંબી લખેલી એમ કુલ મળી આઠ વાર્તાઓ પુસ્તકાકારે આપણી સામે આવતાં આપણે એને આવકારી લઈએ છીએ. 'મેનાં ગુજરી' નાટિકાએ તો એ માસિકપત્રમાં છપાઈ ત્યારે જ ધાપેલા જિંદગી અભિનયો મેળવી લીધેલા. કાઈને 'મેનાં, રૂપાં, રોહાં,' એ મીઠાં નામો ગમી ગયેલાં તો કાઈને એની ઓંદરની વાર્તા ગમેલી, તો કાઈને એની લખાવટ ગમેલી. આ બધું જ સાચું છે પણ એમાં આશીરે પણ વધારે છે. મેનાં ગુજરીને સન મટે છે અને આપણે પણ નેશમાં આવી જઈએ છીએ. કૃપા પરની પનિદારીઓના સંવાદો વાંચતાં વાંચતાં આપણી સામે કૃષ્ણ અને જાદુશાહની ડાવણી જોવા જતી મહિલા-રીઓ આપણી સામે ડાવણીનો માર્ગ ચિત્રિત કરી દે છે. એ લાક્ષણિક અને કલાયુક્ત સંવાદો અને પ્રવેશો, સ્વાભાવિક રીતે ફરી આવતાં ગીતો અને આમેદગ વર્ણનો આપણને એક જિંદગી પ્રદર્શન અને હતાં સર્વભોજ્ય રસસ્વ આપી જાય છે. રંગમૂર્મિની

નવરચનાના સ્વપ્નશીલોએ આવી વંસતુને તો દીડી જ પકડવી જોઈએ. મુરકડી છે પાત્રો અને પરિધાન શોધવાની, પણ એનું જ તો આમાં મુખ્ય આકર્ષણ બને છે.

પણ આ તો નાટિકા થઈ. આ ઉપરાંત જે સાત વાર્તાઓ છે તેમાં 'શોભનકુમાર' એ એક મીનસતું સરસ ચિત્રણ છે. 'મે ગિરોની વાર્તામાં 'ગ્રામસેવક' મિત્રનું પાત્ર બહુ સરસ છે, 'ગ્રામસેવક'નો એરિસ્ટન મિત્રા કંઈ કલાને વ્યક્ત નથી કરેતો.

'કાને પરણું? આમાં આ દોષ છે, પેલામાં પેલો દોષ છે.' લણેલી, સુંદર, પેસાદાર બાપની છોકરી સાથે પરણવાની ઉત્કંઠા રાખનારા જુવનોના પોતાની ઓંદરની લાલકાતને તો જિતા જ નથી. એ રિયલિટમાં 'કાને પરણું?' આ મૂંઝવણમાં ન પરણતી અને તેથી બાપને 'કડવી' ઘઈ પડેલી પ્રિયવદાની આ કડુણ કથા છે.

કમલા, રસ્તામાં, રાજસ્થાન, રાજમાતા એ વાર્તાઓમાંથી 'રાજમાતા' વાર્તા એના દમિર્ક કલા-યુક્ત વિશ્લેષથી આપણને આકર્ષી લે છે.

એક સુંદર પુસ્તકનો ઉમેરો આપણા સાહિત્યમાં આ પુસ્તકથી થાય છે તે માટે આનંદ થાય છે.

બહેન-લેખિકા : (મૂળ બંગાળીમાં) શ્રી નિરપમાદેવી, પ્રકાશક : નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, બદર, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦

બંગાળીમાં આ પુસ્તકનું નામ 'દિદિ' છે. બંગાળીમાં આ પુસ્તક અને એના લેખિકા સારા પ્રખ્યાત છે. શરદજાજીની નવલકથાઓ જે બાપા, શીલી, પાત્રો અને વસ્તુ લઈને રચાય છે તેવી જ નવતરી રચના આ પુસ્તકની છે, અને વિશેષમાં એમાં કેટલેક ટૂંકાણે અસ્વાભાવિકતા આવે છે એટલે સંભવ છે કે શરદજાજીનાં બહુ પુસ્તકો વાંચીને જેઓ કંટાળ્યા હશે તેમને આ પુસ્તકમાં ખાસ રસ નહિ પડે, અથવા સંભવ છે કે શરદજાજીનું જેટલું અને જેનું સાહિત્ય મને તેનું વાંચનામાં જેમને આનંદ આવે તેમને આ પુસ્તક-મંદો તેવો જ આનંદ મળશે. એક વિધવાની પુત્રી

માટે પોતે વર શોધશે એવું આશ્વાસન એક યુવકે એ વિધવાને આપ્યું, પણ પછી એ એ વાત પીસરી ગયો. દરમિયાન વિધવાનું મૃત્યુ થયું. યુવકે એ વખતે પરણેલો હતો પણ વિધવાના અંતરની ઊંડી આશા કે, એ પોતે એની પુત્રીને પરણશે, તેને યુવકે અવગણી શક્યો નહિ. અનાય કન્યા પણ એને હોડવા માગતી નહોતી. યુવકને લાગે છે કે, તેણે વિધવાને કબજાત આપી કે પોતે તેની કન્યા માટે વર શોધશે, તેનો અર્થ એ કે, કેઈ વર ન મળે તો પોતે એને પરણશે એની એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી ! અને, એટલે, એક પત્ની હયાત હોવા છતાં તે એ કન્યાને પરણે છે ને સહન કરે છે.

પછી શરૂ થાય છે ગેરસમજણો અને લાગણી-ઓનાં ગૂંચળાં અને એમ વાતો લાંબી-અતિ લાંબી થતી જાય છે.

ખાસ નવીનતાની જાત ન પાડતા આરત્ર મોટા, આવડી મોટી કિંમતના, નવલકથાના પુસ્તકના ઉમે-રાથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં કંઈ વધારો થયો નથી.

ગામગોષ્ઠિ—કર્તા : શ્રી વિક્રમદાસ મ કાકરી અને શ્રી. શવ્ડખાઈ ના. પટેલ; પ્રાપ્તિસ્થાન : નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય ૭ આના.

‘ગામડામા સ્વયંસેવક’ અને ‘નણ કાયદાઓ’ એ બે વિભાગમાં આ ચોપડી વહેંચાયેલી છે. એક સ્વયં-સેવક ગામડામાં જાય છે, ગ્રામસફાઈ કરે છે, લોકો સાથે ભણે છે અને લોકોની પ્રતિનિધિત્વ વ્યક્તિઓ સાથે એને પ્રશ્નોત્તરી થાય છે. ગ્રામજનોને લગતા દસ વિષય પર આવી પ્રશ્નોત્તરી આમાં આપી છે. પ્રીત વાચનમાં આગળ લેખક લોકોને બરાબર સમજાય અને રસ પડે તેવી ભાષામાં અને તેથી રીતે આ પ્રશ્નોત્તરી લખાઈ છે. આમાંના મોટા ભાગના વિષયો ગામ અને શહેર બંનેની સાધારણ જનતાને સ્પર્શતા છે એટલે આપણે એને જનગોષ્ઠિ પણ કહી શકીએ.

બીજા વિભાગમાં ખેડૂત માટે ગણોત્તનો કાયદો, ગણરાહતનો કાયદો અને ગ્રામ્ય આપત્તનો કાયદો—એમ

ત્રણ કાયદાને કાયદાની ગૂંચવાડી ભાષામાંથી હોડવી સરળ સંવાદરૂપે સમજાવ્યા છે. પ્રથમ વિભાગ જેવી રસિક રીઠી આ વિભાગમાં નથી. એના સંવાદોમાં અરવાભાવિકતા પણ છે, પણ ગામડાના લોકો પામે નિરાશામાં જેવા સંવાદો લખવાય છે તેવા સંવાદરૂપે એ રજૂ કરી શકાય એમ છે. વાચન કરતાં એ રીત સમજવા માટે વધુ ઉપયોગી થઈ પડે. મોટે ભાગે લોકોમાં કાયદાની સમજ નથી હોતી અને અમલદારો કાયદાને સમજવાની પરવા કરતા નથી અથવા કાયદાને ગણકારતા નથી એ સિદ્ધિમાં આવી રીતે લોકોને કાયદાની સમજ આપવાનું કાર્ય ધણું ઉપયોગી છે.

આમ આ આખી ચોપડી ધણી ઉપયોગી છે.

‘સ્ત્રી-ગીતા’ અથવા ‘ત્રીજી ગામડિયણ’—લેખક : સમચેદ્ર કાકર; ગોપાળ ભવન, ટ્રિન્સેસ સ્ટ્રીમ, મુંબઈ-૨ કિંમત ૦-૧૨-૦

સામાન્ય જનતાને રસ પડે અને કંઈક બોધ આપે તેવું એક સામાજિક નાટક આ છે. સર્વશ્રે ધણા સ્વાભાવિક છે. ચોપડીનાં પચાસ જ પાનાં છે એટલે ચોખી કિંમત હોય તો વધુ ખર્ચે તેથી આ ચોપડી છે.

ઈન્ડિયો નીહર—લેખક-પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે મૂલ્ય એક રૂપિયા.

સ્વ. ચતુર્ણજ માણેશ્વર બાઈ એ ઇન્ડિયો રાજન-પ્રભ બંનેની માનીતી વ્યક્તિ હતી. તેમનું આ જીવન ચરિત્ર છે. એમની સત્યપ્રિયતા અને નીકરતા એમના પ્રત્યે વાચકને માન પેદા કરાવે તેમ છે.

ભાસભજનાવલિ—સંપાદક : શંકરલાલ દ્વારકાદાસ પરીજા, પ્રકાશક : ગુર્જર પ્રવરણ કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય ૩ આના.

બાળકોનાં ગળાંમાં ઝૂંટ એમી જાય અને એમને ગાત્ર ગમે તેવાં તેમનાં પરિચીત ગીતોનો આ નાનકડો સંગ્રહ છે.

માનવવિકાસ } પ્રકાશક : ‘ન્યૂના મંડળ’
વિચાર } ગોપીપુત્ર, સુરત
લક્ષ } મૂલ્ય દરેકનો દોઢ આનો.

આ મંડળે આ અગાઉ દસેક નાની પણ ઉપ-
યોગી પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કરી હતી, તેવી જ આ વધુ
ત્રણ પુસ્તિકાઓ છે. વિષયને દૃઢમાં અને સરળ રીતે
સમજાવવાનો સફળ પ્રયત્ન છે.

ક્ષય એટલે શું?—લેખક અને પ્રકાશક : ડૉ. પ્રાણ-
છાનદાસ માણેકજી મહેતા (એમ. ડી., એમ. એચ., એફ.
સી. પી. એસ.) જામનગર; મુદ્રય જે આના.

૧૧૬ પાનાંના પુસ્તકની આ કિંમત ઘણી ઓછી
છે, અને પુસ્તકનું વસ્તુ ઘણું જીવું છે. ક્ષય યુવાનાં
કારણો અને તેના સાદા તેમ જ દાકતરી ઉપચારો
તેમ જ એ ન-ચાય તે માટેની રહેણીકરણો એવી ઘણી
ઉપયોગી બાબતો આ પુસ્તકમાં છે. **ચા.**

અનુરાગ—અનુવાદક: શ્રીમતી કાન્તાદેવી; પ્રકાશક:
પ્રગતિ સાહિત્ય મંદિર, રાજકોટ. મૂ. રૂ. ૧-૪-૦

મૂળ આ કૃતિ બંગાળી લેખિકા શ્રીમતી પૂર્ણિમશી-
દેવીએ લખેલી છે ને તેનો અનુવાદ પણ એક બેનના
જ દાથે થાય છે તે ખુશ થવા જેવી વાત છે.

આ નવકથા નેથી પણ દીર્ઘદૂંડી વાર્તા
(long-short story) છે. માત્ર જે પાત્રો જ
મુખ્યત્વે દેખાય છે. આ વાર્તા એક અકસ્માત પર
નિર્ભર છે. ગાડીનો અકસ્માત થતાં એક બાઈ
જૂતકાળ સાવ ભૂલી જાય છે ને તેની સ્મૃતિ કાંઈ
કામ કરતી નથી. એ પ્રસંગ પંચી વાર્તા આગળ
લાંબાવી છે. તેમાં મુખ્યત્વે પ્રેમપ્રસંગો ને પ્રેમને
લંધે થતાં મંથનો આવે છે. અંતમાં એ બાઈની
સ્મૃતિ પાછી જાગૃત થાય છે ને તેના પતિની સાથે
જઈને રહે છે. તેના દુઃખી દિવસોનો સમભાગી
અજીત સ્મરણોને વાગોળતો જીવનને ખેંચે છે.

વાર્તા સામાન્ય કાટિની છે. આવી વાર્તાઓ-અરે
આથી પણ સુંદર વાર્તાઓ-તો ગુજરાતમાં પણ પાકે
છે, તો પંચી બંગાળ જેટલે દૂર શા માટે જવું?
ગમે તે પુસ્તકનો અનુવાદ કરી દેવો તેમાં વિવેકસાધિનો
દોષ લાગે છે. એવી જ કૃતિનો અનુવાદ થવો બેઠેલો
કે જે કૃતિ ગુજરાતી ભાષામાં ન હોય તે ને ખૂબ જ
ઉપયોગી હોય. પરંતુ અંતર્ગાથી લારીને આવી સામાન્ય

વાર્તાઓ ગુજરાત પર લાદવી તેમાં નથી પ્રકાશકો
ગુજરાતી આલમની સેવા કરતા કે નથી લેખક કરતા.
પીતાંબરભાઈ પટેલ

ક્ષિતિજ : (હસ્તલિખિત માસિક) તંત્રીઓ: વિનોદ
કોઠારી, ઉન્નુકમાર ત્રિવેદી, જામનગર.

જામનગરમાં એક સાહિત્યરસિક મિત્રમંડળ દ્વારા
સંચાલિત 'ક્ષિતિજ' નામનું હસ્તલિખિત માસિક
છેલ્લા થોડા મહિનાથી પ્રગટ થાય છે. આ હસ્ત-
લિખિત માસિકનું ધોરણ ઉચ્ચ-કક્કાનું છે. લેખો,
વાર્તાઓ અને અન્ય વિષયોની પસંદગીમાં સંચાલકોની
સુરુચિ સ્પષ્ટપણે તરી આવે છે. આ માસિકમાં આવતાં
ચિત્રો અને સુશોભનો હસ્તલિખિત માસિકોમાં નવીન
લાત પાનાનાં છે. લેખકમંડળમાં ડૉ. પ્રાણછવન-
દાસ મહેતા, ચૂનીલાલ પટેલ, નરેન્દ્ર બુધેકા, હિંમત-
રામ મહેતા અને શુભાભસિંહ બારોડ વગેરે છે. **ઈ.**

સ્વીકાર

સંચાલિતીનું ગીત—અનુવાદક: મી. જયંતીલાલ
મંગળજી બોઝા; પ્રકાશક: રામકૃષ્ણ આશ્રમ, રાજકોટ;
મુદ્રય એક આનો.

સ્વામી વિવેકાનંદના 'The Song of the
Sanyasin' નો આ ભાવાનુવાદ છે.

મા શારદા—(જીવનચરિત્ર) લેખકો: સ્વામી જ્ઞાનંદ
તથા શ્રી. જયંતીલાલ મંગળજી બોઝા, પ્રકાશક: રામકૃષ્ણ
આશ્રમ, રાજકોટ; મુદ્રય ત્રણ આના.

વતનની વેદી—લેખક: 'સીરતી' પ્રકાશક: હાશીમ
મુહમ્મદ દીમાત્ર, બડોદા ઉકાલત એફિસ, કોટર (સાચણ
ચર્મી) મુદ્રય પાંચ આના.

હુએનસંગ—લેખક: ડૉ. દેવેન્દ્ર ર. મજમુદાર;
પ્રકાશક: આર્થ સુધારક પ્રેસ, વડોદરા: કિંમત ૧-૮-૦
સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૭૧મું.

બૌદ્ધ જમણ હુએનસંગની મુસાફરીનું વર્ણન
તથા એ મુસાફરીના વર્ણનમાં અંતર્ગત થયેલું તેનું
જીવનચરિત્ર

આકાશનાં ફૂલ—લેખક-પ્રકાશક: જ્યોત્સ્ના શુક્લ,
કુશાન્ટર કાર્યાલય, ગોપીપુરા, સુરત: કિંમત ૦-૧૨-૦
નવાં અને જૂનાં રાસ-કવિતાનો સંગ્રહ

નિવેદન

અતિશય દુર્અર્પૂર્વક બહાર દરીએ છીએ કે અમદાવાદના રમખાણને અગે અને તેને અગે જીવી થયેલી અશાત પરિસ્થિતિને અગે અમે 'જીર્મિ'નો એપ્રિલ-મે-જૂન એમ ત્રણ માસનો ભેડિયો અક આટલો મોટો પ્રસિદ્ધ કરવાની સ્થિતિમા આવી પડયા છીએ અનિવાર્ય સયોગોને લઈ થયેલી દીવ માટે આહુકો સમા કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ

આ રીતે રમખાણને કારણે અનિયમિત થયેલુ 'જીર્મિ' વધુ સમય અનિયમિત ન રહે તે માટે એનો જુલાઈ અને ઓગસ્ટનો અક સાથે જ પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે ઓગસ્ટની ૧૦ મી તારીખે એ પ્રગટ થઈ જશે

કાગળની અતિશય મોઘવારી અને સાધોસાધ અછતને અગે અમે 'જીર્મિ'ને ત્રૈમાસિક કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ વાચક-ગિત્રો અને ફેટલાક સ્નેહીઓના આગ્રહથી અને આવી કટોકટીમા આહુકો અમને વધારે સહકાર આપશે એવી આશાથી અમે એ વિચાર પડતો મૂક્યો છે અને 'જીર્મિ' માસિક તરીકે જ પ્રગટ કરવાનું નક્કી કર્યું છે

ફેટલાક આહુકો તરફથી પૂછવામા આવે છે કે, રમખાણને અગે અમને કઈ નુકસાન પહોંચ્યું છે? તે સૌને જણાવવાનું કે, ધંધરકૃપાથી બહુ મોટા નુકસાનમા અમે આવી પડયા નથી ખાડિયા, ચારરસ્તા ઉપરના 'અયોધ્ય પ્રિન્ટરી' મા છપાતા 'વિશ્વ સાહિત્યની વાર્તાઓ' નામના પુસ્તકના છપાયેલા ફોર્મ, થોડા કાગળો અને લખેલુ લખાણ બળી ગયું છે, એ સિવાય ખાસ નુકસાન થયું નથી બે ગણીએ તો આ ત્રણ માસની અવ્યવસ્થા અને ખર્ચનું નુકસાન અતિશય લારે પડ્યું છે

સાહિત્યનું વાચન તો
વિવેકપૂર્વક થાય તો
એ અમૃત છે નહિ તો
જીવનને હણનાર ઝેર છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

શ્રીમાળી સોસાયટી પો. બો. નં. ૭૩

અ મ દો વા દ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

૧૩૮, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, પો. બો. નં. ૯૭૮

મુંબઈ

ફોન નં ૨૨૦૫૭

સાતમા વર્ષ માટે ત્રય-
માળાઓ તથા માનિફેસ્ટો
યોજનાઓ તથા અન્ય
પ્રકાશનોની પરિચયપત્રિકા

અમારાં માસિકો

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

સામાન્ય જનતાનું સચિત્ર માસિક

ભિર્મિ

નવરચના

“.....‘ભિર્મિ’નું ફરી દર્શન થયું અને તેના પ્રત્યે આકર્ષણ વધ્યું. કેમકે એમાં સાહિત્ય સાથે રાષ્ટ્રીયતા અને પ્રજાજીવનની મીમાંસાનાં તત્ત્વો ઉમેરેલાં દેખાયાં. કોઈ પણ નિયતકાલિક કેયું દેખાય છે એ જોવા કરતાં એની પાછળ કેવું મંડળ કામ કરે છે એ જોવું વધારે મહત્ત્વનું છે અને એ મંડળ રાષ્ટ્રપ્રેમી, તત્ત્વનિષ્ઠ, મહેનતુ અને સંપીકું લાગ્યું. ‘ભિર્મિ’ માટે હું ઘણી આશાઓ સેવતો થયો છું.”

કાકાસાહેબ કાલેલકર

આ પ્રકારનું ગુજરાતમાં આ એક જ માસિક છે. એનું સસ્તાપણું પણ અનોકું છે. દર મહિને યાજીસ પાનાંનું વાચન આપતું આ માસિક વાર્તાઓ, લેખો, જીવનચરિત્રો, પ્રવાસવર્ણનો, ‘આપણી આસપાસ’ ‘સંસારચક્ર’ ઇત્યાદિ નિયમિત અને સચિત્ર આપે છે. મધ્યમ વર્ગનાં કુટુંબો માટે આની તોલે આવે એવું એક પણ માસિક નથી એવો વિદ્વાનો તથા સામાન્ય લોકોનો અભિપ્રાય છે. કોઈ પણ માસથી એક વર્ષ માટે આહક થઈ શકાય છે.

અને દર વરસે જસો પાનાંનું લેટ-પુસ્તક પણ આપે છે. આ વર્ષે :

ઘરની વહુ

(સામાજિક નવલકથા)

★ લવાજમ ★

★ લવાજમ ★
દેશમાં પ્રજાદેશમાં પરદેશમાં
૫-૦-૦ ૫-૮-૦ ૬-૮-૦
શિ. દસ

દેશમાં પ્રજાદેશમાં પરદેશમાં
૨-૮-૦ ૩-૦-૦ ૪-૦-૦
શિ. છ

જૂટક તથા નમૂનાની નકલ

આક આના

જૂટક તથા નમૂનાની નકલ

મણુ આના

‘વિશ્વદર્શન’-૧૯૪૧ની નવી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે

અંજલિ ગ્રંથમાળા

સાતમું વર્ષ

નવા વિષયો ● નવું આલેખન ● નવાં રૂપરંગ
નવી રજૂઆત ● નવી શૈલી ● નવી નવલ

એક વર્ષમાં લગભગ હજારથી વારસો
પાનાંમાં નીચેની ત્રણ મૌલિક નવલ-
કથાઓ સાથેના લવાજમે મળશે :

દેશમાં પ્રાદેશમાં પરદેશમાં
કાચું પૂઠું ૩-૦-૦ ૩-૮-૦ ૪-૦-૦
પાકું પૂઠું ૪-૦-૦ ૪-૮-૦ ૫-૦-૦

[૧]

પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર

: લેખક :

શ્રી. હરજીવન સોમયા

[ભુલાઈમાં પ્રગટ થશે]

આદિમાનવનાં પ્રેમ, શૌર્ય, વાસના, સંસ્કાર
વગેરે આ નવલકથાના રસપ્રવાહો છે.
ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પહેલો પ્રયોગ છે.

*

[૨]

પ્રેમ અને પૂજા

: લેખક :

શ્રી. ર્શક

[ઓક્ટોબરમાં પ્રગટ થશે]

‘બંધન અને મુક્તિ’ તો તમે વાંચ્યું છે ને ?
એની જોડમાં બેસે એવી આ નવલ ગુજરાતના
બે મહાન આત્માઓને એમનાં જીવનની
વિવિધરંગી સમસ્યાઓ સાથે રજૂ કરે છે.

*

[૩]

એક નારીની આત્મકથા

: લેખક :

શ્રી. સોપાન

[નવેમ્બરમાં પ્રગટ થશે]

નારીજીવનના અંતરતમ લાગ સારને આરસી
ગોઠવો અને આ નવલકથા તમે જોઈ શકશો.
એથી વિશેષ શ્રી જોગખાણ આપવી !

*

‘વિશ્વ સાહિત્ય માળા’ નાં પુસ્તકો છૂટક કિંમતે મળે છે

આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ

વર્ષ ત્રીજું

એક વર્ષમાં છસોથી આઠસો પાનાંમાં
નીચે લખ્યાં ચાર પુસ્તકો આવશ્યક હોય
તેટલાં ચિત્રો સહિત આપવામાં આવે છે

: લવાજમ :

દેશમાં પ્રજાદેશમાં પરદેશમાં
૩-૦-૦ ૩-૮-૦ ૪-૦-૦

[૧]

ઉપવાસ : કેમ અને ક્યારે ?

લેખક :

શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

[પાન ૧૬૦. મૂલ્ય રૂ ૧-૪-૦]

દવાઓથી થાકેલા મારે વૈજ્ઞાનિક ઉપવાસ રોગ
ઉપર કેટલી સચોટ વ્યસર કરે છે તેનું આ
પુસ્તકમાં માહિતીપૂર્ણ આવેબન છે.

[પ્રગટ થઈ ગયું છે]

[૨]

શરીરરચનાનું રહસ્ય

: લેખક

શ્રી ધનવત્ જોશી

[પાન ૧૨૫ મૂલ્ય રૂ ૧-૪-૦]

આ પુસ્તકમાં શરીરરચનાનું અદ્ભુત રહસ્ય લેખો
આપણને નવીન અને સરળ રીતે બતાવ્યું છે
શરીરરચનાની કથા આલેખતા ૧૩ ચિત્રો છે

[પ્રગટ થઈ ગયું છે]

[૩]

ત્વતીય રોગો

એનાં

કારણો અને નિવારણ

: લેખક

શ્રી સત્યકામ

આ પુસ્તકનું નામ જ એવું છે કે એની અદર
ગહેલા વિચારોને સ્પષ્ટ કરી દે આવા રોગો
માટે નિસર્ગોપચાર શુ માને છે અને શા ઉપાય
બતાવે છે તે બધાનું જોઈએ પુત્રો માટે આ
પુસ્તક આશીર્વાદરૂપ બનશે

[બોગરદમાં પ્રગટ થશે]

[૪]

શ્રીઓનાં દર્દો
અને તેના ઉપાયો

લેખક

લગભગ એકેએક કુટુંબનો આ પ્રશ્ન છે આ
પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવા પ્રભુએ ધણા નાણા
વેડક્યા કે એક વખત નિસર્ગોપચારને પણ તેઓ
અજાણે તો કાઈ ખોટું છે ? આ પુસ્તકમાં સાદા
કાગળો ને સાદા ઉપાયો બતાવવામાં આવ્યા છે

[બનેવારીમાં પ્રગટ થશે]

‘ચિંતન ગ્રંથાવલિ’ નાં પુસ્તકો છૂટક કિંમતે મળે છે

બાળકોનાં નાનાં હૈયામાં આશા અને જ્ઞાન પૂરતી સચિત્ર ગ્રંથાવલિ

અરુણ પુસ્તકમાળા

વર્ષ ૧૯૭૦

બાળકો અને કિશોરોને નિર્ભય વાચન અને જ્ઞાન આપતી આ પુસ્તકમાળા એક વરસમાં બાર સચિત્ર પુસ્તિકાઓ આપે છે.

: લવાજમ :

દેશમાં પ્રદેશમાં : ૫૨દેશમાં
૩-૦-૦ ૩-૮-૦ ૪-૦-૦

[૧] જંગલમાં મંગલ લા.-૧ : (લાંબી વાર્તા) લે. હરજીવન સોમૈયા.
જંગલનાં પ્રાણીઓનો પરિચય આપતી આ લાંબી વાર્તા છે.

[૨] ગુંબરવ : (ગીતો) લે. ત્રિભોવન ગૌ. વ્યાસ. આમાં કવિનાં મનોરમ બાળગીતો છે.

[૩] કેસૂડાં : (વાર્તાઓ) લે. ગુલાબસિંહ આરોટ. આ વાર્તાઓમાં બાળજીવનનું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે.

[૪] જંગલમાં મંગલ લા.-૨ : લે. હરજીવન સોમૈયા. રસભરપૂર વાર્તાનો આ ખીલો લાગ છે.

[૫] સરહદના ગાંધી : (જીવનચરિત્ર) લે. કાંતલાલ શાહ. હિંદના મહાન આત્માનું આ સરલ અને પ્રેરક જીવનચરિત્ર છે.

[૬] તુલસીનાં પાન : (વાર્તાઓ) લે. લામુખેન મહેતા. તુલસીનાં પાન જેવી લીલી અને મળતી આ ટૂંકી વાર્તાઓ છે.

[૭] ધનુર્દોરી : (ગીતો) લે. ઇન્દુલાલ ગાંધી. આ બાળગીતો ફરીફરીને ગાયા કરીએ એવાં મધુરાં છે.

[૮] કેમ અને ક્યારે ? : (હુન્નર-ઉદ્યોગ) લે. કુંગરસી સંપટ. ભરપૂર માહિતીવાળું આ નાનું પુસ્તક જ્ઞાન અને ગમત આપશે.

[૯] પંચગતીના પત્રો : (પ્રવાસ) લે. સ્વ. ચમનલાલ વૈષ્ણવ. કુદરતનું સૌન્દર્ય અને અનુપમ જ્ઞાન આપતા વિવિધ પત્રો.

[૧૦] જાણો અને માણો : (વિજ્ઞાન) લે. હરજીવન સોમૈયા. બાળકોને આમાં આશ્ચર્ય અને આનંદ મળશે.

[૧૧] ગણેશશંકર વિદ્યાર્થી : (જીવનચરિત્ર) લે. કાંતિલાલ શાહ. દેશને માટે બલિદાન દેનાર મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર.

[૧૨] એનું નામ નરેન્દ્રકુમાર : (લાંબી વાર્તા) લે. લામુખેન મહેતા. પ્રત્યેક બાળકની જીવનકથા જેવી આ લાંબી વાર્તા છે.

‘ નૂતન ગ્રંથાવલિ ’ નાં પુસ્તકો છટક કિંમતે મળે છે

અન્ય પ્રકાશનો

નવલકથાઓ

- ૧ સજીવની લે. સોપાન ... ૨-૦-૦
રાષ્ટ્રીય નવલકથા.
- ૨ પચાસ વર્ષ પછી-
લે. રા. ના. પાઠક... ૧-૪-૦
આવલીકાલનાં જીવનનોની કથા.
- ૩ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગ ૧
લે. સોપાન ૨-૦-૦
- ૪ " " ૨ " ... ૨-૦-૦
હરિજન-પ્રશ્નોને ચર્ચતી પહેલી નવલકથા.
- ૫ એ પત્ની કોની ?
અનુ. યજ્ઞેશ હ. શુક્લ ... ૨-૦-૦
નારીજીવનની અનુપમ કથા.
- ૬ આવલીકાલ લે. રા. ના. પાઠક
અહિંસક સ્વાતંત્ર્યપુદ્ધતી વાર્તા ૨-૮-૦
- ૭ મંગલમૂર્તિ લે. સોપાન ... ૨-૦-૦
વિધવાજીવનની કથા.
- ૮ દોનધુવ લે. વિ. સ. ખાડેકર ... ૨-૦-૦
કથા અને જીવનના મેળ સાધતી નવલકથા
- ૯ ધરતી અનુ નિર્દેશાઈ ... ૧-૮-૦
જેકુજીવનનું યથાર્થ ચિત્ર.
- ૧૦ ખંધન અને મુક્તિ લે દર્શક ૨-૦-૦
૧૮૫૭ના શૈભાંચક ઇતિહાસને
મર્ત કરતી કથા.
- ૧૧ જગતનો તાત લે રા ના પાઠક ૨-૦-૦
ધરતીના ખેડનારની કથા.
- ૧૨ જાગતા રેન્જે ભા. ૧
લે. સોપાન. ... ૨-૦-૦
- ૧૩ " " ભા. ૨ ... ૧-૮-૦
જાહેરજીવનની સમસ્યાઓ.

૧૪ પથેર પાંચાલી

લે. વિમ્બીસુપજી બંદોપાખ્યાય... ૨-૦-૦
નાનાં બાળકોની કરુણ કથા.

૧૫ જીવનનું ઝેર

લે. હરજીવન સોમૈયા ... ૨-૦-૦
શેમના જીવાલેલ ઇતિહાસને જીવતો
કરતી કથા.

૧૬ પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત

અનુ. વિષ્ણુનાથ મ. ભટ્ટ ... ૨-૮-૦
પતન પામીને ખેડા ચતા આત્માની વેદના

૧૭ અહંકાર

અનુ. હરજીવન સોમૈયા ... ૧-૮-૦
સાધ્વીઓના મહાજીવનની કથા.

૧૮ પ્રક્રિયોને સમમંત્રણે

... ૧-૮-૦
ગયાં મહાપુદ્ધતી કથા.

૧૯ વિરાટ જાગે છે ત્યારે-

લે. શુભવંતરાય આચાર્ય ... ૧-૮-૦
વનરાજના સમયની ઐતિહાસિક નવલ

૨૦ ઘરભણી લે હિંદ વસાવડા.

૧-૮-૦
હરિજન-પ્રશ્ન ચર્ચતી નવલ.

વાર્તાઓ

- ૧ અતરની વ્યથા લે. સોપાન... ૧-૪-૦
સૈનિકજીવનની પાચ વાર્તાઓ.
- ૨ અખડ જ્યોત લે. સોપાન. ૧-૮-૦
ત્રેમવચ્ચની વાર્તાઓ.
- ૩ ઝાંઝવાનાં જળ લે. સોપાન ૧-૪-૦
લગ્નજીવનની વાર્તાઓ.
- ૪ ધૂપકાની લે. વિનોદ ભટ્ટ ... ૧-૪-૦
સસારજીવનની વાર્તાઓ.
- ૫ પ્રદક્ષિણ લે. વિનોદ ભટ્ટ ૧-૮-૦
કૃંકો વાર્તાઓનો સમહ.

- ૬ પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ ...
લે. રામચંદ્ર શુક્લ :... ૧-૪-૦
પરસાદિસનું સૌંદર્ય અતાવતી વાર્તાઓ

- ૭ જીવનસરિતા ... ૧-૪-૦
ઉત્તમ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

- ૮ ત્રણ પગલો લે. સોપાન. ... ૨-૮-૦
જીવનનાં પ્રતિબિંબ પાડતી દૃષ્ટી વાર્તાઓ.

- ૯ અંતરની વાતો લે. સોપાન. ૧-૮-૦
જીવન દેખાને વસોવતી ત્રણ સૈનિકકથા.

જીવનચરિત્રો

- ૧ મુસ્તફા કમાલ લે. કાંતિલાલ શાહ.
તુર્કીના તારણદારની કથા. ... ૧-૮-૦
૨ મહુન મુસાદરે લે. મુશ્કાંદર ભટ્ટ
શોધક પ્રવાસીઓની જીવનરેખા ૧-૮-૦
૩ વૈજ્ઞાનિક જગત લે. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ
મહાન વૈજ્ઞાનિકોનાં જીવન. ... ૧-૪-૦

ચિંતન

- ૧ સાહિત્ય અને પ્રગતિ ... ૨-૮-૦
શુભરાતભરના લેખકોનો પ્રતિનિધિ ગ્રંથ.
૨ 'સત્તાવન'
લે. નગીનદાસ પારેખ. ... ૧-૮-૦
ખગવાનો ઇતિહાસ.
૩ લગ્ન-એક સમસ્યા
લે. સોપાન. ... ૧-૪-૦
લગ્નપ્રશ્ન ઉપર પત્રો.
૪ રાજકોટ-સત્યાગ્રહ
લે. રા. ના. પાંડે ... ૦-૮-૦
રાજકોટના સત્યાગ્રહયજ્ઞની કથા.

- ૫ સો વર્ષ જીવવાની કળા.
લે. ડૉ. જટારકર નાન્દી ... ૧-૮-૦
ચતાયુ યવાનો અદ્ભુત માર્ગ.
૬ ગુલામીની કૃપા લે. ધનવંત ઝોઝા
હિંદુ રાજ્યધારણ ... ૨-૮-૦

આરોગ્ય

- નીચેનાં બધાં પુસ્તકોનાં લેખક
શ્રી. રમણલાલ એન્જિનિયર છે.
૧ દર્દો, દવાઓ અને દાકતરો ૧-૪-૦
૨ અપચાના સહેલા ઉપાયો ૦-૪-૦
૩ શરદી અને સળેખમ ... ૦-૬-૦
૪ વજન શી રીતે વધારવું? ૦-૪-૦
૫ કબજિયાત ૦-૪-૦
૬ આંખોનું આરોગ્ય ... ૦-૪-૦
૭ નિસર્ગોપચાર ભા. ૧ ... ૧-૦-૦
૮ આદર્શ ખોરાક ... ૦-૪-૦
૯ જલોપચાર ભા. ૧ ... ૦-૪-૦
૧૦ પહેલું ગુપ્ત ... ૦-૪-૦
૧૧ ખોરાકની પસંદગી ... ૦-૪-૦
૧૨ ફસરત, મહેનત અને રમત ૦-૪-૦
૧૩ જલોપચાર ભા. ૨ ... ૦-૫-૦
૧૪ ફ્લેજના રોગો ... ૦-૮-૦
૧૫ વેક્સિનેશન કે સેનિટેશન? ૦-૬-૦
૧૬ લાંબું ચાલો અને લાંબું જીવો ૦-૬-૦
૧૭ નિસર્ગોપચાર ભા. ૨ ... ૨-૪-૦
૧૮ નિસર્ગોપચાર અને દિમ રોગો }
૧૯ મીઠું ... } ૧-૦-૦
૨૦ દાંતનાં દર્દો ... }
૨૧ દવા, પ્રકાશ અને વાતા-વરણ ... }

બાળસાહિત્ય

- ૧ રાંકરાચાઈ
લે. હરજીવન સોમૈયા ... ૦-૨-૬
જીવનચરિત્ર.
- ૨ નાનાં છોકરાં લે. ચાલદત્ત
ટૂંકી વાર્તાઓ ... ૦-૧-૬
- ૩ રંગરંગ વાદળિયારં લે. સુંદરમ
બાલગીતોનો સંગ્રહ ... ૦-૨-૦
- ૪ પ્રવાસપત્રો લે. રા. ના. પાઠક.
રસદાયી પ્રવાસવર્ણન ... ૦-૪-૦
- ૫ વ્યાપણાં ભાંડુઓ લે. હેમુભાઈ
સમાજજીવનનો ટૂંકી વાર્તાઓ ૦-૮-૦

- ૬ હજીય અને સાંભરે છે
લે. ગિલુભાઈ, નાનપણનાં સંભારણાં ૦-૩-૦
- ૭ ફક્કી લે. સોમાભાઈ ભાવસાર
ટૂંકી વાર્તાઓ ... ૦-૫-૦
- ૮ છીપલાં લે. મોહન કપર
બાલગીતો ... ૦-૪-૦
- ૯ ભરદરિયે લે. હરજીવન સોમૈયા
સાહસકથા ... ૦-૮-૦
- ૧૦ વીર જવાહરલાલ લે. લાલુએન
મહેતા : જીવનપરિચય ... ૦-૮-૦
- ૧૧-૧૨ ઝોની વાતો ભા. ૧-૨ ૦-૧૦-૦
- ૧૩ દરિયાના મામલા ૦-૪-૦
દરિયાની સાહસકથા ...

નવા ફેરફારો

- ચાલુ વર્ષે 'વિશ્વસાહિત્યમાળા' અને 'ચિંતન ગ્રંથાવલિ' ના શાહકો નોંધવામાં આવતા નથી. એ પુસ્તકો છૂટક કિંમતે જ મળશે.
- 'ચિંતન ગ્રંથાવલિ' માં "અગ્રજી-ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ" નામનો એક મહાન ગ્રંથ પ્રગટ થવાનો છે.
- 'વિશ્વદર્શન' અવતન સ્વરૂપે બહાર પડે છે અને ફ્રેટલાંક પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિ તૈયાર થાય છે.
- 'નવરચના' સચિત્ર સ્વરૂપે બહાર પડે છે.

આ પહેલાંની તમામ જાહેરાતો અને નિયમો રદ સમજવાં

આ પુસ્તકની ઉત્તમતાનાં

પ્રમાણપત્રો

૧. આ પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના કળ-વણીખાતાએ શાળાઓમાં ઇતિહાસ અને પુસ્તકલક્ષણ માટે મંજૂર કર્યું છે.

૨. આ પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકલક્ષણખાતાએ પુસ્તકલક્ષણ માટે મંજૂર કર્યું છે.

૩. આ પુસ્તક મુંબઈ કલેક્ટરના સરકારી કળવણીખાતાએ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલોની વિદ્યાર્થીઓની લાયકેરીઓ માટે મંજૂર કર્યું છે.

૪. આ પુસ્તકની ૨૫ (પચીસ) નકલો વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરે ઉત્તેજન માટે ખરીદી છે.

૫. આ પુસ્તકની ૧૨ (અગિયાર) નકલો અમદાવાદની ગુજરાત યુનિવર્સિટી સૌસાધકીએ ઉત્તેજન માટે ખરીદી છે.

૬. આ પુસ્તકના પહેલા ભાગને આણંદમાં મહેલ ખીલ ગુજરાત પુસ્તકલક્ષણ પરિષદે સારાં પુસ્તકોમાં ગણ્યો છે.

૭. બૃજમાં ભરાયેલ ક્ષેત્ર હુન્નર-ઉદ્યોગ પ્રદર્શનમાંથી આ પુસ્તક માટે પ્રમાણપત્ર (Certificate) મળ્યું છે.

૮. આ પુસ્તકની ઉત્તમતા માટે અનેક મુખ્યસિદ્ધ સામવેશકપત્રોએ સારામાં આગ વલિ-પ્રાપ્તિ આપ્યા છે.

ધર બેઠાં પૈસા કમાવા

આજે જ મંગાવો !

ક્ષેત્ર વેપારીમંડળના પ્રમુખ

શ્રી. હુન્નરશી ધરમશી સંપતના

"આમુખ" સાથે

નકાકારક હુન્નરો

ભાગ ૧-૨

નિષ્ણાતો અને અનુભવીઓએ લખેલા વિવિધ શરણાપાત્ર હુન્નરોથી ભરપૂર પુસ્તક

૫૧૦ પાનાં, ઉમડા જાડા એન્ટિક કાગળો, સાસ્ત્રીય શુદ્ધ સુંદર છપાઈ અને આકર્ષક ગ્રેટ-અપ છતાં-

ફિલ્મ માત્ર ૪ રૂપિયા

(સી.પી. ધીટપાલખર્ચ

૧૦ આના છુટું)

મંગાવવા માટે લખો:-

સંચાલક, શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા, પોસ્ટ સીનુગરા (અંમર-૬૨૦)

વધુ ખાતરી માટે અધિપ્રાચીની પત્રિકા મફત મંગાવો

તથા રૂપિયાની કિંમતને વિવિધ હુન્નરોથી ભરપૂર

પુસ્તક મફત ભેટ મેળવો !

"નકાકારક હુન્નરો" ભાગ ત્રીજામાં છાપવા માટે લેખો અને પ્રયોગો લખી મોકલો.

વેપાર, રાજગાર, કારખાંસ અને રસાયણ પૈસા કમાવાની નવર વ્યવહારુ લેખો.

હુન્નર, ઉદ્યોગ, વેપાર, વૈદક અને ધરમશુ કપડાંબાંધી વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણસર પ્રયોગો.

કૂળકારો, કીમતી કાગડો અને પાંજરાનાં વાવેતરો વિશે વેપાર-ખર્ચના આંકડાઓ સાથે અનુ-લવસિદ્ધ લેખો.

કીમતી, કપડાંબાંધી અને શુભકારક વસ્તુઓનાં નેત્ર, અતર, અર્ધ, રાત્ર, સરકા, મુકવણી, મીઠાઈ, સંકળના, મુરખા, ચટણી, બજારૂં વગેરે કપડાંબાંધી વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણસર વિગતવાર લેખો.

યોગી કિંમતનાં નાનાં લાયકવાળાં ચાપવા ઉચ્ચેનોની અનુવાજેન મેંદુર્ગ માહિતી.

તમારે લખી મોકલેલ એક પણ લેખ કે પ્રયોગ આ પુસ્તકમાં છપાશે તો તેની એક નકલ તમને ઘર બેઠાં મફત ભેટ મળશે. વધુ નકલો એકી વધી તો પોતાની કિંમતે રવાની મળશે.

તે કપડાં તો લેખકને તો પુસ્તકમાં દ્રશ્ય અદેશજન્યર છપાવવી વધી તો મફત છપાશે !

આ પુસ્તકમાં તમારી ભદેરખબર છપાવી વેપાર વધારો.

અવશ્યાપક : શ્રી ? પુસ્તકમાળા, પોસ્ટ સીનુગરા, (અંમર-૬૨૦).

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

અમદાવાદમાં જાગી ઊઠેલા રમણપુત્રે કાનુની અમાનાં પ્રકાશનો અનિશય દીક્ષા પદ્ધતિ છે અત્યારે પરિસ્થિતિ શાત છે એટલે જે પ્રકાશનો નીચેના નમયે પ્રગટ કરવાની અમે ધારણા રાખી છે :

૦ પ્રગટ થઈ ગયાં ૦

નવચર્યાના-એટપુસ્તક

અરુણ પુસ્તકમાળા

ધરની વહુ

વીર તખાલ્ફરલાલ

આરંભ્ય અધ્યાવસિ

ઉપવાસ : કેમ અને ક્યારે ?

શ. ગી. ર. ર. ચ. તા. નું. ર. હ. ર. ચ.

૦ ચાલુ માસમાં ૦

અરુણ પુસ્તકમાળા

ચિત્રન અધ્યાવસિ (૬૫૫)

મૈત્રી વાતો બા ૧-૨

લગ્ન-એક મમગયાં (નવી આવૃત્તિ)

ચિત્રન અધ્યાવસિ (૭૮૫)

વિશ્વદર્શન

અજ્ઞાતિ અધ્યાવસિ

પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર

૦ ઓગસ્ટમાં ૦

વિશ્વનાદિત્યમાળા

ચિત્રન અધ્યાવસિ

વિશ્વસાહિત્યની વાર્તાઓ

લગ્ન-એક માધના

અરુણ પુસ્તકમાળા

જંગલમાં મંગળ : લે. હરહવન મોમેયા

શું જા ર વ : લે. ત્રિભુવન ગૌ. વ્યામ

કે સૂ હાં : લે. શુભાણસિંહ બાગેટ

આરંભ્ય અધ્યાવસિ

જાતીય રોગો

અમિ

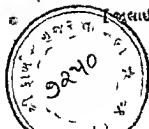
૧૯૩૫ : અંક ૪-૫]

જ સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

- ૧૧ -

ગોહનલાલ મહેતા

(૧૧)

ચ લ છી ના છું

હિંદુસ્તાનમાં રૂપિયા, આના અને પાંચ
જેટલાં પ્રખ્યાત છે તેટલું જ
તમાકુની બનાવટોમાં

-સતત ૧૦૦ વર્ષથી પ્રખતિ કરી રહેલું-
મહાસુગંધી માનીતું કારખાનું

“મહાસુગંધી સ્નેક વર્કસ”
લાણીનું છે

અમારી પ્રખ્યાત સ્નેક વર્ક બનાવટો

ખાસ ઘસવા માટે

“મુકેલ સ્નેક વર્ક પાવર”

દાન ઉપરની પીણી તથા હાથ ધારીને
બિનની નાખે છે. કુખતી શરૂ થયે
તો એક ચમત્કાર છે. નાના દીનના
૦-૪-૦ : મોટા દીનના ૦-૬-૦

ઘસવા-સૂધવા માટે (સ્નેક વર્ક)

નાણી સિંહ છાપ-મહા સુગંધી

શુદ્ધ સૌભાગ્ય કલ્પ સુગંધી તપકીર
૨ નૌસ-૪ નૌસ પેકેટમાં

૧ રેતલ ૧ ના રૂ ૨-૦-૦

ખાસ સૂધવા માટે (સ્નેક વર્ક)

અંધપ્રિયક્રિયા
મનોહર સુગંધીવાળી લાણી પૂટલી

“મેરિકેટ તપકીર”

શીશી ૧ ના રૂ ૦-૩-૦

શીશી ૧ રેતલ રૂ. ૧-૧-૦

૨ નૌસ ૪ નૌસ પેકેટમાં-૧ ના રૂ. ૪

આ સિવાય પાનમાં ખાવા માટે ફગરસ અને મશાલા
અથવા કમલ છાપ “લ્હાં રેપેશન”, દુકાંમાં પીણી
ફાવસિત નાણકે, ઘસવા-સૂધવા માટે લાણી પાદડાની
પાટી તપકીરો વગેરે અનેક બનાવટો અમારે ત્યાં તૈયાર
છે.

-સંપૂર્ણ મફત સચિત્ર સાહિત્ય માટે લખો-
(વેપારીઓને ખાસ હાથ અપાય છે.)

મહાસુગંધી સ્નેક વર્કસ

સિંહાર (કાલિયાવાડ)

(પ્રો. ધોળકિયા રણછોડાસ ઓલુંભાઈ)

● અનુક્રમ ●

- ૧ આર્યવર્તના મહર્ષિ : યુરોવ હાગોર
- ૨ એ વિપવ અતશોધનો છે શ્રી. પૂર્વોત્ત
- ૩ મોઝામી મૂલવણ શ્રી. વાલાલાદેવ વાલાલા
- ૪ જ્યેષ્ઠ મયુર શ્રી. ‘તજ્જ’
- ૫ આયર્વેન્ડનું મુક્તિયુક્ત શ્રી. શાન્તલાલ ગાધી
- ૬ શ્રી અર્જુન શ્રી. હરિદાસ ચૌહાની
- ૭ ‘મહાભારત’માં મતભેદ શ્રી. ત્રિભુવનનાથ હુકાર
- ૮ અકોટકા (નાટક) શ્રી. હન્ડલાલ ગાધી
- ૯ શું કહ્યું જન્મ્યા? -વગી કેન્દ્રભાઈ શ્રી. ‘સચિત્ર’ મોઝા
- ૧૦ એરિસ્ટોટલની કાવ્યતત્ત્વશીખણ શ્રી. મનવન્દન મોઝા
- ૧૧ કાગડો શ્રી. ચંદુલાલ પટેલ
- ૧૨ હાજીની સલામતી શ્રી. વાલાલાદેવ વાલાલા
- ૧૩ ગેલીન-એના વિરોધીની નજરે શ્રી. દ્રોણ
- ૧૪ છાલમુહૂર્ત (કાવ્ય) શ્રી. ત્રિભુવન મો. બામ
- ૧૫ મેં પાંચો રૂઝાંચી શ્રી. મુળેન્દ્ર મહાભાઈ
- ૧૬ અમારો સંવાસ (કાવ્ય) શ્રી. અશોક હર્ષ
- ૧૭ સોરઠી છવનનો સાદિત્યકાર શ્રી. વિશ્વનાથ મ. બહ
- ૧૮ જગજી અને શ્રીમદ્ભગ શ્રી. સોપાલ
- ૧૯ પારિજાતકી ફૂલ શ્રી. વિ. સ. ખડકર
- ૨૦ બાળક્રિયાશુની નવી દષ્ટિ શ્રી. ચંદુલાલ વ. બહ

આલોકીને સચના

આલોકીની સાથે પ્રેમઅવધાર કરતી વખતે તમે કૃપા
કરી તમારો આલોકીને અવધાર લખજો. એ નવરે તમારા
અલોકીને રેપર ઉપર તમારા નામની રાશ્ત્રાવધારી
લખીને દેવા છે.

આલોકીને અવધાર લખ્યા સિવાયના પત્રો ઉપર આન
અપવાદ મેટિ ખાને મુદ્રિત અને છે.

-બ્ય.

આર્યાવર્તનો મહર્ષિ

[ગુરુદેવ ટાગોર]

ઓગણીસસો એકતાલીસના ઓગસ્ટ મહિનાની સાતમી તારીખે
ન્યાયે સૂર્ય મધ્યાહને તપતો હતો ત્યારે ભારતનો પ્રાણદીપ કલ-
કત્તાના એક લબ્ધ મહાલયમાં જુગતો હતો. ભારતવર્ષના લોકોનાં
હૈયાં ચિતાતુર અને અધીર બનીને વધુ સમાચાર મેળવવાને તલ-
સતાં હતાં ત્યારે રેડિયો-સ્ટેશનેથી સારાય હિંદુસ્તાનમાં સમાચાર
ફરી મળ્યા કે, 'ભારતની સંસ્કૃતિના મોલ જેવા ગુરુદેવ ટાગોર આ
ધરતી છોડીને ગયા.'

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ગયા એટલે ભારતવર્ષના મહર્ષિ ગયા,
ચિંતક અને ફિલસૂફ ગયા, માનવજાતુત્વના વિશ્વવ્યાપી ગાનના
ગાયક ગયા. ગાંધીજીના એક નિકટમાં નિકટના મિત્ર અને મિત્ર
કરતાંયે વિશેષ ગુરુદેવ ગયા-આ વિરાટયુગના એક યુગપુરુષ ગયા.

એંસી વરસનું અતિ સમૃદ્ધિભર્યું અને તેજસ્વી જીવન જીવીને
ભારતવર્ષ સમક્ષ એક વિરાટ આદર્શ મૂકીને એ ગયા. વાદ્ધિમંકિતું
સૌમ્ય આર્પદર્શન અને કાલિદાસની લબ્ધ પ્રતિભા એ બેઉનો સમ-
ન્વય એમનામાં થયો હતો. તેઓ દયા હતા, કવિ હતા, ભારતની
સંસ્કૃતિના પ્રાણ હતા.

પોણી સદી ઉપરના જીવન દ્વારા તેમણે જગતમાં જે પમરાટ
પ્રસન્નગ્યો છે એ માનવજાત માટે જીવનઆદર્શની એક ચિરંજીવ
કેડી પાડતો ગયો છે. એ કેડીએ કેડીએ ચાલીને આપણે પણ
આપણા જીવનને સમૃદ્ધ અને સુવાસિત બનાવવા પ્રયત્ન કરીએ.

ગુરુદેવ અમર છે.

એ વિષય જાતશોધનનો છે.

કુટલાક જીવાન લેખક, પ્રસક્ષક, મિત્રો અને વિવેચકો અચાનક મારી સાથે જે પત્રવ્યવહાર કરે છે તેમાં એક સામાન્ય ફરિયાદ હમેશા આપ્યા કરે છે : “આ તરફ અમારી ભાવનાને કોઈ સમજાતું નથી. અમારી ચારે તરફ વ્યવહારનું જ વાતાવરણ છે કોઈ ઉત્તેજન આપતું નથી અમારાથી થાય તેટલી સાહિત્યસેવા કરીએ છીએ પણ સાહિત્યની કોઈને પડી નથી” —વગેરે.

આ ફરિયાદ વળતું વિનાની તો ન જ ગણી શકાય બીજા પ્રાંતના મુખ્યમંત્રે ગુજરાતમાં સાહિત્ય પ્રીતિ ઓળી હશે અને છે એ વાત લગભગ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ ગણાય છે, પરંતુ જેમના પાસે ભાવના છે, જેમને કવિતા કરવાનું મન થાય છે ને જેમની કવિતાને કોઈ ઉત્તેજન આપતું નથી, જેમને સાહિત્યસૃષ્ટિમાં ગયલું છે ને જેમને વડું કપડો આપે છે કે આ નવરાના ધંધા કરતા શેઠનો કામી લાવો ને — આ સધળા મિત્રોને એક સામે પ્રથમ પૂછી શકાય ‘શું સાહિત્ય એ એવી જીવનવિભાસની વસ્તુ છે કે જેને મેળવવા માટે એના સાધકો કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાસના કરવાની હોતી નથી ?’ એ એ ઉપાસનાની વસ્તુ હોય તો કોઈ પણ સાધકને પોતાના ઉપાસનાના માર્ગની વિટલનઓ વિશે એક દરેક પણ ઉચ્ચારનાનો હોય ખરો ? એ સાહિત્યકાર એ પણ સવગાની પેરે માસ, હાડ ને ચામતી આકૃતિ માત્ર હોય, ને જે વડે એ આકાર ટકી રહ્યો છે એ વસ્તુ વિશેનું એનું અજ્ઞાન કે અશ્રદ્ધા તો તદ્દન સામાન્ય મનુષ્ય જેવા જ હોય તો તો એ એક આખા જીવનભર જોડાણા જોડે, છતાં એનામાં એવું કોઈ સામર્થ્ય નથી કે લોકોને એમાં રસ પડે, તો તો માણસ જીવનમાં જેમ અનેક ભૂલો કરે છે તેમ આ પણ એક ભૂલ છે ચૈદથી ચૈવીસ સુધીના ઉત્સાહભરેલા દરેક જીવનને આ ભૂલ કરવાનો અધિકાર પણ છે કાગળ કે એવી ભૂનો એ જ એનો જીવનપથ ધમતો નિયામક વસ્તુ બની રહે છે પણ આવી ભૂલ કરવી એ એક વસ્તુ છે ને ભૂલ કર્યા છતાં જીવન જ સમજીતી એ તદ્દન ભુલી વસ્તુ છે લોખંડાક કરવાની લેશ પણ ઈચ્છા ધરાવનારનો પહેલો ધર્મ જ એ બની રહે છે કે એ જે વસ્તુ આપે તે પોતાની સર્વોત્તમ પગાના પાવક અગ્નિ વડે શુદ્ધ થયેલી સો ટથના સોના જેવી જ આપે એમ ન આપી શકે તો પિનકુલ ન જ આપે, કાગળ કે સાહિત્ય એ ક્રાઇન્ટનપેન ને કાગળના આકરિમક સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારો માધ્યમ અને એના કરતા તો સાહિત્યકાર વધારે નફામારક ધંધામાં પડે તો લોકો એની કૃતિઓથી બચે ને એની વડું બૂખમરામાંથી બચે.

અને દરેક સાહિત્યકાર આટલું તોધી રાખે એની પાસે એ ટચને બદલે જો પચાસ ટચનું પણ સોનું હશે—કોઈક પણ ખરેખરી ક્ષેત્રમાં હશે—તો વહેને મોડે ડુનિયા એના સામર્થ્યની માહિતી મેળવ્યા વિના નહિ જ રહે અધીરાર્થનું કોઈ જ કારણ નથી કોઈ સમજાતું નથી એવું માનવાની જરૂર નથી લોકો નહિ સમજતા હોય તો પ્રશ્નથી સાહિત્યકાર એવી ભાષા મેળવશે કે ત્યારે લોકો એને સમજશે ને એ લોકોને સમજશે પણ લોકોની એ વસ્તુઓનું આકર્ષણ છે—કા તો સાહિત્યકારનું પોતાનું સામર્થ્ય જે વાણીમાં રેડાયું હોય તે વાણીનો ટકારવ સાચો હોય અથવા તો એમનું પોતાનું જીવન જે વાણી પ્રગટ કરતી હોય એ વાણીનો ગજીકો અકનથ હોય, એટલે કે કા તો સાચો ભાવનાવાદ અથવા સાચો વાસ્તવવાદ એમદ પુસ્તકની ગોડમાંથી ઉત્પન્ન કરેલો વાસ્તવવાદ એ વાસ્તવવાદ નથી, નહીં સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંથી સર્જેલો ભાવનાવાદ એ ભાવનાવાદ નથી, ન લેખક જીવનકષ્ટરનો લડાઈનો હોવો જોઈએ અથવા તો જીવનભરતરનો બજાર હોવો જોઈએ એ બેમાંથી એકમાં નથી હોતો ત્યારે પછી કરીને એ બૂમો કરનારો નિષ્ફળ વિદ્વાન હોય છે.

અને અદાની સૃષ્ટિમાં નિષ્ફળ વિદ્વાન જેવું કોઈ કંચુ પાત્ર નથી.

મોટાંની મૂંઝવણ

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

મોટાં માણસોને મિત્ર હોઈ શકે છે પણ એ પોતે હોઈના મિત્ર નથી થઈ શકતા, એ અર્થનું વચન ગટેનાં લખાણોમાં. કયાંક વાંચ્યાનું સ્મરણ છે. તે વળતે આના ઉપર ઘણો વિચાર કર્યો. વાત તો સાચી લાગી પણ એ કેટલે દરજ્જે યોગ્ય છે, મોટાઈ સાથે એનો મેળ બેસી શકે છે કે કેમ, એ જ વિચાર મનને સતાવતો હતો.

મોટા હોકોની સેવા કરવા અનેક હોકો દોડે છે. આગળ જતાં એને કોઈની પણ સેવા લેતાં સંકેત થતો નથી, પણ એ બધા હોકો પ્રત્યે વ્યક્તિત્વ: એ કૃતજ્ઞતા કેળવતો નથી અને એમની વળતી સેવા પાછી કરતો જ નથી—કરવા ધારે તો કરી ન પાળે શકે. જેટલા હોકો એના પ્રત્યે આદર રાખે છે તે બધા પ્રત્યે આદર તો શું, સફલાવ પણ રાખવો એને માટે કઠણ હોય. કેટલાક પ્રત્યે તો એના મનમાં તિરસ્કાર પણ હોય. આવી સ્થિતિમાં એ બીયારો કરે શું? એવા એવા વિચારો મનમાં આવ્યા અને ગટેનું વચન મેં ત્યાં જ છોડી દીધું.

બીજીવાર મનમાં વિચાર આવ્યો કે, મોટા હોકો એટલે શક્તિશાળી હોકો; એ મોટે લાગે અહંપ્રેમી હોય છે. આખી દુનિયા એમની વાતો કરે, એમનાં વખાણ કરે, તોયે ન ધરાતાં તેઓ જેમ પોતાની જ વાતો કર્યા કરે છે; બીજું કશું એમને સૂઝતું નથી, તે જ પ્રમાણે બીજા એમના પ્રત્યે ગમે તેટલી મિત્રાચારી રાખે અને એમના પર વારી બંધ તોયે તેઓ પોતે બીજા ઉપર વારી નથી જઈ શકતા; એમને તો પોતા ઉપર જ વારી જવાનું સૂઝે છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ ઘણે લાગે સાચી હોય તોયે વધાવી લેવા જેવી તો નથી જ. ત્યારે શું ગટેનાં પેલા વચનનો આટલો જ અર્થ છે?

ગટેના મનમાં શો અર્થ હતો એની મને પડી ન હતી. કયા સંદર્ભમાં એણે એ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું હતું એ પણ મારી આગળ સવાલ ન હતો. હું એ વાક્યનો શો અર્થ કરું છું એ જ સવાલ મને પજવતો હતો. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે નહિ અને ઉપર ઉપરથી જો એ સાચી લાગતી હોય તો એનું સહસ્ય શું? આમ કેમ થતું હશે? એની જ શોધમાં હું હતો. મોટા હોકોના દોષ પણ મોટા એમ સામાન્ય રીતે દહેવામાં આવે છે તેનું જ આ ઉદાહરણ માનવું કે આ સ્વભાવનો કોઈ બચાવ છે, એ સવાલ મારી આગળ હતો. મદદ લેવી અને મદદ દરવી નહિ. પ્રેમનો ઉપભોગ કરવો, અને સામે પ્રેમ કરવો નહિ. મિત્રો મેળવવા પણ કોઈના મિત્ર થવું નહિ. આ તો બધાં કૃતમનતાનાં લક્ષણો ધ્યાન, આવડો મોટો મહાન દોષ હોવા છતાં કોઈને 'મોટો' કેમ દહેવાય? સમાજમાં ભલે એ પ્રતિષ્ઠિત હોય, પણ કૃતમનતા તો હલકાઈનું જ લક્ષણ છે.

મોટા ગણાતા માણસોના સ્વભાવનું, એમની પરિસ્થિતિનું અને અનેક દાખલાઓનું ઘણું મનન કર્યું પણ સતોષ ન મળ્યો.

એટલે અતો પ્રેમ અને મિત્રાચારીનો શો અર્થ થાય છે તેનો જ વિચાર કરવો રહ્યો એ વિચારમાંથી જે પ્રકાશ મળ્યો તે અહીં મોંઘું હતું

“તમે મારા પર પ્રેમ કરો” એમ જ્યારે કોઈ કહે છે ત્યારે તે શું શું ઇચ્છે છે ? ‘તમે મને ચાહો, મારા પ્રત્યે સફલાવથી જુઓ, મને વખતોવખત મદદ કરો, મારા દોષો સૌમ્ય દ્રષ્ટિથી જુઓ, મારા ગુણોની કદર કરો, અને મારી જાતજાતની ભૂખ તૃપ્ત કરો’ એટલું તો આપણે સ્પષ્ટ ચા અસ્પષ્ટ કહીએ જ છીએ ખરું જોતા પ્રેમનો ભૂખયો માણસ આટલું મેળવીને પણ સંતુષ્ટ થતો નથી એની ભૂખ એથીયે વધારે માગે છે. તે એ કે, ‘હું તમારા જીવનનું અને વિચારનું કેન્દ્ર ન થઈ ત્યાં સુધી મને સતોષ થવાનો નથી તમે મારા વિચારો કરો, મારી દ્રષ્ટિએ જુઓ અને તમારું જીવન મારા જીવનની આસપાસ વીંટળાઈ જાય ત્યારે જ મને યશો કે તમે મારા પર પૂર્ણપણે પ્રેમ કરો છો સતોષની એ શરત છે’

દુનિયાનાં કોઈ પણ સામાન્ય જે પ્રેમિકો વચ્ચે આવ્યા પરસ્પર સંગંધ સ્થાપિત થઈ શકે છે મિત્રો એ જ કે જે એકબીજામાં જોતપ્રોત છે. પણ હું તમારા જીવનનું કેન્દ્ર બનું એ જાતની માગણી અહીં પ્રેમમાંથી ઉદ્ભવે છે અને અહીં પ્રેમને જ પોષે છે

જેઓ ખરેખરા મોટા હોય છે, તેઓ પોતાની જાતને ભૂલી જઈ કોઈ પણ મહાન ધ્યેયને પંરેલા હોય છે, તેથી તેઓ એ ધ્યેયને છાડીને બીજા કશાને પોતાના જીવનના કેન્દ્રમાં મૂકી શકતા નથી. જે કોઈ એને ચાહે એની પાસેથી સેવા લઈને તેઓ તો એ સેવા પોતાના ધ્યેયને જ અર્પણ કરે છે કોઈ માણસ જે હનુમાનની ભક્તિ કરે તો હનુમાન પોતે એ ભક્તિ આરોગવાના નથી, એ તો એને સીધા શ્રી રામચંદ્રને ચરણે જ લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરવાના અને તેથી એકબીજામાં જોતપ્રોત થયું એ જે પ્રેમ અને મિત્રાચારીનું સામાન્ય લક્ષણ ગણાય છે તે ધ્યેય-ભક્ત, મોટા લોકોને માટે અશક્ય બની જાય છે એમની વિભૂતિને કારણે, એમના હૃદયની આર્યતાને કારણે, અનેક લોકો એમના તરફ આકર્ષાય એ આકર્ષિત થયેલા લોકોને તેઓ પ્રેમથી નવકાંચે તોપણ પોતાની ધ્યેયનિષ્ઠાને કારણે, તેઓ, અસ્થિત ને અસ્થિત જ રહેવાના ટેનિસનની જિનિવર રાજા આર્થર પાસેથી પ્રેમ માગતી હતી એટલે કે પોતાના અહીં પ્રેમને સતોષી થકે એવું આર્થરનું આત્મસમર્પણ માગતી હતી એવું આત્મસમર્પણ લોન્સલોટ કરી શકતો હતો, ધ્યેયનિષ્ઠ આર્થર નહિ અને તેથી જિનિવર પોતાને લોન્સલોટને જ અર્પણ કરી શકી. આર્થરની વિભૂતિ જોવાના સૂર્યના તેજ જેવી હતી કેમકે એ ધ્યેયનિષ્ઠ હતા

જિનિવર કહે, “who can gaze upon the sun in heaven” પૃથ્વીના સંપર્કથી હાલ થયેલો, ઉદયાસ્ત વખતનો સૂર્ય જ માણસને વહાલો લાગે છે.

અન્તે આર્થરને અનુભવ થયો કે પૃથ્વી ઉપર પાર્થિવ પ્રેમ જ આલી શકે છે, પણ તેટલાથી તેના સ્વભાવમાં ફેર ન પડ્યો. એ દુનિયા અત્યે ઉદાસ થયો. એને થયું કે જે ઈશ્વરની પોતે ભક્તિ કરે છે, તે ઈશ્વરે આ સૃષ્ટિ બનાવેલી ન હોય—કોઈ બિતરતા ઈશ્વરે આ સૃષ્ટિ બનાવેલી હશે. ‘આ સૃષ્ટિને માટે કામ નથી’ એમ કહી એ આદ્યો ગયો.

સૃષ્ટિ એના પાછા આવવાની—ખૂબ રાહ બુએ છે, પણ એના પાછા આવવાની તૈયારી કરે છે ખરી ?

તા. ૧-૭-૪૧

ભૂમધ્ય સમુદ્ર

શ્રી. ‘તબ્સ’

આફ્રિકા અને યુરોપના કિનારાઓની વચ્ચે ભૂમધ્ય સમુદ્ર ખૂબ અગત્યતા ધરાવે છે. હમણાંના મહાયુદ્ધમાં ભૂમધ્ય સમુદ્ર અગત્યનું અને જરૂરી કેન્દ્ર છે. ત્રણ લાખ આફ્રિકન સૈન્યોને, ઈટલી જોરાફી, પોલાફી, દાર્ફોરો, શરો અને વિમાનો મોકલવા માટે આ સાગરનો ઉપયોગ કરે છે. એ માટે તે સિસિલી બેટની ભારે કિલ્લેબંધી કરી ત્યાં મોટું વિમાની મથક બનાવી આફ્રિકાનો માર્ગ પોતાને માટે ખુલ્લો રાખી રાક્યું છે. આ સમુદ્રનો મોટો ઉપયોગ હમણાં ગ્રેટબ્રિટન કરે છે. ઈજિપ્ત, સુએઝની નહેર અને સુદાનનું રક્ષણ કરવા એ પોતાનું સૈન્ય તેમ જ શસ્ત્રસામગ્રી મોકલવા ભૂમધ્ય સમુદ્રનો ઉપયોગ કરે છે. ગ્રીસને પણ તે આ વીર જ મદદ આપી રાક્યું હતું. ફ્રાન્સ માટે તે વ્યવહારિક માર્ગ છે. રૂપેન માટે રાજદારી, સૈનિક અને વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ ખૂબ અગત્યનો છે, આથી તે હાલ આ રાજ્યો માટે યુદ્ધનું મેદાન છે. જર્મનીએ ત્યાં (સિસિલી) બળવાન મથક સ્થાપ્યું છે. ગ્રીસ અને ક્રીટના પતન પછી પૂર્વ ભૂમધ્ય સમુદ્ર જર્મનીના હાથમાં આવ્યું છે છતાં અંગ્રેજ મનવારના કબ્જાનું વર્તુલ ત્યાં બંધ પડ્યું નથી. જર્મની હમણાં રશિયામાં રોકાયું છે એટલે એ પૂર્વ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એકવેચ લાઓનો વિમસ કરી રાક્યો નહિ.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર

યુરોપ, આફ્રિકા અને એશિયા—આ ત્રણ મહાન ખંડને જોડતા આ સમુદ્ર જગતમાં મહત્ત્વનો છે. એ બહુ સાંકડો છે. લંબાઈમાં ૨૦૦૦ માર્મલ અને પહોળાઈમાં ૧૦૦ થી ૫૦૦ માર્મલ સુધીનો છે. એ બહુ ઊંડો છે. એનાં પાણી પારદર્શક છે. એમાં સળમરીનો ધુપાઈને વહાણો અને સ્ટીમરોને નુકસાન પહોંચાડી રાંધે છે. એને ફરતાં કેટલાંયે અગસનાં બંદરો, વિમાની-મથકો અને કિલ્લેબંધીઓ આવેલ છે. ત્યાં સ્ટીમરો અને વહાણોની ખૂબ જ બીડ હોય છે. એના આધિપત્ય માટે દરેક રાજ્ય ભારે મથામથ કરે છે.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને ધ્રિવન

ધ્રિવના સામ્રાજ્યના અર્ધા ભાગ સાથે અને એ સામ્રાજ્યની ચાર પંચમાંસા વચ્ચે સાથે ધ્રિવનનો સંબંધ આ સમુદ્ર મારફતે થાય છે. આ સમુદ્રમાં ત્રણ ટાપુઓ સિવાય ધ્રિવનનો બીજો કોઈ પ્રદેશ નથી છતાં એને માટે તે ખૂબ અગત્યનો છે. એ બીજાં બૃહદ રાજ્યો સાથે વ્યવહાર ચલાવવા માટે પણ અગત્યનો છે.

સાઈપ્રસ

સાઈપ્રસ ખેટ એ જમ્મધ્ય સમુદ્રમાં અંગ્રેજોનું ત્રીજું મુખ્ય સ્થાન છે. સૈનિકદૃષ્ટિએ અને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ જોણું હોવાથી એના ઉપર કિલ્લેબંધી કરવામાં આવી નથી. ૧૮૪૪માં તુર્કો પાસેથી એ અંગ્રેજોને મળેલું હતું. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦૦ માઈલ^૨ છે. એમાં માત્ર લશ્કરી પોલીસ જ રાખવામાં આવે છે.

સિસિલી

ઈટલીના આ ટાપુ દરદરે ચોરસ માઈલનો છે. એની વસ્તી ૧૦ લાખની છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચે એ આવેલ છે. ઈટલીના પરાજય પછી જર્મનીએ ત્યાં મોટું વિમાની મથક રાખ્યું છે. ત્યાંનાં જર્મન વિમાનોએ પસાર થતી અંગ્રેજ મનવારોને ખૂબ જ તુકસાન પહોંચાણુ છે. ઈટલીનાં વિમાનો મહત્ત્વનું કાર્ય કરી ચકાયાં નથી. જર્મનોએ વિમાન વડે અંગ્રેજો ત્યારે ગ્રીસને મદદ કરવા શક્તિસામગ્રી મોકલતા ત્યારે તે ઉપર અંકુશ મૂક્યો હતો. સિસિલીનો ટાપુ વળાંક લેતા ભૂમધ્ય સમુદ્રની દક્ષિણ-પૂર્વ ભાગના છેડા પર મધ્યસ્થ રથજો આવેલ છે. ત્યાં ભૂમધ્યનો માર્ગ સિસિલિયન ખાડી તરીકે ઓળખાય છે, જિલ્લાદરથી ઈજિપ્ત જતી સ્ટીમરોને ત્યાંથી પસાર થવું પડે છે. આ ખાડીનો પશ્ચિમ ભાગ માત્ર ૮૦ માઈલના પટ જેટલો પહોળો છે. એની વચ્ચોવચ્ચ પેન્ડેરિયા નામનો ઈટલીનો એક ટાપુ આવેલ છે. ત્યાં કિલ્લેબંધીઓ અને મનવારો રાખવામાં આવેલ છે. અંગ્રેજ સ્ટીમરો માટે આ મોટું ભયનું સ્થાન છે.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર, સ્પેન અને ફ્રાન્સ

ફ્રાન્સનું એક સરસ કિલ્લેબંધીવાળું બંદર ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં છે. અંદર ફ્રાન્સનો વિમાની અને હરિમાઈ કાલેસો રહે છે પરંતુ કાલ જર્મનની લાગવગ હોંડે છે. આ બંદર જર્મનીને મળે તો ભૂમધ્ય સમુદ્રને ભયરૂપ બનાવી દેવાય ખિટનની ઉત્તિમાં ખલેલ પાડે. પણ ત્રીજી સરકારના વડા માર્શલ પેતાંએ એ માગણી કબૂલ રાખી નથી. પરંતુ એંગ્રેજો અનુસાર ત્રીજી સરકાર જર્મની તરફ ફળે છે.

સ્પેન જર્મની અને ઈટલીના મોટા આશર નીચે છે. જનરલ ફ્રાન્કોને ઉપલાં બે રાજ્યોનાં સૈન્યની મદદથી જ સ્પેનમાં વિજય મળ્યો હતો, એટલે સ્પેન પણ લાગવગ હોંડળ છે. જર્મની સ્પેનને પોતાનામાં જોડાવા દબાણુ કરે છે પણ હાલ તેણે રશિયા ઉપર આક્રમણુ કર્યું છે એટલે હમણાં દબાણુ નહિ કરે, પણ વખત આવ્યે સ્પેનને નમવું પડશે. ફ્રાન્સના ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આવેલા એક બંદરથી સામેનો કોડો ૧૨૦ માઈલ જ દૂર છે. આ રંધળ જર્મનીના હાથમાં જાય તો ખિટનના વડાશુવરાને ભયરૂપ ચર્ષ પડશે. સ્પેનમુખિ જિલ્લાદરથી ૨૦ હજાર વાર દૂર છે. અંગ્રેજોએ ત્યાં મોટી ખાડીઓ ખોદી છે, છતાં સ્પેનનો સહકાર મળતાં જર્મની જિલ્લાદરને પોતાના હાથમાં લઈ લે. એમાં જો ફારે તો પછી સુએઝની નહેર અને માલ્ટાને પણ પોતાને હસ્તક કરી શકે. આથી ખિટનને ધનિષ્ઠ જવાના માર્ગમાં હોરાનગતિ થાય. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં રહેવું તેમનું જન કષી ચર્ષ જન આથી તેઓ પણ સ્પેનને સમભરે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર જર્મનીની લાગવગ ન વધે તે માટે ખિટન જનરા પ્રયાસો કરે છે. મહાન સામ્રાજ્ય ધરાવનાર ખિટન માટે જર્મનીએ કટોકટીનો વખત લાવી દીધો છે.

રશિયા સાથે જર્મનીને મહાયુદ્ધ ચર થયું છે. હમણાં જર્મનીની બધી શક્તિઓ રશિયા ઉપરના આક્રમણુ ઉપર રોકાઈ છે. એ મહાન આક્રમણુમાં એનાં લાખો કારખાનાંઓમાં ઉત્પન્ન થતાં શસ્ત્રો અને દારૂગોળાનો મોટો જથ્થો કામે લાગી જાય છે. રશિયામાં ત્યાં સુધી રોકાણુ હોય ત્યાં સુધી જર્મની જિલ્લાદર ઉપર ખાન આપી ચકરી નહિ. એટલે હમણાં બેજણુ માસ સુધી જિલ્લાદરને નિરાંત છે રશિયામાં જો જર્મની જીતશે તો રશિયાના વાણિક્ય ઓરોડાન તેલના ઉપયોગથી જિલ્લાદર જીતવું એને માટે સરળ ચર્ષ પડશે. જર્મની હારે તો એના કાળ અચ્છી જાય અને એના દિવિજનનું સ્વપ્ન ચર્ષ જાય. હમણાં તો રશિયા ઉપર જનમ મીટ માંડી બેઠું છે.

આયર્લેન્ડનું મુક્તિયુદ્ધ

શ્રી. શાન્તિલાલ જીવણલાલ ગાંધી

[ગતાંકથી સંપૂર્ણ]

[૪] આયર્લેન્ડ પ્રજાએ પ્રજાસત્તાક તંત્રની સ્થાપના કેવી રીતે કરી ?

ઈ. સ. ૧૯૦૪માં સીનશીન ચળવળ શરૂ થઈ ત્યારે પ્રજાને મોટો લાભ નેશનાલિસ્ટ પક્ષે હતો. તે પક્ષના ૮૦ જેટલા માણસો અંગ્રેજ પાર્લામેન્ટમાં બેસતા હતા, આ પક્ષનું અંતિમ ધ્યેય હોમરૂલ-પ્રાપ્તિનું હતું. અંગ્રેજોની છત્રછાયા નીચે હોમરૂલ મળે તો તે તેમને મારે પૂરતું હતું. સીનશીન ચળવળે શરૂઆતમાં તો ધીમી પ્રગતિ કરી, પરંતુ 'આન્ને આપીયું' 'કાલે આપીયું' 'સમજી અને લાયક થશે ત્યારે આપીયું' એમ કહી હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ આપવાની વાતો લખાયા કરે છે તેમ આયર્લેન્ડને હોમરૂલ આપવાની વાત ઈ. સ. ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૪ સુધીની ઇંગ્લાંડની લિબરલ સરકારે લખાવ્યા જ કરી. હેનરે ઈ. સ. ૧૯૧૪માં જર્મની સાથે વિગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે પણ હોમરૂલ બિલ મુલતવી રાખવાની મૂખર્ષિ અંગ્રેજ સરકારે ને ન કરી હોત તો સીનશીન ચળવળે જે જેર પકડ્યું તે ન પકડત અને લેડિઝ સંસ્થાનિક સ્વરાજથી જ સંતોષ માનત.

ઈ. સ. ૧૯૧૪નો વિગ્રહ શરૂ થતાં જ ઉપર જણાવ્યું તેમ હોમરૂલ બિલ મુલતવી મહાન વિગ્રહ રહ્યું; તે વખતના નેશનાલિસ્ટ પક્ષે અને આયર્લેન્ડ તે મહાન વિગ્રહને સફળ રીતે પાર પાડવા માટે બધી મદદ આપવાનું બીકું કંડપ્યું. વધુમાં મિત્રરાજ્યોને પક્ષે સૈનિક તરીકે જોડાઈ બધી રીતે મદદ કરવા તેમણે પ્રજાજનોને સમજાવવા માંઆ, આથી લેડિઝો વિશ્વાસ નેશનાલિસ્ટ પક્ષના સભ્યોમાંથી જોડી ગયો. અને સીનશીન-વાળાઓને પોતાની ચળવળ આગળ ધપાવવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો—આપણી સ્વરાજ્યનું પક્ષ આનું જ છે ને ?

યુરોપનો મહાન વિગ્રહ ૧૯૧૪થી ૧૯૧૮ સુધી—પૂરાં ચાર વર્ષ—ચાલ્યો. ઈ. સ. આયર્લેન્ડમાં ૧૯૧૬ના એપ્રિલ માસમાં આયર્લેન્ડ બળવો અને તેની નડતા મુખ્ય શહેર ડબ્લિનમાં બળવો અસર ફાટ્યો. બળવો બપોઈ ગયો પણ સરકારની મૂખર્ષિના કારણે સીનશીનને હેતુ વધારે બળવાન થયો. સ્થિતિ સરકારે—એરકવીય સરકારે—આયર્લેન્ડને સ્વરાજને રસ્તે આગળ લઈ જનારું કોઈ પગલું ન લીધું, એટલું જ નહિ, પણ ખૂબ વિરોધ હોવા છતાં બળવો જળાડનારા પ્રેમના ૧૨ વહાલસોયા આગેવાનોને કાર કર્યા. પ્રજામાં ખૂબ પ્રિય થઈ પડેલા કામદાર નેતા મિ. જીમ કોલોની પણ આ બારમાંના એક હતા. આટલું પૂરતું ન હતું તેમ કંઈ પણ મુદ્દો ચલાવ્યા સિવાય Shelchy-Sheffington નામના નેતાને જોળાઈ ઉઠાવવામાં આવ્યો. સર રોજર નામના બીજા એક આગેવાનને પણ કાર કર્યો. સર રોજરે પોતાના મુકદ્દમા વખતે જે રેટમેન્ટ કરેલું તેની પ્રજા ઉપર ખૂબ જોડી અસર થઈ. આનું બધું થવાથી હમરોની સંખ્યામાં પ્રજાજનો નેશનાલિસ્ટ પક્ષ જોડી સીનશીન પક્ષમાં બળ્યા.

બળાતામાં ઘી હોમવાની મૂખર્ષિ સરકારે કરી. ફરજિયાત લશ્કરી ભરતીનું ફરમાન સરકારે ફાડ્યું. બળજબરીથી ભરતી કરવાના લશ્કરમાં ભરતીનું આ કાર્યને વિરોધ કરવાનું સૌ પગલું અને પક્ષોએ નક્કી કર્યું, ને કે સરકારની મૂખર્ષિ, અલ્ટરના ખુશામતિવાળો આમાં અપવાદરૂપે રવા. રોમન કેથલિક પણ સીનશીનને સાથે આ બાબતમાં એકમત થયા. એક દિવસની જાહેર હડતાલ પાડવાનું ઠરાવ્યું

સરકારે હાથ ધરી. બેંકા ઉપર પછુ તે બાનત દમાણ થયું. પરંતુ બેંકાએ પોતાના ધરકાને આપેલા વિશ્વાસને દુરુપયોગ ન કર્યો અને કોઈ માહિતી આપી નહિ.

ડેઈલ એરીને વ્યવસાયની ફાજ ઊભી કરી અને પચાસતોની સ્થાપના કરી. કાયદાની ૧૯૨૦થી સરકારી પોલીસખાતાને અદાલતો ખાસ કંઈ કામ રહ્યું ન હતું. કારણ કે સીનરીનવાળાઓએ જ બધું સભાળી લીધું હતું. સીનરીનવાળાઓનાં ઘર બતાવવાં, દરોડા પાડવા, મુખ્ય ચળવળિયાઓની વિખેતો સરકાર-દરબારમાં પહોંચાડવી, હથેલી કરવા જેવા સ્ત્રી-પુરુષોની યાદીઓ તૈયાર કરી યોગ્ય સ્થળે પહોંચાડવી વગેરે કામો સરકારી પોલીસને માથે રહ્યા હતાં.

[૫] સીનરીન સંજસતા હાથ ધરે છે !

આપણે જોયું કે મિડ્લિન્ધની યોજના ડેઈલ એરીન-ની સ્થાપના ઉપરાંત રાજસત્તા પ્રાપ્તિવાદિ હાથ કરવાની હતી. ઈ. સ. ૧૯૨૦ની ચૂંટણી વખતે ૮૦માથી ૭૩ બેઠકો હાથ કરવાથી એ શક્ય બન્યું.

ચૂંટાયેલા સભ્યોનાં મંડળોએ બ્રિટિશ સરકારનો બહિષ્કાર કર્યો. રચાનિક મંડળોએ બ્રિટિશ સર- બધા હેવાલો ડેઈલ એરીને નીમેક્ષા કારને બહિષ્કાર પ્રધાનોને મોકલવા માંગ્યા. આમ કરવા માટે માન્ટ ન આપવાની સરકારે રચાનિક મંડળોને ધમકી આપી. જવાબમાં રચા-નિક મંડળોએ આડિટરો પાસે હિસાબ તપાસાવવા તેમને માટે ફરજિયાત હતું તેની સ્પષ્ટ ના સૂચનાવી દીધી. થંધુ ઉગ્ર બહિષ્કાર માટે કર ન ભરવાની યોજના પછુ વિચારાઈ.

સીનરીન અદાલતોએ મુદર કામ કરવા માંજી. લોકોએ આ અદાલતોને ખૂબ માનથી અદાલતોનું વધાવી લીધી. યુનિવર્સિટી પક્ષનાં કામગીરી પગાએ પછુ આ અદાલતોના કામ-કાજની પ્રશંસા કરી. સમાન ન્યાય

દેરામાં ઘેરો-લુંટફાટનું ભોર વધ્યું હતું. ડેઈલ એરી ને અદાલતો ઊભી કરી અને એ અદાલતોએ ખૂબ જ અસરકારક કામ કરી બતાવ્યું. પકડાયેલાઓને સજાઓ પછુ જરાબર ન્યાયસર કરવામાં આવતી. યુનેગારે જેટલી રકમની લૂટ કરી હોય તેટલી કમાણી તેની પાસેથી મળુરી કરાવી વચ્ચ કરવામાં આવતી, તેટલી કમાણી પૂરી થયે તેને છૂટા કરવામાં આવતો. લવંકર યુનેગારેને બદર પર લઈ જઈ હથેલી કરવામાં આવતા. સરકારી પોલીસખાતાના કેટલાય માણસોને જુલમ કરવાનું સુચન ન હતું એટલે રાજનામાં આપી નિવૃત્ત થયા.

આમ સીનરીન ચળવળની જે રૂપરેખા મિડ્લિથે ૧૯૦૫માં દોરી હતી તે પ્રમાણે આ ડેઈલ એરીને અમલ કર્યો. આપણી મહાસમાનાં કામનાં જુદાં જુદાં અંગો સાથે આપણે આને જરૂર સરખાવી શકીએ.

થાય છે એની પ્રતીતિ સૌ કોઈને યદ્દ. કોમી ભેદ-ભાવનું નામનિશાન નથી તે સૌ કોઈને જાણ્યું માલક પોણાની મર્યાદા પછુ ધોમધોમે કરવા માંડી. અદાલતોનું કામ એવું આશ્ચર્ય કે ખીર સહેરમાં જૂનની ૮મી તારીખે ન્યાયાધીશ કોર્ટમાં આવે મારતા બેસી રહ્યા. જ્યુરી માટે માણસો ન મળ્યા અને સાક્ષીઓ તો શોધાયા ન જડ્યા. આવી કોર્ટમાં આવનારાઓને પોલીસપહેરા નીચે આવવું પડતું, ત્યારે બાળુની સીનરીન કોર્ટમાં માણસો બીભરતી, ઈતિહાસકારે સાચું કહે છે કે, " People can not be compelled to co-operate in its own coercion."

ફરજિયાત ભગતી વખતથી હડતાલો જુદાં જુદાં પ્ર-ગોએ પાડવામાં આવતી. દરેક હડતાલ હડતાલનું સંપૂર્ણ પછુ પડતી અદરદર સિવાય પરિણામ ખીજી કોર્ટ પછુ જગ્યાએ હડતાલને દિવસે જરા પછુ કામ થતું નહિ. કુકાનો અને કારખાનાં તો યુ, પછુ દુકાનો અને દુકાનો પછુ તે દિવસે બંધ રહેતી. અંદરે ઉત્તર જગ્યાનાં, શાળાઓમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ બેમાથી કોર્ટ ન આવે. તે દિવસે હોટેલો પછુ સાવ ખાલી જ રહેતી.

૧૦૦ સીનશીન કેદીઓએ ખરાબ વર્તણૂકને કારણે ખોરાક લેવાની ના પાડી. તેમને ભૂખમરાનો છોડી મૂકવાની માગણી પ્રમળનેએ ઉપાય અને એક દિવસની હડતાલ પાડીને કરી. હડતાલ દમરો માણસો જેલ આગળ બેઠા યર્ષ-પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. ભવિષ્યમાં તેઓ આવી રીતે નહિ છોડે એવી જાહેરાત કરીને સરકારે કેદીઓને છોડી મૂક્યા. જાહેરાતને વળગી રહી કેદીનાં બે સીનશીન કેદીઓ અને ટેરેન્સ મેક્સ્ટ્રીનીને સરકારે મરવા દીધા. આવી રીતે મરવાથી મેક્સ્ટ્રીનીની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ વધી અને તે મહાત્મા થયા. ખ્રિસ્તન જેલમાં તેનું મરણ થતાં દુનિયાભરમાં તેની ખ્યાલિત યર્ષ અને શકીલ યર્ષ આપર્લેન્ડની પ્રમળના હૃદયમાં તેણે કાયમનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

આપર્લેન્ડમાં મજૂર ચળવળ પણ ખરાબ આપર્લેન્ડની જેરથી ચાલી. ડેપ્રિસ એરીનની સત્તા મજૂર ચળવળ મજૂર નેતાઓએ કબજા રાખી. ઈ.સ. ૧૯૨૦માં ખોરાકની તગી પડી ત્યારે વિલાયત જતા માલને ન અડકવા માટે મજૂરોને હાકલ કરવામાં આવી. તેની એવી ધારી અસર થઈ કે આપર્લેન્ડને જરૂરી ખોરાકનો જરૂરો દેશમાં રાખવો પડ્યો અને વધારે જ વિલાયત મોકલી શકાયો. પોલેન્ડ અને રશિયા વચ્ચેના વિમલમાં પોલેન્ડના સૈનિકો માટેના જરૂરી સામાન રેલવેમાં ચડાવવા માટે રેલવે-મજૂરોએ રપબ્લ ના પાડી દીધી હતી. રશિયા સામે પોલેન્ડને મદદ કરવી જોઈતું અન્યાયયુક્ત હતું તેટલું જ અન્યાયયુક્ત બ્રિટિશરોને આપર્લેન્ડ સામે મદદ કરવી એ હતું. આ સૂત્ર તેઓ ખરાબર સમજ્યા હતા. મજૂર-મંડળો કરતાં પણ મજૂરો વધારે મક્કમ હતા. લશ્કરી

સામાન બાળત ના પાડનારા મજૂરોની બધી જ મજૂરી રેલવે-સત્તાવાળાઓએ બંધ કરી. પરિણામ એ આવ્યું કે બીજા મજૂરો નહિ મળવાથી રેલવેને ચાલેલો માલ વ્યાક વ્યાક દિવસ સુધી ઉપાડનાર કોઈ ન મળે. ક્રાઈ-વરો લઈ આગળ જઈ શકતા નહિ કારણ કુલી વગર અંદરના સૈનિકો બહાર નીકળવાની પણ ના પાડતા. પણ આમ થવાથી પ્રમળની વસ્તુઓ બાળતની હાડમારી વધી અને પરિણામે વગર પગારે છ માસ સુધી આમ ચલાવી રેલવે મજૂરોએ છેવટે નમતું આપ્યું. મજૂર મંડળોએ આ બાળતમાં તે મજૂરોને ઉતેજન નહિ આપેલું એટલે આ નિષ્ફળતા તે મજૂરોની નહિ પણ મજૂર મંડળોની ગણવી જોઈએ.

આમ ચારે બાજુથી સીનશીને સત્તા હાથ ધરી. આની સાંખીએડી રસિક વાતોની ઉપસહાર વધારે વિગતોમાં નહિ જોતરતાં હવે આપણે ચળવળના અંત તરફ આવી જઈએ. ઈ.સ. ૧૯૨૦-૨૧ સુધીના ઇતિહાસ આપણે જોઈ લીધો. સીનશીન ચળવળના આપણે જેનું ત્યાં સુધીના કામકાજને એક વાક્યમાં વર્ણવવું હોય તો એમ કહી શકાય કે, 'સીનશીને અસરકારક અને બ્રિટિશ સત્તાને નામની કરી નાખનાર બીજી સત્તા—પેરેલલ સરકાર—જન્મી કરી.'

આ બધી વિમલો આપણને બતાવે છે કે આપર્લેન્ડને ખાતરી યર્ષ યર્ષ હતી કે ગેરિલા વોરફેરથી બંધોને સામે ટકી શકારો નહિ અને એમ ને એમ બંધોને કંઈ આપવાના નથી. તેઓએ અસ્તિસાધી કામ લીધું અને તે કાળ્યા; અસ્તિસામાં થકાવાળા તે હતા એમ નહિ કહી શકાય પણ અસ્તિસા વિના છૂટકા નથી એમ તેમણે માનેલું એ તો નક્કી જ.

[૬] સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય

સીનશીનવાળાઓએ આવી રીતે સ્વતંત્ર રાજ-તંત્રની સ્થાપના કરી એનું પરિણામ અધાપૂંધી એ આવ્યું કે બ્રિટિશ સરકાર અને સીનશીનરો વચ્ચે ધર્ષણ થયે થયું.

દેશમાં આંતરવિમલ ફાટી નીકળ્યો. આખા દેશમાં મારામારી અને કાપાકાપી ચાલી રહી. અધાપૂંધીને પાર રહ્યો નહિ. સીનશીનવાળાઓના ત્રાસ અત્યંત જ વધી પડ્યો. સાખી બાજુથી બ્રિટિશ સરકારે આપ-

ઈ. સ. ૧૯૧૬માં આયર્લેન્ડમાં અસાંતિ ઘટી તેમાં તેણે ભાગ લીધો. તે પછીયો. Military operationનો તેના ઉપર આજ્ઞા મુકાયો. રાજકારણપ્રવેશ આ બળેમાં એક રીતે કહીએ તો અને નિષ્ફળ નીવડ્યો અને બીજી રીતે ૧૯૨૬નો બળવો સફળ નીવડ્યો. નિષ્ફળ એટલા માટે કે બ્રિટિશ સરકાર તેને દાખી દેવામાં ફેલેઈ મદ થઈ. મુખ્ય મુખ્ય આગેવાનોને પકડીને ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યા. વેલેરાના બધા સાથીઓને ફાંસી ઘડી પણ વેલેરા તેમાંથી અચ્છો. તેનેય દેહાંતદંડની સજા થયેલી પણ બ્રિટિશ સરકારે તેને ફાંસીએ ચઢાવવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું. વેલેરાના જે સાથીઓને ફાંસી દેવાઈ હતી તેમના તરફ માનની લાગણી પ્રદર્શિત કરવા માટે અમેરિકામાં તે દેશબંધોનાં નામની આલી પેટીઓનું અમેરિકાએ સરખસ કાઢી આયર્લેન્ડ તરફની પોતાની સહાનુભૂતિ બક્ષ કરી. બ્રિટિશ સરકારે અમેરિકા જોડેના સંબંધ બગાડવા કળ્પતી નહોતી. આપણો માનીતો વેલેરા, હું જાણતી ગયો તેમ, અમેરિકન હતો તેથી તેને ફાંસી ન દેતાં જનશનિકાલની સજા ફરમાવી. તે સજા પણ ધડાકી એક વર્ષની જેલ તેને આપવામાં આવી. વેલેરા આમ જીવતો રહ્યો એ રીતે આ બળવો સફળ થયો મણી શકાય. ઈ. સ. ૧૯૧૭માં તે છૂટ્યો. બધા બળવાખોર સરદારો પકડાયા ત્યારે વેલેરા હાથમાં નહિ આવેલો પણ પોતાના ઉપરી-અધિકારીઓના હુકમને તોળે ધર્મને તે બ્રિટિશ સરકારને ચરણે થયો હતો. જે વેલેરા અમેરિકન ન હોત તો આયર્લેન્ડને ઇતિહાસ આજે જુદો જ રીતે લખાયેલો હોત.

ઈ. સ. ૧૯૧૭માં તે છૂટો થયો એટલે તે સીનશીન ચળવળમાં ફરીથી જોડાયો. આ ચળવળના માણસો તો ફાંસીને લાકડે ચઢી બીજીવાર ચૂકવા હતા એટલે વેલેરા તેના ધરપકડ પ્રમુખ થયો. ફરીથી તેની ધરપકડ થઈ અને એક વર્ષની જેલ તેને મળી. આ વખતે તેણે જેલમાંથી ભાગવાની યુક્તિ કરી. એક માંડા જેવો માણસ તાળામાં ચાવી નાખી

તાળું ખોલતો હોય એવું એક ચિત્ર કાડી ઉપર દોરી તેણે મિત્રને મોકલ્યું. માંડા માણસના લીટા છે માની સરકારે તે જવા દીધું પેલો મિત્ર પણ આનું રહસ્ય સમજ્યો નહિ. બીજે દિવસે ફરીથી તેવું જ ચિત્ર દોરી મોકલ્યું. મિત્ર સમજ્યો. ચાવી જેલમાં પહોંચી, પણ તે ચાવી તાળામાં બેઠી નહિ. વેલેરાએ મીલુ બતીનું મીણુ બચાવી મીલુની ચાવી બનાવી મોકલી તે મુજબની ચાવી લાખરીમાં સંતાડેલી તેને મળી. દરવાજો ખોલી તે ભાગ્યો અને ઇંગ્લાંડમાં માન્ચેસ્ટર પહોંચ્યો અને એક પાદરીના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. તે જ સમયે પેલો પાદરી આઈર્લેન્ડમાં વાંચી રહ્યો હતો કે, 'Knock & it shall be opened unto you.' બ્રિટિશ સરકારે ચારે બાજુ તેની શોધ કરવા માંડી. માન્ચેસ્ટર તે રહી શકે તેમ હતું જ નહિ. કોઈ કહે છે કે મામૂલી level-mat તરીકે જુદી પોથીયોની હાજરીમાં તે લીવરપૂથી વહાણમાં ચડ્યો. કોઈ કહે છે કે વહાણ ઉપર તપાસ ચાલતી ત્યારે તે બચાદાંની વખાર બેગો ભરાઈ રહેતો. ગમે તેમ પણ તે અમેરિકા પહોંચ્યો. આ બધું નવ દિવસના દુઃખ માળામાં બની ગયું. સુભાષચંદ્ર બોઝની જેમ તેની પણ તપાસ થવા જ કરતી હતી. તેવામાં તો બ્રિટિશ સરકારને જાણીને આશ્ચર્ય થયું કે વેલેરા તો અમેરિકા પહોંચી ગયો છે અને ત્યાં આયર્લેન્ડ વિષે વ્યાખ્યાનો આપે છે. ઈ. સ. ૧૯૧૮ના મે માસમાં તે અમેરિકા પહોંચ્યો. ઈ. સ. ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરમાં તે ફરી રીતે પાછો ફર્યો. એક અમલદારને સો પાઉન્ડની લાંચ આપીને આયર્લેન્ડ પહોંચવાની તેણે યોગવણ કરી હતી. એમ કહેવાય છે. અમલદાર તેને કપ્તાનની ડેબિનમાં બેસાડી નીચે ગયો. અમલદાર ખૂબ દારૂ દીધ્યો. એટલામાં કપ્તાન ડેબિનમાં આવ્યા. વેલેરાએ પણ દારૂકાપનો વેચ લગ્યો. કપ્તાને તેને ગોંડા મણી કાઢી પોતાના પેલા અમલદાર મિત્રના ઝેના જ જેવા આ મિત્રને કંઈ કંઈ નહિ. અમેરિકાથી તે લીવરપૂથ આવેલો અને લીવરપૂથી આ યુક્તિ અજમાવી તે આયર્લેન્ડ પહોંચેલો.

અમેરિકાથી પાછા ફર્યા પછી કબ્લિન સહેરમ

સંતારીને તે રહ્યો અને દેશમાં આંતરવિગ્રહ ચાલ્યો ત્યાં સુધી તેણે છૂપા રહીને જ આયર્લેન્ડમાં સંચાલનનું કામ કર્યું. આ છૂપી રીતે વખતે ઉર્ધ્વ એરીને તેને સર્વોન્નમને પ્રમુખ ચૂંટ્યો હતો.

તેના કામથી તે આયર્લેન્ડનો એતાજ બાદશાહ બન્યો. લોકોએ 'દેવ' એવું લાડકું નામ તેને આપ્યું છે. દસેક વર્ષ ઉપર તે વખતના પ્રમુખ કોસગ્રેવે એરીનમાં એવો પ્રસ્તાવ આપ્યો હતો કે ગ્રેસિડેટ એટલે એરીનનો જ પ્રમુખ હોય તે જ. બીજા માટે એ શબ્દ વાપરવાની તેમાં ચનાઈ કરવામાં આવી હતી. ડબ્લિનની બહારસલામાં જ એક કાઉન્સેલે 'દેવ' માટે ગ્રેસિડેટ શબ્દ વાપર્યો અને 'દેવ' સિવાય બીજા કોઈને 'ગ્રેસિડેટ' તરીકે ન યોગ્યતાની બહારસલામાં હાકલ કરી. કોસગ્રેવેને ક્યેટ આ પ્રસ્તાવ પડતો મૂક્યો પડ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૨૧માં જ્યારે સમાધાનીની વાટા-પાટો ચાલી ત્યારે તેમાં તેણે અંગ્રેજ સરકારથી તદ્દન સ્વતંત્ર એવા સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર્યનો બીજો આંતર-આગ્રહ રાખ્યો. સમાધાન કરનાર વિમલુ પક્ષથી તે જુદો પડ્યો અને સામે થયો. પરિણામે દેશમાં બીજો આંતર-વિગ્રહ થયો. ૧૯૨૩માં તેને પકડી જેલમાં પૂરવામાં આવ્યો અને ૧૯૨૪માં છોડવામાં આવ્યો. જે લોકો સમાધાનની વિરુદ્ધ હતા તેવાઓનો તે સરકાર બન્યો અને ફરીથી ચળવળ શરૂ કરી. ઈ. સ. ૧૯૨૫માં તેણે 'ફિનાફાઈલ્ડ' નામનો નવો પક્ષ રચ્યો (Finnia Fail soldiers of Ireland) અને તેનું ખેડ આધારિત પાર્લમેન્ટમાં જઈ સંપૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવાનું રાખ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૨૭માં ઉર્ધ્વ એરીનમાં તે ચૂંટાયો અને ૧૯૩૨માં તેના પક્ષના માણસો મોટી બહુમતીથી ઉર્ધ્વ એરીનમાં ચૂંટાયા. ડી. વેલેરા વડે પ્રધાન બન્યો. તે બાજુ સુધી તે પહે કાયમ છે. તેણે અલ્ટરનેટ આયરમાં મેળવવા માટે પચાસ પ્રયત્નો કર્યા. બાજુ સુધી તેને તેમાં સફળતા મળી નથી, છતાં પણ તે

તેમ કરવામાં સફળ થવાની આશા સેવી રહ્યો છે. તે રોમન કેથલિક પંથનો અનુયાયી છે. હવે સ્વતંત્ર આયર્લેન્ડ બનાવવાની ચળવળ પોતાના હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી ડી. વેલેરાએ શરૂ કરી.

ડી. વેલેરા આયર્લેન્ડનો વડે પ્રધાન બન્યો તે આપણે જાણીએ. હવે તેનું પદ ડી. વેલેરા અને બીજા પ્રધાન તરીકેનું કામ જોઈએ સરમુખત્યારે તે પહેલાં તેને અંગેની ફટલીક છૂટક વિગતો આપણે તપાસી લઈએ.

કુરુપનાં કેટલાંક મુખ્ય રાષ્ટ્રોના પ્રમુખો અગવા સરમુખત્યારે તે જ દેશમાં જન્મેલા નથી એ જાણીને તમને નવાઈ લાગશે. જર્મનીનો સરમુખત્યાર હીટલર આરિયન છે, જ્યારે આરિયન આન્સેલર ડો. કુર્ત વોન શુચનિગ છટલીના રેવા વિભાગમાં જન્મેલો. રશિયન સરમુખત્યાર સ્ટેલીનનું જન્મસ્થળ બેલારુસમાં (કા-ક્રિયા) છે જ્યારે પોલેન્ડનો પિલ્સુસ્કી લિથુઆનિયામાં જન્મેલો હતો. તુર્કીના કમાલ આતાતુર્ક ગ્રીસના સાલોનિકા વિભાગમાં જન્મેલો હતો. વર્ગી આમાંના કેટલાક માટે તો એમ પણ કહી શકાય કે શુચનિગ શાળામાં જતો ત્યારે રેવાનો ભાગ આરિયન સાથે જોડાયેલો હતો અને કમાલ નાનો હતો ત્યારે સાલોનિકા તુર્કીના વિભાગ હતો. આજે તે વિભાગો જુદા પડ્યા છે તે તો ૧૯૧૮ની લડાઈના ફરફારનાં કારણોને કારણે છે. આ બધું તો ફીક, પણ આપણો વેલેરા તો આયર્લેન્ડથી ૩૦૦૦ લાઈલ દૂર દરિયાપાર જન્મેલો હતો. તે અમેરિકામાં જન્મેલો હતો માટે જ આયર્લેન્ડનો પ્રમુખ બનવા જેટલો લાગ્યો પાઈ થયો.

વેલેરા જેવા દારૂ પીતો નથી પણ ઇંગ્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડમાં તે હોય ત્યારે જ દારૂ ન પીવામાં માને છે. બીજો પ્રવાસે જાય છે ત્યારે તેનું સામાજિક અચ્છી તરફથી તે દારૂની મોજ જીવન ઉડાવે છે. ૧૯૧૬ સુધી તે બીડી ખૂબ પીતો, પણ ત્યારથી તેણે તે છોડી છે. દારૂપ રાઈટિંગ, ચેસની રમત, રંગિયો સાંભળવો અને ગિલ્ડન એટલાનો એ ભારે શોખીન છે. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં તેણે લખ કર્યું. તેને સાત બાળક

When the human ego realises that its will is a tool, its wisdom ignorance and childishness, its power an infant's groping, its virtue a pretentious impurity, and learns to trust itself to that which transcends it, that is its salvation...Our ego, boasting of freedom, is at every moment the slave, toy and puppet of countless beings, powers, forces, influences in Universal Nature.

In a certain sense we are nothing but a complex mass of mental, nervous and physical habits held together by a few ruling ideas, desires and associations—an amalgam of many small self-repeating forces with a few major vibrations.

What we propose in our *Yoga* is nothing less than to break up the whole formation of our past and present which makes up the ordinary material and mental man and to create a new centre of vision and a new universe of activities in ourselves which constitute a divine humanity or a superhuman nature.

— Sri Anurobindo

આરે માનવ-અદને જાને થાવ છે કે તેની પ્રવૃત્તિ એક હથિવાર જ છે, તેનું ક્ષમણ અજ્ઞાન અને બાલિયતા જ છે, તેનું બળ એક બાળકનાં ફાંફાં જ છે, તેનો સદ્ગુણ એક કંઈસી અશુદ્ધિ જ છે અને તે પછી તે પોતાને અતિકાંત કરતા કોઈ તત્ત્વ ઉપર વિશ્વાસ મૂકનાં શીખે તો એ જોનો મોક્ષ છે...સ્વતંત્રતાની બાઈ હાંકતો આપણો અર્ધ પ્રતિક્ષણે વિશ્વપ્રકૃતિમાંનાં અગણિત સર્વોનો, શક્તિઓનો, બળોનો, અસરોનો શુદ્ધામ છે, તેમનું રમકડું-કંપૂતળી-જ છે.

અમુક અર્ધમાં આપણે માનસિક, મનમત્ત જોનો અને શારીરિક ટેવોનો, થોડાંક અગ્રગણ્ય વિચારો, કામનાઓ અને સહચારી મનોદશાઓથી ભેજો ગંધાયેલો સંકુલ પુરુષ-પ્રણાં આપોઆપ પુનરાવર્તન પામતાં જોનો, થોડાંક પ્રધાન અંશોવતોનો અનેલો શંભુમેજો જ છીએ.

આપણા યોગમાં આપણે એ કરવા માંગીએ છીએ કે આપણામાંના સ્મૃત અને માનસિક માનવને -રચતા આપણા જૂત અને વર્તમાનના આખા ઘડતરને લાંગી નાખવું અને દર્શનનું એક એવું નવું કેન્દ્ર સર્જવું અને આપણામાં કાર્યોનું એક એવું નવું વિશ્વ સર્જવું જેમાંથી દિવ્ય માનવતા વ્યથવા અતિમાનવપ્રકૃતિની રચના પ્રગટે, આથી જરોકે જોગાથી કામ નહિ ચાલે.

— શ્રી અરવિંદ

શ્રી અરવિંદ*

અઠ્યાપક શ્રી હરિદાસ ચૌધુરી

એમ. એ., સીડી કોલેજ, કલકત્તા.

આજે અનેક ધર્મગ્રાણી નરનારીઓ શ્રી અરવિંદનાં દર્શનનો સુયોગ પામ્યાં છે.

૧૮૭૨ના આગસ્ટની ૧૫મી તારીખથી અરવિંદ-ની જન્મતિથિ. એટલે તો ભારતના અધ્યાત્મસાધન-ના ઇતિહાસમાં આ દિવસ વિશેષ સ્મરણીય છે. આજનાં એમનાં દર્શન કેવળ ભક્તવૃદ્ધના કુતુહલના સતોષ અર્થે અગર તો પુણ્યવાણુઓની આત્મવૃત્તિ અર્થે જ છે, એમ નથી. આ પ્રમંથે તો એક વિરાટ અધ્યાત્મશક્તિનું આલુવાન થાય છે અને એ શક્તિના એચયમાં દર્શનાર્થોઓની ઊર્ધ્વમુખી ચેતના જાણે નૂતન જન્મ પામી રહે છે. દર્શનદાતા તો તેમના એક જ દૃષ્ટિક્ષેપમાં દર્શનાર્થોનું સમગ્ર વિદ્યમાન સ્વરૂપ નિહાળી લે છે-કેવળ અંતરાત્મનો જ નહિ, પરંતુ દેહ ગ્રાણી મન વગેરે સિત્તસિત્ત અંશોનો એક સમગ્ર-સમ્યક્ પરિચય તે પામી જાય છે.

શ્રી અરવિંદ વિષયે જાણુવાનો અનેક પ્રકારની તીવ્ર કુતુહલશક્તિ આજકાલ સર્વત્ર નજરે પડે છે. રાષ્ટ્ર-ક્ષેત્રમાંથી વિદ્યા, લીધા બાદ ધણા સમય સુધી 'અરવિંદ' નામ જાણે કે લોકોનાં મનમાંથી જુસાઈ ગયું હતું. પરંતુ વળી પાછો ધીમેધીમે, છતાં અત્યંત બાપક ભાવે, એનો વિપુલ પડધો જાગી ઝડપો છે કેવળ ભારતવર્ષમાં જ નહિ, પૃથ્વીના સમસ્ત પ્રદેશોમાં, આજે આ નવ્યભારતના મહાધોગીના રહસ્યમય જીવન પ્રતિ જનસમૂહનું ચિત્ત આકર્ષાઈ ચૂક્યું છે. અનેક માનવી આજે શ્રી અરવિંદના જીવન-પ્રસંગોની આલોચના કરી રહ્યા છે; પરંતુ તેમના જીવનનાં વ્રત અને યોગ મંથંધી ભાગ્યે જ થોડાકને સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે. એથી તો, આ મહાધોગીને વિષે અનેક વખતે અત્યંત વિચિત્ર પ્રશ્નો પુછાય છે-શ્રી

અરવિંદ કેમ જીવનની પેલે પાર સદાસર્વદા શુ ધ્યાન-મગ્ન જ રહે છે? તેઓ શુ બાહ્યકર્મક્ષેત્રમાં કદી પણ નહિ આવે? અને કે તેઓ મહાધોગી હોય, યોગબળથી તેઓ તેમની પોતાની અને તેમના શિષ્યવૃંદની મુક્તિ-સાધનાની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હોય, પરંતુ એથી કરીને દેશનું અને વિશાળ આમજનતાનું શુ ભનુ થવાનું? આધ્યાત્મિકતા શુ સ્વાર્થપરતાનું બીજું નામ નથી? અર્થનીતિ અને રાજનીતિથી શાસિત બનેલા એવા જીવનક્ષેત્રમાં આજે જે ભ્રષ્ટર, જરિયાંતરો, જન્મ-મરણો છે તેના નિરાકરણમાં આધ્યાત્મિકતાનું શુ મૂલ્ય? આવા પ્રકારના અનેક પ્રશ્નોના મૂળમાં યોગ અને આધ્યાત્મિકતા મંથંધે થતાબદ્ધોથી પુજ્યૂત થયેલા સંસ્કાર અને જડ નાખી ખેંચેલી બ્રામ્હ માન્યતાઓ-જ છે.

સામાન્ય રીતે આપણે આધ્યાત્મિક અને બ્યાવ-હારિક જીવન વચ્ચે એક દુર્લ્લેખ ભીંતની કલ્પના કરી ખેડા છીએ. કેવળ ભીત જ નહિ, પણ આપણે તો એટલી હદે માનતા થઈ ગયા છીએ કે એ બંને સમસ્ત રીતે પરસ્પરવિરોધી છે. આધ્યાત્મિકતાના પથે જંગો પ્રયાણ કરે તેઓ ધીમેધીમે કર્મક્ષેત્રથી દૂર ધકેલાઈ જાય; એથી ઊલટું બ્યાવહારિક જીવનની ઉન્નતિ સાધવી હોય તો ધર્મ, ઈશ્તનિકતા, તત્ત્વજ્ઞાન, આધ્યાત્મિકતા વગેરેને સ્વાર્થપરાયણતાની મિથ્યા પ્રવચના માનીને હડસેલી દેવી જરૂરી છે, એવી સામાન્ય માન્યતા છે. આવી માન્યતાની પાછળ કઈકે સલ છુપાયેલું છે, એનો હું સ્વીકારું છું. જે આધ્યાત્મિકતા જગતનો અસ્વીકાર કરતી હોય, જીવનની અવગણ કરતી હોય, તે સંપૂર્ણ તો નથી જ-મૌલિક પણ નથી, કેમકે આત્મા કઈ સૃષ્ટિની પેલે પારનું દુર્ગોચ રહસ્યમાત્ર નથી. સમસ્ત શક્તિ અને આનંદનો હુવારો એટલે જ આત્મા. વળી

આ આત્માએ જ સૃષ્ટિમાં સ્વયં પ્રગટિત બનીને આનંદલીલાનો વિગ્નાર કર્યો છે. પોતે જ આનંદને વિશ્વમન્મથમાં પ્રગ્ન કરાવેલો. પ્રવલ્ન કર્યો કે ગોથી જીવનની ઉપેશા કરીને આત્માનું અનુસંગી સ્વયં જતા જીવન પશું બની જાય અને આત્મા પણ હૃદયૂત બનશે ભાગ્યની અધોગતિ એવું જ્યારે ત પ્રમાણ કે ખીજ બાળુ, જે ગોંધી ભોગમેળા સમગ્ર જીવન આપરી લે છે અને ભગવાનનો અધોગત કરે છે, તે પશું જમતમક અને આત્મનાતી છે જ્યારે વિદ્યાનુષ્ઠાન જેમ અસંપૂર્ણ છે, તેની જ રીતે પ્રલપ્તિ જગત પણ અપૂર્ણ અને અર્થહીન છે, કેમકે વિનિષ્ક્રિયા પૂર્ણ આ વિશ્વ ભગવાની હૃદયમય અભિનયકિત છે એટલે જ તો, આત્માને તરંગોમાં જીવન બની ગોંધી સ્વચાન અને મરુજમિદ્ધ-કાક વિગટ વિગી પિકાપૂર્ણ દુસ્વપ્ન સમુ તેનું જીવનત પ્રમાણ કે આજે યુરોપની ઝાંતી ઉપર ખસતી જે તાડવલીલા આલી રહી છે તેનું ભયકર દરન. ગોથી તો, આજે શ્રી અરવિંદની વાણી સમન્વિતી વાણી હૃદયમય અને જગતનો સમન્વય આત્મા અને જીવનનો સમન્વય ત્યાગ અને ભોગનો સમન્વય મુક્તિ અને મુક્તિ (ભોગ)નો સમન્વય પૂર્ણ અને પશ્ચિમનો આત્મ સમિનિત યજ્ઞ શ્રી અરવિંદની રોગદૃષ્ટિમાં એક સમન્વયન સ્વરૂપે પ્રકાશી ગોંધી છે વિશ્વવિખ્યાત કૃત્ય પક્ષિત રોમાં રોમાંએ યોગ જ મ્યુ ડે— Here comes Sri Aurobindo the completest synthesis of the genius of Europe and the genius of Asia (આ આ વધી અરવિંદ યુરોપની અને એશિયાની પ્રતિભાના સપૂર્ણતમ સમન્વયની મુક્તિ બનીને) શ્રી અરવિંદ કહે છે કે ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કેવળ વિશ્વની નહીં કોઈ મહાસમાધિ માફીને કરવાની નથી પરંતુ પ્રકૃતિના મૃદાલાહનની આદર જ વિશ્વતા ભાગ્ય વિષાતાકે તેમની પ્રતિષ્ઠા સ્વામીની કે માનવીના ભગત ગેતનમાં એ વખતે જીવન વિમ્સિત સ્વરૂપે ક્રાંદની ગોંધી દિગ્ધ લાવણ્યથી મણિત બનીત અને જે પૂર્ણતાના અધિમરી આપણે યજ્ઞ શ્રી પૂર્ણતા હશે સર્વાંગસુદર અને અપ્યં

હજી વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમન્વયનું જરૂરી છે પ્રકૃતિના મૃદાલાહનની આદર ભગવાનને પામવા પડશે— આ સ્વમન્વય ધરાને કોઈ અમર્યા એવું જ લાગે ભાગતવર્તની પ્રાચીન યોગપદ્ધતિનું પ્રધાનલક્ષ્ય હતું પ્રકૃતિના મધનમાથી માનવાને મુક્તિ આપતી એક પદ્ધતિ આનંદનો પ્રેરણા પરિચય કરાવેલો યોગમયથી સાધક પોતાના હૃદયમનપ્રાણરૂપી મધનને વગરી જઈ સમાધિની એક અનિર્વચનીય અવસ્થામાં પડેલી જતો એ સ્થિતિમાંથી વળી પાછા આની લાવણ્ય જાતરી આપતું અને જોડતી આવી પેલી ઊર્ધ્વતન શક્તિને સાવદાગિ જીવનમાં ઉપાવરિત કરશે, આ વાત એમની પનાની બહાર હતી શ્રી અરવિંદના યોગની વિશિષ્ટતા એ જ છે કે આ ધોગમિથિતિમાં જીવ અને ગોમાથી પાછા જાતરી આપતું આગેહલ્યુ અને અવગેહલ્યુ બનેલી પ્રયોજનીના તેમજે રીમરી છે એક બાળુ જેમ રંગમયી આત્મ-ઉપરખિધની સર્વાધ્ય પ્રિયાએ પદાવધાનું કે તેની જ રીતે ભગવાનની દુરિય શક્તિને—Supramental power—ને નીચે ઉતારીને આપણી જામન ચેતનામાં પ્રતિષ્ઠિત કરવી પણ રહે છે આ પ્રતિષ્ઠાન સિદ્ધ થતા માનવીનું યુગાન્તરનું સ્વમ-સત્યધુગનો અવતાર અથવા ધર્મ સંભવની ર્મસ્યાપના-વાસ્તવિક સ્વરૂપે ફિત થશે આ પરિણામ આવતા કેવળ મૂલીભાગ યોગક મુક્તિએ જ મુક્તિનો આનંદ પામશે એમ નથી પરંતુ માનવીના સમગ્ર ચેતનમાં એક ભારે પરિવર્તન દેખા રેશે કોઈએવી નૂતન સૃષ્ટિ પ્રગટશે, એવા તો નૂતન જન્મનું સ્થાન થશે જેને આપણે અતિ-માનવત્વનો વિશ્વસ અથવા માનવીની અદ્ય દેવતાનો જન્મ—એવે નામે ઓળખી શકીએ આ અતિમાનવ Superman અશરીરી હોવાની આવશ્યકતા નથી. શરીરમનપ્રાણ વગેરે તેના જીવનમાંથી નાશ પામી અરી પડ્યા હશે, એવું નથી કેવળ તેની અતિ માનસશક્તિના સ્પર્શથી એના શરીરમનપ્રાણ નહુ રૂપ ધારણ કરશે, કોઈ અભિનવ હૃદય પ્રાકટ્ય પામશે અતિમાનવ તો એવે જ કહી શકાય કે જેની અંદર અતિમાનસશક્તિ પ્રકટી હોય અને જેની સમમતા

એ જ પરમ ભાગવત દૈવી શક્તિ દ્વારા સર્વતોભાવે રૂપાંતરિત બની ચૂકી હોય.

વળી પાછો અનેકનાં મનમાં ભારે સંશયનો વંદોળ ઝડકે—‘આ તે શું શક્ય છે? માણસ સાધનાને જોડે તેના પાપમય દેહગતનો ત્યાગ કરી દેવલોક પામી શકે, પરંતુ તેની ક્ષુદ્ર ક્ષત્રીયું જડ-સંપત્તિમાં દેવતા તેમના પૂર્ણ ઐશ્વર્ય સહિત જન્મ ધારણ શી રીતે કરી શકે? તપશ્ચર્યાને જોડે કદાચ આપણે પૃથ્વીને પેડે પાર સ્વર્ગપ્રવેશના અધિકારી બની શકીએ ખરા, પરંતુ ધોર અંધકારથી વ્યાપ્ત આ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગને ઉતારવું શું શક્ય છે? દેવજન્મ થા. તો સ્વર્ગરાજ્ય—એ તો કેવળ માનવીનો સ્વપ્નવિકાસ છે અથવા તો કદખનાની ધમારત છે.’

‘પરંતુ’ શ્રી અરવિંદ તો સંશયરહિત ચિત્તે ઘોષણા કરે છે કે, માનવીની અંદર ધંધરનું અવતરણ કરવું એ કાંઈ કદખનાવિકાસીનું સ્વપ્ન નથી; એ તો છે સૃષ્ટિનો રહસ્યપૂર્ણ ઉદ્દેશ, સર્વ સાધનાઓનું ચરમ સત્ય.’

પ્રકૃતિ અથવા તો માયાને આપણે અશક્યને શક્ય બનાવનારી કહેતા આખા છીએ. અસંભવને સંભવિત કરવું, અશક્યને શક્ય બનાવવું, અત્યંત અદ્ભુત ઘટનાને વાસ્તવિક રૂપે પરિણામવતી, એ જ છે પ્રકૃતિનું સૃષ્ટિયાતુર્ય—પરિવર્તનચક્રના નિયમોની વિશિષ્ટતા. એવોય એક સમય હતો જ્યારે પૃથ્વીમાં ઉદ્ભિદ અથવા પ્રાણીનો જન્મ જ થયો ન હતો. ચારે બાજુ કેવળ અચેતન જડતાનો અંધકાર ધૂમરી આખું રહ્યો હતો; અણુપરમાણુનો જન્મ-જરત સંગ્રામ ખેલાઈ રહ્યો હતો. આ અચેતનની છાંતી ઉપર ચેતનાનો પ્રથમ યડકાર—સૃષ્ટિના ધૃતિ-હાસમાં એક કદખનાતીત ઘટના છે. અવચેતના (જડતા)ની પ્રેરણા લઈ ઉદ્ભિદ (પ્રાણીએ) જ્યારે જન્મ ધારણ કર્યો ત્યારે તો એ એક અકલ્પ્ય આશ્ચર્યપૂર્ણ ઘટના જ હતી. ત્યાર બાદ ઉદ્ભિદ-માંથી રીતસરના પ્રાણીની ઉત્પત્તિ યઈ; અવચેતના (જડતા)ની સ્પૂલતાને ભેદીને અર્ધચેતન પશુપક્ષીઓ

જન્મ પામ્યાં. ઉદ્ભિદમાંથી ‘પ્રાણી’ના આ ઉદ્ભવની કદખના દુનિયાના એ દિવસોમાં કાઈને કદી પણ શું આવી હશે? અને આખરે, પશુપક્ષીઓનું કાચ્યું તોડીને માનવીએ જન્મ ધારણ કર્યો—ભુદ્ધિ અને આત્મચેતન્યના ગૌરવથી સુમંડિત બનીને. માનસિક શક્તિનો સર્વોચ્ચ વિકાસ માનવીની અંદર મૂર્ત થયો. પરંતુ આ વાત કદીય કાંઈ માની શકે ખરું? જડરૂપ પૃથ્વીના પેટાળ ઉપર આત્મચેતન્યથી પ્રભુદ્ધ એવા માનવીનો આવિર્ભાવ યવો શી રીતે શક્ય બન્યો—એ ઘટના વૈજ્ઞાનિકો તેમ જ દાર્શનિકો (તત્ત્વવિદો)ની પાસે આજે પણ એક દુર્ગંધ રહસ્ય-રૂપ જ છે. પરંતુ આ રહસ્ય કરતાંય વધારે મહાન રહસ્ય તો હજી ઊંડે ઊંડે છુપાયેલું છે. જડમાંથી ઉદ્ભિદ, ઉદ્ભિદમાંથી પશુપક્ષી, પશુપક્ષીમાંથી માનવસૃષ્ટિ જેમ આજે શક્ય બની છે, તેવી જ રીતે માનવમાંથી અતિમાનવ (Superman)નું સર્જન કેવળ સંભવિત જ નહિ, પણ પરિવર્તન-ચક્રના નિયમોના એક અવસ્થાભાવી ભાગ છે. માનવીમાં છે આત્મજ્ઞાન; એટલે જ તો માનવમાંથી અતિમાનવત્વનો વિકાસ કરવો હશે તો, પ્રકૃતિની સાથે માનવીનો સહયોગ-સહકાર-જોડાઈ જ—દૈવી ભાગવતી શક્તિને ચરણે માનવીનું આત્મસમર્પણ અનિવાર્ય છે. એથી તો, આપણે જોઈ રહ્યા છીએ કે, શ્રી અરવિંદના યોગની પહેલી અને છેલ્લી વાત છે આત્મસમર્પણ. માનવી જેટલે અંશે આત્મવિલય કરી દર્શને ભગવાનને ચરણે સમર્પણ કરી ચૂકે, જરાબર તેટલા જ પ્રમાણમાં ભગવાન પણ, પોતાને ભક્તને આધીન બનાવશે અને સ્વયમ ઊતરી આવશે ભક્તના અંતરતલમાં, શક્તિના પ્રત્યેક થરમાં—અને ત્યારે યોગાસ જમી ઝડકે એક દિવ્ય સ્વરૂપાંતરની લીલા. આ આત્મસમર્પણ અથવા તો સ્વરૂપાંતરનો યોગ પ્રકૃતિના અંતરમાં અસ્તિત્વ ધારણ કરી રહેલા યોગનું જ આખરી સ્વરૂપ છે. પ્રકૃતિની અંદર જે યોગ સદાસર્વદા ક્રિયાશીલ રહેલો છે, વિશ્વના પ્રત્યેક અંગમાં ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે અને પોતામાં ભગવાનના સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યના પ્રરક્ષેપન

અર્થે તે જ યોગ માનવીના ચિત્તમાં અખંડ એક જગ્યાએ છે; અને એ જ એકા પરિવર્તન પામે છે આત્મ-સમર્પણ યોગરૂપે.

ખસ હવે એક જ વાત કહી પૂરું કરીશ. અનેક જાણુ પૂછે છે, શ્રી અરવિંદ જે કહેવા માગે છે તે શું સાવ નવું જ છે ? જૂતકાળમાં અથવા તો વર્તમાનકાળમાં એમના આ આદર્શની શોધ કોઈ પીળતે હાથ ચઢી નથી ! આના જવાબમાં કહીશ કે, શ્રી અરવિંદની વાત નવી હોવા છતાં જૂતકાળ સાથે એને કશો સંબંધ નથી, એમ નથી. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં વૈદિક ઋષિમુનિઓએ દેવજન્મનું સ્વપ્ન સેવ્યું હતું. પુરાણોમાં સત્યયુગની કથનના અને ગીતામાં ધર્મરક્ત્યસંસ્થાપનાનો આદર્શ પ્રાપ્ત થાય છે. ઈશુખ્રિસ્તને મર્ત્યલોકમાં સ્વર્ગરાજ્ય જન્માવવાની એક દિવ્ય દૃષ્ટિ લાધી હતી. અર્વાચીન વિજ્ઞાનમાં, જેવા જઈએ તો, અમરત્વપ્રાપ્તિની એક ઉન્માદતા, મૃત્યુને જીતવાની એક તીવ્ર આકાંક્ષા, ક્રિયાશીલ બની ચૂકી છે. રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાંયે સમાનતા અને મૈત્રીના ધોરણે રચાયેલા એવા એક અખંડ માનવસંઘનો આદર્શ નૂતન સમાજના અમૂલ્ય સમો હાજર થઈ ચૂક્યો છે. પરંતુ ક્યા માંગે, કઈ શક્તિને આધારે અમૃતતાના સ્વપ્નને સત્ય સ્વરૂપે પરિણામથી સકાય એની પ્રથમ શોધ કરી શ્રી અરવિંદે. તેમણે સ્પષ્ટ સ્વરૂપે જેણે કે માનવીના ચિત્તમાં—મગજમાં—સ્થાન મૂક્યું કરવાથી ધર્મની ઉદ્દીપના અથવા નૈતિક શક્તિ, વિજ્ઞાનનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન કરણ, અથવા તો રાજકીય સિદ્ધિઓ—આ કશાં શાશ્વત પરિણામદાયી નીવડતાં નથી અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય યોગમયજ્ઞ માનસિક કક્ષાને વડાવીને અતિમાનસપ્રદેશમાં પહોંચી જવું, અને

તમામ સત્ત્વોના આત્મસમર્પણ દ્વારા પેલી અતિ-માનસસક્રિયને જીવનના પ્રત્યેક અંગમાં કાર્યશીલ બનાવી દેવી એ જ છે. વૈદિક યુગમાં આ પ્રકારે પ્રયત્ન થયો હતો. પરંતુ એ સમયે માનવીની સામાન્યિત્વ એતના યોગ્ય પ્રમાણમાં વિકસી ચૂકી ન હતી. શ્રી અરવિંદને ખાતરી છે કે દિવ્યશક્તિના પૂર્ણ આવાહનને યોગ્ય એવો સમય આજે આવી પહોંચ્યો છે. એથી તો દેવજન્મને અર્થે ક્ષેત્ર તૈયાર કરવાની સાધનામાં જ તેઓ નિમગ્ન છે. અહીં જરૂર એવો સવાલ થઈ શકે, ‘આજે યોગતરફ વિશ્વભ્રમી આધુનિક શક્તિની તાંડવલીલા ચાલી રહી છે એને જ શું વર્તમાન સમયની યોગ્યતા ગણાવે છે ?’ આના જવાબમાં કહીશ કે, ન્યારે ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે અને પોતાનું પ્રતિજ્ઞાન કરવાની તૈયારી કરે છે ત્યારે જ આધુનિક શક્તિનું પ્રાપ્ત્ય પણ સૌ કરતાં વિશેષ હોય છે. પ્રત્યેક નૂતન સર્જનના મૂળમાં એક વિરાટ કૌશલપાથલ, એક દુઃસહ યાતના, અમૈશ્વર્યને the travail of creation કહે છે, તે જેવામાં આવે છે જ. પરંતુ આ યાતનામાંથી જ નવસર્જનના આનંદનો ઉન્નવાસ ઉદ્ભવે છે. એથી તો, ઉપનિષદની એ મહાવાણી આજે શ્રી અરવિંદના કંઠે ઉચ્ચાય માગે છે—

શ્રુણુસ્વ વિશે અમૃતસ્ય પુત્રા આ ચે ધર્માનિ
દિવ્યાનિ તત્ત્વં ।

વેદાહમેતમ્ પુરુષમ્ મહાન્તર્માદિત્યવર્ણમ્ તમસઃ
પરસ્તાત્ ॥

હે વિશ્વમાનવ ! તું અમૃતનો પુત્ર છે; તારા પોતાના જીવનમાં અમૃતતત્ત્વનું પ્રતિજ્ઞાન કરી બ્રહ્મત યા ।

મહાત્મા ગાંધી અને શ્રી અરવિંદના આલુ યુરોપીય યુદ્ધને અંગેના

લિત્ર પરલા મતોની યોદ્ધીક પર્યેપણા

‘મહાત્માઓમાં મતભેદ’

શ્રી ત્રિભુવનદાસ હુહાર

[ગત્તાંથી રાજી]

બળના આધ્યાત્મિક રહસ્ય પર સંપૂર્ણ કૌમ્

હુવે જે અહિંસાની અપૂર્વ શક્તિની ગાંધીજીએ પોતાની કલ્પનામાં ઝાંખી કરી છે અને જેની પ્રાપ્તિ પોતાને માટે ઇષ્ટ ગણી છે તે શક્તિને અને શ્રી અરવિંદના ‘કેવળ આત્મજ્ઞાન’ને મુખ્ય છે કે કેમ તે જોઈએ. દેશબંધુને લખેલા ઉપરના પત્રમાં જ તેઓ લખે છે, ‘જીવનનો અને કર્મનો સાચો પાયો આ આધ્યાત્મિક છે.’ અને જો પાયો-એ આધ્યાત્મિકતા એટલે એક નવી ચેતના, જેને માત્ર યોગદ્વારા જ વિકસાવી-શકાય.’^x શ્રી અરવિંદ આગળ લખે છે, ‘પણ આ મહત્તર આધ્યાત્મિક ચેતનાની જે કર્મશક્તિ છે તેનું ચોક્કસ સ્વરૂપ શું છે? તેના સહને સકળ કરવાની કઈ શરત છે? તેને નીચે ઉતારી લાવી, એકત્રિત કરી, મુગ્ધિત કરી, જીવનના ઉપર કામ કરતી કેવી રીતે કરી શકાય? આપણી પાસે અસારે જે કર્મનાં સાધનો છે-બુદ્ધિ, મન, પ્રાણ અને શરીર-તેમને આ મહાન પરિવર્તનનાં સાધ્યો અને સંપૂર્ણ વાહન કેવી રીતે કરી શકાય? આ કાયકાનો ઉકેલ મારા પોતાના અનુભવ દ્વારા લાંબવાનો પ્રયત્ન હું કરી રહ્યો છું અને આજે મારી પાસે એક દંડ પાયો છે, વિશાળતર જ્ઞાન છે અને એ રહસ્ય ઉપર કંઈક પ્રજ્વલ છે..... છતાં હજી મારે નિશ્ચિતમાં રહેવાનું છે.’

તે પછી બે વર્ષે આ પાવાની અપૂર્ણતા પણ

^x આ બાબત ગાંધીજી પણ સ્વીકારે છે, પણ હવે જ અને વચ્ચે દરિયાઈ સ્પષ્ટ થતા જાય છે

+ ગાંધીજી આ સ્વીકારતા લાગતા નથી. એમનો માર્ગ કદીએ તે પ્રાપ્તિનાં, શ્રદ્ધાનો અને પછી ત્યજ્યાત્મક કાર્યક્રમનો છે.

દર યદ્ય ગઈ છે એમ શ્રી અરવિંદે જાહેર કર્યું છે અને ત્યારથી તેમણે પોતાનું આલ્મજગતમાં કાર્ય પ્રારંભ્યું છે.

શ્રી અરવિંદના યોગમાં કર્મયોગ

આ કાર્ય બેશક ગાંધીજીના સાંસારિક કર્મયોગના જેવું નથી, પરંતુ ગાંધીજીએ જે રીતે સંશોધન કાર્ય-ક્ષેત્રમાં પ્રયોગ અને સંશોધન પાછળ પોતાનું જીવન આપી દીધું છે તથા જીંડા ને સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છે તે રીતે બીજા કોઈ મહાત્માએ કર્યું નથી એમ બન્યું હશે, પરંતુ કર્મક્ષેત્રમાં પ્રયોગ, સંશોધન તથા જીંડા અને સૂક્ષ્મ વિચારણા શ્રી અરવિંદ તરફથી કેટલી ઘર્ષ છે, વિચારણા જ માત્ર નહિ પણ કેટલી અચૂક સિદ્ધિ ધર્ષ છે, તેનો ખ્યાલ શ્રી અરવિંદ સાથે પ્રત્યક્ષ પરિચય જળવવાથી અથવા તેમના સર્વસુશલ સાહિત્ય દ્વારા સ્વરૂપ જેવો પરોક્ષ પરિચય પામીને પણ દરેક માણસ મેળવી શકે છે. બધા મહાત્માઓ ભેગા શ્રી અરવિંદને અંગે પણ સાંસારિક કર્મક્ષેત્રમાં પ્રયોગ, સંશોધન કે સૂક્ષ્મ વિચાર ન કર્યાનું વિધાન શ્રી કિશોરલાલભાઈએ કર્યું છે તે પૂરતા અભ્યાસ પછી કર્યું છે કે કેમ તે બાબત હું શંકાશીલ છું. શ્રી અરવિંદની કાર્યરીતિમાં કર્મયોગને, હા, ગાંધીજીને માટે ‘જે સાંસારિક કર્મયોગિતાનો દાવો કરવામાં આવે છે તેવા કર્મયોગને માટે પણ સંપૂર્ણ સ્થાન છે. તેમની કર્મરીતિ સ્પષ્ટ છે, પણ તેથી તેના અસ્તિત્વનો ઇન્કાર કરી શકાય તેમ નથી. શ્રી અરવિંદનું કાર્ય કોઈ ચંદ્રલોકમાં વસનાર માનવીને માટે જોઈએ છે તેથીયે વિશેષ આ પૃથ્વીવાસી માનવોને માટે છે.

આ કર્મયોગ ગાંધીજીના કર્મયોગથી જોતરતો છે કે ચડતો એ પ્રશ્ન અત્રે અપ્રસ્તુત છે. દરેક જણ કર્મનું

૬૮૨૫ પારખાની પોતાની શક્તિ અનુસાર બીજાના કર્મનું સ્વરૂપ ઓળખી શકે છે અને પોતાના મર્યાદાને જે અન્ય વ્યક્તિના કર્મથી વેગ કે હિંદ મળી શકે તેના જ કર્મની મહત્તા તે જોઈ શકે છે હા, પરિચયિતિ એવી છે ખરી કે શ્રી અરવિંદનું કાર્ય આપણને કર્મયોગનું નથી લાગતું, પણ તેની જ રિચિતિ ગાંધીજીના સામાજિક કર્મયોગની પણ છે તે આપણા સમાજવાદી કે બીજા અનેક અન્યવાદી બાઈઓ આપણને કહી આપશે હા, આપણે ગાંધીવાદીઓ ગાંધીજીની કર્મયોગિતા માટે ચક્રવર્તિત્વનો દાવો નોધાવવો હોય તો નોધાવી શકીએ, પણ પોતાપોતાની કર્મયોગિતા માટે એવા દાવા નોધાવ નાર બીજા પણ છે એટલું ખ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે.

હવે આપણે એક વસ્તુનો વિચાર કરવા જેવો છે શ્રી અરવિંદે તે કાર્યરીતિમાં કર્મયોગને શુ રચાવે છે તેનો ખ્યાલ અને આપણે અરથાને છે એમના કાર્યના સ્વરૂપ તથા પદ્ધતિ અનેક રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલા છે, માત્ર તેમાં કેટલું અસાધારણ કર્મયોગ છે, કેટલી અદ્ભુત કાર્યસાધકતા છે, તેનો થોડો ખ્યાલ મેળવી લઈએ

શ્રી અરવિંદનો કાર્યપ્રદેશ

(૧) મનસાતીત યુક્તિની પ્રાપ્તિ

એમાં રહેલું તો એ કે શ્રી અરવિંદના કાર્યપ્રદેશ માં 'કેવળ આત્મજ્ઞાન' એ અતિમ લક્ષ્ય નથી શ્રી અરવિંદની પૂર્ણયોગિની પદ્ધતિમાં આના કરતા વધારે તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે પૂર્ણયોગ દ્વારા માનવે માત્ર ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર કરીને જ નહિ પણ ઈશ્વરસ્વરૂપ પામી એ ઈશ્વરવત્તે માનવજાતિમાં કેકે સ્થૂલ પાર્થિવ ભૂમિમાં પ્રત્યક્ષરૂપે કાર્ય કરતું કરી મુખ્યત્વે સમાવેશ થાય છે એમાં માનવના દેહ, પ્રાણ, મન યુક્તિ ક્રમેક્રમે રૂપાંતર થઈ અત્યારે માનવની અદર નેટલી કર્મશક્તિઓ છે તેથીયે વિશેષ નથી કર્મની શક્તિઓ જાગૃત થાય છે, અને તે દ્વારા તેનામાં અત્યાગની માનવયુક્તિને અકલ્પ અને તેથી તરંગી તથા અચકચ લાગે તેવું જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ જાગૃત થાય છે જેને યોગમાં વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા supra-mental-

મનસાતીત દશા કહેવામાં આવે છે તે રિચિતિએ પહેલાં પછી ગાંધીજી જેને કલ્પનાથી સમજી શકે કે તેવું અસાધારણ કર્મસામર્થ્ય માત્ર ઈશ્વરશક્તિમાં જ નહિ પરંતુ માણસની સ્થૂલ કર્મેન્દ્રિયોમાં-ચક્ષુ, શ્રવણ, સ્પર્શ વગેરેમાં-પણ તેમની બધી સ્થૂલ મર્યાદાઓ દૂર થઈ આવે છે 'દષ્ટિમાં અસાધારણ સર્વ-આહિતા, સદા સદૃશ અને સર્વગ્રાહી ચોક્કસ આવે છે પ્રભુની આ વિરાટ યોગતામાં તથા એકેએક પદાર્થની બનાવટની પાછળ રહેલા તેના પરમ સત્યને તથા તેના દિવ્ય હેતુને તે દષ્ટિ વડે માનવ પ્રત્યક્ષ જુએ છે. કર્મેન્દ્રિય શ્રવણગ્રાહ્ય અને શ્રવણાતીત એવી અનંતની મૂક સંગ્રહિતે સતત સામગ્રી શકે છે. દર રહેલા પદાર્થોના તદ્દન સ્થૂલ સ્પર્શ આતરીપૂર્વક કન્યાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ચૈતન્યની અસાધારણ અસરમાં મદ્મદદિષ્ટિને જ ગમ્ય હોય એવા દસ્પો ખુલી જાયત આખો વડે જોઈ શકાય છે, આપણા સ્થૂલ શરીર વડે તથા તેની દિન્દિયો વડે જે વાદ આપણી ચૈતન્યની આલુમાણુ બધાયેલી હોય છે તે આપણે સ્થૂલ શરીરને ધારણ કરતા હોવા છતાં વડાની જઈ શકીએ છીએ ઉપર પ્રમાણે મૂર્ત સ્વરૂપને નેનારી મદ્મદદિષ્ટિ કરતા ક્યાંયે વધારે સમર્થ શક્તિ તેનામાં જાગૃત થાય છે એને પરિણામે ત્રિધાનની વિધિવિધ ચૈતન્ય સાધકમાં જાગૃત થાય છે ભૂતકાળનું અર્થાત્ ભૂતકાળમાં થઈ ગયેન આત્માની રિચિતિનું યા તો કોઈ વ્યક્તિ-સ્વરૂપનું કે પછી ઘટના-દર્શક દસ્પોના બનાવોનું કે બીજાઓ જેડેના સમઘર્જન, બીજા માનવોના ભૂતકાળના જીવનનું, આપણી પૃથ્વીના ભૂત, વર્તમાન તથા ભાવિનું, આપણી દિન્દિયોથી અજોચર યા તો આપણી યુક્તિની મર્યાદાથી પાર એવી વર્તમાનની ઘટનાઓનું જ્ઞાન આપણમાં રહેલ ચૈત્ય-પુરૂષ મેળવી શકે તેમ હોય છે 'કેવળ આ પાર્થિવ જગતનું જ નહિ પરંતુ અન્ય જગતોનું યા તો ચૈતન્યની બીજી ભૂમિકાએનું તથા કાલના પ્રવાહમાં થનાર તેમના આધિ

૦ શ્રી અરવિંદે 'વિજ્ઞાનયોગ' ગ્રંથમાં અનુવાદ, ૫૧ માંથી દારવીને.

ભાવનું તથા પૃથ્વી ઉપર તે ભૂમિકાઓની અસર અને પૃથ્વી ઉપરના તથા માનવજાતિ તથા તેના ભાવિ ઉપરના તેમના કાર્યને પણ જે ચૈત્ય ભૂમિકામાં જાત્રત થયેલ હોય તેવા આત્મા નાણી શકે છે, કારણ કે વિરાટમાંથી આવતા મંદેશાઓની તે વધારે સમીપ હોઈ સામાન્ય ચેતના જેટલે કેવળ યા તો પ્રધાન-પણે વર્તમાનકાળમાં જ તે પુરાઈ રહેલ હોતો નથી: તે કેવળ અંગત અને સ્પૂલ ભૂમિકાઓની અનુભૂતિ-ઓથી મર્યાદિત થઈ જતો નથી. "x

(૨)-પ્રાણશક્તિની વિરાટ કાર્યસાધકતા

આ પ્રકારની અનુભૂતિ, અથવા કહો કે જ્ઞાના-વસ્થા શ્રી કિશોરલાલભાઈ જેને 'કેવળ આત્મજ્ઞાન' કહે છે તેથી કેટલી ભિન્ન છે, એટલું જ નહિ તે બેનું કયું ગુણોત્તર છે, તેનું વિપરણ કરી આપવાની જરૂર નથી. હવે આથી જ્ઞાનશક્તિ ધરાવનાર વ્યક્તિમાં કેટલું કાર્યસાધક બળ હોઈ શકે તે જોઈએ. "આવે માનવ સ્વેચ્છાએ વિરાટ-પ્રાણમાંથી પણ શક્તિના સ્ત્રોતોને પોતામાં બેસી શકે છે અને પ્રાણમય પ્રજ્ઞાને તથા શારીરિક શક્તિઓને તેના વડે ટકાવી રાખી શકે છે. વળા આશય અને વ્યાધિની ઘટનાઓનાં કારણેને પ્રાણ-સ્ત્રોતના પ્રવાહ વડે પોતે ધાર્યા પ્રમાણે ઉપજવે યા તો દૂર કરે છે. બીજા માણસોના પ્રાણ-મય વાતાવરણને તથા મોર્મોને જાણી શકે છે તથા પ્રાણ-પ્રાણની આપ-લેના ઉપર કાબૂ મૂકી પોતે ધાર્યા પ્રમાણે કાર્ય કરી શકે છે, આપણી જાત્રત અવસ્થાને જેનું જ્ઞાન પણ નથી એવી બીજી અસંખ્ય ઘટના-ઓને તે જાણી શકે છે અને તેમના ઉપર ધારી અસર પેદા કરી શકે છે. "

અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ શક્તિ તે ચૈતન્યની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભૂમિકાની નહિ પણ એક વચલી પ્રાણમય ભૂમિકા ઉપરની સ્થિતિ છે, જેને વટાવી સાધકે ઉપર જવાનું રહે છે, કારણ આ ભૂમિકા પરનાં કાર્યોમાં હમેશાં વચાર્થ સત્યની સ્થાપના તો જેને વિજ્ઞાનમય ચેતના કહેવામાં આવે છે તેની પ્રાપ્તિ દ્વારા જ શક્ય બને છે.

આ અસાધારણ કાર્યશક્તિ એટલી બધી મનોહર છે કે જેને પોતાના હેતુની સિદ્ધિ માટે મેળવવા હર-કાઈ પસંદેના લક્ષ્યાય. ગાંધીજીમાં પણ પોતાના વિચારની તથા ભાવનાની 'ધારી અસર' નિપ-જનવવાનું સામર્થ્ય પોતાનામાં નથી એ સ્વીકારવા છતાંએ અસરકારક સામર્થ્યની સાર્વત્રિક ઝંખના તો તેમની પણ છે જ. એ સામર્થ્યને તેઓ અહિંસાનું નામ આપે એ જુદી વાત છે, એ શક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી બૌદ્ધિક વિવાદની કે પ્રચારની કે સગડનની કે હિંસક શસ્ત્રોની કશી જરૂર રહેતી નથી, હિંસક કે અહિંસક ક્રોધ પણ રીતની ધારી અસર નિપજનવવાનું સામર્થ્ય એ માણસમાં આવે છે, આપણે જાણીએ છીએ કે આ પ્રાણબળ સાંસારિક કર્મયોગમાં પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રવૃત્ત એવી કાઈ પણ હિંસાવાદી કે અહિંસાવાદી વ્યક્તિ પાસે કે વ્યક્તિઓના તેના પાસે નથી. આપણને ખરેખર પ્રશ્ન પણ થશે કે આવી 'શક્તિ ધરાવનાર કાઈ વ્યક્તિ જગતમાં હોઈ શકે ? આપણે એટલું તો જરૂર કહી શકીએ કે આવા સામર્થ્યવાળી કાઈ વ્યક્તિની જાણ થાય તો આખું જગત-આપણા હિંસક અને અહિં-સક બધા કાર્યકર્તાઓ-તેના નેતૃત્વને તરત જ સ્વીકાર કરે, તેની પાસે તેના નિઝાજદશનમાંથી કાર્યક્રમો માગે તથા આપણા પ્રશ્નોને ઉકેલ લાવવા તે તેની પ્રાણશક્તિનો એકદમ ઉપયોગ કરવા મંડી જાય એમ પણ તેને કહેવા લાગે. એવી સમર્થ વ્યક્તિને 'કેવળ આત્મજ્ઞાની' કહી તેનો ઇનકાર કરવાનું સામર્થ્ય સાંસારિક કર્મયોગના ગમે તેવા હિંસાવતીમાં પણ ન રહે. આનું સામર્થ્ય શું શ્રી અર-વિંદમાં છે એવો કુતૂહલભર્યો પ્રશ્ન ધણાકને થશે પરંતુ તેનો જવાબ આપવાનું આ સ્થળ નથી, જો કે એનો જવાબ નથી એમ નથી, માત્ર આપણે યાદ રાખીએ કે આ શક્તિઓનું વર્ણન કરનાર શ્રી અરવિંદ, એમના યોગીપણને બાળુએ મુઠ્ઠીએ તોપણ, જગતની પ્રખર-તમ શુદ્ધિશક્તિઓમાંના એક છે. એ ધેનમાં કે તરંગમાં કે તર્કપ્રદ શક્તિને લખતા નથી, કે કાઈ મૂર્ખશુદ્ધિમાંથી જન્મેલા દિવાસ્વપ્નનું તેઓ વર્ણન આપતા નથી. આ વસ્તુઓ આ પૃથ્વી પરના માનવ માટે જાદુની જ રીતે સાધ્ય છે એ શક્યતાની ખાતરી

વાપરવો હોય તો નરુત્તિઓ, કંઈ જવાની શ્રી અગવિદ સાધનાની આ અનંતવિધતામાં, યોગમાર્ગો ઓમા પશુ અનેક સિલ હેતુઓનાથી સાધનામાં, અને કે અને તેથી તેઓ પોતાની સાધના, જેને તેઓ પૂર્ણયોગની-જગનના તમામ યોગોમા મંપૂર્ણતાથી ભરેલા યોગની-કહેતા હોના ંતા તે પ્રત્યે લેકિતે પોતા તરફ આકર્ષવા તેઓ કરી પ્રવૃત્તિ પોતાના તરફથી આરભતા નથી તેઓ સાધકને તેની પોતાની ઈચ્છાથી જ પોતાની પાસે આવવા દે છે, એમ્થુ જ નહિ, પોતાના માર્ગ માટે જે કપરી કસોટી કે તેમા પાગ ન કોતરે તેવાને તે પોતાના માર્ગની દીક્ષા આપતા નથી, એમ્થુ જ નહિ પણ પોતાના દીક્ષિતોને જરૂર પડે પોતાનાથી દૂર જવાની સલાહ પણ આપે છે પોતાની દૃષ્ટિના સ્વીકાર માટે ગાંધીજીનો સર્વથા અનાગ્રહ પણ શ્રી અરવિંદની સાથે મળતા કે જગતના આધ્યાત્મિક પુરુષોના જેમ અનેક યોગો છે તેમ ગાંધીજીનો એક નવો અહિંસક-યોગ કહેવો હોય તો કહી શકાય એકે પોતાના યોગને તેઓ સામારિક કર્મ યોગ તરીકે ભાગે જ ઓગખાવવા ઇચ્છે, તેમ જ તેને તેઓ અહિંસક-યોગ તરીકે ઓગખાવે એમ પણ ખાતરીથી નહિ કહી શકાય ભગવદ્ગીતાને તેમણે અનાસકિતયોગ તરીકે ઓગખાવી છે તો તેમની પોતાની સાધના પણ એ રીતની હોઈ શકે તેમ અનુમાન કરી શકાય માત્ર એમા એક શકા થાય કે તેમને અત્યારે 'અહિંસાનુ' તેને સત્યથી અવિ રહેલ્ય માનવાનું જે દર્શન છે તે પ્રત્યે પણ તેઓ ઈશ્વરસાક્ષાત્કારને માગે આગમ વધતા જરૂર પડે તો અનાસમત થાય ખરા ?

ગાંધીજીની અહિંસક કર્મસાધના કર્મની ગહનતા

પરંતુ ગાંધીજીની આ અહિંસક સાધનાનો સાસા રિક કર્મયોગ જ આજના જગતને માટે સૌથી વિશેષ હિતાવદ્ ખરા કે નહિ ? અથવા તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ આ રીતે જ પ્રજ્ઞ થાય તો જ તે જગતને લાલકારક અને એમ ખરુ ? બીજી શબ્દોમાં આધ્યાત્મિક શક્તિને ક્યા પ્રકારના ઉપતોષમાં કર્મનો આશ્રય લેવો જોઈએ

એ પ્રશ્ન છે ગાંધીજીની વિશેષતા સામારિક-આધ્યા ત્મિક કર્મયોગની છે એમ સૂચવી શ્રી કિંગોરલાલબાઈ એમ સૂચવવા માગે છે કે આ આત્મદાનીઓમાથી એકે કર્મયોગી નથી પરંતુ શ્રી અરવિંદ પૂરતું કહીએ તો તેમનું કાર્ય પણ કર્મયોગીનું છે, અને તે માત્ર આત્મદર્શનપૂરતું જ નહિ, પણ ગાંધીજી જે રીતે પોતાની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિને જગતના વ્યવહારમા સ્થાપિત થયેલી જોવા ઈચ્છે કે તે રીતે જ તેઓ પણ પોતાના દર્શનને જગનના રમૂલથી સ્થૂલ બત હારમા આપવાનું કર્મ કરી રહ્યા છે એમ નિશ્ચિતતાથી કહી શકાય તેમ કે પરંતુ એટલું સ્વીકારવું પડશે કે તેમની કર્મરીતિ ગાંધીજીથી કિન્ન છે-હિંસાના પ્રશ્ન પૂરતી તો તદ્દન કોની પણ કહેવાય પણ શ્રી અર નિન્ના કર્મો જ શુ ઈ ? એમનો કર્મયોગ કે એમનું જીવન ક્યા જનસાધારણને પ્રત્યક્ષ છે ? એ તો એમતમા મેરી અમુક શિષ્યોના આધ્યાત્મિક જીવનની માત્ર મગજ કરવા સિવાય બીજું કાર્ય કરતા નથી એમણે આમજનના માટે, વિરાગ માનવતા માટે, શુ કર્યું ? આ પ્રશ્નો કર્મના અરૂપના, તેની સ્થૂલ ભૂતિના, સ્પર્શભૂતાના, સઘ ક્ષય ઈવાનાના, તેની પ્રાકૃત જન મગસાના છે અને એ લાની વિચારણા માગી લે છે માત્ર આ અંગે એટલું જ કહી શકાય કે આપણી દૃષ્ટિ તેમાં રહેલી સ્થૂલતા કે સઘભૂતાના પ્રમાણમા સામાના કર્મનું સ્વરૂપ સમજી શકે કે સસારના જે સામાન્ય મનુષ્ય માટે આપણે આ પ્રશ્નો વિચારીએ છીએ તેની શુદ્ધિ માટે વિદ્યાનાના ભૌતિક સત્યો તેમ જ તેના ભૌતિક તત્વોમાથી જનમલી કર્મચક્રિત પણ તે ભ્યારે પ્રથમ કાર્યરૂપે પ્રગટ થઈ હારે તેનું વહસ્ય સકળ સર્વોચ્ચ રહ્યું નથી આધ્યાત્મિક કર્મની પ્રત્યક્ષતા ? સ્થૂલ કાર્યશક્તિ ? હા, એ બધું પ્રતિ-અશ્વ પ્રતિસ્પર્ધી, આપણી જડમા જડ સ્થૂલ પાર્થિવતાને અગદિગ્ધ પ્રતી તિકર અને તેની રીતે ચર્ષ શકે છે-ચર્ષ રહ્યું છે, પણ, જેની રીતે વાથરૂપેસનું રહસ્ય મેગવવા તેના પ્રયોગ માટે આવસ્યક ઉપકરણો તથા તેની તર્કસરણીનો આશ્રય લેવો પડે છે તેની રીતે આને સમજવા માટે પણ તેને માટેના સાક્ષણિક ઉપકરણો અને તર્કસરણી કે બીજી યરતોનો આશ્રય લેવો પડે છે

સિદ્ધિ-કર્મની પ્રત્યક્ષતામાં કે સૂક્ષ્મતામાં ?

આ બાબતમાં રચુલતાને કે અનુભવપ્રદભુતી પોતાની શારીરિક કે બૌદ્ધિક મર્યાદાને વળગી રહેવાથી કદી કામ થાય જ નહિ. ભૌતિક પદાર્થોની ક્રિયાનું સ્વરૂપ બ્યારે શોધવા જઈએ છીએ ત્યારે તે રચુલ-માંથી સરતું સરતું આણુ અને પરમાણુની પરમ સૂક્ષ્મતામાં જઈ પહોંચે છે. એ પરમ સૂક્ષ્મતામાં જ ક્રિયાનું મૂળ રૂપ હોય છે. આપણા યુદ્ધને જ દાખલો લઈએ. આપણને યુદ્ધમાં પ્રત્યક્ષરૂપે તો શત્રુનો બોલ જ સ્પર્શ કરે છે, પણ આપણે બાણીએ છીએ કે એ બોલની ગતિનું મૂળ તો પેલા બોજરમાં બેઠેલા વિમાની છે. અને એ વિમાનીની ક્રિયાનું મૂળ તે વિમાન બ્યાં ઊડતું હોય છે ત્યાંથી હમ્મરો માર્બલ દૂર બેઠેલી યુદ્ધસમિતિ છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ મોરચા પર લડતા સિપાહીની ક્રિયા જ યુદ્ધની પ્રત્યક્ષ ક્રિયા છતાં, તે જ તેની કર્મશક્તિના પ્રેરનાર, દૂર શાંત બેસી રહેલા દેખાતા સેનાનીમાં તેમા કરતાં અતેકગણી કર્મશક્તિ છે. એ રીતે જ આપણે આ આધ્યાત્મિક કર્મે સમ-જવાનાં છે. કર્મશક્તિનું પ્રલયસ્થાન રચુલમાં નહિ પણ સૂક્ષ્મમાં છે એમ જો સ્વીકારીએ તો પછી કર્મની રચુલતામાં જ આપણે વિરમી ન શકીએ. ગાંધીજીએ પોતે એવી રચુલ ધાર્મસાધકતાનો-સદા-સફલતાનો વારંવાર ઇનકાર કર્યો છે. ૧૯૨૧ના પૂર્ણ સ્વરાજ જોવા મહાન કર્મને માટે પ્રવૃત્ત થયેલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાને પણ, ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે, જો તેમની આધ્યાત્મિક સાંસારિક દષ્ટિ તેને મળે ન ઊતરતી હોય તો તેણે તેમને અહિંસાનો માર્ગ તજ દેવો અને એમ કરીને ગાંધીજીએ પોતાની આધ્યાત્મિકતાને છાંડવા કરતાં આપણી રચુલ પ્રત્યક્ષ પ્રતિજન-ગમ્યતાની માણુણીને વશ ન થવાનું ઉદાહરણ પૂરું પાડેલ છે. આટલા પરથી જ સમજી શકાય કે જો શ્રી અરવિંદ અથવા બીજા આત્મજ્ઞાની આપણને સમજાવે તોયં કર્મ નથી કરતા તો તેથી તેનામાં કર્મનો અભાવ સાબિત થતો નથી, પણ કર્મની અતિશય સૂક્ષ્મતા જ વ્યક્ત થાય છે. ગીતાના કહેવા પ્રમાણે કર્મોની ગતિ ખરેખર ગહન છે. કર્મની પ્રત્યક્ષતા કે અપ્રત્યક્ષતા, વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ અને અપ્રવૃત્તિ એ અત્યંત સાપેક્ષ વસ્તુ છે. રચુલ કર્મો પર, કર્મોની રચનાત્મકતા ઉપર, ભાર

મૂકતી દષ્ટિ હેવટે જડ કર્મોનાની જ બની જાય છે. કર્મ એટલે શરીર દ્વારા બોલચાલ, દોડધામ, પ્રવાસો, વાણીની લખાપટી કે સંસ્થાઓનું સંઘર્ષન કે સંઘા-મોનું રચુલ નિયોજન જ નહિ; કર્મ એટલે શરીરની કે વાણીની કે વિચારની રચુલ ક્રિયા જ નહિ; એ વાત તો આ બધી ક્રિયાઓ એકવાર કરી ચૂક્યા છતાં તેમાંથી એકેનો આશ્રય લીધા વિના આજે સત્યાગ્રહનું સંચાલન કરી રહેલા ગાંધીજીમાં જ આપણે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ. ગાંધીજી જેટલી પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિ ન આદરતા છતાં શ્રી અરવિંદ પણ તેમની પેઠે જ પ્રવૃત્તિમય સાંસારિક કર્મોરોગ આવરતા હશે એ આટલા પરથી સમજી શકાય તેમ છે.

ગાંધીજીનું ધૈર્ય

પરંતુ પોતાનું કર્મ કર્મોગોળનું છે કે નહિ, તથા પોતાની દષ્ટિમાં સામાન્ય જન માટે પ્રામાણ્ય રહ્યું છે કે નહિ તે સિદ્ધ કરવાની નથી શ્રી અરવિંદને ઉતાવળ કે નથી તેનાં કર્મોને સમજી શકવાની શક્તિ ધરાવનાર. કોઈ પણ માણુસને ઉતાવળ. પૂર્ણ સ્વરાજનું કર્મ સિદ્ધ કરવાને પોતાથી અલગ પડેલા મહાત્મા પાછી પોતાની પાસે આવવાની છે એમ ગાંધીજીને જ પ્રતીતિ હતી, અને જે તરત જ સાચી નીવડી છે, એથીયે વિશેષ પ્રતીતિ થી અરવિંદને પાછી છે કે અત્યારે ઈશ્વરના માર્ગથી દૂર જઈ રહેલું, હા, સંસાર-ને સફળ રીતે ચલાવવા તેનાથી દૂર જવું, આ જગત પણ તેને ચરણે પાછું એક દિવસ આવવાનું છે, અને એટલે જગતનો મોટો ભાગ તેમના કાર્યથી વિમુખ દેખાતો છતાં તે એ વિમુખતા દ્વારા જ, પોતાની સ્વતંત્ર વિવેકશુદ્ધિને ઉપયોગ કરતો કરતો જ, તે આ માર્ગે વળે એ રીતે, આપણી અપ્રયુક્તિ એ સામાન્ય જનશુદ્ધિને જેટલો વેગ આપી શકે તેથી અતેકગણો વેગ તેઓ ગુપચુપ છતાં અચૂક આપી રહ્યા છે.

આ રીતે આ બંને મહાત્માઓ પોતાના મંત-વ્યતા સ્વીકાર માટે જે અનામદપૂર્વક-સંદિપ્યતાપૂર્વક-પોતાના વ્યવહારે કરી રહ્યા છે તેમાં જ શ્રી કિશોર-લાલભાઈએ કરેલી સ્વતંત્રશુદ્ધિની દિમાખત અત્યંત સમર્થ રૂપે આવી જાય છે, પણ એટલું સખેદ નોંધવું પડે છે કે શ્રી કિશોરલાલભાઈની દિમાખતમાં ઇતર પક્ષોનો, ખાસ કરીને આત્મજ્ઞાનીઓના પ્રામાણ્યનો આ બૈલાક માટે નિષેધ ઉચ્ચારી અહિંસાની સર્વોપરિતાની સ્થાપના

કરવાની જે નેમ દેખાય છે તેમા આ મહાત્માજી જેટલો અનામદ કે સહિષ્ણુતા જગવાયા નથી

વિવેકબુદ્ધિનુ અવધિવિગમ

અને જેવડે એક વાત ખૂમ ભાગ દઈને મુકેશની જ ર છે અસાધ્ય અનાવરતને માટે શ્રી કિશોરલાલભાઈ સાધારણ માણુમેએ ‘સાધારણ વિચારશીલ વિવેકબુદ્ધિમા જ’ વિગમ લેવાના ઔચિત્યની જે હિમાયત કરે છે તેનો સ્તીમ કાઢીને માટે પણ લાભકારક નથી આ સાધારણતાને વળગી રહી અસાધ્ય અનાવરત માટે મંસાગરો દરેક સામાન્ય મનુષ્ય જે રીતે પ્રવૃત થાય છે અને પોતાની સાધારણ વિચારશક્તિને તથા આમાઆમક્ષા એને જ જગતના ચરમ તત્ત્વ તરીકે જે રીતે સ્થાપવા માગે છે તેમાથી જ આ બધા મંત્રણો અને કાષ્ઠાઓ ઊભ થાય છે આ શુદ્ધતા પ્રશ્નોને નિર્ણય જે સાધારણ વિવેકબુદ્ધિની સત્તાહથી લાવવાનું શ્રી કિશોરલાલભાઈ સૂચવે છે તે વિવેકબુદ્ધિએ જ આ પ્રશ્નો ઊમા આ છે જે તત્ત્વ રોગનું જન્મદાતા છે તે જ તે રોગનું નિવારણ જેવી રીતે બની શકવાનું છે નહિ આ પ્રશ્નોને ઉકેલ માનવજાતિએ અસાધારણતામા-સૂક્ષ્મતામા આરોહણ કરવાથી જ આવી શકશે જે અહિંસક દૃષ્ટિને શ્રી કિશોરલાલભાઈ જગન્મોક્ષવેદિની તરીકે ઓળખાવે છે તે અસાધારણ સૂક્ષ્મતામાથી જન્મેલી છે પણ હજી તે દૃષ્ટિ જગતના વિચારપ્રદેશમા કે ભાવનાપ્રદેશમા કે આચારપ્રદેશમા દર ચર્ચ સમ્પત્તી નથી આ પ્રશ્નોને ઉકેલના ઉકેલ તેા હજારે આથી વિશેષ અસાધારણતામા-ગહનતમ સૂક્ષ્મતામા માનવ જાતિ પહોચશે, હા, જે યોગની લાધા વાપરીએ તો ત્યારે સાચી ભાગવતદૃષ્ટિને તે સમજી શકશે-અપનાવી શકશે ત્યારે જ આવી શકશે પણ આ સૂક્ષ્મતાની હિમાયત સ્તીકારની એ આજના જગતની રથૂલતા માટે બાકુ કંઈક કામ છે જે રથૂતાએ શ્રી કિશોરલાલભાઈ જેવા સૂક્ષ્મ તત્ત્વદૃષ્ટિના ધારણ કરનારને પણ પોતાના હિમાયતી મ્ત્રી દીધા એ તેનો પ્રભાવ કેટલો મોટો છે તે બતાવવા પૂરતું છે જગતને અને તેના પ્રત્યેક માનવને એ તરફથી એચાણ આપ્યા મે છે, તેની પ્રાર્થિવતા-રથૂલતા-તરફથી અને તેની અપાર્થિવતા-દિવ્યતા-સૂક્ષ્મતા-

તરફથી એમાથી ગમે તેના આકર્ષણને વશ થવાની તેને સ્વતંત્રતા છે અને માનવને એ સ્વતંત્રતા છે-જૂન કરવાની, પાપ કરવાની, પણ સ્વતંત્રતા છે-અને એ પણ પરાણે પુણ્યકાળી જીવન ગામવા મળા વધારે આગળથી છે એમ તો ગાંધીજી પણ કહે છે અને તેથી જેને સાધારણ વિચારશીલ વિવેકબુદ્ધિ હાજ અહિંસાનો કે હિંમ્મનો માર્ગ જડતો હોય તે એ માર્ગનું પણ બને અનુસરણ કરે એમ ક્ષતિ કરી શકાય.

ત્યારે ઉપસહારરૂપે મ્ત્રીએ કે આ લેખમા આપણે આનું વિચારી શક્યા છીએ (૧) શ્રી કિશોરલાલભાઈ સાધારણ માણુસની જે વિવેકબુદ્ધિનો સ્વતંત્ર અનન્ય મહિમા સ્થાપવા માગે છે તેવો મહિમા કદી રહ્યો નથી, રહેવાનો નથી તેનો ધનમ્મર તેમના પોતાના જ લેખમા ગર્ભિત છે (૨) અહિંસાના હિંસાવાદી બચકાનુ વિરોધીઓ બધા જ એક ઝગ્ગા નથી એક સરખી રીતે દ્રષ્ટિ નથી, બધા જ વરુઓ નથી, બધા જ નરરાક્ષસો નથી, બધા જ પાગલ નથી, અથવા તો એમને વરુ, નરરાક્ષસ, પાગલ કહેવા હોય તો આખરી અહિંસાવાદી જાત માટે માનવતા, વિશ્વપ્રેમ કે શાણપણનો ઓઈ ધણો મહાન દાવો કરીને જ મ્ત્રી રોકા-જે દાવાનો સ્વીકાર આપુ જગત અથવા જગતની સાધારણ વિચારશીલ વિવેકબુદ્ધિ કદી કરવાની નથી (૩) આત્મજ્ઞાની આધ્યાત્મિક રાષ્ટ્રીય મહાસભાની શુદ્ધવિરોધી અહિંસમ નીતિના વિરોધી શ્રી અગવિંતી દૃષ્ટિ ગાંધીજીની સાંસારિક ઈર્ષ્યલોભમા પ્રવર્તતી અધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી બિલ રૂપની કે બિલ પ્રમગ્ની દૃષ્ટિ નથી, પણ ગાંધીજીની જે ઝખના છે તે ઝખનામા આગળ વધેના તથા તેને સિદ્ધ મરનાર ઓઈ પુરુષની દૃષ્ટિમા સલાબ્ય હોઈ શકે તેવી દૃષ્ટિ છે જો કે આ શુદ્ધચર્ચામા શ્રી અગવિંદે પોતાના આત્મચર્ચનને બજે પોતાના મતની પ્રુષ્ટિ મ્ત્રી જ નથી એવો એમના અભિપ્રાયને જે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિમાથી જન્મેલ ન ગણવો હોય તો તેમ ગણી શકાય છે, અને તેમનો પણ અહિંસાના હિંસક વિરોધીઓ જેમને શ્રી કિશોરલાલભાઈ પાગલ વરુઓ કહે છે તે વર્ગમા નિ શક સમાવેશ કરી શકાય છે

અ શો કા

શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાંધી

પહેલીવાર

[તખ્તાની વચ્ચે એક મોટું શતદલકમલ પડ્યું છે. પાછળ ઝંખા લીલા પ્રકાશમાં એક નમેલી ડાળ દેખાય છે; એના ઉપર કેટલીક ફૂલવેલ વીંટલી છે. અશોકાની બહેન-પણીઓ મુદ્રા, સરયૂ, માધવી અને તંદ્રા ગાતી-નાચતી પ્રવેશે છે.

બહેનપણીઓ

(ગીત)

એકલાં એકલાં આવજો ના, આવજો ના.

એનાં કમાડને બારણે તાણું:

એને કોઈ ઉઘાડજો ના, આવજો ના.

પાંદડીઓ અંગ ઢાંકજો એનાં,

ઘેનેભર્યાં નહિ ખોલજો નેનાં;

કાલવની ઠને બેની અશોકાનાં

હાલરડાં ગવડાવજો ના, આવજો ના.

લાગશે બેનને પંથ અન્નદયા,

એની આંખે નધી મારગ માણ્યા;

ભમરીઓ તમે કાલાંધેલાં વેણે

લોશું હૈયું ભરમાવજો ના, આવજો ના.

મુદ્રા: આજે અશોકા શતદલકમાંથી રમવા બહાર ન નીકળે તો કેવું સારું?

સરયૂ: પણ તું આમ ગમરાય છે શા માટે?

મુદ્રા: (આમતેમ બોઈ) ગમરામણ તો બીજી ધર્મ નથી પણ શોકરાણીએ ખાતમી માટે મોકલાવેલું ભમરીઓનું ટોણું આજે તો આટલામાં જ દર્વાક છુપાઈ બેઠું છે. જેની અશોકા કમળમાંથી બહાર નીકળશે કે તરત સમગ્રનવી-પટારી એને શોકરાણી પાસે લઈ જશે અને (આંખો ઢાંકી) અને ત્યાં ગયા પછી—
[મુદ્રા નીચે બેસી રહી પડે છે.

માધવી: ત્યાં ગયા પછી અશોકાનું શું થશે બહેન?

મુદ્રા: અશોકાના રૂપની છાંયામાં બળીઓ રહેલી શોકરાણી એના લોહીમાં સ્નાન કરશે.

તંદ્રા: માત્ર રૂપની જ છાંયા આવું મોટું બલિ-દાન પચાવી નહિ શકે મુદ્રા!

સરયૂ: એનું તો જે યવાનું હશે તે થશે પણ વનશોભા જેવી અશોકા જશે તો આ ઉજાડ વન-ખડીઓમાં પખીઓ પણ નિરતિ ઊઘી શકશે નહિ; રક્ષોનું આધુખ્ય ઘટી જશે ને ફૂલો બીધડતાં પહેલાં જ કરમાઈ ખરી પડશે.

માધવી (નજીક આવી): કહે છે કે સચિતા તો અત્યારથી જ મુકાર્ષ જ્યાં માંડી છે. લોકો વીરડા ગાળી ગાળી પાણી ભરે છે.

સરયૂ: જુઓ, સામેથી પાર્વતી આવે છે, તે ઝાંઘક સમાચાર લાવી હશે.

માધવી (આથે બોઈ): કાણ, પાર્વતી? મળે વટોળિયો!

[સામેથી પાર્વતી પ્રવેશે છે. એના માથા ઉપર પાણીનો ઘડો છે. વટોળિયાની જેમ એ આવે છે-ગાતી અને નાચતી.

પાર્વતી

(ગીત)

વાહોલીએ વિન્નતો આવે વટોળિયો,
વેળુમાં વીંટાતો આવે વટોળિયો.
હોલેચી નદીએને તાપે જળમૂળથી,
પાંખો પતંગિયાની ભારે યઈ ધૂળથી:
એને ખંખેરતો આવે વટોળિયો,
વાયુએ વિન્નતો આવે વટોળિયો.

હુગર ધણધણિયા ને ઝાડવાય ધૂણિયા,
ભીડી આકાશ ચડયા ધન્ટીનાં મૂળિયા
આકાશી ઉત્તણી કરતો વ ટોળિયો,
વાહોવિયે વિજતો આવે વ ટોળિયો

તદ્રા (પાર્વતીની નજી આવી) પાર્વતી તે
આટલામા મ્હાય ભમરીઓનું ટોણુ બેધુ ?

પાર્વતી ના બહેન નહીમા તો કેઈ નહોતું
સરથુ ચાનો ત્યારે આને અહીં પ્રાઈ આનવાનું
નથી અને બગોડા પણુ નિરાતે બિઘની દશે

[સૌ જતી ગહે કે જગવાગ પછી
અનેકગી પીછા પહેરીને ચાગ ભમરીઓ
ગેમ પછી એમ પ્રવેશ કરે છે]

ભમરીઓ

(ગીત)

દિશાઓની ખબરીએ નાચતી વસુન્ધરા,
ધેનુઓના ઘેરા ઘેગ ધમધી બિઘ્યા ધૂધરા
દિશાઓની

પીછા રાકેની પખી

ફરે ફરે ના બખી

પાદડી બોલીને કલિ ઢાકે મુખસુદરા
દિશાઓની

છાયા સભાવીને કાયા વડવાની ખડી,
પીછાની વીંઝણીએ મધૂરોને આવડી
વાદળ-રોડીની ભીડી આકાશી નીંદરા
દિશાઓની

સૂક્યા શેવાળ લાંબા પાણી-ઝાલકે
વૃક્ષોને નવરાબ્યા પૃથ્વીના પાલકે
હુગરાની હરિયાળી લાગતી પરપના
દિશાઓની

[મોકાચથેલા શતદંતની ગેમ પછી એક
પાખડી બોલે છે ને એમાયા અશોકા
ફૂંદા મારી મહાગ આવે છે]

અશોકા

(ગાત)

સુપ્ત જીવનકલિ રૂપભરી જાગી-
જાગી ધરતી અગણિત વેશે,
અભિનવ શોભા જાગી
સુપ્ત જીવનકલિ રૂપભરી જાગી
માટી, પથ્થર, છોડ, પાદડા

આજ ખાન્યા વરણાગી
થેત કિ રણુ કે હી સૂરજની

કેમ કરૂંભલ લાગી ?

સુપ્ત જીવનકલિ રૂપભરી જાગી
આથે આથે લોભ બિતરતી

વનનો મારગ ત્યાગી
પાલવ પકડી કેઈ ઉચ્ચરતુ

આમવણુ અનુરાગી-
સુપ્ત જીવનકલિ રૂપભરી જાગી

[ભમરીઓ અશોકાની ઉકે નજી આવે
ઠે અશોકા ચમકે છે]

પહોંલી અને એ આમવણુ અમારુ જ છે,
બહેન અશોકા !

અશોકા (પાછળ ખસી) તમારુ ? તમે
કાણુ હો ?

ખીજી અમે તો શાન્તગરના રહેવાસી છીએ
ત્યા નથી હર્ષ કે નથી ઉ નાસ ગજમાર્ગે ઉપર
બિયા બિયા મહેલો બિયા છે પણુ ત્યાં તેજ નથી-
સૌંદર્ય નથી અમને હસતા જ નથી આવડતું

ખીજી અમારે સૌની પ્રતિ પણુ માનનીના
જેનીજ રૂપ વિનાતી છે વેતવેતના દરો છે, દમ
વિનાના રંગ વિનાના ગદ્ય વિનાના પુષ્પો છે અમે
તો ત્રાસી ગયા છીએ એ બધાથી

અશોકા તમે સૌ અલત કુખી દેખાઓ
છો બહેન !

પહોંલી કુખ તો અપરંપાર છે શાન્તગરની-
શાન્તગરની પગથાણીને

અશોકા (હસતી) : શોકરાણીને વળી શું દુઃખ હોય ?

ચોથી : સમૃદ્ધિથી ભર્યુંભર્યું નગર ઉલ્લાસ વિનાનું હોય એ એમને કેમ ગમે ? એ તો રાતદિવસ તમારી જ ઝંખના કરી રહ્યાં છે. અમને સંદેશો આપ્યો છે કે એક વખત, માત્ર એક જ વખત, અશોકાને મારી પાસે જરૂર તેડી લાવજો.

અશોકા (સાશ્વત) : મને ? હું શોકનગરને શોકમુક્ત શી રીતે કરી શકીશ, બહેન ?

[બીજી ભમરીઓ આંગળીઓમાં આંગળીઓ ગૂંથી પ્રવેશે છે.

: ભમરીઓ

(ગીત)

ધર ધર સુંદરતા છવરાશે,

થાશે હર્ષ-ઉન્મણી-

સોનાનાં ઘરનળિયાં થાશે

કંચનવરણાં પાણી.

કેડીકેડીએ કુસુમ છવાશે,

કગલે કગલે દુમ મલકાશે:

પથ્થર ન્યાં માનવના રૂપે

બોલશે અમૃતવાણી.

એ દર્શન જંગે છે એનાં

ભીનાં નિત્ય કરે છે નેનાં:

હરખાશે અંતરમાં, તમને

આંહી આવતાં જાણી.

[અશોકાના હાથ પકડી ભમરીઓ તેને લઈ જાય છે.

બીજાવાર

[અંધારી રાત; શોકરાણીના અંધારા ઉદાનમાં એક આડ નીચે અશોકા એકલી ઊભી છે. ભૂતાવળના હાથ ચાલતા હોય તેમ આડનાં પાન પવનને લીધે જિંચાંનીચાં થાય છે. દૂરથી ન પારખી શકાય એવા અવાજ આવે છે. વાતાવરણુ ભયભીત લાગે છે. થોડીવાર પછી બે જણી લપાતી લપાતી ત્યાંથી નીકળે છે; એનાં નામ છે રેવા અને મેઘા.

રેવા-મેઘા

(ગીત)

વાગી વાગી પવનમાં જાંસરી કોની ?

ઝેધડી કમલ તણી અમીમય આંખો;

વીંછણા-શી વાઈ રહી પતંગની પાંખો

ધીરે ધીરે જાગી મારાં

નયણાં જુએ છે એને-

વાગી વાગી કમલની જાંસરી કોની ?

ધરતીની કાયા પરે

ન્યારે કાળજાયા ફરે;

તોય કાં વસુધા તેને

મીઠાં મીઠાં મોણાં તરે ?

મોણાં સરજાવે એવી જાંસરી કોની ?

આને જાણે આમ પૃથ્વી

તારલાય માર્ગ જુદ્યા;

વિરાટ વલોવે એવી જાંસરી કોની ?

[અશોકાને ઘસ નીચે ઊભેલી નેઈ જને અટકી જાય છે.

રેવા: હ; દહે સમગ્રયું.

મેઘા (સાશ્વત): શું ?

રેવા: ને ને, પંખીઓએ ગાતું થરે કર્યું છે, આડનાં પાન ચાલે છે, પવન શીતલ જાગે છે. અશોકા આંહી આવી તેમાં આટલો ફેરફાર થયો.

અશોકા (અમકા): મારે લીધે જ આમ બન્યું છે એમ ચાથી કહો છો ?

મેના તમારે લીધે મહેન, તમારે જ લીધે
શોકનગર એમ તો રત્નપારખુ છે

રેના અને એવા રત્નો માટે આ કમળાસની
મહેમાની છે

મેના સોનાને જ લોહ સાચવે છે ને ? પિત્તળના
તો ચૂને મૂકવાના વાસણો બને, એ કાંઈ સમૃદ્ધિ આ
ન ગણાય

અશોકા : ધિક્કાર અને પ્રશંસા માગ પહેલા
અહીં પલોચી ગયા છે કે શું ?

મેના (નજીક આવી, હેતયી) તમને કાણ
ધિક્કાર છે, અશોકા ?

અશોકા . ધિક્કાર વિના આરી અધારી ગતે
મને કાંઈ અહીં મૂકી મધુ હશે ? તેડવા આવેલી
ભમરીઓ પણ 'હમણા આવીએ છીએ' કહીને ગઈ
તે પાછી જ ન આવી જોયે જુઓ ને, તારા પણ
વાદળા નીચે ઢાકાઈ ગયા છે પવન વધુ ઠંડો વાતો
બાંધે છે વરસાદ આવશે તો હું કયા જઈશ ?

રેના તમે અહીં એકલા નથી બીજા અનેક
જમણી અહીં કેદ થઈને પડી છે

અશોકા (અમમ્મને) કેદ થઈ ને ?

મેના શોકગણી બીજી શું કરે ? પોતે તો
બિહામણુ છે ને એની આખો વધુ બિહામણી છે,
રૂપાળા મો એને ગમતા નથી

[દૂરથી એક પડછાયો ધીમે ધીમે ચાલતો
નજીક આવતો દેખાય છે

અશોકા બોલ મા ભૂત !

રેના બીશો મા અશોકા, એ તો ત્રથા છે
અધારે ગદી રહીને બીચારી ગાડી મઈ મઈ છે

ત્રથા

(ગીત)

આ વન કોનું, ધરતી કોની ?

કોની આ મહોલાત ?

કાણ ગયું ચૈત્રી અજવાળી

ક્યાથી આવી રાત ?

રજની કાળી, ધન અધારી,
ત્રમ ત્રમ ત્રમ વરસે નહાણી
એ ઝારીના લાખ છૂંદણે

છૂપી ગગન-જમાત

ઘનશર વીંધી કેમ પ્રગટશે

સોનેરી પરલાત ?

[ત્રથા નજીક આવે છે, તણે જમણીને એ
ધારી ધારીને જુએ છે

રેના એ તો અમે છીએ, ત્રથા મહેન !

ત્રથા હજી સૂઈ નથી ગયા ? જાગો છો બધા ?

મેના અમે અશોકાને આજ્ઞાસન આપીએ છીએ

ત્રથા (હસીને) આટલા દિવસ મને આપ્યું,
હવે એને આપો ગદ ભોઈ ભોઈને ચાકી જઈશું
તોયે અહીં કાંઈ આવવાનું નથી મોકમણીને દરવાજો
જવાની હિંમત નહિ થાય તો આપણું ચોત અહીં
સમજાવે

અશોકા શોકગણીને મહેલ અહીંથી બહુ દૂર
નહિ હોય, ખુર ત્રથા મહેન !

ત્રથા અહીંથી બરાબર ઉત્તર તરફ અંધારે
અધારે જવાનું-તોતિંગ ઝાડોની હારોની હારો વાંધીને-
નહિ પ્રકાશ, નહિ કેરી પાણી માટે કંઈ સુકાય ત્યારે
પાન ચાવવા પડે પગમા સર્પો વીંટાય ને માથે
આભાચાંદિયા જોડે (અચત દુખી થઈને) નિ શબ્દ,
અંધાર રાત્રિ-પ્રજ્વાલ નજાં જોઈતું નથી એવા
શોકનગરને પથે જવા કાણ તૈયાર થય, બહેન
અશોકા ?

મેના નજા અશોકા જશે ત્યા સવારે જાગશે

રેના સર્પો ફૂલ બની જશે, આભાચાંદિયા
વેળીઓ બની જશે, વનો ઉલાનો બની જશે

અશોકા (તૈયાર થતી) હું જ ત્યા જઈશ,
ત્રથા મહેન !

[અશોકા ઉત્તર તરફ જવા માંડે છે એનાં
અંગે અંગે વીંટાઈને પ્રગટા આવતો

હોય છે, ત્રણે જાણી હોડે આંગળી મૂકી
એને જતી જોઈ રહે છે.

ચપ્પા (ભીની આંખે) : મેં ગાયેલું ગીત હું
નહોતી સમજી તે અશોકા સમજી ગઈ.

[દ્વિતી અશોકાનું ગીત સંભળાય છે.

અશોકા

(ગીત)

સુકિતગીતો કોણ સમજશે ?

જેનું વારિ રક્ત જન્યું,
જેનું

કોણ એમના કંઠે ભેસી

સાંભળશે કે શું નીતરું ?

હા જાંખે કેડી અણબાણી

જે મૃત્યુ-ઓળે છવરાણી :

વજતપેલી એની વાણી

એના પંથ ઉઘાડો

એની ઉર-અમૂઝણને ઘો

આણીશેધેલું આણી.

ત્રીજવાર

[ક્ષિતિજમાં લાલાશ પ્રગટી છે. દિશાઓ
જાળી થઈ છે. ઝાડનાં ઉંચાં થડ સ્વચ્છ
દેખાય છે, એની વચ્ચેથી વનકન્યાઓ
નીકળે છે.

વનકન્યાઓ

(ગીત)

જાગો જાગો ગગન ઊઘડયાં જનનાં

પથ ઊઘડયા ભાંવિ દર્શનના-

જાગો જાગો જીવન ઊઘડયાં જનનાં

કૂલડે સ્મિત જાગ્યું સુરસિતું

સુખડે ગીત જાગ્યું સ્વરણીનું-

જલથલ જાગ્યાં નવજીવનનાં;

જાગો જાગો જીવન ઊઘડયાં જનનાં.

રજની નાડી મદિર મૂકી

ઘન ધેનુ-વૃન્દ ગયાં વસૂકી;

કિરણે લોકયાં તન વનવનનાં;

જાગો જાગો જીવન ઊઘડયાં જનનાં.

પંખી તરણનાં લઈ લાતાં,

આવે છે સાથે ગીત ગાતાં

શેષે શબ્દ ધરા સંજીવનનાં;

જાગો જાગો જીવન ઊઘડયાં જનનાં.

[વનરાગિ હસી રહે છે. પથરામાંથી
પ્રગટતી હોય તેમ અનેક કન્યાઓ ટોળે
વળે છે.

વનકન્યા પહેલી : અહીં આવો, એક વાત કહું.

વનકન્યા બીજી : આ રહ્યાં અમે; કહેા ને જે
કહેવું હોય તે-

વનકન્યા પહેલી : હું તો ઝાડની છાલ ઓઢીને
સતીંતી ત્યાં મને એક સ્વપ્નું આપ્યું.

વનકન્યા ત્રીજી (સાથે) : સ્વપ્નું ?

વનકન્યા પહેલી : હા; જાણે આખે વગડે
વડવાનલ પત્રત્રયો છે. કંચન જેવાં વૃક્ષો અળી રહ્યાં
છે. પંખીઓનાં શરીર શોકાઈ રહ્યાં છે. જાણે ભગડો
આખો પ્રકૃતિની ચિતા બની ગયો છે.

વનકન્યા ત્રીજી : બહુ ખરાબ સ્વપ્નું.

વનકન્યા પહેલી : એમાં અચાનક આકારમાં
ઘટાટોપ વાદળાં બંધાયાં, વીજળીઓ વાદળી ને બારે
મેઘ તૂટી પડ્યા.

વનકન્યા બીજી (રાજ થઈ) : હાસ, ઓ
મારા પ્રભુ !

વનકન્યા પહેલી : સ્વપ્નનાં અંત ત્યાં નથી;
પછી તો અમિ હાલવાઈ ગયો, પાણી જંતોં રહ્યાં
પણ વાદળાં તો એમ ને એમ સ્થિર-જિભાં હતાં.

ચોડીનાર યઈ ત્યાં એમાંથી એક અલંકાર રૂપવતી
કન્યા નીકળી. એનું આખું શરીર કમલપાંદડીઓથી
ઢંકાર્ષ ગયું હતું. કેસડાંની લાલાશો એના હોઠ હસુ હસુ
યઈ રહ્યા હતા. સોનેરી વાળ ઉપર ફિરોઝી રમતાં
હતાં અને એની આંખો—

વનકન્યા ત્રીજી (વચ્ચે) : એની આંખોમાં
યું હતું બહેન !

વનકન્યા પહેલી : વાદળના સ્વેત ખડકોની
વચ્ચે ઊગેલી બીજોળા જેવી એની આંખો અલંકાર
તેજસ્વી ને પ્રસન્ન હતી.

વનકન્યા ત્રીજી : કેવું મનનું સ્વપ્ન !

[દ્વિતી અરોહાનો અવાજ સંભળાય છે.
ધીરે, ધીરે, ધીરે.

અરોહા :

(ગીત)

ઉઘાડને ધીરે ધીરે દિશા તણાં દાર,
વાસ્યાં કેણે પથે પથે શિલાનાં કમાડ ?

ઉઘાડને ધીરે ધીરે.

અંતર ઉઘાડી કોંકે, આંખો કરી બંધ મારી ?
બંધ આંખે દેખું તોયે ઊઘડેલાં પાર

ઉઘાડને ધીરે ધીરે.

આથમતી સંધ્યા જ્યારે, આથમણું જોઈ કહેતી
જ્યાં કે મહિરે આજે લાગી બહુ વાર—

ઉઘાડને ધીરે ધીરે.

મારા મંદિરની કેડી, અણબણી લાત લેળી
ભળી ગઈ; શોધું તોયે આવે શેણે પાર ?

ઉઘાડને ધીરે ધીરે.

[દ્રશ્યની નીચી ડાળીને પકડી અરોહા
નિરાશ યઈ જોઈ રહે છે. વનકન્યાઓ
એને કુતૂહલપૂર્વક જુએ છે.

વનકન્યા પહેલી (ધીમેથી) : આ તો પેલી
રૂપવતી કન્યા-સ્વપ્નામાં જોઈ હતી તે !

વનકન્યા બીજી : હે ?

[સૌ આશ્ચર્યમૂલક જોઈ રહે છે ને ચોડી-
વારે એની નજર જાય છે.

વનકન્યા પહેલી : અમે તમને ઓળખીએ
છીએ બહેન !

અરોહા (સામું જોયા વિના) : મને સૌ કોઈ
ઓળખે છે.

વનકન્યા પહેલી : તમે ગઈ રાતે મને સ્વપ્નામાં
આન્યાં હતાં.

અરોહા : હું ધણોના સ્વપ્નામાં જઈ રહી
આવું છું. ચિત્તમાં કલ્પના યઈ ધૂસુ છું. વાણીમાં
કવિતા યઈ અવતરું છું. મને સૌ કોઈ જોઈ શકે છે—
હું કોઈને દેખતી નથી.

વનકન્યા ત્રીજી : તમારી આંખો હમેશાં
બંધ જ રહે છે ?

વનકન્યા બીજી : તમે કોઈ દેખતાં નથી ?

અરોહા : અજાણ્યાં ને અધિકાં સરખાં.

વનકન્યા પહેલી : ત્યારે એમ કહો ને કે, તમે
માર્ગ ભૂલી ગયાં છો !

અરોહા : હા, હા; એમ જ.

વનકન્યા ત્રીજી : તમારે ક્યાં જવું છે ? ચાલો
અમે તમને માર્ગ બતાવીએ છીએ.

અરોહા (ચાલતાં ચાલતાં) : મારું તો જવું
છે—(ચોળી) હાં એ તો ઠીક; પણ તમે જાણુ છો !

[માતી માતી બીજી વનકન્યાઓ પ્રવેશે છે

વનકન્યાઓ

(ગીત)

અમે પવનની પાંખતણી વાતો,

અમે પરીચૂંદડીની રહસિયોની લાતો :

અમે પવનની પાંખતણી વાતો.

નવું દરશન આજ ભોગે ગગને
નવો કલકલ નાદ ગમે ખગને:
શેકે પાલવ શીદ અધીર પગને ?
નવું દરશન આજ ભોગે ગગને.
—અમે પવનની

વનકન્યાઓ
(ગીત)

આવો, આવો;
જલભિદ્—શાં સમીરે તરતાં, ગીત ગાતાં—
પલપલના જલગરજી રમતાં
તમે આવો !

(તેમણે)

એને પગલે નર્તન જાગે સખિ !
એને કંઠે કીર્તન વાગે સખિ !

વનકન્યાઓ

સુંદરતાનાં ડગલાં લરતાં, ગીત ગાતાં
સૃષ્ટિના કણ કણ સુંદરતાં
તમે આવો !

ઉપાની કુકુમ આંગળીએ
સંધ્યાની સોના-આખડીએ:
રજનીની તારક-ચૂંદડીએ
તમે આવો !

[સૌ નમ્ર છે.

અશોકા : તમારી પાંખો મને શોકનગરના
રાજમાર્ગે ઉપર લઈ જશે ?

વનકન્યા પહેલી : ત્યાં કહેશે ત્યાં લઈ જઈશું.
અરુધી ઢાંકપલાં હિમાલયનાં શિખરે ઉપર, માન-
સરોવરનાં કમલાક્ષતો પર, સાગરના લોહવિભોલ
તરંગો પર—ત્યાં કહેશે ત્યાં તમને લઈ જઈશું, બહેન !

ચોથીવાર

[ગોવાલણુ નીકળે છે. તાંબડી દ્વયથી
છલકાર્ક નમ્ર એટલી ઉતાવળે એ ચાલે
છે—જાણે કે એ નાચતી નાચતી જ
આવે છે !

ગોવાલણુ

(ગીત)

વેરાયાં માતીની માળા એક સાચવી
એવાં માતી તે કાણે પહેર્યાં હશે ?
પારેપારામાં સખિ, અંચલતા ચીતરી
કાણે પીછીનાં તેજ વેર્યાં હશે ?
ધેનુઓ આંચળમાં દૂધ ભરી નીકળી
વૃક્ષોને વાણી કાણે દીધી હશે ?
વેળા-વિનાનાં પૂર નદીઓમાં ભમટયાં
ધરતીએ સંજીવની પીધી હશે ?

આચેરી કુંજતાણી કોકિલા એકલી
એકલી કરી તે કેમ આવી હશે ?
ઉજ્જડ વેરાનના આ એકલિયા ખંડમાં
પરિભલના પ્રાણુ ક્યાંથી લાવી હશે ?

[અશોકા નીકળે છે. ચાકી ગઈ હોય તેમ
તે ધીમે ધીમે ચાલે છે.

અશોકા (ગોવાલણુને) : બીમી રહે બહેન,
બીમી રહે.

ગોવાલણુ (અટકી) : કાને, મને કહો છો ?

અશોકા : હા, બહેન, હા. અહીંથી શોકનગર
કેટલું દૂર હશે ?

ગોવાલણુ : તમે બીમાં છો એ કહી તમને
સીધેસીધી શોકનગરમાં લઈ જશે. વચ્ચે હરિયાળાં

મેદાનો આવશે, પાણીથી છલકાતી નદીઓ આવશે, બોક્સાં ઝાડવાં આવશે, ગાતાં ઝરણાં આવશે.

અશોકા : આતું તો બધે જ હોય છે. હું ન્યાં ન્યાં ગઈ છું ત્યાં ત્યાં મેં તમે કશું તેવું બધું જોયું છે : આમાં નવાઈ પામવા જેવું શું છે ?

[ગોવાલજી એને ટગર ટગર જોઈ રહે છે—આશ્ચર્યથી.

ગોવાલજી : તમે ક્યાંથી આવો છો બહેન ?

અશોકા : પૂર્વ તરફથી. ત્યાં તો આતું બધું જ છે. ગાયો વાસણ ઉપર ઊભી રહે છે ને વાસણ દૂધથી ભરાઈ બસ છે. ખેતર માટે પાણી ભેંપીએ ત્યારે અમે નીચે ઊતરેલાં વાદળાં નિચોવી લઈએ છીએ. ઝાઝ પૂરનાં પાકેલાં ફળો માનવીનો પગનેચાર થાય છે ને ખરી પડે છે—આતું આતું તો ત્યાં બાકું છે.

ગોવાલજી : હાથ, તો તો કીક પહેલાં આતું અહીં નહોતું.

અશોકા : પહેલાં અહીં શું હતું ?

ગોવાલજી : નદીઓમાં પાણી નહોતાં. જ્યો ઉંબણીની જેમ પડ્યાં હતાં. શોકનગરના રાજાઓ ઊભા લાગતા.

અશોકા : અને તમારાં શોકરાણી.

ગોવાલજી (વચ્ચે) : ધીમેથી બોલો, ધીમેથી બોલો. શોકરાણીનું નામ લેવાની અહીં જડ—એતન સૌને મના છે.

અશોકા : આતું શા માટે ? શુ શોકરાણીનો સ્વભાવ ધણો દુર છે ?

ગોવાલજી : સ્વભાવ તો મોં ઉપરથી વરતાય ને કાં વરતાય વાણી ઉપરથી. એમણે વર્ષો થયાં કાર્કતે મોં ખતાવ્યું નથી, ને બોલતાં તો અમે કદી સાંભળ્યાં જ નથી. એમના મનમાં એવી શંકા ભરાઈ બેઠી છે કે (આમતેમ જોઈ) પૃથ્વી પર અવતરેલી પ્રત્યેક રૂપાળી કન્યા એ ઈશ્વરનો કાપ છે : આવી ધૃત્યાથી અનેક કન્યાઓને એણે દૂર દૂરના કાઈ વનમાં કેદ કરી રાખી છે.

અશોકા : હવે સમજાયું. હું પણ એ કેદખાના-માંથી જ આવું છું બહેન !

ગોવાલજી (ગભરાઈને) : હે ? એવ મા ! તમે નાસી છૂટો બહેન, હમણાં તમને શોકનગરની સ્થાન-વચ્ચારી અનુચરિકાઓ પકડી લેશે.

અશોકા : હું એની જ રાહ જોઈ છું. શોકરાણીને નજરાનજર બોવાતું સફલાઅ એમ સહેલાઈથી મળી જતું હોય તો હું શા માટે બીજા કોઈની એકિયાળી થઈ ?

ગોવાલજી (જતાં) : એ તો તમે જાણો. હું તો હવે અહીં નહિ રોકાઉં. જુઓને, દૂર કોઈનાં બાલાં દેખાયાં !

[ગોવાલજી જતી રહે છે. શોકીવારમાં ચાર રાત્રસત્તજ ઓઝો આવીને અશોકાને ઘેરી લે છે.

અશોકા : હું તમારી જ રાહ જોતી હતી, ચાલો. (ગાય છે.)

(ગીત)

અણબોલ્યાં તમે બોલો કાંઈ
આથાલીનાં આવજો આંહીં.

આજે વીતી ગયા વાચરા' બિન,
ધરતીનાં થયાં અંતર બીનાં
નેવલોને નવરાવજો કાંઈ
આથાલીનાં આવજો આંહીં.

ઠાલતી ડાળીએ હીંચકા 'ખાતાં
માળે પડ્યાં પડ્યાં પંખીઓ ગાતાં
વીજળીએ હીંચકાવજો કાંઈ
આથાલીનાં આવજો આંહીં.

પંખાળે ગાવડી વાછરું એતું
ગોદે લીએ નલ વાદળપેત,
એતું અનેકમાં ઊગજો કાંઈ
આથાલીનાં આવજો કાંઈ

[પેલી પ્રતિહારીઓ અશોકાને પકડીને લઈ જાય છે.

પાંચમીવાર

[ચારેકાર અંધારું. માત્ર જાંચું સિદાસન, ઉપર બેઠેલી શોકરાણી અને સિદાસનનાં પગથિયાં પાસે ઘૂંટણિયે પડીને બેઠેલી અશોકા-આટલું જ દેખાય છે. શોકરાણીનું આખું અંગ કાળાં વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલું છે.

શોકરાણી (સિદાસન પરથી નીચે ઊતરી, અશોકાની નજીક આવી) : અશોકા, બહેન, જાંચું જો. મેં તો તને અહીં દર્શન માટે મોકલાવી છે-ન્યાય આપવા નહિ.

અશોકા : કેનાં દર્શન માટે મા ? હું તો અહીં બંદીવાન થઈને આવી છું.

શોકરાણી : તારાં દર્શન માટે. તારાં દર્શન કરી આજે હું ધન્ય થઈ છું. શોકનગરના આનંદ-ઉત્સવથી હું સાવ અભણી નથી. વહેલી સવારે આશીર્વાલવનાં પાન નમ્યાં ને ઝાકળખિંદુઓ ખરી પર્જા ત્યારે જ મેં જાણ્યું હતું કે કોઈ ધન્ય આત્માના આગમન અર્થે પ્રકૃતિ મોતીના ચોક પૂરી રહી છે.

અશોકા : હું તો બંદીવાન છું. મારા જેવી ખીજ અનેક બહેનો બંદીવાન થઈને પડી છે, અને તેમણે નામ સાંભળીને તો ઝડતી ધૂળ પથ્થુ સાંત થઈ જાય છે. ખીજ પથ્થુ અનેક વાતો—

શોકરાણી (વચ્ચે) : હું બધું જાણું છું અશોકા. મેં કોઈને બંદીવાન બનાવ્યાં નથી, એ તો સૌ કુલખાનાં બંદીજનો છે. એમનાં રૂપની ઈર્ષ્યાથી બળીજળીને મેં એમને કેદ કરી રાખ્યાં નથી, પોતાનાં રૂપમાં જ. એ તો સૌ બંદીવાન થઈને પર્જા છે. માણસમાં રૂપ હોય ને ખીજું કશું ન હોય તો ચાલે એવી માન્યતાવાળાં એ સંકુચિત મનોદશાનાં છવ છે.

અશોકા : પણ તમારી ઈર્ષ્યા—!

શોકરાણી : હા, ઈર્ષ્યા મને હતી ને તે મારા પોતાના જ રૂપની. એટલા માટે તો હું મેં ઢાંકીને ક્યાં કડું છું. જો, (મો. આડેથી વસ્ત્ર ખસેડે છે. તે અત્યંત રૂપાળું મોં જોઈ અશોકા ચમકે છે,) લોકો

મારું મોં જોઈ રહેતાં ને વાણી સાંભળતાં નહિ, એટલા માટે મેં મોં છુપાવ્યું ને નાની બળીમાંથી પ્રવેશતો બહારનો પ્રકાશ જેટલો ભન્ય લાગે એટલો ધરના દીવાનો લાગતો નથી, એ માટે મેં તને દૂર દૂરથી અહીં તમાવી. તારા આગમનનું આશ્ચર્ય તો તે નજરે જોયું હશે.

અશોકા : એ તો હું કગલે ને પગલે જોઈ આવી છું, જે કોઈ સાચું મળતું તે કહેતું, ‘અમારે ત્યાં પહેલાં કશું નહોતું—નદીઓ નહોતી, ઝરણાં નહોતાં, ખેતરમાં ઊગેલા મોલ એમ ને એમ. સુકાઈ જતા. ઝાડ ઉપર પાન નહોતાં, પંખીઓના કંકમાં અવાજ નહોતા—બધે ઉજ્જડ હતું. આ નગરના કરતાં તો વગેરે વધારે સુંદર હોય છે.

શોકરાણી : જે હતું તે બધું ક્યાં ચાલ્યું ગયું ?

અશોકા : લોકો તો કહે છે કે હું અહીં આવી ત્યારથી અચાનક આ બધો ફેરફાર થઈ ગયો. (હસે છે). રાણીજી, હું બહુગરણી તો નથી !

શોકરાણી : અત્યારે છે તે જ પ્રમાણે વર્ષોથી ચાલ્યું આવે છે. લંકામાં સોનું શોધવા જનારાને ધરતું આંગણું તપાસવાની વેળાં ક્યાં હોય છે ? બહારની દુનિયા અહીં કરતાં વધારે સમૃદ્ધ છે—સુંદર છે—એમ માનનારાંનાં હૃદય ખૂબ સંકુચિત હોય છે.

[અશોકા કંઈક વિચારમગ્ન દેખાય છે.

અશોકા (જરાવાર પછી) : શું કહ્યું ? ધરતું આંગણું ? હા, હા; એ તો સાવ સાચું છે. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં મને મોરનાં કેટલાંક પીંજાં મળ્યાં ને મારા સરોવરમાં તરતા હસેા મને યાદ આવ્યા. ભૂતકાળની કેટલીક બહુમૂલ્ય સ્મૃતિઓને વર્તમાનની એકાદ ટેસ જગાડી જાય છે. આ સિદાસન, ચિત્રાકિત દીવાલો, આરામાસનો પાછળથી મને કમળની તાજ અત્યંત શીતલ અને મધુર એવી સુગંધી આત્મા કરે છે. મને અત્યારે ધણું સાંભરે છે રાણીજી !

[નેપથ્યમાંથી કોઈનું ગીત સંભળાય છે.

(ગીત)

આ બધન, બધનના છાયા,
અહીં ને અહીં ગાને અટવાય ?
હર પડી મારી સ્વપ્નલોભકા
ત્યા તે કેમ જવાય ?
ચૂપ રહ્યા ઠંઠણ શું જોલે ?
બાધ્યા છદ નૃપુર શે જોલે ?
વિગ્ન મારજે શે મારાથી
એકલકુ અથડાય ?
આ અધારી શબ્દ વિનાની
ધરતી કા હરણાય ?

[એ કન્યા પ્રવેશે કે એની આખે પાટા
બાધ્યા કે પવનથી પણ ભય પામતી હોય
તેમ ચારકાગ જેતી જેતી તે ચાલહીઓ
જેઠે અથડાય છે

કન્યા (નિરાશ ચર્ચ) એ પ્રશ્ન : કયા
આવી છુ ?

[અશોક અને શોકરાણી એને સાક્ષર
જર્મ રહે છે

શોકરાણી (નજીક આવી) તુ કાણ કે
બહેન ?

કન્યા માર્ક તો છુ પણ તમે મને જોઈ
રહો છો ? અડી રહો છો ?

અશોક તુ એવુ શું મોને છે મહેન ? આખો
હોર એ તો બધું જોઈ રહે હાથ હોય તો અડી રહે

કન્યા મારે તો આ મોપે નથી ને અગ પણ
નથી હું તો પવનને સપાટે અહીં સુધી આવી છુ
પવન હજી કાણ જાણે કેડેને કેડે મને લઈ જશે એ
મીકે હું કસક મતાસાની જગા શોધી રહી છુ
શતદલમ્બલની સુગંધી છુ બહેન !

શોકરાણી શતદલમ્બલની સુગંધી ?

અશોક કમળો આ પ્રદેશ નથી એ તો
ફેલાસના ચરણ આગળ વહેતી લાગીરથીની જાતી

ઉપર જોધ્યા કરે કે તું મોને દુધી અહીં સુધી
થા માટે આવી નહેન ?

કન્યા કમળના પ્યાડ ઉપાડીને નાસી જૂલેલી
અરોકાને ગોધરા નીચી છુ હું ફોડેલે જેમની
જઈ છુ ને પવનને કેને આગળ ધકેલાતી રહુ છુ
હું આમ નિગાધાગતી જેમ ધકેરાઈ છુ એટલે મારી
પાછળ ફૂલો પાડપાડા હસી પડે છે

અશોક ફૂલો હસી પડે છે ?

કન્યા હસી પડેજ ને, એ માર્ક કમળો નથી
હોતા કે ન હસી પડે એ ફૂલો તો હોય છે
આવળના, કેતકીનાં અથવા કરેણના મને સમજવાનું
એનું મણુ નહિ.

[શોકરાણી નજીક આવે છે,

શોકરાણી બહેન, અશોક તને મને તો હું
એને જોગમે ખરી ?

કન્યા સ્પર્શથી ઓગળુ, શબ્દથી નહિ.

શોકરાણી સ્પર્શથી શા માટે ? શબ્દથી કેમ
નહિ ?

કન્યા શબ્દો તો જામની કાળની કારીગરી છે
એ તો બનાવવી પણ થઈ શકે, પણ સ્પર્શથી એમ
બનવું અશક્ય અને અશોભનો સ્પર્શ તો અદ્વિત
છે મા ! માતા જે રીતે હાથ ફેરવે છે તે બાળક
જીવે છે, સિત્તિનું પહેલું મિથુ જે રીતે ધરતીના
આસને તાંગળી આપે છે એવીજ રીતે અશોક મને
એના આસના સમારી લે છે એનો સ્પર્શ ચાલુ છે
ત્યારે હું માત્ર સુગંધી નથી રહેતી-સુગંધીનું શરીર
બની જઈ છુ

અશોક (ધેનમા હોય તેમ) એ મારી
સહિર !

કન્યા (સાક્ષર ઉત્કળથી) કાણ અગોષ્ટ !

[તેને પ્રસન્નતાપૂર્વક બોલે છે શોકરાણી
આનંદ પામે છે

શોકરાણી એક કમળ, બીજી એની સુગંધી !

અશોક (કરારતી) હવે અમને રાત આપો
ગણીજી, મારો કુલપરિવાર મારી રાહ જોતો હશે

શોકરાણી : ક્યાં જવું છે તારે અશોકા ?

અશોકા : સાં જ, પેલા કમળના વનમાં-જ્યાંથી હું આવી છું. અનેક દિવસો યયા હું નીકળી છું, હજી પંથ કાપવો થયો આજી છે. કોણ મને કંઈ પહોંચીશ !

શોકરાણી : તારે વધારે પંથ હવે નહિ કાપવો પડે અશોકા ! તું અત્યારે કમળના વનમાં જ જોતી છે. બહેન, આંખો બંધ કર, હું તને તારું વન બતાવું.

[અશોકા બેઠે હાથે આંખો દાબે છે ને આંખો રાગમહેલ વનમાં ફેરવાઈ જાય છે. પેલી કન્યા અને શોકરાણી પણ અલોપ યાય છે. એ આંખો ઉઘાડીને બધું આશ્ચર્યથી જોઈ રહે છે. જ્યાંથી તે આવી હતી તે જ પેલું શતદલકમળ, નમેલી ડાળ અને ટિંગાતી ફૂલવેલીઓ. આભુઆભુથી એનો ફૂલપરિવાર નાચતો-ગાતો પ્રવેશે છે. અશોકા, શતદલની વચ્ચે જઈને જોતી રહે છે.

ફૂલબાળાઓ

(ગીત)

નિત્ય આવી આવી ભલે આવે વસંત.

સપનાં સમીર મહીં નરતંતાં આવતાં,
પહેરી પતંગિયાંતી પાંખો રે લોલ;
ધરતીને આલ કાંઈ નમી નમી પૂછતો
આંખોમાં ચૂંથીને આંખો રે લોલ.

અમૃતની વાદળીઓ વન વન વસંત,
નિત્ય આવી આવી ભલે આવે વસંત.

ભમરીના શુંજનથી ભરમાતી પોયણી
આથે અદકેરું કુંકે ઝાંખે રે લોલ;
મંજરીઓ વાયુની વીંઝણીઓ નાખતી
પાંદડીઓ અંગ એનાં ઢાંકે રે લોલ.
જોને જાણેરી ડાળે કેસૂડાં મરકંત
નિત્ય આવી આવી ભલે આવે વસંત.

અશોકા

સપનાંની પાંપણે ચડીને પેલી પોયણી
નીરખતી દર દરના દેશ;
એણે ઉનાળાની તપતી હથેળીએ
હીંધા'તો વર્ષાનો વેશ
વાસંતીએ હીંધા'તો વર્ષાનો વેશ.

ફૂલબાળાઓ

સુરભિએ જેના પમરાવ્યા'તા પંથ
નિત્ય આવી આવી ભલે આવે વસંત

[અશોકા શતદલમાં સમાઈ જાય છે.
દરમિયાન ગીત તો ગવાતું જ હોય છે.

[પડદા]

ત્રણ જીવનચરિત્રો

- મહાન સુસાફરો - લે. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ ૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત - લે. ચંદ્રભાઈ કો. ભટ્ટ ૧-૪-૦
સુસ્તકા કમાલ - લે. કાન્તિલાલ શાહ ૧-૮-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. બો. ૭૩ : અમદાવાદ-પો. બો. ૯૭૮, કોટ : મુંબઈ

શું કૃષ્ણ જન્મ્યા?—વળી કેદખાને ?

(મિત્રો.)

શું કૃષ્ણ જન્મ્યા?—વળી કેદખાને ?

તિરસ્કૃતા કાળજી—કાળરાત્રિના
પૂર્વાર્ધ—અન્તે લયની ભૂતાવલો
લપાર્ધ, પૃથ્વી પર વૉદળાર્ધ,
બેડી દીસે વિકૃત ને ઝિહામણી !

નિદ્રાજડ પૃથ્વીજનો વૃથા સૂતા,
તમિસ્રમાં અંતરશાંતિ શોધતા;
છતાંય આખા દિનેના પ્રથમડા
સ્વપ્નો ચર્ચ ચિત્સરને કબોળતા.—

ત્યારે ગમ્યું કૃષ્ણ શું કેદખાનું !
ને કેદીને ઉદર જન્મવાનું !

સુધાભર્યા સુન્દર ચારુ ઈન્દુની
સુરમ્ય વિલાવશેને બનાધી ના
સુધન્ય લઈ જન્મ કલેન્દુતેજમાં
ના'તી યદા હેલ્ય રસે વસુંધરા ! !

તને ગમ્યું ના વિશ્વ વ્યોમ-ચૂળતા,
વિશિષ્ટ દીપો—ધૂપ—સૌરભોધી
સુશોભિતાગાર વિષે સ્વીકારવું
સન્માન તું જન્મતણા રસોત્સવે ?

કે જાનુના સૌમ્ય વરેણ્યભર્ગમાં,
વાતો ધીમે મંદ શુ માતરિશ્વા;
મંજુલ કલ્લોલની વર્ણતી ઝડી,
છતાં ન ત્યાં કાં અભિમુખતા ધરી ?

સુધૌધના શું મદને વિદારવા ?
કે પૂર્ણિમાની ગરિમા ઉનારવા ?
મૂઝી દઈ મોહક શ્વેત ચાંદની
શું હાંકે શોધી લીધી શ્યામ રાતની ?

ઓ જન્મ જનો ઉરમાંડી કૌતુકા
જગાવતો જગત સમસ્ત માંહે
ન કેમ તે માનવચિત્તશુદ્ધિને
ભગવાતા કૌતુક કાર્યમાં ભરે ?

(માતિની).

“નથી નથી કંઈ એવું હર્ષમાં જન્મ લીધે—”

“નથી નથી કંઈ સુનક્ષત્રમાં જન્મ ડીધે—”

“નહિ જ કુક્ષિન કેરા ઉદરે જન્મવાથી”

‘ઝટ જન્મ મહોં ચાતી પ્રાપ્ત પૂજા—મહતા”

જગજગનોને તવ હેમસૂત્યની
પ્રતીતિથી અંતરતૃપ્તિ અર્પવા,
નિરાશ થાતાં ઉર ચેતનાના
સ્ફુલ્લિગ ફૂંકી પુરુષાર્થના પથે
વળે જનો રાખી તને સમીપમાં
તેથી ગમ્યું કૃષ્ણ શું કેદખાનું !
ને કેદીને ઉદર જન્મવાનું !

‘શશિન્’ ઓઝા

એરિસ્ટોટલની કાવ્યતત્ત્વમીમાંસા

શ્રી. ધનવન્ત ઓઝા

સર્જકની જે એક સ્વરૂપની પ્રતિભા છે તે વિવેચકની પણ ખીજી સ્વરૂપની—અને પહેલાના જેટલા જ. મહત્ત્વની—પ્રતિભા છે એ સત્યનો સૌથી પ્રથમ ઉચ્ચાર યુનાની ફિલસૂફ સૉક્રેટિસે કર્યો હતો. “મહા-શયો ! સલ હકીકતની આપના સમક્ષ રજૂઆત કરતાં મને શરમ ઊપજે છે. મને જે કાવ્યો કેટલા પ્રકારનાં લાગ્યાં એ મેં તેના સર્જકો પાસે મૂક્યાં અને સવાલ કર્યો: ‘આનો અર્થ શો ?’ પણ એતાં જાપજો એવો જવાબ મને કોઈ પણ સર્જકે ન આપ્યો, અને તેમના સિવાય હાં જે લોકો હતા એમાં એક પણ ભાગ્યે જ એવી વ્યક્તિ હશે કે જે સર્જક કરતાં વધારે સ્પષ્ટ સમ્બોમાં એ કાવ્યનો અર્થ ન સમજાવી શકે.” ન્યાયાધિકારીઓ સમક્ષ સૉક્રેટિસે ઉચ્ચારેલ આ વચનો સર્જક અને વિવેચકની પ્રતિભાની ભિન્નતા રજૂ કરે છે.

વિવેચકની સ્પષ્ટ પ્રતિભા છે એટલે તો સાહિત્ય-વિવેચનની એક આવી કળા ઊભી થઈ છે અને તેના સિદ્ધાન્તો રચાયા છે. પ્રાચીનકાળમાં તો અભ્યાસના જે વિષયો હતા તેમાં વિવેચન પણ એક મહત્ત્વનો વિષય હતો. વિવેચનના સિદ્ધાન્તો જેમ પૂર્વમાં તેમ જ પશ્ચિમમાં પણ રચાયા છે. વિવેચનના ભિન્ન ભિન્ન આદર્શો એમાં રજૂ થયા છે. એ સૌ આદર્શોમાં સત્યનો અંશ તો છે જ છે.

યુરોપીય વિવેચન-સિદ્ધાન્ત-સાહિત્યમાં પ્રધાન-સ્થાને પ્લેટોનો શિષ્ય અને સિકંદરનો મહાગુરુ એરિસ્ટોટલ આવે છે. યુરોપીય સંસ્કૃતિનો એ પિતા જેમ ખીજાં ક્ષેત્રોમાં તેમ આ ક્ષેત્રમાં પણ સ્પષ્ટ વિચારણા રજૂ કરે છે. તેણે વિવેચન-મીમાંસાનું વ્યવસ્થિત પુસ્તક તો નથી લખ્યું. તેની વિવેચન-મીમાંસા આપણને ‘પોએટિક્સ’ (કાવ્યશાસ્ત્ર) નામના તેના પુસ્તકમાંથી મળે છે. પણ એ પુસ્તક

સામે જ તો વ્યાખ્યાનનોંધ જેવું લાગે છે. ‘પોએટિક્સ’માં મહાકાવ્ય, કુરુણાન્ત નાટક, સુખાન્ત નાટક અને કટાક્ષકાવ્ય—એમ ચાર વિષયોનો નિર્દેશ છે પણ વિસ્તૃત ચર્ચા તો કુરુણાન્ત નાટકની જ છે. એરિસ્ટોટલના કાળમાં સૌથી વધારે પ્રચલિત સાહિત્ય-પ્રકાર કુરુણાન્ત નાટકનો હતો એટલે જ કદાચ આ પ્રમાણે થયું હશે. પણ તેની આ એક વિસ્તૃત ચર્ચામાંથી પણ સાહિત્યના સ્વરૂપ વિષેના કેટલાયે મહત્ત્વના સિદ્ધાન્ત આપણને મળે છે. યુરોપના તો સારાણે વિવેચનસાહિત્યનું ચલુતર આ ‘પોએટિક્સ’ના પાયા ઉપર રચાયું છે.

કેટલા મર્યાદિત સાહિત્ય ઉપર એરિસ્ટોટલે પોતાની વિવેચનમીમાંસા રચી છે ? ન્યારે વિવેચન મીમાંસા મર્યાદિત સાહિત્ય ઉપર રચાય ત્યારે તેમાં દોષો આવી જવાનો ઘણો મોટો સંભવ છે અને તોયે એરિસ્ટોટલમાં એવો કાંઈ દોષ નથી આવી જતો. પ્રધાનતઃ ફિલસૂફ એવા એરિસ્ટોટલે આટલી મર્યાદિત સામગ્રીના આધારે પણ જે મંથન કર્યું તે બધા કાળને માટે ઉપયોગી એવા સિદ્ધાન્તો આપનારું નીવડ્યું છે. ‘પોએટિક્સ’માં મહદઅંશે તો કુરુણાન્ત નાટકની સમીક્ષા છે અને એ સમીક્ષામાંથી જે નિર્ણયો એરિસ્ટોટલે કર્યા છે તે તેણે અંશતઃ મહાકાવ્યને લગાડ્યા છે. પણ કુરુણાન્ત નાટકને અનુલક્ષીને રચાયેલી આ સિદ્ધાન્તરચના સમગ્ર સાહિત્યની સિદ્ધાન્ત-રચના બની ગઈ છે.

એક સવાલ આપણી સામે આવે છે—એરિસ્ટોટલ જેવા પ્રતિભામંપન્ન પુરુષે સાહિત્ય-કળાને સમગ્ર દૃષ્ટિએ સ્પર્શે એવી સિદ્ધાન્તરચના કાં ન કરી ? આ સવાલનો એક જવાબ સૂઝે છે, એરિસ્ટોટલના યુરોગામી તેના ગુરુ પ્લેટોએ કાવ્યની અવહેલના કરી હતી. તેણે કહ્યું હતું કે કાવ્ય માનવના શુદ્ધિવૈભવને

અણુજાગતી પ્રવૃત્તિ છે. કળા, પ્લોટોને મન, અનુકરણ-નું પણ અનુકરણ છે. તર્કશક્તિ-આશયિત મનુષ્યે તો વાસ્તવિકતાની મોજ કરવાની છે, તે આવા ઝીઝરા વ્યવસાયમાં ન પડે. પ્લોટોના આ મતઅનુષ્ઠાન કરવાનું કાર્ય એરિસ્ટોટલ કરવા માગતો હતો અને તેથી એ વિષયના એક પાસાને જ તે સ્પર્શી શક્યો છે એમ લાગે છે.

૫ એરિસ્ટોટલ પ્લોટોને શિષ્ય હતો અને છતાં એ થિયટિકા વચ્ચે વધારેમા વધારે જેટલો ભેદ હોઈ શકે એટલો ભેદ એ બંને વચ્ચે હતો. એકનું માનસ વૈતાનિકનું હતું અને બીજાનું તત્ત્વજ્ઞનું હતું. એરિસ્ટોટલ જીવનવિજ્ઞાનનો અભ્યાસી હતો અને પરિણામે તેનું માનસ વૈજ્ઞાનિક બની ગયું હતું. પ્લોટો ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસી હતો અને તેથી તેનું માનસ પરાશ્ચર્યાલોને વધારે પ્રમાણુમા ગ્રહણ કરતું હતું વૈજ્ઞાનિક એરિસ્ટોટલ વૈયક્તિક વસ્તુઓમાં વાસ્તવને સ્વીકારતો હતો અને તેનો વાસ્તવનો ખ્યાલ પણ વૈયક્તિક વસ્તુઓના આધાર ઉપર રચાયેલો હતો. પ્લોટો તો આદર્શવાદી હતો. અનુભવનું જગત તેને મન સાસા વાસ્તવના પડછાયારૂપ હતું. 'વસ્તુનો ખ્યાલ' (idea) વસ્તુ પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હકીકત છે એમ તે માનતો હતો. આ તાત્ત્વિક સ્વરૂપના ભેદને પરિણામે પ્લોટો અને એરિસ્ટોટલની સારીયે સિદ્ધાન્તરચનામાં વિશેષી દેખાય છે.

‘પણ કાવ્યને અને આ તત્ત્વજ્ઞાનને સંબંધ શો ? આ બધું વિષયાંતર શા માટે ?’ આવા સવાલ અહીં કાઢીના મનમાં ઊડે. સ્વાભાવિક રીતે ઊડતા આ સવાલના જવાબ પણ એટલા જ સ્વાભાવિક લાગશે. પ્લોટોને કાવ્યવિશેષ તેની ફિલસૂફીનું સીધું પરિણામ છે, તેની જ રીતે એરિસ્ટોટલનો પ્લોટોનો વિશેષ પણ તેની ફિલસૂફીનું પરિણામ છે. ‘પોએટિક્સ’માં તો ક્યાયે પ્લોટોનું નામ નથી. પ્લોટોના સિદ્ધાન્તનું એમાં ખંડન છે એમ પણ એરિસ્ટોટલે કહ્યું નથી પણ એનો તર્ક સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે તે પ્લોટોનું ખંડન કરવાનો જ પ્રયત્ન છે. કાવ્યના પ્રશ્ને નીરખવાની આ બંને ફિલસૂફીની પદ્ધતિ તેમનાં માનસ વચ્ચેનો ભેદ

તાદશ રજૂ કરે છે. પ્લોટોએ નાની વયે સારાં કાવ્યો રચ્યાં હતાં, મોટી વયે પણ તેણે સાહિત્ય-કળાની એ સાધના કરી હતી તે અફસુસ હતી. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષ્ણુ-તમ સિદ્ધાન્તો કાવ્યમય શૈલીમાં તેણે રજૂ કર્યાં હતાં અને તેણે તેણે કાવ્યનો વિરોધ કર્યો એ જગતમાંના મહાવિરોધીઓમાં એક મહાવિરોધ છે.

ત્યારે એરિસ્ટોટલમાં તો ક્યાંયે કાવ્ય નથી દેખાતું, શુદ્ધ તર્કનો આ હિમાવતી ક્યાંયે ઊર્મિદ નથી બનતો, આમ છતાં પણ તેણે કાવ્યની સજ્જ વર્ણનાત કરી છે.

પણ કલાધાર પ્લોટો કાવ્યનો વિરોધી નથી; ફિલસૂફી પ્લોટો એ વિરોધ કરે છે. વૈજ્ઞાનિક એરિસ્ટોટલ તેને જવાબ આપે છે. કાવ્યનું અસ્તિત્વ જરૂરી છે કે જિનજરૂરી એ પ્રશ્નનો એ વિચાર પણ નથી કરતો, એનું અસ્તિત્વ છે એ હકીકતનો એ સ્વીકાર કરે છે અને પછી એ કાવ્યની ઉપયોગિતાનો વિચાર કરે છે.

પણ કોઈ ખાસ વસ્તુની અર્થા કરનાર વિદ્વાન એ ફિલસૂફી હોય તો તે તદ્દન નિષ્પક્ષપાતી ન રહી શકે. અને એરિસ્ટોટલ તો ફિલસૂફી હતો, એટલું જ નહિ, પણ અતિ ચોક્કસ ફિલસૂફી હતો. પરિણામે તેની ઊપ ‘પોએટિક્સ’ ઉપર પણ પડી છે. એરિસ્ટોટલની પદ્ધતિનું એક લક્ષણ ધર્મીકરણ છે. આ લક્ષણ આપણને તેની સાહિત્યવિચારણામાં પણ દૃષ્ટિગોચર થયા વિના નથી રહેતું. તેના લાભ પણ છે અને તેની હાનિ પણ છે.

પણ ફિલસૂફી હોવાને કારણે જ એરિસ્ટોટલ તેના વિચારોમાં સ્પષ્ટ છે. અને તેના વિચારોમાં વ્યાપ્તિનું તત્ત્વ છે. તેના પુસ્તકના પહેલા જ વાક્યમાં ‘કળાને ખાતર કળા’ના સિદ્ધાન્તનું તે ખંડન કરી નાખે છે. તે કહે છે, “હું કાવ્ય-કળાની ચર્ચા કરીશ; તેના વિવિધ પ્રકારોનું હું નિરૂપણ કરીશ; પ્રત્યેક પ્રકારના કાર્યની છણવટ કરીશ; સાથે સાથે જ કાવ્યની યોગ્ય રચનાની અને તેના વિભાગો અને તે વિભાગોનાં સ્વરૂપો વિષે પણ હું રજૂઆત કરીશ.” ઉપર ઉપરથી

તો આ વાક્ય સામાન્ય પ્રસ્તાવના જેવું જ લાગે છે. પણ તેનો પ્રત્યેક વાક્ય-ખંડ અર્થભરપૂર છે. એક વૈજ્ઞાનિકની છતાંથી એરિસ્ટોટલ એમાં આખા વિષયને સ્પર્શી જાય છે. કાવ્યના સ્વરૂપને ઝોળખવા માટે આપણે માત્ર તેના ઝોળખાને જ ઝોળખીને નહિ ચલાવી શકીએ, આપણે તો તેના હાર્દને પહોંચવું જોઈએ. તેના ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરીને જ આપણે સંતોષ નહિ માની શકીએ, આપણે તેની ક્રિયાઓનું પણ અવલોકન કરવાનું રહેશે. મનુષ્યની એક સ્વાભાવિક ક્રિયા કાવ્ય-સર્જન છે, પણ આ ક્રિયા શું છે તે આપણે માત્ર તેના પૃથક્કરણથી નથી જાણી શકવાના, તેને માટે તો મનુષ્યની ખીણ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપરની અસર પણ આપણે જાણવી પડશે-સંક્ષેપમાં કહીએ તો આપણે કાવ્યની અસરને સમજવી પડશે. 'કળાને ખાતર કળા'ના સિદ્ધાન્તનો આપણે જોએ અર્થ કરીએ કે 'કળાને સમજવા માટે કોઈ બહારનું માપ નહિ ચાલે' તો તો એ સિદ્ધાન્ત કળા-વિજ્ઞાનના એક મહા-સત્ય સમો કરે. પણ જો 'કળાને ખાતર કળા'નો આપણે એવો અર્થ કરીએ કે કળા હેતુવિહીન છે, તો એ સિદ્ધાન્તનું ખંડન તરત જ થઈ શકે અને મદદગારી આ સિદ્ધાન્તનો આ ખીણ રીતે જ અર્થ થાય છે.

એરિસ્ટોટલ કહે છે કે કાવ્ય 'અનુકરણ'નો એક પ્રકાર છે. પણ 'અનુકરણ' શબ્દ અહીં તેના સામાન્ય પ્રચલિત અર્થમાં નથી વપરાયો. 'અનુકરણ' (mimesis) એટલે 'રચનાત્મક કદબંધી' એવો તેનો અહીં અર્થ છે. ✓ કાવ્ય પ્રકૃતિનું કે વારતવનું અનુકરણ છે એમ પ્રથમ પ્લેટોએ કહ્યું હતું, પણ ત્યાં તો તેણે અનુકરણ શબ્દને તેના મૂળ અર્થમાં જ યોજ્યો હતો. પ્લેટોની દૃષ્ટિએ તો પ્રતીતિનું જગત પણ એક વ્યાપક ખ્યાલરૂપ અંતિમ વાસ્તવના પડછાયારૂપ છે. એટલે કળા તો તેને મન પડછાયાનું અનુકરણ છે અને તેથી વ્યર્થ છે. એક દૃષ્ટાંત લઈએ તો આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે. એક સુતાર એક ખુરસી બનાવે છે. એ ખુરસી વાસ્તવ નથી, વાસ્તવ તો ખુરસીનો વ્યાપક ખ્યાલ છે. હવે જો કોઈ કળાકાર એ ખુરસીનું ચિત્ર દોરે અથવા

તો, તેનું કાવ્ય રમે તો તે અંતિમ વાસ્તવના અનુકરણનું પણ અનુકરણ બને. આવી પ્લેટોની દલીલ છે. પણ એરિસ્ટોટલ એ દલીલના મૂળમાં ઘા કરે છે. એરિસ્ટોટલ તેના અનુકરણના ખ્યાલને સ્પષ્ટ કરે છે. એ સવાલ કરે છે, "અનુકરણ શાનું, કેવી રીતે અને કેટલા પૂરતું થાય છે?" એટલે કે અનુકરણના એ ત્રણ દૃષ્ટિએ વિભાગ કરે છે. પ્રથમ વિભાગ અનુકરણના વાહનનો છે, બીજો અનુકરણની વસ્તુનો છે અને ત્રીજો અનુકરણની પદ્ધતિનો છે.

અનુકરણનું વાહન કાવ્યપૂરતું તો બાબા છે. હવે સાહિત્યની બાબતને માટે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના નામની યોજના થઈ શકે? તેને જો 'કાવ્ય' એવું નામ આપીએ તો સવાલ ઊભો થાય કે 'કાવ્ય'ના ખ્યાલની સાથે તાલબદ્ધતાનો ખ્યાલ આવે છે કે કેમ? એરિસ્ટોટલ કહે છે કે, તાલબદ્ધતાથી કાવ્ય નથી થઈ જતું. આ વિધાન કરીને કાવ્યનાં સાચા તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનાર પહેલો યુરોપીય વિવેચક-અને કદાચ જગતમાંયે પહેલો વિવેચક-એરિસ્ટોટલ બની જાય છે.

પછી આવે છે સવાલ અનુકરણના વસ્તુનો. પ્રતિભા મનુષ્ય એ કાવ્યમાં અનુકરણનું વસ્તુ છે એમ તો કહે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે કાવ્યનું વસ્તુ મનુષ્યની ક્રિયાઓ જ છે. તેનો અર્થ તો એમ છે કે કાવ્યનું વસ્તુ મનુષ્યસ્વભાવની પ્રક્રિયા અથવા મનુષ્યજીવનમાં બનતા બતાવે છે. હવે કાવ્ય ન્યારે મનુષ્યની રજૂઆત કરે છે ત્યારે તે તેને કયા સ્વરૂપે રજૂ કરે? એ રજૂઆતના ત્રણ શક્ય પ્રકારો છે. કો તો એ મનુષ્યને વાસ્તવમાં તે છે તેના કરતાં સારે બતાવે, કો છે તેવો જ બતાવે અને કો તો છે તેના કરતાં હીન સ્વરૂપે રજૂ કરે. વાસ્તવમાં છે તેવો જ તેને જો તે બતાવે તો તેમાં ઝાઝી મૌલિકતા આવતી નથી એવી એરિસ્ટોટલની માન્યતા હશે એટલે તેણે આ વિકલ્પનો નિર્દેશ કરીને જ તેની ચર્ચાને ત્યાં છોડી દીધી છે. આ પ્રકારનું કાવ્યનું વર્ણિકરણ કરવા પાછળ એરિસ્ટોટલનો કયો હેતુ હશે? આ બંને કાવ્ય-પ્રકાર પાછળ એક જ પ્રકારની કવિની શ્રુતિ રહેલી.

છે એમ ખતાનવાનો કદાચ એરિસ્ટોટલનો આશય હશે. એ ગમે તેમ હોય, પણ આ ઉપરથી એક વાત તો સ્પષ્ટ જ દેખાય છે કે એરિસ્ટોટલની માન્યતા અનુસાર કાવ્યનું 'અનુકરણ' વાદર-નકન તો નથી જ વાસ્તવિક જીવનમાં જેવો મનુષ્ય કે તેના કરતા વધારે સારો કે વધારે ખરાબ તેને જે પ્રવેશ મળી કરવાનો છે તો તેણે વાસ્તવનું આધાર્ય અનુકરણ નથી કરવાનું પણ કવિપ્રતિભાની કે પનાનું અનુકરણ કરવાનું કે એટલે પ્રકૃતિની સમ્પત્તાઓ વિશેની કવિની સર્જક પ્રતિભા દ્વારા જે કંપના રચાય છે તેનું અનુકરણ કવિ કરે છે અને તેથી તે માત્ર વાસ્તવની નકલ કરવાનો પ્રયત્ન થતો નથી કરતો પણ કેઈક મૌલિક અને નવું સર્જન કરે છે અહીં પ્લોટોના કાવ્ય-વિશદેશને જવાબ મળી જાય છે પ્લોટોને મન કાવ્ય એ પ્રકૃતિ અને અનુકરણને સાધતી સાકાગમાત્ર છે, એરિસ્ટોટલને મન કાવ્ય પ્રેરણામય કંપનાની લાવામાં રજૂઆત છે કંપનાની વૃત્તિ છે તો જ મૌલિકતા છે, તો જ નવન સર્જન કે એ વૃત્તિના સ્વરૂપ વિશેનું નિરૂપણ કાવ્ય-તત્ત્વ-વિચારકે કરવાનું છે અને એરિસ્ટોટલ તે કરે કે વાસ્તવિક જીવનની કંપનાનું કાર્ય તો સરલ છે, પણ વાસ્તવિકતાની સમ્પત્તાની કંપનાનું કાર્ય ઉત્તેજક છે એવી કે પના જ કાવ્યની જન્મદાત્રી અને છે.

પ્લોટોનો બીજો વિરોધ આ છે એ કહે છે કે કાવ્ય ઊર્મિઓને ઉત્તેજ છે અને એ રીતે એ માનવને વિપથગામી બનાવે છે સાચું છે કે ને કાવ્ય માત્ર ઊર્મિઉત્તેજનાનું કાર્ય કરતું હોય તો તે અનિષ્ટ છે પણ એરિસ્ટોટલનું પૃથક્કરણ બતાવે છે કે એ માત્ર એ કાર્ય કરીને જ અપ્રી નથી જતું માનવ-માનસનું વ્યતર એવું છે કે ને તે દિવાર-પન દ્વારા અથવા એવા માર્ગોએ પોતાની ઇચ્છાઓને સતોષ આપે તો તે ઇચ્છાઓને વ્યવહારમાં તૃપ્ત કરવાનો તેનો પ્રયત્ન નિર્જન બને કાવ્ય ઊર્મિને ઉત્તેજ કંપનાના ક્ષેત્રમાં તેને ને સતોષી શકે તો જીવન-વ્યવહારમાં તેનો સતોષ મેળવવાનો પ્રયત્ન એટલા પ્રમાણમાં નમળો પડે આમ કાવ્ય અનિષ્ટકારી વૃત્તિઓનું

ઊર્મિની ઉત્તેજના દ્વારા રચન કરે છે એરિસ્ટોટલ તેના રચનના આ સિદ્ધાન્ત દ્વારા પ્લોટોના વિરોધને જવાબ આપે છે અને તેને નિર્મૂળ બનાવી દે છે

જીવન માનવ, પરિસ્થિતિ ભેડે અથડાતો માનવ બને જરા આદર્શસ્વરૂપે મળી થતો પણ માનવતાના સામાન્ય લક્ષણો ધરાવતો માનવ, વિશ્વના અમાપ પરિવરોમાં મૂકાતો માનવ અને એ પરિવરોનો સામનો કરતા કે તેના નિયમોનો અનાદર કરતા ત્રાસ પામતો માનવ એ જ એરિસ્ટોટલને મન મળ્યો - અને એરિસ્ટોટલને મન બધું જ લલિતવાક્યમય કાવ્ય જ હતું-સાચો અને એકમાત્ર વિષય બની રહે છે

એરિસ્ટોટલની કાવ્યતત્ત્વમીમાસાના નિરૂપણને અતિ એમ વાત કહેવાની રહે છે એરિસ્ટોટલના નિયમો સમકાલીન ગ્રીક સાહિત્યના અભ્યાસનું પરિણામ છે જડ રીતે તેને વાગી રહેવાથી તો અનર્થ જ થાય કે આજે ને એરિસ્ટોટલ અવતાર ધરે તો એ પણ જડ રીતે તેને ન વાગી રહે આપણે તો તેના સિદ્ધાન્તોના તત્ત્વને જ પમડું ભેળંએ કાપડન નામના ઇંચાડના કવિ-વિવેચકે સાચું જ કહ્યું છે કે "It is not enough that Aristotle has said so, for Aristotle drew his models of Tragedy from Sophocles and Euripides And, if he had seen ours, might have changed his mind" (એરિસ્ટોટલને આમ કહ્યું છે એટલે પતી નથી જતું, એરિસ્ટોટલે કરુણાન્ત નાટક અગેની માહિતી સૌદાહલીસ અને યુરીપાઇડીઝમાંથી મેળવી હતી ને તેણે આપણા નાટકો જેવા હોત તો તેણે તેનાં મતનો ફેરવ્યો હોત) એરિસ્ટોટલને ને શેક્ષપિયર અને મિલ્ટન, ઘટે અને ઘટે કાળોત્સ અને ભવચૂંતિ, ગવીન્ડનાય અને ચૌ, ગાર્મી અને હોસ્મોવરડોનાં સર્જન જેવા હોત તો સુ તેણે પોતાના મતનો ન ફેરવ્યો હોત કે પણ તેણે એ મતબોના મૂળતત્ત્વો તો કદાચ જૂતકાળ જેટલા જ વર્તમાન અને ભવિષ્ય માટે પણ સાચા રહ્યા હોત

કા ગ ડો

શ્રી. ચંદુલાલ પટેલ

આ જો દિવસ પરિશ્રમ કરી કરીને શ્રમિત બનેલો હું રાતના અગિયાર વાગ્યા સુધી તો નગતો પડી રહ્યો. તનનું કહેવું હતું કે હવે મારે આરામ કરવા જોઈ જતું પણ મન જુદી દિશા ચૂસવતું હતું. કહેવું હતું કે, 'હે જીવ ! આટલા આટલા વિવિધ તરહના શોરખકારની વચ્ચે તું શે નીંદર તાણી શકીશ ?' એટલે હું નગતો જ પડ્યો હતો. દ્રામની ખડખડાટી, મોટરોનાં ભૂગળાંના બીમનાદ, સ્ત્રી-વાળાઓની પી...ઈ...કડકટી તીખી ખૂસો વગેરે પછી ધીમે ધીમે ઝાણું થવા માંડ્યું ને મન ક્ષેણ લાગ્યું, 'લે, જીધી જા હવે. સવાર સુધી કોઈ તારી ચાંતિમાં ખસેલ નહિ પહોંચારે'...તે હું જીધી ગયો. માંડું અનુમાન - ખડું પડ્યું ને ખોટું પણ પડ્યું. હું આરામ તો લઈ શક્યો પણ પરીશ્રમના પાંચ વાગ્યા સુધી જ.

વહેલી પરાંદે-પૂંધળીક-પાંદે શોર મચ્યો. ન્યારે જગતનાં માનવીઓ ને પશુપંખીઓ હજી મીઠી જાંબ લઈ રહ્યાં હતાં ત્યારે કોઈએ તીણી ચીસો પાડી વાતાવરણને મહેકાવી મૂકવાની પહેલ કરી. કાણુ હશે એ ? પુત્ર-મરણે થેલો બનેલો કો'ક પિતા હશે કે માતાના મૃત્યુ પર આંસુના અભિષેક ચઢાવતાં લાંબરતી કો'ક વાછરડી હશે ? વર્ષાના આગમનની રાહ જોતો કોઈ બધેયો હશે કે પછી પર-ગણુમાંથી દૂધવાળા હૈયાઓને લઈ ને આવતી લોકલ ટ્રેનની ચીસ હશે ?.....ના...ના, એમાંનું કંઈ જ નથી, એ દેકારો મચાવવાનું સાહસ કર્યું છે એક પક્ષીએ—એનું નામ કાગડો.

હું કોઈ નાનો નથી. અઢાવીસ વર્ષની દિવાળી-ઓના ફટકડા મેં હાથે ફોડ્યા છે. હું બીજાં સર્વ પંખીઓની રીતભાતથી પરિચિત થઈ ગયો છું, પણ આ કાગડાના વર્તનનું રહસ્ય હજી પણ હું પામી શક્યો નથી.

કોઈ સંન્યાસી પ્રાતઃસ્નાન કરતી વખતે ધૈર્ય-સ્તોત્ર ઉચ્ચારતો હોય એમ કાગડો પણ પ્રભાતે કાકારવ કરે છે; પણ એ વૈરાગી નથી, ફરેખથી ભરેલું એ એક ખડું પંખીડું છે. હું ધારું છું કે પીછાંથી મહેલાં પક્ષીઓની નાતમાંનો એ ઉત્પત્ત છે. એની બરાબરી બીજાં કોઈ પક્ષીઓ ન કરી શકે. આનંદી ને પ્રમાદી એનો સ્વભાવ જણાય છે. લાંબો વિચાર કરીએ તો આપણને એમ લાગે કે એની હસ્તી કોઈ ઉતાવળિયા પગલાનું પરિણામ નથી, સંપૂર્ણ કળાનો એ નમૂનો છે. જાંડી ગણતરીઓ પછીથી જ જાણે કેમ એનું કંચેવર ઘડાયું હોય એવી એની મહિમાવાન જિંદગી છે. એના જેવું પક્ષી કોઈ એક દિવસમાં તો ન જ બનાવી શકે.

કાગડામાં એ જાત હોય છે. એક તો જે આપણે હમેશાં બેઈએ છીએ તે ચાણુ, ને બીજી ગીરનારી. ચાણુ જાતને ગળે સહેજ સફેદાઈ પડતો રંગ હોય છે પણ ગીરનારી કાગડા તો સંપૂર્ણ કાલસા-રંગના હોય છે ને કદ પણ એમનું જરાં મોટું. શુભરાત તરફ તો કો'કવાર જ એ ગીરનારી કાગડા દેખાય છે પણ જો કાદિયાવાડ તરફ જઈએ તો એ શ્રીમાન જ આપણને ન્યારે ત્યારે સામે આવકાર આપવા મળવાના. આ જ સૈકાઓ થયા એ દુનિયામાં સ્વચ્છંદે વિહાર કરી રહેલ છે.

દરેક માણસનું રસાયણ જુદું હોય છે એટલે એમના સ્વભાવ પણ અલગ અલગ હોય છે. માણસો બનાવ્યા પછીથી વધેલું દરેક જાણું ચોડુધણું રસાયણ ભેગું કરી શ્રી બ્રહ્માએ કાગડાની જાત ઘડી હોય એમ લાગે છે. એ જુગારી છે, હલકી જીતનો વિદૂષક છે. બદ્ધસ, હરામી, અધર્મી, ચોર ને પોતાગીર એ છે. ઉત્તરપંડીનો દલાલ, હુસ્માર્મનો જ્યોત્સનાંબ વેપારી, સુધારક, લાપણુ કરનાર ને પ્રપંચી પણ છે. ખંડખોર પણ છે ને પાપોનો શોખ ખાતર

પણ ઉપયોગ કરનાર ચતુર નર પણ છે. એ ન્યારે સરેલી ચીજોને ઉદરરૂપી પીપમાં ફાલવતો હોય ત્યારે આપણને મ્યુનિસિપાલિટીના તોફાર જેવો લાગે ને તૃપ્તિદાયક કરીને ન્યારે નિરાતે કયાંક એકાંત જગ્યાએ ખેંચા હોય તો આપણને ચિંતનમાં ગરકાવ બનેલા કોઈ ફિલસૂફ જેવો જણાય. આ બધાં ચિત્રવિચિત્ર લક્ષણો-કુલક્ષણોને જેવો શંભુમેળો કાગડૂંની નસિના મહામુલા શરીરને કેન્દ્રસ્થાન બનાવી ભરાયો છે તેવો મેળો-તેટલી ભાત-તો કુંભના મેળામાં પણ કંપ્તવી અશક્ય છે.

ફિકર શી તીજ છે એનો એને ખ્યાલ નથી. દુઃખ ને દર્દ શી બક્ષા છે એની એને ખબર નથી. તિરસ્કાર જેવી વસ્તુને એ એળખતો નથી ને એટલે તો એની નિદ્રાની આરામ ને સુખની એક ઘેંધાટ-ભરી ભૂમિ બની ગઈ છે. એ દર્દ માંડગાંથી રિઆઈ ને મરતો નથી પણ એની લાંબી નિદ્રાગીને અતિ આપતું મૃત્યુ હમેશાં આકર્ષિતક હોય છે.

કાલા ભરવાની એની રીત, રિખગની માફક ફૂદકા લગાવવાની ટેવ, ગર્વિત મહારથી જેવી એની ઘટા અને કોઈ પણ વસ્તુ તરફ સહેજ ત્રાંસી ડોક રાખીને જોવાનો એનો અભિનય—આટલી વાતો ઉપર હું ખુશ છું. એ હમેશાં એક આંખથી જ જુએ છે, જે બાજુ જોતું હોય એ બાજુની આંખનો જ એ ઉપયોગ કરે છે.

એ ન્યારે જમતો હોય ત્યારે ઘેંધાટ કરવા સિવાય એને બીજી કોઈ સંસ્કૃતિ જ નથી. આજો દિવસ 'કા...કા'નું રટણ ક્યાં કરતુ એ જ એની નિદ્રાગતિ ખેવ જણાય છે. એ રટણમાં કોણ જાણે શીયે મોહિની ને શાયે રહસ્યો ભયાં હશે ? કેટ-કેટલી બિચ્છવાણી એમાંથી બહાર નીકળતી હશે ?

હસતા રમતા આપણા એ કાકાનંદિ ક્યારેય નંવરા નથી પડતા-કંઈ ને કંઈ એ કરતા જ હોય. કાં તો જોસમાં આવી આડીઅવળી ડોક ફલાવ્યા કરે, કાં તો કોઈ પણ વસ્તુ પડી હોય તો એને લઈને

ઊડી જાય ને થોડે દૂર જઈને ફેંકી દે, કોઈ મંદી-કાહેલી મીઠા દેખાય તો જાનજાની સવારી પહેલી ત્યાં બપોરે. મંદકીનો એ આશક છે. પાછો એ એકસો ત્યાં મિજાની નદિ ઉઠારે; પહેલાં તો એ 'કા...કા' ના ધુલદ સૂરથી બાંગ પોકારશે, એનો અવાજ સાંભળી બીજા બેચાર કાગડા બેગા થશે ને પછી ન્યાકૂત ઊડશે. ખાતાં ખાતાં લડી પૂણ મરો ને જે જગ્યાએ હશે એ ચાંચમાં પેલી વસ્તુ ઉપાડી ભાંગશે ને બીજા એની પાછળ પડશે.

એ જોડા હોય એની આસપાસ જે દર્દ બનતું હોય તે સધળું એના ખ્યાલમાં અચૂક હોવાનું ને દરેકની બાબતમાં એ ચમુક મત તાબડતોળ આધ-વાતો-ખાસ કરીને જે વાતમાં એને જરાય લાગતું વળગતું ન હોય એવી બાબતમાં. અને એનો સત સાલસ નહિ હોય પણ હમેશાં બધું, તોફાની ને ખોટા હશે. પુરુષોથી એ ગભરાતો નથી ને સ્ત્રીઓની હાજરી એને શરમાવતી નથી. પણ, પછી મા મનુષ્ય-કોઈના પણ સાનિધ્યમાં, કોઈ પણ વખતે, કયાંય પણ એ ગર્વોન્મત ગજરાજની અદાથી બેસી શકે છે. ગામડાંઓમાં એમનું સિદ્ધાસન બેસતી પીક છે.

ન્યારે હું ગલેરીને એક છેડે આરામખુરસીમાં પછો પછો જાણું વાંચતો હોઉં છું ત્યારે એને બીજે છેડે આવીને એ મહાશય બેઠા જ હોય, સાથે કોઈ મિત્રને પણ લાગ્યા હોય ને બંને જણા ત્યાં બેઠા બેઠા મારા વિષે વાતો કરી રહ્યા હોય ! પછી ધીમે ધીમે મારી એકદમ નજીક આવી જાય, ત્યાં બેશરમ રીતે બેસીને એ મારાં કપડાં, વાળ, મોં, ચારિત્ર્ય, અને હું આ મકાનમાં કેમ રહેવા આવ્યો ? હું શું કરું છું ને અત્યાર સુધીમાં હું મરી કેમ ન ગયો ? ને હું મરી જશિ પછી જે લોકો આ મકાનમાં રહેવા આવશે એ ક્યારે મરી જશે ? વગેરેની તીણા અવાજે એમની 'કાક' બાવામાં ચર્ચા કરવા મંડી પડે. આખરે કંટાળી મારે જ એમને ઊઠાડી મેલવા પડે. થોડીવાર ત્યાં જ હવામાં ગોળાકારે ઊડી, મસ્કરી-મદાસ કરતાં દોગાઈમુદિત અદ્વૈતાસ્યથી એ ફરીથી

ગેલેરીના કૂંડા ઉપર બેસી જાય તે પાછા મારી વાતો કરવા લાગે...રાજકુલ, બાળકુલ, સ્ત્રીકુલ ગેલેરીની વાતો કરનારાઓએ આ કાળકુળની પથ્થુ નોંધ લેવી ઘટે.

જ્યારે કંઈ પથ્થુ ખાવાનું આપણી પાસે હોય ત્યારે આપણા નિકટના સંબંધીની માફક એ મહાશય બારીના બારણા ઉપર બેઠા બેઠા રહસ્યવારી નજરે આપણને નેરું રહે. એની વર્તણૂક તરફ આંખ આડા કાન કરી ને આપણે જરાક આધા-પાછા ચર્ચાએ તો ખાવાની ચીજ ઉપર આવીને એ હળવેકથી બેસી જાય. ભોજનની ઉપર પૂછી તાબડોતોબ વૂટી પડવાને બદલે પહેલા એ આપણી તરફ જુએ-એ જાણવા માટે કે આપણા મનમાં કંઈ દગો તો નથી ને ?

એ જ્યારે પોતાને પૂર્ણ સલામત માને ત્યારે ખાલપદાયમાં ચંચુપાત કરે, ચોક્કસ 'હુસ, હુસ' કરતાં ગળામાં ભરી પછી એ બીકનો માર્ગો ઊડીને બારણા પર બેસી જાય: 'આવ-તેવું' જોઈ' એ કહે.

વતને મથાર્ય રીતે અનુસરતાં એ તમારા જ ભોજનનો એની ચાંચે ચોટલો એકવાડ તમારા જ ઘરની આસ-માનીરંગી બારીના બારણા પર ધસીને લૂછી નાખે તે પછી 'કાઉ' કરતો મગકથી તમારા તરફ જુએ-જાણે કહેતો ન હોય કે; 'કેમ...કેવી લહેર આવી, હેં!'

હિંદુસ્તાનમાં એમની સંખ્યા અસંખ્ય છે, ને ધોંધાટ તેના પ્રમાણમાં.

હે કાકઝમિ ! તમારું રૂપ-લાવણ્ય, તમારું બુદ્ધિ-ચાતુર્ય, તમારું નાસ્તિક આચરણું ને તમારું કંઠ-માધુર્ય તમને જ મુખ્યારક હો ! તમારી જોતમાં તમે જ ઉત્તાદ બની રહો મહાનુભાવ !...અમે તો પામર ઈન્સાન : આપનાં બહુરંગી ને બહુરૂપી કળા-કૌશલ્યને ન પહેંચી વળીએ. આપ આ દાસ પર કૃપા કરો, દેશ આગળથી ને જરા છેટે જતા રહો ને મૂંઝા રહો તો હું મારી અધૂરી નીંદર પૂરી કરી લઉં.

દક્ષિણની મુંસાફરી

(ભોગ લખી)

મિત્ર બાળ,

રેશમનાં કપડાં જેમ જેમ જૂનાં યાય છે તેમ તેમ નખળાં પડે છે, પણ તેમને અંગકાટ વધે છે. મુસાફરીનાં સ્મરણનું પણ એમ જ થાય છે. સ્મરણો જેટલાં જૂનાં તેટલો તેમાં અંબુતરસ વધારે અને વિગતો ઓછી. આ દોષમાંથી બચી જવા માટે મુસાફરીની સમજાઓ તને ઝટ મોકલવાનું મન યાય છે. પણ રેલવેની મુસાફરી એટલે ચક્કં ભ્રમતિ મસ્તકે !

એકવાર એક અંગ્રેજ, એક રકોચમેન અને બાધો આયરિશમેન ક્રાંસમાં મુસાફરી કરતાં હતાં. ક્રાંસની ટ્રેનો બહુ ધીમી ચાલે છે એવી ત્રણેની ફરિયાદ હતી. અંગ્રેજ કહે, 'ઈન્ડિયાની ટ્રેનો એટલી નેરથી ચાલે છે કે એક એક ફ્લોગને આંતરે દાટલા તારના થાંભલા પાસેપાસે આવી એનું જ એક મોઢું જંગમ થઈ જાય છે.' રકોચમેન કહે, 'એટલું જ ? અંગ્રેજો સાં એકવાર એકરેશમાં બેસીને હું જતો હતો ત્યારે એક પછી એક ગામડાંઓ

સ્ટેલીન-એના વિરોધીની નજરે

[ટ્રોટ્સ્કી તો આજે આ પૃથ્વી ઉપર નથી પરંતુ રશિયાની સ્ટેલીન દ્વારા અમલમાં આવતી રાજનીતિ સામે એને પ્રચલિત વિરોધ હતો તે વિરોધનું જળ દુનિયામાં આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જર્મની અને રશિયાના અનાકમણના કારારો પછી પોલાંકનું પતન અને તેના પડેલા ભાગલા વખતે ટ્રોટ્સ્કીએ સ્ટેલીનના જીવન વિશે એક લેખ લખેલો તે અહીં રજૂ કરીએ છીએ. આ લેખ વિરોધની દૃષ્ટિએ લખાયેલો છે છતાં આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ અને સ્ટેલીનના વ્યક્તિત્વને સમજવામાં સદાયક થશે. -તત્રી]

ઈ. સ. ૧૯૧૩માં વિષેનાની હોટેલમાં હું અને મારો દેશવત્તાનો સાથીદાર ચાના ટેબલ પાસે બેઠા બેઠા રશિયાની વાતો કરતા હતા ત્યાં ઘડી માર્યા વિના કે આવવાની રત્ન લીધા સિવાય એક માણસ દાખલ થયો. હું એને ઓળખતો નહોતો પણ મારો મિત્ર એને ઓળખતો હોય એવું જણાયું એના હાથમાં ખાલી ખાસો હતો એ મારા મિત્ર તરફ જોયો કરીને બધે હોડોથી જ કાઢી ઉઠ્યાર એણે ક્યો. એનો ભાવ નમસ્કાર જેવો થતો હતો, અને સીધો જ એ ચાના ટેબલ પર પહોંચી ગયો. ત્યાંથી ખાલામાં ચા ભરીને આવ્યો હતો એવો જ બોલ્યા વિના ચાલી ગયો. મારા મિત્રે ઓળખાણ પાડી કે એ માણસ કેકેસસનો હતો. હમણાં જ વિષેનાની 'સેટલ કમિટી' એક બોલ્શેવિક 'માં દાખલ થયો હતો ને ચોડા સમયમાં જ એ વધુ આગળ આવવાનો છે. એનું એકાએક આવવું અને જતું, એની વિચિત્ર રીતભાત, મૌનથી જ મળવાનું સ્થિતિ બતાવવું અને ચહેરા પરની ઉદાસીનતાએ મારા પર બહુ જીડી અસર કરી. ત્યાર-બાદ બે માસ પછી બોલ્શેવિક મેગેઝીનમાં દેશના પ્રત્યેક વિષે એક લેખ 'માં લખ્યો. તેમાં સ્ટેલીનની સહી હતી. એ લેખે મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું એનું કારણ તેમાં ટેકેકાણે તદ્દન મૌલિક વિચારો અને સચોટ ચોજનાના અંશકારો જણાતા હતા. ધણાં વર્ષો પછી મને ખબર પડી કે એ લેખ પાછળ સેલીનની પ્રેરણા હતી, છતાં પણ એ વખતે હું માની નહિ શકેલો કે આવો રીતભાત વિનાનો માણસ ચાર વરસ પછી સોવિયેટ સરકારનો, મુખ્ય માણસ બનશે. એ કહી

સખાઓમાં બોલતો નહિ અને હાજરી પણ આપે નહિ, પરંતુ સેલીનના તત્રીપણા નીચે મુજબ 'પ્રવાદ'માં પોતાની સહીથી ધણીવાર લેખો લખે. જ્યારે સ્ટેલીન સોવિયેટ સરકારનો સભ્ય બને ત્યારે પ્રજા કે પાર્ટીના માણસોને એની પિતૃ ન હતી. બોલ્શેવિક પાર્ટીને સભ્ય હોઈ એની પરી શેડી સત્તા હતી, પરંતુ એની લાગણ્ય બહુ જ ઓછી હતી ને તેથી ખાસ પ્રકારમાં એને લઘુમતી જ ગણી કુક્ષમ આપવાની એને સત્તા નહોતી અને ચર્ચક યુવાનોને સમજાવવાની શક્તિ નહોતી એટલે જોઈ વાર એ કંટાળી જતો અને સજા છોડી નાખી જોઈ કાઢી શોધે તો જરૂર પડતું નહિ. ચર્ચકમાં તો જરૂર એની રાહ જોઈને બેસી રહેતી, પણ પછી વિખેર જવાની પદ્ધતિ પડી ગઈ. પેટ્રોકોવસ્કી સેલીને વફાદાર માણસ હતો. આવી રીતે જ્યારે સેલી નાસી જતો ત્યારે પેટ્રોકોવસ્કી સેલીનની કચેરી બેસતો અને સેલીન જ્યારે સ્ટેલીનને બોલાવવા બેઠે કરતો ત્યારે એ જઈને હાજર થતો. પણ કેટલીક સેલીન-સ્ટેલીનને બોલાવવાનો જ આમલ રાજ ત્યારે પેટ્રોકોવસ્કીનો રખડો રખડીને દમ નીકળી જાય એક વખત તો એ એક ખલાસીના રસોડાના પાં પર પજો હોકકી પીતો મળેલો. આ રીતે ખજાંદા રસોડાના ખૂણામાં પજા પડ્યા હુમાકા કાઢે કિરસો એના સ્વભાવનું. દર્શન કરાવે છે એ સ્વભાવનું ખાસ લક્ષણ એની સત્તા મારી જાય અને એથી વિરોધક એની બુદ્ધિની કચલ છે એ રસોડામાં પાઈપ ફૂટેલો-જોઈએ ત્યારે ખબર પડે

છે. એ અર્થમાં થયેલી એની દુઃખદ હાર વિષે એને કંઈ રીતે આ બધા સામે ટકવું એ વિષે જ વિચાર કરતો હશે.

કેકિસસ પાસે ટીફ્લીસ શહેરની બાબુના ગારી નામના ગામડામાં એનો જન્મ થયો હતો. તેનું બાળપણનું નામ સોસો હતું. એની મા પારકો દળણું-પાણી કરીને ધર ચલાવતી. એનો પિતા મોટો દારૂડિયો હતો એટલે જે કાંઈ 'કમાતો' તે એમાં જ અર્થાઈ જતું. તેની મા પ્રેતેની ધાતકી વર્તણૂક અને બાળકો પ્રત્યેની મારફટને લીધે સોસો પોતાના પિતાને ધિક્કારવા લાગ્યો. એ દુઃખને લીધે એના દિલમાં માનવમત અને પ્રભુ માટે પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો.

સોસોને એનો પિતા મોચી બનાવવા માગતો હતો, ત્યારે એની મા મહેત્વાકંક્ષી હતી તેથી એ એને પાદરી બનાવવા ઇચ્છતી હતી, તેથી અગિયાર વરસની ઉંમરે એને ધાર્મિક શાળામાં દાખલ કર્યો. ત્યાં એણે પહેલવહેલી રશિયન ભાષા સાંભળી. એના ધર્મમાં મોટે ભાગે પાદરીનાં, અમલદારનાં અને શહેરીઓનાં બાળકો હતાં તેથી સોસોને મોચીના પુત્ર તરીકે એ બધા વચ્ચે રહેવામાં નાનપણ લાગતી હતી અને તેથી જ એને નાનપણમાં ધનિકો પ્રત્યે દિલમાં તિરસ્કાર ઊઘ્યો. ત્યાંથી એને ટીફ્લીસની પાઠશાળામાં મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાંનાં એનાં પાંચ વરસો બહુ જ ખરાબ ગયાં. ત્યાં ખોરાક બહુ ઓછો મળતો ને બદલામાં ચર્ચમાં વારંવાર જઈને ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવી પડતી. શિક્ષણમાં તો મોટે ભાગે શિક્ષા જ ચાલતી કરવી પડતી. લાંબા વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ બળવાખોર વિચારોનો હતો, જેઓ ધાર્મિક દેખાવ પાછળ એ બધું કેમ સંતાડતું એના પાક શીખતા. આ રીતે ટીફ્લીસ ઘણાં બળવાખોરોને પેદા કર્યા. 'સોસો' પણ તેમાં લાગ્યો. બળવાખોર તરીકેનું એનું નામ 'કાયા' રાખ્યું હતું. ગામડાની નિશાળમાં પોતાની ગરીબી માટે એને જે લાગી આવતું તે કરતાં અહીં વધુ લાગી આવ્યું અને લાવિનાં એણે સ્વખેડાર્થે. સ્વપ્નમાં એ એવો તક્લીન રહ્યો

કે અણવામાં પાછળ રહ્યો તેથી એને ઊડી જવા માટે નિશાળે ફરજ પાડી. એ વખતે તે વીસ વરસનો હતો અને પોતાને બળવાખોર તથા માક્સવાદી માનતો હતો.

પાઠશાળામાંથી છૂટ્યા પછી એણે ગેરકાયદે ચાલતા ગ્રેસમાં કામ કરવા માંડ્યું અને મચ્ચરોને રોકિયાઓની નીતિ સમજાવવા માંડી તથા શહેર સમિતિમાં કામ કરવા માંડ્યું. આથી એને માટે બુદ્ધિ-બુદ્ધિ અફવાઓ ચાલવા લાગી. સૌ તેને પાઠશાળામાંથી હાંકી કાઢેલા બેકાર તરીકે ઓળખતા અને તેથી ૧૯૦૫ના બળવામાં બળવાખોર તરીકે કોઈનું ધ્યાન એના તરફ ગયું નહિ.

૧૯૦૫ના બળવાના પ્રત્યાઘાત તરીકે ખૂબ જ દમનનીતિ ચાલી. પ્રમુદીય ચળવળે મંદ પડી ગઈ પરંતુ કેકિસસમાં બળવાખોરોનું કાર્ય ચાલુ રહ્યું. તેઓએ ગવર્નર, અમલદાર અને પોલીસોને માર્યા ને હત્યા. આ કાર્ય પાછળ સોસોનો હાથ હતો છતાં એનું નામ સંકળાતું નહિ-જે કે એના વિરોધીઓ સોસોનું નામ સંડોવતા છતાં એ બચી ગયો હતો.

દમન સામેના બળવામાં એના મંડળ તરફની પ્રભાવિજ્ઞતા અને નિષ્ઠા જોઈને ૧૯૧૨માં પ્રાંતને બદલે આખા દેશની કક્ષિતા મંડળમાં એને લેવામાં આવ્યો, જે કે એમાં કમિટી સંમત ને થઈ પહોં દેનીનનું ધ્યાન સોસોએ સારી પેઠે ખેંચ્યું હતું એટલે એના કહેવાથી સોસો 'મધ્યસ્થ' કમિટીનો સભ્ય થયો અને તે વખતે એણે રોલીનનું નામ ધારણ કર્યું.

૧૯૩૩ના માર્ચમાં રોલીન સેન્ટપીટરસબર્ગમાં પકડાયો અને તેને સાર્કમીરિયા મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં એ આખો દિવસ માછલાં અને પક્ષીના શિકારમાં ગાળતો અને એકંદરમાં જ રહેતો.

અન્ય જેવું તો એ છે કે એના આઠ વરસના દસવટામાં એ પંચભાષા શીખી ન શક્યો. બાકીની જોડમાં એણે જર્મન શીખવા પ્રયત્ન કર્યો પણ છેવટે

કંડાળાને છોડી દીધું. જે ચાર વરસો એણે એકાંતમાં ગાળ્યાં તેમાં પણ એણે એકેય લીટી લખી નથી એ બાબત પણ ખ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

ઝારના ગયા પછી ૧૯૧૭માં એ પાંડો દેશમાં આવ્યો અને જીવાનોત્તા તેતા બન્યો. એના મંડળમાં મેલોટોવ પણ હતો. એના પછીના ચોથે આઠવાડિયે લેનીન આવી પહોંચ્યો. તેણે રોલીનને બાબુએ ખેસવી દીધી અને સત્તા મેળવવા માટે પાર્ટિ દોરવા લાગ્યો. એ બળવાના સમયમાં પણ રોલીન આગળ આવી ન શક્યો કારણ કે એના કરતાં વધુ શક્તિશાળી માણસો તેને ખસેડીને અપરધ બની ગયા હતા. રોલીનમાં ચોળનાની કડપના નહોતી કે નહોતું ઇતિહાસનું અવલોકન. કોઈ પ્રકારની ઈશ્વરી બક્ષિસ પણ નહોતી કે જ્યોત્તિ એ ભાવિના બનાવોને કંપોને કોઈ કરે. મૂંઝવણના સમયમાં હમેશ તે ધીરજને પસંદ કરતો.

રોલીનના જીવનમાં કેટલીક વિરોધી વસ્તુઓ છે તેમાં સૌથી ખ્યાન બેઝે એવો બેઢ તેનો સત્તાનો શોખ અને શુદ્ધિની મૂડીમાં છે, ત્યારે લેનીનના જીવનમાં સર્વશુદ્ધિનો સુમેળ હતો. શારીરિક શક્તિ, કાલ્પનિક મગજ, વ્યવહારુ ડહાપણ, મજબૂત ધ્વજા, શક્તિ, ધીરજ આ બધા ગુણો એકસરખી રીતે લેનીનના જીવનમાં કામ કરતા. રોલીનની ઇચ્છા-શક્તિનું બળ લેનીન કરતાં બિતરૂત નહિ હોય પરંતુ તેની શુદ્ધિશક્તિ લેનીનથી દસ કે વીસ ટકા જ હશે. રોલીનના બળવા પાછળ દુઃખીઓ માટે હમદર્દી કરતાં દુનિયાના સત્તાવાળા માટે ધિક્કાર એ સૌથી મુખ્ય ભાવના છે, ત્યારે દુઃખીઓ માટેની દયાની ભાવના લેનીનને ઉઘાત અને બીનો બનાવે છે, છતાં ધિક્કારનું કેમ એ પણ તે બળે છે.

એક્ટોબરના બળવાસમયે રોલીન જૂલની પર-પરા કરવા લાગ્યો તેથી એના સાથીદારોને ઉધાડેકોએ એની બૂઝો સુધારી એને ખસેડી દેવો પડતો. આથી એનો સંબંધ એના સાથીદારો સાથે બગડી ગયો

અને લેનીન સાથે જ સૌથી પ્રથમ સંબંધ બગડવાનો શરૂઆત ધર્ષ. રાજકીય માણસો સાથે એને ન ફાવતું. તેઓને એ હરીફ સમજતો. સામાન્ય માણસોમાં એ લાગી શકતો. દીકારાને તે હમેશાં દુઃખન જ માની બેસતો અને તેઓ ફાસીઝમના ઝોજન્ટ છે એમ કહેતો. દીટલરની જેમ એ પણ માનતો કે હદથી ત્યાં જ બહુ મોલવાથી એ સત્ય હરે છે. આ માન્યતા પર જ મોસ્કોના મુકદ્દમા ધડાયા હતા.

ફેબ્રુઆરીમાં મકાનોની બહુ આગવક હતી એટલે ઘણું માણસોને સાથે જ રહેવું પડતું. રોલીનને શાંતિવાણું મકાન જોઈતું હતું. ચેકાના એજન્ટે ફેબ્રુઆરીના મહેલ રહેવા માટે મૂક્યો ત્યાં છેલ્લાં નવ વરસથી મ્યુઝિયમ હતું. મ્યુઝિયમનો ચાન્સ મારી પત્ની પાસે હતો એટલે લેનીને મારી પત્નીને એક આજીજી અને દલીલોથી ભરેલો મોટો પત્ર લખ્યો અને મ્યુઝિયમમાંથી અધિક બાગ ફેરવી નાખવા સૂચવ્યું. એના રક્ષકોએ એ દલીલને નમતું ન આપ્યું તેથી લેનીને એ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવા એક કમિટી નીમી જેણે મહેલ રહેવા માટે વાપરી ન શકાય એવું નક્કી કર્યું. છેવટે રોલીને એક ઉમરાવનું મકાન લઈ લીધું.

હું રોલીનના મકાનમાં કદી ગયો નથી પણ એક ફ્રેંચ લેખકે એ મકાનનું રસ્તેજ વર્ણન કર્યું છે. એ લખે છે: બીજા માળા પર રોલીનનો કુંદર ઓરડો હતો. બારણે ચોપીસે કલાક સંત્રીનો પહેરો રહેતો. સામેની નાની ઓરડીમાં એનો લશ્કરી ચોરાક ડિઝાઈન રહેતો. બીજા ઓરડા સાદાઈથી શણગારેલા હતા.

પહેલાં તો ફેબ્રુઆરીના સામાન્ય રસોડાથી ભોજન આવતું પણ છેલ્લાં ચોદા વરસોથી ઝેર આપી જવાના કરતી એનું રસોડું ઘેર જ છે. ત્યારે રોલીન આનંદ-લાખી મિત્રાજમાં ન હોય-અને મોટે ભાગે તે હોતો જ નથી-ત્યારે ઘરનાં સૌ શાંતિથી રેબલ પર બેસી રહેતાં. ઘરમાં પણ તે અમલદારીથી જ રહે છે અને આખો દિવસ બચકર શાંતિમાં પસાર કરે છે. ખુદ એની પત્ની કે એના પુત્રને પણ તે જવાબ આપતો-

નથી. જોજન પછી તે બારીમાં આરામખુરશીમાં બેસે છે ને હાથલી પીએ છે. અંદર ટેલિફોનની ઘંટડી વાગે છે.

“કાબા, મોલોટોવ બોલાવે છે.” તેની પત્ની સમાચાર આપવા આવે છે તો “એને કહે કે હું સૂઈ ગયો છું” કહી તેના સેક્રેટરીની હાજરીમાં એ મોલોટોવ પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવતો જવાબ આપે છે.

સિવિલ લોર થયા પછી સ્ટેલીને પોશાક લવકરી યુનિફોર્મ જોવાજ રાખ્યો છે. હાઈબ્રટ, ખાખી પાટલૂન અને મોટા ક્રાટાસિવાય કાઈ કદી એને બીજા પોશાકમાં જોતું નથી. ફક્ત ઉતાળામાં એ સરેહ લીનન પહેરે છે. ગરબડો એને બહુ જ કંદારો છે. રાત્રે મોટરોને તો એ કિલ્લામાં આવવાજ દેતો નથી, હેવ્ટે રાતના અગિયાર પછી અંદર ન આવવા દેવી એમ નક્કી કર્યું છે. કિલ્લાને દરવાજોથી સૌએ પગે ચાલીને જ આવવું પડે છે. કેમ્લીનના આ મકાન સિવાય એને ગોર્કીમાં પણ એક દેશી દળો બંગલો છે જેમાં પહેલાં લેનીનની વિધવા રહેતી હતી. સ્ટેલીને તેને હાકી કાઢી ને મકાન પોતે રાખ્યું. ત્યાંના એક ઓરડામાં સિનેમા છે, બીજામાં બહુ જ કીમતી વાલિન છે જે સ્ટેલીનની સંગીતની ઇચ્છા સંતોષે છે. તેનું નામ પિયાનોલા છે. બીજું એક પિયાનોલા તેના કેમ્લીનના મકાનમાં પણ છે, કારણ કે સ્ટેલીન સંગીત વિના રહી શકતો નથી. એનો આરામનો સમય સંગીતમાં જ જાય છે. સંગીતમાં જેમ એની પાસે કલાગુરુ થતું છે તેમ રાજકારણમાં પણ એને એવું કલાગુરુ તંત્ર જોઈએ છે.

૧૯૦૩માં ચોવીસ વરસની ઉંમરે સ્ટેલીન જોર્જિયાના ઓકરોને પરણ્યો. તે જીજરેલી જ એવી હતી કે સેવા કરવામાં જ માને, તેથી તેમનું લગ્ન સુખી હતું. જ્યારે જીવન સ્ટેલીન બળવાની ખાનગી સજામાં જતો ત્યારે એની સ્ત્રી આખી રાત જાગીને સ્ટેલીનની રક્ષા માટે પ્રાર્થના કર્યા કરતી. સ્ટેલીન તેની ધાર્મિક વૃત્તિ સહન કરી શકતો એનું કારણ એ સ્ત્રીની

વિચારસરણી સ્ટેલીન સાથે મેળ ખાય તેવી ન હતી એ હતું. એ સ્ત્રી તો ૧૯૦૭માં જીવન વયે જ ક્ષયથી મરી ગઈ અને જૂના રીતરિવાજ પ્રમાણે જ એને દાટવામાં આવી હતી. એનો જશ નામનો ઓકરો દસ વરસ સુધી મોસાળ રહ્યો, પાછળથી એને કેમ્લીન લાવ્યા. તે મોટે ભાગે અમારા ઓકરોના ઓરડામાં જ રહેતો કારણ કે એના આપના ઓરડા કરતાં એને અહીં વધુ ગમતું.

મારી પત્નીએ એકવાર મને લખેલું, “જશ બાર વરસનો થયો ત્યારે એનો ચહેરો ઝૂલાળો અને આંખ ચળકતી હતી. દેખાવમાં ને સ્વભાવે એ એની મૃત માતા જેવો લાગે છે. સેરેનને તે એકવાર કહેવો હતો, “પપ્પા બીડી પીવાની મને ના પાડે છે અને એ માટે ધાતકી રીતે મારે છે. મારા પપ્પા ગાંડા છે, પોતે તમાકુ પીએ છે ને મને નથી પીવા દેતા.” હાલ જોશા દૂરદૂરના પ્રદેશમાં એન્જિનિયર તરીકે છે.

બળવા પછી લેનીનના દક્તરી ખાતામાં કામ કરતી એક રશિયન કન્યા સાથે સ્ટેલીને ફરી લગ્ન કર્યાં. એ વખતે સ્ટેલીનની ઉંમર આઠીસ અને કેન્ડાની ઉંમર સત્તરની હતી. ઓકરો બહુ સુંદર અને બાળબોલી હતી. બે બાળકની માતા થયા પછી પણ તે ઉદ્યોગશાળામાં લાગતી. ૧૯૩૨માં અચાનક એ ગુજરી ગઈ. એનાં કારણો માટે પેપરે ચૂપ રહેલાં, પરંતુ મોરડામાં એણે આપઘાત કર્યો છે એમ જોલાહું. તેઓને બેહુ પ્રયોગની નીતિ બાબત ક્રોધ થયેલા ને પછી નોકશોએ એના ઓરડામાંથી બંદૂકનો અવાજ સાંભળ્યો.

સ્ટેલીન પોતે ડરપોક નથી પણ એની નીતિમાં એની પોતાની સત્તાના ભાવિ માટેનો ડર દેખાય છે. સ્ટેલીનને મજાસોમાં કદી વિશ્વાસ નહોતો પણ હવે તો તે એમનાથી ડરે છે. હીટલર સાથેની સંધિ લગાડી બીકને લીધે જ થઈ છે. આ સંધિનું ભાવિ એનું શક્ય હતું પરંતુ આપણા મુસ્લિમોને એ વિશે વિચાર કરવો યોગ્ય લાગ્યો નહિ કારણ કે

મુત્સદ્દીઓએ સાચા લાવિ કરતાં શક્ય લાગતું લાવિ
નેવાનું પસંદ કર્યું. ફાંસ સાથેની સંધિ, ઇચ્છાંસ
સાથેની, અને અમેરિકા સાથેની સંધિ રશિયાને
લડાઈના સમયમાં લાભકારી થશે તે વાત ચોક્કસ છે,
પણ રોહીનને તો આ બધાં ઉપરાંત લડાઈથી દૂર
રહેવું હતું કારણ કે એ જાણે છે કે જે પ્રત્ય-
ક્ષતાક રાજ્યની મદદથી રશિયા લડાઈમાં જીતે તો
રશિયન લોકો આગળ જતાં આજની ‘ઓલીગાર્કી’ને
તિરસ્કારશે અને નકારશે તે વાત ચોક્કસ છે. અને
તેથી એની સંધિ વિજય મેળવવા માટેની નહિ પણ
લડાઈને દૂર કરવા માટેની છે જે માત્ર જર્મનને
ટાકિયો સાથે મિત્રતા કરવાથી જ બની શકે. નાઝીના
વિજય પછીથી આ બાબત જ રોહીનનું ખ્યેય બની છે.

એમ્બરોઈનમાં રોહીનને વડી નામ એવું તત્ત્વ
નથી પરંતુ હીટલરમાં છે. હીટલરમાં રોહીન પોતામાં
જે શક્તિ છે તે જુએ છે અને ઉપરાંત પોતામાં
નથી એ પણ જુએ છે. હીટલર એક મહાન અજ્ઞાન
અજ્ઞતા થયો છે-પણ બલે તેનું સારું કે અગાધ
પરિજ્ઞાન હોય, તેના આદર્શો પછી બલે દુઃખના
કુંગરા લાવતા હોય, છતાં એણે કરોડોને એકત્ર કર્યાં છે
અને એક એવી પાર્ટી બીજી કરી છે કે જેના નેતા
પાસે દુનિયામાં કદી નહિ થઈ હોય એવી સત્તા છે.
અત્યારે હીટલર તેની મરજી પ્રમાણેની અને તેની
કક્ષના પ્રમાણેની નવી દુનિયા સર્જવાની તૈયારી
કરે છે.

ત્યારે રોહીનનું બ્યક્તિત્વ અને એની કારકિર્દી
જુદા પ્રકારનાં છે. યંત્રના ઘડનારો રોહીન નથી
પરંતુ રોહીન પોતે યંત્રથી ઘડાયો છે અમલદારશાહી
(યુરોક્સી) અમલદારશાહી તરીકે જ મધ્યસ્થ
સત્તાના રૂપમાં ઢંકાયેલી છે. રોહીન સોવિયેટ
યુરોક્સીના બહુ જ આગળપડતો મધ્યસ્થ છે.
પોતાના રક્ષણ માટેની એની વૃત્તિ તે ખૂબ મક્કમતાથી,
ચોક્કસાઈથી અને નિર્ઘંતતાથી દાખવે છે એ સત્યમાં જ
એનું બધું સમાયક્ષ્ણ છે-પણ એય એની નજીબાઈ છે.
એ બહુ પાસેનું જ નોઈ શકે છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ

એ અંધ છે. લાવિમાં નજર દોડાવી નથી શકતો.
તેનામાં દાવપેચની યુક્તિઓ છે પરંતુ યુદ્ધકૌશલ્ય
નથી. મને આનું દર્શન :૧૯૦૫માં ને ૧૯૧૭માં
થયું હતું. રોહીનને પોતાની મધ્યસ્થ રીતિનું જાન
છે અને તેથી હીટલરની ઈર્ષ્યા અને તેની સાથેના
દુષ્ટતા મતભેદ હોવા શક્ય છે.

પહેલાંના સોવિયેટ ગમ્મતીખાતાના વડા કીરી-
ટસ્કીના કહેવા પ્રમાણે ૧૯૩૪ના હીટલરના જીવનની
રોહીન પર બહુ ભારે અસર થઈ હતી.

“ખરો સરમુખલાર એવું નામ.” એમ રોહીન
બોલી ગયો હતો અને ત્યારથી એણે હીટલરનું
અનુકરણ કરવા માંડ્યું તે શંકા વિનાની વાત છે.
રશિયામાં હીટલરના જીવન, દુનિયામાંના સૌથી
વધુ પ્રગતિવાળા બંધારણનું કારણ અને છેવટે હાલનું
પોલૅડ પરનું આક્રમણ એ-અર્ધ પાછળ ચાલી ચેપ્લીન
જેવી મૂંઝવણો જર્મન ચાણક્યની જ પ્રેરણા છે.

રોહીનના પરદેશમંત્રીઓ રોહીન-હીટલરની
સંધિને ૧૯૧૮ની બ્રેસ્ટ-લિટોવસ્કી સંધિ સાથે
મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. આ સરખામણી મરકરીશ
છે. બ્રેસ્ટ-લિટોવસ્કી સંધિની વાદાયાદો માલુસેની
સામે ઉવાડી રીતે કરવામાં આવેલી કારણ કે સોવિયેટ
પાસે એ દિવસોમાં એક પણ લડી શકે એવી લશ્કરી
ટુકડી ન હતી. જર્મની રશિયા પર લશ્કરી ખોરાક
અને પ્રતિ જીતનું ધરતી આવતું હતું એ વખતે
બોરોડિને સંધિ પર સડો કરવા સિવાય બીજો એકમ
રસ્તો ન હતો. એ સંધિને અમે પોતે શક્તિશાળી
લૂંટારા પાસેની હથિયાલહીન બળવાબોરોની શરણુગતી
તરીકે માનીએ છીએ.

ત્યારે આજની રિયલિટી શી છે ? આજની
સંધિ તો કરોડો સિપાહીઓના લશ્કરની હયાતી હોવા
છતાં થઈ છે. સંધિનું તાત્કાલિક કારણ પોલાંડને
ચમકી નાખવાનું હીટલરને સહેજું બને તે છે અને
છેવટે આઠ કરોડ યુક્રેનિયન અને બ્હાર્પ રશિયનોને
સ્વતંત્ર કરવાનાં લંકણ તો ‘રૅડ આર્મી’નો પ્રવેશ

૨૪ કરોડ પોલને ગુલામ બનાવે છે. આ રીતે આ બંને કિસ્સા વિરોધી છે. પશ્ચિમ યુકેન અને પશ્ચિમ બ્હાઈટ રશિયાનો કબજો લઈને સ્ટેલીન રશિયાની પ્રબળ હાટલર સાથેની સંધિ માટેનું દેશભક્તિભર્યું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા પ્રયત્ન કરે છે.

પોલેંડ પર આક્રમણ કરવા માટે સ્ટેલીનનો પોતાનો પણ ખાસ છિદ્રો છે અને તે વેર લેવાનો. ૧૯૨૦માં ટુખાચેવસ્કી વોરસો ઉપર 'રેડ આર્મી' લઈ ગયેલો. યેગોશિવ લેમ્બર્ગ તરફ આગળ વધ્યો. યેગોશિવ સાથે સ્ટેલીન હતો. ન્યારે ટુખાચેવસ્કી હારવા પર આવ્યો ત્યારે યુગોશિવને મોસ્કોથી એની મદદ માટે જવાનો હુકમ આવ્યો. પરંતુ સ્ટેલીનના કહેવાથી યુગોશિવ મદદ ન ગયો. મુખ્ય કાઉન્સિલ અને લશ્કરી કાઉન્સિલમાં ટુખાચેવસ્કીની હાર માટે સ્ટેલીનને શુભેચ્છાઓ ગણવામાં આવ્યો. આજનું પોલેંડ પરનું આક્રમણ સ્ટેલીનની તે વખતની ૧૯૨૦ની હારનું વેર છે.

કાવાલાવાળા સ્ટેલીન કરતાં હાટલરનું યુદ્ધ-કૌશલ્ય ઉચ્ચ છે. પોલીશ લશ્કરથી હાટલરને કોઈ કમ્યુનીસ્ટ થયેલો નહિ માની લે, પણ સૌ કહે છે કે સ્ટેલીન ફાસીઝમનો એન્ટ થયો છે. આ રીતે

તિરસ્કૃત અને દેશદ્રોહી સંધિ કરવા છતાં સ્ટેલીન એનો શાંતિનો આદર્શ સાચવી શક્યો નહિ.

ગમે તેટલા કહાપણ અને તટસ્થતાને વળગી રહેવા છતાં કોઈ પણ સંસ્કૃત દેશ આ તોફાનમાંથી છટકી શકશે નહિ-એમાંય રશિયા તો ખીમ બધા કરતાં ઓછો શક્તિમાન છે. દરેક નવી સ્થિતિમાં હાટલર મોસ્કો પાસે મોટી અને મોટી માગણી રજૂ કરશે. આજે હાટલર એના મિત્રને સલામતી માટે યુકેન આપે છે પરંતુ આવતીકાલે એ પ્રશ્ન ઊભો કરશે કે યુકેનનો માલિક કોણ ? હાટલર અને સ્ટેલીન બંનેને સંધિ પાળવા માટે ખાસ માન નથી, તો કેટલો સમય આ સંધિ ટકી રહેશે ? આંતરરાષ્ટ્રીય ઉપકારોની પવિત્રતા જેરી ગેસના મોટાઝામાં ઓગળી જશે તે નક્કી છે. “દરેક વ્યક્તિ પોતાને માટે” એ વાક્ય દેશોની સરકાર અને પાર્ટીઓનું સત્ર બની જશે.

મોસ્કોની અમલદારશાહી કોઈ પણ રીતે જોનાથી તે સખત ખીએ છે તે લગાઈથી બચી શકશે નહિ. સ્ટેલીનનું પતન હાટલરની ધારણા પૂરી નહિ પાડે અને હાટલર સ્ટેલીનની મદદ હોવા છતાં નવી દુનિયા ફરી સર્જવામાં સફળ નહિ બને-નવી દુનિયા તો ખીમ માણસો જ બાંધશે.

પ્રા સ્મ મુ હૂ ત્

શ્રી. ત્રિભુવન વ્યાસ

વિશ્રાંત નિદ્રિત સ્થિતિ પર નવચેતના પ્રસરાવતો,
શીળો સુખાવહ મંદ લહેરે અનિલ મધુરો આવતો,
આછી સુકોમળ પૂર્વમાંથી પ્રસરતી મીઠી પ્રભા !
શી ભવ્ય પ્રાણસુહૃત્તેવળા આર્ધની પ્રિય મંગલા !

સહુ શ્રાંત અંગે કલાંત માનસ સ્વસ્થ ને નિર્જર થયાં,
પ્રાણી જગતનાં નવ્ય જીવન જીવવા અંશલ થયાં,
ગાંભીર્ય રજનીનું ગચ્છું પડે તિમિરનાં આછાં થયાં,
શી ભવ્ય પ્રાહ્મસુદૂર્તવેળા આર્યની પ્રિય મંગલા !

એકાદ કેકા તરુષ્ઠાથી ધ્રુવણ સુખકર વિસ્તરે,
ને કોઈ કોકિલ ત્વરિત કુહુરવ જંગીને મંજુલ કરે !
ઋષિગણ સમા તારક નલે પ્રાતર્વિધિ સાધી રહ્યા !
શી ભવ્ય પ્રાહ્મસુદૂર્તવેળા આર્યની પ્રિય મંગલા !

આકાશ નિર્મેળ વિસ્તર્યો સર સરિત નિર્જર નિર્મેળાં,
ધેરાં ક્ષિતિજ પર ધૂધવે જળ નિર્મેળાં સાગર તણાં,
નિર્મેળ ઉપાના નૃત્યથી પ્રાચી હસે સ્મિત ઉન્નત્યળાં !
શી ભવ્ય પ્રાહ્મસુદૂર્તવેળા આર્યની પ્રિય મંગલા !

મિત્રોગી સંયમશીલ યોગી પ્રજ્ઞાનું ચિંતન કરે,
પ્રજ્ઞાંકનાં સૌ તત્ત્વ તેને આત્મલાવે અનુસરે,
દીસે પિતામહની સુસર્જનપૂર્વ - તાપસલાવના,
શી ભવ્ય પ્રાહ્મસુદૂર્તવેળા આર્યની પ્રિય મંગલા !

તમ એસર્યું રજની તારું રજ દિવસની ભૂ પર ઠરી,
રજ-તમ વિરામ્યાં વૃત્તિનાં ને સત્ત્વ સૌરભ વિસ્તરી,
પુલકિત થઈ વનરાજિયો રાજી લસંત વચ્ચુંધરા !
શી ભવ્ય પ્રાહ્મસુદૂર્તવેળા આર્યની પ્રિય મંગલા !

કરી પ્રણવધેરા નાદ અતહદ ગાન કરતો જલનિધિ,
ગિરિ ગગનચુંગિત સિદ્ધ-શા સાધી રહ્યા યૌગિક વિધિ,
નભ આપ્પજળથી નાહી તનથી ટપકતું જલગિહુડાં,
શી ભવ્ય પ્રાહ્મસુદૂર્તવેળા આર્યની પ્રિય મંગલા !

ગતરાત્રિનેા સંતોષ આગત દિવસની નવચેતના,
શુચિ લગ્નના એ યોગ નિતનિત ધૃત્વરી સકેતના !
સાક્ષી અનંત યુગાંતરોની પ્રાણપ્રેરક નિર્જરા,
શી ભવ્ય પ્રાહ્મસુદૂર્તવેળા આર્યની પ્રિય મંગલા !

મેં પાંખો ફફડાવી

શ્રી. સુખેન્દ્ર લદ્ધાચાર્ય

[૪]

અનુદેશમાં જન્મવાનો વખત થયો. બધા છાત્રો છાત્રસમિતિના મકાનથી અનુદેશ તરફ જવા લાગ્યા. મારે હાથે જવાનું હતું નહિ એટલે આપણા રામ પર-સાળમાં બિસ્તરા પર બેસી પુસ્તક વાંચવા લાગ્યા.

“તમે જન્મવાનું શું કરશો ? અનુદેશમાં દાખલ થઈ ગયા છો ને ?” એક મોટા છાત્રે મને પૂછ્યું.

“ના, કાલે તો હું ત્યાં સહેજે જમ્યો હતો. હું દાખલ થયો નથી.”

“ખીજે ક્યાં જન્મવાનું નક્કી કર્યું છે ?”

“ના.” મેં કહ્યું.

બેતણ વડા વિદ્યાર્થીઓએ થોડીધણી વાતો અંદર અંદર ફરી લીધી. તેમણે મારા ભોજન માટે કાર્યક્રમ ઘડ્યો. મારે માધુકરી માગવાની હતી. એક નાનાં છોકરાને તેમણે કહ્યું કે આ નવીન છાત્રની સાથે ફરીને તેને આપણા ગુજરાતી બ્રાહ્મણોનાં ઘર બતાવી આવજો.

માધુકરીને વિધિ મને તદ્દન અજાણ્યો હતો. પેલા નાના વિદ્યાર્થીએ લિહ્સા માગવા માટે શી શી તૈયારી કરવી જોઈએ તે શીખવ્યું. એક આદીના ચોરસ કટકાને ‘મેં’ પાણીમાં પલાળી પવિત્ર કર્યો. પછી તેમાં એક યાળા મૂકી. પછી તેના ચાર છેડાની બે ગાંઠ વાળી. આપણે હાથથેલી જોડી રીતે એક હાથમાં ઝાલીએ છીએ તેમ મને તે જોળી તેણે ઝલાવી, જમણા હાથમાં લોટા પણ લેવડાવ્યો.

બાળપણમાં યજ્ઞોપવીત મળ્યું ત્યારે મેં મંડપમાં લિહ્સા માગેલી પણ લિહ્સા પીરસનાર મારા બા હતાં અને તેમણે હસતે મોંએ આ લગોટિયા બટુકને સુખડી પીરસેલી. સુખડી તો શુકલજી લઈ ગયા અને મારે ભાગે સુખડીને શુકલજીના ખડિયામાં દરોઈ

જૂતી જોવાનું આવેલું. આજે ફરીવાર લિહ્સા માગવાની હતી અને આપનાર કોઈકની બા હતી.

પેલા ભોમિયાએ મને કાશીની સાંકડી ગલીઓમાં ફેરવવા માંડ્યો. આ ગલીઓ એટલી સાંકડી હોય છે કે બપોરે પણ સૂર્યનો તડકો તેમાં કલાકભર નહિ રહેતો હોય, તેમાં પણ ઉત્તરાયન કે દક્ષિણાયનના સૂર્યને તેમાં ડેકિયું કરવાનો અધિકાર જ નહિ મળતો હોય. કોઈ અશક્ત કે અપંગ વ્યક્તિ પાલખીમાં બેસીને સામેથી આવતી હોય ત્યારે બાણ ઉપર તરી જવું પણ ગણે કે મુશ્કેલ પડે ! કાશીની ગલીઓની ભુલભુલામણી પણ જખરી છે. મને મનમાં થયું : “માધુકરી પણ માગીશ કઈ રીતે ? આ બધી ગલીઓ ચાલ રહેશે તો ને !”

ભોમિયો છાત્ર એક મકાન આગળ અટક્યો. તેણે મને ધરતી અંદર જઈ ચોકમાં બિલા રહેવાનું કહ્યું. મારી અભિનવા માધુકરી રાકે થઈ.

મેં શરીર માત્ર બિનની એક સોદ ધાળળી પહેરી હતી. ખભે યજ્ઞોપવીત હતું. મસ્તકે શિખા હતી. હાથમાં માધુકરીની ઝોળી હતી. પગ ઉઘાડા હતા. આમ જૂતી ટપના પથ્થરના મકાનના ચોકની વચ્ચે હું આવીને બેઠો રહ્યો અને સમગ્ર નિશ્ચયશક્તિ ભેગી કરી બેઠે સાંઠે મેં કહ્યું :—

હૈં મન્ત્રે ! મિંશં દેહિ !

માધુકરી માગતાં મારી આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. હૃદય ભરાઈ આવ્યું. કંઈ શોષાવા લાગ્યો; શરીર આખાના યાનતંત્રોએ જાણે કે કોઈ સંવેદનથી અણ-જણી બેઠા.

થોડી પળો પછી હું સ્વસ્થ થયો—જતાં શુદ્ધિ ક્યારે આવી, ક્યારે તેણે ઘીએ ચોપડેલી બે રોટલી

અને બે કોળિયા લાત મારી ઝોળીમા મૂક્યા, ક્યારે તેણે મારા લોટામા દાળ રેડો, એ બહુ બરાબર સમજાયું નહિ આ ધરથી બહાર નીકળ્યો થોડી ગલીઓ વટાવીને ખીજી ગુજરાતી ઘર મળ્યું ત્યાં દાળને બદલે ગોળનો કટકો મળ્યો થોડા ઘર જમીને મને બાલાજીના મંદિરમાથી વાટકામા દાખેલો લાતનો ગોળો મળ્યો આમ સાતઆઠ ઘર ફરતા અરધોપોણો કલાક થયો

ઝોળી લઈને ગલીઓમાથી જાતસંમિતિ તરફ હજી તો માર્ગ કરું છું એટલામા સામેથી એક માતેનો સાઢ આવ્યો મહાદેવજીનો નદી નીચે કે વિદ્યા કરવા નીકળી પડ્યો હોય તેવો તે હજીપુટ હતો ગલી સાકડી હતી અમની સુવાસથી લોભાઈને તેણે મારી શિક્ષામા લાગ—લાગ શાનો આખી શિક્ષા જ માગી હું આવા અજ્ઞાન માટે તૈયાર ન હતો રાજ્ય ગતિદેવ મને યાદ ન આવ્યા તે ન જ આવ્યા ગતિદેવ રાજ્ય ઉપવાસી હતા છતાં તેમણે જૂખ્યાને પોતાનું ભોજન આખી સ્વયં પ્રાણ છોડેલા અહીં ભેદ એટલો હતો કે આ અલમસત સાઢ મારી શિક્ષા અને મારા પ્રાણ બંને હરવા તૈયાર હતો

પશુપતિ નંદીશ્વરના ધામમા સાઢને અલમદાન ન હોય તો બીજે ક્યા હોય ! અમસ્તુ જ થું લોકો બોલતા હશે કે રાઠ, સાઢ અને સન્યાસીથી કાસીમા ચેતતા ચાલવાનું છે ?

તેણે મારી ઝોળી તરફ દોટ મૂકી સાકડી ગલીમા જે ઘર હાથ આવ્યું-ખરું કહીએ તો પગે આવ્યું-તેમા હું પેસી ગયો મારા હાથમા ઝોળી હોવાથી સાપરાધ ગૃહપ્રવેશ માટે મને કાંઈ દહે તેમ ન હતું

પેનો સાઢ ખામસો મારી ઝોળીની વાટ નેતો ત્યાં જોશો ત્યારે ઉવેરે તેની ધોળ ખૂંટી એટલે તેણે ચાવતી પકડી મેં પશુ કહ્યું, “ શિવા સન્નુ ત પન્ન્યાન ! ”

બપોરે જમતાં વધ્યું તે મેં સાજ માટે રાખી મૂક્યું અને આમ મારી ભોજનયાત્રા ચાલવા લાગી

એક દિવસ નિત્યના નિયમ પ્રમાણે હું માધુકરી માટે વિચરી ત્યારે હતો તેવામા મેં સામે કોઈને આવતું જોયું જેની વય પ્રૌઢ છે, જેને માથે તથા દાદીએ બે તમુના કાળા વાળ ધગટોષ બેસા છે, જેની મુખમુના ફરડી છે એવો જમવાન ભૂત નાથના ગણસંગે એક ઝોળીધારી ગુજરાતી શાલજી સામે મળ્યો મારી સાથે ભોમિનો વિદ્યાર્થી હતો

“ કોણુ છે આ નંદીન ? ” તેમણે જવા આપી મને નેતો કહ્યું

‘ સમિતિના એક વિદ્યાર્થી ’ છ ‘ મારા ભેડી દારે કહ્યું

‘ કટલાક દિવસથી ફરે છે ? ’

“ થોડા દિવસથી ”

જાતને પૂછવાથી માફમ પડ્યું કે એ શાલજી માધુકરીથી જ આજીવિકા ચલાવતો હતો તેને આ જીવિકામા સ્પર્ધાં જોઈતી ન હતી મને માધુકરી માગતો જોઈ તેને ઉમ અસંતોષ થયો કથુ સ્પષ્ટ તો તેણે કહ્યું નહિ પશુ અસ્પષ્ટ શબ્દોમા તેના મુખમાંથી કોષ બહાર પડતો હતો પછી જ મને સમજાયું

બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણ દૃષ્ટા શ્વનવદ્ ઇર્ષ્યારાગે !

[૫]

હોળી-ધુળેનીના દિવસો નજીક આવતા હતા સમિતિના છોકરાઓમા તોફાનીપણુ જળવા માડ્યું હતું એટલામા એક દીપળ થયું

એક જાત સરસ ધોતીનેટો વેચાતો લાગ્યો બીજાએ તેની કિંમત પૂછી આ પૂછનાર મહાશયને

એકમે જગ્યાએથી જાતરૂતિ મળતી હતી ત્યાંતિની જાતરૂતિ, શેઠની જાતરૂતિ વગેરે ઉપરાંત પૈસા જોઈએ ત્યારે મગી શકે તેવાં ‘ ફળ ’ પણ તેને હતાં તેઓ છૂટે હાથે ખરચ કરતા, મરીન જાતોમા વટથી રહેતા, જપકો કરતા અને ભોજન મારતા

“મારે ત્રણ રૂપિયા આપવા પડ્યા છે.” ખરીદનારે કહ્યું.

“ત્રણ રૂપિયામાં આ બેટો મળે જ નહિ! મને લાલો આપીશ?”

“લાલ વેસા.” ખરીદનારે કહ્યું.

“આ ગણી આપ્યા.” કહી આ જાત્રે વેસા આપ્યા.

તેના ગયા-પછી મોટા વિદ્યાર્થીઓએ કંઈક સંતલસ કરી. ઘણે દિવસે આ જ આ જ્યોતિષી મહારાજ લાગમાં આવ્યા હતા. ગરીબોની વચ્ચે રહી ફેલફેલકિયા બની મહાલનાર તરફ ગરીબોને સહાનુભૂતિ નથી હોતી—કેટલીક વાર છૂપી દાઝ પણ હોય છે, એ દાઝ અસારે બહાર નીકળતી હતી.

સંતલસ કરનારે પણ પહોંચેલ છુટી હતા. તેમાં એક હતા દયાશંકરભાઈ. મધ્યમા પરીક્ષામાં એસવાના હતા, માણસ અતિશય વ્યવહારુ ગણાય. બીજા હતા મૂળશંકરભાઈ. તેમની સુરેખ, શુદ્ધિશાળી મુખમુદ્રા પરથી જ કાર્પનને લાગે કે તેઓ ન્યાયશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી છે. ત્રીજા હતા શ્રી. શંકરલાલભાઈ. ગોરપદું કરવામાં વધારે જ્ઞાન હોય તો સારું એમ પ્રતીતિ થવાથી તેઓ જરા મોટી ઉંમરે કાશી આવ્યા હતા અને ક્રિયામાણનાં પોથી સાથે કુસ્તી કરતા હતા. ચોથા હતા શ્રી. કાળીદાસભાઈ. તેમની શુદ્ધિ શાસ્ત્રમાં તેમ જ વ્યવહારમાં ખૂબ જીરે મુઠી જતી હતી. આ મહાજનો ઉપરાંત તેમને શોભાવે તેવા તેમના બીજા મિત્રો પણ હતા.

હોળાને દિવસે જ્યોતિષવિદ્યા શીખનાર લાલાએ વેસા ગણી દીધા. બીજે દિવસે ધુળેટી હતી. ફટેલાં

કપડાં પહેરી જાત્રો ગલીઓમાં નીકળ્યા અને એક પણ જગ્યાએ જંટાયા વિના હોશિયારીથી પહોંચ્યા બંગાળી તોલામાં. ત્યાં એક બંગાળી કંઠાઈની દુકાન શોધી કાઢી. એકમે માટલી ભરીને રસગુલ્લાં લીધાં. રસગુલ્લાં એવાં તો મીઠાં કે આજે પણ મોંમાં પાણી આવે! બીજાં લીધાં ચમચમ, સાથે સંદેશ પણ હોય જ. માલ લેવામાં આ વડા વિદ્યાર્થીઓ બહુ ઉદાર દેખાયા. બંગાળી તોલાથી ગંગાને ઘાટે ઘાટે ઠક લઠ્ઠાઘાટે પહોંચી મુખમુદ્રાથી તેમણે મીઠાઈ છુપાવી દીધી.

સાંજે જાત્રસંમિતિની એક સભા ગોઠવવામાં આવી. પ્રમુખપદ માટે શ્રી. જ્યોતિષી લાલાની દરખાસ્ત મુકાઈ. તેને હૃદયપૂર્વક ટેકા પણ મળ્યો. હોલિકા-ઉત્સવની ઉજવણીનું પ્રમુખપદ મળવાથી પેલા જાત્ર લાલા ખુશ દેખાયા. તેમણે નમ્રતાપૂર્વક એ માનનો સ્વીકાર કર્યો. સભામાં હોલિકા-ઉત્સવ વિષે બાષણો થયાં. પ્રમુખશ્રીની લાયકાત વિષે પણ શ્લેષ અલંકાર-યુક્ત વાક્યો બોલાયાં. સભાજનો તેમ જ પ્રમુખશ્રી આનંદમાં હતા. પેલી બંગાળી મીઠાઈઓનો અસ્પાહાર કરવામાં આવ્યો.

આવા આનંદી વાતાવરણમાં શ્રી. દયાશંકરભાઈ જોડયા. પ્રમુખશ્રીનો આભાર માનતાં તેમણે નહેરુ કર્યું કે આજના અસ્પાહારથી સભા આનંદિત થઈ છે જ અને અસ્પાહારનું ખર્ચ આપીને પ્રમુખશ્રીએ જે ઉદારતા દાખવી છે તે માટે સર્વ જાત્રો તરફથી તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે. અધાએ તાળીઓ પાડીને પોતાનો હર્ષ વ્યક્ત કર્યો.

આમ જાત્રસંમિતિના જાત્રોએ હોલિકા-ઉત્સવ માણ્યો.

ચૌ લાદે વી

શ્રી. ‘પ્રમદેવ’ની નવી નવલકથા પ્રગટ થઈ છે.

૪૦૦ પાનાં : પાકું પૂઠું : સુંદર રૂપરંગ

અહીં રૂપિયા

ગૂજર્ અંતરત્ન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : ‘અમદાવાદ’

અમારો સવાલ

મૂળે ભલે ના ધરતી, ન બ્યૂગલે
કુતકારતો હિંસક દેહ હીંચતો
છતાં અમારાં હૃદયે છ રંજ ના
ગણી રમે કલેબ્ય રહો પરંતુ આ.

અમે છીએ વારસદાર એમના
જેણે હુણ્યા કેટલવધિ અકંપ્યા,
ને સ્થામખડે* હજુ ક્ષાત્રતેજની
આપી પ્રતીતિય રહ્યા અનિચ્છ્યા

દેબારીઓ* પાણિપતો, અરાવળો
ને મોરચા ભૂચરમોરીઓ સમા
અછેકે હાં પર્વતસ્કંધમસ્તકે
થર્મોપિત્રીઓ ચતધા રચાર્ધ હા.

સ્વર્ચુન્દરીઓ ત્યમ સ્વર્ગની દર્ધ
લોભામણી લાલચ રે વધેરિયાં
મોંધાંમૂલાં શીર્ષ ધરી ન આંચકો,
દેવો અમારાય વડા નિધાંસકો ।

પરંતુ કોઈ અહ પુણ્યસ્પર્શથી
આજે અમારાં દિલ ઊજળાં બન્યાં
અને રહ્યાં નિંદી રહે છ ઝૂંટવી
જે જીવવાનો હક બેહુયા બની.

ના પ્રાપ્ય છે હો સહજોદ્ગમે થઈ
રે માનવી રત્ન વસુન્ધરા તણું
યુગાંતરાલોની પ્રસૂતિ પીડથી
એ તો અરે છે પ્રસન્ન્યો પૃથા થકી:

પૂનહ્ એના ગણ્યો નિપૂદકો ?
માનવ્યનું મૂલ્ય પ્રધાત માન્યો ?

1

આજે અમે સૂનું યુયુત્સુઓના
પૂછી રહીએ તમને-યુયુત્સુને:
દેશો કયો ઉત્તર વા રહેશે
વધુ પરાજેય શું પડને કરી ?

અશોક હર્ષ

* આફ્રિકાના મોરચાઓ પર

* ઔરંગઝેબ અને દુર્ગાદાસનું સૈન્ય બેટેલું એ ઘાટ

સોરઠી જીવનનો સાહિત્યકાર

શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

[ચોડા સમય પહેલાં 'ભર્મિ'એ નહેરુ કહેલું કે સુન્દરતાના લક્ષ્યપ્રતિષ્ઠા વિવેચક શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ 'ભર્મિ'માં સુન્દરતાના પ્રસિદ્ધ સાક્ષરોના સમગ્ર સાહિત્યનું વિવેચન આપશે. 'ભર્મિ'ના વાચકોને યાદ હશે કે એ નહેરુનાં પ્રમાણે શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈના સાહિત્યનું વિવેચન અગ્રે (ભર્મિ, એપ્રિલ અને મે ૧૯૩૯ના અંકમાં) આપી અથા છીએ. આજે શ્રી. જરેરવંદ મેઘાણીના સમગ્ર સાહિત્યનું વિવેચન રાત્ર શાય છે. તંત્રી]

પત્રકારની લેખનપ્રવૃત્તિનું વિવેચન માથે લેનાર હાથે કરીને કેટલીક કમખખતી વહેરી લે છે. તમે એ વિવેચન ધાર્યા પ્રમાણે વખતસર આપી શકો, અને એમાં એ પત્રકારને થાગડ થાગડ ભાણું કરીને જાળવી શકો તો તો ફીક છે, પણ કોઈ પણ કારણે એમાં ને વિલંબ થયો અને તમારા અભિપ્રાયોમાં ને મૂક્યેચૂક્યે પણ એનું જરાયે ધસાતું બોલ્યા, તો પછી રાજેરાજની કે અંકવાડિયેઅંકવાડિયાની એના પત્રની કટાંશમાં તમારે સીધી કે આડકતરી રીતે વાચ્ય કે વ્યંચ રૂપમાં અવારનવાર થોડુંધણું સાંભળવાની તૈયારી કરી રાખવાની. એમાં વળી ભોગજેગે તમારું કોઈ પ્રકાશન ને એના હાથમાં આવી જવાનું તો પછી એ. તેને પીછડે પીછડે પીંખી નાખે એવા જેખમને માટે પણ તમારે સજ્જ રહેવાનું. એ ને તમારા પર તકરો તો પોતાનાં અંકે અંકે કોઈ વાર તમને ઉદ્દેશીને પત્ર લખી, કોઈ વાર અંકને મથાળે તમારા લેખોમાંથી અવતરણ ટાંકી, તો કોઈ વાર તમારા ફોટા સાથે તમારા સંબંધી કંઈ સમાચાર છાપી, એમ જુદી જુદી રીતે તમને હાડ હાડવવાનો, પણ ને એ ફંચો તો પછી રથાને કે અસ્થાને, કારણ હોય કે ન હોય તોપણ, તમારું આ કે તે ને કોઈ મનંત્ય કે પ્રતિપાદન એના ઝપાટામાં આવ્યું, તેના પર પોતાની લીમસેની ગદાનો સતત મારો ચલાવ્યે રાખવાનો. ન્યાં સુધી સવળો જીતે ત્યાં સુધી એ સારો છે, પણ ને ક્યાંયે એને ફૂંકે પકડું તો પછી નોઈ લ્યો તમારાં હાલ! તમારી સાથે એ પછી સદાને માટે વેર બાંધવાનો, અને જ્યારે જ્યારે તમે લાગ્યાં આવવાના ત્યારે ત્યારે એ તમારા પર બંધી દાઝ કાઢીને ટૂંકી પડવાનો.

પણ આ કમખખતી તો પ્રમાણમાં નાની ગણાય. આવા ધાવ ઝીલવા એ તો વિવેચકના જીવનનો લક્ષણ છે, અને એની દહેશત હોય છતાં પોતાના કર્તવ્યમાં જરાયે ચળવું નહિ એમાં તો એની વીરતા અને વિશિષ્ટતા રહેલી છે. એટલે એમાં એની ભારે કમખખતી ગણવાની નથી. એની ખરી કમખખતી તો બીજી છે, અને તે એ પત્રકારના લેખનક્રમે પહોંચી વળવાની. કેમકે લેખન એ તો પત્રકારનો અખંડ વ્યવસાય. લખવું, ઘસ લખવું, આંગળાં ફળી પડે અને હાથ ખોટા પડી જાય ત્યાં સુધી ઊંઘ માયું ધાલીને અવિરત રીતે લખ્યાં જ કરવું એ જ એનો ધધો-મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીની રીતે લખીએ તો એનો 'ધનદો'-આજીવિકાને અર્થે ધન આપનાર રાજગાર. એટલે એની કલમ સદાય કાગળ ચીતર્યા જ કરતી હોય છે, ને લેખન એને મન રમતમાત્ર બની જાય છે. અને તેથી એનો લેખનગંજ દિવસે ન વધે તેટલો રાતે, ને રાતે ન વધે તેટલો દિવસે વધતો જાય છે. પોતાના પત્રની ટૂંકી વાર્તા, લાંબી ચાકુ નવલકથા, વાર્ષિક ભેટની વાર્તા, પ્રાસંગિક પ્રવાસવર્ણન, અને અંકે અંકે આપવું પડતું ગ્રન્થાવલોકન આદિ વિવિધ નિમિત્તોએ એનાં લખાણોની સંખ્યા થોડા જ વખતમાં ખૂબ મોટી થઈ જાય છે. એમાં વળી એની પાસે પ્રકાશનની પણ તૈયાર સગવડ હોય છે. એનું પોતાનું મુદ્રણાલય અને એનું પોતાનું કાર્યાલય એનાં પત્રમાં આવેલાં લખાણોને પુસ્તકાકાર આપવાને તત્પર જ હોય છે. એટલે મોજુસ ને છેક જ નિર્મોલ્ય ન હોય, ભારૂતી લખાણો કરીને પેટિયું કાઢવું એટલી જ ને એની દાનત ન હોય, અને એનામાં ને થોડીધણી પણ વિચારશક્તિ, ભાષાશૈલી, ને

સાહિત્યરસ હોય, તથા પ્રારભમા એના લખાણોએ ચોટીલાણી પણ પ્રતિષ્ઠા અને વાચકસમૂહમાં મેળવી લીધી હોય, તો પદરેક વરસના પત્રકારી જીવનને અન્તે કોઈ પણ લેખક પચામેક પ્રકારનોનો પિતા બની ગય તો એમા કશી અસામાન્યતા ગણવાની નથી પરિણામે કોઈ વિવેચક જો એની સમસ્ત લેખનપ્રવૃત્તિનું અનોકન કરવાનું માથે લે, અને અને ને મળે ત્યાં સુધી એની નાનીમોટી એકેએક ચોપડી ખ્યાનપૂર્વક જોઈ જઈ પછી જ ક્યમ ઉપાડી એવો આગ્રહ રાખે, તો એનું આરી જ બનવાનું તરત જ એની સામે પચાસ સાંઠ પુસ્તકોની જે અઢી ફૂટ ઊંચી ચપ્પી ખડી થવાની અને એના દિવસોના દિવસો ભરખી જવાની એ ચપ્પીનું વાચન કરે એટલા વખતમા તમે સરસ્વતીમાં ભાસ કાલિદાસ ને ભનજીતિ ત્રણેની સઘળી કૃતિઓ વાંચી શકો, અગ્રે જમા શૈક્ષણિકર કે મિ ઇનના એકેએક નાટક કે કાન્યનું અધ્યયન કરી શકો, ગુજરાતમા 'સરસ્વતી ચન્દ્ર'ના ચારે લાગનું ચાર વાર પારાણું કરી શકો, અથવા ગુજરાતના કોઈ પણ ચાર ઉત્તમ સાહિત્ય કારે લઈ એમના વિશે ચાર જુદા જુદા વિવેચન-લેખો પણ લખી શકો.

પણ સૌથી મોની મુશ્કેલી તો એ પત્રકારની સઘળી કૃતિઓનું સામાન્ય લક્ષણ શોધી કાઢવામા પડવાની મોટે ભાગે એ ધધાદારી લેખક હોવાથી એના લખાણોમા સચરાચર ચાપી રહેતો એવો કોઈ એક જ પ્રકારનો સંદેશ કે વિશિષ્ટ ધ્યેય ભાગે જ હોવાનું એને માગ પ્રમાણે લખાણ કરવાનું, એટલે એમા સમાનતાનું સળગ સૂત્ર જ ને જ જડવાનું આપણે જેની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ અવલોકવા આ લેખ શરૂ કરીએ છીએ એ રા મેઘાણીના જ પુસ્તકો હોય એમા સોરઠી લોકસાહિત્યના સમ્રાટ છે, ભાષા ન્તરે છે, રૂપાન્તરે છે, નવાલકઓ છે, નવાલકયાઓ છે, નાટકો છે, પ્રવાસનર્ણનો છે, ચરિત્રઅન્યો છે, અને ઈતર પ્રકારના ગદ્યલખાણો છે, ને કવિતા પણ છે આ બધાનું સામાન્ય લક્ષણ શું ? રા રમણલાલ દેસાઈની વાર્તાઓ લઈએ તો તરત પ્રતીત થવાનું કે આપણુ

પ્રવર્તમાન જીવનનું આલેખન એ તેનું સર્વસાધારણ લક્ષણ એટલે રા મેઘાણી જેવા કોઈને મળે કે ન મળે તોપણ, કશી જે વધુપડતી અભ્યતાનું આરોપણ કર્યા વગર આપણે એપરક કહી શકવાના, એવા વિરોધ કરે તો ખીજાના વિશેષ ભારપૂર્વક કહી શકવાના, કે તે આપણા આજના ગુજરાતનો યુગનર્તિ વાર્તા કાર છે પણ ગા મેઘાણીને માટે ? એના પચાસ-સાંઠ પુસ્તકોનું સર્વસાધારણ લક્ષણ શું ? 'રસધાર' ને 'રદિનાળી રાત', 'પ્રતિમાઓ' ને 'પનકાગ', 'ઝડાધારી' ને 'જેલએફિસની બારી', 'વેગનમા' ને 'વધુંધરાણ વઢાલા કવલા' એવા એવા પચરગી લખાણોના સમૂહમા જેવા જગી ગજમાથી એ સર્વેને એક સરખો લાગુ પડે એવો સામાન્ય ધર્મ કોઈને પણ જડવાનો ખરો ? નહિ જ

ત્યારે શું રા મેઘાણીની લેખનપ્રવૃત્તિમા પ્રધાન સૂત્ર જેની માર્ગ વસ્તુ જ નથી ? ના, એમ તો કેમ કહેવાય ? પણ એ પ્રધાન સૂત્ર સાલગવે ને સમજવો હોય તો પ્રારભમા ગૌણ સૂત્રો ભણી આપણુ મનને આપણે બહેરા બનાવી દેવા પડશે, એમના લેખન સમૂહના મુખ્ય અને ગૌણ તારિક અને આવૃત્તિઓ એવા વિભાગો પાડી, મુખ્ય ને તારિક વિભાગ પર જ પ્રારભમા આપણે આપણી નજર ઠેરાવવી પડશે તો પછી રા મેઘાણીની લેખનપ્રવૃત્તિમાથી મુખ્ય ને તારિક ગણાય એવો ભાગ કોણ ? દેખીતું જ છે કે 'વેગનમા', 'ઝડાધારી', 'નરરીર લાલાજી', 'એશિયાનું કલક' જેવા પત્રકારી પ્રચારપરોણ પુસ્તકો તેમ દિવ્યેન્દ્ર નૌય, રવીન્દ્ર ટાગોર, અપ્પન સિકનેર આદિની કૃતિઓના એમણે કરેનાં ભાષાન્તર રૂપાન્તરો એ બન્ને પ્રકારના અન્યો એ ગૌણ વર્ગમા જ આવશે, અને 'સોરઠીની રસધાર' આદિ સોરઠી લોકસાહિત્યના સમ્રાટો તેમ 'સોરઠ', તારા વહેતા પાણી', 'સમગગણ', 'વેવિશાળ', 'દુવસી કચરો' આદિ શુદ્ધ સ્વતન્ત્ર સર્જનકૃતિઓ એ મુખ્ય વર્ગમા આવશે અને આ મુખ્ય વર્ગની કૃતિઓનો પ્રધાન સૂત્ર શો ? એના વાચનથી સમગ્ર રીતે તમાગ પર શી છાપ પડે છે ? એક જ, અને તે એક

૧૪. મેઘાણી સોરઠી જીવનના સાહિત્યકાર છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન, જૂના અને નવા ઉભય પ્રકારના સોરઠી જીવનને સાહિત્યાકારે રજૂ કરતું એ જ રા. મેઘાણીની સમસ્ત લેખનપ્રવૃત્તિનો સરવાળો છે. 'સોરઠી ગીતકથાઓ'ના 'પહાડોની જોદમાં' નામે ઉપોદ્ધાતમાં એ કહે છે, 'હું પહાડનું બાળક છું... પહાડનો બાળજીવડો, પહાડનાં ટેટાટીખરું અને શુંદાં વગેરે મળચટા મેવાની માફક જ પહાડની પેદાશરૂપ આ દુહાસોરઠાવાળી કવિતાનો પણ રસિયો હતો. તે પછી તો ધણું વર્ષોનો ગાળો પડ્યો. બિન બિન જાતના સાહિત્યના સંસ્કાર પડ્યા અને જીવનની ભોંયમાં જૂના રસનાં ઝરણું વહા કરતાં હશે તેની જાણ પણ ક્યાં હતી? એ પ્રવાહોને જીવનનાર પાણી-કળા સને ૧૯૨૨માં ભેટી ગયો...મારા પહાડસંગી પ્રાણને-ધણી કાળ બીજે ભમેલાને-એ રીતે ફરી વાર પહાડી જીવનની વાટ સૂઝી ગઈ. તે દિવસથી હું કુંગરાનાં સાહિત્ય અને તવારીખ શોધી રહ્યો છું. જૂના યુગને પાછો આવડો જોવાની નાદાન અને વિનાશક ખવાયેશ નહિ-જરૂર નહિ-પણ જૂના સોરઠી કાળને પ્રેમપૂર્વક તપાસવા તથા જોળખવાની ખાસ મને ઈત્લાં નવેક વર્ષથી એક વળગાડ જેની સતતી રહી છે. હું હજીયે એથી લગ્નવાતો નથી. એના મર્મો જાણી જાણી ઉકેલવા મથું છું. એમાં ભયંકર મીઠાશ અનુભવું છું. જરૂર જીવનસંજોગોમાં બંદીવાન પડેલ આ દેહને છોડી મારી કલ્પના કેટલી મમતાભરી કે જે ખાલીજો ને કથાઓ, કુંગરમાળો ને દુહા-સોરઠાઓ શોધે છે.' (પૃ. ૪-૬) અને આ શબ્દોમાં એમની સકલ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ગર્ભ સમાવેલો છે. એમના સમસ્ત કૃતિસમૂહની પાછળ 'જૂના સોરઠી કાળને પ્રેમપૂર્વક તપાસવા તથા જોળખવાની ખાસ' જ અખંડ રીતે કામ કરી રહી છે. દરેક દેશ તેમ પ્રજાને પોતાનો ચિત્રકાર, સાહિત્યકાર, શાયર બોધે છે. સૌરાષ્ટ્રના જૂન વર્તમાન ઉભય સમયના જીવનનો એવો ચિત્રકાર, સાહિત્યકાર, શાયર તે રા. મેઘાણી. સોરઠી વરસોથી લોકકંઠમાં જ પુરાઈ રહેલી અસંખી સોરઠી સંસ્કૃતિને એને અનુરૂપ જોમદાર ધમકભરી ભર્મિપ્રધાન રંગીલી લાખાશૈલીમાં રજૂ કરી તેને

સાહિત્યનો ચિરંજીવ દેહ આપ્યો. તે રા. મેઘાણીએ એમના જીવનની મુખ્ય સાહિત્યસેવા તે એમણે કરેલું સોરઠી લોકસાહિત્યનું આ સંજીવન. પણ 'જૂના સોરઠી કાળને પ્રેમપૂર્વક તપાસવા તથા જોળખવાની' એમની 'ખાસ' એ પુરાણ લોકસાહિત્યના સંકલન-સંજીવનમાનથી તૃપ્ત નથી થઈ. એટલે હવે એ અર્વાચીન સમય તરફ વળ્યા છે અને એમાં પુરાતન સોરઠી સંસ્કૃતિથી જવાહાના જે કંઈ તણખાઓ અવશેષ રહ્યા હોય તેને રૂખડ શેક ને સિપારણ, હીપચંદ શેક ને લાણ, સોમેશ્વર માસ્તર ને ભદ્રા, શ્રીપતરાય માસ્તર અને અભરામ ડોસો આદિ વિવિધ પાત્રો દ્વારા પોતાની વાર્તાઓમાં મૂર્તિમાન કરવા લાગ્યા છે. રા. મેઘાણીની બીજી મુખ્ય સાહિત્ય-સેવા આ જ કે સૌરાષ્ટ્રમાં જે કંઈ અસંખી ખાનદાનીના અવશેષો રહ્યા છે તેને 'સોરઠી, તારાં બહેતાં પાણી', 'નિરંજન', 'વેવિશાળ', 'તુલસી-કપાસે' આદિ સાંપ્રત સમયની વાર્તાઓ દ્વારા સાકાર કરી એના વર્તમાન જીવનને એમણે વાચા આપી છે. સૌરાષ્ટ્ર-કાઠિયાવાડના એ કાઠીઓ, એ ચારણો, એ આહીરો, એ મિયાણાઓ, એ બહારવટિયાઓ, અને એ સાધુસંતો પોતાને સાહિત્યના દરબારમાં સદાનું સ્થાન અપાવે એવી કલંમની વરસોથી વાટ જોઈ રહ્યા હતા તેમ એના આલ્મજીવાણિયા, એના કાઠીગરાસિયા, એના કોળીવાધરી પોતાને વાર્તાના દેહમાં સદાને માટે વણી ચિરંજીવ કરે એવા સજ્જકને સાદ પાડી રહ્યા હતા. એ સાદ ઝીલીને એમના જીવનને જીવંતથી લાખાના સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું એ જ રા. મેઘાણીની સારસ્વત સેવાની વિશિષ્ટતા. અને રા. મેઘાણી જીવંતથી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જોડાઈ નીચું જે કંઈ રચાન ધરાવશે તે પણ એમણે સોરઠી જીવનના સાહિત્યકાર તરીકે જે કંઈ શક્તિ આજસુધીમાં બતાવી છે તથા હવે પછી બતાવશે તેને જ આધાર.

૨

રા. મેઘાણીએ તો સાહિત્યના અનેક ક્ષેત્રોમાં વિચરણ કરેલું છે, એ લાખાનંતરકાર છે, રૂપાંતરકાર છે, નવલિકાકાર છે, નવલકથાકાર છે, કવિ છે, અને

વિવેચનમાં પણ એમણે હાથ અજમાવ્યો છે આ રીતે એ પત્રકાર છે એથી વિશેષ તો અન્યકાર છે વળી એમને આપણે પત્રકારજીવનને ગાળો દેતા પણ ઘણી વાર સાલળીએ છીએ 'વેરાનમા' નામે એમના પત્રકારી લખાણોના સંગ્રહના નામમાં તેમ એના 'શિકુક અગત' નામે નિવેદનમાં પત્રકારી જીવન સામેનો પોતાનો અણુગમે એમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બહાર પાડ્યો છે^૧ આમ છતાં રા મેઘાણીને આ લેખના આરભમાં પત્રકાર તરીકે જોળખાવ્યા એમાં એમને અન્યાય કે ઉતારી પાડવા જેવું નથી^૨ ના, રા મેઘાણી સાહિત્યકાર છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે, પણ તત્વતઃ એ પત્રકારી જમાતના સાહિત્યકાર છે એ વાત જૂલવાની નથી અત્યારે ચૂરોપમાં આપણે જોઈએ છીએ કે તમાના ધણા લેખકા પત્રકારી જીવન જ ગાળી રહ્યા હોય છે, અને પત્રકારી લેખો તેમ પુસ્તકો ઉપર જ પોતાનો નશાવ કરી રહ્યા હોય છે

૧ (ક) 'મને તેજો હતો સાહિત્યની શાખા ચલાવવા પણ પત્રકારત્વથી નિરોધ ગ્રહી શકું તેવી બધિધાર કુડીએ બાધેલી એ બનને પૃથક શાખાઓ નહોતી હું ખેડે છેવેતોમ રમણ કગતો રાધે નવો મોહ પાતળો પડી જતા કમે કમે પત્રકારત્વ અને વેરાનપ્ર લાગ્યું એ વેરાનમાં રેતીના વટોળ ચડતા હતા આખો અધી બનતી હતી પત્રકારીઓ નહોતી જડતી કોને માટે, શાને માટે, ક્યા લોકચિંતાઈ હું અગ્રલેખો ને તોષો, સમાચારો ને પત્રો લખતો હતો તેનો આજે વિચાર કરું છું ત્યારે જવાબ ક્યા એટલો જ જડે છે કે લખવાનું હતું માટે લખતો હતો' -પૃ ૮-૯

(ખ) એણે વર્ષે ૨ સૌરાષ્ટ્રના પત્રગ્રાહનમાંથી મુક્તિ માગી કેમકે એની અદર આદરક લેખાતા મતાગ્રહો, દુરાગ્રહો, પર્વગ્રહો, ને દાએલમાં આવેજોને સહેવા જેટલું પાકું રીડું મારું મનોબળ ન બની શક્ય વેરાનમાં વટોળા અને આધીઓ વધતા જતાં ત્યાં પ્રચારલક્ષી, કેન્દ્ર વિનાતક પ્રચારલક્ષી વિચાર દાવાનલની રાશની વધુ ને વધુ આખો આજતી હતી એ મારી સાહિત્યની દીવી લઈને જુદી જ વાટ આવી' -પૃ ૧૦

લખાણમાંથી જ પોપણ મેળવવાનું હોવાથી એમને ધોધમાં ઝડપે લખવાનું હોય છે, અને તેથી એમના પ્રકાશનોની સખ્યા સારી પડે મોટી હોય છે, એ લખાણો ખૂબ ખપે તો જ એમને લાભ થાય એમ હોવાથી પોતાની શૈલી જનતાના બહોળા વર્ગને રુચે એવી લોકભાષા, ગદ્ય, અને ધમધમરી એમને ખનાવરી પડે છે, અને આવી શૈલીમાં લખાણો હોવાથી એમના પ્રકાશનોની પ્રતો સેકડો અને હજારોની સખ્યામાં ચપોચપ ઊપડી જાય છે ને ઘડીભગ તો એમનું નામ સમસ્ત વાચકઆલમનું લાડીયું બની જાય છે, પણ સામી બાળુએ એમના લેખનવિષયો ક્ષણિક કે પ્રાસંગિક હોવાથી, પ્રવર્તમાન થયે પ્રજાનું સૌથી વિશેષ લક્ષ્ય ખેંચી રહેતી બાબતો પર જ એમણે લખાણ કરેલું હોવાથી, એવાય વરસમાં જ એમના પ્રકાશનો વાસી બની જાય છે, અને એકવાર હિંગિ જથી નીવડેલા એ પ્રકાશનોનું શુદ્ધ સાહિત્યદષ્ટિએ રચાયે મૂલ્ય લગભગ અન્યતઃ નહિ તો એકદરે અત્યંત અપમાન પડે છે આવા પત્રકારી સાહિત્યકારો જીવનમાં પણ જન્માવ્યા છે જૂલકાળમાં 'જીવન' ના આદ્ય તન્ની ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ આ વર્ગના સાહિત્યકાર હતા, અને વર્તમાનમાં 'પ્રજા' ના વાળી રા સુનીલાલ વર્ધમાન ગાહ તેમ જ 'સૌરાષ્ટ્ર' આદિ પત્રો સાથે સંકળાઈને જ જેનું સમસ્ત સાહિત્યજીવન વીલ્યું છે તે ગ મેઘાણી પણ એ જ જમાતના જોગી છે પત્રકારજીવનને રા મેઘાણી બનેને મને સેટલું નિન્દે, પણ એમની સકળ લેખનપ્રવૃત્તિના મૂળમાં એ પત્રકારજીવન જ રહેલું છે એટલું જ નહિ પણ એમની શુદ્ધ સાહિત્યની કૃતિઓ પણ પત્રકારી રજોથી રંગાયા વિનાની રહી નથી સાહિત્યક્ષેત્રમાં

૨ ઉપર જણાવેલા 'વેરાનમાં' એ પુસ્તકમાં 'વનવાગ્ધ' નામે પત્રકારજીવનનો ચિતાર આપતો લેખ છે તેમાં પત્રકારના શબ્દો છે તે જુઓ. - '૨૨૨ે ચાલતું માનવી અગ્રત સમજીને વાચી લ્યે એવું લાખાધતર, કરતા કરતા મારા પેટમાં લાખો બીડીઓ અને હજારો ચાના પ્યાના રંગાયા છે' -પૃ ૧૧૦

એમને પ્રવેશ કરાવ્યો. તે એમના પત્રકારજીવને જ, અને પ્રારંભમાં 'ચોરાનો પોકાર' જેવા કેવળ છટા છટા લેખો જ લખવાની તાકાતવાળા રા. મેઘાણીને કમે કમે લોકસાહિત્ય, નવલિકા, નવલકથા, આદિ સાહિત્યના લિખ લિખ પ્રકારે લાણી દારી ગયો તે પણ એમનો પત્રકારી વ્યવસાય જ એમનાં પત્રોની માગ પૂરી પાડવા માટે જ એમણે આ લિખ લિખ પ્રકારમાં પ્રારંભમાં માત્ર પ્રયોગરૂપે જ કદમ અજમાવેલી અને પછી ધીરે ધીરે હાથ જમતો ગયો તે વિશ્વાસ આવતો ગયો તેમ તેમ એ આગળ વધતા ગયેલા. ઉદાહરણ તરીકે એમણે નવલિકાઓ લખવા માંડી તે ચિતાના અંગારાના નિવેદનમાં એ પોતે કમ્પલ કરે છે તેમ 'ધણુ વખતથી "સૌરાષ્ટ્ર"ના તન્ત્રીમંડળનો મનોરથ હતો કે મારે હુંકી કથાઓ લખવી' તેથી. એ જ રીતે એમના સ્વતન્ત્ર નવલકથા-લેખનનું પ્રેરક નિમિત્ત પણ એમનું પત્રકારી જીવન જ છે. એમણે એ સાહિત્યપ્રકાર સૌથી પહેલો અજમાવ્યો તે 'એમની છાતી પર બેઠેલા એક શનિવાર'ની પત્રકારી કામગીરીને પહેાંચી વળવા માટે. અને નવલકથાલેખનમાં તો એમના પત્રકારી વ્યવસાયે આથી પણ ઘણો મોટો ફાળો આપેલો છે. તે એવી રીતે કે એમની વાર્તાઓ મૂળ 'વનમહૂમિ' કે 'ફૂલ-જાળ'માં કકડે કકડે આવેલી, તેથી એ જેમ જેમ વંચાતી ગયેલી તેમ તેમ વાચકવર્ગ એના સર્જનમાં લેખકને સાથ આપતો ગયેલો, એટલે એમની વાર્તાઓ કાંઈ સર્વથા સ્વયંસ્ફૂર્તિથી કામ કરતા સ્વતન્ત્ર પ્રતિભાવાળા તટસ્થ સાહિત્યસર્જકની નહિ પણ બહોળા વાચકવર્ગનાં ઉત્તેજનો અને સચ્ચનોથી

૩. 'સૌરાષ્ટ્ર' કાર્યાલયે પ્રકટ કરેલા 'વતનનો સાદ' નામે લેખસંગ્રહમાં એ આપ્યો છે. રા. મેઘાણીએ 'ચોરાનો પોકાર' નિવેદનમાં (પૃ. ૭) જણાવ્યું છે તેમ 'સૌરાષ્ટ્ર'ના તન્ત્રીમંડળમાં જોડાયા પહેલાંનો એ એમનો લેખ, અને એ અને એવા બીજા લેખોથી આકર્ષાઈને જ રા. અમૃતલાલ શેઠે એમને 'સૌરાષ્ટ્ર'માં હીધા એમ એ પોતે ત્યાં કહે છે.

૪. 'સૌરાષ્ટ્ર, તારાં વહેતાં પાણી', નિવેદન, પૃ. ૭

પ્રેરાયેલા પત્રકારી સર્જકની કૃતિઓ છે. ૫ આ રીતે

૫. જુઓ એમની જુદી જુદી વાર્તાઓમાં એમણે કરેલા એકરારો :—

(ક) 'માર્ગે આ પ્રયત્નના કેટલાક અનુરાગી સ્નેહીઓ મળતા ગયા. તેમણે પણ કથાનાં પાણીને બેઠેલાં કેટલાંક નાનાં મોટાં ઝરણુ પૂરાં પાડ્યાં. તેમના સંગ્રામમાં આ વહેતાં પાણીને આરે આરે કરેલી આ લાંબી મજલ વધુ મીડી બની છે.'—'સૌરાષ્ટ્ર, તારાં વહેતાં પાણી', નિવેદન, પૃ. ૮.

(ખ) 'આ વાર્તાના ઘડતરમાં "ફૂલજાળ"ના વાચકોના "ઝાઝા ને રળીઆમણુ હાથ" કામે લાગ્યા હતા. પહેલા જ હપ્તાથી વાચકોના કાગળો આવવા શરૂ થયા, ને જેમ જેમ વાર્તાપ્રવાહ આગળ ચાલ્યો તેમ તેમ તો દૂરથી ને નજીકથી, શહેરોમાંથી ને ગામડાંમાંથી, મુશિક્ષિતો તેમ જ સામાન્યોના-સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના કાગળો આવતા ગયા, જેમાં વાર્તાને કઈ કઈ દિશામાં લઈ જવી તેનાં નિખાલસ સૂચનો હતાં.'—'વેવિશાળ', લેખકનું નિવેદન, પૃ. ૩૦૭.

(ગ) 'આ વાર્તાનો વાચકસમૂહ "વેવિશાળ"માં જ આત્મીયતા અનુભવી ગયો તે જ આત્મીયતા આમાં બતાવી મુક્યો છે. પણ "તુલસીકથારો" સાથેના તેમનો તાદાત્મ્યભાવ એક કદમ આગળ ચાલ્યો છે. અકસ્માત એવો થયો કે બીજા અંતરાશને કારણે "તુલસીકથારો"નાં છેલ્લાં ચારેક પ્રકરણોનો અંતભાગ મારે મોકૂફ રાખવો પડેલો. એટલે એ સમાપ્તિ હું કેવી રીતે લાવવાનો હોઈશ તે વિશેની પુષ્કળ અકાંગ્મણ, કંઈક ધાસ્તી ને કેટલોક સંદેહ અનુભવી રહેલાં વાચક લાઈઓ-ઝહેનોએ મને ચેતવણીના કાગળો લખેલા. અમુક પાત્રને રખે તું અમુક રીતે ખગાડી કે દુઃખી કરી મૂકે! એવા એવા એ ચેતવણીસ્વરો પરથી મને લાગ્યું કે વાંચકો પોતે જ આ વાર્તાનો અંત કેવો ઇચ્છે છે ને કહી શકે છે તે તેમની પાસેથી જ જાણી લેવું. નિમંત્રણ દીધું, જવાબો આવ્યા, 'ફૂલજાળ'માં એ જવાબો પ્રગટ કર્યાં, અને એ જવાબોએ મને ખાતરી કરાવી કે વાચકો પોતાને પ્રિય ચર્ચ પડેલી સરખતી વાર્તાને કેવળ વાંચતાં જ નથી, પણ સર્જનમાં ય સક્રિય સાથ આપે છે.'—'તુલસીકથારો' નિવેદન, પૃ. ૧-૭.

એમની સ્વતન્ત્ર વાર્તાકૃતિઓ પણ એમના પત્રકાર-જીવન સાથે જીવંત સંબંધથી જોડાયેલી છે. છેવટ, વિવેચનમાં એમણે જે ચર્ચાપાત કર્યો તે પણ 'જન-મમ્મિ'નું સાહિત્યરૂઢ 'કલમ અને કિતાબ' એમને સંભાળતું પડ્યું તેને પરિણામે. આ રીતે/રા. મેઘાણીના સંબંધમાં એમનું પત્રકારજીવન એમના સાહિત્ય-જીવનનું પ્રેરકપોષક તો છે જ, પણ વિશેષમાં તે એમના સાહિત્યજીવનની પ્રયોગશાળા, વ્યાયામશાળા, અને તાલીમખાનું પણ છે. એટલે જરા પણ અતિશયોક્તિ વગર કહી શકાય કે એ પત્રકારી વ્યવસાયમાં પડ્યા તો જ એ આજે છે એ પ્રકારના સાહિત્યકાર બની શક્યા છે. દાખલા તરીકે 'જન-મમ્મિ' તથા 'ફૂલગળ' આદિ પત્રોની માગ વગર રા. મેઘાણી કદી પણ સ્વતન્ત્ર નવલકથાકાર બની શક્યા હોત કે કેમ એ ભારે શંકાનો વિષય છે. વળી પત્રકારી વ્યવસાયના અમુક અંશે સામે એમને અણગમે હોવા છતાં વરસો સુધી એ વ્યવસાય અને વાતાવરણમાં પડ્યા રહેલા પુરુષની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એનાં કાઈ નહિ તે કાઈ સારામાંકો લક્ષણોથી સર્વથા અરુપ્ટ રહે એ દેખીતું જ અશક્ય છે. ઉદાહરણ તરીકે રા. મેઘાણીમાં જે શીઘ્રલેખનશક્તિ (facile pen) છે, એમની લાપામાં જે લલક તે રંજકતા છે, એમની રીલીમાં જે આવેગ તે જોમ છે, કેવળ લેખોમાં જ નહિ પણ સમગ્ર સાહિત્યકૃતિમાં પણ ઠેરઠેર અતિરેક અને ઘેરા રંગોના એમને જે ગોખ છે, તેમ જ જેના પર રીઝતું તેને સદા જે સાતમા આસમાને યડાવ્યા કરવો તે ખીજતું તેને સદા જે ધૂડ્યા કરવો એ પ્રકારની જે પશ્ચિલતા છે, તે પણ એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં એમના પત્રકારી જીવનનો જોતરેલો અનિવાર્ય વારસો જ છે. આ રીતે રા. મેઘાણીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને પ્રારંભ જ પત્રકારજીવનથી થયેલો હોવાથી, કેવળ અર્થિક જ નહિ પણ સારકારિક અને સાહિત્યવિષયક પોષણ પણ એમને સતત રીતે એ પત્રકારજીવનમાંથી જ મળેલું હોવાથી, નવલિકા નવલકથા આદિ કેટલાક મુખ્ય સાહિત્યપ્રકારોમાં એમણે કરેલા પ્રયોગો આ પત્રકારી જીવનની અગત્ય તેમ સખવડને પરિણામે જ થઈ શક્યા હોવાથી, તેમ એમની સમસ્ત સાહિત્ય-

પ્રવૃત્તિ પણ પત્રકારી વ્યવસાયનાં કેટલાંક શુભાશુભ તત્ત્વોથી ઘેરા રંગોએ રંગાયેલી હોવાથી, એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું વિવેચન પત્રકારી લખાણોથી શરૂ થાય એ જ બધી રીતે યોગ્ય છે. અવશ્યત, એકંદરે એ પત્રકારી લખાણો એમની સમસ્ત સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિનું ગૌણ અંગ જ છે, તેથી એના વિવેચનમાં બહુ વિસ્તાર કરવાની કે નાની નાની ધીંગતોમાં જોડા જોતરવાની જરૂર રહેતી નથી, એટલે આ વર્ગનાં એમનાં લખાણોનું અવલોકન બને તેટલા સંક્ષેપથી તેમ ત્વરાથી કરી જઈશું.

અને સરભાગ્યે એમ કરવામાં એ લખાણો પોતે જ આપણને ખૂબ મદદ કરે છે. કેમકે પત્રકારની લેખનપ્રવૃત્તિ મોટે ભાગે લેખકના નામનિર્દેશ વિના જ થયેલી હોય છે, એટલે જ્યાં સુધી તે પોતાના લેખોને અન્વય કરીને પોતાને નામે પ્રકટ ન કરે ત્યાં સુધી એના વિચાર કરવાનો પ્રસંગ જ જોતો થતો નથી. આ રીતે રા. મેઘાણીનાં મોટા ભાગનાં પત્રકારી લખાણોનું અવલોકન કરવાની ફરજમાંથી તો આપણે આપોઆપ જોગરી જઈએ છીએ. આમાં અપરાદરૂપ એક જ પ્રકાર છે, અને તે 'કલમ અને કિતાબ' માંનાં લખાણોનાં. એ લખાણોનું કૌતવ્ય સર્વવિદિત હોવાથી, તેમ આપણા વાચકર્ષમાં એણે ઠીક ઠીક ખ્યાન પણ ખેંચેલું હોવાથી, રા. મેઘાણીની પત્રકારી લેખનપ્રવૃત્તિના પ્રારંભમાં જ 'કલમ કિતાબ'નાં એ લખાણોને લેવાં પડશે.

સાધારણ રીતે પત્રકાર વિવેચનમાં પડે તો તેમાં એને લાલાલાજી ને અનુદૂળતાપ્રતિદૂળતા બંનેનો સંભવ છે. એક રીતે જોઈએ તો પત્રકારને વિવેચન સાથે બહુ નિકટનો સંબંધ પણ છે, અથવા એથી આગળ વધીને કહીએ તો પત્રકાર પોતાના વ્યવસાયથી જ એક પ્રકારનો વિવેચક છે. કેમકે જગતમાં જે કંઈ બની રહ્યું હોય તેની બાતમી આપરી, અને તે બાતમી પહેલેથી નહીં કરેલી અમુક દષ્ટિ કે નીતિને અનુસરીને આપરી, તે એ રીતે બની રહેલા બનાવો પર પોતાની વિશિષ્ટ ટીકા રજૂ કરીને લોકમતને ડગવવો એ જ પત્રકારનું મુખ્ય કામ છે. આથી જ રા. કલેશકરે

પત્રકારત્વને માટે 'વૃત્તવિવેચન' એવો શબ્દ યોગ્ય છે. આમ પત્રકારને લોકવૃત્તનું વિવેચન કરવાનું હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ એની સામાન્ય વિવેચન-શક્તિ કળાવાય છે, અને કોઈ પણ પત્રકાર પોતાની કામગીરી ને ઉચ્ચ કર્તવ્યભાનપૂર્વક બતાવે તો એમાંથી એને ઉચ્ચ પ્રકારના વિવેચકને આવશ્યક એવી કેટલીક ગુણસામગ્રી મળી રહે. ઉદાહરણ તરીકે પત્રકારરૂપે જ ને એ નીડર હોય, સત્યનિષ્ઠ હોય, સ્પષ્ટવક્તા હોય, સ્વતન્ત્ર ને તટસ્થ હોય, અને સમતોલ હોય, તો આ સધળા ગુણો એના વિવેચન-કાર્યમાં એને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે. એટલે આપણે એમ કહી શકીએ કે કોઈ પણ લેખક જેટલે અંશે સાચો, આદર્શ, કે ઉચ્ચ કોટિનો પત્રકાર હોય તેટલે અંશે એ સારો વિવેચક પણ થઈ શકે-અક્ષબત્ત, એનામાં ને વિવેચનમાં અનિવાર્ય અગત્યની એવી નૈઃશર્મિક રસવૃત્તિ, સતત સાહિત્યપરિશીલન, અને સંગીન શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ સાથે સાથે હોય તો. આ પ્રમાંજી પત્રકારજીવનનું ભાવના કે આદર્શનું પાશુ વિવેચનને સારી પેઠે અનુકૂળ ને પોષક થઈ પડે એવું છે, પણ સામી બાળુએ એનું વાસ્તવિકતા કે વ્યવહારનું પાશુ સારી પેઠે પ્રતિકૂળ ને વિષાતક પણ થઈ પડે એવું હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે વિવેચકની ફરજ અને તેટલા પીતરાગદ્રેષ બનવાની છે, પણ પત્રકારને તો ઉત્કટ રાગદ્રેષ અને પ્રજાનુયુક્તિ એ જ એના વ્યવહારજીવનનાં નિત્યસાથી જેવાં થઈ પડે છે. પોતે જેટલો પુરસ્કાર કરવા માગતા હોય તેટલો ઉત્કટ રાગ અને તિરસ્કાર કરવા માગતા હોય તેટલો ઉત્કટ દ્રેષ, તથા પોતાને હાથે પુરસ્કાર પામેલ વસ્તુના પાલનરક્ષણ તેમ તિરસ્કાર પામેલી વસ્તુના છેદન-ખંડન અર્થે સદા ધનુષ્યટંકાર કરતી યુક્તિ એ પત્રકારજીવનનું એક સામાન્ય લક્ષણ બની જાય છે. વળી આદર્શ તરીકે પત્રકારમાં આપણે ભલે સત્ય-નિષ્ઠા અને તટસ્થતાની ગમે તેટલી અપેક્ષા રાખીએ, પણ વ્યવહારમાં તો એ અમુક પ્રકારની પક્ષનીતિ અને પ્રચારકતાનો જ શુભામ્ બની જાય છે. એટલે

અમુક તે આપણા માટે સજગ રીતે સારા, અને બીજા તે પારકા માટે સજગ રીતે ખરાબ એ ભતતું સત્યવિરોધી વલણ એનામાં ધણી-વાર બંધાઈ જાય છે. પરિણામે ધણીવાર એ ખુલ્લે-ખુલ્લો પક્ષવાદી અને અમુક અમુક વ્યક્તિઓ કે મંડળોને ઉઘાડેછાંચે પ્રચારક કે આડતિયો બની જાય છે, અને તેથી જેને પોતાના માન્યા તેને ગમે તેમ કરીને સજગ રીતે પાળવા રક્ષવા ને આગળ આણવા અને પારકા માન્યા તેને સજગ રીતે તોડવા ઝૂડવા ને પાછા પાડવા એવી જ એની વિવેચનવૃત્તિ મોટે ભાગે બની જાય છે. વિવેચનમાં વિષાતક થઈ પડે એવું પત્રકારજીવનનું ત્રીજું તત્ત્વ તે એની લોકભોગ્યતા છે. જનતા એ જ પત્રકારનો જનાર્દન હોય છે, એનું આરાધન એ જ તેનું એકનું એક લક્ષ્ય હોય છે, એટલે જનતારૂપી જનાર્દનની રુચિઅરુચિનો પવન જે દિશામાં વાતો હોય તે દિશામાં જ એ પોતાનું વિવેચનનાવ હંકારે છે અને એ જોઈ સમજીને સ્વીકારી શકે એવા રૂપમાં જ એને સાહિત્યસમાલોચન કરવું પડે છે, અને તેથી એમાં સ્વતન્ત્રતા, જોડાણ, તલરેખિતતા, કે સદ્ગ વેધક દષ્ટિ જેવું કંઈ 'યે સાચું' વિવેચનતત્ત્વ જવશ્યે જ આવી શકે છે. મોટે ભાગે એના વિવેચનમાં જનતાનું માણુ 'ક્ષણનું' વાતાવરણ જ નિયામક બની જાય છે અને પ્રાકૃત જન સમજી શકે એવી ઉપલક્ષ સપાટી પર જ એ પત્રકારી વિવેચન તરે છે. આમાં વળી અલ્પ સમયમાં જ પોતાનું લખાણ તૈયાર કરી આપવાનું બંધન ઉમેરાય છે, એટલે વિવેચનમાં તૈયારીને માટે જે અવકાશ જોઈએ, આગળ પાછળનું વાંચી વિચારી પુખ્ત ચિન્તનને અન્તે ચોગ્ય નિર્ણય પર આવવાની જે સગવડ જોઈએ, અને સ્પષ્ટ ને સંતોષકારક નિર્ણય પર ન આવી શકાય ત્યાં સુધી મૈન રાખવાની જે સ્વતન્ત્રતા જોઈએ તે એને જવશ્યે જ મળે છે. એટલે ધણીવાર તો એને કશું ય નહું તાત્ત્વિક કે પ્રતીતિજનક કહેવાનું ન હોય છતાં સુકરર સમયે સુકરર કટારો કે પાનાં લખી વિના ફટકા જ હોતો નથી એથી પોતાના વિચારોની અપકવતા, સામાન્યતા, કે અન્યતા જાતે જોઈ સમજી શકતો. હોય તો પણ તેને પત્રકારને સહજ એવી ભાવાની

બલકે કે સૈલીની ચમખા કાંગામા ઢાકીને રજૂ કર્યા વિના ચાલતુ નથી આ રીતે પત્રકારજીવનના વ્યવહારુ પાસાથી વિવેચનમા એમ કે બીજી જાતની ઓછીવત્તી વિકૃતિ કે શિથિલતા આના વિના જવલ્લે જ મટે છે અને આ વાત એકલા દૈનિક સામાજિક પત્રોના જ નહિ પણ મસિક ત્રૈમાસિક પત્રોના સંપન્નમા પણ સાચી છે એમલે પ્રારભમા આપણે કહ્યું કે લેખક જેટલે અસે સાચો, આદર્શ કે ઉચ્ચ ક્રાંતિનો પત્રકાર હોય તેટલે અસે એ સારો વિવેચક પણ બની શકે એ જેમ ભાવનાના દૃષ્ટિ કોણથી સાચુ છે તેમ વાસ્તવિકતાના દૃષ્ટિકોણથી આ પણ ગેટપુ જ સાચુ છે કે લેખક જેટલે અસે વ્યવહારમાંગો, દક્ષ, પક્ષી કે કેવળ સફળતાપૂર્વક સ્વાર્થસાધુ પત્રકાર હોય તેમને અસે એ સમગ્રરીતે સાચો સિદ્ધાન્તનિષ્ઠ વિવેચક બની શકે એ અત્યન્ત વિકટ ને તેથી વિરલ વસ્તુ છે, અને તેથી જે લેખકની વિવેચનપ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે પત્રકારકે યદ હોય તે ચાહે તેટલો ઉચ્ચક્રાંતિનો કે સમર્થ પત્રકાર હોય તોપણ એની વિવેચનપ્રવૃત્તિ પર એના પત્રકાર-જીવનના છામ કયા કેના ઊડ્યા તે તપાસ્યા વિના એનો સાચો આક ભાગ્યે જ નીખી શકે છે

હવે આ દૃષ્ટિએ રા મેઘાણીના 'કનમ-મિતામ'ના લખાણો તપાસો આદર્શ પત્રકારને ઉચિત એવા નીડરતા અને સ્પષ્ટવક્તૃત્વના ગુણો એમને પ્રકૃતિથી જ મળેલા છે એટલે કોઈની પણ શેહમા તજાયા વગર બલબલા ધુરધર સાહિત્યકારોના પ્રધારનો વિશેષ પોતાને જે ખરેખર લાગ્યુ હોય તે તક ને ફડ કહી દેતા એ કદી પણ અચમકા નથી રા બલવન્તરાય કંકોરના 'મહારા સોન્ટ' વિશે 'ને તમારી મિતતામા સરળતા હોત' એવા મયામા નીચે એમણે જે સાફ સાફ વાતો કહેલી છે કેકો સાહિત્યરસિકોના

જુઓતા ૧૦-૧૧-૨૮૩૫નું જન્મગુમિ 'કનમ-મિતામ'ના લખાણોની આ ચર્ચા 'જન્મ ભૂમિ'માં એ પાતુ શરૂ થયુ ત્યારથી તે રા મેઘાણીની કનમ એમ લખતી બધ ધર્મ ત્યા સુધીના એના લગભગ નિયમિત ગણાય એવા વાચનને આધારે તેમ

દૈયામા હતી પણ દોડે લાવવાની કાઈ હિમત કરતું નહોતું એવી જે સાફ સાફ વાતો કહેલી-તે એમની આ નિર્ભયતા અને સ્પષ્ટવક્તૃત્વની શક્તિના અનેકમાનુ એક સંસ્મરણીય દૃષ્ટાન્ત છે 'કનમકિતામ'નું પાતું શરૂ થયુ ત્યારથી એણે વાચકોનુ તરત જ ખ્યાલ ખેચ્યુ એના જુદા જુદા કારણોમાનુ એક મુખ્ય કારણુ તે એમના આ નિર્ભયતા અને સ્પષ્ટવક્તૃત્વની શક્તિરૂપી બે ગુણો જ આ પાનાને આપણે ત્યા લોકપ્રિય બનાવનારો રા મેઘાણીનો ઝોળે ગુણુ તે એમની સર્વગ્રમ્ય સુગમ્ય જોમદાર, ધમધમરી પત્રકારી સૈલી પોતાને જે કર્ષ કહેવુ હોય તે સીધે સીધુ, સોસરુ ઊતરી નય એની સ્પષ્ટ ભરેદાર રીતે કહેવુ એ ટેવ એમના પત્રકારજીવને પહેલેથી જ પાકી છે, એટલે એને લીધે સાહિત્યની વાતોમા રસ નહિ લેનારો સામાન્ય વાચકવર્ગ પણ એમના મ્લમ મિતામ'ના પાના ભણી આકર્ષાયો 'કનમ કિતામ'દ્વારા રા મેઘાણીએ સાધેલી એક મહત્ત્વની સેવા પણ દૈનિક છાપાના પ્રાકૃત વાચકવર્ગને તેણે સાહિત્યની વાતોમા શોડાધણો પણ રસ લેતો ધ્યો એ જ અશુદ્ધાની છે શુદ્ધ વિવેચક તરીકે રા મેઘાણીમા ધણી ખામીઓ હોના છતા 'કનમ-મિતામ'માંની એમની નોંધો આરભમા ધણે દેઠાણે આદરપાત્ર બનેલી તેના મૂલમા નિર્ભયતા, સ્પષ્ટવક્તૃત્વ અને ધમકભરી સુવાચ્ય સૈલી એ એમના આ ત્રણ પત્રકારી ગુણો જ મુખ્યત્વે રહેના છે પણ જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ એમની ખામીઓ છતી થતી ગઈ અને તેથી એ નોંધોના યથાર્થ સ્વરૂપ ને મૂલ્ય વિશે સાચો ખ્યાલ પણ વિવેકી સાહિત્યરસિકોને આપોઆપ એમાંના કેટલાક અંકોતો આજ સુધી ધરમા મંથરગેના પડ્યા હતા તેના આ લેખને માટે કરેલા પુનર્વાચનને આધારે જ મરી છે એટલે જ જરૂર જણાયું ત્યા એ લખાણોની તારીખો તેમ કચિત્ તેમના અવતરણો પણ આઢી આપી સમર્થા છે મંથરાએલા અંકોનો આવો અચુધાર્થો ઉપયોગ યદ ગયો એટલે હવે એને સાચવવાનું પ્રયોજન ન રહેતાં એ બધા અંકો હવે ખસતીના ઢગરાને સ્વાધીન કરી દઈ છુ

આવતો ગયો. આ ખામીઓમાં મુખ્ય તે સમતોલતા અને પ્રમાણભાન (sense of proportion) નો અભાવ તથા પોતાના વક્તવ્યને અતિરેકના ઘેરા રંગોએ રંગીને વધુપડતા ભારપૂર્વક રજૂ કરવાની એમની પત્રકારી આદત. સામાન્ય રીતે સર્વોચ્ચ પૂર્ણ કે સર્વાંગીકૃતિ એવા પદાર્થો જ્યતમાં બહુ જ ઝોંઝો હોય છે. દૂધાળું અને ભૂખાળું, ખૂબી અને ખામી એ બન્નેનું અજળ મિશ્રણ એ જ મોટા ભાગના પદાર્થોની તો કિયતિ હોય છે. આ મિશ્રણમાંથી સારાં તેમ નરસાં ઉભય પ્રકારનાં સધળાં ઘટક તરવેા પોતાની વેધક દૃષ્ટિથી પારખી કાઢવાં અને પછી પૃથક્કરણ દ્વારા નીરક્ષીર બન્નેને જુદાં તારવી બતાવી વિવેક કરવો એ વિવેચકનું મુખ્ય કામ છે. એટલે એણે મુગ્ધતા કે ક્કારતા, ફિદાગીરી કે સખ્તાઈ એમાંથી એકે બાજુએ ઢળી ન પડતાં પોતાના ચિત્તને સદા યે સ્વસ્થ, સમતોલ, અને યથાર્થદર્શી રાખવાનું હોય છે, એને જેના જેટલા શુભ હોય તેમ દોષ હોય તે બન્ને જરા પણ આવેશમાં ધસડાયા વગર તેમ મૂળમાં જરા પણ મરિમસાંદો ભરાવ્યા વગર શાન્ત રીતે યથાર્થિય માપમાં જ બરાબર દર્શાવવાના હોય છે. પણ રા. મેધાણીના પત્રકારી માનસને આ સ્વસ્થતા તેમ સમતોલતા પ્રકૃતિથી જ અસાધ્ય છે. રા. કાલેલકરકૃત 'જીવનભારતી'ના અવલોકનપ્રસંગે એમણે ઉચ્ચારેલા શબ્દોમાં એમની પ્રકૃતિની આ મર્યાદા સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. ફિદાગીરીને માટે છૂટ ન બાપે એવા વિવેચન પ્રસંગે પોતાના તીવ્ર અણગમો વ્યક્ત કરતાં એ અવલોકનમાં : એ લખે છે કે 'ઘડીભર મને આ વિવેચકપણા પર સોટી લઈ ને ઊતરી પડવાનું મન થાય છે.' ત્રીસ પાડી જવાય છે કે મારે અવલોકનકાર નથી થવું. મારે શુભદ્રોણોનાં જાખ્યાં નથી તોળવાં. સેતુ'ને જવાહીર જોખવાની સૂક્ષ્મ તુલા કરતાં તો ધરાકને ઉદારભાવે. એમાંય તોલા નમતું

જોખી આપવાની કાછિયાની ત્રાજૂડી મને વધુ જાતી લાગે છે.' અને આ શબ્દોમાં જ રા. મેધાણીએ પોતાનાં લખાણોનું સાચું સ્વરૂપ દર્શાવી દીધું છે. 'કલમ-કિતાબ'માંનાં એમનાં એ લખાણો તે રીતે યે રહિતું નિષ્કૃષ્ટ રીતે માપ આપે એવી યથાર્થદર્શી 'સૂક્ષ્મતુલા' નથી, એ તો 'લેને ભાઈ ! આંહી મારી વાડીમાં તો આવા ગાજરમૂળો ઢેકે પડાય છે.' એવી લાપરવાહીથી પ્રશંસાપુષ્પોની લહાણ કરનારી. 'કાછિયાની ત્રાજૂડી'માત્ર છે. પોતાના એકએક મોલની ભારે કિંમત છે એવું અખંડ ને તીવ્ર ભાન ધરાવનાર જવાબદાર વિવેચકના મોમાંથી તો પરીક્ષકૃતિના સ્વરૂપમાંથી અનિવાર્ય રીતે પ્રેરિત કે ક્ષિત થતું ન હોય એવું નિરર્થક સ્તુતિનિન્દાનું એક પણ વેણ કદી પણ નીકળતું નથી. પણ રા. મેધાણીને તો પ્રાકૃત જનની પેડે પોતાનાં વચનની કશી કિંમત જ નથી, અને તેથી 'કલમ-કિતાબ'નાં એમનાં લખાણોમાં જે ધડીએ એમની જે મનોદર્શા ચાલતી હોય-અવલોકનને માટે હાથમાં આવેલા મન્ય કે મન્યકાર પ્રત્યે તોય કે રોષની જે વૃત્તિ એ પળે એ અનુભવી રહેલ હોય-તે પ્રમાણે પ્રશંસા કે નિન્દાના શબ્દોની દે-માર જડી એમની કલમમાંથી વરસે છે. એટલે એ ત્યારે કાર્ખના પર ફિદા થઈ જાય છે ત્યારે 'આપણા 'ક્રએવેદ'નાં સક્રોતાના વિષયમાં યુરોપીય વિદ્વાનો જેને 'હીનોથીઈઝમ' (Henothicism-ઉપાસ્યશ્રેષ્ઠતાવાદ) કહે છે-જે પળે જે દેવની ઉપાસના આવતી હોય તે જ દેવ સર્વશ્રેષ્ઠ, વરુણની સ્તુતિ કરવા બેઠા ત્યારે જ વરુણને જ દેવાધિદેવરૂપે વર્ણવેા અને ઈન્દ્રની કરવાં બેઠા ત્યારે પાછો ઈન્દ્રને પણ એ જ ઈલકાખથી નવાં જવો-એ પ્રકારનું એમનું લખાણ બની જાય છે. આખા જગતમાં ખરો કાવ, કલાકાર, સંગ્રેક, સાહિત્યકાર એક બસ હું જ છે, તારા સિવાય ખીજ બધા તુચ્છ જ છે-એ જગતની જુગુપ્સાજનક ભાટાર્પમાં જ એમનું લખાણ ઘણીવાર સરી પડે છે.

૮. આ વાક્યોમાંનો લેખકનો આવેશ જુઓ. ન્યાં ન્યાં ફક્ત પડતું હોય ત્યાં ત્યાં આવા જ આવેશથી એમણે 'સોટીઓ' ફટકાવી છે 'કલમ-કિતાબ'માં.

૯. તા. ૩-૧૨-૧૯૩૮ નું 'જન્મભૂમિ'. આંહી તેમ આગળ ઉતારા કરતાં મૂળની ખોટી છાપાંએલી એડણી સુધારી લીધી છે.

‘કલમ-કિતાબ’માં આનાં અનેક ઉદાહરણો ઠેરઠેર મળે છે, તેમાંથી એક જ નોંધવું હોય તેવો ‘શેષનાં કાચો’^{૧૦} પરનું એનું લખાણ જોવું. હસ્તિનક્ષત્રના એધને માટે કહેવાય છે કે એ ત્યાં વરમે છે ત્યાં દગલો જ થઈ જાય છે.^૧ ‘કલમ-કિતાબ’નો હાથિયો ‘મેધ પણ, ત્યાં પડે છે ત્યાં દગલો જ થઈ જાય છે અને ગાંડા હાથિયાની પેટ રતુતિ કે નિન્દાની ત્રમઝૂટ વરસાવે છે. જેક અન્તિમતાવાચક શબ્દો સિવાય એને યુગ્મનું જ નથી બીજું’ કંઈ આવે પ્રસંગે આંખે ગાંધ વળતી હોય એવા મનુષ્યની પેટ એ જાણે કે વરતુના અત્યન્ત રૂપલ ભાગો જ નોંધ શકે છે, અને એ રૂપલ ભાગોની આસપાસ કે વચ્ચે વચ્ચે જે ઝીણી-ઝોડી ખૂણીઓ કે ખાખીઓ હોય તે એમની નજર-માંથી આખા દેશની જાય છે. કોઈ રંગીન વસ્ત્ર એમની આગળ પરીક્ષાને માટે આવે તો તેમાં ધોળો કે કાળો જે રંગ વધારે વિસ્તારમાં હશે તે જ એમની આંખે દેખાશે, પણ એ ધોળા કે કાળા ઉપરાત એમાં લાલ, લીલો, પીળો, લાદળા વગેરે ખીન્ન જે જાત-જાતના રંગો હશે તે એમની નજરે પડવાના જ નહિ. એટલે એ વસ્ત્રને ગમે તો કેવળ સફેદ કે ગમે તો કેવળ શ્યામ તરીકે જ એ જોળખાવવાના.^{૧૧} એમના સખ્દકાશમાં જાણે એ જ વર્ગના શબ્દો છે: એક ‘અહાહા!’ ‘અધધ!’ અને બીજા ‘હૂ’ ‘હાહ’.

‘કલમ-કિતાબ’નાં અન્યવસ્થાનાં મધ્યમતાવાચક પદો તમને જવડલે જ નડશે, મોટે ભાગે તો એમાં ‘અહા!’ કે ‘હૂ’ જેવા અન્તિમતાવાચક પદો જ જોવામાં આવશે. અને આખા જગતને આમ ‘અહા!’ ને ‘હૂ’ના જ વર્ગોમાં બેંધકક વહેંચી રાકે એવી

દષ્ટિ પતકારત્વમાં ચાલી શકતી હોય તો કાલે માલે, પણ શુભાશુભના અશેષશતો દિસાખ માત્રા વિવેચનમાં તો એ કાણુ પણ ચાલી શકે નહિ. ‘કલમ-કિતાબ’નાં લખાણોની બીજી મોટી ખામી તે એની પક્ષનીતિ. આનું સૌથી ઉત્કટ દર્શાવત તે રા. ખખરદારનાં યુનિવર્સિટીવ્યાખ્યાનો વેળાએ રા. મેધાણીએ દાખવેલું એકપક્ષી વલણ. રા. ખખરદારનાં એ વ્યાખ્યાનોમાં કલે ગમે તેટલી ક્ષતિઓ હોય, પણ એમાંનાં કેટલાંક વિધાનોનું તો રા. મેધાણીએ ‘કલમ-કિતાબ’ની કલમ હાથમાં લીધી ત્યારથી એમણે પોતે અસદિગ્ધ રીતે, જોરપૂર્વક, અને સળગ રીતે પ્રતિ-પ્રાદન, કરેલું છે. આધુનિક યુગરાતી કવિતાની કિલકત, અદ્યત્તોચ્ચતા, અકારણ સંસ્કૃતમયતા એ બધા કોષો પર રા. મેધાણીએ અનેકવાર ઠોક પાડ્યા છે, એટલે સામાન્ય સંજોગોમાં તો સૌ કોઈ એવી જ અપેક્ષા રાખે કે રા. ખખરદારનાં વ્યાખ્યાનોના સમગ્ર નહિ તો એટલા ભાગને તો ‘કલમ-કિતાબ’ના લન્ની-સ્થાનેથી ટેકા જ મળશે. પણ એવા ટેકા મળે તો એમણે આત્મીય માનેલા આપણા કેટલાક કવિઓ અને સાહિત્યકારો તેમ વિવેચકના એક આખા પક્ષની આખરે જાય એવું હતું, એટલે એ પહેા કુક્તિપ્રયુક્ત કરીને ‘કલમ-કિતાબ’કારને પહેલેથી સાધી લીધાં. પરિણામ એ આવ્યું કે એ મહત્વને પ્રસંગે રા. મેધાણી મૂગા જ રહ્યા, અને લાગત ૭ અઠવાડિયાં સુધી રા. ખખરદારના વિરોધી પક્ષના એક પ્રતિનિધિને^{૧૨} એ

૧૨. એ અચ્છેકનકાર રા. ખખરદારથી વિરુદ્ધ પક્ષના હતા, અને રા. ખખરદારે આધુનિક કવિતા વિશે જે કંઈ કહેલું તેની સામે પોતાના પક્ષનો ખચાવ કરવા માટે જ બહાર પડેલા હતા એ વાત રા. મેધાણી પહેલેથી જાણતા હતા, એટલે એમણે ‘કલમ-કિતાબ’ની કટારો જાણીજાણીને એ પક્ષના હાથમાં એ વખતે સોંપી દીધી હતી તે એમના એ પછી પાંચેક મહીને ‘કલમ-કિતાબ’માં લખાએલા આ શબ્દો ઉપરથી ખુલ્લેખુલ્લુ દેખાઈ આવે છે-‘નવી કવિતાની દુર્ગોધતાનો, સદ્મતાને અન્ય અર્થવતતાને નામે બહુ બહુ ખચાવ થયો છે. ખુદ કે કિની:’

૧૦. તા. ૩-૩-૧૯૩૮ અને તા ૧૦-૩-૧૯૩૮ના અંકો જુઓ.

૧૧. નેવુ ટકા ધોળો ભાગ અને દસ જ ટકા કાળાં તલકાં હોય છતાં એ દસ કાળાં તલકાંને નામે જ આખા અન્થને કાળો ગણી તેને પેટ ભરીને જોઈએ હોય અને પછી પેલા નેવુ ટકા ધોળા ભાગ વિશે અન્તમાં પાંચેક લીટી સત્વરથીકરૂપે લખી હોય એવા દાખલા પણ ‘કલમ-કિતાબ’માંથી ટાંકી શકાય એમ છે.

આખ્યાનમાળાના એકપક્ષી અવલોકન માટે 'કલમ-કિતાબ'માં સંગવડ કરી આપી એટલું જ નહિ પણ એ અવલોકનકારના 'હાથમાં કદિના વાચકો સલામત છે' એવા શબ્દોમાં તેના પર પોતાની સંમતિની મહોર પણ મારી આપી. પણ એમની હાર્દિક સંમતિ તો એ અવલોકનકારના નહિ પણ ખુદ રા. ખખરદારના જ વિચારો સાથે હતી એ હકીકત કંઈ છાની રહેી શકે એમ હતું જ નહિ, એટલે પેલું એક-પક્ષી અને 'ખંડનાત્મક' અવલોકન 'કલમ-કિતાબ'માં આવી ગયા પછી લાંબે માળે રા. ખેટાઈ, 'સુન્દરમ' વગેરેના છેલ્લા કાવ્યસંગ્રહોના પરિચયપ્રસંગે રા. મેધાણીને રા. ખખરદારે પોતાનાં આખ્યાનોમાં દર્શાવ્યા હતા એવા જ વિચારો એકવાર ફરીથી ભારપૂર્વક રજૂ કરવા પડ્યા. ૧૪ આ રીતે રા. ખખરદારે એમનાં કદાચોમાં પણ એ દલીલોને મોકળું રચાત મળ્યું છે. ખન્ને પક્ષોને પેટ લરીને રજૂ થયાનો અધિકાર આ પાના પર મળેલ છે. ક. કિ. તા. ૫-૫-૧૯૪૦. આમાં 'મોકળું રચાત' મળ્યાનું જે લખ્યું છે તે પેલા અવલોકનને ઉદ્દેશીને જ લખ્યું છે.

૧૩. 'કલમ-કિતાબ', તા. ૨૪-૧૨-૧૯૩૯

૧૪. તા. ૫-૫-૧૯૪૦ તથા તા. ૯-૬-૧૯૪૦નાં 'આંદોલનો' બુદ્ધાઈ : એમાંથી તપ્પતા તરીકે થોડા ભાગ ઉતારીએ : (૧) 'આપણી આજની કવિતાની ખીજ બાજુએ ધણું ધણું વેદનાભેર કહેવું રહે છે. લોકોની ઉપેક્ષા અને પોતાની નિષ્ફળતા સામે અણુ-કગ રહીને ઉઘમ ખેડતા, કષ્ટનાને સેવતા અને ભાવનાને ઉપાસતા, નવાં નવાં રૂપે સુન્દરતાને વ્યક્ત કરવા મથતા આ એકલવીર કવિઓ છે તો શુજરાતી ને ? લખે છે તો શુજરાતી ભાષામાં ને ? સંભોગમાં સહભાગી તો શુજરાતીઓને કરવા માગે છે ને ? એનો જવાબ બે હકારમાં હોય તો પૂછવું પડે છે કે તમે જે ભાષાને કવિતાનું વાહન બતાવો છો તે શુજરાતી છે ખરી ? તેનું શુજરાતીપણું દિનપરદિન લોપાતું નામ છે તે નિહાળો છો ખરા ?... એનો જવાબ હું આપણને મળેલા આંકડે નવા કાવ્યસંગ્રહોમાંથી ફક્ત બેનાં, પાછળ આપેલાં ટિપ્પણોમાંથી,

આખ્યાનોમાં પ્રકટ કરેલા કેટલાક વિચારો તો રા. મેધાણીના પોતાના જ સ્વતંત્ર વિચારો હતા-રા. ફક્ત થોડા શબ્દો રજૂ કરીને તમને આપવા માગું છું. અને પૂછું છું કે આ શબ્દો શુજરાતી છે કે શબ્દ સંસ્કૃત ?... શુજરાતી પરનાં સંસ્કૃત ખેડીઓની અવધિ તો ચર્ષ છે "ક્ષીરનિધી" એવા પ્રયોગમાં. સંસ્કૃત પ્રમાણેનું એ સમગ્ર વિભક્તિનું એકવચન શુજરાતીમાં ઠોકરી ખેસારતાં આ કવિઓના હાથ ચડક્યા કેમ નથી ?... (તા. ૫-૫-૧૯૪૦) (૨) 'આધુનિક કવિતામાં કષ્ટનાતત્ત્વ, કલાતત્ત્વ, ને વિચાર-તત્ત્વનો સુમેળ સર્વત્ર સરખો નથી એ વારંવાર સ્પષ્ટ થયું છે. આધુનિક કવિતાનો અર્થધનતાં વિષેનો દાવો એકંદરે ભોત મને માન્ય નથી. એમાં એકં-સરખું ઊંડાણ નથી. છીછરાપણું અને ભાંધાની જરિહતાફી ડોળાણુ વડે ઊંડાણનો પોશાક પહેરાવવામાં પણ આવે છે. ભિન્ન સંવેદન પણ આધુનિક કવિતાને સરખા પ્રમાણમાં વરેલું નથી. કેમકે આધુનિકોના જન્મસે એક ખહિરંગની હાલકાર્ષ, હંદરચનાની સુધકતા ને વાણીની ચાતુરી તરફ જ છે. આધુનિક અમુક હંદ વાપરે કે અમુક દાગમાં રમે તેની કરી ખેવના નથી. પણ એમાંના ધણુખરાનો દાવો એવે છે કે અમુક હંદ જ અમુક ભાવોનું વહન કરવાને અનુકૂળ છે. એ દાવો પુરવાર થતો નથી. ખીજો દાવો એ છે કે ભાષાની સંસ્કૃતમયતા તો તેમને તેમનાં અમુક સ્પર્શ મેળાવેલો. તેમ જ સંવેદનો વ્યક્ત કરવા માટે અનુકૂળ હોય છે ને તે આસાનીથી જ દિલમાં વહી આવે છે. આ "આસાની"નું તત્ત્વ છે તારા મળું છે... અહીં તો આપણે આધુનિકોની એક પ્રયત્ન દલીલ પર આવી પહોંચ્યા. તેઓ કહે છે કે કવિતા કદી લોકગમ્ય થઈ શકે નહિ. આખો સમાજ એને કદી જીલી શકે નહિ. કવિતા તો હમેશાં અપ્રબોધ્ય, અને વિરલ રસિક ચતુરોની જ પ્રિય વિદ્યા રહેવાની મારા મનમાં હમેશાં એક પ્રશ્ન રમે છે કે એ અહરંમાં સખ્યામાંના એક ગણાવાનું મારું સૌભાગ્ય ખરું નહિ ? મારું એટલે કે મારા જવાબોનું-એટલે જી. એ. સુધી લખેલાઓ, ઠીકીકે શુજરાતી ને

અમરદાર પૂર્વે પણ એમણે પોતાના તરફથી જ જોર-શોરપૂર્વક રજૂ કરેલા વિચારો હતા-અને તેથી એ વિચારોને જાહેરમાં અભિનન્દન આપવાની 'કલમ-કિતાબ'ના તન્ત્રી તરીકે એમની 'ઓખી' ફરજ હતી, છતાં તેનું એના 'વિરોધી'ઓને હાથે જાણીપૂજીને ખડન થવા દીધું એ રા. મેઘાણીની વ્યક્તિ તરીકે, પત્રકાર તરીકે, અને વિવેચક તરીકે ગંભીર કર્તવ્યચ્યુતિ હતી અને તેથી 'કલમકિતાબ'ની એમની કારકિર્દીમાં એ મોટામાં મોટી કાળી ટીલી ગણાયે. વસ્તુતઃ આ પ્રમંડે બતાવી આપ્યું તેમ રા. મેઘાણી 'કલમકિતાબ'માં પોતાનું વિચારવ્યવસ્થા જાળવી રાકેલા જ નહિ. ધણીવાર તો એમાં પોતાના સ્નેહી મંમન્દીકે મિત્રોનાં મન-તરોયોથી જ એ દોરવાઈ ગએલા. આથી જ એમના પક્ષને જાળવવા જતાં પોતાની વિચારમંગતિ (consistency of thought) પણ એ ધણીવાર

સંસ્કૃત જાણનારાઓ, પ્રકૃતિથી કંઈક કવિતાપ્રેમી ને કલ્પનાભોગી, અંતરથી કંઈક ઊર્મિપ્રધાન, ને અનુભવથી કંઈક સમજાચક્તિ ધરાવનારા એવા મારા જેવા સૌ બસો કે પાંચસો માણસોનું સૌભાગ્ય કવિતાની રુચિ ધરાવનારા ને કવિતા સુભોગ્ય છે કે દુર્ભોગ્ય એવું નક્કી કરી શકનારા તરીકે સ્વીકાર પામવાનું જો સૌભાગ્ય તમને આધુનિકાને માન્ય ન હોય તો પછી તમે માન્ય કેને રાખો છો ? કેણું તમારો બેઝકતા-સમૂહ છે ? કેણું તમારો જાનાર છે ? કેને માટે તમે લખો છો કવિતા ? ફરી ફરી કહેવા દો કે યુનિવર્સિટી-ઓમાં પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે સ્વીકાર પામવાની તમારાં કે મારાં પુસ્તકોને અમુક સગવડ છે તેટલા જ પરથી આપણે રખે એમ કહી બેસીએ કે આપણી કવિતાને સૌ માણસોએ પણ જીવનમાં, જીવનની રસજ્યુષિમાં અપનાવેલી છે. આપણે શોધ તો એ કરવી રહે છે કે આપણી કવિતાએ કેટલાંક હૃદયોને સ્પર્ધ, સુંદર, સુકૃતિકર બનાવ્યાં.' તા. ૯-૬-૧૯૪૦. આ હોય એમાં રા. અમરદારનાં વિધાનોનું ખુલ્લેખુલ્લું સમ-નુદાનથી ? તો પછી એ સમર્થન રહી રહીને જ મહીના પછી કાં કહ્યું ? અમુક પક્ષને બચાવી લેવા ખાતર જ ને !

ગુમાવી બેઠેલા. પરિણામે પાપવાડિયા પરજ જે અન્યના પ્રકાશનની એમણે અહોભાવમયી શબ્દોમાં પ્રશંસા કરીને વધામણી આપી હોય તે જ અન્યને અન્ય ગુલાંટ ખાઈને એમણે સખત રીતે ઝાટકી નાખ્યો હોય એવા પૂર્વાપરવિરોધના દાખલા પણ 'કલમ-કિતાબ'માંથી ટાંકી શકાય એમ છે. પત્રકાર તેમ વિવેચકની એક મુખ્ય ફરજ જ એ છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે પક્ષ પોતાને પાછો ચડીને અંગત મીકાશના સંબંધો દ્વારા પોતાના નિર્ણયસ્વાતંત્ર્ય પર તરાપ ન મારે અથવા પોતાને વિમાર્ગે દોરી ન આવ, કેમકે જ્યાં જ્યાં લોકમતને ઘડે કે અસર કરે એવા પતાદિ સાધનો હોય ત્યાં ત્યાં ગમે તો પોતાના કે પોતાના પક્ષનાં સમર્થનને માટે અથવા તો પોતાના વિરોધીનાં ખડનને માટે એ સાધન હાથમાં લેવાના કાવાદવા દુનિયામાં હંમેશાં ચાલ્યા જ કરે છે અને એ આશયથી ધણી માણસો મૈત્રીનો ડોળ કરીને એ પત્રકારની આસપાસ માખીઓની પેઠે બમણા જ કરે છે. એટલે એવા કાવાદવાથી સદા યે એતત રહેવાની અને એ બમણા કરતી મિત્રનામધારી માખીઓના એપથી પર રહેવાની દરેક પત્રકાર તેમ વિવેચકની ખાસ ફરજ છે. રા. મેઘાણી એ ફરજ એક કરતાં વધુ વાર ચૂક્યા છે. તેનાં રા. અમરદારની વ્યાખ્યાનમાળા જેવાં બીજાં પણ દર્શનના એમનાં 'કલમ-કિતાબ'માંથી તટસ્થ બેનાસ્તે મગરો. અને 'કલમ-કિતાબ'નાં લખાણોની સૌથી મોટી ખામી તે એની એકંદર અપ્રકૃતતા. આ અપ્રકૃતતાની પાછળ મુખ્ય ત્રણ કારણો જોઈ શકાય છે. તેમાં પહેલું તો એ કે વિવેચન એ રા. મેઘાણીનો વિષય જ નથી. 'લોકસાહિત્ય : ધરતીનું ધાવણ' એ અન્યના નિવેદનમાં એ કહે છે કે 'હું મને પોતાને ધરતીનું ધાવણ ધાવેલો તેમ જ યુનિવર્સિટીના બોળામાં, જીજરી મોટા ચપેલો માનું છું.' એમની આ માન્યતા છેક ખોટી નથી, પણ તેમાં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધના પ્રમાણ વચ્ચે જાણે ફેર છે. અર્થાત્ એમની પ્રકૃતિમાં 'ધરતીનું ધાવણ' જેટલું પચ્યું છે તેટલો 'યુનિવર્સિટીના ઉઠેર' નથી પચ્યો. એમની સાહિત્યકૃતિઓનું જો કંઈ આકર્ષણ છે તે પણ એમાંનાં 'યુનિવર્સિટીના ઉઠેર' નહિ પણ 'ધરતીના ધાવણે'

આપેલાં તત્ત્વોને જ આભારી છે. અને સમગ્ર દષ્ટિએ કહીએ તો સારીનરસી અને આખતમાં એમનામાં પૃથગ્જન (man in the street) નાં જેટલાં લક્ષણો છે તેટલાં એ જેને 'દારકાંતી છાપ' વાળાં કહીને ઉડાવે છે એવા વિદ્યાપીઠવિનિત (academic) પડિતનાં નથી. આથી વિવેચકમાં જે અખંડ વિદ્યાવ્યાસંગ નોઈએ, જે સદ્ગમ પૃથક્કરણ-શક્તિ નોઈએ, તત્ત્વાન્વેષણનો જે ઉત્કટ પ્રેમ નોઈએ, અને જે વિશાળ તુલનાત્મક જ્ઞાન નોઈએ તે એમનામાં ખુબ થોડા પ્રમાણમાં છે. વળી વિવેચનનું કામ એમને આપદર્શ તરીકે જ સ્વીકારવું પડ્યું જણાય છે. દૈનિક જનમજૂમિ તો પત્રકાર-પ્રવૃત્તિ એમને 'વેરાન' જેવી લાગી, તેથી એ 'વેરાન' માંથી છૂટવાની ખારી તરીકે એમણે 'કલમકિતાબ'નું પાતું સ્વીકાર્યું લાગે છે.^{૧૬} એટલે રા. મેઘાણી લોકસાહિત્ય, લાપાન્તરરૂપાન્તર, કે નવલિકા નવલ આદિ લેખનપ્રકારોમાં પોતાના જ ધરમાં ફરતા હોય એવી જે સ્વકાવ્યતા, આસાની, અને સ્ફૂર્તિ અનુભવી શકે છે તે 'કલમકિતાબ' માં દેખાતી નથી. એમાં જાણે પારકા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશીને-અને તે પછી વિના અધિકાર પ્રવેશીને-પોતાને કામ કરવું પડ્યું હોય તેવાં હોંલ, સંકાપ, કંઠગાઈ, અને ઝીણાઝાળપણ એમને ધણીવાર મૂઝવે છે. આથી આવી મૂંઝવણુભરી મનોદશામાં યજોલાં લખાણો અપકવ નીવડે એમાં નવાઈ નથી. એ લખાણોની અપકવતાનું ખીણું કારણ એમના જ શબ્દમાં કહીએ તો એમની 'બહુતર-દશા' છે.^{૧૭} સાહિત્યની પરીક્ષા કરવા ખેસનાર પાસે

૧૫. જુઓ 'પ્રતિભાઓ'ના નિવેદનમાંના એમના શબ્દો:- 'આ વાર્તાઓના સર્જન સાથે એક એવું નામ નોડાયેલું છે કે જેને સાહિત્ય, કળા અથવા ચિત્રપટની દુનિયામાં ભાગ્યે જ કોઈ સ્થાન આપે. (વસ્તુતઃ ધણેખરું, મારો જીવનસંબંધ આવા કોઈ 'દારકાંતી છાપ' વગરનાં જ સ્નેહીઓમાં સંધાયો છે.'

૧૬. જુઓ. 'વેરાનમાં'નું નિવેદન, પૃ. ૧૧-૩

૧૭. જુઓ તા. ૯-૬-૧૯૪૦ના 'કલમકિતાબ'ના 'આદ્યોના'માં એમણે કરેલાં એકાર:- 'એક સ્નેહી-

એ પરીક્ષાનું કાર્ષિક નિશ્ચિત ધોરણ હોવું નેઈ એ તથા પોતાની તેમ અગ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત જેવી ઈતર ભાષાઓના સાહિત્યનો સારો પરિચય પણ હોવો નેઈએ. પણ રા. મેઘાણીએ 'કલમકિતાબ' દાયમાં લીધું ત્યારે આ વિષયપૂરતી તો એમની સ્થિતિ છેક શિષાભિના જેવી જ હતી, અને પછી 'પણ જહોન ઓ' લન્ડન વીકલી થી એમનો અભ્યાસ જરા થે આગળ વધ્યો હોય એવું નેઈ શકાયું નથી. આથી વિવેચકમાં સાહિત્યના મૂલ્યાંકન માટે જે સઘોપલબ્ધ સિદ્ધાન્તપ્રણેતા અને કસાએલી નિર્ણય-શક્તિ હોવી નોઈએ તે એમનામાં છેક સુધી આવેલી નહિ. એટલે કોઈ પણ મહત્ત્વની સાહિત્યકૃતિ વિશે સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ઝાંધતી વખતે એમને ધણીવાર અંધારામાં આવવાં મારવા પડતાં. એમના પર આજીવ્યાજીવતા વાતાવરણ કે મિત્રમંડળનાં મન્ત્રણોની આટલી અંધી જે અસર થતી તથા કેટલીકવાર એમનાં લખાણો સ્મૃતિ કે નિન્દાની ખેડામ ફેંકાઈ જી જેવાં બની જતાં તેનું કારણ પણ એમની આ અર્ધદૃષ્ટિ 'બહુતરદશા' જ છે. અને 'કલમ-કિતાબ'નાં લખાણોની કચારાનું નીળું મુખ્ય કારણ તે પત્રકારી વ્યવસાયના કચરી નાખે એવા બોળ વચ્ચે રહીને એમને આ લખાણોનું કામ કંટાળેલા અને શકેલા મગજે કરવું પડેલું, એટલે પૂરતા સમય ને સ્વાસ્થ્યને અલાવે પોતાની છે તેવી શક્તિઓનો પણ બરાબર ઉપયોગ રા. મેઘાણી આ લખાણોમાં કરી શક્યા નથી. કામની બોંસાબોંસને લીધે પહોંચી

જન, જે મહિલાશાળાના આચાર્ય હોઈ કવિતા સાથે (ચિસલુદ્ધારી) ગાઢ સંબંધ ધરાવી રહેલ છે તે પૂછે છે કે કલમકિતાબ આધુનિક કવિતા વિષે રખટ શા મત ધરાવે છે તે તેનાં જિલ્લ જિલ્લ લખાણોમાંથી ચોક્કસ પણ પકડી શકાવું નથી. વાંચકાને નિશ્ચયાત્મક દોર-વણી દઈ શકાય તેવું મતોચ્ચારણ કલમકિતાબે કરવું રહે છે. આનો જવાબ આમ છે: "કલમકિતાબ"માં એક જ વ્યક્તિની કલમ લખે છે. એ વ્યક્તિને પોતાની બહુતરદશા હોઈ કરીને કવિતા જેવી વસ્તુ પર આખરી મત ઉચ્ચારવાનો અધિકાર નથી."

પળવાની મુશ્કેલી જાણતાં 'કલમકિતાબ'ની કામગીરી સામે કંટાળા અને ફરિયાદના સૂરો પણ એમની નોંધોમાં વારંવાર સાંભળવામાં આવે છે.^{૧૮} આવા કંટાળા અને ચીડથી ચિત્ત કોકળતું હોય એવી મનો-

૧૮. એમાંથી બે નમૂના : (૧) 'સનિવાર અને રવિવાર ! અઠવાડિયે અઠવાડિયાના સખત ઉદ્યમને અંતે વિશ્વામો આપતા ફરોડો માણસોના કનકવરણુ દિવસો ! તે દિવસોને બિહામણા બનાવી મૂકનારી આ પકિતબધ નથી ચોપડીઓ.....અવલોકન ભાગતી, અધીર લેખકો પ્રકાશકોની ઉધરાણીના કરમણા ઓળા પાચરતી.' - તા. ૨૦-૧-૧૯૩૮. (૨) 'જીવન ધણીવાર અ'એજીમ્બ જેને "સેન્ડવીચ" કહે છે તેનું બની જાય છે, શુજરાતીમાં એને "વેડમીજીવન" "પૂરણપોળીજીવન" કહું તો ચાલે કે નહિ ? જીવનની બે બાજુ બે અઠવાડિયાંથી પડે; ને વચ્ચેના સનિ-રવિનો વિચાર-મસાલો, ઉચાટ-મસાલો, જાનજાન-મસાલો. મવા અઠવાડિયાના ખતમ કરેલા કામનો અજાણી કીતયો ન હોય, આગામી અઠવાડિયાની ફિકર જીવળી રહેલ હોય, વચલા દિવસોનો વિશ્રામ હજારો હોય તેમાંય પાછુ અઠવાડિયે અઠવાડિયે સાહિત્યનું પાનુ ભરીને પીરસવાની સામગ્રી રોધવો પડતી હોય; વેડમીજીવન બહુત લાગે !.....ટપાલનો ચોકડો ઉઘલાતુ છુ, "ટપાલ-ચેલી"નું એકાદ કેલમ જડી જાય !.....' - તા. ૧૮-૮-૧૯૩૮.

દશામાં દોઢ બે દિવસનો જે ટૂંકો ગાયો મળ્યો હોય તેમાં કોઈ પણ માણસ હાલાખંધ ચોપડીઓનું સાચું શુદ્ધ વિવેચન તો શું પણ વચાર્થદર્શી વિસ્તારી અવલોકન પણ ક્યાંથી કરી શકે ? એવા અવલોકનને માટે આવેલાં પુસ્તકો સાવનત વાંચી જવાની કુરુલ પણ એ ક્યાંથી મેળવી શકે ? એટલે આવી પરિસ્થિતિમાં એની નજર એક જ વસ્તુ પર રહે, અને તે એ કે પોતાની સામે જે પુસ્તકો પોતાનો જીવ ખાતાં ડાળા ફારીને પડેલાં હોય તેમાંથી જે આત્મા તે બે ત્રણ ઉપાડી લઈ, ઉપર ઉપરથી તે નોંધે નોંધે, એ રીતે પોતાને જે આજા ખસાલો એ પુસ્તક વિશે આવે તેને પોતાની પત્રકારી ચમકદાર શૈલીના વાણા પહેરાવી જેમ તેમ કરી 'કલમકિતાબ'ની મુકર કરેલી કટારો કરી કાઢવી. આવી રીતે થએલાં લખણો બહુ બહુ તો રસભોગી પિછાનના નામને પાત જ નીવડે, એને અવલોકન પણ લાગ્યે જ કહી શકાય, તો પછી વિવેચન એનું નામ તો એને આપી જ શી રીતે શકાય ? શ. મેઘાણી 'વિવેચકપદેન્દ્ર' છે કે નહિ એ આપણે જાણતા નથી, પણ કદાચ હોય તોપણ મોટે ભાગે મારતે ધોડે ધસડી મારેલી એમની 'કલમકિતાબ'ની આ સાહિત્યનોંધોના જ આધારે તો એમને વિવેચક પદ વિવેચક રાખેલો અવનત નિઃકૃષ્ટ અર્થે કર્યો વગર કોઈ રીતે આપી શકાય એમ નથી એ ચોક્કસ છે

-અર્પ

સાહિત્ય અને પ્રગતિ

શુજરાતના આગેવાન સાહિત્યકારોએ સંપાદિત કરેલા પ્રગતિશીલ સાહિત્યની ચર્ચા કરતો અંચ લગભગ ૪૦ જેટલા લખ્યપ્રતિષ્ઠ લેખકોએ જેમાં પ્રગતિશીલ સાહિત્યની ચર્ચા કરી છે. એ મંગાવવાનું ન ચૂકે. કિંમત ૨-૮-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. બો. ૭૩ : અમદાવાદ-પો. બો. ૬૭૮ : કોટ, મુંબઈ

અરુણા અને શ્રીમોહન

બી. સોપાન

['પ્રવાસી' માં આપવા પ્રારંભી આ વાર્તા 'પ્રવાસી' '૬' કદ બદલાતાં અહીં રચ્યું કરે છે. પણ અંકે વાર્તા પૂરી કરવાની આશા રાખું છું. —લેખક]

અરુણા અને શ્રીમોહનની મૈત્રી વિશે સાચું જ્ઞાન એ બંનેને હતું કે એમના મિત્રમંડળને હતું તે કહેવું જરા કઠિન છે. બંનેની મૈત્રી પ્રગટ હતી એ વિશે તો કોઈના દિલમાં સંદેહ નહોતો અને અરુણા જેમ બીજો એકય પ્રરુપમિત્ર નહોતી ધરાવતી તેમ જ શ્રીમોહનના દિલમાં પણ અરુણા સિવાય કોઈ સ્ત્રીમિત્ર મરિ સ્થાન નહોતું. એ બંનેનું 'મિત્રમંડળ—પર્યાય' શબ્દ વાપરવો હોય તો મરિચિતોનું મંડળ કહેવું જોઈએ—બહુ વિરાળ હતું, એ સૌની એકમતે એવી માન્યતા હતી કે અરુણા અને શ્રીમોહન મૈત્રીનો પ્રદેશ વટાવીને હવે લગ્નની રેખા ઉપર આવી પહોંચ્યાં છે. કોઈ તો એમ પણ કહેવું કે બંનેનાં અંતરે તો એ રેખા પણ વટાવી દીધી છે—હવે રાહ છે માત્ર વડીલોને અને જગતને જાહેર કરવાની જ.

મિત્રો આમ માનતાં હતાં એ હકીકત અરુણા કે શ્રીમોહનના લક્ષ જાહેર નહોતી. મિત્રોની વાતોને અને મીઠી મળકને એ બંને હમેશાં હસી કાઢતાં. એમની એ દલીલ હતી કે, 'તમારાં મન બહુ પામર થઈ ગયાં છે, લગ્નભાવ વિનાની મૈત્રી તમે કોઈ દેવેથી શકતાં જ નથી.' મિત્રો આ દલીલોને પણ પોતાની મન્યતાના સમર્થનમાં ઉપયોગ કરતાં. એક મિત્ર બીજાને કટાક્ષમાં કહેતો: 'તમારાં મન બહુ પામર થઈ ગયાં છે. લગ્નભાવ વિનાની મૈત્રી તમે...' અને સૌ હસી પડતાં.

અનેકવાર મિત્રો અનુમાન કરતાં—હવે આ શિવાલે, આ વસંતપંચમીએ, આ વૈશાખે—પરંતુ કંઈ ન થતું એટલે અરુણા અને શ્રીમોહન દિલ ભરીને સૌની 'હાંસી ઉડાવનાં અને થોડીક ફરજો તો સોને લાગી

જવું કે એમની આંખે આજ સુધી આવી સેકડો મૈત્રીઓને લગ્નમાં પરિણમતી જોઈ છે તે આંખો આજે કાંઈક જુદું જ જોઈ રહી છે. નવા યુગનાં સેકડો જીવાનો કરતાં અરુણા અને શ્રીમોહન એમને ધડીક તો નિરાળાં જ લાગવા માંડતાં.

અને એ મિત્રોને જે ધડીક માટે લાગતું હતું તે સાવ ખોટું પણ નહોતું કારણ કે અરુણા અને શ્રીમોહનની મૈત્રીને આજકાલ કરતાં પાંચ વરસ થઈ ગયાં આવ્યાં હતાં અને બંનેના અભ્યાસ ખતમ થયે પણ બે વરસ વીતી ગયાં હતાં. એ બંને વચ્ચેની વાતો જો એમના દિલને પ્રગટ કરતી હોય તો એ વાતોમાં આજ સુધી લગ્નથી જોડાવાનો વિચાર સરખો પણ કોઈએ કરી પ્રગટ કર્યો નહોતો.

બંનેએ નવા યુગના સરકારી પીધા હંતા અને નવું જ શિક્ષણ લીધું હતું છતાં અનેકનું હોય છે એવું એમનું માનસ નહોતું—પ્રેમના નામે જીવનનાં કર્તવ્યો સાથે જોડ કરનાર તેઓ હતાં જ નહિ. આજનાં યુવકયુવતીઓ તરફ એમનાં દિલમાં દયા કે તિરસ્કારનો બાવ જ હમેશાં રહેતો. કોઈ વાર, માત્ર કોઈ વાર જ, કોઈ તેજસ્વી કુમાર કે કુમારિકાને પ્રેમ સિવાયની પ્રવૃત્તિમાં એ મરાજીલ જોઈ શકતાં ત્યારે એમનું અંતર આશા અને હર્ષથી પ્રકુદલિત થતું.

મૈત્રી તો અભ્યાસકાળમાં જ સદા રીટે થઈ ગઈ હતી પરંતુ મૈત્રી થતાં જ એ બંને એકબીજાને કેમ ઉપયોગી બની શકાય તેના જ પ્રયત્નો કરતાં અને આ પ્રયત્નો જીવનસુખની કોઈ ક્ષુદ્ર વસ્તુ માટે નહિ પરંતુ જીવનને બજારેરક એવું કંઈ આપવા—લેવા માટે જ થતા. શ્રીમોહન અરુણા કરતાં

વધમાં, જ્ઞાનમાં અને વધુ વિચારીએ તો ધન અને કુળમાં પણ આગળ હતો. અરુણાનાં માતાપિતા ગરીબ તો નહોતાં જ અને અરુણાએ જ્ઞાન અને છુદ્ધિમાં અનેક કન્યાઓ કરતાં તો ચડિયાતી જ હતી પરંતુ શ્રીમોહનની સરખામણીમાં અરુણા હમેશાં શીખનાર હતી, શ્રીમોહન શીખવનાર હતો. અરુણા પ્રશ્નો પૂછતી, શ્રીમોહન જવાબ આપતો. અરુણા જિજ્ઞાસા પ્રગટ કરતી, શ્રીમોહન પરિશ્રમ કરીને પણ એ સતોષપતો.

અને અરુણા પાસેથી શ્રીમોહનને શુ મળતું ? જ્ઞાનવિકાસપૂરતું વિચારીએ તો રમૂજ રૂપે કંઈ નહિ, પરંતુ સફળ રૂપે તો ધણું ધણું. 'શ્રીમોહન સિવાય એ લાભનું બાન બીજા કોઈને આવી શકતું નહિ- ખુદ અરુણાને પણ નહિ. શ્રીમોહન જાણતો હતો કે અરુણામાં જિજ્ઞાસા છે માટે જ એનો જાનવીપ હમેશ પ્રત્યક્ષિત રહે છે. અરુણા કંઈક પૂછે છે માટે જ એ આટલી જ્ઞાનસામગ્રી એકઠી કરી રાખવાનું બળ અને પ્રેરણા ધરાવી શકે છે. આ ઉપરાંત જીવન-અવ-હારની નાનીમોટી બાબતોમાં પણ અરુણા શ્રીમોહનને ઉપયોગી થતી.

બનેની વયનું પૂઠો છે ? મૈત્રીનો આરભ થયો ત્યારે અરુણા સોળ વર્ષની હતી અને શ્રીમોહન એગ-હ્રીસ વર્ષનો. આજે, ના, ન્યારથી એના જીવનના હું તમને દર્શક બનાવુ છું ત્યારે, અરુણાની ઉંમર એકવીસ વર્ષની અને શ્રીમોહનની ચોવીસ વર્ષની છે. બનેનાં મિત્રોની પેઠે માતૃપિતા પણ એમની ગાદ મૈત્રી વિશે માહિતગાર છે. જેમ મિત્રો નેડાઈ જવાની આશા રાખે છે તે કોઈકોઈ વાર એમને સૂચન પણ કરે છે પરંતુ બનેમાથી કોઈ એ વાતનો વિચાર જ કરવા ન માગતું હોય તેમ મૌન રહે છે.

બને નીરોગી છે, સચકત છે, સુદર છે. શાંતિ તો એક નથી, પરંતુ એ વિશે એમને તો શું, એમનાં માતૃપિતાને પણ ચિંતા નથી કારણ કે બને કુટુંબો સુધારાને ઝીલનારાં છે. અરુણા માટે મામ-

ણીઓ અનેક આવે છે અને શ્રીમોહનને ત્યાંથી નાળિયેર પણ ધણું પાછાં ફરે છે, પરંતુ માતૃપિતાને તેની પરવા નથી. એમનાં દિલોમાં એવું છે કે ભાં એમનાં અંકુર ફૂટ્યા છે ત્યાં જ એ જીવન જીવે તો સુખી થાય-જિંદગીમાં કંઈક કરી જાય. અરુણાના વડીલોને લાગે છે કે શ્રીમોહન ને મળે તો અરુણાની બાગ્યરેખા ઝળકી જાય અને એ જ રીતે શ્રીમોહનનાં માતાપિતાને પણ થાય છે કે અરુણા ને આ ધરમાં આવે તો અજવાળાં પથરાઈ જાય.

આમ સૌને-શ્રીમોહન અને અરુણાની દુનિયાના તમામ ભેડાને-લાગે છે કે એ બંને નેડાય તો જીવન સુદર, સમૃદ્ધ અને મંગલમય બને-માત્ર એ એ જ એ વિશે સાવ બેપરવા જણાય છે.

અરેબર એવું જ છે શું ? એ બંને જે વિશે કદી કંઈ ખોટાં નથી તે વિશે એમણે કશું વિચાર્યું પણ નથી શું ? એકવીસ વરસની અરુણા અને ચોવીસ વર્ષના શ્રીમોહન આ વિચારથી ખાજ લગી અલિપ્ત જ રહ્યાં છે ? એ બંને છે કાણ ? આ પૃથ્વી ઉપર વસતાં કોઈ દેવતા છે કે લાભજીવીન-વિકારહીન-જડ પદ્ધતિ છે ?

એવું કંઈ નથી. એ બંને માનવી છે. માનવીની આશા-નિરાશાઓ એમનાં દિલ ઉપર વરસી જાય છે. માનવજીવનના તોફાનો પણ એમનાં દિલમાં ભરે છે અને યમ્મે છે. માનવીના રાગ અને દેવ, પ્રેમ અને તિરસ્કારથી એ સર્વથા મુક્ત નથી-છતાં એ પામર જનુઓ પણ નથી. લાગણીના પ્રવાહમાં એચાઈ જાય એવી સદસુકાન વિનાની એમની નીકળ્યો નથી. એમનામાં દિલ છે અને દિલને તપાસનારાં જ્ઞાનચક્ષુ પણ છે. એ માનવી છે-સાચાં ને જામત માનવી છે.

લગ્નના વિચારે એમણે બંનેએ ક્યાં છે પરંતુ એ વિચારે વાચાનું રૂપ આજ સુધી લીધું નથી, કારણ કે એ વિચાર ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને ઘટ બની આધાર પામી શક્યા નથી. એ વિચારો હજી અપકર છે એટલે દૈયાની ડાંગને વજગી રહ્યા છે.

પરંતુ છે તો ખરા જ અને જાણુવા જેવા પણ છે. એમના જીવનને દોરવા જેટલું બળ હજી એ વિચારો ધરાવતા નથી, પરંતુ પ્રત્યેક ક્ષણે તે પ્રત્યેક પ્રસંગે એના બળમાં વૃદ્ધિ તો થયા જ કરે છે. બંનેને લાગે છે કે આજે નહિ તો બેચાર મહિને પણ આ વિચારો વાચા માગશે જ અને ત્યારે જો એને વાચા નહિ આપવામાં આવે તો છાની રીતે એ ક્રિયામાં ઊતરી જશે.

એ વિચારો આવા છે :

અરુણા માને છે કે અત્યારની સામાજિક સ્થિતિમાં પરણવું એટલે પોતાની સ્વતંત્રતા પુરુષને ચરણે ધરી દેવી. અરુણાને લાગે છે કે એમ કરવા કરતાં મૃત્યુ પામવું વધુ સારું, અને અરુણાને લગ્ન કે મૃત્યુ વચ્ચે જ પ્રસંગી કરવી પડે એવી સ્થિતિ તો ઉત્પન્ન જ નથી થઈ કારણ કે એને શ્રીમોહનની મૈત્રીમાં, પોતાના કુટુંબમાં અને શાળાની પ્રવૃત્તિમાં આનંદ છે-રસ છે.

શ્રીમોહન જુદા વિચારો ધરાવે છે. એ માને છે કે જો જીવનભરેય સમાન હોય અને પરસ્પર સાચો પ્રેમ હોય તો લગ્ન જીવનવિકાસમાં સદાયરૂપ થાય છે અને એમ ન હોય તો લગ્ન કરવા કરતાં, એ વિના ન જ રહેવાનું હોય તો, આત્મહત્યાનો માર્ગ લેવો વધુ ઉત્તમ છે. એને કાર્થ કાર્થવાર એમ લાગે છે કે અરુણા પ્રત્યેનો એનો પ્રેમ અને પરસ્પરની મૈત્રી કાંક દહાડો લગ્નનું રૂપ લેશે અને લેશે ત્યારે એના જીવનના પરમસુખની ધડી દશે.

આવા વિચારો એમ ને એમ નથી જન્મ્યા. અરુણાએ પોતાના બહેણા કુટુંબમાં અને સમાજમાં સ્ત્રી-પુરુષ-સંબંધને જોયા છે અને એ વિશે વિચારો પણ પુષ્ટળ કર્યા છે. કાન્તિનું નામ લઈ માળાપ સાથે લડી-જંધડી કે એમની પાસેથી નાસી જઈને પરણી ગયેલાં નવયુગી યુવક-યુવતીઓનાં જીવન પ્રજ્ઞ એણે નિહાળ્યાં છે. એણે જોયું છે કે પુરુષની વાણી બદલી છે, થોડો બાહ્યાચાર બદલાયો છે, પરંતુ એનું હૈયું બદલ્યું નથી. ગયા યુગનો પુરુષ અને આ યુગનો પુરુષ અંતરથી એકસરખો જ સત્તાધારી છે.

શ્રીમોહનને આવા વિચારો કાર્થ દિવસ આવ્યા નથી. સમાજનું અવલોકન તો એણે પણ કર્યું છે અને સમાજમાં સ્ત્રીને કચડવામાં આવે છે તે એ જાણે પણ છે. એ સામે એને કેટલો રોષ અને કેટલો તિરસ્કાર છે તે બધાં મિત્રો જાણે છે. પરંતુ એણે પોતાની સહચારીની કલ્પના તો સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર અને સર્વ રીતે સમાન જ કરી છે. કાર્થ ક્ષણે એ રથને એણે અરુણાને કંઠી છે ત્યારે કદીયે એનું સ્થાન નીચું તો વિચાર્યું જ નથી.

બંનેના આવા વિચારપ્રવાહો છે અને આવાં એનાં ઉગમસ્થાનો છે. એ વિચારો હૈયાના કિનારાઓમાં જ હજી વહા કરે છે, પાળ ઝોળાં મવાનું સામર્થ્ય એમાં આવ્યું નથી. અરુણાને કાર્થવાર એમ થઈ આવે છે કે શ્રીમોહન એના વિશે શું ધારતો દશે ? અને શ્રીમોહનના દિલમાં પણ એવી જિજ્ઞાસા જાગી ઊઠે છે. પરંતુ બંને એ જિજ્ઞાસાએને પ્રયત્નપૂર્વક દબાવતાં પોતાના કાર્યક્રમમાં ને મૈત્રીમાં મશગૂલ રહે છે.

આની બંનેની સ્થિતિ છે. એકાંતમાં તો તેઓ અનેકવાર મળે છે અને સંમાજના અને લક્ષના સામાન્ય પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચાઓ પણ અનેકવાર કરે છે, પરંતુ બેમાંથી એકેય એકબીજાના દિલને હજી પામી શક્યું નથી. કાર્થવાર શ્રીમોહનથી એવો પ્રયત્ન થઈ જાય છે, પરંતુ અરુણા ખૂશ સાવધ હોય એમ એને લાગે છે.

આજે મિત્રોની સાથે જુદુના ઘરિયાકિનારે ફરવા મારે નીકળ્યાં છે. સૌ મોજમાં છે. થોડા દિવસ પહેલાં જ પરણેલાં અનિલ અને મુનિલા પણ સાથે જ છે. બધાં મિત્રોના આનંદ અને મીઠી મંત્રકનાં પાત્ર આજે એ બન્યાં છે. અરુણા અને શ્રીમોહન પણ એમાં થોડા થોડા રસ લે છે.

ચાંદની રાત છે. કિનારા ઉપર અજ્ઞાણાં પથ-ચાઈ ગયાં છે. નાજિયેરીનાં ઝાંડા પણ મંદિર લાગે છે. ઘૂંચવતાં મોનરંજો ઉપરનું ચાંદનીનું નૃત્ય કાર્થ ને પયુ આકર્ષે એટલું મસ્ત અને આદુલાદક છે. સૌની નજર એ ઉપર અને અનિલ-મુનિલા ઉપર કરી કરે છે.

લગભગ દોઢ કલાકના પરિભ્રમણ પછી પાછા ફરવાનો રિયાર થાય છે ત્યારે અરુણા 'હજી ઘણો વખત છે' કહીને સૌને રોકે છે કોઈને કશી હિતાવગ નથી, અનિવાર ચિતા વિનાની ગતી છે અને સ્નેહીઓનું જૂથ સાથે જ છે

વાતોમા ને વાતોમા અરુણા અને શ્રીમોહન સહેજે લુદા પડી જાય છે કોઈનું ધ્યાન એ તરફ નથી, એમનું પણ નથી સહજ રીતે જ લુદા પડી ગયા કે ને વધુ દુઃખ થતા જાય છે વાતનો વિષય છે અનિય અને સુનિયા

અરુણ કહે છે

'મને લાગે છે કે બહુ યોગ્ય થયું કે વર્ગોથી તેઓ એકબીજાને ઝાળખે છે'

શ્રીમોહન કહે છે

'પરંતુ મેં તો સાબળેણી કે સુનિલા કમનની સાથે ભેટામતી છે'

'હા, એમની વચ્ચે મૈત્રી હતી અનેમે પણ એણે સાંભળેનું, પરંતુ મૈત્રીના બે પ્રકાર હોય છે ને?'

'એ રીતે તો સુનિલા અને અનિયની મૈત્રી લગભગ ચતુર લે એવી નહોતી મખના, આકર્ષણ, લગભગ જ કહો તે કમન સાથે એ હોય ત્યારે

એક યર્ષ જતા, અનિય સાથે તો તે ઉપર ઉપર પોક્કન જ માત્ર કગતી'

'કમલ આજે નથી આ-ગો કેમ?' અરુણા બોલી

'એટલે જ નહિ આ ગો હોય, પરંતુ એ તરફ કોઈનું લક્ષ નથી જ હોતું'

વાતોમા ઘણું દૂર નીચળી ગયા પાછા જવું રેણુ દેખાવું બધું યર્ષ ગયું અને એ સાથે જ પાછા બેઠું અને પછી બન્ને એકબીજા સાથે ભેટી રહ્યા થોડીક સરોવાર મીન પડી અરુણા બોલી

'પાછા ફરીશું?'

'તમે કહો તેમ ફરીએ'

'એ લોકો રાહ નહિ લુએ?'

'રાહ તો ભેરી, પણ વધુ વખત નહિ લુએ કેવરે ચાલ્યા જશે'

'તો આગળ જઈએ' અરુણા બોલી શ્રીમોહન એ મારે તૈયાર જ હતો એના મનમાં શાંતિથી સૂતેલા કુશારે લાલો એકસામગળી ઊઠ્યા

બંને આગળ ચાલતા લાગ્યા

અપૂર્ણ

પારિજાતકનાં ફૂલ.

મૂળ લેખક : વિ. સ. આંડકર
અનુવાદક : હાકોરદાસ પી. બલસારા

‘ગુલાબનો છોડ-એક પણ ફૂલ બિનાનો, ફક્ત
ખારીક કાંટાઓથી ભરેલો ગુલાબનો છોડ !’

ક્યાંય સુધી પોલીસખાતાના તે અપરિચિત
મનુષ્યના એ શબ્દો મારા મનમાં ઘોળાઈ રહ્યા.

માણસનું મન એ ગોળ ધુમટ જેવું છે. વિગ્ન-
પુરના ગોળ ધુમટ કરતિમે તેની રચના વધારે
આશ્ચર્યકારક છે. તે ગોળ ધુમટમાં માણસનો અવાજ
અનેકગણો મોટો થઈ આવે, પણ આ ગોળ ધુમટમાં
તો તે અનંતકાળ સુધી ધૂમી રહે છે.

નહિં તો પોલીસખાતાના એક સાદા માણસથી
સહજ લખાઈ ગયેલું તે વાક્ય અદ્ય સમયમાં
જીવાઈ જવું જોઈતું હતું ! મણુ આજ મારી દષ્ટિએ
તે પોલીસ-ઇન્સ્પેક્ટર મહાકવિ થયો હતો. તેના તે
વાંક્યે મને નથી દષ્ટિ આપી હતી. તેની તે ઉપ-
માએ મારી આંખો સામે એક નવી સૃષ્ટિ પગભર
થઈ રહી હતી.

મારી વાર્તામાં પતિની કામવાસનાથી કરમાઈ
ગયેલી કુસુમનું આલેખન કરતી વખતે મને પારિજા-
તકનાં ફૂલની ઉપમા બરાબર લાગી હતી; પણ તે
પોલીસ-ઇન્સ્પેક્ટરનો પત્ર વાંચતાં જ મને લાગવા
માંડ્યું-જીજીવન એ પારિજાતકના છોડ જેવું નથી
પણ ગુલાબના છોડ જેવું છે.

કુસુમની વાર્તા જે પ્રસંગ પરથી મને સૂઝી
હતી તે હું યાદ કરવા લાગ્યો. તે પ્રસંગ કુણાચી
ભારોજાર ભર્યો હતો પણ તે આલેખન કરતી વખતે
એક વાત હું ચિત્રકુલ જુઝ્યો હતો. મેઘધનુષ્યનો
એક જ રંગ ખરો માની ચિત્રકાર તેનું ચિત્ર કાઢતો
નથી. સ્ત્રીપુરુષનો પ્રેમ એ પણ એવો જ વિષય છે.
તેમાં એટલા રંગો એક ખીનમાં ભળેલા હોય છે કે—

સંધ્યાકાળ સુધી હું આ જ વાતનો વિચાર ફરી
ફરીને ફરી રહ્યો હતો. જે પ્રીતનાં જગતના મહા-
કવિઓએ ગુણગાન ગાયાં છે તેનું મળ શરીર-
મુખમાં છે એ વાતનું મને કદી જ આશ્ચર્ય નથી
થયું. પણ પથ્થર સિવાય પૂતળું નિર્માણ થઈ શક્યું
નથી એ ખતું હોય તોપણ પથ્થર એ કંઈ પૂતળું
નથી ! પ્રેમનો અનુભવ પણ એવો જ હોવો જોઈએ ને !

શારીરિક આકર્ષણ વિના તરુણ સ્ત્રીપુરુષનાં
મન એકબીજા પ્રત્યે ખેંચાતાં નથી એમાં અસ્વા-
ભાવિક એવું કંઈ જ નથી. સંગમ માટે બે નદીએ
સામે સામે દોડી જવું તેના જેવું જ એ છે, પણ
સંગમ પછી નદીઓ એકબીજાથી કદીયે વિખૂટી
પડતી નથી, પણ પતિપત્ની માત્ર—

મારી વાર્તામાંની કુસુમ પતિના અસાધારથી
કંટાળી હતી ! મને મળવા આવેલ ઇન્સ્પેક્ટર પૂત્તીના
અસહકારથી કંટાળ્યો હતો !

મારા મનમાં થયું...દાંપત્યસુખનો પ્રશ્ન આપણા
રાજકારણ જેટલો જ વિકટ છે ! અત્યાચાર અને
અસહકારનો સુવર્ણયોગ આપણા રાજકારણમાં જેમ
નથી સાધી શકાતો તે જ પ્રમાણે...

પણ વાવાઝોડામાં સપડાયેલા માણસના જેવી
મારા મનની સ્થિતિ થઈ. કામનો દગ મારી સામે
પડ્યો હતો પણ ખીમાર માણસને કાઢી પણ અત્ર
પર ટુચિ થતી નથી, તે પ્રમાણે માતું. મન પણ
કંઈ કામે ન લાગ્યું. નવરા ખેડેલા મનુષ્યનું મન
એકની એક વાતને વગળી રહે છે. પગની ગતિ સાથે
મન પ્રકુલ્લ થાય કે કેમ એ જેવા ઘર બહાર નીકળ્યો.

મારા પગ રંડેલા * તરફ ક્યારે વળ્યા તેની
ખબર ન રહી પણ માનવજીવનની એકાદ સમસ્યા

ઉકને એવા ને ઠેકાણા હોય તો એ જ છે એવી મારી માન્યતા છે પર્વતના સાનિધ્યમાં અને કા તો સમુદ્રના સહવાસમાં પર્વતનું ગગનચુખી શિખર નેર્ધ ગતિ મનની મહત્વાપક્ષા ન્યયત બનતી, અને સમુદ્રનો અપાર વિસ્તારને સહેનાર્ધથી એજાગી જનાર આગેગાટ-નેર્ધ આત્મવ્રદા ઉત્પત થતી

પણ હમેશા જગાશયને કાંઈ એક કે તગત પ્રસંગ થનારુ મારુ મન આજે તો અરવરથ જ રહ્યું

જાણી ખાલુએ દેખાતો વસ્તીકીન છૂર્ણ મધ્યા મ્મ । તે નેર્ધ મારુ મન કહેતુ હતુ—આ મધ્યામક બાધનાગને એ ક પતા પણ હશે કે એક દિવસ આવી રીતે એ છૂર્ણ થઈ જશે । લગન વખતે પતિપત્ની મનમાં જે દિવ્ય પ્રેમમદિગ રચે છે તેનુ પણ આવુ જ થયુ હશે ।

એકાઃ વિચારે ક્રૂપી પોતીસતી જેમ આપણે પીઠો પમ્પી ગહે છે નહિ તો પશ્ચિમ ખાલુની વિધ વિવર ગગની છાયાઓ અને નાના બાળકની મૂકીની જેમ ગમગામાં ઊઠગતા મોગમ મા જ મારુ મન એમતાન થવાને બદલે આજ ન નેર્ધતા પ્રથ તરફ કેમ વધુ હોત ?

મધ્યામક તરફ નથી નેતુ એવો નિશ્ચ કરી સામેના પાણી તરફ નેરા નાગ લીના લીના ધાસથી આગ્રહિત થયેનું વિસ્તાગધને પડેતુ મેદાન જાણે આકાશ પોતાનું પ્રતિબિંબ બેરાબર નેર્ધ શકે એ અર્થે નિર્માણ કરેના આગેસે

હું અમરતો જ મ્મપના કાવા લાગ્યો મારી કપતા મલ્લવિએ ગમે તેવી હોય તોપણ તેના વશમાં મારા મનનો અગત્યો પ્રથ હું બહી જઈ શકીશ એમ મને લાગ્યુ પણ—

પાણીમાં હુમાવનો ખસ હાથની પડડ દીલી થતા જેમ અપાગથી ઉપર આવે છે બરોબર તે જ પ્રમાણે તે પ્રથ માગ મનને ફરીથી સ્પર્શ થી ગયો

ન્યા વધારે ગદુ પાણી હતું તે ખાલુ ! નેર્ધ ગલો હતો એકાએક મને યાદ આવ્યુ થોડા દિવસ પહેલા રકાગામાં એક માણસ ફૂળી ગયો હતો

તે ઘણુ સાડુ તરી ગયલો હતો, પણ તરતા તરતા તેના પગ અદરની વેલીની જગમાં સપકાઈ ગયા અને થોડા સમયમાં તે

ઓ અને પુરુષના પ્રેમનુ પ્રતિબિંબ સામેના તમાનમાં મને દેખાવા લાગ્યુ ઉપર પાણી પણ અદર મોતને મુખે લઈ જતી વેનની જગ । ઉપર દિવ્ય પ્રેમનુ મોહક આવરણ પણ અદર ફક્ત શરીર સુખની લાલકતી આગ ।

હવે મારાથી રકાગાના પાણી તરફ ન નેર્ધ શકાયુ લાથી જોઈ હું ચાલના લાગ્યો મહાદારને રસ્તે થઈ ગુજરીમાં જવાને બદલે અપાણના મદિર માથી જઈએ તો જોણુ ચાનતુ પડશે એમ વિચારી મદિર તરફ વળેશો મહાદારની બહાર આવેલી ફૂલની દુમનમાંથી સુગંધ લઈ એક વાધુલરી દોડતી આવી તે શાની સુગંધ છે તે નેના વળતો હતો ત્યા જ આથમતા સૂર્યના ઝેલા મિશ્ર મારી સામે ચગમતા દેખાયા આથમતા કિરણની ચમક સીધી અપાણની મૂર્તિ પર પડે છે એવી એ મદિરની રચના છે એમ મેરણુ જુદા જુદા માણસો પાસે સાંભળુ હતુ એ દતકયા છે કે સત્કયા છે એ નેવા કહી પણ મે પ્રવલ્ન કર્યો ન હતો આજ યોગાયોગથી હું ઝડપથી અદર ગયો કારે પગરખા મડી અદર જાડ અને મદિર બાધનાર કારીગરની કૌસ પતાની આપોથી પ્રતીતિ કરુ એવુ મનને થઈ રહ્યુ હતું અકચૂદ પ્રમાણે દેખાતા સત્તામકપના રચનની દારમાગ વગવી આગળ જઈ ગલો હતો તેમાં જ એમ વિચારણુ સુગંધથી મારા પગ થતી આ મદિરમ્મ કપૂર અધરજની વજોરેના અથમ્યાદ હમેઘા અનુભવમાં આવે પણ આ સુવાસ તે પ્રમારની ન હતી તે સૌમ્ય પણ ઉત્કટ, જેટલી મદ તેમ્થી જ મદુર હતી ।

મારી પાસે થઈને જનારા માણુમની પાસે જે ફૂલો હતા તે ફલ સાથા ચ પાના હોવાં નેર્ધએ અને તે સુગંધ તેની જ હતી તે માણુસ મારી પાસે થઈને ગયો તે સુગંધ-સુધકિરણ મૂર્તિ પર પડે છે નહિ

એ નેવાની જિજ્ઞાસા...એ બધું, બધું કાણુ જાણે
ક્યાંયે અદૃશ્ય થયું !

ધુમ્મસ પાછળની મુઠિ પ્રમાણે તેના વિષેની
એક ઝાંખી સ્મૃતિ મારી સામે ઊભી રહી; બીજી જ
દણે તે ધુમ્મસ વીખરાઈ ગયું.

મારી પાસે થઈને જતાર રામભાઈ કેલકર જ
હતા. તે અને હું-અમે બંને-ફરફુસનમાં સ્કોલર
હતા. તે ખાનદેશ બાલુનો, હું સાંગલીનો. તેની
દૃષ્ટિ તીક્ષ્ણ, તે મારી ઝાંખી. તે ઘરનો શ્રીમંત
હોવાથી મુંબઈની મેડિકલ કોલેજમાં જતાર હતા;
કોલેજમાં ગયા પછી મારાથી બી. એ. ચલાશે કે
કેમ તે વિચારમાં હું હતો.

તે વંખતે મુઠ-બૂટમાં ફરનારા વિદ્યાર્થી ધણી
થોડા હતા, પણ રામભાઈ એ અદૃશ્ય મંખ્યાનો નેતા
હતા; અને મને તે ધીતિયાનો કમ્પેઝ મારતાં પણ
બરાબર આવડતું ન હતું.

એમ હોવા છતાં આ 'બે મુલે' કોલેજનાં બંને
વર્ષ આનંદમાં સાથે ગાળ્યાં હતાં. કોલેજની બાલુની
ટેકરી પર ચાંદનીમાં ફરવા જતા હોય ત્યારે હું 'રાજ-
હંસ' ગણગણવાની શરૂઆત કરું કે તે કહે, 'ખાડિ-
કર, તું ફક્ત રાત્રી જી જોવો છે ! અરે અ-રેસિક !
ટેકરી પર ચાંદનીમાં કેવી કવિતા ગાવી નોંધજો, ખજાર
છે ?'

ને પછી તે બાલકવિની 'ફલરાણી' એ કવિતા
ગાવા લાગે:

બ્રહ્મ-ચંચળ તે બ્રહ્મમાં
ખજાર તો'તી એ કુમારિકાને !

કાં તો

સરમે સરમાઈ એ વચનોથી
બોળીજાળી તે ફલરાણી.

આ કડીએ તેના અવાજ મીઠા હોવાથી ધણી
મધુર લાગતી. તે હમેશાં પ્રેમગીતો વાંચીને કહેતા,
'પ્રેમ માટે જીવવામાં જ શું પણ મરવામાંયે મોજ
હોય છે !' મશકરી કરવા ખાતર અમે કહેતા, 'આજ

પ્રેમની કવિતાએ જ તને આટલો પાગલ બનાવ્યો
છે, તો પછી લગન થયા બાદ—'

મંદિરમાંથી ઉતાવળથી બહાર નીકળતાં નીકળતાં
એક ક્ષણમાં આ બંધી વાતો મને યાદ આવી. મેં
બહાર આવીને જોયું, રામભાઈ ક્યાંયે દેખાતો ન હતો.
તે આ રસ્તે ગયો હશે ? ક્યાં ગયો હશે ? મારી જ બૂલ,
મંદિરમાં તે મારી બાલુમાં થઈને ગયો ત્યારે જ મારે
તેને જોરથી હાક મારી બોલાવવા નોંધતો હતો.

મારું મન બેચેન બન્યું. મનમાં વિચાર આવ્યો:
અરે જીવ ! અનુપયા મનુષ્યને મંદિર પાછળના રસ્તાની
ખજાર હોય એ શક્ય નથી ! તે મહાદ્વારની બાલુએથી
જ બહાર નીકળ્યો હોવો નોંધજો. હું મહાદ્વારે
આવ્યો. પેડાવાળાની દુકાન પાસેથી મેં બહાર જોયું,
રામભાઈ ફલરાણીની દુકાને ઊભો હતો. હું દોડતો જ
ગયો અને વાંસા પર એક ધબ્બો લગાવી કહ્યું, 'અરે
રામભાઈ !'

તેણે ચમકીને પાછળ જોયું, તરત જ તેણે હસતાં
હસતાં કહ્યું, 'કેટલા જોરથી ધબ્બો માર્યો રે ! આ
ચંપાનાં ફૂલ હાથમાંથી પડી જઈ ધૂળમાં મળ્યાં
હોત ને !' એ બોલતાં બોલતાં તેણે એવી ભાવના-
પૂર્વક દૃષ્ટિએ હાથમાંનાં ફૂલો તરફ જોયું કે આ
ડોહટર હવે એકાદ કવિતા ગાવાની શરૂઆત કરશે કે
કેમ એવી મને શંકા આવી.

તે ફૂલના ધેસા આપી રહ્યો હતો તે વખતે મેં
તેના પોસાક તરફ જોયું. છેલ્લાં મોંઘીસ વર્ષથી એક
વખત પણ અમે એકબીજાને નેચા નહોતા. કોઈ કોઈ
માણસનું ઘરેલું અમવાંદ રીતે વધ્યા જ રહે છે ત્યારે
કોઈ માણસનો બંધો જોવો ને તેવો કાયમ રહે છે.
અમે બંને બીજા વર્ગના હોવાથી અમારી એક-
બીજાની ઓળખાણ તરન જ થઈ ગઈ. પણ એક વાત
રહી રહીને મારા મનમાં આવ્યા કરતી હતી-કોલેજમાં
હતા તે વખતે મુઠ-બૂટમાં ફરનાર રામભાઈ, આજ
એક ગાંધીસાહી, નેહરુ-શર્ટ અને ટૂંક ધીંતિયું. એના
પર જ ખુશ છે એ એક આશ્ચર્યની વાત છે ! આ
ડોહટર નથી થયો; ડોહટર થયા પછી દેશભક્ત બન્યો
કે દુર્લભ એવી શ્રોમંતાઈ.....

ગમભાઉએ હસતા હસતા મારા તરફ જોઈને કહ્યું
'અગાજીએ આપો હોય એમ લાગે છે'

'પોતાની જાત ઉપરથી માણસ જન્મને ઓળખે
એ જ ખરું !'

તેણે હમીને કહ્યું 'અરે, દેવ ઉપર મને વિશ્વાસ
છે જ ક્યા ? પણ વચમા ત્રણમાર વર્ષ મારી પત્ની
બીમાર હતી સારી થયા પછી એ મને ફરોજ
કહા કરતી હતી, 'અગાજીની માનતા મેં રાખી હતી
તે તમારે ચળાવી આવવી જોઈએ ! 'હા, હા,' કરીને
બેત્રણ વર્ષ કાઢ્યા, પણ શું કરીએ ભાઈ ! રાખના
હુકમનો ભગકરવો સહેનો છે, પણ પત્નીનો હુકમમાત્ર—'

તે એના જોરથી દસી પડ્યો કે રસ્તામા આવવા-
જતા માણસો અમારી સામે જોયા હાથમાં ઝાકટ
થરેલા ગમભાઉ આવી રીતે ગામડિયાની માફક
ભરસ્તામા હસે એ જોઈ મને પણ—

રામભાઉએ મને પ્રશ્ન કર્યો 'તુ કોમળુના કાઈ
મામડામા માસતર હતો ને ?'

મેં ઉત્તર આપ્યો, 'હા, હતો, પણ હાનમા
અહીં જ છું

'શું કરે છે ?'

રસ્તામા આવતા ચાલતા કાઈ મનુષ્યનો ધક્કો
લાગે ને જેમ આપણને શાણપર કોષ ચડે તેમ રામ
ભાઉના આ વાક્યે મારા સ્વમાનને નુકસાન થઈું હું
કાંઈપુરમા આવી ચિત્રપત્રક્યા લખુ છું એ

અમાનક મને એક રાક્ષા આવી ધધાર્યો
ગમભાઉ મહારાષ્ટ્ર બહાર તો ગયો નહિ હોય ? આ
બાણુનું કાઈ પણ માસિક અથવા વર્તમાનપત્ર ન
વાંચ્યું હોય એવો મને જ પ્રશ્ન એણે કર્યો—

રામભાઉ ઉલ્કાધી મારી સામે જોઈ રહ્યો છે એ
મારા ધ્યાનમા આવતા જ મેં કહ્યું, 'સિનેમાની વાતા
લાખવા અહીં આવીને ગ્લો છું'

'ત્યારે જ ?'

તેના આ એક શબ્દોદ્ગારનો અર્થ મને ને
સમજાયો રામભાઉએ મારા ચિરે કંઈ લગતું જ તો

નહિ સાંભળ્યું હોય ! હા, દારૂનાજ હાથમા ફરતું
લાસણુ લઈને જતો હોય તોયે દૂરથી જોનારને
તેમા દારૂ જ છે એવી શકા આવે સિનેમાના
વિશે આવી અનેક ખોગી વાતોના ક્રિયાવાદી મારા
વિશે રામભાઉ શકિત થયો હોય એમા નવાઈ જતું
પણ શું ?

હું તેના તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ ગ્લો છું એ
ધ્યાનમા આવતા જ તેણે હાથમાની ઘેલીમાથી એક
અંક કાઢ્યો ને કહ્યું

'ઝરૂરે ગતે ગાડીમા ઊંચ ને આવી મારો
કર્કે વાચતુ એમ વિચારી આ 'કિર્કોસર' નો નોકો
અંક ખરીદ્યો તુ રેખક થયો એ મને ખબર હતી
ઝંઝડે ખાસ તારી જ વાર્તા વાંચી, પશુ—'

મીઠી હસે એમ ધારીને ચાખેલી કેરી ખાગી
તીકે ને મો કેતુ ખરાબ થાય—નરોત્તર એ જ
ભાવ રામભાઉના મો પર દેખાતો હતો તે અંકમાની
'પારિવ્રજીવન કાલ' રૂલે' એ મારી વાર્તા તેને મિલકુલ
મળી ન હતી એ સ્પષ્ટ દેખાતુ હતું

'હુનિવાની બધી વાતોને ઘેરા રંગે ગયા સિવાય
તમને લેખકનોકને મેન જ નહિ પડ્યું હોય !

એ પ્રશ્નનો મારો ઉત્તર સાંભળ્યા પહેલા જ તે
બોલે, 'અત્યારે મેલમા હું પાઠે જતાનો છું !'

'શરે આજ તને જ્યાં નથી દેવો ! કેવો વર્ષો
આપણી મુનાકાત થઈ ?'

'પણ ત્યાં મારા રોગીઓ તરફકાત હશે ને !'

'ગામમા તારા સિવાય બીજો કાઈ નાકર જ
નહિ હોય !

તેણે નમરમા માથું ધુલુધુળું એવા મુઠા
ઉતરથી માડું સમાધાન નહિ થાય એમ સમજીને
કે પ્રમ પછુ તગત જ તેણે કહ્યું 'અહીંથી આગાડીનો
રસ્તો સાફ માર્ગત છે ને મોટાગનો રસ્તો સાન માર્ગત
છે એવી જગ્યાએ મેં ગયા એ વર્ષ—'

'તુ ઉત્તરમુખ પર રહેતો હોય તોપણ અત્યારના
મેલમા જ્યાં દેવો નથી મારે ઘેર એ રૂઝિયા આ,

બે ધડી બેસી ગયાં માર ને પછી દસની. ગાડીમાં ખુરીથી જજે !'

‘અરે પણ—’

‘પણ નહિ અને પણ નહિ ! કોલેજ છોડ્યા પછી પચ્ચીસ વરસે તારી મુલાકાત થઈ. આ જ દિસાખથી જોવા જઈએ તો એના પછીની આપણી મુલાકાત ૧૯૬૬ની સાલમાં થાય ! ત્યાં સુધી હું જીવતા હોઈશ કે નહિ એ કોણ જાણે છે ?’

રામભાઈની આંખો સામે અમારું ‘કોલેજનું’ સહજીવન પ્રત્યક્ષ થયું હોતું જોઈએ. હસતાં હસતાં તે મારી સાથે ચાલવા લાગ્યો. રામભાઈને મેડી ઉપર મોકલી હું ધરમાં આ મુકવાનું કહેવા ગયો. સાત વાગવાની તૈયારી હતી. કસ્ટો-દોઢ કસ્ટમાં જમવા બેસવાનું હતું. પણ આ અને મરકરીની બાજતમાં ઠાઈ સમય જોવા નથી રહેતું, અને ખીન્તું, રામભાઈ કોલેજમાં હતો તે વખતે કેટલી આ પીતો તે હજી સુધી હું જૂથો નહોતો. તે વખતે ‘ગોલ્ડન ટી’ એ નામની દુકાન નીકળી હતી. તે દુકાનની આ પીવા માટે તે અને હું સવાર-સાંજ બન્ને માર્કેટની મુસાફરી પણ કરી આવતા.

હું આ લઈને ઉપર ગયો ત્યારે રામભાઈ મારા રૂમના ફોટા જોઈ રહ્યો હતો. મારા પગનો અવાજ થતાં તેણે પાછળ ફરીને જોયું અને તરત જ દસીને કહ્યું, ‘હું આ નથી પીતો !’

કોલેજમાં સુટ-જૂટમાં ફરનાર રામભાઈનો આ જ સાદો વેશ—તે વખતે દિવસમાં જસાત વખત આ પીનાર રામભાઈના, ‘હું આ નથી પીતો !’ એ શબ્દ—

રામભાઈના જીવનમાં કંઈક વિશ્વસ્ય ક્રાંતિ થઈ છે એનો મને પૂર્ણ ખાતરી થઈ. ચાના પ્યાલા બાળુએ મૂકી બેસતાં બેસતાં મેં કહ્યું :

‘તારામાં ખૂબ ફેરફાર થઈ ગયો, રામભાઈ !’

‘તું પણ કંઈએાંજ બદલાયો છે ! તારી ‘ફિર્મોસ્ટ’ માંની વાર્તા વાંચી એટલો દરેકો ધું કે...લખ નથી કરવું એમ ક્હી નું કવિના પણ ‘કુમાર’ ના ઉપ-

નામથી લખતો હતો અને આજ આવી બપોરે વાર્તા લખી !’

‘બપોર ?’ મેં આશ્ચર્યથી પ્રશ્ન કર્યો.

‘લખેર નહિ તો શું ? તે લખી છે એ શું માણસની વાર્તા છે ? ક્યાંથી એક પશુ જોયો અને બેરી ઉપર એણે આત્યાચાર કર્યો તેનું વર્ણન કરતાં એકદમ રંગમાં આવી—’

રામભાઈએ ઘણાં વર્ષો ગાંધીઆશ્રમમાં ગાળ્યાં દરો એમ મને લાગ્યું. અને હું વચમાં જ ખોલી ગયો, ‘બેરીની બાધા યાદવના આંખો છે એટલું સાતું થયું ! નહિ તો મને લાગ્યું હોત કે ગાંધીનો બહારથી શિષ્ય મારી સાથે ખોલી રહ્યો છે !’

‘જો ભાઈ, તારે જોઈએ તો મૂર્ખાં કહે, પણ મને ગાંધીનો શિષ્ય ક્હીશ નહિ !’

હું વધુ ગૂંથવણમાં પડ્યો. પુરુંપની અતિરેક વાસનાનું આલેખન અસંભવિત કે અપવાદાત્મક છે, એમ માનનારો મનુષ્ય મારી દૃષ્ટિએ પવિત્રતાનો પુરસ્કાર કરનાર પંથનો જ હોવો જોઈએ; પણ રામભાઈ તો — મેં તેને પૂછ્યું, ‘ગાંધીજી વિશે બિલકુલ માન નથી એમ ત્યારે ?’

તે દસીને બોલ્યો, ‘જૂલો, મને ગાંધીજી વિશે ઘણું જ માન છે, પણ તેમના વિશે જો પ્રેમ કહે તો...અંદા !’

મારા મુખ પર પ્રગટ થયેલું આશ્ચર્ય તેના ખ્યાનમાં આવ્યું હોતું જોઈએ. તે તરત જ બોલવા લાગ્યો, ‘ઠાઈ પણ ડોક્ટરને ગાંધીજી વિશે પ્રેમ થવો એ અશક્ય છે. મનુષ્યપ્રાણી બધી દૃષ્ટિએ કેટલો દુર્બળ છે એ અનુભવ ડોક્ટરના જોટલો બીજા ઠાઈને હોતો નથી—અને આવે એમ પણ નથી. પણ ગાંધીજીની કલ્પનામાં સામાન્ય દુર્બળ મનુષ્ય આવતો જ નથી. ‘સે, સુદામાને બનાવ ગામા’ એવું તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન...’ તેની આ નવી કહેવન સાંભળી મારાથી હસા સિવાય ન રહેવાયું. મારી સાથે તે પણ દસવા લાગ્યો.

સમુદ્રને મળે તેમ માંડું જીવન તે અગાની અને દારિદ્રી લોકો સાથે સમરસ થઈ ગયું. તેની મેવામાં હું મારી જાતને બૂલી જવા લાગ્યો. મારા પોતાક બદલાયો. મારી આ દુશ્મી અને—જે શરીરસુખ સિવાય ચાર દિવસો મારે કાઢવા પહેલાં કાણુ થઈ પડતા તે મેળવવા માટે મેં ત્રણ વર્ષમાં બીમાર કુંદાને એક વખત પચુ ત્રાસ આપ્યો નથી.

‘ખરેખર ?’ મેં આશ્ચર્યથી પ્રશ્ન કર્યો.

રામભાઉ હસીને બોલ્યો, ‘એ વાત પર ધણીને વિશ્વાસ બેમે એમ નથી એ હું જાણું છું ! પણ મારા અનુભવે તને કહું છું કે તને માનવીના જીવનમાં કોઈ ઉદાત્ત આકાંક્ષા હોય અને એ માટે જ એ જીવનો હોય તો એ ગરીબસુખને ત્રણ સૂઈ જઈ શકે છે. આ પહેલાં છોકરાંઓને જન્માડીને પછી વચ્ચે ધટ્યુ રહ્યું હોય તે ખાઈને જ આનંદ માને છે—મણુસનુ મન પણ એ લાગણીનો પડેલા પાડી શકે એમ છે, પણ તેને ભક્તિનું આવરણ હોતુ જોઈએ !’ હું તેના તરફ મીઠા માડી જોઈ ગયો. તેની દૃષ્ટિમાં મતિમત સત્ય દેખાતુ હતુ.

મેં કહ્યું, ‘જરા સ્પષ્ટ પૂછુ. શુરસે ના થઈશ હં ! તું કુંદાથી ત્રણ વર્ષ દૂર ગયો ! એ ત્રણ વર્ષમાં તને શરીરસુખની વાદ—’

‘અનેક વખત આવી !’ માડુ વાક્ય તેણે જ પૂરું કર્યું. તરત જ ખુલ્લા દિલથી એ હસી પડ્યો. ‘સુખની વાદ આવવી એ શરીરનો ધર્મ છે, પણ જરૂર હોય ત્યારે તેનો લાગ કરતાં શીખનું એ મનનો ધર્મ છે. આ ધર્મ કાણે શીખવ્યો, કહું ? તે જગલી પ્રેક્ષના હજારો જીવોએ. ’ અને રામભાઉ બીજી એકાદ વિલક્ષણ વાર્તા કહેશે કે કેમ એવી મુદાથી હું તેના તરફ જોવા લાગ્યો.

ખીસામાંથી પાંચસાત સાચા ચપાના ફૂલો કાઢી તે ખતાવતાં બોલ્યો, ‘આ ફૂલો ! એની સુગંધ આપણે દૂરથી પણ લઈ શકીએ. પત્નીને પ્રેમ પણ એમ જ —’

પવનની એક મીડી લહર આવી. એ લહરમાં ચપાનાં ફૂલોની સુગંધ હતી. માંડું મન વિચારોના વમળમાં ધૂમતું હતું.

ને પચુ ન

એસ્યુરન્સ કું. લિં
[૧૯૩૦ મા સ્થપાયેલી]

જિં
દ
ગી
ના
વી
મા
મા
દે

કુલ ધંરસુ કરેલી પોલિસીઓ

રૂ. ૨,૦૦૦,૦૦૦ થી વધુ
લાઈફ-ફંડ રૂ. ૧૨,૦૦૦,૦૦ થી વધુ
ચૂકવેલાં દાવા રૂ. ૪,૦૦૦,૦૦ થી વધુ
વાર્ષિક આવક રૂ. ૫,૦૦,૦૦ થી વધુ

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે
લખો

ધી નેપચુન એસ્યુરન્સ કું. લિં
નેપચુન બિરડંગ, હોર્નબી રોડ, કાલ, મુંબઈ.

આ રોગ્યધામ

સંચાલક

ભૂપતરાય મો. દવે

વ્યાયામ, યુક્તાહાર, મસાજ અને બીજા કુદરતી ઉપચારો દ્વારા લગભગ અડી વરસથી જેઓ કસંચીમાં રોગનિવારણનું—ખાસ કરીને હૃદય રોગોનું—કાર્ય કરતા હતા અને જેમના ઉપચારોથી કેટલાય હર્દીઓ રોગમુક્ત થયા છે એમણે તા. ૧લી ઓગસ્ટથી મુંબઈમાં એ જ કાર્ય માટે આરોગ્યધામ શરૂ કર્યું છે.

આ રોગ્યધામ

અશુભ મેનતાન : વિન્સેન્ટ રોડ : કિંગ્ડ સર્કલ પાસે
માટુંગા (જી. આઈ. પી.)

બાળશિક્ષણની નવી દૃષ્ટિ

શ્રી. ચંદુલાલ વ. ભટ્ટ

એક પલ્લુ સમાજરચનાની સફળતા અને આત્મ-
તિક દેહેનો આધાર, સમાજનું એકમ જે વ્યક્તિ-
તેના સર્વાંગી વિકાસની વિચારણા પર અવધે છે.
આજની સમાજરચના અનેકવિધ પરિવર્તનો માગે
છે એ પ્રચલિત પ્રથાઓના ક્રંપાદાયક યતા નાશથી
સામિત થતું જ ગય છે. કમ્પે ને પગલે વ્યક્તિના
વિકાસ અને ઉન્નતિને માટે થોળથેલ સમાજરચના
એ વ્યક્તિના વિકાસ અને ઉન્નતિના અવરોધનું
મુખ્ય કારણ બની રહ્યું છે. જે સમાજ-
વિધાયકો આ વસ્તુને સમજે છે તેઓ જરૂરી
ફેરફાર પ્રસ્થાપિત રચનામાં ફરી આપવાને
માટે તૈયારી બતાવી તે પ્રમાણે અનુસરવામાં
નવી પેઢીનું કલ્યાણ સમજે છે. જે જે ક્ષેત્રમાં આમ
નથી બનતું ત્યાં વ્યક્તિઓના અને અમુક અમુક
ટોળાઓના બંધનો ભોગ બની પ્રસ્થાપિત સમાજ-
રચના તો છે અને નવીનું નિર્માણ થાય છે. અને
આ બાબતો કમ સમાજરચનાના ફેરફારમાં ચાલ્યો
આવે છે.

કોઈ પલ્લુ સમાજનું લક્ષ્ય વ્યક્તિનો સર્વાંગી વિકાસ
થાય એ તરફ હોય છે જ અને હેતુનું નેઈએ. એ
આધારે અને પરાપૂર્વથી વ્યક્તિના જીવનના નાના-
મોટા પ્રશ્નોના નિકાલ લાવવા માટે શુદ્ધિશાળી સમાજ-
નાયકો પ્રયાસ કરે છે. વ્યક્તિના હિતમાં શું શું છે
અને શું શું હોઈ શકે તે તમામનો વિચાર આ
પ્રયત્નોમાં કરે છે.

ત્યારે વ્યક્તિના જીવનની ચડ્યાત ક્યાંથી થાય
છે ? મુશ્કેલી બાળક આ જીવનમાં અતરે ત્યારથી જ,
અને તરત જ તેના તમામ નાનામોટા પ્રશ્નોના વિચાર
થવા નેઈએ ના !

આજે હકીકત તો એમ છે કે જન્મ પછી બાળક-
ને નિશાળે બેસાડવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેમની
હસ્તીની રીતસરની સમાજનાયકોની દૃષ્ટિમાં ગણુના

જ નથી. માતાપિતાઓને બાળકો પોતાનાં ફરજદાર
છે એટલા પૂરતું જે આર્થિક અને કુદરતી પ્રેમ હોય
છે તેટલા પૂરતાં તેમને માટે તેઓ વિચાર કરે છે.
એમની કાળજી વિચારપુરસ્કર લેવાતી હોય એવું
બહુ થોડું છે. એમનું વ્યક્તિત્વ કંઈ પલ્લુ હોય કે હોઈ
શકે એ કલ્પનાથી પરનો વિષય અને છે. મોટાંઓની
દયા ઉપર જ તેઓએ નજરનાં અને મોટાં થવાનું
હોય છે. તેમને માટેના જીવનના તમામ નિયમો
મોટાંઓ ધડે છે અને નાનાંઓએ તેમને અધીન
વર્તવાનું હોય છે. એમાં ઘણી જગ્યાએ તેમના વિશેષો
હોય છે પણ એમનાં નાનાં શરીરે પ્રદર્શિત થતા,
નાના વિશેષો શુદ્ધતામાં ખપી ગય છે.

બાળકોની શારીરિક જરૂરિયાતો શી . શી હોઈ
શકે અને હોવી નેઈએ એ તમામ મોટાંઓની
મુન્સરી પર અવલંબે છે. મોટાંઓ ફાવે તે અને
તેટલી વાર તેમને ખોરાક આપે, ફાવે તે જતનો
ખોરાક આપે, ફાવે તેટલું ઊંચાડે, ફાવે તેવાં કપડાં-
લતાં પહેરાવે, ફાવે તે રીતે ફેરવેફેરવે, હસાવે-
રમાડે-તેઓ શું માગે છે અને શું એને હિતકર થશે
એની એમની નાનીનાની સૂચનાઓ નેઈ-વિચારીને
એને અનુકૂળ થવાની દૃષ્ટિ આપણા કોઈનામાં છે ?
આપણે મોટાંઓ એમના વર્ધનમાં માત્ર કેવાં સાક્ષી-
માત્ર છીએ અને તેઓ કેટલાં પોતાના પુરુષાર્થથી
શરીર અને શુદ્ધિમાં મોટાં થતાં ગય છે એ જાણ
ગહીને કદી આપણે વિચાર્યું છે ? જન્મ પછી માત્ર
દોડવાની ક્રિયા રીખતાં પહેલાં નાનું બાળક કેટલા
અમંજ્ય હવનઅગ્નના આપારો, જરાય ચાક્યા વગર,
ક્યાં જ કરે છે એને નીરખવા આપણે મોટાંઓએ
કદી પ્રયાસ કર્યો છે ? શરીરથી અને મનથી વિકસતું
એ કુદરતી કાવતું છે અને એ કાવતું આધારે એના
અંદરના પ્રમાણ છે. રમુલ શરીર એવીને લાંબું કરી
આપવાની આપણે મોટાંઓમાં તાકાત છે ? એમની
ગતિએ તેઓ પોતાના જ બલે અને પ્રયત્નો વડે

શરીર અને શુદ્ધિથી મોટાં ધવાની ગિયતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

એમના બૌદ્ધિક વિકાસની મોટામાં મોટી કસોટી એ એમની ભાષા શીખી આપવાની શક્તિમાં રહેલી છે. કયા ટ્યુટરે એમને વ્યાકરણશુદ્ધ ભાષા શીખવવા બેસે છે ? કયો એવો મોટરેશ્યોનો સમજાવ્યુંકનો પ્રયાસ આ વસ્તુની પાછળ કામ કરે છે ? કાર્ષ જ નહિ, અને છતાં મુશ્કેલીનું બાળક મુશ્કેલી, અંગ્રેજનું બાળક અંગ્રેજ, જર્મનનું બાળક જર્મન ભાષા શીખી લે છે-શીખી લેવાની એનામાં શક્તિ રહેલી જ છે, તમામ જાતની શક્તિઓનો એ ભંડાર છે.

આવાં બાળકો પાંચઠ વર્ષની ઉંમર સુધી માત્ર અવગણાતા અવગણાતા અને રખડતાં, રખડતાં શાળાના દ્વારે આવી પહોંચે છે. તે સમય દરમિયાન દુનિયાના અસંખ્ય જાતના અનનવા અનુભવો પ્રાપ્ત કરી તેઓ કાર્ષિક પોતાની જ રીતે ઘડાઈ ગયાં હોય છે.

આવે વખતે સમાજરચનાનું એક શરૂઆતનું ઝાંઝા શાળા એ બાળકને માટે ખૂલે છે

કસોટીનું અને માતાપિતાઓની સંસ્થા એ પણ અલગ્યત સમાજરચનાનું એક અંગ ગણાઈ છે, પણ એ સંસ્થા માટે સ્ત્રીપુરુષોના વિચાર પતિપત્ની તરીકે કેમ વધારે ઠીક રીતે ટકી ગઢે તેટલા પૂરતા જ થયે છે. બાળકને માટે અને એના ઉછેરને માટે તે સંસ્થા શું વધારે કરી શકે તે વિષે તેમાં અધારું જ છે.

શાળામાં આવતા, બાળક શરીરથી ગમે તે રીતે મોટું થયું જ હોય છે. જેને જેવું પોષણ મળ્યું હોય તેવું તેનું શરીર ટેપાય છે. એના શરીરવિકાસમાં માતાપિતાઓના અહુ સમજણપૂર્વકના પ્રયાસો થયા હોય એવું બહુ થોડું બન્યું હોય છે.

શરીરવિકાસ સિવાય બૌદ્ધિક શિક્ષણ અને આરિત્ર્યવિકાસને માટે ખાસ કરીને બાળકને શાળામાં મોકલવામાં આવે છે. પાંચઠ વર્ષ સુધી બહે કે તેનામાં ખાસ શુદ્ધિ ન હતી ! હવે જ એને બૌદ્ધિક શિક્ષણ આપવાનો ભાર ડાહ્યા શિક્ષક પર આવો પડે છે.

સાચી વાત એમ છે કે આ ઉંમર પહેલાં જ તેઓ પોતાની રીતે જેમ શરીરથી મોટાં થયાં હોય છે તેમ બૌદ્ધિક વિકાસ પણ તેમણે સાધ્યો હોય છે. જેમ દાંત આવવાને સમયે તેના આડે કાર્ષ હાય રાખે તો દાંત ઊગતા અટકાવી શકાતું નથી તે જ રીતે તેમના બૌદ્ધિક વિકાસના માર્ગમાં પણ પોતાની રીતે એ જગ્યાએ કાર્ષ પણ પ્રયાસો કે પ્રવૃત્તિ કરતું હોય છે ત્યારે તેને કાર્ષ રોકી શકતું નથી-રોકાય નય છે તો તેનો જ પ્રયત્ન વિશદ કરે છે.

સાચી વાત તો એમ છે કે તેઓ પોતાની રીતે કાર્ષ રીતે બૌદ્ધિક વ્યાપારો કરે છે અને કરવા આહે છે તેને નોર્થ-અવલોકીને તેને યોગ્ય પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી આપવી નોર્થ એ.

તેમ તો નથી બનતું એટલે શાળામાં આવતાં જ શુદ્ધિના વિકાસને માટે વિષયશિક્ષણનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આરિત્ર્યની ખોલવણી માટે ઉદ્દેશ લાલચ, ઈનામ વગેરેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

વ્યવસ્થિત થયા માટે અને સમજાનું એક અર્થ બનવા માટે તેમની પાસે શાળાની સિસ્ટના નિયમોની એક માદી બનાવી રાખવામાં આવે છે.

ભાષા દ્વારા તેઓ વિષયશિક્ષણ લે છે એ હકીકત છે, પણ જે રીતે ભાષા શીખવવામાં આવે છે તે રીતો બહુ વિચિત્ર હોય છે. જે ઈન્દ્રિયો દ્વારા કક્ષે વગેરે શીખી શકાય તે ઈન્દ્રિયોના વિકાસને તો અવગણી જ નથી મળ્યો હોતો અને પરિણામે એ અણ-વિકસિત આંખ આકારને નોર્થ કે પકડી શકતી નથી ત્યારે શિક્ષણો પ્રયોગ થાય છે. ઉપરાંત બાળક, પોતાની રીતે એ શીખવા ઈચ્છે છે ત્યારે, મોટરેશ્યો એમને એમની રીતે છોડાવવા ચેત્ન કરે છે અને એ રીતે નાનાં-મોટાંઓનો એક પ્રકારનો વિશદ પેદા થાય છે.

ભાષા એ માત્ર જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન છે-સાખ નથી. ભાષા દ્વારા બાળકમાં જે પ્રાણ છે એને આવી-ધાર મળે એ જ ભાષાશિક્ષણનો હેતુ હોઈ શકે, પરંતુ એ સાધનને પ્રાપ્ય કરાવી આપવામાં બાળકના

પણુને જ રૂઢવામાં આવે છે એમાં શું ન્યારું છે એ
! સમજાય એવી વાત છે.

ગણિતશિક્ષણમાં પણ સમજણપૂર્વકનું ગણિત
મપાય છે એનું નથી. અભ્યાસક્રમને ધ્યાનમાં રાખી
એ પૂરે કરવાની દૃષ્ટિ શિક્ષકોની નજર સમક્ષ હોય છે.

કેળવણીકારો, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ સમાજને ઉપયોગી
જે જે વસ્તુઓ માને, જે જે વિષયો ઉપયોગી માને
તેનો તેનો સ્વીકાર થઈ તેનો અભ્યાસક્રમ તેઓ
માળખાં માટે ઘટે છે. એમાં અભ્યાસક્રમ એ મુખ્ય
વાત છે, સમાજને એ જરૂરી છે એ બીજી વાત છે
અને બાળક એ સાવ ગૌણ વસ્તુ છે.

અને છેવટે બાળકો તો નાનાં જ છે ને ! એમને
પકડીને ચોક્કસ ધારી વસ્તુઓ શીખવી દેવામાં શું બહુ
આવડતની જરૂર છે ? બુદ્ધિ તો એમનામાં મોટાંઓ
હતાં-વધુ નિર્મળ છે જ એટલે તેઓ શિક્ષકો માગે
તેવાં, બલે ન સમજે તે રીતે પણ, પરિણામો તો
આપી જ દે છે ! વિષયશિક્ષણ આપનારાઓ એમાં
પોતાની ફોલ માને છે.

પછી આવે છે ચારિત્ર્યની વાત.
શિક્ષકોએ આ વાત પોતાને માથે ઉપાડી
લીધી છે.

સમાજરચના જ એવી છે કે એમાં મોટા યઈને
પડ્યા પછી ગમે તેમ વર્તવું જ પડે છે, પણ શિક્ષકો
પોતાના ઊંડારાઓને ચારિત્ર્યવાન બનાવી દે એવો
આશ્રદ માત્રાએ આસ રાખે જ છે. શિક્ષકો એમને
ટોકા આપે છે. સાચું બોલવું, ચોરી ન કરવી, સદાચારી
યતું વગેરે વાતો અને વાક્યો પહેલા નબરના
સદાચાર શીખવતી શાળાઓમાં ટંગિયાં હોય છે.

જે સમાજરચનામાં મોટપણે અસત્ય બોલ્યા
વગર ચાલવાનું જ નથી, ચોરી કર્યા વગર ચાલવાનું
જ નથી એવી સમાજરચનાનો ધરમૂળમાંથી નાશ
કેમ થાય તેવા યત્નો કરવા જોઈએ, અથવા તો જે
એ વસ્તુ અનિવાર્ય જ લાગતી હોય તો શાળાઓના
શિક્ષણમાં જનરલિસ્ટ ચોરો અને જુદાઓ કેમ ઊભા
કરવા એનું શિક્ષણ આપવાનું શા માટે શરૂ ન કરવું

એ અને નથી સમજાવું. સદગુણી બનાવીને બાળકોને
શું કામ દુઃખી કરવાં ? એમનાં જીવનમાં દિધાવૃત્તિઓ
શા માટે ઉત્પન્ન કરાવવી ?

આટલું તો આજની પ્રચલિત પ્રણાલી સામે.
હકીકત તરીકે વાત એમ છે કે આજ મુખી શાળાઓના
શિક્ષકોએ અને મોટાંઓએ માની લીધું હતું કે
શાળાઓમાં જે સદગુણોનું શિક્ષણ અપાય છે એને
પરિણામે બાળકો સદાચારી બને છે. હકીકતમાં તદ્દન
એથી જીરું જ બન્યું છે એને એની ખાતરી તરીકે
આજના સમાજમાં મોટાં કહેવરાવનારાં માતાપિતાઓ
જ છે. તેઓ વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં સદાચારી હતાં
તેવો એમણે માત્ર દંભ જ સેઓ ગણાય. અને
દંભી જીવન કરતાં તો હોયોક દુરાચાર કરનાર
માણસ 'હું દુરાચારી છું જ' એમ કહે એ બહેતર
નથી ?

બાળકોની બાલ્યાવસ્થામાં એમનાં શરીર અને
મનની વૃદ્ધિને માટે એમના નિત્યજીવનમાં જે નાની
મોટી જરૂરિયાતો અને પ્રવૃત્તિઓ હોય એ તમામને
આજે તો આપણે સન્માની જ નથી, અને સન્માનીને
એને અનુકૂળ થવાના વિચારો જ આંધ્યા નથી.
એની પરિસ્થિતિમાં તેઓ જરાં મોટાં થતાં તેઓ
પાસે સર્વાચરિત્રની આશા રાખવી ખોટી છે.

જે બાળકને પેટપૂરતું પોષણ ન મળે, જેને
જોઈતી ચીજ ખાવાને માટે ન મળે, જેને પોતાના
બૌદ્ધિક વિકાસ માટે જોઈતું ચેમિસલનો કે કાગળનો
ટુકડો ન મળે, તે વખત પર બીજાની રોડીનો
ટુકડો ખાઈ જાય, ક્યાંકથી છાનીમાની ચીજ
ઉપાડી લે તો એમાં શું ત્રુટિ ? એમની નાની-
મોટી જરૂરિયાતો વિચાર કરવાની જો આપણામાં
અક્ષય અને કુરસદ નથી તો એમના બચકારો
અધિક ચોક્કસ રીતના જ હોવા જોઈએ એમ માત્ર
આમદપૂર્વક માગણી કર્યે તેમ બનવાનું નથી.
એમના વિદાસકાળના બધાં પ્રસંગો બહુ સહજ
અને સ્વાભાવિક રીતે પાર પડ્યા જોઈએ, એ
સિવાય એમનો કુદરતી વિદાસ અશક્ય જ ગણાય.

બાળકોને નાનપણમાં અસંખ્ય પ્રવૃત્તિઓ કરવી પડે છે-એ જ એમનું જીવન છે, પ્રવૃત્તિ સિવાય મૃત્યુ જ છે. જન્મ પછી નીચે પડેલા ઘૂંચેલા હાથમાં લેતાં શીખતાં પહેલાં કેટલીય વાર પોતાની નાની નાની આંગળીઓ વાળીવાળીને તેને પકડવાના તે પુરુષાર્થ કરે છે ? તેને અવકાશ જ ન હોય તો ? તે ક્રિયા સંપૂર્ણ કદો બને પરી ?

ક્રિયા કરવાનો અદરથી ઘમ્મો વાગે છે અને બાળક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે છે. એકવાર, બેવાર, પચાસવાર અને એક ડગલું આગળ વધે છે. ફરી પાછો પ્રયાસ અને નવી ક્રિયાની શરૂઆત. એ પૂરી થતાં બીજો વિજય અને એ રીતે પ્રવૃત્તિઓની પરંપરા એ જ એમને નાનપણનો જીવનઈતિહાસ ગણાય. એ જીવનઈતિહાસ રચતાં રચતા પોતાનો જીદ્દિપુર-સરના પ્રયાસોનો એ વિજેતા બને છે. ક્રિયાઓની સંપૂર્ણતાએ પહોંચવાના અનેક પ્રયાસોની પરંપરા એટલે જ એમની ક્રિયાશક્તિની ખીલવણી. આજુ બાજુ પોતાની ઈચ્છા થતા ધારેલુ કામ પૂરું કરવાને સમર્થ બને છે. પોતાની જાતનો એ માલિક બને છે, એ પોતે સ્વાધીન બને છે.

ચારિત્ર્યના શિક્ષણમાં આ પણુ આવી જ મળ્ય તે ? ત્યારે આજના બાલજીવનમાં આવી પ્રવૃત્તિપર-પરાઓને ક્યાં સ્થાન છે ? અને એમના વિકાસને અનુરૂપ એવી પ્રવૃત્તિઓનું વાતાવરણ પણુ ક્યાં છે ?

જે બાળક પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં પોતાનો સ્વાર્થ પોતે બનવા બેટલી શકતો નથી પ્રાપ્ત કરી શકતું એ બીજાની આત્મો છોડાવા સમર્થ ક્યાંથી બને ?

શાળાના શિક્ષણમાં બૌદ્ધિક વિકાસ-અર્થે બાળકોએ કરવાનું થોડું છે-તેમની પામે શિક્ષક ઉઠે તેમ કરાવી લેવામાં આવે છે-એટલે કે શિક્ષણની શરૂઆતમાં જ બાળકને શીખવા નથી દેવામાં આવતું પણ શીખવવામાં આવે છે-બાળક પોતે બનતું નથી પણ બનાવવામાં આવે છે.

અને આ બધું કોણ નક્કી કરે છે ?

આજની કેટલીયે ખામીઓવાળી સમાજરચનાનો વિધાયકો, જેઓએ પોતાનું પોતાપણુ જોણુ છે, જેઓ વિરૂદ્ધ માનસ ધરાવનારાઓ છે, જેઓને બાળકમાં માત્ર બાલભાવ જ દેખાય છે-તેઓમાં શ્રદ્ધા નથી-વિશ્વાસ નથી.

જે પરાપૂર્વથી વેરઝેર આત્મા આવે છે, અને જુરાઈઓ દેખાય છે, પ્રશ્નોની પરંપરાઓ છે, અક્ષય કામ ન કરે તેવી પૂજ્યવણી છે, લાઠીઓ છે, સર્જન અગ્રેમ છે તો એનાં મૂળે ક્યાં છે એનો વિચાર કાં ન કરીએ ? હજારો લાખો વર્ગોના અને આજની રિધતિએ અને આરે જેમણી દુનિયાને નામે તો કહી શકીએ કે માણસજાત જૂની પડી છે-એને નામે માત્ર શન્ય છે.

નવલકથાઓ

૧ સંજવની	૨-૦-૦
૨ પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
૩ પ્રાપ્તિ ભાગ ૧	૨-૦-૦
૪ ભાગ ૨	૨-૦-૦
૫ એ "પત્ની કોની ?	૨-૦-૦
૬ આવતીકાલ	૨-૮-૦
૭ મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
૮ દોન ધ્રુવ	૨-૦-૦
૯ ધરતી	૧-૮-૦
૧૦ બંધન અને મુક્તિ	૨-૦-૦
૧૧ નગતા રેણી (પૂવાઈ)	૨-૦-૦
૧૨ " " (ઉત્તરાર્ધ)	૧-૮-૦
૧૩ ધરતી વડુ	૧-૮-૦
૧૪ વિરાટ નગર છે ત્યારે	૧-૮-૦
૧૫ નગતનો તાત	૨-૦-૦
૧૬ પથેર પાંચાલી	૨-૦-૦
૧૭ પતન અને પ્રાપ્તિ	૨-૮-૦
૧૮ અધકાર	૧-૮-૦
૧૯ પશ્ચિમના સમરાંગણે	૧-૮-૦
૨૦ જીવનનું એર	૨-૦-૦

વાર્તાઓ

૧ અંતરની વ્યથા	૧-૪-૦
૨ અખંડ જ્યોત	૧-૮-૦
૩ ઝંઝારનાં નજ	૧-૪-૦
૪ ધૂપદાની	૧-૪-૦
૫ પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
૬ પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
૭ જીવનસંસ્થા	૧-૪-૦

જીવનચરિત્રો

૧ મુસ્તફા કમાલ	૧-૮-૦
૨ મહાન મુસાફરો	૧-૮-૦
૩ વૈમાનિક નગત	૧-૪-૦

ચિંતન

૧ સુલાભીની શુંપલા	૨-૮-૦
૨ સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦
૩ સત્તાવન	૧-૮-૦
૪ સાહિત્ય અને પ્રગતિ	૨-૮-૦
૫ સો વર્ષ જીવવાની કળા	૧-૮-૦

પ્રકીર્ણ

૧ આલબેલ (કાવ્યસંગ્રહ)	૧-૮-૦
૨ રાજકોટ-સલામત	૦-૮-૦

દિલ્લુસ્તાની

૧ સંજીવની	૨-૦-૦
૨. શોમા	૧-૮-૦

અમારાં પ્રકાશનો

અમારાં બે માસિકો

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઉર્મિ

ગુજરાતના ક્રેષ્ટ માસિક તરીકે 'ઉર્મિ'એ પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી છે. એમાં ઉચ્ચ કોટિની વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, નિબંધો છપાઈ આવે છે. દર મહિને લગભગ બેતર પાનાંનું વાંચન આપવામાં આવે છે. દર પહેલી તારીખે પ્રગટ થાય છે અને વર્ષમાં કોઈ પણ મહિનાથી એક વર્ષ માટે ગ્રાહક ચર્ચ શકાય છે.

લવાજમ

દેશમાં જલદેશમાં પરદેશમાં
૩. પાંચ ૩. સાડાપાંચ ૩. સાડા છ

છૂટક અંકની કિંમત માત્ર આઠ આના નમૂનાનો અંક છૂટક કિંમતેજ મળે છે

જનતાનું સચિત્ર માસિક

નવરચના

સમાજના નિલજીવનનાં પ્રશ્નો વાર્તા, લેખો, નાટકો તેમ જ પત્રોરૂપે ચર્ચાનું આ માસિક દર મહિને ૪૦ પાનાંનું વાંચન આપવા ઉપરાંત લગભગ ૨૦૦ પાનાંનું ભેટપુસ્તક પણ આપે છે. નવા વર્ષનું ભેટપુસ્તક

ઘરની વડુ

એક મુદત સાપ્તાહિક નવલકથા

લવાજમ ભેટપુસ્તક સાથે

દેશમાં જલદેશમાં પરદેશમાં
૨. અઢી ૨. મળુ ૨. ચાર

છૂટક અંક કિંમત મળુ આના નમૂનાનો અંક છૂટક કિંમતેજ મળે છે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

શ્રીમાળી સોસાયટી : પો. બો. નં. ૭૩

અમદાવાદ

૧૩૮, મેટ્રોડ રોડ : પો. બો. નં. ૬૭

કોલ, મુંબઈ

૩ પ્રાયશ્ચિત્ત મા. ૧

૪ " મા. ૨

આરોગ્ય

- * ૧ દર્દો, દવાઓ ને દાકતરો
- * ૨ અપચાના સહેલા ઉપાયો
- * ૩ રાદી અને સળેખમ
- * ૪ વળન શી રીતે વધારું ?
- * ૫ કળિયાત
- * ૬ આંખોનું આરોગ્ય
- * ૭ નિસર્ગોપચાર ભા. ૧
- * ૮ આદર્શ ખોરાક
- * ૯ નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧

- * ૧૦ પહેલું સુખ
- * ૧૧ ખોરાકની પસંદગી
- * ૧૨ કસરત, મહેનત અને રમત

- * ૧૩ નિસર્ગોપચાર ભા. ૨
- * ૧૪ ક્ષેત્રના રોગો

- * ૧૫ વેકિસેશન કે સેનિટાશન ?

- * ૧૬ લાંબું ચાલો અને લાંબું જીવો

- * ૧૭ નિસર્ગોપચાર : ભા. ૨
- * ૧૮ નિસર્ગોપચાર અને ઉષ્ણ રોગો

- * ૧૯ દાંતનાં દર્દો
- * ૨૦ મીઠું : એનો સદુપયોગ અને દુરુપયોગ

- * ૨૧ હવા, પ્રકાશ અને વાતાવરણ

ખાણસાહિત્ય

- * ૧ શકરાચાર્ય
- * ૨ રંગરંગ વાદળિયાં
- * ૩ નાનાં છોકરાં
- * ૪ પ્રવાસપત્રો

- * ૫ આપણાં ભાંડુઓ
- * ૬ હળે મને સાંભરે છે

- * ૭ છીપડાં
- * ૮ ભરદરિયે

- * ૯ કલગી
- * ૧૦ દરિયાના મામલા

* આ નિશાનવાળાં પુસ્તકો વિતર વિમાનના કેળવણીખાતાએ મળુંર કર્યાં છે.

આ પુસ્તકની ઉત્તમતાનાં પ્રમાણપત્રો

૧. આ પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના કુળ-વણીખાતાએ સાળાઓમાં ધનામ અને પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કર્યું છે.

૨. આ પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના પુસ્તકાલયખાતાએ પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કર્યું છે.

૩. આ પુસ્તક મુખર્જી ઇલાકાના સરકારી કુળવણીખાતાએ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્કૂલોની વિદ્યાર્થીઓની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજૂર કર્યું છે.

૪. આ પુસ્તકની ૨૫ (પચીસ) નકલો વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરે ઉત્તેજન માટે ખરીદી છે.

૫. આ પુસ્તકની ૧૧ (અગિયાર) નકલો અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ઉત્તેજન માટે ખરીદી છે.

૬. આ પુસ્તકના પહેલા લાગને આણંદમાં મળેલ ખીજી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદે સારાં પુસ્તકોમાં ગણ્યો છે.

૭. બુજમાં ભરાયેલ કચ્છ હુન્નર-ઉદ્યોગ પ્રદર્શનમાંથી આ પુસ્તક માટે પ્રમાણપત્ર (Certificate) મળ્યું છે.

૮. આ પુસ્તકની ઉત્તમતા માટે અનેક સુપ્રસિદ્ધ સામયિકપત્રોએ સારામાં સારા અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

ઘેર બેઠાં પૈસા કમાવા
આજે જ મંગાવો !

કચ્છ વેપારીમંડળના પ્રમુખ
શ્રી. કુંગરશી ધરમશી સંપત્તા
"આમુખ" સાથે

નફાકારક હુન્નરો

ભાગ ૧-૨

નિષ્ણાતો અને અનુભવીઓએ લખેલા વિવિધ
ભરોસાપાત્ર હુન્નરોથી ભરપૂર પુસ્તક

૫૧૦ પાનાં, ઉમદા ભાડા બેન્ડિટ કામગીરી,
શાસ્ત્રીય શુદ્ધ સુંદર છપાઈ અને આકર્ષક
ગ્રેટ-અપ છતાં-

કિંમત માત્ર ૪ રૂપિયા
(વી.પી. ઓ ટપાલખર્ચ
૧૦ આના ભુકું)

મંગાવવા માટે લખો:-

સંચાલક, શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા,
પોસ્ટ સીનુગરા (અંબર-કચ્છ)

વધુ ખાતરી માટે અભિપ્રાયોની પત્રિકા મફત મંગાવો

ગ્રણ રૂપિયાની કિંમતનું વિવિધ હુન્નરોથી ભરપૂર
પુસ્તક મફત ભેટ મેળવો !

"નફાકારક હુન્નરો" ભાગ ત્રીજામાં છાપવા માટે લેખો અને પ્રયોગો લખી મોકલો.

વેપાર, શેઠશર, કાઠીગરી અને સ્વામયતા પૈસા કમાવાની નજરે ભવદ્વારુ લેખો.
હુન્નર, ઉદ્યોગ, વેપાર, વૈદક અને પરમશુદ્ધ ઉપયોગની વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના
પ્રમાણપત્ર પ્રેરો.

કુળકારો, કીમતી હાડો અને પાકોના વાવેતરો વિશે લખજો-ખર્ચના આકાશો સાથે અનુ-ભવસિદ્ધ લેખો.

કીમતી, ઉપયોગી અને શુદ્ધકારી વસ્તુવિશેનાં તેલ, અતાર, અઈ, સત્તવ, સરકા, સુકાવણી, મીઠાઈ, ચરખત, મુરખા, ચટણી, અથાણા વગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવવાની સાચી માહિતીના પ્રમાણપત્ર વિનવવા લેખો.

શોડી કિંમતનાં નાના હાથપગ્રોથી ચાલતા ઉદ્યોગોની ભણવાનિય સંપૂર્ણ માહિતી.
તમારો લખી મોકલેલ એક પણ લેખ કે પ્રયોગ આ પુસ્તકમાં છપાશે તો તેની એક નકલ તમને ઘેર બેઠા મફત ભેટ મળશે. વધુ નકલો જોઈતી હશે તો પોતાની કિંમતે ચલાવી મળશે.

તે ઉપરાંત તે લેખકને આ પુસ્તકમાં દેશી બહેરખર્ચર છપાવી દરો તો મફત છપાશે !
આ પુસ્તકમાં તમારી જાહેરાતર છપાવી વેપાર વધારો.

વ્યવસ્થાપક : શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તકમાળા, પોસ્ટ સીનુગરા, (અંબર-કચ્છ).

અરુણ પુસ્તક માળા

વર્ષ બીજું

બાળકો અને કિશોરોને નિર્ભય વાચન
અને જ્ઞાન આપતી આ પુસ્તકમાળા ચોક્કસ
રસમાં બાર સચિત્ર પુસ્તિકાઓ આપે છે.

લવાજમ	દેશમાં	પ્રદર્શનમાં	પર
	૩-૦-૦	૩-૮-૦	૪-

- [૧] જંગલમાં મંગલ લા.-૧: (લાંબી વાર્તા) લે. હરજીવન સોમૈયા. જંગલનાં પ્રાણીઓને પરિચય આપતી આ લાંબી વાર્તા છે.
- [૨] ગુલરવ: (ગીતો) લે. ત્રિભુવન ગો. વ્યાસ. આમાં કવિતાં મનોરમ્ય બાળગીતો છે.
- [૩] કેસકાં: (વાર્તાઓ) લે. શુભાષિંહ બારોટ. આ વાર્તાઓમાં બાળજીવનનું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે.
- [૪] જંગલમાં મંગલ લા.-૨: લે. હરજીવન સોમૈયા. રસકારપૂર્ણ વાર્તાઓ આ બીજી ભાગ છે.
- [૫] સરહદના ગાંધી: (જીવનચરિત્ર) લે. ઠાંતિલાલ શાહ. હિંદના મહાન આત્માનું આ મૂલ્ય અને પ્રેરક જીવનચરિત્ર છે.
- [૬] તુલસીનાં પાન: (વાર્તાઓ) લે. લાલુભેન મહેતા. તુલસીનાં પાન જેવી લીલી અને મજાની આ ટૂંકી વાર્તાઓ છે.
- [૭] ધનુરદોરી: (ગીતો) લે. ઇન્દુલાલ ગાંધી. આ બાળગીતો ફરીફરીને ગાયા કરીએ એવાં મધુરાં છે.
- [૮] કેમ અને ક્યારે?: (હુનરક્રિયા) લે. હુંગરસી સંપદ. ભરપૂર માહિતીવાળું આ નાનું પુસ્તક જ્ઞાન અને અમમત આપશે.
- [૯] પંચગાનીના પત્રો: (પ્રવાસ) લે. સ્વ. ચમનલાલ વૈષ્ણવ. કુદરતનું સૌંદર્ય અને અનુપમ જ્ઞાન આપતા વિવિધ પત્રો.
- [૧૦] બાણો અને આણો: (વિજ્ઞાન) લે. હરજીવન સોમૈયા. બાળકોને આમાં આશ્ચર્ય અને આનંદ મળશે.
- [૧૧] સરદાર પૃથ્વીસિંહ: (જીવનચરિત્ર) લે. ઠાંતિલાલ શાહ. આપણી વચ્ચે વર્ષો સુધી વસેલા આપણા સ્વામીશવરનું જીવનચરિત્ર.
- [૧૨] એનું નામ નરેન્દ્રકુમાર: (લાંબી વાર્તા) લે. લાલુભેન મહેતા. પ્રત્યેક બાળકની જીવનકથા જેવી આ લાંબી વાર્તા છે.

[ઉપરના લવાજમે તમારે ધેરઘેરમાં આ પુસ્તકો મળશે.]

પરેલા વર્ષનાં બાર પુસ્તકોના એક મહત્વના અમૂલ્ય અન્ન પ્રસિદ્ધિ માટે સુધિપત્ર મંગાવો

થોડાં ઉપયોગી પુસ્તકો

મંગલમૂર્તિ-લે. મોપાન	
વિધવાજીવનની કથા	૨-૦-૦
મહાન મુસાફરો-	૧-૮-૦
દુનિયાના પ્રવાસીઓનાં	
પ્રવાસવર્ણનો અને જીવનચરિત્રો	
દોન દુવ-લે વિ મ ખાડેકર	
કલા અને જીવનનો મેળ. માધની	
નવલકથા	૨-૦-૦

ધરતી-અનુ નિરુ દેમાઈ	
ખેડજીવનનું પચાર્થ ચિત્ર	૧-૮-૦

બંધન અને મુક્તિ-લે. દર્શક	
૧૮૫૭ના રોમાચ્છ ઇતિહાસને મૂર્ત	
કગની કથા	૨-૦-૦

જગતનો તાત-ગ. ના પાકે	
ધરતીના ખેડનારની કથા	૧-૦-૦

જગતના ફેરો ભા ૧-૨-'સોપાન'	
જાહેરજીવનની મમત્યાઓ	૩-૮-૦

પચાસ વર્ષ પછી-રા ના પાકે	
આવૃત્તિકાવના જીવાનોની કથા	૧-૪-૦

સંજીવની-લે મોપાન'	
ગાંધીય નવલકથા	૨-૦-૦

પ્રાયશ્ચિત્ત ભા ૧-૨-'સોપાન'	
હિંદુઓનો ચર્ચતી પહેલી	
નવલકથા	૪-૦-૦

વૈજ્ઞાનિક જગત-ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	
મહાન વૈજ્ઞાનિકોના જીવન-ચરિત્રો	૧-૪-૦

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ

ચા.ભા ૭૩: અમદાવાદ • પા.બો.કડક: સુ'અધ

અ નુ ક મ ઊર્મિ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૧

૧ કર્પાનર કે દષ્ટિદાન	શ્રી 'ધૂમકેતુ'	૧૧
૨ વંદરતગી રોનક	શ્રી વાકાભાઈ વાલેલકર	૧૪
૩ અથે આથે (કાવ્ય)	શ્રી હાન્ડલાલ ગાંધી	૨૪
૪ તમારા મદેશા (કાવ્ય)	શ્રી. ગમણીક અગવવાળા	૨૪
૫ મેવંક! (કાવ્ય)	શ્રી. રમેશ્વરિય	૨૪
૬ ધૂમકેતુને- (કાવ્ય)	શ્રી દિમદત	૨૪
૭ એક વિચાર	વાકા વાલેલકર	૨૪
૮ પ્રભુની છંડા	શ્રી અંનાલાલ પુરાણી	૧૪
૯ દરબારમદના દર્શન પછી	શ્રી. નાથાલાલ દેવ	૨૪
૧૦ આધીજીવનનાંક અમાજવાદીની દષ્ટિએ	શ્રી. ધનવંત ઝોળા	૨૬
૧૧ વિજયાનગરનું મહાન હિંદુ માંચાળ	શ્રી હુમશી ધમશી મેષર	૨૬
૧૨ શ્રીમદ્રગચ્છીતા	શ્રી વાકાભાઈ વાલેલકર	૧૭
૧૩ મેં પાંખો ફેરવાવી	શ્રી. સુમેન્દ્ર ભટ્ટાચાર્ય	૨૭
૧૪ હુમાયુ	શ્રી ચંદ્રકાન્ત શાહ	૨૭
૧૫ 'તમે હમમ થાવ તો'	શ્રી 'અનંત'	૨૭
૧૬ અંજુ અને શ્રીમોહન	શ્રી 'સોપાન'	૨૮
૧૭ માધવા મિંજુડા મૂળા આતમાના અજગ તારે	શ્રી મુખાજી	૨૮
૧૮ સોગી જીવનનો ગોરિતપકા	શ્રી. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ	૨૮
૧૯ શ્રુત્યુગ્મ મત્ર (કાવ્ય)	શ્રી રતીન્દ્રનાથ ટાગોર	૩૦
૨૦ 'તીરે-જિભાને જવામ (ચર્ચાપત્ર)	શ્રી ત્રિજીવનદામ પુહાર	૩૦

આહકોને સૂચના

'ઝેમિ' શાયે પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે કૃપા કરી તમારો આહક-નંબર અવશ્ય લખજો. જે નંબર તમારા અંકના રેપર ઉપર તમાવ નામની રાચ્યાતમા ન લખેલો દોષ છે.

આહક-નંબર સિવાયના પત્રવ્યવહાર ઉપર ધ્યાન આપવાનું એટલે ભાગે મુશ્કેલ બને છે.

—૦૫—

રમિ

તંત્રી : 'સોપાન'

વર્ષ ૧૧ મું

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧

અંક ૬ હો

રૂપાંતર કે દષ્ટિદાન ?

શ્રી. 'ધૂમકેતુ'

જન્મહરલાલ નેહરુએ હિટલરને મળવાની ના. પાડી એ વિષે પાંચ છ કે વખતે વધુ વર્તમાનપત્રોએ રંગદર્શી મથાળાં કરીને લખેલું હતું. કોઈને એમાં ભારતના આ 'પત્રોતા પુત્રની' હિટલર કરતાં વધારે બહાદુરી લાગી, તો કોઈને એમાં અહિંસાનો પરમ વિજયદેખાણો કેટલાકને એમાં હિટલર કરતાં જન્મહરલાલ નેહરુની મહત્તા વધી જતી લાગી, તો થયુંને એમાં બલિદાનની પરાક્રમ્યા દેખાણી. વર્તમાનપત્રમાં પ્રગટ થયેલા એ કિસ્સાની પાછળની ખરી હકીકત તો, 'ગ્રિન્સ આફ વેક્સના આ મિત્ર અને પેરીસમાં કપડાં ધોવાવાનાર માણુમે' આપી ત્યારે બહાર આવી કે હિટલરને એણે નેહરુ સાથે વાત કરવાનો વખત લાગ્યો જ હોય. એક પરાધીન પ્રજાનો મોઢામાં મોટો પુરુષ એ છેવટે તો એક નાનું માણુસ જ મથાય એવી મુશ્કેલીય રાજનીતિવિશ્વારહોની સત્તાચલિ પચ આ વર્તમાનપત્રોને યાદ ન રહી. ખરી રીતે તો એ પ્રાથમિક દેશાનું દર્શન છે. માણુસ પ્રાથમિક દશામાંથી થઈ મથન કરતાં છતાં બહાર આવી સકતો નથી. જન્મહરલાલ નેહરુની મહત્તા વિષે તો એમાં પ્રશ્ન જ નથી, પણ માણુસ પોતે માનેલી વ્યક્તિએને મહાન બનાવવા legend અથવા પુરાણકથા બેઠકોને કેટલો રસ હતો પણ સઘરી રહ્યો છે એ એમાંથી મળી આવે છે. આ પુરાણગુરમની એક ખૂબી એ છે કે એ માણુસને દષ્ટિવિહીનતા આવે છે. પછી એ એટલો અધઃશક્તિય થાય છે કે પોતાના પ્રવલ્તથી કંઈ

કળવાનું છે એમ માનવાને બદલે લોકનેતાનાં અંતરી સ્વરૂપોથી સંપર્ક મિદ્ધ થવાનું છે એમ માને છે. ગાંધીજીના અવનારવાદની કટુણ દશા તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

ખરી રીતે આવા સત્ય પ્રસંગોને એમના જીવન-સિદ્ધાંતના સમર્થનની પૂર્તિરૂપે આપવા ધટે. એટલું થાય તો મહાન પુરુષોના જીવનપ્રવર્ગો પ્રજાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠામાં ફાળો આપે, અને એ સૌ ભયંકર અવનારવાદમાંથી ઊઠી જાય.

જન્મહરલાલ નેહરુના આ કિસ્સા વિષે મત્ત્ય હકીકત સી હતી એ તો બહાર આવી ગયું, પણ આ પ્રસંગ ઉપરથી એક સમય યાદ આવે છે, ત્યારે દરેક ગ્રામ ગ્રામનાં એમાંથી ગાંધીજીનું નામ નીકળતું ને દરેક કરોળિયો ગાંધીજીનું નામ વપસા કરતો. ખીચારા મહાન પુરુષો! એમના જીવનની આ કટુણ દશા કંઈ જેવી તેવી છે કે એમને પૂજનારુ 'રોણુ' જ એમનું પચ પતન કરે!

એટલે જ એક વચ્ચુનો જઠરિવાન છે કે રાષ્ટ્રવાદ હોય કે મને તે વાદ હોય, પણ એમાં દષ્ટિવિહીનતા હોવી ન જોઈએ. દષ્ટિવિહીનતાથી કોઈ પનુ' કામ ચર્ચ થકું નથી. એમાંથી તો મોટું જ યાવ કે પકેલાં લોભા જે ધર્મને નામે અને સ્વર્ગ માટે અંધ-શ્રદ્ધાથી કરતા એટલું જ રાષ્ટ્રવાદને નામે કે પોતે માનેલી પૂલ્ય વ્યક્તિને નામે અધઃશક્તિય કરે. એમાંથી પ્રજાકોપ પુનરુત્થાન ન થાય. એ પુનરુત્થાન

તો ત્યારે જ શક્ય અને, ત્યારે રાષ્ટ્રવાદના દરેક દેવમાં પણ દૃષ્ટિદાન માણસો કામ કરતા હોય, જેમને રાષ્ટ્રવાદમાં શ્રદ્ધા હોય; લોકનેતાઓ પ્રત્યે માન હોય; અને છતાં જોયો માનતા હોય કે અંતિમ ધ્યેય તો પ્રગળે દૃષ્ટિ આપવાનું છે.

રાષ્ટ્રવાદ પણ બે એક સમૂહમાં જ રૂપ ધારે, કે એમાં મદિસોની પેઠે 'સીવારામ કૃષ્ણ' એટલે પાછળનું ટોણું ઉપાડી લે કે- 'જે' 'જે' 'જે' પોકારવાના જ જે ધંધો શરૂ થાય તો એસ રાષ્ટ્રવાદથી કંઈ ખુબુ ફક્ત થવાની આશા પણ ન રાખવી.

મને હમણાં એક મિત્ર ઐતિહાસિક પાત્રોનું કેવું ખૂન થાય છે તેની વાત કરતા હતા. જે પાત્ર ઇતિહાસમાં નથી તેવું પાત્ર આપવાથી લેખક કેવો ફેજાદારી થતો કરી રહ્યો છે એ વિશે એ મને સમજાવતા હતા; પણ ખૂબી એ હતી કે ઐતિહાસિક પાત્રને જીવ્યવસ્થા તપાસનાર એ ભાઈ ગંધીવાદનું ઐતિહાસિક મૂલ્યાંકન મૂકવા તૈયાર ન હતા-એ વિષયને એ વિવેચનાથી પર શયતા હતા. આનું નામ દૃષ્ટિવિહીનતા.

આવી દૃષ્ટિવિહીનતા જન્મે છે ત્યારે સરસાઓ પાંગળી અને છે, સમાજ બેદરકાર અને છે, અને કામો થયાં કરે છે છતાં પ્રગતિ યર્ષ શકતી નથી.

એવે વખતે જે માણસ લોકને દૃષ્ટિ આપવામાં માનતો હોય તેણે નિર્ભયતાથી, અને માનની સંરક્ષા નબળાઈઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખીને પણ, સત્ય અને કેવળ સત્ય જ બોલવાની હિંમત બતાવવી જોઈએ.

આપણી પ્રાચીન અપકર્ષમાં એક વસ્તુએ ઘણો મોટો ભાગ હમેશાં ભજવ્યો છે. સંધ તરીકે કાઠ હોવાને હોય ગણવાની આપણી તાકાત ઘણી ઓછી છે; વ્યક્તિ તરીકે આપણે જે વસ્તુને અસત્ય કે અસ્યાને ગણીએ છીએ તેને જ સંધમાં આપણે સત્ય ને અ્યાને ગણીએ છીએ. વ્યક્તિ તરીકે આપણામાંના ઘણા સામાજિક અવ્યવસ્થાને ધિક્કારે છે; સંધમાં આપણે એ પ્રત્યે અનભિરુચિ દર્શાવવામાં પણ

અવિરોધ ગણીએ છીએ. આ સામાજિક દોષે આપણા જીવનને 'છઠ્ઠાવેશી અને ભપકર' રીતે નિર્માણ બનાવ્યું છે. એક માણસને અન્યાય થતો બીજાને નોકડું રહે છે, એ વસ્તુસ્થિતિના મૂળમાં તે આ સામાજિક સંસ્કાર જ બગવાન છે, અને સામાજિક બદલાવની સ્પષ્ટ અસર નીચે જ રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાન જન્મ પામે એ સ્વાભાવિક ક્રમ છે. માટે રાષ્ટ્રીય આદેશન જીવનારાઓ, સામાજિક દોષોને વિશુદ્ધ કરવાની એક પણ તક જતી ન કરે એ એક રીતે રાષ્ટ્રીય કામ થયું ગણાય.

પરંતુ શું સામાજિક કે શું રાષ્ટ્રીય-કાર્યકરો રૂપાંતર અને દૃષ્ટિદાન વચ્ચેના ભેદ સમજવા વિના બે કેવળ આંધળી દોડ કરે તો એ, પોતાના કામની ભલે ગમે તેટલી ઝડપી પ્રગતિ નોંધે, છતાં ઉઘટે એ પ્રગતિ એ માત્ર જૂના દોષોનું નવું રૂપાણું રૂપાંતર જ નીવડે. પ્રગળે દૃષ્ટિ દેવામાં તો એ વસ્તુ અસમર્થ હોય. અર્થ મહાન લાઘવ્ય એનું સુંદરમાં સુંદર ઉદાહરણ છે.

એકાદ બે 'દસકે' ત્યારે મળને જૂતકાલીન ઇતિહાસ જેવા જેટલી શક્તિ આવે છે ત્યારે જ એને ખબર થયે છે કે એના દોષોએ નવાં સ્વરૂપો ધાર્યાં છે અને પ્રગળા પુનરુત્થાનનું કાર્ય તો હતું ત્યાં ને ત્યાં જ છે.

સિદ્ધાંતની બાબતમાં લેશ પણ નમનું ન આપનારા અને વસ્તુસિદ્ધાંતી બાબતોમાં કારણ વિનાની ચર્ચા ન કરનારા એવા આગ્રહી સિદ્ધાંતવાદી ને વિશુદ્ધ કાર્યકરો ગુણ અને સંધમની દૃષ્ટિએ જેટલા વધારે નીકળે તેટલી જ ખરી પ્રગતિ યર્ષ શકે છે. મત માટે હાથ ઊંચા કરવાના આ જમાનામાં અત્યારે તો બહુમતવાદ પણ તમવોહનાં ભૂંડાં ઉપર-ચડ્યાં છે; કદાચ એવું પણ અને કે આ લોકનેતા ધમધમતો રસનિધિ, સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં સમર્થ મનુષ્યો જ દુનિયાને નવી રીતે રચી શકશે એમ સિદ્ધ કરે અને સાત હાથ ઊંચા કરવાની આખી પ્રયાને ભપકર રીતે નિર્જાળતાસર કરાવે; કદાચ એમ પણ અને, ગમે તેમ અને પણ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જે મનુષ્ય સત્યની વધારેમાં વધારે નજીક હોય છે તે જ ઉઘટે સમર્થ કરે છે.

અને જે પ્રગ્ન પાસે વધારેમાં વધારે સમર્થ પુરુષો હોય છે તે દષ્ટિમાન મેળવે છે.

આ દષ્ટિમાન એ રૂપાંતર કરતાં લુહરી જી મીઠા છે. એ પ્રગ્નતા આપમે આપમાં બધી ગણેલી વસ્તુ છે. એ વસ્તુને કોઈ નિર્મળ કરી શકતુ નથી. જે વસ્તુ ચવાણની પેઠે હાલતાં ને ચાલતાં વપરાતી નથી. એ તો પ્રગ્ન-અસ્મિતાની ભવ્ય વસ્તુશિલા છે. એ શિલા ઉપરથી તો અનેક સામાન્યો જોડી ગયા હોય છે; ત્યારપછી જ સમર્થોની નામાવલિ આવે છે.

આવતો જમાનો એ આપા દષ્ટિમાનનો વર્માનો બને-પ્રગ્ન રૂપાંતર ન પામે પણ દષ્ટિ મેળવે-જોડલા માટે થોડા પાડળ જેવા આણુનમ વજ્રપુરુષો દુનિયાને જોશે.

વિશ્વ પાસે અત્યાર સુધીમાં ત્રણ દષ્ટિ આવી છે, અને છતાં સાચી દષ્ટિ આપનારા સમર્થ પુરુષોની શોધ તો આપું વિશ્વ ભુજે છે.

હાય જીંયા કરવાની પ્રયાએ થોડાક અસામાન્ય મનુષ્યો આપ્યા, પણ ત્યારે એ પ્રયા પામે દષ્ટિ ન રહી ને બોલવાની છટા માત્ર રહી, લારે લાગ્યું કે માનવવ્રતનો ઉદાર એમને હાયે ન ધર્મ થયે.

એક બીજી દષ્ટિ આવી. એણે ગઅયેને અને ગપેકાને સરખાં કરાવ્યાં; એણે કોલિદાસની શકુન્તલાને અને મળનાશાઈનાં યજ્ઞીને સરખા વચ્ચેનાં માન્યા.

એની ખાઉધરી પ્રવૃત્તિમાં ગેડી જોડલી બળવાન બની કે પેટ વિના બીજાં અંગો અપંગ જેવાં રહ્યાં.

એ દષ્ટિ પણ એકપક્ષી હતી, એમાં પણ દુનિયાને પસંદાત કરે એવાં તરવો મોખૂદ હતાં, એટલે એ બન્ને પ્રયાને નાખૂદ કરવા મથનારી એક ત્રીજી પ્રવૃત્તિએ કડક એવા વચ્ચંગી સમર્થ પુરુષો આપ્યા. પણ એમની પાસે જે દષ્ટિ હતી તે ભયંકર રીતે હરીલી ને ઉગ્ર હતી. એવી દષ્ટિ પણ દુનિયાને ઉપકારી ન નીવડે.

રૂપાંતર નહિ-દષ્ટિમાન મેળવવાનો આજે વિશ્વનો મહાપ્રયાસ છે. ઓદ સુરોને બદલે આક સુરો નહિ-હૃદયમાંથી આવતો સર્વવ્રતહિનચાદ એ આવની દુનિયાનો પ્રશ્ન છે.

એવું દષ્ટિમાન તે પહેલાં પણ ભારતી સંસ્કારિતાએ વિશ્વને આપેલ છે; આજે પણ એ જ સંસ્કૃતિ પાસેથી વિશ્વને એ મળી શકે તેમ છે-બીજે ક્યાંયથી નહિ.

પરંતુ એટલે તો ભારતની પામે આજે હૃદય કોલાવનારી સાચી અદિસા-જે આતતાપીને પણ ઠણુપાની ના પાડનારી કેવળ અવ્યવહારુ અદિસા ન હોય-અને બીજી વસ્તુ પરમસત્યમા શ્રદ્ધા : એ બન્ને જોઈશે.

એ પથનિર્માણના મદાન સર્ગકા જોઈશે. કેવળ રૂપાંતરમા માનનારા તકવાદીઓથી નવચર્ચન ધર્મ શકતુ નથી અને ધર્મ શકે પણ નહિ. ભારતની પામે રાજદ્વારી પુરુષોની નહિ-સંસ્કૃતિસર્ગકાની માગણી છે.

કુદરતની રૌન

• ડૉ. વાકાસાહેબ કાલેલકર

દિલ્હીની વાત છે. મુનિટી કૉન્ફરન્સના દિવસો દરો. જમુના નદીમાં રેલ આવી હતી. ચારેકર પાણી ફાળ્યું હતું. અનેક ગામડાંઓ ડુબી ગયાં હતાં. ખૂંપ-ડાંઓ પડી ગયાં, દોરો તણાઈ ગયાં, ફેટલાક લોકો ઝાડ ઉપર ચઢી ગયા, પણ પાણી નીચે જતારે ત્યારે ને! ફેટલાક લોકોએ લાકડાના કટકા ભેગા બાંધીને તરાપા તૈયાર કર્યા અને એના ઉપર પોતાના બાળ-બચ્ચાંને બેસાડી એ કાળવદીના પ્રવાહમાં પોતાનું જીવનસર્વસ્વ એમણે વહેતું મુક્યું, જે રેલ નાશ કરવા આવી હતી એના જ પ્રવાહમાં પોતાનાં જનમાલ છાંડી દઈને લોકોએ બચવાનો વિચાર કર્યો! દિલ્હીના લોકોએ જમુનાના પુલ ઉપરથી લાંબાં લાંબાં રાહવાં અને દોરડાં ઉપરથી નીચે છોડ્યાં હતાં. એક તરાપા ઉપર એક મઠ પોતાના ધરનાં બૈરાં-ઠાકરાંઓને મઠીને તણાવતો આવતો હતો. રાંદવું ભેઈને એની આખોમાં આસા પ્રગટી—આ દોરડું પકડીશ એટલે અમને બધાંને કોઈ ને કોઈ ઉપર ખેંચી લેશે; હવે તો આપણે બચી જ ગયાં. પૂરમાં તણાવતો તરાપો પુલ તલે આગ્યો. મઠે દિંમતપૂર્વક અચૂક દોરડું પકડ્યું

પણ હામ ર ફૂલે! એણે દોરડું તો મનજીવ પકડ્યું, પણ પાણીના ભોરથી પથ તગેતો તરાપો છટકી ગયો. ઉરાડી આંખે આખું કુડુંબ પોતાથી વિખૂટું થતું એણે ભેજુ, પુલ પરના લોકોએ એને કપાડાંભરે ઉપર ખેંચી લીધો પણ એ તો સુન્ન થઈ ગયો હતો. બચી રહ્યાનો એને આનંદ ન હતો. 'શું થઈ ગયું', એવો વિચાર કરતાં એની છુદિ બહેર મારી મઠે હતી. ત્યારે પરિસ્થિતિનું એને પૂરતું જ્ઞાન થયું ત્યારે એણે પુલ પરથી પાણીમાં ભૂસી મારવાનો મનસૂયો કર્યો. જે લોકો એને રાફી રાખના હતા, માનવી-સૃષ્ટિમાં એને જિવાડવા માગતા હતા, તે અમા એને વેરી બેમા લાગતા હતા. એમના કરવાં

નીચેનો બીજલુ પાણીનો પ્રવાહ જ એને લક્ષ્યે લાગતો હતો. એણે છટકવાના અનેક પ્રયાસો કર્યા, પણ એકમે દિવસની બૂખ અને ચિંતા વેડવાર એનું શરીર હાર્યું અને એ બેશાન પડ્યો.

અને રેલા તરાપા ઉપરનાં બૈરાં-ઠાકરાંઓએ ત્યારે એણું કે પોતાનો એકમાત્ર આધાર, એક માત્ર ધર્મભેરુ, રાંદવા સાથે લટકે છે અને પોને એનાથી કાચમનાં વિખૂટાં થઈ ગયાં છે ત્યારે એમણે મોટી પોક મૂકી, કપાળ ફેટ્યું અને પ્રવાહના વેગ સાથે તેઓ અરોપ થઈ ગયાં. આગળ એમનું શું થયું—કોઈને ખબર નથી.

૨

તે દિવસે ટાંગામાં બેસી હું 'ધીરજ-રેડ્ડી' (The Ridge Hill) તરફ જતો હતો. યમુનાનાં પાણી ફેટલા ફલાયાં છે એ ભેઈ ફેટલાં મામડાં—એમા હાહાકાર ફેલાયો છે તેવો હું ખ્યાલ કરતો હતો એટલામાં અમારો ટાંગાવાળો પોતાનું વિરમવ બ્રજત કરતો બોલ્યો: "કેસી ખુદા કી ખૂબી હૈ! હિસને દિલ્હી મેં બંધઈ કી રૌનક ખડી કર દી હૈ!" એણે જમજમ્યાં ટાંગો હાંક્યો દરો. એપાટી અને અપાપો બંદરની શોભા નિદાગી દરો આ પ્રવચનને પ્રસંગે એને બંજખી એ રૌનક વાદ આવી! પહેલી ફલે હું એના પર ચિમક્યો, પછી અંતર્મુખ થયો. અતે રાખે ત્યારે તારાઓનો શાંત અને સ્તીઅ કોહિ-નર પ્રમાય હું ભોલ લાગ્યો ત્યારે મનમાં વિચાર આવ્યો. "આ તારાઓ આપણને પ્રમાય તમાશીનગ સાંતિ બહેરે, પણ એ તારા ઉપર તો પૃથ્વી ઉપર કોઈ કાળે ન અનુભવેલી દાહકતા સળંગે છે." એ ખ્યાલ આવતાંવેંત મને થયું કે હું પણ અતે 'બંજખી રૌનક' જ માણું છું ને!!

૩

આ વરસની અને આસામ પ્રાંતની વાત છે. અમે હમ્મિડોને રસ્તે સિલહટ્ટ પહોંચ્યા હતા. આસ-પાસ વરસાદ પડીને જ્યાંત્યાં 'બાઝ' આવ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા હતા. રેશનથી ઘેર આવતાં બધે અંધારું હતું, વરસાદ તો ચાલતો જ હતો. વચમાં વીજળી ઝબકે લારે પાણીના વિસ્તાર એક ક્ષણને માટે ચળકતો હતો. સમાચાર મળ્યા કે રાત્રે એટલો બધો વરસાદ પડ્યો છે કે મોટરને રસ્તે સિલહટ્ટ જવાય જ નહિ. અમે રાત્રે જ ટ્રેન લીધી અને કૌંસા ગાડી બદલીને સવારે સિલહટ્ટ પહોંચ્યા. રસ્તામાં એ જ દશ્ય. બધાં ખેતરો પાણીમાં ડૂબી ગયાં હતાં અને પાણી અંધારામાં ડૂબી ગયું હતું. એક ટેકાએ ટ્રેન થોભી. મને થયું કે સાચી બાલુએ થોડેક અંતરે એક સ્ટીમર ઊભી છે. મને આશ્ચર્ય થયું. એટલામાં વીજળીનો ક્ષણિક ચળકાટ થયો, અને હું સ્પષ્ટ ભેદ શક્યો કે સામે સ્ટીમર નથી, પણ ટીનના ઝાપરા-વાળું રેશન છે!

સિલહટ્ટમાં વરસાદ કેમે કરીને ચોળ્યો નહિ. અમે અમારું કામ જોગતેમ પતાવ્યું અને મોટર લઈને ચેરાપૂંચાળો પહોંચી ચીસોંગ તરફ જવા બેપશા. બસક નદીને કિનારે અમે મોટરમાં બેઠા. ત્યાંથી ત્રીસ માઈલ સુધી રસ્તો સીધો ખેતરોમાં ધર્ધને જતો હતો. સિલહટ્ટ હોશ્યું લારે એકએ ટેકરીઓ બતાવતી હતી કે આપણે સ્થિર પૃથ્વી ઉપર જ છીએ, પણ જરાક આગળ વખા અને બન્ને, બાલુ ખેતરોનું સરોવર થયેલું દેખાતું હતું. રસ્તાની બે બાલુનાં ઝાડો પોતાનાં પાંદડાંની આંગળીઓ પાણીમાં ડુબાડી બાજકની પેઠે રમતાં હતાં. અમારા રસ્તા પાંદડાંઓએ બનાવેલા લંકાના સેતુ જેવો લાગતો હતો. જમણી અને ડાબી બન્ને બાલુએ ખેતરોને ટેકાએ સાંત સમુદ્ર ફેલાયો હતો. ધોધમાર પડતા વરસાદને કારણે એ સમુદ્રનું મોડું કરચલીયળું અને ઝમગીન દેખાતું હતું. જે ખેડો કારવમાં બેઠા સ્ત્રી ઝાંઝનું ધડું પાતે છે તે જ ખેડો આજે નાની નાની દોડીઓમાં બેસીને પોતાની જ ખેતરોમાં માછલાં પકડવા કંપજા

હતા! અમારી દોડતી મોટર વચમાંવચમાં પાડીને આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતી હતી અને નવાં દરયો અમારી નજર સામે રજૂ કરતી હતી.

એટલામાં દૂર સડવાળાં વઢાણ દેખાયાં. હવે નિશ્ચય થયો કે આ સમુદ્ર જ છે. છીછરા પાણી સડવાળાં વઢાણ કયાંથી?

એટલામાં એક પુલ આવ્યો અને પછી હું ... કે આ પુલ તોયે ધર્ધને એક નદી વહે છે. પાણી અને ખેતરનાં પાણી એક ધર્ધ ગયાં છે, નદીમાં ફરનારાં આ વઢાણો 'સંવતઃ સંવતોદકે'ના રિચિતો લાભ લઈ નદીમાંથી આ બરસાતી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં છે.

આ સમુદ્ર ક્યાં સુધી ફેલાયો છે? દૂર દૂર જ્યાં નજર યાદી મળે છે ત્યાં કેટલીક ટેકરીઓ દેખાતી હતી, એમના પગ પખાળવા માટે આ સમુદ્ર ત્યાં પહોંચેલો દેખાતો હતો. પણ એ ટેકરીઓ લાંબા વખત સુધી દેખાઈ નહિ. તડાં તડાં વાદળોએ ને સિતિજ ઉપર એક આરસપહાણની દીવાલ ઊભી કરી, અને આકાશ અને પૃથ્વીની વચ્ચેની ફેર બૃંસી નાખી.

કુદરતનો આવો કોપ અહીંના લોકોને માટે લગ-લગ દર વરસની બીના ધર્ધ પડ્યો છે. લોકો જમીન ખેડતા નય છે, બનાજ વાવના નય છે; વાવેલું જાયું તો પરમેશ્વરનો પાક, અને જે સડી ગયું તો ફરી એકડે એક. આ છે 'સુન્યા, સુક્યા, મવાયજ શીતલા, ચરવરયામલા' બ્રમ્હમિ! અહીંની ખૂંપડીઓનો આકાર નેનાં કોઈને એમ ન થાય કે અહીંના લોકો આવા જીવનથી કંટાળ્યા છે. માછલાં ખાઈ આઈને હરો, પણ અહીંના લોકો પાણીમાં માછલાંની પેઠે જ માછું છે અને પોતાની ખૂંપડીના આકારમાં, પોતાનાં ગીતોમાં અને પોતાના ઉત્સવોમાં જીવનનો આનંદ લક્ષ્યે છે.

બ્રાહ્મણની ચીનક નિહાળીને હું પણ રાજ થયો અને મોટરની મદદથી મુંદર ઝાંઝા નદી ઉપરનો પુલ જોખની પહોંચ પર ફેલાયેલા ધુમસના ધોરસાગરમાં મેં પ્રવેશ કર્યો.

તા. ૨૬-૧-૪૧

આધે આધે

આધે આધે

આધે આધે પેલું સૂરજનું ટમકું બળતું,

લાલ કિનારને પહોંચી જવા મારી કીકીઓએ મૂકતી પડતું :

મોઝાં નમી નમી બિછળતાં,

કિરણો તણાં કુંકુમ બિતરતાં :

મારી હોડીને આગળ નોતરતાં

આધે આધે

આધે આધે તોય ઓરે ઓરે મારા અંતરમાંય દીવા બળતા

સૂરજને ઊગી આધમલું,

મારે ઊગી ઊગીને ચડતું :

હોડીને એકલું આથડતું,

આલને આખો દિ' આવડનાં ફૂલની જેમ હસતું ને બળતું

આધે આધે

આધે આધે છોને વાયુની પાંખ લઈ જાય તાણી

મારે હીચિળવાં સાગર-પાણી.

ઈન્દુલાલ ગાંધી

તમારા સંદેશા

તમારા સંદેશા સતત મળતા કે ફરીફરી

મચો યત્ને, રત્ને ખચિત લસતી જીવનધરા;

પુરુષાર્થોથી ના પરમ કશુંયે, રે ક્યમ કરી

જીવાનીમાં આવી અનુભવી જતી અક્રિય જરા ?

તમારા સંદેશા તડિતસમ આવે ઉર તણા

છળી બિઠે ઘેરા તિમિર-પડધંતા અણ અણ;

ગળેલાં હાડોતું હજીય ઘડીને વજ્ર બમણા

બળે ઝૂઝો, ઘેઘા ! જીવન પર આ તે શું ફસલું ?

તમારા સંદેશા, સ્વજન ! શિરસાવંધ જ અને

નથી નાને મોઢે જટિલ પ્રતિવાદો પ્રિય મને;

છતાં કે' દા'ડાતું કહું કહું ઘતું તે કહું જરી ?

-ગણાશે ધાયલની કહું રણવ્યથા મૃત્યુ-લવરી !-

ઘણું જોયું, જોડો, સતત પુરુષાર્થોની પ્રીતિમાં

રહું તોયે રોતો અટલ જગચક્રોત્થ સ્થિતિમાં.

રમણીક અશલવાળા

સેવક !

ન જાણું ક્યારે અહીંથી પધારી,
વિનમ્ર ભાવે અતિ દીન સાદે
મને જગાડી, મુજ નેત્ર-આરે
પ્રમત્ત તેં તો ભરતી જગાડી
રેખા અને મુંદર રંગ કેરી !
રચ્યું વળી તેં મુજ દીન ગેહ
અનેક તારા-શરી-સૂર્યથી મઠયું
મહાન સિંહાસન કેા નરેન્દ્રનું !
અને મને તેં પ્રણમી કહ્યું કે,
'રાજન્ ! ગિરાજે નિજ આસને આ'

રહ્યો ધડી હું નીરખી વિમૂઢ શો,
પરંતુ તારે નયને જ ભેતાં
મેં જે દીકું તે ચકુ કેમ ભૂલી !
હતી લક્ષ્મી નહિ નમ્ર રેખા,
અંધાય જે સેવકને જ નેણે,
ને માન્યું મેં-હું નૃપ ને તું દાસ !

મારી રહી ગૌરવ ધંટડી જાણ,
શગે સહજે રહી ડાઘી આરતી,
ગર્વે રહી આંખ તગી જ મારી,
ને ઢાળી નેણેા ધરતી પ્રતિ હું
રહ્યો તળાંસી અરણેા જ મારા !

પછી મુજ-ત્તાં અભિષેક-ગાન
આદેા ગયો તે દિન વીતી આજો !

કૃપાકટાક્ષે તુજને નવાણ
કહ્યું હસી મેં, 'અતિ હું પ્રસન્ન
હું આજ સેવા થકી આવી તારી !'
અને શિરે વ્યાં તુજ હાથ મૂકી
ગયો જતાવા મુજ તોપ ત્યાં તો
તહિત-પ્રકાશે શું ઝળાંઝળાં થતી
અમાસ કેરી જ્યમ ઘોર રાત્રિ,
રહે જતાવી નિજ અંગ-ચોલા,
અંધારૂખ્યાં નયનેા અને જને
અંજાઈ તેજે જ્યમ અંધ જેવાં,
મુણ્યો મહા કેા જ્યનાદ તેમ મેં
ને તેજની હેલી થતી નિકાળી
ગહાર ને અંદર, દર, પાસે,
ને વિધ આખું ઢગતું દીકું મેં
તારા પ્રકૃષ્ટાશ્રુજ આ પદોમાં !

હતું શું ને આ ગયું શું જની તે
અંકુ જરીયે જની તે પહેલાં
પૃથ્વી તણી મેં રજનેય દીડી
રહી નિકાળી મુજને શું રાવે !—
કે'તીશકે : "ધિશ્ ! હતભાગી અંધ રે !
લાલ્યો ન તું સેવક સેવ્ય યાતાં !"

હાડ્યો મૂળ હું, મુજ અંગથી સર્વાં
શ્રેા રાજચિહ્નો, વળી રાજદંડ !
ને દિવ્ય જો ઉત્પવમાંદી એક હું
રહી ગયો એકડ દીનદીન શો !

ધૂમકેતુને—

[પૃથ્વી - સોનેટ]

તને નીરખતાં બધું જગત કંપતું, ત્રાસતું,
અશુભ કંઈ કહાપના—ઉદધિમાંહી સુકાવતું;
અમંગળ સ્વરૂપ એ દગ-પથે પડે એ ઘડી
સહસ્ર બસ શાપની તુજ પરેય વર્ષે ઝડી !

હશે શું અપરાધ એ તુજ મહાન કે તું સદા
રહે જગત-દષ્ટિમાં થઈ રહી મહા આપદા ?
ક્ષણેક તણી તાહરી અરર ! તેજરેણા મહી
કંઈ દુઃખદ શક્તિઓ બળવતી હશે ઓ ! ભરી ?

તને જીવનમાં નથી સુખ કંઈ, નથી શાંતિ કે,
અરે ! રઝળવું બધે વણવિરામ આકાશમાં;
તદા જીવન-જ્યોતની મધુર ઝંખના તું કરે,
પ્રકાશ તુજ રેલવે, જગજનો ન ઓથે સહે !

તું તો વિકટ માર્ગમાં તુજ પ્રકાશ રેલાવજે;
પ્રકાશ-પથમાંથીયે જગ કદી કંઈ પામશે.

‘ હિમદ્રુત ’

તેલ અને પાણી કોઈ કાળે એકબીજામાં ભળતાં નથી, છતાં જેમ તેમ લેખીને તે માલિશ માટે વાપરીએ તો એની અસર સરસ રહે છે કુદરતે દ્વંધમાં પાણી ને ચરણી શી રીતે એકત્ર આણ્યાં હશે ? લીલા નાજિયેરમાં પાણી અને તેલ શી રીતે એકજીવ થયાં છે ? એમનો આ સંસાર લાંબા વળત સુધી ચાલે નથી, પણ જ્યાં સુધી ચાલે છે ત્યાં સુધી ખૂબ લાભ આપે છે પરસ્પરવિદોષી વસ્તુ એકત્ર આણીને એમને ચલાવવી એ આવડત તો ઈશ્વરની જ. ‘ તારી સાથે બને નહિ અને તારા વગર ચાલે નહિ ’, એ અર્થની એક ગૂની કહેવત છે, એ પણ એ જ સ્થિતિને વર્ણવે છે ગૃહસ્થાશ્રમ અને પરોપકાર, સંન્યસ્ત અને સમાજસેવા, સયમ અને રસિકતા, ગીઠાશ અને મહમપણું—એ બધાંનો મિયાન-મહાદેવ જેવો જ મેળ છે. માનવીના પૂર્વજોએ અત્યાર સુધી એવા પ્રયોગો ઓછા નથી કર્યા, પણ એક તત્ત્વ અમલમાં આણવા જતાં બીજું કંઈક બગડી જશે છે એ અનુભવ શાર્વત્રિક છે થરીરની સુખાકારી સાચવવી અને આત્માની તેજસ્વિતા જાળવવી એ પ્રયોગ હજી ચક્રા ધરો નથી.

પ્રભુની ઇચ્છા

શ્રી. અ'બાલાસ પુરાણી

પ્રભુની ઇચ્છા વગર પાંદડું પલ્લુ ફરકતું નથી એવી માન્યતા આપણા લોકોમાં-અને દુનિયાની બીજી પ્રગળાઓમાં પણ કદાચ-પ્રચલિત છે. એ માન્યતા જ્વલંત શ્રદ્ધારૂપે તો લાગ્યે દેખાય છે. એટલે કે, પ્રતિક્ષણ બની રહેલી અનંત ધટનાઓના જ્ઞાન સાથે જ કોઈ સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન સત્તાને ધટાળી રહી છે એવી ભ્રમત પ્રતીતિ લોકોને હોતી નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ એ વિચારમાં તેમની શ્રદ્ધા પણ, સામાન્ય રીતે, સક્રિય કે જ્વલંત હોતી નથી. ઘણી-વાર તો માનવની નિરાધારિતામાંથી છુટકારારૂપે તેનો આશ્રય પ્રેરાતો જોવામાં આવે છે, એ માન્યતા આ રીતે પ્રચલિત હોવા છતાં માનવના માનસનો સ્વાભાવિક ધર્મ નથી.

વળી જે કોઈ બને છે તે પ્રભુની ઇચ્છાથી બને છે, એટલું જ નહિ પરંતુ “હરિ કરે તે સારાને સારુ જ” હોય એમ પણ મનાય છે. આમ અણુધટલી કે અણુગમતી ધટના પણ આખરે કોઈ ઊંચા કે દિવ્ય હેતુ સારે છે એવી પણ લોકોની માન્યતા હોય છે. આપણે કોઈને કહીશું: “ઝંઝારસોવેક, એસ્તિજમ, હોલેડ વગેરે નાના દેશોની સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો તે સાંતુ ન થયું.” તો તેના ઉત્તરમાં ઘણા લોકો કહેશે: “એમાં પણ પ્રભુનો કંઈ હેતુ હશે.”

પરંતુ પાંદડાના ફરકવામાં અને રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાનો લોપમાં ધટના તરીકે બેઠે રહ્યો છે-નિદાન, માનવની દૃષ્ટિએ તો બેઠે દેખાય છે જ. એકમાં પ્રભુની ઇચ્છા પ્રકૃતિના નિયમ તરીકે કે નિયમહારા કાર્ય કરતી માલુમ પડે છે જ્યારે બીજામાં સચેતન કૃત્ત્રોનાં કાર્યપ્રતિકાર્યના પરિણામ તરીકે તે કાર્ય કરતી જણાય છે. પાંદડાના ફરકવામાં જે હેતુ છે, જે અર્થ છે, તે રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાના લોપમાં રહેલા હેતુ

તથા અર્થ ફરતાં જુદા છે એમ તો આપણને લાગે છે. આ રીતે જોતાં “પ્રભુની ઇચ્છા” એટલે “તેનો કોઈ દિવ્ય હેતુ” એમ આપણે સમજીએ તો તે વધારે યોગ્ય ગણાય.

પ્રભુની ઇચ્છા એટલે સર્વશક્તિમાન કોઈ સત્તાનો આપખુદ અમલ. તેની સામે કોઈ પણ પ્રતિકાર હોઈ જ ન શકે એવું ઘણીવાર માનવામાં આવે છે. પરંતુ એટલું તો નક્કી છે કે પ્રભુને ઇચ્છા જેવો કોઈ ધર્મ હોય તોપણ તે માનવની ઇચ્છા કે કામના જેવો તો ન જ હોઈ શકે, કારણ કે માનવ જેની ઇચ્છા જેને થાય તે પ્રભુ ન હોય. એટલે જ્યારે “પ્રભુની ઇચ્છા” એ શબ્દો આપણે વાપરીએ છીએ સારે ઇચ્છા કરતાં કોઈ જુદા જ ધર્મનો આપણે ઉત્સેખ કરવા માગીએ છીએ. કોઈ પણ ધટના કે પરિણામની જે સકારણતા, સપ્રમાણતા કે યોગ્યતા માનવની ધારણામાં, તેની જુદીમાં કે તેની કલ્પનામાં હોય છે તેના કરતાં જુદી જ સકારણતા, જુદી જ સાર્યક્તા, જુદી જ ઉપયોગિતા કે જુદા જ હેતુ હોય છે. યા તો હોવો એવુંજે એવી શ્રદ્ધા દર્શાવના આપણે એ શબ્દો-પ્રભુની ઇચ્છા-વાપરીએ છીએ. સામાન્ય રીતે એ હેતુ કલ્પણસાધક છે એમ મનાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, મરજુના સામાન્ય પ્રયોગમાં “પ્રભુને ગમ્યું તે ખડું” એમ કહીને કે માનીને સાધારણ માણસ આત્માસન મેળવે છે. ભલેજા હોય છે તે “ધંધરેચ્છા બલિયસી” એમ કહે છે. અહીં પ્યાનમાં ગાખવાનું છે કે માનવની ઇચ્છા તેની નિર્જનતાની નિયાની કે જ્યારે પ્રભુની ઇચ્છાનું લક્ષણ એ છે કે તે બલિયસી-અમર્થ-હોય છે.

આ પ્રમાણે માનવો આત્માસન લે છે તેનો અર્થ એવો પણ થાય છે કે પ્રત્યેક ધટનાનો અંતિમ

અર્થ, તેનું આખરી મુદ્દ્ય, બ્યક્તિ પરત્વે તેનાં કાર્ય-પ્રતિકાર્ય કે પરિણામ ઉપર નહિ પરંતુ કાર્ય વિશદ યોગ્યતામાં તેના સ્થાન ઉપર અવલમ્બે છે. પ્રજાણુ આસ્તિક લેખિકા એવી યોગ્યતાને સ્વીકૃત તરીકે માને છે અને હેઠે આસ્તિકતા, એટલે કે પ્રભુના અસ્તિત્વમાં આરથા, સુધી ગયા વિના પણ માનવ એટલુ તો જોઈ શકે છે કે જે કાર્ય અને છે તેનો મર્મ બ્યક્તિના પર થનાં તેનાં કાર્યપ્રતિકાર્ય ઉપર જ અવલમ્બે એ સ્થિતિ માનવવિકાસની પ્રાર્થમિક અવસ્થા જ ગણાય, કારણ કે પ્રત્યેક બનાવનાં સામાજિક, રાષ્ટ્રીય, નૈતિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિણામો પરત્વે તેના મુદ્દ્યમાં સમૂહો ફેર પડી જઈ શકે છે. પૈસા લૂંટવા માટે કરેલું ખૂન, પ્રેમનો દ્વેષ છુટતવા કરેલું ખૂન, રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા હાસલ કરવા માટે કરેલું ખૂન-એક નથી.

જે માનવ નિષ્ક્રિય પ્રારબ્ધવાદી ન બની જાય, એ તે તોગોચર્યમાં સદી ન પડે, તો ઉપર જળ્યાવી તેવી આસ્થા મનની સિધરતા અને સમતા કેળવવામાં ધણી સહાયકત્વ યાચ છે, એવી આસ્થાને પરિણામે માનવ પોતાના લઘુ અહ-અર્થલમાંથી, અંશત સુખ-દુઃખની મર્ગાદામાંથી, બહાર નીકળીને વધારે વિચારણા અને ઉત્તર દૃષ્ટિબિંદુને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પોતાના કર્મના અને હૃદયના બનતી ઘટનાઓના વધારે સાચા મર્મને પામવા તરફ-ટૂંકમાં, સસ પ્રત્યે-ગતિ કરે છે.

જે કાર્ય અને છે તે પ્રભુ-ઇચ્છા અનુસાર બને છે માટે આપણે કાર્ય કરવતું રહેતું નથી, આપણે આપણો ધર્મ બમ્બીએ કે નહિ તોપણુ ઉચ્ચ પ્રભુની ઇચ્છા તો પાર પડવાની જ છે, એમાં આપણા પ્રવૃત્તિથી કાર્ય ફેર પડવાનો નથી, એમ માની હાય જોડીને બેસી રહેનાર માણસ સાચી આરથાવાળો છે એમ કહી ન શકાય. પ્રભુ-ઇચ્છાની સફળતામાં આરથાવાળો માણસ કાર્ય પણ આદર્શની સિદ્ધિને અર્થ પ્રવૃત્તિ જ નહિ કરે એમ માનવું જો બૂલ છે. વગી પોતાના પ્રવૃત્તિમાં નિષ્ફળતા મળતાં પોતાની

પ્રજ્ઞિત પ્રભુની ઇચ્છા અનુસાર નથી એમ ગણીને તે તેને છોડી દેશે એમ પણ માનવાનું નથી.

પ્રભુની ઇચ્છા જ ઉંચે ઘટનારૂપે ધર્મ આરે છે એમ સ્વીકારતાં પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે કાર્ય બની આવે છે તેમાં માનવના અંતરનો તરવો પણ મોટો ભાગ લગવે છે, જે બને છે તે સમગ્ર સાંચાકામ પેઠે ધાર્મિક રીતે બની આવતું નથી. એમ જો હોય તો વિશદતા અંકુલ પડના વજાટમાં સચેતન બ્યક્તિના વિદ્યાસને અને પ્રભુતાની અભિ-બ્યક્તિને સ્થાન જ કયાં રહે? પ્રભુની ઇચ્છા ઘટનામાં જ કાર્ય કરે છે એમ નથી, માનવના અંતરમાં પણ તે કાર્ય કરે છે. પોતાની અંદર કાર્ય કરી રહેલી પ્રભુની ઇચ્છાને ગળુવી અને હૃદયમાં તેને પ્રગટ કરવી, તેનો અગમ કરવો, એ માનવહૃદયનો પરમ હેતુ છે એમ કહી શકાય. કામના અને અર્થના કરતો ઉચ્ચતર હેતુથી જેમ જેમ માનવ કર્મમાં પ્રેસાય છે તેમ તેમ તે પોતાની અંદર કાર્ય કરી રહેલી પ્રભુની ઇચ્છાના જ્ઞાન પ્રત્યે ગતિ કરે છે. એવા કર્મનું આંતર સાસન માનવના અંતઃકરણમાં-કેટલીક વાર તેમાં ઘવા ઝીણા સાદરૂપે-પ્રગટ પ્રભુમાં હોય છે. માનવના અંતર-માં જાગ્રત યથેસ એ દેવ જ્યાં સુધી અમુક કાર્ય કરવાની તેને પ્રેરણા આવે ત્યાં સુધી તેણે તે કાર્ય કરવું એ જ ઉચિત છે-અને તે પણ નિષ્ફળતાએ મળે તેનો પ્રભુ-ઇચ્છા તરીકે આસ્થાપૂર્વક સ્વીકાર કરીને.

ધણીવાર પ્રકૃતિમાં એવું જોવામાં આવે છે કે પ્રત્યેક નવીન આદર્શની સાધનાના આરંભમાં નિષ્ફળતાઓ જ મળે છે, પરંતુ એ નિષ્ફળતા યાસનાં શીખનાર બાળક વારેવારે પડી જાય છે તેના જેવી હોય છે. જળીન પર પડવાની અપ્રિય, અને અગમ પણ, કિચમાંથી પસાર થતું એ ચાલવાની આરંભક કિચમાં સફળતા મેળવવા માટે જરૂરું છે એમ કહી શકાય. એ પ્રમાણે સફળતા સાધી શકે તેટલી ચકિત ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રકૃતિ ધણીવાર આરંભની નિષ્ફળતાઓને ઉપયોગ કરે છે. નિષ્ફળતા સફળતાની ચરચાત હોય છે. એ કસોટીમાંથી પસાર થતાં એ

અક્રિય પોતાના પુરુષાર્થનો ભાગ કહે, પોતાની હાર કબ્જે તો તે નાશાયક તરીકે બાલુ પર ફેંકાઈ જાય છે, પરંતુ જો તે પુરુષાર્થ આસુ રાખે છે તો તેના કર્મોના બદલો સફળતારૂપે તેને મળે છે. એ રીતે કોઈ આદર્શની સિદ્ધિ માટે મથતો માનવ પોતાના પ્રયત્નોનાં તાત્કાલિક પરિણામોને આખરી તરીકે યા તો પ્રભુની ઇચ્છાના ઈગિત તરીકે સ્વીકારતો નથી પરંતુ પોતાના આદર્શની સાધનાની લાંબી યાત્રાની મજલ તરીકે સ્વીકારે છે.

પ્રભુને માનવ જેવી ઇચ્છાઓ તો હોતી નથી એ આપણે આગળ જોઈ ગયા. એની ઇચ્છા એટલે એની તપઃશક્તિ એમ કહેવું જ વધારે યોગ્ય છે. પ્રભુની ચેતના પણ અનંત, અતિ સંકુલ, અનેકરૂપી હોઈ માનવચુદ્ધિને માટે અગમ્ય હોઈ તે અનંત, અપરિમેય, અગાધ, અપાર, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ અને સર્વવ્યાપી છે. તેની તપઃશક્તિ તો અમોઘ જ હોય. જે જે ઘટના બને છે તેના સ્થૂલ અર્થ કે પ્રત્યક્ષ હેતુથી સ્વતંત્ર એવો તેનો કોઈ અમૂર્ત અર્થ કે અપ્રગટ હેતુ હોય છે. ઘટનાઓ ગતિની દિશાનું સૂચન કરે છે, ક્ષણમાં સક્રિય એવી કોઈ વૃત્તિ દર્શાવે છે. આ રીતે હલદીઘાટનું મેદાન મેવાડના જંગલનું એક ક્ષુદ્ર રણ્યેત્ર મટી જાય છે અને ક્ષાત્રધર્મના અણુનમ કેન્દ્રનું સચ્ચક બને છે-લુટકાટથી આરંભ કરનાર શિવાજી ભારતમાં એક નવી રાજ્યસત્તાનો જ્ઞાત્ય-વિધાતા બને છે.

દરેકે દરેક ઘટનામાં પ્રભુ પોતાની અમોઘ શક્તિ વાપરતો જણાતો નથી, કારણ કે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ઘટના પોતે પોતાનામાં પૂર્ણ નથી હોતી. પરસ્પર સંકળાવતી ઘટનાઓની શ્રેણી જોતાં આપણને તેની દિશા, તેનો મર્મ, તેનો હેતુ અને અંતિમ પરિણામ પણ દેખાય છે અને પ્રભુની અમોઘ શક્તિ આ પદ્ધતિ વડે અતે ફળે છે-સાર્વકીયતા સિદ્ધ કરે છે.

પ્રભુની ઇચ્છાને આપણે ત્રણ સ્વરૂપમાં કાર્ય કરતી જાણી શકીએ છીએ: ૧. વ્યક્તિની અંદર તેના અંતરાત્મા દ્વારા કાર્ય કરતી પ્રભુ-ઇચ્છા, ૨. વિશ્વમાં

કાર્ય કરનાર વિશ્વાત્માની-વિભુતી-ઇચ્છા, ૩. એ બન્નેથી પર એટલે પરાત્પર પુરુષોત્તમની ઇચ્છા.

માનવની અંદર, તેના અંતરાત્મામાં, પ્રભુની ઇચ્છા તેની અત્તાન દશામાં પણ કાર્ય તો કરતી હોય છે, પરંતુ તે પડા પાછળથી-તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તેને જાણવા માટે માનવે પોતાના અંતરને વિશુદ્ધ કરવું પડે છે. શરૂઆતમાં માનવ પોતાની કામનાઓને સંતોષવા માટે કર્મ કરે છે ત્યારે તેને પ્રભુની ઇચ્છા પોતાનામાં કાર્ય કરતી જણાતી નથી, પરંતુ કીમેદીને કામનાઓની વૃત્તિ અને અનુવૃત્તિ બન્ને દ્વારા વ્યક્તિ એ સત્યને પ્રાપ્ત કરે છે કે, જીવનમાં પોતાની કામનાઓથી અને માન્યતાઓથી સ્વતંત્ર એવી કોઈ શક્તિ પોતાનું કાર્ય કરે છે. એ બીનગત શક્તિનું સામર્થ્ય વ્યક્તિના સામર્થ્યથી ક્યારેય પર હોય છે. ત્યારપછી વ્યક્તિ કાં તો પોતાની આલુઆલુ કાર્ય કરી રહેલ કોઈ વિશ્વહેતુને અનુકૂળ થઈ રહેવા પ્રયાસ કરે છે, યા તો પરાત્પર ભગવાનની ઇચ્છાને સમજાવે. પૂર્વક આધીન થવા મથે છે, જેટલે અંશે વ્યક્તિની તપઃશક્તિ વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલ વિભુતી તપઃશક્તિ જોડે યા તો ભગવાનની દિવ્ય ઇચ્છા સાથે સંવાદી હોય છે તેટલે અંશે તે સત્ય બને છે, મુક્ત થાય છે, આનંદ અનુભવે છે.

વિશ્વમાં કાર્ય કરનાર વિશ્વાત્માની ઇચ્છાને માનવ પોતાની શુદ્ધિ વડે કોઈક અંશે જાણી શકે છે. પ્રકૃતિનાં અનંતાનંત અવધિકાર્યોમાં પ્રવર્તી રહેલ નિગમ એ વિશ્વાત્માની ઇચ્છાનું એક સ્વરૂપ છે. તેનું જ્ઞાન મેળવીને માનવ જન્મ પ્રકૃતિનો માલિક જ કેવળ નહિ પરંતુ નવવિધાતા બને છે. વિશ્વાત્માની નિયમરૂપે કાર્ય કરતી ઇચ્છાને વશ થઈને તેણે સર્વશક્તિમાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરી છે. વિશ્વપ્રકૃતિમાં બનતી પ્રત્યેક ક્રિયા કે પ્રત્યેક ઘટનામાં પરાત્પર પ્રભુની દિવ્ય ઇચ્છા પ્રગટ થતી આપણને જણાતી નથી. વિશ્વમાં થઈ રહેલ ક્રિયાસમુદાયમાં તો મહાન શક્તિઓના કાર્યોની રૂપરૂપા અકાષણી નજરે પડે છે અને એ બચેનન દેખાતી વિશ્વપ્રકૃતિની શક્તિ ઘણાં ચોક્કસ અને આશ્ચર્યકારક

પરિણામો શાબે છે. ઉદાહરણ તરીકે, એનાના ક્રમ-
વિકાસની આખી સીડી વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલ
વિશ્વાત્માની કાર્ષિ અગમ્ય ઇચ્છાની કાર્યધોરના દ્વારા
સંધાય છે. સંસ્કૃતિનાં અટપટાં ગ્રંથગામિમાં વિશ્વા-
ત્માની ઇચ્છા કાર્ય કરીને નિશ્ચિત પરિણામો ઉપજાવે
છે અને એ શક્તિ વસ્તુની કે પરિસ્થિતિની બહારની
કાર્ષિ સત્તા હોય એ પ્રમાણે વર્તન કરતી જાણતી
નથી. જલદું અંદરથી આકાશવિક રીતે જ પ્રવર્તતી
યા તો અનેક શક્તિપ્રવાહોના સંઘર્ષમાંથી સકારણ
રીતે ઉદ્ભવતી શક્તિના પરિણામરૂપે તે આપણને
જણાય છે.

વિશ્વાત્માની ઇચ્છાનો લાભ લઈને પરાત્પર
પ્રભુની દિવ્ય ઇચ્છા કાર્ય કરતી જ્યારે જણાય છે
ત્યારે તે સચેતન પ્રાણીઓના સમૂહોના હોવામાં, અને
ખાસ કરીને માનવજાતિના વિકાસના ક્ષેત્રમાં,
કાર્ય કરતી જણાય છે. એટલે કે પ્રકૃતિમાં પ્રવર્તતા
વિશ્વાત્માની ઇચ્છાના નિયમનું ઉલ્લંઘન થતુ હોય જ
જણાય છે. ચેતનાનો ક્રમવિકાસ સાધવો એ પરાત્પર
પ્રભુની ઇચ્છા વિશ્વપ્રકૃતિમાં સક્રિયરૂપે હોય એમ
જણાય છે. પરાત્પર પ્રભુની સર્વતત્વાની અને સર્વ-
શક્તિમાનપણાની ખુશી એ છે કે વિશ્વની મહાન
શક્તિઓના સવ્યવસ્થા પરિણામે જે ઘટના બને છે અને
તેથી જે માનવજાતિને સપ્રમાણ-સકારણ લાગે છે
તે તેની દિવ્ય ઇચ્છા અનુસાર જ હોય છે. એટલે
હિરણ્યકશિપુનો વિનાશ થાય છે ત્યારે માદ્રમ પડે છે
કે તેણે જે જે વરદાનો માગ્યા હતાં તેમાંના એકનું
પણ ઉલ્લંઘન થયા વિના તેનો વિનાશ થાય છે.
સુંદર, ઉપસુદ અને રાવણ વગેરે અશુભોનો અંત
વિનાશ થાય છે ત્યારે પણ “સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ
એમને પોતાની આપખુદ સત્તા વાપરીને હરાવ્યા”
એવી ફરિયાદ કરવાને તેમને કારણ મળતું નથી અને
હતાં, ને માનવ સચેતન થયો હોય, સાધનાતે
પરિણામે યા તો પ્રભુકૃપાએ પ્રભુની કાર્ય કરવાની
રીત જાણવાની ક્ષા તેણે પ્રાપ્ત કરી હોય, તો વિરાટની
શક્તિઓની અથાથાઅધીમાં અંતે જે પરિણામ આવે છે
તે પ્રભુની તપઃશક્તિનું કાર્ય છે એમ તે ભેદી શકે છે.

તોપણ ગમાવણમાં થયેલી સીતાહરણની
ઘટનાની સમજૂતી શી છે, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ
કાળવતનથી શા માટે નાસે, એવા પ્રશ્નો થાય એ
સ્વાભાવિક છે. શું પ્રભુ તરીકે રામઅંદે પોતે રાવણ
સીતાનું હરણ કરે એવું ઇચ્છે છે એમ માનવું ? શા માટે
પોતાની પ્રભુતાનો પ્રયોગ કરીને પ્રભુ પારેલું પરિણામ
પ્રાપ્તિસીધુ ન ઉપજાવે ?

અહીં આપણે બેચણ સુદાઓને સ્પષ્ટ રીતે
સમજાવવા જરૂરના છે. પ્રભુનો અવતાર ચમત્કારોનું
દારૂખાતું દોડવા માટે થતો નથી. બીજું, વિશ્વમાં
પ્રગટ થતી પ્રભુતા કાળનાં અને યુગોનાં, દેહનાં તથા
માનવતાનાં, બધોનો સ્વીકારીને તેમને બતાવે છે. ત્રીજું,
સર્વશક્તિમાનપણાના માનવના ખ્યાલ પ્રમાણે
વર્તવાને પ્રભુ બંધાયેલો નથી. (કારણ કે તે સર્વ-
શક્તિમાન છે માટે જ તે સર્વ બધોનાથી મુક્ત છે,
અને તે સ્થિતિમાં તેની સર્વશક્તિમાનતા બાધ
આવતો નથી.)

અલગત, પુરુષોત્તમ પ્રભુ વિશ્વાત્માથીયે પર-વિશ્વા-
ત્માત-છે. તેની દિવ્ય ચેતનામાં તો સદાય સત્યસંકલ્પ-
શક્તિ જ હોય છે, પરંતુ જ્યારે તે વિશ્વમાં પ્રગટે
છે ત્યારે વિશ્વપ્રકૃતિના નિયમો અને માનવતાની
મર્યાદાઓના તે સ્વીકાર કરે છે, એટલે ત્યાં આગળ
તો વિશ્વનિયમોને અને માનવજાતિની પરિસ્થિતિને
અનુસાર જ તે પોતાની પ્રભુતા પ્રગટ કરે છે. આમ
કેટલીક વાર અવતારનું વર્તન સામાન્ય માનવ જેવું
હોય છે તેથી તેના અવતારપણાને બાધ આવતો
નથી. આ રીતે રામે સીતાને માટે શીક કર્યો તે
સાચો હતો. તે દેખાવ પૂરતો હતો એમ માનવાને
કાર્ષિ પણ કાગ્ય નથી. પોતાના જીવનકાર્યની સિદ્ધિને
માટે એ દુઃખદ અનુભવમાંથી પસાર થવાની અચલ
રામને જાણી હોય તેથી તે અનુચિતની વાસ્તવિકતા
અને કડુણતા બોધી થતી નથી.

હતાં અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે
પરાત્પર પુરુષોત્તમની ઇચ્છા વિશ્વાત્મામાં કાર્ય કરી
રહેલી ઇચ્છાથી પરિમિત નથી. સામાન્ય રીતે વિશ્વ

શક્તિઓની અથડાઅથડીમાં થઈને પ્રભુની દિવ્ય ઇચ્છા પ્રવર્તે છે એ ખરું છે, પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે વિશ્વાત્મીત કોઈ શક્તિ વિશ્વની ઘટનાઓ ઘટાવવામાં સીધેસીધો ભાગ લેતી જ નથી. પરંતુ વિશ્વઘટનાઓને ઘડનાર એ દિવ્ય શક્તિનો અનુભવ તો ત્યારે માનવ પોતાની સામાન્ય ચેતનાથી પર થાય ત્યારે તેને થઈ શકે.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે જેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિ પોતાની કામના, સ્વાર્થ, અહંતા વગેરેથી પર થાય છે તેટલે એણે તે પોતાની અંદર કાર્ય કરતી પ્રભુની ઇચ્છાના દાનની સમીપ જાય છે. ત્યારે અહંતા બંધનેને તે વડાપે છે ત્યારે બેદિશામાં તેના વિસ્તાર શક્ય બને છે; એક તો વિશ્વાત્માની સાથે તે વધારે એકતા પામે છે-આ બંને છે તેની પ્રકૃતિની મર્યાદાઓ વડાવવાથી તથા તેની યોજનાના વિસ્તારથી. આ વિસ્તાર સીધી ક્ષીટીમાં થતો અણી શકાય. ખીણું, તે જીર્ણ ને જીર્ણગતિ સાથે છે અને પરાતપર પ્રભુની ચેતના પ્રાપ્ત કરવાને મધ્ય છે. ત્યારે તે વિશ્વાત્મા જોડે એકતા કરે છે ત્યારે વિશ્વમાં કાર્ય કરતી વિશ્વરૂપ પ્રભુની ઇચ્છાના ઉપર તે અદ્વા રાખતાં શીખે છે. જડ પ્રકૃતિમાં નિયમરૂપે પ્રવર્તતી એ વિશ્વાત્માની ઇચ્છા સચેતન માનવપ્રતિમાં અટપટી, ગતિનો આશ્રય લેતી જણાય છે અને ત્યારે

વ્યક્તિ એ વિશ્વાત્માની ઇચ્છાથી પર દૃષ્ટિ કરે છે ત્યારે તે પરાતપર પ્રભુની ઇચ્છા ઉપર અદ્વા રાખતાં શીખે છે.

વિશ્વાત્માના ઉપર કે પરાતપરના ઉપરની અદ્વા માનવને સંપૂર્ણ સમતા આપે છે. ગમે તેવા વિપરીત સંજોગોમાં કે બહારથી નિરાશાજનક લાગતી પરિસ્થિતિમાં પણ તે પોતાની અદ્વાને આગ રાખી શકે છે અને પરિણામે મનની સમતા જનથી શકે છે. જીવનમાં જે કંઈ બને છે તેને તે વિશ્વાત્માની કે પરાતપર પ્રભુની ઇચ્છારૂપે જુએ છે અને તેથી નિરાશાજનક પરિસ્થિતિને પણ દિવ્ય આવશ્યકતા તરોકે સ્વીકારી શકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેના પર વિજય મેળવવા માટે આવશ્યક દિવ્ય શક્તિના કાર્ય માટે તે પ્રાર્થના કરે છે. પ્રભુની મહાશક્તિમાં એવી વ્યક્તિની અદ્વા જ્યારે વૃદ્ધિ પામે છે કારણ કે માનવની સામાન્ય ચેતનાથી પર થયા પછી તે જોઈ તથા જાણી શકે કે એ મહાશક્તિ વિશ્વની પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર કરી શકે છે તથા પરિણામનિર્માણ કરી શકે છે. આવી રીતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતાની અંદર કાર્ય કરી રહેલી પ્રભુની ઇચ્છાને જાણી તેને માટે શક્ય બને છે. આરે બાણુ તેનો જ વિજય પ્રવર્તતો દેખાય છે અને એ રીતે તેને જાણી અને જીવન તેને સમર્પણ કરતું એનાથી ઉચ્ચ સાર્થકતા વ્યક્તિને માટે શક્ય નથી-એની તુલ્ય બીજો આનંદ નથી.

ચૌલાદેવી

શ્રી. 'ધૂમકેતુ'ના નવી નવલકથા પ્રગટ થઈ છે.

૪૦૦ પાનાં : પાકું પૃકું : સુંદર રૂપરંગ

અઢી રૂપિયા

ગૂર્જર અંતરતન કાર્યાલય : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

દરબારગઢના દર્શન પછી

શ્રી. નાથાલાલ દવે

નાની વિમળાના જીવનમાં આજે એક અસાધ્ય તબાવટા બન્યો છે. સવારના પહેરામાં જ “જેડ, જેડ વિમ્મ !” કહીને તેની માએ કરી જ લાંબી લપછપ વિના વિમળાના શરીર પરથી આટલાનું ખેંચી લીધું, એટલે ઠંડા પવન વાતાં જ વિમળા ચપ દઈને પથારીમાંથી ઊભી થઈ. હજુ તેણે દૂધ પીધું ન પીધું ત્યાં તો માએ તેનું આવડું પકડી ધધધાતીને નંગ નીચે ઊભી રાખી, મોઢે ખૂબ ઘસી ઘસીને સાથુ ઝોળ્યો, અને રાતે ઊંઘમાં વિમળાએ આખે મોઢે ફેલાવી દીધેલી મેથાના ઝોાધરાગા ઘસી ઘસીને લૂંટી નાખ્યા. પછી માએ તેના વાળ ઝોળ્યા, નતુ ફરોક પહેરાયું, ગળામાં ધોપેસો ફમાસ સડેલીને મુક્યો અને પગમાં ચંપલ પહેરાવતાં પહેરાવતાં માએ કહ્યું, “જો પાછી, કહ્યું છે તે બૂલી ન જતી. ત્યાં ઘણી ઘણી ચીજો દશે, એ લેવાનું વેન ન કરતી, સમજ કે ?” વિમળાએ ગંભીર રીતે બધું સમજી જવાનો ઢોંગ કર્યો અને માથું હલાવી હા કહી “તું દરવાજો ખેંચ, હમણું ગાડી આવશે. હું કર્કાં બહારી આવું” કહીને મા તૈયાર થવા મેડી પર ગઈ.

મોઢું ધોવાનો, સાથુ ઝોળવાનો, માથું ગૂંચાવવાનો—અધી જીલમ આજે વિમળાએ વગર વિરોધે સહન કર્યો છે કારણ કે આજે આટલાં વરસે પહેલી જ વાર મા સાથે ગાડીમાં બેસીને તેને દરબારગઢમાં કુંવરીમા પાસે જવાનું છે. દરબારગઢમાંથી રાજ દિવસ-રાત કેટલીયે ગાડીઓ આવ-જત કરે છે અને મોટા રંગીન સાફ બાંધીને ફરતા અમલદારો, મુંદર રેસમી સાડીઓ ફરફરાવતી સ્ત્રીઓ, નવા નવા પહેરવેશમાં સજ્જ આજે દરબારગઢમાં જાય છે. વિમળાએ વાતો સાંભળી છે કે ત્યાં તેમને માટે વાગ્ વાગે છે, બાગમાં ફુવારા જોડે છે, આખા રાજમહેલની આસપાસ રંગબેરંગી ફૂલોનો પાર નથી, અને વીજળીની મોટી

ખીંટીઓ ખડખડમાં બાજવા કરે છે. ત્યાં રહેલી રાજકુમારીને રમકડાંનો તો પાર નથી. કપાટોના કપાટો તેને માટે જુદા રાખવામાં આવ્યા છે. હાથી, ઘોડા, પાલખીઓ, દેશપરેશનાં રંગીન પદ્મીઓ, ચાલીચગા ફૂતરા, નાની આમગાડીઓ અને આરસની પૂતળા-ઝાંતી માએ ખૂબ ખૂબ વાતો કરી છે, અને કાંઈ ધન્ય દિવસે જ્યારે તેમાંથી એકાદ રમકડું મા ઘરે લઈ આવી છે ત્યારે વિમળાના આનંદને સીમા રહી નથી. મોટા માણસોની પ્રસાદીરૂપે પામેલા એ બંડાર-ને વિમળાએ મોડોના એક ખૂણામાં સાંચવી રાખ્યો છે. વિમળાની બા કુંવરીમા પાસે આવા તરીકે કામ કરે છે. રાજ તે ત્યાં ગાડીમાં બેસીને જાય છે, પણ વિમળાને કદી તે કંધનાતીત સમૃદ્ધિની દુનિયામાં લઈ જતી નથી. પણ આજે વિમળાને એ સુખેય સાંપણો છે. રાજકુમારીની તમિયત સારી નથી. તેને આનંદ પડે તે બહાને વિમળાની માએ પોતાની પુત્રીને તેડી લાવવાની દરખાસ્ત મૂકી છે અને હાડીલી કુંવરીમા આમકહી રાણીસાહેબે અનિચ્છા છતાં એ વાત મજૂર રાખી છે. આજે વિમળા તેથી જ સવારના પહેરામાં નાહી-ધોઈ બની-ઠનીને દરવાજો ખેંચી છે.

એટલું સારું છે કે તેના પિતા આજે ઘેર નથી. વિમળાના પિતા કયું કમાતા નથી—તેથી તો વિમળાની માને નોકરી કરવી પડે છે. પિતા ખાદીનો લેથો અને કંપની પહેરી આખો દિવસ ઉઘાડે માથે બહાર ફર્યા કરે છે, બાપણો કરે છે અને મોટી હકતોળો પડાવે છે. તેમને પાર નહિ એટલા મિત્રો છે. રાત-દિવસ કામ ખૂટતું નથી. ગામમાં તાવ ચાલે છે. થેલીમાં દવાઓના શીસા લરી વિમળાના પિતા શરીરે શરીરે લટકતા ફરે છે. આખું ગામ તેમને ઝોળખે છે પણ એ કીર્તિનો વિમળાને મન દિસાય નથી. પિતા નથી કદી ખાવાની ચીજ લાવતા, નથી

કઢી રમકડું કે નવાં કપડાં અપાવતા. અને વળી વાતવાતમાં ખિન્ન બને છે. દરબારગઢની વાત થતી હોય તો તે વિમળાની જાને ધમકાવી કાઢે છે અને મોટરગાડી, આંગળીયા, સુંદર યુવાવતા મોટા હાથીની રસભરી કથા તેના પિતા આવતાં અધૂરી રહી જાય છે. ગર્ભકાલે એ હાથબનાવટના કામગીરી બનાવતી કોઈ સંસ્થાની યુવાકાત લેવા બહારગામ ગયા છે. વિમળા જાણે છે કે પિતાની ઝેરહાજરીના લાલ લઈને જ માતાએ તેને દરબારગઢ બતાવવાની વ્યવસ્થા કરી છે.

ગાડી આવી. વિમળા તથા તેની બાઈદર બેઠાં. જૂરા ડગલાવાળા ગાડીવાને આંખકની દોરી હાથમાં ઉઘાળી, ત્યાં તો ઘોડાએ થોડો વળાંક લીધો અને ગાડી ફરતીકેને ડામરના કંકણ રસ્તા પર ટપ ટપ ચલાવવા કરતી ચાલી નીકળી. સાંકડી શેરી વટાવી, બનરમાં થઈ, તળાવની પાળે ચક્કર લઈ ગાડી ઝોડનાં મોટાં જુડો વટાવતી આગળ ચાલી. બાલુમાં સરસરાટ પસાર થતી ચકચકતી મોટરને વિમળા આંખો ફાડી ફાડીને જોવા લાગી. દરવાજે આવ્યો ત્યાં હાથમાં લાલાં લઈને બેઠેલા દરવાજાને નેઈ વિમળાને કંઈ ને કંઈ થઈ ગયું. કહે છે કે આ લોકો જે ચંદર જવા માગે તેની આંડે લાલાં ધરીને તેને ચટકાવી દે છે. ગાડીને નહિ જવા દે તો ? પણ ના, ગાડી ચાલી અને દરવાજાને એમ ને એમ બેઠા રહ્યા. વિમળાએ અર્થસૂચક રીતે બા સામું જોયું અને એ સહેજ હસી.

પછી તો વિમળાની આંખ આગળ આશ્ચર્ય પર આશ્ચર્ય, ઝંપટ, થયાં. બગીચામાં ગોંદરીને છેડે જોળ જોળ કમળો ફરી છે. જનસૂનાં મોટાં ફૂલો ખીલ્યાં છે. ઝાડોતો તો હિસાપ નથી. ફુવારો બેઠે છે—પણ વિમળાએ ધારેલા નળમાંથી નહિ, આરસમાંથી મોતરેલા કોઈ સુંદર બાળક હાથમાં મથાલ જેવું લઈને બેઠો છે તેમાંથી પાણી બેઠે છે. રાજમહેલમાં આવડા મોટા ચાલકા હશે તેનો પણ વિમળાને ખ્યાલ નહિ. જમીન પર આરસમાં પડેલી આલેખેલાં છે—

જાણે સાચાં જ ન હોય ! દાદર ચડવાનો તે પણ સહો નહિ, ઉપર સુંવાળી શેતરજી છે. પોતાના ચંપલથી ધૂળવાળો તો નહિ થાય ને એમ વિમળાને ખીક લાગે છે. કુતુહલભરી દષ્ટિથી વિમળા કાચની રંગીન બારીઓ, મોટાં સેનેરી ફેમોવાળાં ચિત્રો, રેશમી ખોળિયાવાળી ખુરસીઓ અને મૂંગા મૂંગા ફરતા માણસો જોતી જોતી બાની આંગળી પકડી આગળ ચાલી.

પછી એ ખૂંદ આવ્યો. જ્યાં વિમળાની જ ઉમરની, આ અસીમ સંપત્તિની અધિકારિણી પેલી ઉદ્ધિમમતા રાજકન્યા અગ્રણ્ય રમકડાંઓ અને બેશુમાર મુખસાધનો વચ્ચે સતી હતી. મોટા ભરતભરેલા ઓશીકા ઉપર તેની સ્થામલ કેશલટો ગુલાબી રિબન સાથે ચૂંથાયેલી પડી હતી. તેણે ચાદર અર્ધો ઝોડી હતી. બાલુમાં કાચના ટેબલ પર સ્વચ્છ ખાલા અને મેવાની રકાળી હતી. બોતોમાં બેંચા લાંબા કપડાંમાં રાજકન્યાનાં રમકડાં હતાં. વિમળા વિસ્મયભર્યા નેત્રે એ બધું જોઈ રહી. રાજકુમારીનું બાન જતાં થોડીવારે હસીને એ બોલી, “આ તમારી દીકરી કે, બહેન ? એને મારો પાસે લાવો. આવ બહેન, અહીં બેસ !” વિમળા પાસે ખુરસી પર બેસી.

વિમળા દિગ્મુદ બની ગઈ છે. સ્વર્ગની પરી જોઈ કોઈ સુંદર કન્યા પોતાને આમ બોલાવે—હાથ પકડે—તેની તેને કપના ન હતી. અને “હવે તમે બધાં જાઓ, અમે બે રમીશું” એટલું રાજકુમારીએ કહ્યું ત્યાં તો મોડી મોડી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પણ ચોરસ માંથી જતી રહી અને આશ્ચર્યવિસ્ફારિત મુખમુદ્રા સહિત નાની વિમળા રાજકુમારી સાથે એકત્રી બેસી.

રાજકુમારીએ તેને પૂછ્યું, “તને માતાં આવડે છે ?” વિમળાએ માથું હલાવીને ના કહી. “ત્યારે, ઘોડે બેસતાં ?” એની પણ વિમળાએ ના કહી. રાજકુમારીએ કહ્યું, “જો, ચાર દિવસ પહેલાં જ હરિતસિંહ કાગસાહેબે મારા મોટા સંરસ બેંચો થોડી મોકલી છે. એનું નામ છે વિજય. હું સાંજ થઈરાં કે રોજ સવારે તેના પર બેસી ફરવા જવાની ધું.

નીચે કપડામાં વીંટાયેલી પેલી પૂતળીને આચારીને તેણે હાથમાં લીધી અને ઉપર અગાધીયા વર્ષ આવો વિમળાને ત્યાં જૂની નવનિર્મિત પાથરી, ખાંડ વની તેને આગળ આંક કરી અને તેના પર પોતાનો રૂમાર પાથરી તેણે મોઢીમાં નામની જે પૂતળીને પડગવી વિમળાને વધુ કે પોતાના નાના ઘરમાં એ શ્રીમત ગાંધારીને ફાવતું નહિ ગયું, તેથી તે એક પાંચે નાં આવી જે પૂતળીને પવન નાખવા માટે પછી જે આ રૂમમાં આપણે મોઢી, “તમને તરસ પાગી હો, મોરીમાં” પણ અમારે ત્યાં નામન નથી તમને જૂન લાગી છે? તો જોનારો તમને આપણે આપું” એમ કહીને તેનીએથી રાગિતા દાવા આવી અને એક દારો મોઢી સાતા અંધે અમારો વર્ગી તે જોડી, “તમને લાવતું નથી મોઢીમાં? પશુ ના વડુ? માગ ધરમા મિલિન નથી માગ માપા પામે પમા નથી એ મને મહુ વડે કે તમને ગાડીમાં મેલાડીને ફરના લઈ જવા છે, પશુ માગ જાતા કાઈ દિવસ ગાડી લાવના નથી અમારુ ધર નાવું કે અડી તમને આમમાની નગ વગર નહિ ગમે તો તમે જતા રહેશો?”

વિમળાના પિતા તે વખતે જ તેનું આન્યા અને વિમળા ઉપર નેણે એમ ધારીત માફ પાડ્યા પિતા ઉપર ચાલ્યા તેણે વિમળાને કે છતી સાચે મે નવી નાંબળા, જોલે તે શુ નયડે જ ન જાનવાનું તને કુલદન વધુ અગાધીમાં પડતી પાડીમાં આવીને તેને જોધુ તો વિમળા પૂતળી આપણે જે હાથ જોડીને જબી હતી અને તેને માયુ તમારી રમે નામની હતી

વિમળાએ કહ્યું, “તમે તો મોટા માણસ કે તમને મિલિન કાપી આપું? તમે બીજો કુકમ કો જે કોશ તે લાવી આપે, પશુ મિલિન મારી પાસે નથી” વળી વિમળા શબ્દો નાં ગઈ કેડે હાથ દર્શાવે તે મોઢીમાંની અગાધી રેફરેન્સ મોઢી, “નથી, એમ નથી શ, મિલિન આપણે જ પડો નહિતર હુ તારે ઘેર ધડી વધુ રહેવાની નથી છુ માનુ મધુ કરે છે કે નહિ” વળી તે દી. અગાળે

જે લી, “હુ વ્યા ના કરું છુ? તો હમેલા તમારા કુકમ ઉડાડીશ તમે કોશો તેમજ કરીશ કોઈ દિવસ આમે નહિ થાઉં પશુ મિલિન કુકમ કાપી આપું?” પછી પોતાનો રૂમાર પાથરીને વિમળા મોઢી, “ઓ, આ તમારી પથારી મોઢીમાં” હું તમને રજા પથારી કરી દર્શાવ આમમાની નાદર આપીડ તમે માગ પર કદી મુગ્ધે થના નહિ ભાઈશા ના” હું તમની યુનામ થઈને ગરીશ તમે માડ માડ માર ધર અ ત્યા છે તે હવે પાછા જતા ન રહેગો”

અગાધી મોઢી વગીને તેના પર રૂમાર મિલિન વિમળાએ મોઢીમાંની પથારી મનદરી છે પોતાના મૂળનામાં ધરમા એ શાખીન રમણીની આસમાની સાડી મેની થઈ જશે તેની વિમળાને ચિંતા કે રાજકુમારો મોઢી કપાડ, મધ્યમું ટેમન, શેજ ત્યા નજો એ મધુ અડી મોઢીમાંની થી રીતે મગશે? વિમળા તેને પાદાથી પવન નાખે કે પશુ પેના મોટીભરે ના બીકથા વગર મોઢી માં કેમ માફક આવશે? તેના હાથમાં નાની બગડોચો કે પથથા નાની મોજડીઓ છે મનમાં મુર એરિંગ કે પશુ હવે શેજ એના એ એરિંગો અને આજુલેથી મોઢીમાં હાથમે ત્યારે? આવી મુકર પૂતળી ગળ કુમારીએ આપી ત્યારે પછી તો સાડુ એક આમમાની બોગડો ચોડા કપડા અને બગડીઓ સાથે આપી દેવા તો શુ ખોટું હતું? વિમળાને ધડીક તો શુ કે મોઢીમાંને આગાધીની અગવડા નાં આંતે તે કુબ્ધી થાય તેના કરતા રાજકુમારી આગળ તે પાછી ભય અને ચોડી એજો માગી લાવે તે કે વળે વિમળાએ હદ નિશ્ચ કરી નાખે કે તે મોઢીમાંની મધી અડચણ નડના નહિ જ દે શેજ નથ તે ઉની થઈ અત મોરી, “માનુ નાદવાનું પાણી તૈયાર છે” વળી તે નીચી નમી અને હાં જોડીને મુઠવા લાગી “હા, આપાહેમું” હમણા જ તૈયાર થઈ જશે.” વિમળા ફરી દહાડ થઈને મોરી, “તું કેમ મધુ વાર લગાડે કે? આ માશે નામનો આપી જા, અને માગ કપડાં ત્યા મુકાં વળી તેણે ગરી હા સરે કથુ, “આ કપડા, બાસ કેમ? લાં કે દસરી?”

“શું પૂછ્યા કરે છે? હું આસમાની સાદી પહેરું છું તેની ખજાર નથી?”

“હા, હા, આસાહેબ? હું બૂલી ગઈ. હમણાં જ લાવું, આસાહેબ?” અને વિમળા ત્યાં પાછી ફરી ત્યાં તેણે પોતાના પિતાને જોએલા લેવા. એને લેતાં તે ચમકી અને પૂતળી સંતાડવા ગઈ. પણ તેના પિતાએ તેના હાપમાંથી તે ઝૂંટી લીધી. વિમળાની મૂંઝવણનો ખાર ન રહ્યો. “આ તારું આસાહેબ છે? આની તું મુલામ બનવાની છે? આનો તારે હુકમ ઉઠાવવો છે?” કહેતાં તેના પિતાનો ચહેરો કોપથી વિચર્યું ગતી ગયો. વિમળાને તો સખ્ત પણ સહ્યો નહિ. અસીમ ગણરાટ થયે તે સ્વેચ્છ રહી કે તેના પિતા પેલી મૂંઝવણને મોઢીયાનું લારે ગપમાન કરી

રહ્યા છે. તેના પિતાએ મોઢીયાને ગાંધી ઉઠાવી, તેના કાન તોડી નાખ્યા, તેની ગરદન મરડી નાખી અને એવાં હાંગ્યાંતુટ્યાં વિચિત્ર કથાવાળાં મોઢીયા હવામાં ચક્રર ખાતાં ખાતાં દોરીમાં સામેના મકાનનું છાપડું વટાવી પેલી મેર અદૃશ્ય થઈ ગયાં. પ્રભાતે જ દરબારગઢની સુરક્ષિત દીવાલોમાંથી બહાર આવેલી એ રોડેશરી રગરગીની સંખ્યાકાળે આવી અદૃશ્ય દુર્દશા થઈ તે લેતાં વિમળાનું હૃદય ભંજાઈ આવ્યું. પણ તે રડે તે પહેલાં તો તેના પિતા ગરજ બોલ્યા, “જા, નીચે જતી રહે. ભોઈ ન હોય તો મોટી આસાહેબવાળી! આસાહેબને મારું ઘરમાં જોમી રહેવા દેવી નથી. સાંભળે છે કે નહિ? જા, નીચે જતી દોવો દરી લાવ.”

ને પ યુ ન

એસ્યુરન્સ કું. લિં
[૧૯૩૦ માં સ્થપાયેલી]

જિ.
દ
ગી
ના
વી
મા
મા
૨

કુલ ઇન્સ્યુરેલી પોલિસીઓ

રૂ. ૨,૦૦૦,૦૦૦ થી વધુ
લાઈફ-ઈન્ડ રૂ. ૧૨,૦૦૦,૦૦ થી વધુ
ચૂકવેલા દાવા રૂ. ૪,૦૦૦,૦૦ થી વધુ
પાર્સિક આવક રૂ. ૫,૦૦૦,૦૦ થી વધુ

એન-સી અને બીજી માહિતી માટે
લખો

ધી નેપયુન એસ્યુરન્સ કું. લિં
નેપયુન બિલ્ડિંગ, હોનંગી રોડ, કોટ, મુંબઈ.

આ રો ગ્ય ધા મ

સંચાલક
લૂચનરાય રો. દત્તે

વ્યાયામ, સુક્રાહાર, મસાજ અને બીજા કુદરતી ઉપચારો દ્વારા લગભગ અઢી ધરસઘી લેઓ કસંચીમાં રોગનિવારણનું-ગાસ કરીને હડીલા રોગોનું-કાર્ય કરતા હતા અને તેમના ઉપચારોથી કેટલાય દર્દીઓ રોગમુક્ત થયા છે એમણે તા. ૧ લી ઓગસ્ટથી મુંબઈમાં એ જ કાર્ય માટે આરોગ્યધામ શરૂ કર્યું છે.

આ રો ગ્ય ધા મ

અયુષ મેનન : વિન્ડોન્ડ રોડ : કિન્ડ સર્કલ પાસે
આરુંગા (જ. આર્. પી.)

ગાંધીજી

વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદીની દૃષ્ટિએ

શ્રી. ધનવંત ઝોઝા

એક મહાજનના જીવનકાર્યનું મૂલ્યાંકન કરવાનો એક વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદી તરીકે હું આ પ્રયત્ન કરું છું. 'સમાજવાદી' એ શબ્દના અર્થપરથી એટલા બધા મતભેદ આજે પ્રચલિત છે કે જો મારા મનમાં એ શબ્દનો અર્થ છે તેની રમૂઆત હું ન કરું તો મોટી ગેરસમજૂત થવા વિના ન રહે એમ મારી ખાતરી છે. સમાજવાદી એટલે સૌથી પ્રથમ ક્રાંતિકારી. વર્તમાન સામાજિક રચનાને એ બૂસી નાખવા માગે છે અને તેને રથાને એ એક એવી સામાજિક રચનાની સ્થાપના માગે છે કે જેમાં "સૌને શક્તિ અનુસાર કામ, કરવાનું અને સૌને જરૂર અનુસાર વસ્તુઓ લેવાની" એવો આદર્શ સ્વીકાર પામે. આવી સામાજિક રચનાની સકયતા હાં મુખી નથી કે જ્યાં મુખી ખાનગી મિલકતનું અસ્તિત્વ રહે, એમ સમાજવાદી માને છે. આવી પરિસ્થિતિ એક જ માર્ગે ઊભી થઈ શકે અને તે માર્ગ સામાજિક-રાષ્ટ્રીય-આર્થિક ક્રાંતિનો છે એમ સમાજવાદી કહે છે. આટલી માન્યતાનો જે સ્વીકાર ન કરે તે વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદી નથી. વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદી સૌથી પ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીયતાવાદી છે અને પછી જ રાષ્ટ્રવાદી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્રાંતિકારી સમાજવાદી આંદોલનથી રાષ્ટ્રીય આંદોલન તફન સ્વતંત્ર રહે એવી માન્યતાનો વિરોધ કરે છે આ પ્રકારના આંદોલન બેઝે સર્ગર્ગ રાખવાની ના પાડનાર મહાસલા-સમાજવાદીથી વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદી જુદો પડે છે. મૂળભૂત દૃષ્ટિના આ ભેદની સાથે સાથે જ અવૈજ્ઞાનિક એવા મહાસલા-સમાજવાદીની દૃષ્ટિથી વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદીની દૃષ્ટિ જુદી પડે છે.

આ દૃષ્ટિએ હું ગાંધીજીનું મૂલ્યાંકન કરવા બેઠું છું ત્યારે આ વાંચનાર વાચકોનાં મનમાં હવે પછીની

લીડીઓ વિશે કેવા કેવા પ્રિચિત ખ્યાલાં ઊભા થતા હશે તેની કલ્પના મારી સામે ખડી થાય છે.

"ગાંધીજી પ્રત્યાધારી છે", "ગાંધીજી શાહીવાદના આધિષ્ઠા છે", "ગાંધીજી મુઠીદારના આધિષ્ઠા છે"-આ અને આવી માન્યતાઓ હું રમૂ કરીશ એમ સામાન્ય વાચકવર્ગ કદાચ કલ્પના કરતો હશે. કો એવી કલ્પના કરે છે એમાં એનો દોષ પણ નથી, એમાં દોષ તો છે સમાજવાદીઓનો જ. કાર્ક પણ વિચારપ્રવાહને નેટલી હાનિ તેના વિરોધીઓ કરી શકે છે તેનાથી વધારે હાનિ બેજાન્યાદાર પધ્ધતિઓ કરે છે એ વિધાનને પુરવાર કરનારું એક દર્શાવ આ હકીકત પૂરું પાડે છે.

એટલે એ આરભમાં જ કહી લેવા દો કે, ગાંધીજી વિશે આવો એક પણ નિંદાનો શબ્દ હું નથી બોલવાનો. ગાંધીજી યુગપુરુષ છે, ગાંધીજી એક વિશ્વતિ છે, ગાંધીજી ભારતીય રાષ્ટ્રાત્માના પ્રતીક છે-આ અને આવી બીજી અનેક મારી માન્યતાઓ છે. ગાંધીજીની વિચારસરણીનો વિરોધી હું છું તેથી તેના મહાકાર્યની અવગણના કરવાનો અને તેના યોગ્ય મૂલ્યને મૂલ્યવાની ના પાડવાનો મારો જો અધિકાર છે ? -

ગાંધીજી એક પુરુષ નથી. સામાજિક પરિસ્થિતિનું એ પ્રતિબિંબ છે; અને માન પ્રતિબિંબ પણ એ નથી, સામાજિક પરિસ્થિતિ ઉપર બહુ થોડા મહાપુરુષો નેટલી અસર કરે છે તેટલી ઊંડી અસર તેમણે કરી છે. આજેયે તેમની અસર થોડી નથી. ગાંધીજી જેમ એક પુરુષ નથી પણ સમયનું પ્રતિબિંબ છે તેમ ગાંધીજીની વિચારસરણી પણ ઉત્ક્રાંતિ થતી ગયેલી વિચારસરણી છે. એ વિચારસરણીનો વિપ્રસ સ્પષ્ટ ચિત્રાગ્રોમાં વહેચાઈ ગય છે. 'ગાંધીજી ન થયા હોત

તા ?' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપના માટે આપણે આ વિચારવિકાસનો ઇતિહાસ જોઈ જવાની જરૂર છે.

ક્રાંતિવાદમાં ગાંધીજીનો જન્મ થયો. બાળવયમાં અને આરંભના ઘડતરકાળમાં એમના ઉપર અનેક અસરોએ કામ કર્યું હતું, પણ તેમાં પ્રધાન અસર હતી તેમના માતાપિતાની ધર્મપરાયણતાની સ્નાતન-ધર્મના સિદ્ધાંતો એમના માનસના પાયામાં ઘટાયા છે. આને પણ ઉત્ક્રાંત ગાંધીજીના માનસ ઉપરનું આ આવરણ હૈ. તે નથી જ થયું.

જે વાતાવરણમાં ગાંધીજીનું આ ઘડતર થયું હતું તેણે તેમના માનસ ઉપર સરંગમી-રંગવાડી વિચારોની છાપ તો મૂકી જ હતી, ત્યાં ગાંધીજી ઇંગ્લાંડ ગયા. પાશ્ચિમીય સંસ્કૃતિના વિદ્યાસભા એક સંક્રાંતિ-કાળે ગાંધીજી ઇંગ્લાંડમાં હતા. ઓગણીસમી સદીના આરંભકાળે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને પરિણામે ઇંગ્લાંડની જનતાને લાગવા માંડ્યું કે, "માનવ હવે તો નિર્મળો સ્વામી બની ગયો છે. સંપૂર્ણતાને પહોંચતાં હવે વધારે સમય જવાનો સંભવ નથી." પણ આ માન્યતા ચિરંજીવી ન હતી. ઓગણીસમું શતક જેમ આગળ વધ્યું તો તેમ તેમ નવી મૂડીદારી સામાજિક રચનામાંના વિરોધી બળવતર સ્વરૂપે દેખાવા લાગ્યા અને એ વિરોધીમાંનાં બધા જુદા જુદા વિચારસરણી દ્વારા રંગ થયા લાગ્યા. એ જ પરિસ્થિતિનું વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણ કરીને કાર્લ માર્ક્સ અને ફ્રેડરિક એંગલ્સે વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદી વિચારસરણીનું ઘડતર કર્યું. પણ જેમ એ કાળની પરિસ્થિતિ સોમિતો વૈજ્ઞાનિક પ્રત્યાઘાત મકર્સવાદ હતો તેમ જ તરંગી પ્રત્યાઘાત ક્રાંતિવાદ અને રરિડન જેવાઓની દ્વિલક્ષી હતી. ગાંધીજી ત્યારે ઇંગ્લાંડમાં હતા ત્યારે તેમના ઉપર રરિડનની વિચારણાની અને સૌથી વધારે તો તેના "Unto this last" નામના પુસ્તકની ડાંડી અસર પડી. એ અસરનાં તરંગો પણ ગાંધીજીની વર્તમાન વિચારસરણીમાં દેખાય છે. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ સામે પ્રત્યાઘાત કરીને ગાંધીજીએ એક તરંગી પ્રત્યાઘાતોની જેમ યાત્રિક ઉદ્યોગોનો વિરોધ કર્યો.

ત્યારપછી ગાંધીજી હિંદ આવ્યા. અહીં તેમને જે અનુભવો થયા તે અનુભવોએ તેમને શાહીવાદ-વિરોધી બનાવવામાં ફીક ફીક કામો આપ્યો છે. પણ ગાંધીજીને આફ્રિકામાં જે અનુભવો મળ્યા તેની અસર તો ઘણી જ મોટી છે. એ અનુભવોએ ગાંધીજીને સંપૂર્ણ શાહીવાદ-વિરોધી બનાવી દીધા હતા.

પછી ગાંધીજી હિંદ આવ્યા. મહાત્મ્યુદ્ધને એ કાળ હતો. મહાત્મ્યુદ્ધમાં તો ગાંધીજીએ ચિરંજીવી સ્થાપ્ય આપવાના પણ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ મહાત્મ્યુદ્ધ પૂરું થયા પછી ગાંધીજીના જીવનને ક્રાંતિકાળ શરૂ થયો. ૧૯૧૯માં જે બધારણીય સુધારા હિંદને મળ્યા તેને શરૂઆતમાં તો ગાંધીજીએ આવકાર્યો હતા, પણ તે પછીના બનાવોએ ગાંધીજીની આંખ ઉઘાડી દીધી. શાહીવાદી દમનની કડવી ગોળીને આ સુધારાઓની મીઠાશથી માત્ર મદવામાં આવી હતી એમ ગાંધીજી જોઈ શક્યા હતા. એટલે ગાંધીજીએ શાહીવાદ-વિરોધી સંગ્રામનો શરૂઆત ફૂંકેયો.

મહાત્મ્યુદ્ધને પરિણામે ભારતીય ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો હતો. એને પરિણામે અહીં એક એવો વર્ગ જોવા થયો હતો કે જેનાં હિત શાહીવાદ જોડે અધઃગમણમાં આવતાં હતાં. એ વર્ગે રાજકીય જીવનમાં સૌથી આગળ હતા. શાહીવાદી તંત્રને જે તોડી શકાય તો તેનું સ્થાન લેવાની તેને આશા હતી. પણ એ વર્ગ એટલું સમજી શક્યો ન હતો કે શાહીવાદની એડી નીચેના રાખેલા મૂડીદારી વર્ગે શાહીવાદ જે પરાજય પામે તો પછી ક્રાંતિકારી બધો સામે ટકી શકે એટલે બળવાન નથી હોતો. એની એ ગેરસમજને કારણે જ તે વર્ગે ગાંધીજીને સાથ આપવાનું શરૂ કર્યું. પણ પરિણામ તો એ આવ્યું કે આ મૂડીદાર વિચારસરણીના પ્રતિનિધિઓથી ગાંધીજી વીરળાઈ ગયા અને જલ્પે-જનવલ્પે એ પોતે પણ એ વિચારસરણીના તરફદાર બની ગયા. ગાંધીજીની નૈતિક અહિંસાને ઉપયોગ મૂડીદાર-વર્ગે પ્રતિક્રાંતિકારી અહિંસા તરીકે કર્યો. રાષ્ટ્રીય આદોલનને એ વર્ગે સાથ આપ્યો ખરો, પણ એમ કરતાં એ આદોલનની

આગેવાની પા ૧૦ વર્ગે થોભાના હાથમાં લઈ લીધી આ પ્રથમ ગાંધીય આદેશને તેની કાયદેસરની દેખરેખ સંસ્કારિણી ૧૨૦ ત્યાં પૂરી પડ્યું ત્યારે તે ૥ આગેવાનોમાં જે લાગુ પડી તેના જેમ ત્યાં બધાજ વાદોગોનો હતો બીજો હતો ગાંધીજીના તરબી આદર્શવાદી (Utopian) અર્થાત્ત્રાગેવાનો પ્રથમ હતા. આથી વાત અમુક થો હતો સાતીસ-વિસાધી મૂડીની આમિતની મર્યાદા જે પાછળથી હો હતો આમજનતાના જન-આદર્શો કાનિ હરીઆમિતનની મર્યાદાએ પડ્યાનામાં ગાંધીય પૂર્વજ-વર્તુલિત નથી જે વાતને તે પાછો ગયો તેથી એ પદ્ધતિ આદર્શવાદી હતો તેનું જોગણુ હતુ મૂડી ૧૨-વર્ગે જેને સપૂર્ણ અર્થ થયુ ન હતુ

વૈસમી શત ના નીતિ દાયમના ૬ લા વોમી આતરગાંધીય આદર્શ ગાંધી ૩ ની ચલ લારે જનતાનો અસતોર જગતભરમાં વધવા ૥ થો હતુ દિલની જાતામાં પગુ તેનો પડ્યો પ થો ગાંધીજીની આગેવાની નીચે મહાસર ૧૨૦ ગાંધીયજન જનતા મુધી પડ્યોઆકુ હતુ ગોમે આ અમતોય ગાંધીય સ્વરૂપ સેવા મધી ગભો હતો યા સામન મગિતન આ મુ અને લાગતીય જનતાને ગોમાં પોતાનું અપમાન દેખાણુ સાયમન વિરાધ સાવનિ ન થો અને ૭ આદેશનમાંથી ગાંધીય આદર્શ ૧૩ નું ચલની શમ્ય તાગે દેખાઈ

મહાસભાએ ૧૯૦૫ માં ફરી ગાંધીય લગ્ન સ્વાતઅસચામ શરૂ કરો ૨૦૦૦ ત ૧૯૧૧ માં પહુ ત અ પછીનીની પહુ ૨૦૧૦ એ અગ્રામ તે પદ્ધતિ

ની મર્યાદાને મારેનિમીટ્ર ગયો ગાંધીજીએ ૧૯૩૨ માં અત્યાચક્ર-મોહનીની નીચેગન મી એ જાગેવાની સાથે જ ગાંધીજીના કલિમર્થની પૂર્તિ લિધાઈ

ત્યાંજી જે મ સમી મળી તેમાં ગાંધીજીના મત્રમ ૥ ૥ બધાજાણુપરતની મુધાગ સ્વીમા ન પામ્યા નો પડી ગાંધીજીએ મહાસભા ૧૧ સમયનું ગણનામુ આપ્યું ત્યાંથી ગાંધીજી ગભો એમ માનતા થઈ ૧૩ ૭ ૭ આમ ત્યાંનું આદેશન થયુ જ ન જેને ૨૦૧૦ની લગ્ન વખતે એમો જે નવી પદ્ધતિ (New Technique)ની વત મરી કે તે આ માન્યતાનું મર્યાદન કર કે ગાંધીજીનો અ નિર્ણય તેમની દિલ્લીની જ પરિશ્રમ છે તેમની અર્થ વાતે અહિસા જ તેમને આ માર્ગે લઈ ૧૧ છે, અને તેમનો આ નિર્ણય ભારતીય મૂડી ૧૨-વર્ગના હિતોને અનુરૂપ ખની ગયું છે, એટલે જે વર્ગ એમને સાથ આપે છે

વૈજ્ઞાનિક સમાજનાદોઓ તે એમ લાગે છે કે આમજનતાના આદેશન સિવાય સ્વાત પ્રમિ રાકય નથી એટલે તેમને મન ગાંધીજીનો આ માર્ગ પ્રવિતો અવરોધ કરવારા ૧

પણુ તેથી ગાંધીજીના અવનમર્થનું મહત્વ એમું નથી થયું ભારતીય ગાંધીયજી જનતા મુધી લાન્વા ૭ કલિમર્થ તેમને હાથે થયુ કે અને તેથી ભારતીય સ્વાત અસચામના કલિમર્થમાં તેમનું નામ પડેલી હાગમાં હજો જ એવી વૈજ્ઞાનિક સમજ વાદોઓ ની માન્યતા છે

સમ-એક મમ-આ

(મી. ૭ આદર્શ)

તે તાપાન

૧-૪-૦

પહેલી આગતિને મગેન આમર એજ ગો ૧ લોમપ્રિયતા બતાવે છે આ ૭ જ મગાવે

[અમિત્રા પ્રમગેનું સ્વિપથ મ ગો]

ભારતી સહિત્ય સદ્ય : પો ૧૦ ૭૩ ગામદાવાદ-પો ૧૦ ૮૭૮ ફોન ૨૨૦૫૭ કોટ, મુબઈ

વિ શ્વ દ ર્શ ન

(૧૯૪૦-૪૧)

સચાલક ડો.દાવાસ માનસિંગ કામદાર

૬-૦-૦

આ પુરનકની મુધાગ-વધારા સાચેની બીજ આગતિ થોડા જ દિનમાં પ્રગમ થશે

‘એ સમ્રાટનો રાજ્યસભાનો હેલ છે. એની ભતિ-
ભાંગી ગઈ છે પરંતુ એનો પાંચ પાંચ શીટ સુધીનો
ભાગ કાયમ છે. આંલો, એની કારીગરી બતાવું. એની
કારીગરી ૪૦૦ વરસ થયાં હજી જોવી ને એવી કાયમ
છે. આ હાથીઓની હારમાળા ! દમરો હાથીઓમાં
ક્યાંયે હોય દેખાય છે? આ વેલો, આ આકૃતિઓ
સ્થાપત્યની નજરે ઉત્તમ કારીગરીનો નમૂનો છે.’

‘રાજ્યમહેલને તો મુશ્કેલીઓ ભાંગીતોડી નાખેલ,
પરંતુ આ રાણીનું રનાનભવન જોઈએ. અંદર રનાન-
ગૃહો પણ છે. તુંગબદ્રામાંથી ચૂનાની નહેરો બાંધી
નીચેથી પાણી લાવવામાં આવેલ છે.’

‘આ મોટા દરવાજાવાળું મોટું મકાન શેનું છે?’

‘આ હાથીભવન છે, આવાં અનેક હાથીભવનો
અહીં હતાં. આમાં ૧૩ હાથીઓ બાંધી શકાય તેટલી
જગ્યા છે.’

અમને હવે રસ્તામાં અનેક મંદિરોનાં ખંડેરા
મળવા લાગ્યાં. જ્યાં લુઓ ત્યાં ચાંલકા, પથ્થરની
બારીઓ, મોટાં કોનાઈટના પથ્થરો, મંદિરના કુખરો,
અપૂર્ણ મૂર્તિઓ અને ખંડેરા અસંખ્ય સંખ્યામાં
નજર પહોંચે ત્યાં મુઠી પચરાવલાં હતાં-સર્વત્ર ખંડેર
ખંડેર અને ખંડેર જ. દેખાતાં હતાં.

‘આ તુંગબદ્રા નદી પાસે આવે. લુઓ, અહીંથી
શહેરમાં પાણી મોકલવાની વ્યવસ્થા હતી. તે મારે
શહેરમાં પાકી ચૂનાની નહેરો બાંધી હતી. આ નહેરેનું
પાણી ખેતી, બાગવગીચા અને ખીવતે મારે વાપર-
વામાં આવતું હતું. શહેરની અંદર આ પાણીથી નાની
નાની તલાવડીઓ બનાવી તેમાં કમળો ઉગાડવામાં
આવ્યાં હતાં. બાગવગીચાઓનો તો પાર નહોતો.
અબ્દુલ રજાક એવું લખી ગયો છે કે આ શહેરનો
જોશ નહોતો. અગર જો કે આજે તો જિલ્લામંજુ
ખંડેરો જ છે, પણ આ ખંડેરોમાંથી પણ એનું
સૌંદર્ય ઊઠિયું કરી રહ્યું છે.’

‘ચાલો આપણે આ સામા મંદિરમાં જઈએ,
બાહ્યો હજી એમાં પૂર્ણ છે.’

અમે મંદિરમાં ગયા. એ મંદિર પંચ મુદ્ર વિચાળ

હતું, હજારો માણસો અંદર રહી પૂજ કરી શકે એટલું
એ મોટું હતું, પરંતુ એની કાંઈ ખાસ વિશ્વસ્યતા
નહોતી. મંદિરમાંથી અમે બહાર નીકળ્યા.

‘લુઓ લાઈ, આ તુંગબદ્રા નદી કેવા જોસથી
વહી રહી છે! પરંતો બેઠાને એટ જોવા આકારો
બનાવી દીધા છે. અહીં આ ખડકાએ કેવા વિચિત્ર
આકારો ધારણ કર્યા છે! એને જેને પાર પાપા સરોવર
નામની તલાવડી છે, આગળ એ સરોવરે હશે. અહીં
રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ અને હનુમાન મથ્યા હતા.
પહેલો આંછો દેખાય છે તે ઋધ્ધ્યમુખ પર્વત. રામા-
યણમાં તમે એ વાંચ્યું હશે.’

‘વાંચ્યું છે, આપણે ત્યાં ન જઈ શકીએ?’

‘જરૂર જઈ શકીએ, પણ સમય ક્યાં છે? અહીં
મેલેરિયલ પ્રદેશમાં મારે તો રાત્રિ ગાળવી નથી, બાકી
તમારે ગાળવી હોય તો બોટનો બદલાવરત કરી આવ્યું.’

‘ના, ના, તમારો સંગાથ સુકાય! ચાલો આગળ.’

‘આ વિજયાનગરના બજારના અવશેષો છે,
બજાર કેટલું પહોળું છે! ૨૦૦ શીટથી પણ વધારે
પહોળું હશે. હુકાનો જોઈ? ખંડેરો છતાં આકર્ષક
નથી? એની આસપાસ પાકા વરંડાઓની ફરતી પાકી
ઝેલરી હતી. લુઓ, લુઓ, કેટલું પિરાણ આ બજાર
છે! નિંદાલસ કોની છટાલિયન લખી ગયો છે કે આવાં
તો આર મોટાં બજાર રાજમહેલ પાસે પણ હતાં.’

‘હવે આપણે ક્યાં જવાનું છે? પાંચ કલાક
થવા ચાલી ચાલીને હવે થાક લાગ્યો છે.’

‘હજી આપણે એક માછલિ દૂર શ્રી વિદ્યુલમંદિર
જોવાનું છે. જરા વિસાઓ લ્યો. હજી તો માત્ર સાડા
૭ વાગ્યા છે. મારી સાથે રોજ છે.’

‘આ મંદિર કોનું છે?’

‘આ નૃસિંહજીનું મંદિર છે. અંદર મૂર્તિ ભવ્ય
છે, મંદિર નાક પામી ખંડેર થઈ ગયું છે પણ
મૂર્તિ કાયમ છે. લુઓ, આ ૨૦-૨૫ શીટ જોઈ
એક જ પથ્થરની બનાવેલી મૂર્તિ છે. એમાં નૃસિંહ-
જીના મોટા ઉપર કેવો દિસત્વાવ આવ્યો છે! આ
મૂર્તિ કાંઈ સરસ કલાકારે બનાવી છે.’

એણે આસપાસનાં બિળાપુર, અહમદનગર, ગોળકોન્ડા અને બીડરનાં રાજ્યો પ્રત્યે ભારે દેવદેખાણા માંડ્યો. એમના પ્રતિનિધિઓનું ખાસ અપમાન કર્યું. આ ચારે રાજ્યો અંદર-અંદર લડતાં હતાં પરંતુ એ ચારેયને રામરાજા આંખમાં કણુની પેઠે ખૂંચતો હતો. એ ચારે રાજ્યોએ એકસાંપી ફરી મોહું સૈન્ય બેંચું કર્યું. સને ૧૫૬૪ના ડિસેમ્બરમાં આ મોહું સૈન્ય બિળાપુરના મેદાનમાં ભેંચું થયું. રામરાજાને પશુ આ વાતની ખબર પડી ગઈ. કૃષ્ણા નદી ઉપરના તાલકોટ પાસે એણે પશુ મોહું સૈન્ય લઈ જઈ પકાવ નાખ્યો. આ મુઠ્ઠી દક્ષિણના રાજ્યોનું ભવિષ્ય નક્કી થવાનું હતું.

‘કાણુ જીત્યું આ યુદ્ધમાં ?’

‘મુસલમાનો પાસે એક તુર્કો ઓફિસરની શાહમરી નીચે સરસ તોપખાનું હતું. એમણે જે બાલુએ ૯૬ વર્ગનો કદ રામરાજા હતો તે તરફ ત્રાંબાના સિક્કાઓ તોપોમાં ભરી ફેડ્યા. આથી હિંદુઓમાં ગભરાટ ફેલાયો. રામરાજા મુસલમાનોના હાથમાં પકડાયો. એનું માથુ કાપીને હિંદુઓના સૈન્યને બતાવવામાં આવ્યું. હમેશાં બધે બન્યું છે તે પ્રમાણે હિંદુઓ વગર લડાયે પોતાના નાથકને મરેલી ભેઈ ભાગ્યા. આ સમયાર વિજયનગરમાં પહોંચતાં શહેરનો બચાવ નહિ કરતાં ૫૦૦ હાથીઓ ઉપર ખખનો લાદી રાજકુમારો નાસી ગયા. મુસ્લિમોએ શહેરને લૂંટી બાળી નાખ્યું. માધિના વિસ્તારમાં આવેલા આ શહેરનાં ખડેરા ત્યારપછી ફરી બધામાં નથી. હિંદુ સામ્રાજ્ય પશુ ફરી એ સ્થળે ઉઠવ પામ્યું નથી. હિંદુઓ લજા હોત તો જીત હતી, પશુ નાથકના મરણથી લજા વગર જ ભાગ્યા. રામરાજાના વચનને અંદરગિરિમાં રાજ્ય કરતા હતા. ઈ. સ. ૧૬૩૯માં એ સમયના રાજાએ ફ્રાન્સિસ ડે નામના અંગ્રેજને વેપાર કરવા માટે મદ્રાસ પરે આપ્યું, ત્યારથી અંગ્રેજોના શ્રીગણેશાય હિંદમાં થયા.’

‘હો, આ વિજયનગરનાં ખડેરા આખ્યાં !’ ગાડીવાને કંથ્યું.

‘હું અહીં અગાઉ આવી ગયો છું. જુઓ, મારી સાથે ચાલો. આ ઊંચી જગ્યા ઉપરથી આ ખડેરા

સરસ દેખાય છે. આ જુઓ, નીચે તુંગાદા નદી વહી જાય છે. પંદરેક માર્ગલમાં આ ખડેરા ફેલાયેલાં પડ્યાં છે. વિશાળ બગીચો, મંદાન મંદિરો, પ્રાસાદો, સ્નાનગૃહો, પ્રગોષ્ઠા, હરતીશાળાઓ, શૂનીઓના પ્રાસાદો, અશ્વશાળાઓ, રાજ્યસભાઓ, સૈન્યોનાં નિવસિસ્થાનો અને શાહુકારોનાં મોટાં હમીયોં આ બધેમાં છે, ખરેખર આ શહેર અદ્ભુત હતું પરંતુ ૩૮૦ વરસ થયાં હવે અહીં ખડેરા સિવાય બીજું કંઈ નજરે પડતું નથી, જતાં આ ખડેરામાંથી પસું તો સારી હાલતમાં છે.’

‘મિ. ફરે, હમણાં અહીં તો ખેતરો, જંડલી ધાસ અને પર્વતોના તાના ટેકરાઓ જોવામાં આવે છે. અહીં તો રાત્રે શિયાળામાં રડતાં લાગે છે. ફેર્ષ માણસની વસ્તી નહિ રહેતી હોય ?’

‘એકાદ મોટા મંદિરમાં પૂજા ચાલુ છે ત્યાં થોડા પૂજારીઓ રહે છે, બાકી બધું જંગલ છે. આગળ તો અહીં વાઘો વસ્યા હતા, પશુ શિકારીઓએ એમનો ઉપદ્રવ જ રહેવા દીધો નથી. સર્પો પણ છે, ખ્યાનથી ચાલે. પરંતુ એથીયે ભયંકર શત્રુ અહીં રહે છે. રાત્રિના આ સ્થળે રહેનારને મગજરો ફોલી ખાય છે અને એમણે મેથેરિયા એમને ઊડાતો જ નથી.’

‘આ દીવાલોનાં ખડેરા શું છે ?’

‘એ ક્રિસ્તાની દીવાલો છે. આખા શહેરમાં ફરતી સાત દીવાલો હતી. એના અંતરેનો હજી પશુ છે. પહેલા ક્રિસ્તાની દીવાલ અને હજી ક્રિસ્તાની દીવાલ વચ્ચે ઉપવનો ફર્ક. બાકીનામાં ધરો બાંધીને ગ્રાન રહેતી હતી. સાતમા ક્રિસ્તામાં રાજ્યમંદિરો હતી. આપણે હમણાં સાતમા ક્રિસ્તામાં પ્રવેશ કરીશું. પહેલા ક્રિસ્તાથી સાતમો ક્રિસ્તો છ માર્ગલ દૂર પૂર્વ-પશ્ચિમ, ઉત્તર-દક્ષિણમાં હતો એમ નિશ્ચયસ થાની લખી મરો છે. સાતમા ક્રિસ્તા પાસે ચાર મોટાં બગીચો હતાં. તે કેવાં મોટાં વિશાળ હતાં તે એમના અવશેષો જોતાં હમણાં તમને જાણશે.’

‘મિ. ફરે, આ ઉચ્ચ સ્થાનો સેનાં ખડેરા છે !’

‘એ સમ્રાટનો રાજ્યસભાનો હેલ છે. એની ભીંતો બાંગી ગઈ છે પરંતુ એનો પાંચ પાંચ શીટ મુખીનો ભાગ કાયમ છે. ચાલો, એની કારીગરી જતાં. એની કારીગરી ૪૦૦ વરસ થયાં હજી એની ને એવી કાયમ છે. આ હાથીએની દારમાળા ! હવેના હાથીઓમાં કયાંયે દોષ દેખાય છે ? આ વેનો, આ આકૃતિઓ સ્થાપત્યની નજરે ઉત્તમ કારીગરીનો નમૂનો છે.’

‘રાજ્યમહેલને તો મુરિશ્વરોએ બાંગીતોડી નાખેલ, પરંતુ આ રાણીનું સ્નાનલવન તોઈ એ. અંદર સ્નાન-ગૃહો પણ છે. તુંગભદ્રામાંથી ચૂનાની નહેરો બાંધી ત્રીએથી પાણી લાવવામાં આવેલ છે.’

‘આ મોટા દરવાજાવાળું મોટું મકાન શું છે ?’

‘આ હાથીલવન છે. આવાં અનેક હાથીલવનો અહીં હતાં. આમાં ૧૩ હાથીઓ બાંધી શકાય તેટલી જગ્યા છે.’

અમને હવે રસ્તામાં અનેક મંદિરોનાં ખડેરા મળવા લાગ્યાં. ત્યાં લુઓ ત્યાં ચાંભકા, પથ્થરની બારીઓ, મોટા મેનાઈટના પથ્થરો, મંદિરના ધુમ્મસો, અપૂર્ણ મૂર્તિઓ અને ખડેરા અસંખ્ય સંખ્યામાં નજર પહોંચે ત્યાં મુખી પથરાવલાં હતાં-સર્વત્ર ખડેરા ખડેરા અને ખડેરા જ. દેખાતાં હતાં.

‘આ તુંગભદ્રા નદી પાસે આવો. લુઓ, અહીંથી શહેરમાં પાણી મોકલવાની વ્યવસ્થા હતી. તે માટે શહેરમાં પાકી ચૂનાની નહેરો બાંધી હતી. આ નહેરોનું પાણી એતી, બાગબગીચાં અને પીવાને માટે વાપરવામાં આવતું હતું. શહેરની અંદર આ-પાણીથી નાની નાની તજ્જાવીઓ બનાવી તેમાં કમળો ઉગાડવામાં આવ્યાં હતાં. બાગબગીચાઓનો તો પાર નહોતો. અંબુલ રોકા એનું લખી ગયો છે કે આ શહેરનો નેત્રો નહોતો. અગર એ કે આજે તો બિહામણાં ખડેરા જ છે, પણ આ ખડેરામાંથી પણ એનું સૌંદર્ય ડાકિયું કરી રહ્યું છે.’

‘ચાલો આપણે આ સામા મંદિરમાં જઈએ, આજણો હજી એમાં પૂજન કરે છે.’

અંગ્રો મંદિરમાં ગયા. એ મંદિર પણ બહુ વિશાળ

હતું. હવેના માણસો અંદર રહી પૂજન કરી શકે એટલું એ મોટું હતું, પરંતુ એની કોઈ ખાસ વિશાળતા નહોતી. મંદિરમાંથી અમે બહાર નીકળ્યા.

‘લુઓ ભાઈ, આ તુંગભદ્રા નદી કેવા બેસતી વહી રહી છે ! પર્વતો બેદોને બેટ જેવા આકારો બનાવી દીધા છે. અહીં આ ખડેરાએ કેવા વિચિત્ર આકારો ધારણ કર્યા છે ! એને પેમે પાર પંખા સરોવર નામની તલાવડી છે, આગળ એ સરોવર-હરો. અહીં રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ અને હનુમાન મળ્યા હતા. પહેલો આંકો દેખાય છે તે ઋષ્યમુખ પર્વત. રામા-યજુમાં તમે એ વાંચ્યું હશે.’

‘વાંચ્યું છે, આપણે ત્યાં ન જઈ શકીએ ?’

‘જરૂર જઈ શકીએ, પણ સમય ક્યાં છે ? અહીં મેલેરિયલ પ્રદેશમાં મારે તો રાત્રિ ગાળવી નથી, બાકી તમારે ગાળવી હોય તો બોટનો બદલાવ કરી આપું.’

‘ના, ના, તમારે સંગાથ મુકાય કે ચાલો આગળ.’

‘આ વિજયાનગરના બગરના અવશેષો છે. બગર કેટલું પહોળું છે ! ૨૦૦ શીટથી પણ વધારે પહોળું હશે. દુકાનો તોઈ ! ખડેરા છતાં આકર્ષક નથી ? એની આસપાસ પાકા વરડાઓની ફરતી પાકી જેલેરી હતી. લુઓ, લુઓ, કેટલું વિશાળ આ બગર છે ! નિંકાલસ કોની છતાલિયન કબી ગયો છે કે આંતો તો ચાર મોટાં બગર રાજમહેલ પાસે પણ હતાં.’

‘હવે આપણે ક્યાં જવાનું છે ? પાંચ કલાક થયા ચાલી ચાલીને હવે ચાક લાગ્યો છે.’

‘હજી આપણે એક માઈલ દૂર થી વિઠ્ઠલમંદિર જોવાનું છે. જરા વિસામો લ્યો. હજી તો માત્ર સાડા છ વાગ્યા છે. મારી સાથે ટોચ છે.’

‘આ મંદિર કોનું છે ?’

‘આ તુસિહજીનું મંદિર છે. અંદર મૂર્તિ ભવ્ય છે. મંદિર નાશ પામી ખડેરા ચર્ચ ગયું છે પણ મૂર્તિ કાયમ છે. લુઓ, આ ૨૦-૨૫ શીટ જમીન એક જ પથ્થરની બનાવેલી મૂર્તિ છે. એમાં તુસિહજીના મોઢા ઉપર કેવો હિંસભાવ આવ્યો છે ! આ મૂર્તિ કોઈ સરસ કલાકારે બનાવી છે.’

‘હુંગલદાને કિનારે આ મેંદોડે રથાપત્યોનાં ખંડેરો આપણે નહિ જોઈએ ?’

‘વિશ્વલમદિર પહોંચતાં અંધારું થયે. એમાં ઘણુંમાં સંધોનો ત્રાસ છે. એમાં અસારે રખડવું ઠીક નથી. કારીગરી સૌમાં છે, પણ ખીજું ખાસ કંઈ જોવા જેવું નથી.’

મંધ્યાસમયે અંજો શ્રી વિશ્વલમદિરે પહોંચ્યા. રસ્તામાં અનેક ખંડેરોની ઝાંખી કરના, ચારે તરફ નજર ફેરવતા, અમે ચાલતા જતા હતા.

‘આ જ વિશ્વલમદિર ને ? બહારથી પણ સુંદર લાગે છે. બેલૂર (માહસોર)ના મદિરની પેઠે બહારથી એ સાદું નથી.’

‘હા, એ બહારથી લાભ છે. અંદર આ દર-વાન્ટથી આપણે જવાનું છે. જુઓ, કેવાં લગ્ન રથા-પત્યો અંદર છે ! દેવોએ આ મદિર રત્નોથી બાંધ્યું હોય એવી એની અંદર પથ્થરોની સુંદર કારીગરી છે, શ્રી કૃષ્ણરાય જેવા ઉદાર અલમોએ અનેક વર્ગોની હજારો કારીગરોની મહેનત અને કારીગરી પછી આ મદિર બાંધ્યું છે. એની પાછળ અનુક્રમ ધન વપરાયું છે.’

‘આ મદિરની મૂર્તિની પૂજા થાય છે ?’

‘નહિ, ૪૦૦ વરસો થયાં એ અપૂર્ણ પડી છે. મુસ્લિમોએ મૂર્તિ પૂજવા ન હીધી, પરંતુ એની એક કળા જોઈ એને લાગી પણ નહિ. એ તદ્દન સારી હાલતમાં છે. ૪૦૦ વરસો થયાં ક્યાંયે તૂટી કે બગડી નથી. મદિરના અકષ ને નાના નાના વિભાગો નાસ પામ્યા હશે, કારણ કે હાલ કારીગરીવાળા કેટલાક વિભાગો આ આંગણમાં પડ્યા છે.’

‘મુખ્ય વિભાગનું આ સામેનું વિશિષ્ટ રથા-પત્ય હશે.’

‘હા, ચાલો, હવે બારીકીથી જોતા આવો દેવીઓ, દેવો, અપ્સરાઓ, અનવરો, લતાઓ કેવું અશ્વિશુદ્ધ કોતરાય છે ! એક એક પથ્થરની કાનરણી કેટલી શુદ્ધ અને સ્વાભાવિક છે ! દરેકનાં અંગપ્રત્યંગે આધુનિક રથાપત્યના નિયમો પ્રમાણે પણ સુસજ્જ અને પ્રમાણસર છે. સૌનાં મુખના ભાવો પણ કેવો મધુરા અને લાવણ્ય છે ! આ અપ્સરા વીણા વગાડે છે. એમાં એના મુખનો ભાવ, હાથમાંની વીણા, આંગળીઓનું ચલન એ બધું જેવું સ્વાભાવિક કોતર્યું છે ! દરેક મૂર્તિમાં (અને આવી હજારો મૂર્તિઓ અહીં છે) ત્રણ ભાવ મુખ્ય છે. કુદરતી સ્વભાવ પ્રમાણે જ દશ્ય, મનોહર માધુર્ય, અને અંગસૌષ્ઠ્ય અહીં કલાકાર અને રસિકને તો જોતાં દિવસો લાગે-કદી ધરાય નહિ.’

અમે અહીંથી આંગણમાં ઓગ્યા. પચીસ શ્રીઠ લોકો એક રથ ત્યાં પહોંચે હતા.

‘મિસ્તર મેપર, આ રથ જોયો ? આ એક જ પથ્થરનો બનાવ્યો છે, એમાં પથ્થરના હાથીઓ જોડ્યા છે. ચાર ચક્કર પથ્થરનાં જુદાં છે. એ રથ હાલ કારીગરી અને કળાનો ખેતમૂલ સુંદર નમૂનો છે. સુંદર છે, ખરું ને !’

‘હા, મિ. ફૂડે, આ રથ જણો સુંદર લાગે છે !’

‘હવે ચાલો, અંધારું યદ્ય અધું છે, ટોચના પ્રકારથી આપણે ચાલયું, હિપર થોડો. અંદરનો પ્રભાવ પણ છે, તારાઓ પણ અગમ્ય છે. આપણી ગાડી અહીંથી હટ દૂર છે.’

‘આ પાટિશાં શાનાં મારેલ છે ?’

‘આ સરકારી પ્રાચીન રથાપત્યના રક્ષણ-મંથ્રા નીચે છે. એ આખા વિજ્ઞાનગરના કોઈ પણ પ્રાચીન ખંડેરને બગાડનારને જેઠા આપવાની કમકામી આપે છે. જૂતકાગમાં પૂજા બગાડો થયો છે, હવે સાડું રક્ષણ છે.’

વિજ્ઞાનના મહાન વૈજ્ઞાનિકોનાં છબનચરિત્રો

વૈજ્ઞાનિક જગત

૧. ચંદ્રલાલ બટ્ટ : મુલ્ય સવા રૂપિયો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. જો. ૭૩ : અમદાવાદ-પો. જો. ૬૭૮ : ફાન ૨૨૦૫૭ : ડોલ, સુંબઈ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

શ્રી. કાકાસાહેબ ફાલેલકર

અધ્યાય ૪૬
સર્ગદ્વયયોગ :

શ્રીભગવાન ઉવાચ

૧. હૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર एव च ।
દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિમગ્ધાસુરી મતા ॥
૨. અમયં સત્ત્વસંયુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગબ્ધવરિયતિઃ ।
દાનં દમયઃ યતથ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥
૩. અર્હિતા સત્ત્વનક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરર્પણનમ્ ।
દયા ભૂતેષ્વલોભ્યત્વં માર્દવં હોરવાચલમ્ ॥
૪. તેજઃ શમા ધૃતિઃ શોચનત્રોહો નાતિમાનિતા ।
ભગ્નિતા સંપદં દૈવીભગિનાતસ્ય ભારત ॥
૫. દૈવી વિસ્તરણઃ પ્રોક્તાઃ આસુરૈં પર્થ ॥ મે શ્રુણુ ।
(મા શ્રુચઃ; સંપદં દૈવીભગિનાતોઽપિ પાણ્ડવ ૧) ॥
૬. દમ્ભો દર્પોઽભિમાનક્રોધઃ પાશુધ્યમેવ ચ ।
અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પર્થે ॥ સંપદમાસુરીમ્ ॥
૭. પ્રદર્શિતં ચ નિર્દર્શિતં ચ જના ન વિદુરુપુરુષઃ ।
ન શૌચં નપિ ચાચારો ન સત્યં તેપુ વિચિતે ॥
૮. અસત્યમપ્રાતપ્તં સે જપદાહુરુતીક્ષ્ણમ્ ।
અપરસ્પરસંઘ્નં કિમન્યત્ક્રમદૈતુકમ્ ॥
૯. एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
પ્રમવન્યુપકર્માણઃ ક્ષયાય જગતોઽહિતાઃ ॥
૧૦. कृममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
મોહાદ્યદ્વદ્વીત્વાડતદ્ગ્રાહાનપ્રવર્તન્તેઽશુચિચિત્તાઃ ॥
૧૧. चिन्तामरमिमैयं च प्रदधान्तामुपाश्रिताः ।
કમોપમોગપરમા ઇતાકેદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥
૧૨. आशापाशशतैर्वन्दाः कामक्रेषपरमयाः ।
ઈન્દન્તે કામમોગાર્થમન્માયેનાર્થસંચયાન્ ॥

[પાછળ અધ્યાય ૨૭માં રાજનિવદાયોગવાળા વિવેચનમાં ભગવાને રાક્ષસી, આસુરી અને દૈવી એવી ત્રણ પ્રકૃતિનું વર્ણન કર્યું છે (શ્લોક ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩). એમાંની રાક્ષસી યોગી તદ્દન અંસામાનિક અને વિનાશ-

કારી હોવાથી એનું વર્ણન કરવાપણું હતું નહિ, તેથી આસુરી અને દૈવી એ બે પ્રકૃતિ અથવા સંપત્તિનું જ વિવેચન ગીતામાં આપ્યું છે. એ સર્ગોદય યોગનું વિવેચન ભગવાન હવે ત્રણ અધ્યાયોમાં કરે છે.]

શ્રી ભગવાન બોલ્યાઃ આ દુનિયામાં દૈવ અને આસુર એવાં બે કાઠીનાં પ્રાણીઓ હોય છે. એમાં દૈવ કાઠીનાં પ્રાણીઓની દૈવી સંસ્કૃતિ (સંપત્તિ) મોક્ષને માર્ગે સાધનરૂપે હોય છે ત્યારે આસુર પ્રાણીઓની આસુરી સંપત્તિ બંધન ઉત્પન્ન કરે છે.

દૈવી સંપત્તિમાં જન્મેલાં પ્રાણીઓમાં નીચેના સામાજિક સદ્ગુણો હોય છે : બે પ્રકારનું* અભય, આરિત્ર્યની શુદ્ધતા, જ્ઞાન અને યોગ એટલે કે જીવન-વિદ્યાને જીવનકળાને યથાયોગ્ય સમન્વય, દાન, ધર્મદ્રવ્ય-નિગ્રહ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપશ્ચર્યા, સરળતા, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, સાગ, શાન્તિ, કુટિલતાનો અભાવ, ભૂતભ્રાત્ર વિરે દયા, નિરપદ્ધતિ, સૌમ્યતા, હીન કર્મ કરવા વિષેની લગભગ, સ્થિરતા, તેજ, ક્ષમા, સંઘર્ષન ટકાવવાની ધીરજ, સ્વચ્છતા, અદ્રોહ, અભિમાનનો ત્યાગ. ['ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર' વાળી લેખમાળામાં આ જગીસ ગુણોનું વિવેચન કર્યું છે તે જોવું.]

આ બધા દૈવી સંપત્તિનો વિસ્તાર થયો. હવે હે પર્થ, આસુરી સંપત્તિનું સ્વરૂપ મારી પાસેથી જાણુએ, પણ પ્રથમથી જ તને કહી દઉં છું કે તારે પોતા વિષે વિચારણામાં પડવું નહિ. તું તો દૈવી સંપત્તિમાં જન્મેલો છે. આસુરી સંપત્તિમાં એટલે કે એ સંસ્કૃતિમાં જ લોકો જન્મેલા હોય છે તેઓમાં દંભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ, ક્રોધરતા અને જીવનના પ્રયોજન વિષેનું ધોર અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. આવા આસુરી લોકો પ્રજ્ઞિત શું અને નિશ્ચિત શું એ જાણતા નથી. તેઓ નથી જાણતા સ્વચ્છતા અને નથી જાણતા આચાર. કેમકે મૂળે એમ-

* સમાજોદ્ધિજતે લોકો લોકોદ્ધિજતે ચ સઃ એવા બે પ્રકારનું.

નામાં સત્ય જ નથી હોતું. એવા લોકો કહે છે કે આ દુનિયામાં ઈશ્વર છે જ નહિ. એની પાછળ કોઈ ખાસ સત્ય કે તત્ત્વ નથી. એને કશાની પ્રતિષ્ઠા નથી. એ જગતના પેદા થવામાં પરંપરાવચનનું કશું નથી. એમાં વિષયોપભોગ એટલે કે મોજમજ માણવા સિવાય કશો હેતુ જ નથી. આ પ્રકારની મિથ્યાદષ્ટિ સ્વીકારવાથી પોતાના આત્માનો નાશ કરીને આ અધ્ય-શુદ્ધિ લોકો ઉઘ્ર કરે કરે કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે અને યત્નવધારી દુનિયાનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. જે વાસનાઓની કોઈ ક્રાંતિ તૃપ્તિ થવાની નથી, એવી વાસનાઓનો આશ્રય કરીને મોહને કારણે, તેઓ ખોટા વિચારોને પકડી બેસે છે, અને દેહ, અભિ-માન અને મદ કેળવીને અમંગલ મતો અથવા દેહાધારણુ કરે છે. પરિણામે જેનો કોઈ હિસાબ નથી એવી ચિંતા ઓઢી લઈને તેઓ પ્રલયકાળ સુધી પોતાની ધમાલ ચલાવે જાય છે.

કામરૂપિત અને લોભવિકાસ એટલો જ જીવનનો હેતુ છે એવો મન સાથે નિશ્ચય કરીને તેઓ પોતાને ખાશાનાં સેંકડો બંધનેથી આંધી લે છે. કામ-ક્રોધ ૨ વશ થાય છે અને પોતાના એ કામોપભોગની રૂપિતને અર્થે, કેવળ અન્યાયથી ધનના ભગ્ના કસેડવા પ્રવેશે છે.

અઘ્યાય ૪૩

આસુરસંકલ્પયોગ :

બગડી નથી. મદિરના ... નનાચ નાશ પામ્યા હશે, કારણ કે ઉત્તમ કેટલાક વિકાગો આ આંગણમાં પડ્યા છે. 'મુખ્ય વિકાગનું આ સામેનું વિશાળ સ્થાપ-ત્ય હશે.'

૬. ધનેશ્વરિત્તિશાન્તા મોહજાલ્પમાદ્યાઃ ।
પ્રસન્નાઃ વ્યવભોગેષુ પતન્તિ નરેન્દ્રુચૌ ॥
૭. અમ્ભસમાધિગઃ સ્તન્ના ધનવાનમદાન્તિ ॥
યન્તે નામવૈરેન્તે વર્મ્મેનાશિચિહ્નનમ્ ॥
૮. સદૃશ વલં વર્ષે વાને કોય ન સુચિત્ ॥
મામાત્મ્યરહેષુ પ્રદિપત્તોઽન્મયુવચઃ ॥
૯. ન મા સુરૃષ્ટિતે મૂઢાઃ પ્રવન્તે નરણ્મા ॥
માયયાહૃતજાગા ઝાસુર માનમભિન્નાઃ ॥
૧૦. તાનહ દ્વિષત વૂરન્સતારેષુ નરન્માદ ॥
શિશામ્બજયમક્રમાનાસુરીન્ન મોનિષુ ॥
૧૧. ઝાસુરી યોનિમાત્મા મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।
મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય ! તનો યત્નવાન્ નતિમ્ ॥
૧૨. મિત્રિષ નરસ્યેદ દ્વાર માનન્માત્મન ॥
વાનઃ ક્રોધવશા લોભસાસ્ત્રાન્નપ્ત્ય રજેન્ ॥
૧૩. ઇતૈર્વિમુક્તઃ કૌન્તેય ! તનોઽર્થમિર્થિનરઃ ।
ઘાત્તલ્પાત્મનઃ પ્રેયસ્વતો યાતિ પશુ મતિમ્ ॥

આની આસુરી પ્રતિતાવાળા લોકોનું વર્ણન આગળ અથાવતાં ભગવાન કહે છે.-

જેઓ શાસ્ત્રમાં ન બતાવેલું હોય તપ, પોતાના દેહ અને અંદરના કારણે તેમ જ કામ અને આસ્ક્રિ-ના ન્દરે આચરે છે અને શરીરનાં પૃથ્વી, આપ, લેહ, વાયુ અને આકાશ એ પંચવિધ જૂનકામને તેમ જ શરીરમાં વસના અને પીડે છે તે મદ લોકો પણ આસુરી એકંદ્રપ્રવાળા જ છે.

આટલું પ્રવૃત્તિને ભગવાન એ લોકોનો મંકડપ 'આ સરકા તેમના જ શબ્દોમાં મૂકે છે:-
નીચે છે, એ આખા આજે મેં આટલું મેગમ્સ આટલા ખડેરને બગાડનારને ... મેં પડી આટલા મનોરથો જુદાજુદામાં જૂન બગાડે છે. ... શારી પાસે પડ્યું છે.

દુનિયાના મહાન વૈજ્ઞાનિકોનાં જીવનચરિત્રો

વૈજ્ઞાનિક જગત

લે. ચંદ્રકાંઠ કવિ : મુલ્ય સવા રૂપિયા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. જો. ૭૩ : અમદાવાદ-પો. જો. ૯૭૮ : ફોન ૨૨૦૫૬
જે છે જ કશું !
મેજ માણીય."

આ રીતે અજ્ઞાનને દીધે મોહમાં ફસાયેલા, અનેક જાતની કરુણાઓથી ચંક્રકોળે ચડેલા, મોહજાળમાં વીરળાયેલા અને કામોપયોગમાં આસક્ત થયેલા આ આસુરી લોકો અંતે અપવિત્ર એવા નરકમાં પડે છે.

પોતાનાં જ બહુલાં કુંકનારાં, જોડથી ચાલનારા, ધન અને માનના મદથી ભરેલા આ આસુરી લોકો કેવળ દેહથી અને શાસ્ત્રવિધિનો વિચાર કર્યા વગર 'યત્' કરે છે. અહંકારથી, બલથી, દર્પથી, કામથી અને ક્રોધથી ઉન્મત્ત થઈને પોતાના દેહથી ભિન્ન એવે કેકાણે ત્યારે હું વસું છું ત્યારે તેઓ ત્યાં અદેખાઈથી મારો દેહ કરે છે, આવાં કુકર્મો કરનારા મૂઠ નરાધમો મારી પાસે નથી આવી શકતા કેમકે આસુરી ભાવનો આશ્રય કરેલો હોવાથી મોહમાયા એમની પાસેથી એમનું જ્ઞાન છીનવી લે છે. મારો દેહ કરનારા એવા કૂર નરાધમોને આ સંસારની આસુરી યોજનામાં જ હું ફરી ફરી નાખી દઉં છું. જેથી, હે કૌન્તેય, જન્મે જન્મે આસુરી યોજના પ્રાપ્ત થવાથી મારી પાસે આવવાને બદલે તેઓ અધમગતિએ પહોંચે છે.

[આસુરી વૃત્તિનાં આવાં અનેક લક્ષણો બતાવ્યા પછી એમાંથી મુખ્ય ત્રણ દોષો આગળ કરી એ દોષને કારણે જ માણસ અધમ નરકગતિએ પહોંચે છે એ તારણ આપી એમાંથી બંધી જવાનો રસ્તો ભગવાન બતાવે છે.]

કામ, ક્રોધ અને લોભ આમ ત્રણ પ્રકારનું આ નરકનું દ્વાર છે, એ રસ્તે જવાથી આત્મા હણાય છે માટે આ નિકટનો ત્યાગ કરવો પડે છે. આ ત્રિવિધ તમોદ્ધારમાંથી જે બચી ગયો તે જ માણસ પોતાના કસાણનું-હિતનું આચરણ કરે છે અને તેથી ઉત્તમ ગતિએ પહોંચે છે.

અધ્યાય ૪૮

શ્રદ્ધાન્યયોગ :

શ્રીભગવાન ઉવાચ

૧. યઃ શાસ્ત્રવિધિનુચ્ચય્ય યતંતે કમકારતઃ ।
ન સ સિદ્ધિમગ્નોતિ ન સુતં ન પયં ગતિમ્ ॥
૨. તત્સાચ્છાન્ન પ્રમાણં તે દ્યૌર્ધર્મ્યવ્યવસ્થિનો ।
શત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મં વર્ત્યનિદાર્હસિ ॥

અર્જુન ઉવાચ

૩. યે શાસ્ત્રવિધિનુચ્ચય્ય યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।
તેષાં નિષ્ઠા તુ કા કૃષ્ણ । સત્ત્વમાદ્યો રજસામઃ ॥

શ્રીભગવાન ઉવાચ

૪. સત્ત્વાતુલ્યા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ! ।
શ્રદ્ધામયોડય પુરુષો યો યત્કરૂઢઃ સ એવ તાઃ ॥
૫. ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વામાજના ।
સાત્ત્વિકી રજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શ્રુણુ ॥
૬. યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્યધારક્ષાંસિ રાજસાઃ ।
પ્રેતાન્મૃતગાંધ્યાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥

પાછળના અધ્યાયમાં, શાસ્ત્રવિધિ છોડીને તે પ તેમ જ યત્ કરનાર આસુરી લોકોની બૃહ બતાવ્યા પછી શાસ્ત્રવિધિ છોડવાથી થતું નુકસાન, અને શાસ્ત્રવિધિને વળગવાનું મહત્ત્વ ભગવાન સમજાવે છે.

શ્રી ભગવાને શાસ્ત્રવિધિ છોડીને કર્મો કરનારને રમેશુણી બતાવ્યા એટલે અત્યુન્નતા મનમાં શંકા જોડે છે કે એવા પણ લોકો હોય કે જેઓ શાસ્ત્રવિધિને છોડતાં છતાં શ્રદ્ધાપૂર્વક યત્ કે તપ કરી શકે એમની નિશા કઈ ગણાય ? એ શંકાના ઉત્તરમાં ભગવાને ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા બતાવી છે અને પછી આખા વિશ્વની અને માનવી જીવનની ત્રિવિધ અવસ્થા સમજાવવા માટે શુદ્ધશ્રદ્ધાન્યયોગ વિસ્તાર્યો છે.

[અહીં આપણે પ્રથમ 'શાસ્ત્ર એટલે શું,' એ સ્પષ્ટ સમજાવું જોઈએ. ઘણા લોકો ધર્મશ્રદ્ધાને જ શાસ્ત્ર સમજે છે. પણ ધર્મશ્રદ્ધા કે શાસ્ત્રશ્રદ્ધા એ તે તે વખતનાં શાસ્ત્રોને નોંધી રાખે છે. શાસ્ત્ર એ ધર્મનું-ભવતી સાથે અખંડ વધતી જતી અવતન વસ્તુ અથવા જીવનવ્યવસ્થા છે. એ વસ્તુ શ્રદ્ધામાં નોંધી રાખાય પણ શ્રદ્ધામાં બાંધી ન શકાય.

જેમ વૈદિક કાળનું જ્યોતિષશાસ્ત્ર અધુરું અને જૂનું ભરેલું જણાવાથી તે સુધારવામાં આવ્યું, જેમ ગણિત-શાસ્ત્રમાં આપણે ત્યાં નવા નવા ઉમેરા થતા ગયા, જેમ આયુર્વેદનું વૈદક પણ અનુભવ પ્રમાણે આપણે ત્યાં વધારવામાં આવ્યું, રંગીતશાસ્ત્રમાં પણ જેમ ઉદાત્ત અનુદાત્ત સ્વરિત એ ત્રણ જ સ્વરમાંથી સાત સ્વર, બાવીસ શ્રુતિ અને ત્રણ પ્રામના વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો,

અને ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ જેમ યુગ બદલાયા તેમ અને આદર્શ ફેરવાયો તેમ વર્ણાશ્રમના ધર્મોમાં વખતો વખત પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું, તેવી જ રીતે આજે પણ દરેક શાસ્ત્રે પ્રધેાનું બંધન વદાવી જઈ વિચારપ્રગતિને મોખરે રહેવું જોઈએ.

પાશ્ચાત્ય લોકોએ દરેક શાસ્ત્રમાં અકસ્મિત પ્રગતિ કરી છે એ જોમની આસ્તિકતા અને હિંમત સૂચવે છે. આપણે જીવતા શાસ્ત્રપ્રમાણને ઠેકાણે પ્રધપ્રામાણને વળગ્યા તેથી આપણે કાંઈકેઈક અને જ્ઞાનદ્રોહ કર્યો. આ જગતા આસ્તિકતાની નિશાની નથી પણ બીકણ નાસ્તિકતા છે. આત્મશક્તિ ઉપરના વિશ્વાસ જેણે જોમો તે નાસ્તિક જ છે. ભગવાને આચર્યપૂર્વક કહ્યું છે કે કામચરતઃ કથું ન કરતાં, વાસનાને કે અઘાતને વશ ન થતાં અવતન શાસ્ત્ર જ્ઞાનપૂર્વક જાણીને તેને જ અનુસરવું જોઈએ.]

શ્રી ભગવાન કહે છે : જે માણસ શાસ્ત્રવિધિને ઊંડી દર્ષને પોતાની વાસનાને વશ થઈ સ્વચ્છદેવર્તે છે તેને જોના કર્મની સિદ્ધિ નથી મળતી. તેને છઠ્ઠા લોકમાં સુખ મળતું નથી, અને જોતું પરમ કલ્યાણ પણ થતું નથી.

[વાસના આંધળી હોય છે. ઈન્દ્રિયોની જગ પ્રેરણાને વશ થતી હોવાથી એ તરતના સ્વાર્થને પણ સમજી શકતી નથી અને અંતિમ કલ્યાણને પણ જોગખી શકતી નથી. પરિણામે, જેમ માંદો માણસ કુપથ્ય કરીને રોગ વધારે છે, આકુબ્ય ઘટાડે છે અને આટલું કરી સુખ પણ મેળવી શકતો નથી, તેમ જ જે કામવાસનાને પરિપૂર્ણ વશ થાય છે તેનો કામ પણ સિદ્ધ થતો નથી. જોવાને સુખે મળતું નથી અને કલ્યાણ તો એનાથી સો ગાંઠ દૂર ભાગે છે. અને તેથી જ કામ-તૃપ્તિને અર્થે પણ ‘કામ ધર્મથી અવિરોધી હોવો જોઈએ’ એમ ભગવાને એકવાર કહ્યું છે.]

તેથી, હે માનવી, કાર્ય શું અને અકાર્ય શું, શું સેવવું જોઈએ અને શું ત્યજવું જોઈએ, એની વ્યવસ્થા જોડવતાં તારે બધી બાબતો અને બધી વ્યક્તિના વિચાર કરનારું શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ માનવું જોઈએ અને શાસ્ત્રોએ ખતાવેલી વાત જ્ઞાનપૂર્વક સમજી સર્વ તારે યોગ્ય કર્મ કરવું જોઈએ.

કેટલાક લોકો અદાવાજો હોય છે, પણ કું તો શાસ્ત્રવિધિ જાણતા નથી અથવા જાણતા છતાં એને ન વળગતાં નવા પ્રયોગો કરવા માગે છે. એવા લોકોની શ્રદ્ધા કઈ ગણાય એ જાણવા માટે અત્યુન પૂછે છે : “હે કૃષ્ણ, જેઓ શાસ્ત્રવિધિને ઊંડી દર્ષને, પણ અદાથી શુકત રહીને, યત્ન કરે છે (અથવા તપ આચરે છે) એવા લોકોની નિંદ્રા તમે કેવી ગણો? સાત્ત્વિક, રાજસિક કે તામસિક?”

શ્રી ભગવાને ઉત્તર વાળ્યો : હે અત્યુન, દરેક માણસની શ્રદ્ધા એના સ્વભાવ પ્રમાણે, એના ધર્મ પ્રમાણે, એના સત્ત્વ પ્રમાણે બનેલી હોય છે. માણસ શ્રદ્ધાનો જ બનેલો છે. જેની જેની શ્રદ્ધા, તેવો જ એ બને છે. માણસના સ્વભાવ પ્રમાણે એની એ શ્રદ્ધા પણ પ્રકારની હોય છે - સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી. સાત્ત્વિક લોકો દેવો માટે યત્ન કરે છે, રત્નો-ગુણી લોકો યજ્ઞરાક્ષસ આદિ દૂર સર્વો માટે યત્ન કરે છે, અને તામસ લોકો નિઃપ્રાણ મહાત્મું અને જીતજીતીયું યજ્ઞન કરે છે, એટલે કે એમની જ ઉપાસના કરે છે.

[સામાન્ય રીતે મનાય છે કે યત્ન કરવાથી દેવ વગેરે સર્વો મંત્રુષ્ટ થાય છે. ખરું જોતાં દેવો માટેનો યજ્ઞ આપણામાં દૈવી શક્તિ વધારી દે છે અને આપણે કમે કમે દેવ બનીએ છીએ. દેવો મૂલ્ય દેવ વગેરે એ વચનનો આપણે જોવો પણ અર્થ કરી શકીએ કે ‘દેવ બનવા માટે આપણે દેવોનું યજ્ઞન કરવું ઘટે છે.’ એ જ અર્થમાં શ્રી ભગવાને આના પહેલાં કહ્યું છે કે, ‘જેઓ મારે માટે યત્ન કરે છે તેઓ મારામાં આવીને લીન થઈ જાય છે.’ યાન્તિ મયાન્તિનોડવિ મમ.

જેઓ સમાજનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે, વિષકલ્યાણ માં જ પોતાનું કલ્યાણ જુએ છે, તેઓ દેવો થવા માટે યત્ન કરે છે. જેમને પોતાનો જ શક્તિક અને ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ વળગ્યો છે, તેઓ યજ્ઞ અને રાક્ષસ જેવું દૂર સર્વોની વિશ્રુતિ કેળવવા માટે યત્ન કરે છે, અને જેઓ તમેજીવી છે, હિન-અનહિત કથું જ સમજતા નથી, તેઓ આંધળા થઈને પ્રેતોની એટલે કે નિઃપ્રાણ શૂદ્રોની ઉપાસના કરીને- જીતકાળે ટકાવવા મથે છે.]

મેં પાંખો ફફડાવી

શ્રી. સુખેન્દ્ર લક્ષ્મણ

[૬]

થોડા દિવસ પછી મને અલક્ષ્યમાં જળ્યા મળી ગઈ. એક દિવસ બેચાર છાત્રમિત્રોએ તેમની સાથે ઉપાડવાની ઇચ્છાથી મને નોતરું આપ્યું.

“ચાલ, સોમવાગ નેવા જઈએ.” તેમણે ઉત્તુકતાથી કહ્યું.

“યવની આપણને બાહ્યને ક્યાં નવાઈ છે?” મેં ટૂંકમાં પતાવતાં કહ્યું. કાશીના ધોમ ઉનાળામાં હોરાન થવા જવાનું માંડે દિલ ન હતું.

“પણ અહીં તો બકરાનું બલિદાન આપવાના છે.” વિદ્યાર્થીઓએ પછી કદાચ મદસ્તનું અને આકર્ષક અંગ મૂલવતાં કહ્યું, અને પછી ઉમેર્યું, “આ માટે ખાસ બહારથી બાહ્યણ લાવવામાં આવ્યો છે, કાશીના બાહ્યણોએ સોમવાગ કરવાની ના પાડી છે.” હવે યવની મદસ્તમાં ન્યૂનતા જ ક્યાં રહી?

“હું તો કંઈ નથી આવતો, તમે જાઓ.” મેં જરા ચિગઈને કહ્યું.

“હિસા યાવ છે એટલે ને?” એક ટકાર કરી. હું ખાલીધારી હતો એટલે એમને કારણ કળતાં વાર લાગે તેમ ન હતી.

મને ખૂબ લોકોની મુંઢર યુક્તિ (દલીલ) યાદ આવી: એક બૌદ્ધ વિદ્વાન કહે છે કે એક તો નિઘ્નાપ બકરાને યવમાં મારવો અને ઉપરથી પાછા કહેવું કે યવ નેવા પુણ્યકાર્યમાં તેના પ્રાણ જલ્યાથી તેને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થઈ છે! તો ગોકલી રો ને, તમારા પિતાશ્રીને જ સ્વર્ગમાં! તમારા પિતાની સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે તમે આતુર નથી? પણ મારી ઇચ્છા અહીં છતાંએડી કરવાની ન હતી. હું શાંત રહ્યો અને વિદ્યાર્થીઓ સોમવાગ નેવા ગેપડી ગયા.

છેક અંધારું થયે તેઓ પાછા આવ્યા. યવનું તેમણે યથાતથ વર્ણન કર્યું. માંડું હૃદય તો બકરાનું શું થયું તે જાણવા તકસી રહ્યું હતું. અંતે તે વાત પણ આવી. બલિદાનનો વખત થયો ત્યારે પેલો ગોર એક ખાસ બનાવવામાં આવેલી ઝૂંપડીમાં બકરાને લઈને ગયો હતો. ત્યાં તેના ગળાની આલુઆલુ નવી બનાવેલી મુંજલી રસીના આંટા ઉપર આંટા વીંટીને તેનો શ્વાસ ફૂંવામાં આવેલો અને આમ તે યવને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવવામાં આવી હતી.

ધીરે ધીરે ગંગાસ્નાન પ્રત્યે માંડું આકર્ષણ ઓછું થયું. સમિતિના મકાનમાંના ફૂવામાંથી પાણી ખેંચી હું નાકવા લાગ્યો. છાત્રોને આથી નવાઈ લાગતી. એક તો હું ખાલી પહેરતો હતો, તેમાં વળી હું સોમવાગ નેવા આવ્યો ન હતો, અને તેમણે વળી મેં ગંગાસ્નાનનો લાગ કર્યો! આ નવીન છાત્ર આર્થસમાજ છે તેનાં આથી ખીન વધારે શાં પ્રમાણ જોઈએ?

થોડા દિવસોમાં ગુર્જરછાત્રસમિતિનો વાર્ષિક સમારભાઈન આવ્યો. રાષ્ટ્રીય શાળાના સમારભોમાં તો ગીતો, નૃત્યો, નાટકો, પ્રદક્ષનો અને મિન્નસોની ઝાકમોઝાગ ગોડતી. ઉત્સવોનાં દરરોજી ટેવાયલા છવને અહીં લુદ્ધ દૃશ્ય નેવા મળ્યું. “શ્રીમન્નહેરાચાર્ય મહારાજ કી જય” પોકારના અંગે છાત્રો એક સુખપાલમાં શંકરાચાર્યને ખેંચાડીને બન્નાપાટની ગુર્જરજાતસમિતિના મકાનમાં ગાળ્યા. કાશીના પ્રખ્યાત ધુરધર આચાર્યો અને પંડિતો વચ્ચે શ્રી શંકરાચાર્યનું વેદવિદિત રીતે મન્ત્રોચ્ચારપૂર્વક પૂજન થયું. આ પૂજનવિધિ ક્રીક ક્રીક આવ્યો. મેં પૂરું થવા પછી દક્ષિણી પંડિત, અંગ્રાણી પંડિત, દિલ્હનાની પંડિત વગેરે દિવિષ અને મુખ્ય વક્તાઓએ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાના વિશે, શ્રી શંકરાચાર્ય વિશે, શાસ્ત્રો વિશે અને

ગુર્જરજાતસમિતિ વિશે કંઈ કંઈ કહ્યું. કથનના સમર્થનમાં શાસ્ત્રોમાંથી પ્રમાણ ટાંક્યાં—અને આ રીતે વાર્ષિક સમારંભદિનનું મુખ્ય તેમ જ, એકમાત્ર અંગ પૂરું થયું.

કાશીના તે વખતના પુરંધર વિદ્વાન આચાર્ય મહામહોપાધ્યાય પડિત લક્ષ્મણરાત્રીદ્રાવિડના રામ-ધાટ પર આવેલા સાંગવેદવિદ્યામયમાં જવાનું એ શરૂ કર્યું.

તેમના જ એક વિદ્યાર્થી અને ન્યાયાચાર્ય પાસે એ એકઠે એકથી ભણવાનું શરૂ કર્યું. તેમણે વ્યાકરણનું પ્રાથમિક પુસ્તક લઘુમૃદુલી શરૂ કર્યું. પહેલે દિવસે તેમણે મને ચૌદ મૂત્રો આપ્યાં. મહેવરે ન્યારે ડમરુ વગાડ્યું ત્યારે તેના નાદમોંથી આ મૂત્રો ઉત્પન્ન થયેલાં: બહુજી, યાજુજી, ઇઝોજી, ઇઝોજી, હયવરહ, ઇન્ડ્રા, આ અને આગળનાં મૂત્રો ન્યારે હું રટવા લાગ્યો ત્યારે ડમરુધ્વનિ સાંચેના તેના સામ્ય વિશે મારા મનમાં ફરી શંકા ન રહી. અભ્યાસ ચાલવા લાગ્યો. સ્વર-વ્યંજન હું શીખી ગયો. હવે મારે શ્રેષ્ઠ શીખવાની હતી. ફક્ત વળચિ. હવે સ્વાને મળ્ સ્વાદ્ મચિ સદિતાયાં વિવચે । હું ગોખવા લાગ્યો. દિવસે ગોખવા લાગ્યો, રાત્રે ગોખવા લાગ્યો. રાત્રે અગિયાર વાગે રટતો અને સવારે ત્રણ વાગે રટતો કે ફક્ત વળચિ । આમ એક વરસમાં મારે લઘુ । લઘુમૃદુલીનું લાઝ-કાઠનું નામ) ગોખી કાઢવાની હતી. સાચે રણવંસના ફેટલાક સર્ગો તથા તર્કસંગ્રહ પણ હતા.

વિતીતની પરીક્ષામાં સંસ્કૃતમાં હું સરસ માર્કથી ઉત્તીર્ણ થયેલો, જે વસ્તુ, જે નિયમો, ભાંડારકરનાં જે પુસ્તકોમાંથી હું ગોખી ગયો હતો તે જ વસ્તુ અને તે જ નિયમોને ફરીવાર મારે એકઠે ગોઠવી મુખપાઠ કરીને જૂની દબરો ભણવાનાં હતાં. ભણેલું ભણ્યાં શી વ્યથા થાય છે તે બધાને ક્યાંથી સમજાય ? ‘આનું નામ અભ્યાસ ! ન્યામ સંસ્કૃતનો પાર હું કેપારે પામીશ ?’ મારા મનમાં ગડમથલ થવા લાગી. ‘આ ભણતું શાને માટે ? અગિયાર વર્ષને અંતે આચાર્ય થયા પછી હું શું મેગવીશ ?’

હું અતિશય ખિન્ન રહેતો હતો એટલામાં એક દિવસ છત્રોએ વધામળી ખાધી કે અમુક નિધિએ આપ્યું અનુભવ પંચોકાશીની યાત્રાએ જવાનું છે. કાશીની આભુજાભુનાં પાંચ પાંચ કોચ સુધીનાં તીર્થસ્થળોની પ્રદક્ષિણાને પંચોકાશીની યાત્રા કહે છે, અને તો ભાવનું હતું ને વેલે હતું.

બધું મળીને આગાસ માણસ હતું. સાચે સામાન મૂકવા માર્ક હતું. જુદી જુદી ટુકડીઓમાં મંગળા ધાટો પસાર કરના અમે જતા હતા. એક જગ્યાએ ગંગાતીરે એક મહારાજ ભાગવત વાંચના ખેડા હતા. અમે સરકૂતના વિદ્યાર્થીઓ છીએ એમ બાવલા પછી તેમણે કહ્યું, “ચરિ કુષ્માભિઃ ચાર્થ મમ્યતે તાર શ્રોમદ્ભાગવતં પૂજયિશ્વા એવ ગન્તવ્યમ્ । (તમે મેંવાત્રા માટે આવો છો તો સંધિકે દક્ષિણ ધરાવીને જ જાઓ)

મેં પણ કહ્યું : વાસત્તમિ પૂજિતમ્ એવ ધોમદ્ભાગવતં માનસપૂજાવિધિ । (અમે તો કેપારનું જ માનસી પૂજાથી ભાગવત પૂજી લીધું છે).

આગળ ચાલતાં બપોરે એક વિશાળ તળાવ આવ્યું. ઘણા જળા નાહવા પડ્યા. મારામાં વધારેપડતો આત્મવિશ્વાસ ભથ્થલ થયો. મેં મનમાં હતું કે, આપણે તો સાગરમતીના પૂરનું માહતુ મજાકર્ય, આ તળાવકું તરવું તેમાં તે શું છે ?

પાંચેક વરસથી સતત તરવાનો મદાવરો ફૂળી ગયો હતો, પણ નિષરીન થયેલી શુદ્ધિને અવગું તે સવરવું દેખાય છે. નદીનું પાણી અનિમા । જોવ છે ન્યારે તળાવનું પાણી સ્થિતિમાન હોય છે. નદીનો પ્રવહ તરવૈયાને ફેટલીક વાર સદાવેપ થઈ પડે છે, તળાવનું જળ તદઅમ હોય કે મધ્યસ્થ હોય તોપણ તે તરવૈયા પ્રત્યે ઉદાસીન હોય છે. કેઈ મુન્સલી જેમ હેનની સાકર પીરએ તેમ આપણે તાળાવે રમણીયતાની સાકર પીરએ છે પણ જરા વધારે છૂટ ભેચા જઈએ તો કહે, “પણ.....મારી સાચે કમ પાડવું છે ! તો તો બાઈતમારી યમિન અન્નમાયી જુઓ.”

આપણા રામ તળાવની અધવચ્ચે તો પહોંચ્યા, પણ પહોંચતાં થાકી ગયા. એક બાલુ સ્વરક્ષણની કુદરતી પ્રેરણા, અને બીજી બાલુ 'પરાક્રમ' કરી સામે તીર પહોંચવાની અભિલાષા વચ્ચે ગળઝાડ ચાલ્યો અને પરાક્રમનો ઝાઝ સ્વરક્ષણના અગ્નિ ગળતો ચાલ્યો.

તે દિવસે મોતને મારી સગી બે આંખોએ બેઠું. હું શી રીતે બચ્યો તે હું નથી જાણતો.

વને રમે શત્રુજલામિમયે

મહાર્ગે પવતમલકે વા ।

સુપ્ત પ્રમત્તે વિપનસ્થિતે વા

રક્ષન્તિ પુષ્પાનિ પુરાકૃતાનિ ॥

દેવભાષામાં કહીએ તો પાછલાં પુણ્ય આડાં આડાં, અને લોકભાષામાં કહીએ તો ધરડાંનાં પુણ્ય આડાં આડાં-હું બચી ગયો.

તે ચારમાંની એક અંધારી રાતે એક શર્માચંક અનુભવ થયો.

છૂટી છૂટી ટુકડીઓમાં ચાલવાને ટેવચેલા છત્રો આતાં અને દુચકાથી મનોરંજન કરી માર્ગ કાપતા જતા હતા. અંધારું તો કાણું ધોર હતું. અમે પાંચ-સાત જણા આગળની ટુકડીમાં હતા. એકાએક ડાંગા હાથ પર બધાએ ખપ્પાટ સાંભળ્યો. ભેઈએ તો એક કાળો જંગી આકાર સૂંઢે જેવું કચુંક હલાવતો નજીકમાં ઊભો હતો. જમણી તરફ રરતો વળીને દક્ષિણ દિશામાં જતો હતો. એ તરફ નજર ફેરવતાં ભેંયું તો જ્યાં બીજે ભયાનક તોલિંગ આકાર ઊભો જ હતો ! અને શું બેજ કાળા આકાર હતા ? એક, બે, ત્રણ, ચાર...આ શું ? કોઈ વન્ય હાથીઓનું રાણું ? યથેચ્છવિહાર કરતું અહીં રાતવાસો રહ્યું છે કે શું ? અને બોય ફાંડીને ટપોટપ નીકળ્યા હોય તેવા એકાએક બધા કેમ દેખાયા ? શુદ્ધિ જાણે કે બહેર મારી જતી હતી. મને થયું કે, સ્વજનો નુ માયા નુ મતિવ્રમો નુ ? કેટલાક છત્રો આમ નાહા, કેટલાક તેમ નાહા. અમારાથી પચાસેક હાથ પાછળ બીજી ટુકડીમાં

છત્રો હતા. તેમને સૂચના કરવાના ઈશારાથી હું છત્રો ઊભો રહ્યો.

“રામસંકર ! હાથી !” મેં પ્રથમ આવનારને કાનમાં કહ્યું.

“હે ! ક્યાં ?” તેણે શિયાવિયા થતાં પૂછ્યું.

“આ રહ્યા !” મેં આગળી ચીંધતાં કહ્યું.

તેના હોશકોશ ઊડવા જ પાછી રહ્યા હતા. બે-બાજો બની મૂકીઓ વાળી તે નહોતી. ન તો તે કંઈ વિશેષ પૂછવા રહ્યો, ન તેણે મારા વિચાર કયો, કે ન તેની સાથેના બીજા છત્રોનો. મને થયું કે, બધા માણસ તને ખબર આપનારનું કે હજીયે ગાદિયે રહેલા લોકોનું શું થશે તેની જગાએ પરવા વિના તને તારા જીવનો જ ખ્યાલ આવ્યો ? ખેર.

પેલા કાળા નિશાચર જરા દૂર હોવા ભેઈએ, કેમ કે અમારા આંખો સંધ ધર્મશાળામાં પહોંચી ગયો પણ તેમણે કોઈનું નામ ન લીધું. જેમ તેમ દરી અમે ધર્મશાળામાં પહોંચ્યા તો ત્યાં પણ અંધારું જ હતું, વધારામાં બેજ પણ હતો. ક્યાં બિસ્તરા નાખીએ છીએ તેની દરકાર કર્યા વિના અમે પધારીમાં લખાચું અને ધોરવા માંડ્યું.

સચારે ઊંડયા. પેલા જીવલેણ કાળા આકારો હજી પણ મનમાંથી ખસતા ન હતા, એટલે તે બાલુ આંટો મારવાનો વિચાર આવ્યો. અમે થોડા છત્રો ઊપડયા. અને અમે શું બેઠું ? જે રથને કાળા અંધકારમાં યમરાજના દૂત જેવા હાથીઓના આકાર અમે દોડા હતા તે જ રથને અરેખરા હાથીઓ સૂંઢ સુલાવતા ઊભા હતા !

તે બધા રામલીલાના હાથીઓ હતા અને સડક નજીકના ખેતરમાં મજબૂત સાંકળથી બાંધેલા હતા ! દૂર બેઠું તો કેટલાક રામલીલાવાળા ચા કરવા જેવી કોઈ પ્રશ્નમાં પડ્યા હતા.

સંસાર માટે વેદાન્તીઓ રજીસર્પ-ન્યાયનું ઉદા-હરણ આપે છે. રજીસ પડી હોય ત્યાં ભ્રમથી સર્પ માની લેવો અને અંધારામાં છગી ઊંડવું તે અગ્નિ

જ છે એટલે કે જે સર્પ નથી તેને સર્પ માનવો તે અપયાર્થ જ્ઞાન છે પરંતુ જે હાથી છે તે હાથીને હાથી જ માનવો તે ભ્રમ ન ગણાય પરંતુ સનારે અમને પ્રતીતિ થઈ કે અમારો રાત્રિનો અનુભવ તો અપયાર્થ જ્ઞાન જ હતું આને વેદાન્તીઓ કોનો ન્યાય કહેશે ? x

વગળા અને અસી નદીઓની મધ્યમા આવેલું હોવાથી કાશીનું ખીજી નામ વાગણુસી પણ છે એ વરણા નદીને, ત્યાંની લોકભાષામાં બરનાને, કાંઈ જ જળને અડીને એક ધર્મસાગા છે ત્યાં અમે ગતરાસો કર્યો સનારે સ્નાનાદિથી પરવારીને હું ધર્મસાગાને મેડે આવેલી ખારીમાંથી પશ્ચિમ તરફ ત્રેઈ રહી વાતાવરણ સાત હતું નીચે જ ખરના વહેતી હતી કુમારો જળાક્રીડા કરતા હતા સામે વાસતી ઝાડીને સરજ સોનેરી ગંગે રંગી રહી હતો થોડા પખી કલ્પરવ કરી રહ્યા હતા એટલામાં વરાહનું એક ટોળું અપાઠાખંધ દોડતું દોડતું આન્ય પાછળ વરાહી અને તેના નાનાં નાનાં બચ્ચા હતા બચ્ચાઓ કૂદકે કૂદકે કરતાં તેમની મા અને ધૃતનાયખની પાછળ જ નીચે માથે દોડતાં હતા દોડતા દોડતા કિનારે આવીને વરાહે

x એક વેદાન્તી ભાઈને મેં આ વાત હમણાં કરી તેમણે કહ્યું કે તમારી શકા સ્વાભાવિક છે પણ તેને જવાબ પણ સરળ છે તમે રામ તીલાના હાથીમાં વન્ય હાથીનો આરોપ કર્યો મટિ આને તમે રામ તીલાહસ્તિ-વન્યહસ્તિત્વાય કહી શકો છો

જરાયે ખમચાયા વિના પાણીમાં પડતું મૂખ્ય પાછળ બધાએ એ પના યુ બમાકા ! બમાકા ! બમાકા !

થોડી પળોમાં તરતુ તરતુ આખું વરાહધૃત સામે કાંઈ પહોંચ્યું અને દૂરની વાસતી ઝાડીમાં અદશ્ય થઈ ગયું આવા જ કાષ્ટક પૂર્વેના અનુભવથી મહા કવિએ લખ્યું હતો કે,

સ પલ્લોત્તોર્ણવગદ્યુલ્લા—

ન્યવાસટુસોન્મુલવર્દિગાનિ ।

મયૌ મૃગાખ્યાસિતઘાટ્વરાનિ

દયામયમાનાનિ વગાનિ પરમર ॥

એક ત્રિપલ અમે કપિનાથમમાં રોકાયા અહીં જ ભગવાન કપિને સાખ્યશાસ્ત્રના ચિંતનમાં વર્ષો ગાળ્યા હશે ? અહીં જ શું તેમણે માતા દેવહૂતિને ગાનનું રહસ્ય આપ્યું હશે ? તેઓ સમાધિમાં બેસા ત્યારે “આ ભોગટો જ અમારા યત્નઅશ્વતો ચોર છે અને સમાધિનો ટોચ કરે છે” એમ કહી અહીં જ સાંઈ હળ્લર સગરપુત્રોએ તેમને હેરાન કર્યા હશે ? અહીં જ શું સગર, અશ્વમાન અને ભગીરથની ત્રણ પેઢીઓએ પોતાનો સમગ્ર પુરુષાર્થ તપસ્યા કાળે ખરચી તેનું ફળ ધર્યું હશે ? ભગીરથ ન હોત તો ગંગા ન હોત, અને ગંગા ન હોત તો આજની ઉત્તમ ભારત છે તેવો ન હોત

ભગીરથ અને ભાગીરથીના ચિંતનમાં કપિલાથમ માં ખાકીનો દિવસ અને શાંતિમાં ગાળ્યો [ક્રમશઃ]

મહાન મુસાફરો

૭૬૮ પાના કિરંગી જોકેટ ● લેખક મૂળચક્રર મો ભટ્ટ ● મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા

આ પુસ્તકમાં અગરત્વ નકશિ, રેવેન ગ્રામ, માર્કો પોલો ઈબ્ન બતૂત, વાઈકીંગ લોકો, કોનબસ, મેગેલેન, ફ્રાન્સિસ ડ્રેક, મગો પાર્ક, ક્રિસ્ટિ લિવિંગસ્ટન, નાનસેન રોબર્ટ સ્કોટ, શ્રમણ પ્રકાશ કાવાગુચી, રેવેન હેડીન તેમ જ અવરેસ્ટ અને ઉતરધ્રુવની પ્રવાસકથાઓ છ નકશાઓ સાથે આપવામાં આવી છે [ટપાલખર્ચ અહીં આના]

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો બો ૭૩ : અમદાવાદ-પો બો ૬૭૮ ફેબ્રુ ૨૨૦૫૭ કોટ, સુંબઈ

દુમાયુ

શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત શાહ

[આરંભથી જ બળવા થયા : કુટુંબીજનોએ-બાઈઓએ દુગ્ધા કર્યા : મનની નબળાઈઓ પોથી : દીર્ઘદષ્ટિનો અભાવ : વિલાસને ચોપણ : બિનનરરી ઔદાર્ય : બાદશાહત પ્રમાણે : કમનસીબ બાદશાહ]

મુગલ સામ્રાજ્યનાં સ્થાપક બાદશાહ બાબરે પુત્ર દુમાયુના માંદગી-બિજાના પાસે જઈ ખુદને પોશ્વર કર્યો કે, 'હે પ્રદા ! જે એક જનને બદલે બીજાનો જાન આપીને અદલાબદલી કરી શકતી હોય તો મારા પુત્ર દુમાયુને ખાતર હું બાબર મારું જીવન અર્પી દઉં છું.' અને ત્રણ મહિનામાં એક તરફ એનો વહાલો પુત્ર દુમાયુ માંદગીને બિજાનેથી બેઠેલો અને મુગલ સામ્રાજ્યનો એ સ્થાપક ૨૬મી ડિસેમ્બર ૧૫૩૦ને સોમવારના રોજ મૃત્યુ પામ્યો. ૨૯મી તારીખે એના વહાલો પુત્ર દુમાયુ હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ બન્યો થયો.

બાબરના સામ્રાજ્યનાં મૂળ હજી બેઠાં નહોતાં - જીત્યાં. હિંદુસ્તાનની મુગલસત્તાએ હજી તલવારના બલે જ રાજ્ય ટકાવી રાખ્યું હતું. એને કલમનું ને કોર્ટનું રાજ્ય બનાવી એક ગુમાસ્તી રાજ્ય સ્થાપવાની રાજ્યપદ્ધતિનો હજી પ્રારંભ નહોતો થયો. શાસનપ્રબંધમાં સ્થિરતા આવી નહોતી. રાજપુત-સત્તાઓ દારી હતી છતાં હજી એ નેસતાબદ નહોતી થયેલી.

શુનરૂતમાં બહાદુરશાહની સક્રિય ભૂમતી જતી હતી. પૂર્વમાં અફઘાન-સત્તા બળવાન બનતી હતી. ત્રીજી તરફ દુમાયુના જ બાઈઓ એની સામે મોરચા માંડવા આગર હતા.

દુમાયુને બાબરનો મૃત્યુકાળનો આદેશ હતો કે બાઈઓ પ્રત્યે રહેમતિલ રહેજે. એમની સાથેના સંબંધો સારા રાખજે. એમની પિતાની જેમ સંભાળ રાખજે. દુમાયુએ રાજધાની જ બાઈઓને અલગ અલગ પ્રતિનાં શાસનો સુપરત કરી એમને સંતોષવાની

નીતિનો પ્રારંભ કર્યો. કામરાનને કાશુલ, કંદહાર અને પશ્ચિમ પંજાબના પ્રાંતો; અસકરીને મેવાડ અને હિંદલને સંબલના પ્રાંતોનાં શાસનો સુપરત કર્યાં હતાં.

બાબરમાં જે સાહસ, દીર્ઘદષ્ટિ અને અદમ્ય તેજ હતી એનો અભાવ રાજી જ દુમાયુનાં જીવનમાં નજરે પડતો હતો. બાદશાહત એના હાથમાં આવી સારથી જ એની કમનસીબીઓનો આરંભ થયો હતો. દેશના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી એની સામે વિદ્રોહો આરંભાઈ ચૂક્યા હતા. એક તરફ દુમાયુ એના બાઈઓને લુદા લુદા પ્રાંતોમાં શાસન સુપરત કરતો હતો ત્યારે બીજી તરફ એ જ બાઈઓએની સામે થયેલા બળવાઓના અગ્રેસરો બન્યા હતા - કેટલાયે બળવાઓ એના જ કુટુંબીજનોએ એની સામે બેલા કર્યા હતા. દુમાયુનો આગેયો રાજ્ય-અમલ એક કમનસીબ બાદશાહનો-જેને માથે એના કુટુંબી-જનોને હાથે જ અનેક આપદાઓ, મુશ્કેલીઓ, આવી પડી હતી એવા બાદશાહનો-હતિહાસ ને.

અનેક ઐતિહાસિક પ્રમાણો છે જેમાં એના બાઈઓએ એની સામે ખુદસા બળવા પોશ્વ્યાં છે, પોતાના નામના ખુતવા વંચાયા છે, પોતાને બાદ-શાહ તરીકે જાહેર કરી દુમાયુની બાદશાહતનો ઇન્કાર કર્યો છે.

કામરાનને દુમાયુએ પંજાબપ્રાંતનું શાસન સુપરત કર્યું ત્યારથી જ એના એવા પ્રવર્તનો રહ્યા કે પંજાબ પૂર્ણપણે પોતાને જ હસ્તક થઈ ગયું-દુમાયુનો લેગ-માગ અધિકાર એમાં ન રહે.

પૂર્વના અફઘાનોના એ નેતાઓ હતા-બોબ્બન અને હેઝઝ. કેટલાક ઇતિહાસકારો મદમદ લોડીનું નામ

પણ એમા ગણાવે છે આ ત્રણ અધ્યાન સરદારોએ પ્રથમ હુમાયુ સામે પૂર્વમાંથી બગવો પોકાર્યો અને છેક ભેતપુર સુધી આવી પહોંચ્યા એ બગવાખોરોને દબાવવા હુમાયુ આગાધી આગળ વધ્યો.

ગુનનદનના મત મુજબ ગોમતી નદીને કદિ મુદ્દ થયું અને બગવાખોરો હાથાં કેટલાક લેખકો સાથે નદી ઉપર મુદ્દ ઘડાવું મતન્ય પણ વ્યક્ત કરે છે.

હજી આ બગવાખોરો સાથેનું મુદ્દ પતાની આગળ વધે છે ત્યાં તો ૧૫૩૧મા શેરખાએ મિહારમા બગવો પોકાર્યો અને હુમાયુ અને શેરખા વચ્ચે મુદ્દના મડાણ થયા આ જ વખતે બહાદુરશાહ પણ ગુજરાત તરફ ભારે ભેરમા આગ્યો હતો. હુમાયુ સામે આરે તરફથી બળવાઓ પોખરાયે જતા હતા.

હુમાયુ સામે એના કુટુંબીજનોમા સૌથી પ્રથમ ખુલ્લો બગવો પોખરનાર એનો સાથો મહમદ ભમિન મીરજી હતો એણે સૌથી પ્રથમ બિયાનાથી હુમાયુ સામે બળવો પોકાર્યો હુમાયુની સેના પહોંચતા એ ભાગ્યે અને ગુજરાતના બાદશાહ બહાદુરશાહનો આશરો લીધો. હુમાયુએ બાદશાહને કહેલું મોક યુ કે મારા બગવાખોરને મુપરત કરો બહાદુરશાહે સામેથી કકક ઉતાર આપી બાદશાહની માગણીનો ઇન્કાર મોં દિલ્લીના બાદશાહ હુમાયુ અને ગુજરાતના બાદશાહ બહાદુરશાહના સૈન્યો મુદ્દે મચ્યા બહાદુરશાહનો પરાજય થયો મહમદ ભમિન મીરજીને પકડી ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ પોતાના ભાઈ અસકરીને સોંપી હુમાયુ પાકો કર્યો.

પરંતુ એ કમનસીબ જ હતો વિજય મળ્યો એને માટે એના સગદારો હુમાયુ પાસે ભારે જ્યારી ભેટ-સોગદોની આરા રાખતા હતા હુમાયુ તરફથી એ ન મળી એણે અમદાવાદનો વહીવટ એના ભાઈને સોંપ્યો સરદારોને આ ન રુચ્યું એમણે અસકરીને પાસે ચડાવી ગુજરાત કબજે કરવા કહ્યું.

હુમાયુ ગુજરાત ઠોડી પાકો કર્યો ને તરત જ અસકરીએ બળવો પોકાર્યો પોતાના નામનો ખુતવો વચાવવા પ્રયત્ન કર્યો ખલાતના સુના ટાટકીમેજ પાસેથી ધન લેવા એણે પ્રયત્ન કર્યો હુમાયુને એની

જાણ થઈ આખું કાવતરું પકડાયું અને અસકરીને સફળતા ન સાપડી, પરંતુ કમનસીબ હુમાયુ એ તરફથી સાતિ ન પામી શક્યો.

બગાળમા શેરખાની સમિતિ હુમાયુની સામે વધતી જ જતી હતી એણે મુગલ બાદશાહને સામે બગવો પોકારી એને ઊભાડી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો શેરખાનો બગવો દબાવવા હુમાયુ સેના સાથે બગાળ તરફ પ્રયાણ કરે છે ઉત્તર બિહારની મધ્યા કાજે હુમાયુ એના ભાઈ બાગાર મીરજીને જવાબ દારી સોંપી બગાળ તરફ આગળ વધે છે હુમાયુ જતા જ એણે બળવો પોકાર્યો જે જવાબદારી માપાઈ હતી એ છોડીને એ આગ્રા ભાગ્યે પોતાના નામનો ખુતવો વચાવવા પ્રયાસ કર્યો ને આગ્રામા એને સફળતા મળી એણે પોતાના નામનો ખુતવો વચાવે અને એ દિલ્લીની સહેનશાત ઉપર ખુતવો વચાવવા ઊપડી ગયો પણ ત્યાં સફળતા ન મળી.

બગાળના સગદાર ઝઢીર સાથે ઝડપી પકાત એનો પક્ષ લઈ ખુશરૂમેજ અને સૈયદ અગીર હુમાયુ સામે બગવો પોકારી ભાગે છે મોગેરથી હુમાયુની સેના ખાનખાનાની સરદારી હેઠળ શેરખાની સેનાને હાથે હાર પામે છે અને હુમાયુ આરે તરફથી નિરાશામા ઘેરાય છે ચૌસામા શેરખાની સામે ફસાઈ પડે છે આરે તરફ લોંસમા છે એવે વખતે એના ભાઈએ કામરાન અને હિંદાલ આગ્રા અને દિલ્લીના તખ્તો પોતાને આધીન કરવા આતરિક પ્રયત્નો આરંભે છે એક તરફ બાદશાહની સામે શેરખાનો બગવો મડાયેલો છે, એ વિજય ઉપર વિજય પામતો જાય છે, એવે વખતે એના ભાઈએ એનો પોક પાછળ ધા મારે છે.

ચૌસામા મુદ્દમા શેરખાને હાથે સખ્ત શિક્ષત પામી હુમાયુ અને એનું સૈન્ય માર્ચ માર્ચ આમ તેમ ભાગે છે હુમાયુ ભાગ્યે ભાગ્યે આગ્રા મેળા થયો છે બીજી તરફ શેરખા પવનવેગે આગ્રા તરફ ધસ્યો આવે છે.

હુમાયુએ સરદારો અને શૈક્ષકો એકઠી કરી શેરખાનો સામનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ફેબ્રુઆરિમા

કૃત્ય કરવાના હુકમો આપ્યા અને એ કંતોજ તરફ આગળ ધસ્યો. પોતાના ભાઈ કામરાનને આગ્રા સોંપ્યું અને પોતે પાછો ફરે ત્યાં સુધી આગ્રામાં જ રહેવાની કક્ક સચના આપી. પરંતુ હુમાયુ આગ્રા તરફ વળ્યો કે તરત જ કામરાને આગ્રા છોડી લાહોરનો માર્ગ લીધો. આગ્રા નધણિવારું બન્યું.

કંતોજના મેદાન ઉપર હુમાયુ અને શેરખાની ફોજો સામસામી પહોંચી ગઈ છે ત્યાં હુમાયુની ફોજમાં કામરાનના લાહોર જતા રહેવાના સમાચાર મળ્યા. કામરાનની હુમાયુ સાથે ગરેલી સેનામાં નિગ્રાહા આપી. એના ક્રેટલાક સરદારોએ લાહોરનો માર્ગ લીધો. કંતોજના મુદ્દમાં ભંગાણુ પડ્યું અને આખરે હુમાયુએ શિક્ષત પાળી. કમનસીબ હુમાયુને એના ભાઈએને હાથે જ બદલો મળ્યો.

હુમાયુ હારતો જ જતો હતો અને શેરખા એક પછી એક વિજય પ્રાપ્ત કરી એનો પીછો પકડી રહ્યો હતો. સરહદની તરફ હુમાયુ ભાગતો જાય છે ને બીજી તરફ એક સરદારને જલ્દિ કરવા સૈન્ય સાથે રવાના કરે છે. ત્યાં તો એને ખજર મળે છે કે એનો જ ભાઈ કામરાન શેરખા સાથે મીથિની વાટાપાટો કરી રહ્યો હતો. એણે શેરખા સાથે મીથિ કરવા પોતાનો દૂત પણ મોકલ્યો હતો પરંતુ શેરખાના ઈન્કારને કારણે એની બાજુ ન ફાળી.

કારણ કે હુમાયુ આશયતો મૂર્ચ્છ હતો, ત્યારે શેરખા જિત્યો. એને ભય હતો કે શેરખા જીતીને હુમાયુના બધા પ્રદેશ લઈ લેશે ને એમાં મારો મુદ્દક પણ આવી જશે. એ બચાવવા એણે સંધિનો દાવ નાખ્યો. સાથે આશા હતી કે શેરખા ઈર્ષક બીજી પણ જગીર આપશે, પરંતુ નિમ્નજી શેરખા પાંડો મુસ્લિમ હતો. પરંતુ હુમાયુને તો એના નસીબમાં ભાઈને હાથે મદદ મળવાને બદલે પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ કરવાની જ દાનત સાંપડી હતી.

આશયતી સત્તા સામે હુમાયુ ભાગતો ભાગતો વિચાર કરતો હતો કે સત્તા કઈ રીતે લેવી ? ભાઈઓ અને સરદારોને સલાહ પૂછી. હૈદર મીરજીએ કહ્યું કે આપણે પ્રથમ કામગીર લઈએ. ભાઈ દિલાસ અને

યાદગારે કહ્યું કે ગુજરાત લઈએ. હુમાયુએ હૈદર મીરજીની સલાહ માની. યાદગાર-દિલાસ બચવા કરીને પોતપોતાની સેનાઓ લઈ ગુજરાત તરફ ચાલતા થયા. હુમાયુની અશાઓ આશમી જ ગઈ, સૈન્ય વેરણુ-ઉંચણુ થઈ ગયું.

મુગલવાર્ષના આ બાદશાહને એના ભાઈઓ અને કુટુંબીજનોની આ દગાગાર ને બચવાખોર નીતિએ થયો નબળો બતાવી મૂક્યો-એની શક્તિ હરી લીધી. પરંતુ એથી લાંબો એનો અંત નથી આવતો. એક બાદશાહ તરીકે એનામાં જે તેજ, સ્ફૂર્તિ અને આવડત જોઈએ એની પણ એનામાં ખામી જ હતી.

ગુજરાતના બાદશાહ બહાદુરશાહને હરાવીને હુમાયુ આગ્રા તરફ પાછો ફરતો હતો ત્યાં એને સમાચાર મળ્યા કે બિહારમાં શેરખાએ બચવા પોકાર્યો છે. એક મુદ્દનિષ્ઠાત તરીકે યા એક જમરદસ્ત સત્તાનતના બાદશાહ તરીકે આ બચવાનું જે મદત્ત સમજતું જોઈએ તે એને ન સમજતું, એ માટે જે તરિત પગમાં ભરાવાં ધરતાં હતાં તે ન ભરાયાં. એ ધીરે ધીરે આગ્રા આવ્યો અને એક વર્ષ સુધી આગ્રાના રણમહેસોમાં એણે ભોગવિલાસમાં જીવન વિતાવ્યું.

એક સામાન્ય બચાવો, જે એ સફળ થાય તો, સમગ્ર સામાન્ય ઉપર શું અસર કરે તેનું રાજકીય મદત્ત હુમાયુને ન સમજતું. પરિણામે એ બચવા-ખોર શેરખા આગળ જતાં શેરશાહ બન્યો અને એ બાદશાહ હુમાયુ એક દિવસે રસ્તાનો માર્ગે માર્યો ફરતો ત્રિખારી બન્યો.

આવી જ ભોગવિલાસમાં પડી રહેવાની નજવાઈ એ જ બાદશાહ હુમાયુએ બચાગમાં બતાવી. શેરખાનો ભય માથે ઝૂઝમતો હતો એ વખતે મીઠ દેશની રાજધાની કચળે કરી એને જીતનાખાદનું નામ આપ્યું, ખૂબ રાજગાર સમગ્ર અને બે-લાય મહિના સરદારો સાથે નાચમુજરામાં વિતાવી અમલચમન ઉડાવ્યા હતા. પરિણામે તો આગળ આવી જ બેઠું.

ભોગવિલાસમાં લિપ્ત રહેનારા બાદશાહો ધણી-વાર એમની રાજકીય દીર્ઘદિષ્ટિને કારણે બ્યારે જનતા માર્યો કરી ગયા છે. દમાવમાં આ દીર્ઘદિષ્ટિનો અભાવ

હતો. એણે બતાવેલી રાજકીય અદરદર્શિતા-એના પતનનું એક સૌથી મોટું કારણ હતી.

શેરખાંના બળવાને દબાવવા હુમાયુ બંગાળ તરફ આગળ ધપ્યે જતો હતો. એની સેનાએ સુનારનો કિલ્લો શેરખાંની સેનાને શિકસ્ત આપી કબજે કરી લીધો હતો. સેના તેલિયામઢ તરફ સરદાર જહાન પુલીની સરદારી હેઠળ આગળ ધપી રહી હતી. બીજી તરફ એ જ બાદશાહ પોતાના એક દૂતને શેરખાં પાસે સંધિ માટે મોકલે છે; 'તેને સુએ બંનાવશું, તું અમારી અધીનતાનો સ્વીકાર કર' એવી માગણી કરે છે. પરિણામ સ્પષ્ટ હતું. શેરખાંને પોતાની કિંમત સમજાઈ. પોતાની શક્તિનું માપ એ કાઢી શક્યો. એક મહાન સામ્રાજ્યનો બાદશાહ ન્યારે એક બળવા-ખોર પાસે આગળ આવીને સંધિની માગણી કરે ત્યારે એને જોયે ચડવાનું-પોતાની શક્તિને બરાબર અજા-માવી લેવાનું-મન યાચ એ સ્વાભાવિક હતું. શેરખાંમાં એનું રાજકીય મહત્ત્વ સમજવાની દૃષ્ટિ હતી. એણે આ સંધિની માગણીનો સાફ ઇન્કાર કર્યો. પોતાની શક્તિને બરાબર સમજા કરી. દીર્ઘક્રષ્ટ રાજપુરુષ આવી ખૂલ જરૂર ન કરે.

આવી જ એક બીજી રાજકીય જુલ એ કરી બેઠો. એ કાળનાં શાસન કેવળ વિશ્વાસ અને નિરાત ઉપર નહોતાં નભી શકતાં. ચૌસામાં હુમાયુ અને શેરખાં વચ્ચે પ્રથમ સંધિ યર્ષ. હુમાયુએ તરત નિશ્ચિત યર્ષ નિરાત વાળી. શેરખાંએ લાલ લાઈ બરાબર હુમલો કર્યો અને એના જીવનની એક મહાન લડાઈમાં હારી હુમાયુએ ચૌસામાં બાબરે સ્થાપેલા એ મુગલ સામ્રાજ્યના પતનની ધોર ખોદી. હુમાયુના મરણો એત-વણી આપી ગયા છતાં હુમાયુની આંખ ન ખૂલી. તપાસ સરખી પણ એણે ન કરી.

ચૌસાના યુદ્ધમેદાન ઉપર હુમાયુની સેના શેરખાં કરતાં અગાઉ પહોંચી ગઈ હતી. પાછળથી શેરખાંની સેના આવી પહોંચી. હુમાયુના સરદારોએ તરત જ એ

સેના આરામ લઈ સમજા માપ તે પહેલાં યુદ્ધ આરંભી દેવા સલાહ પૂછી. એણે ના કહી. હુમલો ન થયો. લશ્કરી દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનો મોકો એ સમ્રાટ મુઘાની બેઠો.

હુમાયુ વચનનો નેક હતો, દિલનો ઉદાર અને દયધાન હતો, છતાં એ જમાનાના એકદમ શાસન ચલાવનાર બાદશાહ તરીકે નબળો હતો એમ ઇતિહાસનાં પાનાં કહે છે.

ચૌસાના યુદ્ધમાંથી હાર પામી ભાગીને ગંગા નદીમાં એ પડ્યો. એ ડૂબ્યો હતો. પાસેના એક ભિક્ષુએ એને બચાવ્યો. એ ભિક્ષુને બે દિવસ ગાદી ઉપર બેસાડવાનું વચન આપ્યું. આત્રા પહોંચી રાજ્યની બાદશાહત બે દિવસ માટે ભિક્ષુને સુપરત કરી એણે પોતાના વચનને સાચું કર્યું, પરંતુ એક સામ્રાજ્યના બાદશાહ ઉપર ન્યારે મારે બાલુથી બળવાખોર દુશ્મનો ધસી રહ્યા હતા ત્યારે રાજકીય દૃષ્ટિએ આ કાર્ય પ્રશંસનીય હતું કે અદરદર્શિતાનું સૂચક હતું એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

હુમાયુ બાદશાહ બન્યો પણ એ બાદશાહતને જાળવી ન શક્યો. એના જ કુટુંબીજનો એની સાથે થયા, બળવા પોકાર્યો, બેવફા નીવડ્યા; એ છતાં એણે સૌ પ્રત્યે રહેમદિલી રાખી. કોઈને શિક્ષા ન કરી. પરિણામે સૌ એને માથે ચડી વાગ્યા.

એની રાજકીય અદરદર્શિતા અને ભોગવૃત્તિએ શેરખાંની સત્તાને વધતી જ નવા દીધી. એ એટલી વધી કે મુગલસત્તાનું નામનિશાન પાંચ વર્ષ માટે એ અધિકાર સરદારે જૂસી નાખ્યું.

હુમાયુ બાદશાહ બન્યો પણ એને બાદશાહત માણતાં ન આવડી. એ સદાય કમનસીબ જ રહ્યો. એનું ચૌદાઈ અને નેકદિલી પણ એની કમનસીબોને કારણે મૂર્ખાઈમાં જ ગણાયાં. ઇતિહાસને પાને એ નેકદિલ છતાં કુર્બાન બાદશાહ જ ચિતરાયો.

‘તમે હજમ થાવ તો!’

શ્રી. ‘અનંત’

‘લુલા તમે હજમ થાવ તો!’ સાહિત્યકારોને કેદેશીને આ સૂચન કરવાનો ઉમળકો મને વારંવાર ધર્ષ આવે છે; અને મારી આ સહજ સહાનુભૂતિ તેમની તરફ એકાએક કેમ દોરાર્ધ તે કલ્પવું કઠિન નથી. એક તો સ્વભાવે હું લાગણીપ્રધાન છું; બીજું, સાહિત્યનો મને પહેલેથી જ શોખ છે; અને ત્રીજું, આર્થિક તંગીની રાડ સાહિત્યકારો પહેલેથી જ પાડતા આવ્યા છે અને તેમાં આવી હવે કાળની વિષમતા; એટલે સાહિત્યકારોની આર્થિક અધોગતિની અવદશા સહજ કંપી શકાય છે. આમ હોવાથી આજ નિદાન આકં-દસ માસથી સાહિત્યકારો કયો માર્ગ ગ્રહણ કરે તો કાંઈક આર્થિક મોડળાથ અનુભવે, તેની યોજનાઓ મારા મનમાં ઘોળ્યા કરતો હતો, આસપાસના જીવનનું જીંદુ નિરીક્ષણ કર્યા પછીથી મને લાગે છે કે, હાલનાં આર્થિક તંગીના કપરા કાળમાં સાહિત્યકારોએ હજમતના ધધાને અપનાવી લેવો જોઈએ!

સાહિત્યકારો જરા શરમિંદા પડશે મારા આવા વિચિત્ર સૂચનથી! તેઓ કહેશે, ‘અરે, ભલા માણસ! કંઈ નહિ અને હજમપટ્ટીનો ધંધો અપનાવવાની સલાહ તમે અમને આપી! અમારો કેટલી દૂર મરકરી! આવી તમારી સહાનુભૂતિ અમને નહિ પાલવે, મહેરબાન!’ તો મારે તેમને જરા ઊંઠો વિચાર અને મનન (1) કરી, જોવાનું સૂચવવું પડશે અને પછી આ યોજનામાંથી મળતા લાભાલાભ આપોઆપ તેમને સમજાઈ જશે. વળી મુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વવેત્તા કાર્લોસલના સમ ‘Dignity of Labour’ ને જીવનમાં અંગીકાર કરવામાં વળી નાનમ શાની?

નહિ તો દિનપ્રતિદિન વધતી જતી કાળની વિષમતા સાહિત્યકારોના જીવનને આર્થિક તંગીથી વધુ ને વધુ ગૂંગળાવશે તે વસ્તુ નિર્વિવાદ છે. યુરોપમાં ખેલાયેલી રહેલી યાદવરથળીને લઈને, રાજ-બ-રાજના જીવનબ્યવહારની જરૂરિયાતોના ભાવમાં એકાએક

જંગી ઉછાળો આવ્યો છે. મધ્યમવર્ગના જનસમૂહનો રોટલા, દાળ અને ખીચડી જેટલી ખરચી કમાતાં પણ તંગ મોડળા ચતા હોવાનો કપરો અનુભવ થાય છે તો પછી ન્યાં સાધારણ આનંદ ન માણી શકે તો સાહિત્યકૃતિઓ તો ક્યાંથી જ ખરીદી શકે? સાહિત્યનો આધાર જનતાના આ વર્ગ ઉપર જ રહેતો આવ્યો છે. શ્રીમતોને અને સાહિત્યને ખારમો ચંદ્રમા હોય એમ લાગે છે! ગુજરાતની જનતાની સાહિત્ય તરફની ઉદાસીનતા વિશેનો બળાપો તો આપણા સાક્ષરો પહેલેથી જ કરતા આવ્યા છે, અને તેમાં આવ્યો હવે આર્થિક તંગીનો સમય, એટલે પછી સાહિત્યકારોની નાણાંકીય વિષમતાનું પૂછવું જ શું! વળી કાળોના ભાવતાલ પણ એકદમ વધી જતાં, કમાણી કરતાં છપામણીના દામ અતિ મોંઘા ધર્ષ પડતાં, સાહિત્યકારોના બૂંડા હાલ થવા લાગ્યા છે અને આકંદ સંભળાય છે કે, ‘માર્સ આ તો! સોના કરતાં ઘડામણી મોંઘી એવા પાટ આપણા તો ધર્ષ પડ્યા છે! ફીક છે, ચલેવો આપણું રમસિયું ગાંડું, ન્યાં સુધી ચાલે ત્યાં સુધી તો!’

શા ખાતે આવી આર્થિક ગૂંગળામણ વેડીને આવી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ હમણાં ખેડે જતી? કુરસદનો સમય આ પ્રવૃત્તિઓ પાછળ ન વેડી નાખતાં હજમ-પટ્ટીમાં ગાળો તો લાભ છે. આવી લાખની સલાહ ગળે જોતરવી મુશ્કેલ છે, પરંતુ એકવાર બગલમાં કાચળી ધાલીને ધર ધર નીકળી પડો અને પછી જોઈ લ્યો જપાશે! આર્થિક સંક્રમણ જોતજોતામાં દૂર ધર્ષ જશે અને સારી બચત થવા માંડશે! વળી કળ્બિયાત, અજીર્ણ, માથાનો દુખાવો, શરીરનું કળતર વગેરે સાહિત્યકારોની સાહજિક અને કાચથી ફરિયાદો એકાએક દૂર ધર્ષ જશે! કારણ, રોજ નિયમિત સવાર ને સાંજ તેમ જ દિવસમાં ખુસ્તી હવામાં ફરવાનો સાદો લાભ આપોઆપ મળી જશે! વળી ચિત્રપ્રસન્નતાનો

અનુભવ થશે, કારણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સમા-
ગમમાં આવતાં માનવીની પ્રકૃતિનું વૈવિધ્ય નજરે ચડશે.
તદુપરાંત ભાવિ નવલકથા, નાટકો અને ઈતર સાહિત્ય-
સામગ્રીનાં લેખણ પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં બેબો
ચર્ચાજરો! વળી નિરીક્ષણ, વાગ્તવની પરિસ્થિતિને
હૃદય પચાલ અને માનસપૃથક્કરણ કરવાનો પૂરતો
અવકાશ આ હજમત-પ્રવૃત્તિમાં આપણા સાહિત્ય-
કારોને મળી રહેશે, અને તેથી ભાવિ સાહિત્ય-
પ્રવૃત્તિઓમાંથી કેટલીએક ક્રેષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓનું
સર્જન થવા પામશે! એટલું જ નહિ પરંતુ જીવનની
જરૂરિયાતો પણ આરોઆપ થકી જશે અને કેટલાએક
વ્યાપારુ લાભોને માટે સાહિત્યપ્રવૃત્તિએ ખેડી રહેલા
વ્યવહારબાજોને તો ચિરકાલને માટે હજમપટ્ટીના
ધધાને જ અપનાવી લેવાની તીવ્ર તાલાવેલી બની
છેકે!

વળી સાહિત્યકારો પોતાનું ધ્યેય ચૂકયા તો નહિ જ
મણાય, કારણ પરાસ નહિ તો અપરાસ રીતે સાહિ-
ત્યનો ધર્મ! તો તેઓ બનવશે જ, કારણ સાહિત્યનો
મૂળમૂલ હેતુ શું? જીવનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો
હૃદય ચિતાર સાહિત્યકૃતિઓમાં ચીતરી જીવનની
વિષમતાને હળવી બનાવવી, જનસમાજને તેના રાજ-
બ-રાજના ઘટમાળી જીવનમાં, પોતાની કૃતિઓમાંનાં
કલ્પનાપ્રેરિત દરયોના રંગદર્શી આલેખનથી ચિત્ત-
પ્રસન્નતા અને આનંદની રસવહાણુ કરાવવી અને
સાહિત્યની વૈવિધ્યભરી વાનગીઓ પીરસી તેમનાં
હતાય અને શ્રમિત મનને ઉરલસિત અને પુલકિત
કરવાં એ જ સાહિત્યનો મૂળમૂલ ધર્મ! તો છે ને!
હવે સાહિત્યકારોને હજમપટ્ટીની પ્રવૃત્તિમાં ઓતપ્રોત
થતા બોવાનું દૃશ્ય સિદ્ધાન્ત જનસમૂહ પાસે ડાર્ઝ
અલભ્ય અને રસિક દૃશ્ય ખડું નહિ કરે અને આ
અવનતું અને અણધાર્યું દૃશ્ય તેમને ધીબર અડધ્ય
આનંદ અને ચિત્તપ્રસન્નતાનો અનુભવ નહિ કરાવે
એમ તમે માનો છો? એકવાર તમે એ ચિતાર
કરૂં તો જુઓ! એ નવીન હજમત-સૃષ્ટિમાં કંઈ
કંઈ ચિત્તપરિચિત સાહિત્ય-પ્રતિભાએને આમથી
તેમ આથડતી જોશો! એક બાજુ આર્થિક તંગીને

અંગે રાજ રાજ બજારો કરતા 'માનવી'ના તંત્રો
બાઈધર્મી વિજયરાય વૈભવે જોશો, તો બીજી બાજુ
અત્યારના કપરા સંજોગોની વિષમતા તરફ ધ્યાન
દોરતા 'પ્રચ્યાન'ના સંચાલક રજુલેન્ડ્રાસર્પ મિત્રો
તેમ જ 'ઉર્મિ' અને 'નવરચના'ના સંચાલક ભારતી
સાહિત્ય સંઘના વ્યવસ્થાપકો હાથમાં અત્રા લઈને
આમથી તેમ દોડધામ કરતા અને લખકૃતિશ
સાહિત્યકારોને 'અમને તમારા કેનવાલિંગ એજન્ડ
બનાવો' તેની વિનવણી કરતા નજરે ચડશે! જરા
આગળ નાણાંકીય વિષમતાને અંગે 'મતિ મળા'
બંધ કરવાનું વિચારી રહેલ 'રેખા'ના તંત્રીમંડળને
આ નવી પ્રવૃત્તિને અપનાવી રહેલું જોશો; તો વળી
જરા આલે ગુજરાતની જનતાને સાહિત્યકૃતિઓના
કંગાળ ઉકાવને કારણે ડુપકા આપતા બાઈધર્મી શુભ-
નારાયણ પાઠક, વિવેચનને ધ્યેયલક્ષી બનાવી રહ્યાનો
આશાસ આપતા રા. વિશ્વનાથ લટ્ટ, નવી મુમભાવના
ઝીલતી ધવિતાનું સર્જન કરવાનાં સ્વર્ગ સેવક
સુદરમ, ઉમાશંકર વગેરેથી રોહિતુ મુવકવિષંગ
વગેરે અનેક સાહિત્યવિરલાઓ બગલમાં કાઢ્યો ધાલી,
પોતાનું ભાવ્યપાણું અજમાવી જોવા આમતેમ રોડા-
દોડ કરતા દેખારો! ખરે જ, સાહિત્યરસિક નહિ તો
વિલાસપ્રિય અને દરયલેલા શિષ્ટ ગુજરાતને, આ
તમારો તેની કુતૂહલતા અને આનંદ જગવડા પૂરતો
નહિ ચર્ચ પડે? અને તેની સાયોસાય ખિરસામાં
પડતાં પાવલાં અને અધોનો ખજુખણાટ સાહિત્ય-
કારોને કાર્પ અલભ્ય માનસિક આનંદનો અનુભવ
નહિ કરાવે?

વળી, કદી નહિ પામેલો તેવો સુદાર અને
ઉમજકારોં આવકાર, આપણા સાહિત્યકારો, ગુજરાત-
ના શિષ્ટ અને સંસ્કૃતિક જનસમૂહ પાસેથી પામવાનો
અલભ્ય લાભ મેળવશે! કારણ આજનો આ શિષ્ટ
સમાજ સાહિત્યકારો તરફ ઉદાસીન શ્વિત સેવે છે,
એટલું જ નહિ પરંતુ તેમને ઉપહાસજન્ય બ્યક્તિઓ
તરીકે જ લેખે છે! સાહિત્યકાર એટલે તેમને મન 'નર્મો
વેદિયા.' જોશે પેલો નવલકથાકાર! છે ને અમથત,
કાંઈ છે દગલકો તેનામાં! એ જીવનમાં શું ઉભળ-

વાના! 'આ જોયો પેલો સરસ્વતી-ભેખધારી! વ્યવહારમાં શન્ય! માળાને જીવન જીવતાં ન આવડું! રવડીરવડીને કાંઈ પૂજા કાયા વિના આખરે મળે! '— મોટાં થોમાં લખે તેમાં શું દિ' વળ્યો! અરે, ઈ કથિતા-કવિતા ને લેજો લખવાં એ તો નવરાનાં કામ! કામધંધો મળે નહિ એટલે એસે લખવાં! જીવનની ત્રમઝટ-તુટી પડે ત્યારે જતાડું કે એનું ભેળું કેમ કામ કરે છે! '— અરે વેદિયા, લખી લખીને મરી નાઈશ પરંતુ તારો દિ' સુધરશે નહિ! ઠીક કહું છું, માની લે! તારો અવતાર એજ જશે આ ગંધાધૈતરામાં! વાસ્તવતો ખ્યાલ રાખી, કાંઈક વ્યવહારુ થા, વ્યવહારુ! નહિ તો તું મરીશ પરંતુ આ ભેરાછોકરાને પણ કમેતે મારતો નાઈશ! ' આવાં આવાં તીક્ષ્ણ વેણો કાંઈક કલાકમાં અને કાંઈક ઉપહાસમાં આપણા સાહિત્યકારો તરફ આ આપણા શિષ્ય સમાજ તરફથી ફેંકામાં આવે છે. વળી ધર્મદી, અંતમાં, વ્યવહારશન્ય વગેરે વિશેષણો તેમની ઉપર લાદવામાં આવે છે તે જુદાં! એમાં જો કાંઈ સાહિત્યકાર આવા સંસ્કારપ્રેમી સન્નજનને ત્યાં જુલો પડે તો ઉપરજીવે આવકાર પામે અને સિધ્ધાંતે એટલે 'કાશ ગર્ભ'નો છુટકારોના દમ આપણા આ ભાઈ કાઢે! આવા કેટલીક વાર હડધૂત થતા સાહિત્યકારો પણ હાંભર્યો આદર તેમની પાસેથી પામશે-એકવાર હનનમ-મહાશય તેઓ અપનાવશે પછી! કારણ તેમનું 'સંસ્કારપ્રેમી સન્નજનોનું' ધર્મક અને સ્વાભિમાન સાહિત્યકારોની આ સ્થિતિ નોઈ સંતોષાશે! 'આખરે કેકણે આવ્યા! ' એમ એકાએક તેઓને યઈ જશે. વળે આવું અણુધાર્યું દશ્ય તેમને અતિ આનંદ અને હાસ્યપ્રેરિત લાગણીઓનો અનુભવ કરાવશે તેમાં શંકા નથી! એટલે અપરોક્ષ રીતે સાહિત્યનો ધર્મ પણ તેઓએ જાન્યો ગણુશે.

વળી, હનનમ કદી પણ સમાજમાં અનાદર પામ્યો છે? સવારના પહેરમાં આતુરતાથી તેની રાહ જોવાય છે. તેના આગમનમાં વિલંબ થતાં, તેની રાહ જોતા સદગૃહસ્થ આકુળઆકુળ થવા માટે છે: 'સાચો હનનમ, આવ્યો નહિ; માળાએ દિવસ બુગાડ્યો! ' આમ

સાહેબ ગણુશુભતા હોય ત્યાં દૂરદૂરથી મનવિયાની મલપતી આસે આત્મા આવતા હનનમ-મહાશયનાં દર્શન થતાં, એકાએક તેઓ ચિત્તશાંતિ અનુભવે છે અને પોકારી બોલે છે: 'અરે રામા, આ કૂકડા મટે આ લાગ્યો! એલા, આજ મોડો કેમ થયો! ' અને આ પળથી જ તેમની વચ્ચેના હળવો વાર્તાલાપ શરૂ થાય છે તે દેક હનનમની ક્રિયા પૂરી થાય ત્યાં સુધી-બણે કે હનનમ આતમીદાર કેમ હોય! હનનમે વાતુડિયો ગણુવામાં આવે છે, પરંતુ ખરું પૂછો તો મૌની હનનમે પણ સામેના ગૃહસ્થની-એટલે કે પોતાના રાજના ધરકાની-વાચાળતાને લઈને અને તેમની મૌન ધારણ કરવાની અશક્તિ અથવા ખામી જ કહો તેને લઈને જ વાચાળ અને વાતુડિયા થવું પડે છે! અને પછી જેવો ધરાક તેવો વાર્તાલાપ! રાજ-અ-રોજની વાચાળતા હનનમ-મહાશયમાં આત્મવિશ્વાસ પેદા કરે છે અને પોતાની છુદિના પોતે સર્વતાપુષ્ટિ વિકાસ સધેલો જ છે એમ માની લઈને, દરેક પ્રકારની વાત-ચીતમાં તે પોતાનું માથું મારતાં ખચકાતો નથી હોતો! કૂધલીપ્રેમી ધરાકને તેમની ગાતિની કૂધલી-ઓથી તે સંતોષે છે; સમાજપ્રેમી ધરાકને સમાજમાં યતી બિચકપાયલોથી વાકેફ કરે છે; અને રાજકારણમાં રસ લેતી વ્યક્તિઓને રાજકારણના ગોટાળાઓની જોડતી ગપો પૂરી પાડી તે પોતાના દર્તવ્યનું પાલન કરાવું જોરવ લે છે! દૂકામાં, હનનમતની! ક્રિયામાં પસાર થતો પા-અર્થો કલાક નકાસો ન વેંડકતાં, હનનમ-મહાશય પાસેથી પોતાની પ્રકૃતિને રુચ્યો માનસિક ખોરાક તેની આંખની વાતચીતમાંથી આરાગવામાં બળ્ય છે. વ્યવહારકુશળ હનનમે આ કુનેદ અને આવડત રીંખ્યે જ છૂટકા! કારણ, તેની કાર્યકુશળતા અને વાચાળતામાં જ (!) તેની આર્થિક ઉન્નતિ સમા-મેલી હોય છે! મહારમાજીએ સત્તાઅદની, ચળવળ પછીથી વર્તમાનપત્રો ઉપર પ્રતિજ્ઞા મુકતાં, વખત આવ્યે દરેક વ્યક્તિને 'Walking Newspaper' થવા સૂચવેલું, પરંતુ તેમ કરવાની જરૂરત નહોતી. તેઓએ કોંઈસીઓને ફક્ત એટલું જ સચન આપવાનું હતું કે દરેકે દરેક ગામના હનનમેને, ખાનગી રીતે, સત્તાઅદની ચળવળ અંતે તેને અંગે થતી શરૂતેજોથી

• ૨૮૨ : 'તમે હજમ થાવ તો !'

તેઓએ મહાદેવનાર રાખવા અને ખાતરીથી આ હજમ-
મોની જમાતે આ હજમકો ધરેધર પહોંચાડી 'ચાલતું
અખખાર' થવામાં પોતાની કુતોદ અને સફળતા
દાખવી દીધી હોત !

અને તેથી જ, સ્વાભાવિક રીતે, જો સાહિત્ય-
દારો હજમનની પ્રવૃત્તિને ઉપાડી લે, ભલે દૂક વખત
માટે, તો આપણા આ શિષ્ટ સમાજ પામેથી ઘણો
આદર મળી શકે. કારણ, મેરકારપ્રેમી સમાજ અસિ-
દ્ધિન હજમ કરતાં આ સાહિત્યકાર હજમ પાસેથી
કેટકેટલું મેળવી શકે ? સાહિત્ય અને રાજકારણના પ્રશ્નો
પરતેની રસિક અને છતાં તલસ્પર્શી જીજ્ઞાસુ વાર્તા-
લાપ મારફત થઈ શકે. વળી વાર્તાલાપની શૈલી તેમ જ
વિચારોની આપ-લે અમુક સાહજિક દૌરસ્યથી આ
'હજમ-કલાકાર' અનોખી રીતે કરી જતાવે તેમાં
શંકા કરવાપણુ હોય જ નહિ ! આ સાહિત્યકારોની
જમાત પોતાની હજમત-પ્રવૃત્તિ મારફત વશીકરણ
સાધી, મુજબાતના આ સંસ્કારપ્રિય સમાજને એકવાર
પોતાના બાંધમાં બાંધી લે અને પોતાનું આકર્ષણ-
વર્ણન તેની આત્મપાસ ગોઠવી દે પછી બસ; તેઓ
માઝા દામ તે સમાજ પામેથી મેળવી શકે ? વળી
અમુક અમુક સાહિત્ય-વિરહાઓને શિશિન અને સાહિત્ય-
પ્રેમી વ્યક્તિઓ તરફથી પોતાની હજમત કરવા
આવવાનાં ખાસ આમત્રણ (૧) મળે તે પણ નિર્ધિ-
ષ્ટ વસ્તુ છે, કારણ આ અનુભવ તે તે વ્યક્તિઓ
માટે રસપ્રદ અને દુર્લભ છે ! કેઈકેને કેઈ જગે કે
સાહિત્યમાં પોતાની તીક્ષ્ણ ધારનાર કદમ માટે પકા-
મેલો 'વળે તાંતરિયો' તેની આ નવી પ્રવૃત્તિમાં
પોતાનું હસ્તકાંડાય દાખવી શકે છે કે નહિ ! તો વળી
બીજા કેટલાકને કલાકાર કનુ મુનશીનો હાથ અજમા-
વવાની ઇચ્છા જાગે. વાર્તાના રસિયાઓ વાર્તાકાર
'ધૂમકેતુ'ને પોતાની હજમત માટે શોધી કાઢે, તે વળી
કરુણા-ઉચ્ચતના પ્રેમિકો સુંદરમ, ઉમાશંકર વગેરે
કવિમંડળને પોતાને ઘેર લેકાવે અને તેઓ કરુણા
અને ક્રિયાનો કેવો સમન્વય સાધી શક્યા છે તે ચકાસી
લે ! તો વળી બીજા કેટલાકને રા. રામનાથયજ્ઞ
વિવેચનનું વૈવિધ્ય અને આપણ આ હજમપદ્ધતીની

ક્રિયામાં દર્શાવી શકે છે કે નહિ તે જાણવાની જાંખના થઈ
આવે ! દૂકમાં, સાહિત્ય-આલમનું આ અમુકાર્ય અને
કુતુહલપ્રેરક પરિવર્તન બધા સાહિત્યરસિકોને ધરી-
ભર આનંદ અને વિરમવતી મિશ્રિત લાગણીઓથી
રંગી દે !

અને કમાણી ધીકની થવાની તેની આપણ
સાહિત્યકારો ખાતરી રાખે ! અત્યારે અમદાવાદમાં આ
'હજમપદ્ધતિ' આપણી પાસેથી વાળ કપાવવાના
અને દાઢી બોડવાના દરમાયા તરીકે છ છ આના
વચ્ચલ કરે છે. આમાંના કેટલાએક, જેઓનાં સલૂન
મોસામી-વિસ્તારમાં આવેલાં છે તેઓ, તો 'સલૂન-
માં કરાવો તો ચાર આના ને ઘેર બોલાવો તો છ
આના' તેવો વિચિત્ર લાવ રાખતા જેવામાં આવે
છે, કારણ પૂછે તો તેઓ કહે છે, 'આપને ઘેર
આવીએ તે દરમિયાન બે-ચાર ઘરડો સલૂનમાં બોલી
થાવ ને ! વળી, અગારે પગે ચાલી આપને ત્યાં આવવું
પડે તે જુદું !' જેવી સાહજિક અને સ્વેચ્છાદી
એકવાર મારાથી પ્રાણુતર અપાઈ ગયો, 'તે તમારું
સલૂન આખો દિવસ બરચકે હોય છે ? ના, એમ હોય
તો કહો તો આપને માટે મોટર કે ગાડી મોકલો,
પગે ચાલીને આવવું ન પોસાય તો !' આમ છતાં,
અમુક માનવંત રિધતિ ધરાવના સર્વદરશીને તો-
જેવા કે પ્રાધ્યાપકો, તાલેવંત વ્યાપારીઓ, નામકિત
તગીમો, પ્રતિષ્ઠિત વજાલો વગેરે-સલૂનમાં જવામાં
અમુક નાનમ લાગે અને તેથી આ 'કમાકારોને'
ઘેર બોલાવવા જ પડે અને માઝા દામ આવવા જ પડે !
જો અસિદ્ધિન હજમ-આલમ શિક્ષિત અને સંસ્કારિક
જનસમાજ ઉપર આટલો દોર ચલાવી શકે તો પછી
શિક્ષિત અને સંસ્કારિક સાહિત્યકારો તો પોતાના
પાસમાં આ જનસમૂહને કેટલે સુધી જકડી શકે અને
કેટલા દામ કમચઈ શકે તેની સલૂન કંપના થઈ શકે
છે ! વળી સાહિત્યકારો વિપરાંત શિક્ષિત બેકારો, કમાણી
ન થતાં માખીઓ મારતા તગીમો, વજાલો, દૂકા
પગાર અર્થેની હાથઓય કરતા અધ્યાપકો અને શિક્ષકો
વગેરેમાંથી કાઢને જો આ નુસખો અજમાવે
હોય તો ભલે અજમાવે ! જો કે આર્થિક તગીની

લેખિત અને સંગ્રહિત રાડ પ્રથમ-પહેલી સાહિત્યકારો તરફથી પાંચવામાં આવેલી, તદુપરાંત 'મહેનત ઝાઝી અને કમાણી નુસ્ખી' એ અનુભવ હમણાં હમણાં સાહિત્યકારોને વિશેષ યતો હોવાથી, આ નુસખો અજમાવવાની પહેલી પસંદગી First Preference—સાહિત્યકારોને આપવી એમ કરાવતું! સાહિત્યકારોને આ નવો નુસખો કાંઈ કાંઈ ચિત્ર-વિચિત્ર અનુભવ કદાચશે. તેનું શરૂઆત સાહિત્યકારો પાસેથી મેળવવાની ભાવી શુભચિંતા આશા રાખશે જ! આઈ-દસ ધરાકાનાં માથાંને સફાવટ કર્યાનો રસિક અનુભવ માણ્યા પછીથી શુભચિંતા સાહિત્યરસિકો ભાઈશ્રી ન્યોતીદ્ર દવે અગર તો રા. નવલરામ ત્રિવેદી અગર તો મસ્તકદાર પાસેથી 'અકચકતા તોણા ઉપર' હાસ્યભરપૂર લેખની અપેક્ષા રાખી શકે! તેવી જ રીતે કેટલાએક ધરાકો માથામાં ધારી રખાવતા હોવાથી અને આભુખાભુ સફાવટ કરાવતા હોવાથી, સુરત-નિવાસી રા. ધનસુખલાલ મહેતાનો, આવા એક ધરાકની હળમત કરતાં કરતાં, સુરતી ધારી યાદ આવી, આઈની-પડવાના અનુભવો તાજા થઈ મોમાં પાણી છૂટનાં, કેવો રસાનુભવ થયો તેનો હજુદ ચિત્તાર તેમની પાસેથી મેળવવાની આશા તેમની કૃતિઓના વાંચકોને રહે જ. એવી જ રીતે વિવેચનપ્રેમી રા. વિજયરાય અગર રા. વિશ્વનાથ પાસેથી 'હળમતની કલા કેમ સાખ્ય થઈ શકે?' તે ઉપર અનુભવવાળી, રસપૂર્ણ અને અર્થચંબીર વિવેચનકૃતિની અપેક્ષા રાખવામાં આવે તો તે અભુગતું ન જ મળાય! અને રા. ઉમાસંકર નેપાળી, સુંદરમ વગેરેનું કવિમંડળ તો 'અરજા ઉપર', 'તિર્થથી તમતમના તોણા ઉપર', 'સાહિત્યકાર-હળમત ઉપર', 'વાળ કાપતાં સૂરેલા વિચારો' વગેરે અવનવા રસિક વિદ્યો ઉપર પોતાનાં કંપના-કુસુમો વેરી શુભચિંતા કવિતાને ઊજળી બનાવશે તેની પણ ખાતરી છે!

કર્ષને અને માંડમાંડ અમારો રાહસો કાઢીએ છીએ; તેમાં જો આવા 'કલાપ્રિય ધધાદારીઓ' અમારા ક્ષેત્રમાં પગપેસારો કરે તો અમારે તો જીવનું મોત જ અનુભવવું પડશે. તો તેવી દલીલનો સચોટ રદિયો આપી સકાશે કે તેઓની તરફથી રજૂ કરવામાં આવતી હરીકત તદ્દન મલત છે. વસ્તુરિયતે તેથી ઓછી જ છે! દૂરી કમાણીના આ વિષમ દિવસોમાં પણ હળમતનો ધધો ધીકતો ચાલે છે. તેના પુરાવા ધણા છે. એક દાખલા તરીકે અમદાવાદ જેવું સહેર લો. એસિસસિસ્ટ પાસેથી શરૂ થતાં કૂટપાયો ઉપરથી દેડ ભદ્ર સુધી, પ્રિતમનગરના દાળ પાસે, વારીલાલ દોરિપટલ પાસે, પાંચકૂવા પાસેના ધોરી માર્ગ ઉપર, શેઠન પાસેના માર્ગ—ટૂંકમાં ભરચક વરતી અને રાહસારીઓવાળા રસ્તાઓ ઉપર કેટલેકાંજે ન્યાં તમારી નજર પડશે ત્યાં—હળમતના આ અમજીવી કારીગરોને આખોયે દિવસ તેમની કાર્યપ્રવૃત્તિમાં, નીચે માથે, વિના થાકે, આતપ્રેત થયેલા જોશો! તેમાંના કાંઈ પણ—સાઈનબોર્ડ તેઓ બેઠેલા હોય છે અને ધણુ હોવા છતાં—ગમે તે વખતે નવરો બેઠેલો તમારા જોવામાં નહિ આવે! અનુભવ તમને આ ક્ષત્યની પ્રતીતિ કરાવશે! ખરે જ, સાહિત્યકારોએ આજના વિષમ કાળમાં આ નુસખો અજમાવવો જોવો! છે! વળી રોકડ દામ તેઓને સાંજ પડ્યે, તેમની મહેનતના બદલામાં, મળી જશે! રાત્રિદિવસ પુસ્તકો વાંચી, અવિરત મનન કરી, આંખો એંચી એંચી, શારીરિક અને માનસિક યાક ખમી, લોદી અને જુદિનો નિચોડ થવા દેવા કરતાં, વિના માનસિક થાકે, હળવા પાર્નાલાપની તક આપતો, આઠો દૈનિક પરિશ્રમનો અનુભવ કરાવતો, અને રોજ અવનવી મર્તિઓનો સમાગમ આપી જીવન-સમાલોચના અને નિરીક્ષણ કરવાનો અશબ્દ લાભ આપતો ધધો શાને ન કરી જોવો! માનસપ્રયકરણ કરવાની સોનેરી તક આપણા સાહિત્યકારોને સાંપડશે, ચિરપરિચિત અક્રિયોનાં જીવનની અંદર ડોકિયું કરવાની આ તક તેમને પાસવનો સચોટ અને હજુદ ખ્યાલ આપશે તે જુદું! વળી ધીકતી કમાણી યનાં આર્થિક મોક્ષા-

અને કમાણી ધીકતી યશે તેમાં સંકા નથી! કદાચ હળમતની જમાત તરફથી વાંધો ઉઠાવવામાં આવે કે, કદાચ કડિન કાળમાં અમારી જ કમાણી

આઈ-દસ ધરારો પૂરતું જ કામ કરવાનો સંયમભર્યો નિરધાર પણ માસિક રૂ. ૯૦) થી રૂ. ૧૦૦)ની આવક સહેજે પાડી આપશે ! ખરે જ, માનસિક વલોપાત કરાવતી અને રાતદિવસની મગજમારીથી માનસિક અને શારીરિક યાક આપતી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ-

એ યાજે મૂકી, સાહિત્યધારે આ નવો 'નુસખો' લેણે એકવાર અજમાવી લુગો ! અને પછી તેમના રંગરંગ કેટલા બદલાઈ જાય છે તે આપેઆપ જણાઈ આવશે. સાહિત્યધારે આ નુસખો અજમાવશે ખરા !

અરુણા અને શ્રીમોહન

શ્રી. 'સોપાન'

[ગતારથી આશુ]

દુરિયો તો મરત રીતે ધૂધવતો જ હતો. અરુણા અને શ્રીમોહનનાં અંતરમાં એના પડધા પથુ ઊઠતા હતાં. અરુણા મૌન. હતી, શ્રીમોહન ધીમે ધીમે બોલતો હતો :

'ઘણા સમયથી એક વિચાર મનમાં ધોળાયા કરે છે. અનેક વખત નિશ્ચય કર્યો કે આજે તો કઢી જ દઉં, પથુ કાઈ દિવસ હિંમત આવી જ નહિ. આજના પ્રસાંત વાર્તાવરણમાં.....'

અરુણા સહેજ ચમકી ગઈ. શ્રીમોહન ચાલતાં ચાલતાં એક પળ થઈ ગયો. ફરી આદ્યો અને બોલ્યો :

'કઢી જ દઉં એમ ચાપ છે. ગેરસમજનો તો મને લાય નથી. તમે મને જોળખો' છા. આજ આટલાં વર્ષ થયાં તમે માટુ જીવન જોયું છે હું...'

ફરી એ અટક્યો.

'કેમ વારેવારે અટકા છા ?' અરુણા ઝડપથી બોલી ગઈ. મનની ગલરામણ દાકવામાં એ સફળ બની. શ્રીમોહન બોલ્યો :

'જસ, એટલું જ જાણવું છે કે આપણે બને....'

'હું સમજી ગઈ.' અરુણાએ મૂંઝવણ ટાળી, પરંતુ એથી વધુ એ કશું બોલી નહિ. શ્રીમોહન પણ મૌન રહ્યો.

બંનેનાં પગમાં તો ઊપડતાં જ જતાં હતાં અને રાત્રીનો પ્રવાસ પણ થઈને નહોતો. એકદમ માર્ધવ

બીજો પસાર થઈ ગયો. રાતની ચાંદની પણ કંઈક વિશેષ ઉજાવળ જણાવા લાગી.

'હું એક પ્રશ્ન પૂછું ?' અરુણાએ આખરે મૌન તોડ્યું.

'જરૂર, અનેક પ્રશ્નો પૂછી શકા. શ્રીમોહનનાં મોં ઉપર હાંની રેખાઓ ઊપરી આવી. અરુણા એના મોં ઉપર આંખો રિયર કરીને બોલી :

'તમે શા માટે મને પસંદ કરે છા એમ પૂછું તો તમને માહું નહિ લાગે ને ?'

શ્રીમોહન સહેજ મૂંઝાઈ ગયો, પછી બેઠો :

'એ મારે કંઈતું પડશે ? આટલાં વર્ષોનો સહવાસ એનો જવાબ ન આપી શકે ?'

'સહવાસથી મેં એટલું જાણ્યું છે કે તમે સજ્જન છા. શક્તિશાળી અને આદર્શવાદી. જીવન છા. તમે...' અરુણા હમી. શ્રીમોહન સહેજે ધૂણ ગયો. અરુણાએ લાકપ પૂરું કર્યું, 'પતિ તરીકે કેવા નીવડશે તે હું કેમ જાણી શકું ?'

'એ પણ મેંત્રીનો જ પ્રકાર નથી !' શ્રીમોહન હિંમતથી બોલ્યો.

'તમે એમ માને છા ?'

'અનરથ. હું જાણું છું કે તમે અનંતતા અને સમાનતાને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય મણે છા, પરંતુ હું એમ જ માનનાર છું. માટે જ મહિના

એથી ઘોળાતી આ વાત સાંજે હૃદયની બહાર નીકળી શકી છે.’

‘હું ખરું કહું, શ્રીમોહનભાઈ’ અરુણા બોલી. ‘મને એમ લાગે છે કે પુરુષ આધિપત્ય ભોગ્યના વિના રહી જ ન શકે; અને સ્ત્રી પણ, બે માયાની ફરેલી ન હોય તો, એને વશ થઈ જ નય.’

‘આ વિચારો બરાબર નથી—તમારા જેવાં શક્તિશાળી ને શુદ્ધિશાળીને શોભા આપનાર પણ નથી.’

‘કેમ ?’

‘મારા અને તમારા વિષે પણ તમે આવે જ અભિપ્રાય ધરાવો છો એ તમને વિચિત્ર નથી લાગતું ?’

‘એમ નથી, સામાન્ય રીતે હું બધે સ્થળે જ નોંધ રહી છું તે જણાવું છું.’

‘તમે માનો છો કે તમને કોઈ પુરુષ દ્વારા દર્શ શકે ? તમારી સ્વતંત્રતા લૂંટી લઈ શકે ?’

‘હું માનતી તો નથી.’

‘તો !’

‘પણ એ પગલું મને નેપથ્યકારક તો લાગે જ છે.’

‘એટલે કે તમે ડરો છો.’ શ્રીમોહન સહેજ કંકડ અવાજે બોલ્યો. આટલી મોટી ચર્ચાને પરિણામે એની ગભરામણ દૂર થઈ ગઈ હતી અને અરુણાની અસ્વસ્થતા વધતી જતી હતી.

‘નહિ, હું ડરતી નથી. સાવચેત રહેવું એ બધ ન-કહેવાય.’

‘તો શું કહેવાય ?’

અરુણા તરફાળે જવાગ ન આપી શકી. થોડી પળો પછી એ બોલી :

‘મને એમ લાગે છે કે કોઈ પણ પુરુષ સત્તા મેળવવાનો પ્રયત્ન—કર્તા વિના રહે નહિ અને એવા પ્રયત્નો સામે લડવા કરતાં એથી દૂર રહેવું જ શું બોલું ?’

‘શામાશ !’ શ્રીમોહન કટાક્ષમાં હસ્યો અને મોટેથી બોલ્યો. જવાબમાં અરુણા એક એક શબ્દ છૂટો પાડતી બોલી.

‘તમને એ બરાબર નહિ લાગે, પણ મને તો

લાગે છે કે બે બે આપણે બંને, તેમ કહો છો તેમ, નોંધાયે—બે કે લગનની મને ઇચ્છા જ નથી, એટલે એ વિચાર જ નિર્થક છે; છતાં નોંધાયે—તો આપણી આજની મૈત્રીનો પણ અંત આવી નય. તમે પુરુષ પતિ-માલિક-થવા પ્રયત્ન કરો અને હું.....’

‘ધણું બોલ્યાં.’ મેં ફરવી લઈને શ્રીમોહન બોલ્યો. ‘એને પોતાના સંસ્કારનું અને પ્રમાણિતતાનું અપમાન થતું લાગ્યું. અરુણાને અસર ન થઈ. એ સ્વસ્થ અવાજે બોલી :

‘હું તમારા માટે જ માત્ર નથી કહેતી. પુરુષ-માત્ર.....’

‘હવે વધુ ન બોલો તો સારું. મારા માટે જ તમે નથી કહેતાં તે હું સમજી શક્યો છું. તમારી દૃષ્ટિમાં સમાજના અનેકાનેક જીવોનો જેવો જ હું છું એ જ તમારા કહેવાનો અર્થ છે ને ?’

‘તમે દુઃખ ન લગાડો.’

‘હું લગાડતો જ નથી. તમે ખીજા કોઈ પણ કારણસર મારી માગણીને નકારી હોત તો હું સમજી શકતું; હું લક્ષની ગંભીરતા સમજું છું. શુદ્ધિ અને હૃદય એક સાથે જ અને એકસરખો જ જવાબ આપે ત્યારે લગન કરવું નોંધાયે એમ હું માનું છું. મેં નોંધું છે કે એકલી શુદ્ધિના નિર્ણય ઉપર રહેવાથી હૃદયનો પ્રેમ—જે લગનજીવનનો આધારસ્થલ છે તે—પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી, અને એકલા હૃદયના આવેશ ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામાં જીવનના અન્ય પ્રદેશોની અવગણનાનો ભય છે. તમે આજ કંઈ મને કહી શક્યાં હોત.....’

‘એમ પણ છે. મેં તમને કહ્યું નહિ કે લગનની મારા દિલમાં ઇચ્છા પણ નથી ?’

‘હું જાણી શકું—શા કારણે ઇચ્છા નથી ?’ શ્રીમોહનનો અવાજ સહેજ તીક્ષ્ણ બન્યો.

‘જસ, ઇચ્છા નથી. દિલમાં એવી લાગણી જ પ્રગટતી નથી.’

‘ખરું કહો છો ?’

‘સાચું કહું છું. કોઈ દિવસ આંવા વિચારો મને

આવ્યા નથી અને લાગ્યું છે કે હું લગ્ન માટે સરખાઈ જ નથી.

‘મારાથી નથી માની શકાય, છતાં માનું છું જો આમ જ હોય તો આ વાત આપણે અહીં જ પૂરી કરી જેઈએ જો તમે મધનશીલ સ્થિતિમાં હો તો આપણે વાતો કરીએ, વિચારીએ, મુશ્કેલીઓ માથી માર્ગ જોળીએ, પણ એ વિચાર જ તમારા દિયમાં ન જન્મે હોય તો આ વાતનો અન આપ્યો માત્ર માથું છું એટલું જ કે અને બીજા જેવો ન મારશો.’

અરુણા મૌન રહી શ્રીમોહન મૂંગો મૂંગો થોડુંક ચાલ્યા પછી બોલ્યો.

‘આ વાત હવે ભૂલી જતો આપણી મૈત્રી કે તેની જ રહેશે આપણામાં આ અર્થાતે અતે ખોડું ગાળીયું ન આવી જાય એમ હું ઇચ્છું છું.’

અરુણા બોલી જ નહિ એના મો ઉપર ગાળીયું ફરી વળ્યું હતું એ શાનું હતું તે શ્રીમોહન સમજી શક્યો નહિ.

એ જ સ્થિતિમાં અને પાછા ફર્યા

શ્રીમોહને અરુણાને ગભીરતા તથા દેવાનું કશું હતું, પરંતુ પોતે ધૈર આગ્રો ત્યારે જીવનમાં કંઈ નહોતો બન્યો એટલે ગભીર હતો કુટુંબના બધા માણસો જગતા હતા સૌનું ધ્યાન એની ગભીરતા તરફ ખેંચાયું, પરંતુ કોઈ કશું બોલ્યું નહિ શ્રીમોહન પોતાના એરકમાં ચાલ્યો ગયો.

એના દિલમાં આજ એટલા લાગી ગઈ હતી અરુણાએ એને સામાન્ય પુરુષ જેવો માન્યો તેના અપમાનનું દુઃખ તે વિસારે પડ્યું હતું પણ ‘અરુણાના દિલમાં લાગતી ઇચ્છા જ નથી એ વાતનો એને અર્થાત લાગ્યો એણે માનેતું જ નહિ કે અરુણા અને એની વચ્ચેની મૈત્રીએ અરુણાના અતરતમ ભાગ ઉપર કશી અસર જ નહિ ઉપજતી હોય શ્રીમોહનને અજાણપણે એવું કંઈક લાગવા માંડ્યું કે અરુણાની લાગણીઓની કસોટીએ પોતે જીવનસાથી તરીકે અયોગ્ય કંઈ.

ધીરે એમ થયું કે અરુણાએ સાચી લાગણી છુપાવી, ધીરે લાગ્યું કે એનું સાચું મગજ તો એણે કશું તેમ પ્રત્યેક પુરુષને આધિપત્ય બોગવવાની વૃત્તિ હોય છે એવી એની માન્યતા જ હોય, પરંતુ જીવન એની આખા આગમ શાત ચાલતીમાં નાહ્યું અરુણાનું ગૌરવ પણ સ્વરથ અને લાગણીના આવેગથી મંપૂર્ણ રીતે મુક્ત એવું મુખ આવ્યું શ્રીમોહનને ખાતરી થઈ કે અરુણાના દિલમાં પરમમિત્ર—મિત્રતમ—તરીકે પોતે વસી જ શક્યો નથી.

‘અરુણાના એમાં શો દોષ?’ એવો વિચાર શ્રીમોહનને આગ્રો જ નહિ એના સસ્કરો ને એની જીવિ હૃદયના આધાત ધોઈ નાખનામાં કામ ન આવી શક્યા કશાં કારણે વિના એના મનમાં અરુણા માટે રોષની એક રેખા પ્રગળી આવી પોતે પોતાની મેળે, પોતાને કાગળે જ, પછગાટ ખાધી હતી છતાં એને લાગ્યું કે અરુણાએ એને ધક્કો માર્યો છે.

શ્રીમોહનને અરુણા અભિમાની લાગી એની આખા એણે પોતા પ્રત્યે બેદરકારીના લાભે કંઈ આ અરુણાની છેલ્લી ગભીરતામાં પણ શ્રીમોહનને પોતાનું અપમાન જણાયું.

પાછલી રાત્રે શ્રીમોહનની આંખો મિચાઈ ત્યાં સુધીમાં તો એના મનમાં ખાતરી થઈ ગઈ કે અરુણાની અને એની મૈત્રી ખરા અતરતરી હતી જ નહિ પોતે અરુણાને સમગ્ર હૃદય આપી દીધું હતું, ત્યારે અરુણાએ તો પોતાને માત્ર સહવાસ, માત્ર વાતો, માત્ર વિચારો અને તે પણ બધું મુક્ક—જીવન સાથે જોતો સંનય ન હોય તેવું જ—આપ્યું હતું.

શ્રીમોહન જોકે ત્યારે આગ ના દિવસ કરતાં કંઈક જીવો હતો.

અરુણા ઘેગ પહોંચી ત્યારે એની ગભીરતા ચાલી ગઈ હતી ધરના બધા સર્જી ગયેલાં એટલે એ પણ જઈને પધારીમાં પડી કે દુરત કોઈ ગઈ ફરવાનો યાક અને સમુદ્રની હવાની કંડકે એને દુરત જ આરામ આપ્યો શ્રીમોહન જેની મધનભરી સ્થિતિમાં એ રાત્રે ન આવી પડી, પરંતુ સનારના છ-સાઠ છ વાગે જાંઘારી એ આજે ચાર વાગે જાગી ગઈ ફરી

બિધવા પ્રવલ્ન કર્યો, પણ આંખમાં કે અંગમાં બિધનાં નિશાન પ્રગળ્યાં નહિ. પથારીમાં બેઠી યર્ષ યર્ષ કે તુરત રાતનો વિચાર મનઃપ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો.

‘શું હતું?’ એવો પ્રશ્ન બિધનાં જ બધું યાદ આપ્યું—બધું આંખ સામે ખૂંકે યપું. પ્રથમ તો એ સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું, પરંતુ એની સંસ્કૃતિની ખાતરી થતાં વખત ન લાગ્યો. એનું મન સહેજ ઉદાસ બની ગયું. એને લાગ્યું કે પોતે શ્રીમોહનના ગંબીર પ્રશ્નોના હીક રીતે જવાબ ન આપ્યા. કંઈ ઉદ્વેગથી બતાવી દીધી હોય એવું એને લાગવા માંડ્યું. વિચાર કરતાં એને એટલી તો ખાતરી થઈ કે પોતે જે કહ્યું હતું તે સાચું હતું, સાવ સાચું હતું, પરંતુ એ રીતે કહેવા જેવું નહોતું. શ્રીમોહનને વાત શરૂ કરી ત્યારે એનું મુખ કેવું પીગળી જતું હતું અને એના શબ્દો કેવા ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને આવતા હતાં તે એને યાદ આપ્યું. અરુણને લાગ્યું કે અત્યંત સુકામળ અને આતુર હોવા ઉપર પોતે કટકા લગાવી દીધો. એ સહેજ ચિંતામાં પડી ગઈ. હલકામાં ખિન્નતા પણ વ્યાપી ગઈ.

શ્રીમોહનના ઉદ્વેગ શબ્દો યાદ આવ્યા. એ શબ્દો ઉચ્ચારતી વાણી તો નિશ્ચય હતી, પરંતુ એની પાછળ આઘાત પામેલા હૃદયનો જ નિશ્ચય હતો એમ અરુણને લાગવા માંડ્યું. એને થયું કે એમના મિત્રગુણમાં કોઈ દિવસ નહિ એવી ગંબીર ખૂલ આજે એણે કરી નાખી છે.

‘શું થાય હવે?’ એ વિચારવા લાગી. આ નાનુક અને ગંબીર પ્રશ્ન ફરી ઉઠેલો? એના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો. ગેરસમજ નહિ થાય? શ્રીમોહન પાસે ખુલાસો કરવા જતાં, માથી માગવા જતાં, નવા અન્યો નહિ જન્મી બેસે? અરુણના દિલમાં પ્રશ્નપરંપરા નળી ઊડી.

શ્રીમોહનને પોતાને શું લાગ્યું હશે?—નવો પ્રશ્ન ઉદભવ્યો. અરુણ કંઈ નિશ્ચય ન કરી શકી, પરંતુ એને આઘાત લાગ્યો હતો, અને તેને પરિણામે એ રાખિત થયો હતો, પોતાને ગર્વિષ્ઠા માનતો હતો, એવી

તો એને કલ્પના જ ન આવી. અરુણ પ્રત્યે શ્રીમોહનને કેટલી પ્રીતિ હતી! એ એવું માની શકે કદી? શ્રીમોહન એવું માને એ અરુણા ધારી શકે કદી?

સવાર પડ્યું. નિલાનિયમ પ્રમાણે આઠ વાગે શ્રીમોહન અરુણને ત્યાં આવતો અને ત્યાંથી એ બંને એક મજૂરશાળામાં જતાં. દિવસના કાર્યક્રમમાં બીજું તો વળું બધું હતું, પરંતુ એ વાત સાથે મારે ને તમારે શો સંબંધ?

આજે શ્રીમોહન ન આવ્યો. આતુર અને કંઈક લપલપાં ચિતે અરુણા એની રાહ જોઈ રહી હતી. એણે ધાર્યું હતું કે શ્રીમોહન આવશે તો ખરો જ. એણે ધાર્યું હતું કે એ ગંબીર હશે, એનું મુખ ગંભીરના લારથી નીચું નમી ગયું હશે, એની આંખોમાં દરેકજાના જેવું તેજ નહિ હોય, અંગમાં રોગના જેવા તરવરાટનો અભાવ હશે. એ કશું નક્કી નહોતી કરી શકી છતાં એને એમ હતું કે શ્રીમોહન આવશે ને એ બંને મળશે ત્યારે તમામ વાદળોં વિખરાઈ જશે અને મૈત્રીનો સૂર્ય પ્રકાશનો હતો તેવા તેજે જ ફરી પ્રકાશવા માંડશે.

પણ સાડા આઠ સુધી શ્રીમોહન આવ્યો નહિ. અરુણા અકળાવા લાગી. એણે બારી બહાર નજર ફેંકી. દૃષ્ટિની આખરી મર્યાદા સુધીમાં પણ શ્રીમોહન જેવું કોઈ દેખાયું નહિ. પ્રથમ તો એ મૂંઝાઈ. ગંબીર બની ગઈ. હલકામાં એક પ્રકારની ધુનરી જણાવા લાગી. કોઈ લવાનક ફૂલ પોતાથી યઈગયું હોય એમ એને લાગવા માંડ્યું.

શું કરું? ત્યાં જઈ? મળું? માફી માગું? કેટલા પ્રશ્નો એક સામટા તોફાન મચાવવા લાગ્યા! અરુણા મન મગજન કરીને પોતાના રથાને બેસી ગઈ. પ્રશ્નોના ધોડાઓને કાળમાં લીધા. અંતરનો કુદગત ઝોઝો યવા લાગ્યો. મોં ઉપર ગાંભીરની રેખાઓ ગેપસવા લાગી. આંખો વિચારભારથી નમ્રતા માંડી. અરુણાનું મુખ કોઈ દિવસ નહોતું તેવું બની ગયું. દુઃખગાંથી કોઈ નિશ્ચય પ્રગટતો હોય એવા ભાવો મુખ ઉપર ધસી આવ્યા. અરુણાએ પોતાની ઝોડીનાં બારણાં બંધ કર્યાં. [અપૂર્ણ]

સાધવા સિંધુડા મૂંગા આતમાના અજરા તારે

(અન્ય)

આત્માનાં અસ્તરને જોયાં ખુલ્લા જાગોચિયામાં,
જ્યોતની વિપુલા મંદા અડે નીરસ્હોચિયામાં;
હાં હોંઆત્માથી અરથે આધા અલખ જાગન્દા,-

એક વાણીની છાયાએ રેતી

મારા વતનની વેદનાસૂની

ભાગને ભેરવની ખેનડાં અન્તરથી અગગી આધી,
મારી રે માનવતાકોરે અલકાની અરણી જતગી,
અપનકિરેલા મારા શિષ્યે અગનેની રાગી-

સમજણ છંટાણી, મારે

લાંગવી ક-વાણી કાણી.

કળરે કાયાના રાગો કાંતીને કાં ઉર કાણું ?
વિલપું-જલપુ કાં જોટા ભરી ફૂલપુંજ-છાણું ?
રોદણું-રેગાડા જાની લૂછીલૂછી સાબદા ત્યાણું,

મારી ધૂળની દેરડી-શુંગે

ખરડું રગતુલું ત્રાણું

પછડાટ પડતા પારાવારના જોખાંડ ઘાટે,
વતનનાં મનડાં માગે પ્રાછટો આ જનમે સાટે,
વાણી તારા આળદવાદોનાં ઘમસાણુ પોકળ પડતાં-

મારે સાધવા સિંધુડા

મૂંગા આતમાના અજરા તારે

ખુલ્લાં જાગોચિયાં મારાં, અપલાનાં ચોસલાં લેવાં,
રજરજ મૂકવી મારે કરતવાડી કૂળમા સૂળ,
કેવા તહોંરાગ ને તાલોના, કવિતાના મહાલનાં મલોખાં,-

સાંકડા જળવીરડે મારે

ચોખડના પ્રારલા બોવા

• સુધાંશુ •

(ચોરજ દસમા સ્વ ટાગોરને નિવાર્પાન્નલિ વેળાએ ગવાયેલું)

સોરઠી જીવનનો સાહિત્યકાર

શ્રી. વિશ્વનાથ મગનલાલ લટ્ટ

[અનુસંધાન ગતિક પૃ. ૨૨૨]

પત્રકારી લખાણોના મુખ્ય ત્રણ વર્ગ પાડી શકાયઃ (૧) મૂળ પત્રોમાં આવેલાં અને હજુ એ પત્રોમાં જ પુરાઈ રહેલાં અન્યથા લખાણો, (૨) મૂળ પત્રોમાં આવેલાં પણ પાછળથી અન્યથા બનેલાં લખાણો, અને (૩) પત્રકારી વ્યવસાયમાં રહીને એની અવાન્ટર પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ તરીકે લખાણોમાં અને પત્રકારી નીતિ તેમ લક્ષણોથી ઓછાં થઈ રંગાએલાં એનાં પુસ્તકો. રા. મેઘાણીનાં પત્રકારી લખાણોમાંથી પહેલા વર્ગમાં આવે એવી તો ફક્ત એમની ‘કલમ-કિતાબ’ની સાહિત્યનોંધો જ છે અને તે આપણે જોઈ ગયા. એટલે હવે બીજા વર્ગમાં આવે એવી પણ એક જ મોપડી છે, અને તે ‘વેરાનમા’. એમાં મોટે ભાગે ‘લાઈફ મેન’, ‘વિધાઉટ મેરી પ્લોસમ્સ’, ‘મધર’ આદિ સાહિત્યકૃતિઓ ઉપરથી તેમ ગોર્ડો, ડીકન્સ, ફિરદૌરી આદિ સાહિત્યકારો ઉપરથી ઉપનવેશો પ્રસંગચિત્રો છે, અને તેમાંનાં કેટલાંક તો ‘કલમ-કિતાબ’માં જ આવી ગયેલાં, એટલે એ સમજીને ‘કલમ-કિતાબ’ પછી તરત લઈએ એમાં એ રીતે પણ ઔચિત્ય રહેલું છે. એના નિવેદનમાં રા. મેઘાણી કહે છે તેમ પોતે પત્રકારી વ્યવસાયમાં પહેલા છતાં એ વ્યવસાય એમને ‘વેરાનરૂપ’ લાગેલો, ‘એની અંદર આવરવક લેખાતા મતાગ્રહો, દુરાગ્રહો, પૂર્વગ્રહો ને દાએસથી આવેગો’ એમનાથી સહી ન શકાયા, તેથી એમાંથી નાસી છૂટેલા, અને પોતાની ‘અસહ્ય સાહિત્યદીવી લઈને ભુદી જ વાટ’ એમણે ગાલેલી. એને પરિણામે જે સાહિત્યરંગી લેખો લખાએલા તેમાંના કેટલાકનો આ પુસ્તકમાં મંદ્ર છે. લેખક કહે છે કે એ લેખો ‘દૈનિક વર્તમાનપત્રની પત્તીમાં તણાઈ જવા દેવાની ઉપરછલી ગયુતરીથી’ નહોતા લખાયા, પણ ‘એક દિવસ પુસ્તકકારે મૂકવા પડશે એવી ચોક્કસી તેમ રાખીને જ’ લખ્યા હતા.

આ રીતે રા. મેઘાણી એને પત્રકારત્વથી ઉચ્ચ ગણી સ્થાયી સાહિત્યના વર્ગમાં મૂકવા માગે છે, પણ તટસ્થ પરીક્ષકને તો તરત જ માલુમ પડે છે કે રા. મેઘાણી મનાવવા માગે છે તેમ એ લખાણોમાં શુદ્ધ સાહિત્યનું સોળવજી સોનું નથી, પણ પત્રકારી લખાણની હલકી ધાતુ પર સાહિત્યરંગી શીલીનો ધૂસ ચડાવેલું રાહગોહ છે. એમાં તો. અલગત, આ પ્રસંગનિરૂપણમાં કષ્ટના છે, નાબલ્લિ છે, ચિત્રરચનાની કુશળતા પણ છે, અને જોર્મિરસે રસેલી છતાંભરી

૧૯. સરખાવો એમના જ એક પત્રકારજન-ધુનો એ પુસ્તક વિશેનો અભિપ્રાયઃ-‘દૈનિક છાપાની છમ-છમલી બાનીમાં “માનવતા”વાળો પ્રસંગ મુકાય એટલા જ પરથી એ સાહિત્યરચના અને છે, એવું વળી કાણે કહ્યું? સ્થાયી સર્જન તો ધન્યકતા અન્તઃપ્રાણ સાથે મગ્નેતી સમતોલતા માગે છે; અઘડાબંધ લખાવટ માગે છે; સ્વર્ણ સમગ્ર સંસ્કાર પાડનારી વિશદતા માગે છે. આ. ગુણો ને કર્તા કે તેમના કાઈ પણ પક્ષકાર પુરિતકામાંથી બતાવી શકે તેમ હોય તો એ અમારે નેવા છે; ત્યાં લગી એ તાત્કાલિક મુદ્દે સાધી જનારું પત્રકારત્વ જ રહેવાનું, એટલું સખેદ તેમ જ સહર્ષ કહેવાની જરૂર જોઈએ છીએ.’-રા. વિજયરાયઃ ‘માનસી’, ૧૯૯૨, વસન્ત-પંચમી, પ. ૧૭૪. રા. વિજયરાયનો આ અભિપ્રાય આંદોં એટલા માટે ટાંક્યો છે કે એ પોતે પણ પત્રકાર-અલગત, દૈનિક-સાપ્તાહિકથી માસિક-ત્રૈમાસિક પત્ર જેટલું ઉચ્ચતર તેટલા ઉચ્ચતર ક્રોટિના છતાં તરવતઃ પત્રકાર-હોઈ પત્રકારત્વને અન્યાય કરવાનું કે એને ખોટી રીતે ઉતારી પાડવાનું વલણ તો એમનામાં મકળ જ નથી. બાકી ‘વેરાનમાં’નું છીછરાપણ તો સ્વયંપ્રકાશ છે, એ પુરવાર કરવા અને વાંચના ઉપરાંત બીજા કાર્ષ્ણ પણ અભિપ્રાયના ટેકાની જરૂર નથી.

બાપા પણ છે—નૂતનમા સુવાચ્ય શેષી છે,—જોને
 દૈનિક—સાપ્તાહિકોની કટાંગેમા હાથ ત્યા સુધી એ
 લખાણો ખૂબ આકર્ષે અને પત્રપત્રવત્તા એ ‘વેગનમા’
 નવી જ ભાત પાડી ઝગડી કોઠે ગેમા નવાઈ નથી
 પણ એટલી નૈનીથી મ્હી ચિરજીવ સાહિત્ય નીપજીવ
 નથી જોગે જેવા એને એ ‘વેગનમા થી ઉપાડીને
 શિષ્ટ સાહિત્યની આગમા મુકરા બન્યો કે તરત જ
 એનું છીછગાણુ ઉઘાડું પડી નવ્ય છે, અને ચૈત્રીના
 લલકલકારી રંગો છતા ત્યા એ ભોમ પડે કે તેથી
 એ પત્રકારી લખાણોને શુદ્ધ સાહિત્ય ગણીને મનઃસર
 કરવામા ગ મેઘાણીની ભૂતજ મર્ષ કે જાડ વન
 વગરમા તો આવજતા કૂલ પણ આપર્ષકલાએ પણ
 તેથી કઈ એને શિષ્ટજનોના ઉવાનમાં તો ચોફ જ
 રયાન આપાય કે ?

પહેલા ખીલ કરતા પત્રકારી લખાણોનો ત્રીજો
 વર્ગ સાહિત્યગૂણમા વિશેષ માત્રમ માલુમ પડે કે
 આ વર્ગનાં પુસ્તકોની સખ્યા પણ મોટી છે ‘ઝડા
 ધારી’, ‘નરવીર લાલાજી’, ‘સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ’,
 ‘હુગેરીનો તારણહાર’, ‘મરણિયુ આપર્લેન્ડ’,
 ‘જેનઆફિસની બારી’ વગેરે સાતઆઠ પુસ્તકો
 આ વર્ગમા આવે છે ‘વેગનમા ના પ્રસંગચિત્રોની
 રેડે આ પુસ્તકોમા પણ સામગ્રી તો મોટે ભાગે પાગડી
 જ છે અને પત્રમરી દષ્ટિએ ગેમા કઈ ખેડુ પગ
 નથી કેમકે પત્રકાર સર્જક નહિ ધણુ પ્રચારક છે

૨૦ આ લેખને માટે ગ મેઘાણીના પુસ્તકો
 એમના જુદા જુદા પ્રમદાયો તરફથી મળેલા પણ
 એમાના ક્રમકે (૧) ‘એસિયાનુ મરક’, (૨)
 ‘સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ’, (૩) ‘હુગેરીનો તારણહાર’
 (૪) ‘મરણિયુ આપર્લેન્ડ’ અને (૫) ‘મિસરનો
 મુક્તિસંગ્રામ’ એ પાંચ પુસ્તકો મોખ્યેના નહિ.
 પાછળથી એ મેળવવાનો આહી શક્ય તેમને પ્રસન્ન
 પશ્ચિ કો નેરોનો, પણ તેમા સફળતા મળી નથી
 મોટલે ઉપર જે લખ્યું છે તે ‘ઝડાધારી’, ‘નરવીર
 લાલાજી’, અને ‘જેનઆફિસની બારી’ એ ત્રણ
 જ પુસ્તકને આધારે લખ્યું છે એ હકીકત સહને
 ખાતર આહી નજીવની ભેઈએ

એનું કામ નવીન ઉત્પાદનનું નહિ પણ ઉત્પાદન દબેવ
 તૈયાર માલ હોય તેને શેષ રૂપમા રૂ ૧ કરી બહેળા
 સમુદયમા ફેલાવવાનું છે ફેર નહિ પણ પાચ કે એ
 પ્રખતે જે દણે જે વાતીની ભૂખ હાથે કે દુનિયાએ
 તે દણે ગમે સાથી સામગ્રી આપણીને તે તૈયાર મરી
 આપવી અને બીના રૂઝગતા તેમ સ્વાદિષ્ટ મનાને
 રૂપમા એ તેના લાભુમા ધરી દેવી એ તેનું સુખ
 મર્ષ છે જોને ધણુખરા પત્રમરી સાતાના પત્રની
 સાથે પુસ્તક પ્રમદાનની પ્રવૃત્તિ પણ ચલાવે છે, અને
 જે પછે જે વ્યક્તિ કે પ્રવૃત્તિ દેશના વાચકવર્ગનું ઈ
 ખેમા રહી હોય અને જયન્તી શતાબ્દી, મૃત્યુ
 આદિ નિમિત્તે જેની દષ્ટિ સામે ખડી મર્ષ એના
 ગિજાસાને ઉરકરી રહી હોય તેને વિશે ઇનગ ભાવાના
 પત્રોમા કે પુસ્તકોમા જે કઈ સામગ્રી ઉપનબ્ધ હોય
 તે ઝગ્ગ એમ્મી મરી તેને લોકગમ્ય આકર્ષક લેખીમાં
 રચી કરી નાના મોટા પુસ્તકો પ્રકા કરી મૂકે છે
 આ રીતે માત્ર પ્રસંગેના વાક લઈ તેને અનુરૂપ
 પુસ્તકો દ્વારા પોતાને દષ્ટ હોય એની વિચારસ છી
 બણી વાચકવર્ગને દોરવા એ પત્રકારની એ મહત્ત્વની
 પ્રવૃત્તિ બની જાય છે ગ મેઘાણીના ‘ઝડાધારી’
 આદિ પુસ્તકો એ જ પ્રવૃત્તિના ક્યરૂપ : અને તેથી
 દેખાવે જતું સાહિત્યગ્રન્થો જેવા લાગતા હોવા છતાં
 તેનું રયાન આ પત્રમરી લખાણોના વર્ગમા જ રહેતું
 છે પણ તત્ત્વન પત્રમરી હોવા છતાં આ લખાણો
 પુસ્તકમકારે યમ્મેલા હોવાથી લેખને ચોતે રીકરેકા
 વિષયમા મહેલી વિશિષ્ટ માનવના સાથે તાદાત્મ્ય
 સાધવાની તમ આદો વિશ્વ મળેલી છે અને તેથી
 ઇતર પત્રકારી લખાણો કરતા આ પુસ્તકોમાં સહિત્ય
 મુલ્યનું પ્રમાણ વ્યાખ્યાનિક રીતે જ વિશેષ ભેગમાં
 આવે કે ‘ઝડાધારી’ જેવી આ વર્ગની અરિનમિત્તો
 તો ૨૫ નરસિંહગવૃત ‘રમગમુકર ની પો
 આપણા અગ્નિસાહિત્યમા અભિનવ ચિત્રાલક શૈલી
 દાખલ મવાને ૨૪ પણ કેમકે અમે લઈ શકે એમ
 કે અને જેનઆફિસની બારી’મા તો લેખકની
 સાહિત્યશક્તિ પૂરવવામા ખીલી નીકળીને કારવાસની
 દુનિયાને આપણી આગળ એના વાચનવિષ વિમગજ

રૂપમાં ખડી કરી દે છે. અદ્યત્ત, એની સામે એક ફરિયાદ થઈ શકે એમ છે, અને તે પ્રચારપરાયણ અતિરેકની. રા. મેઘાણીની કલમમાં પત્રકારને સહજ એવી અતિશયતા તો પહેલેથી જ છે, તેમાં આંહી વળી પીડિતો પ્રત્યે અનુકંપા ઉત્પન્ન કરવાનો એમનો પ્રિય વિષય મળી ગયો, એટલે એ અતિશયતાનું પ્રમાણ આંહી ખૂબ વધી ગયું છે. એને લીધે પરિણામ એ આન્યું છે કે મૂળથી જ કમકમાટી ઉપગમે એનું જીવજીવન રા. મેઘાણીના પુસ્તકમાં ઘેરા રંગમાં રખૂ. મુલાથી એ ચિત્ર અસહ્ય કહી શકાય એટલું બધું ત્રાસદાયક બની ગયું છે. મૂળ વિષય કે વસ્તુ જ નહીં ઉમ, કક્ક, કે લપકર હોય ત્યાં લેખકની ઘેરા રંગ ભરી તાદશ શૈલી કેટલી અસ્થાને થઈ પડે તે આ એપીને પાને પાને જોઈ શકાય છે અને પત્રકારો શૈલી કેટલીકવાર શુદ્ધ સાહિત્યમાં કેવી હાનિકારક થઈ પડે છે તે પગલે પગલે પુરવાર થાય છે. એટલે આ વર્ગનાં પુસ્તકોમાં લેખક કેટલીક નવીનતા અને સર્જકતા પણ ખતાવેલી હોવા છતાં એકંદરે તો તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં તેનું સ્થાન ગૌણ જ ગણાયો.

૩

[ગ્રા. મેઘાણીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું પહેલું અંગ તે એમનાં પત્રકારી લખાણો તો બીજું અંગ તે એમનાં લાપાન્તર-રૂપાન્તરો. પત્રકારી વ્યવસાયમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તરત જ એમની આ લાપાન્તરપ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. 'અન્ય અને અન્યકાર'માં એમને નામે આપેલાં પુસ્તકોમાં પહેલું જ નામ 'કુરબાનીની કથાઓ'નું જેવામાં આવે છે, અને તે રવિબાણુના બંગાળી પલ્લવનું પરથી કરેલો સારાત્મક ગદ્યાનુવાદ જ છે. આમ એમનું અન્યત્રેષણ લાપાન્તરોથી જ શરૂ થયું અને વરસો મુધી પત્રકારી લખાણો તેમ લોકસાહિત્યના સમ્બંધની સાથે લાપાન્તર એ જ એમની મુખ્ય સાહિત્યપ્રવૃત્તિરૂપ બની ગયું. અને આમાં આશ્ચર્ય જેવું પણ નથી. સ્વતંત્ર સર્જકશક્તિનો આવિર્ભાવ પ્રથમ વયમાં જ થયો ન હોય અને છતાં જોને સાહિત્યરોવાના કોઠા વહેંચા વહેંચા અગ્રણી હોય એવા સૌ લેખકોને મંગળાચરણ મોટે ભાગે લાપાન્તરોથી જ

કરવું પડે છે, અને એ લાપાન્તરોની તાલીમને પરિણામે હાથ જામે ને આત્મવિશ્વાસ આવે ત્યારપછી જ એ સ્વતંત્ર સર્જનના પ્રયોગો કરી શકે છે. રા. મેઘાણીનું પણ એવું જ થયું છે. પણ એમનામાં સર્જકતા પૂર્ણરૂપે નહિ તો અંશરૂપે તો મૂળથી જ રહેલી છે, એટલે એમના હાથમાં લાપાન્તર શુદ્ધ કે કેવળ લાપાન્તર તો દ્વિજન્દ્રશયકૃત 'રાણો પ્રતાપ' અને 'શાહજહાં' જેવાં એકમે પુસ્તકોમાં જ રહ્યાં છે, બાકી મોટે ભાગે તો એ અર્ધસર્જન કે પરાપણી સર્જન જેવું જ બની ગયું છે. વસ્તુતઃ રા. મેઘાણીના સાહિત્યજીવનના પૂર્વાર્ધની સવળા કૃતિઓ એમને શક્તિદીન સિસ્ટનું જ ઉપનામ અપાવે એવી છે. અર્ધાત એમને જોડે બીરૂથી સ્વતંત્ર સર્જન કરવાની અવ્યન્ત ઉદ્દેશ ધમ્બા છે, પણ એને માટે પાલામાંથી જ નર્ધનમાંથી કરવાનું જે પ્રતિભાવ્ય જોઈ એ તેનો પ્રાદુર્ભાવ આ ગાળામાં હજી એમનામાં થયો નથી, એટલે એ પારકી કૃતિઓનો આશ્રય લઈ તેના ઉપર પોતાની કંપના અને તેટલી અનુભાવે છે, કાંઈ સ્ત્રી પ્રજા સન્તાનવાસનાથી પીડાઈ રહી હોય, અને વરસો મુધી એ વાસના તૃપ્ત ન થતાં પારકાં સન્તાનોને ગોદમાં લઈ તેના પર પોતાનું રૂંધાએલું હૃદયવાત્સલ્ય રેડે અને એ પારકાં સન્તાનોને ધરનાં ઘરેણાં પહેરાવીને માતૃત્વનો લહાવો લેવા મથે એવી રિચિત રા. મેઘાણીની આ વરસો દરમિયાન રહી છે. આની આ વાત સાહિત્યની પરિભાષામાં મૂખ્ય એ તો ગ્રા. મેઘાણીની સર્જકશક્તિ મોટે ભાગે સ્વાયત્ત નહિ પણ પરાયત્ત બની છે. સ્વ. કેશવભાઈ

૨૧. જુઓ એમનાં પ્રશંસક મિત્ર રા. ઉમાશંકર જોશીના શબ્દો:- 'આ જાતના લેખનકાર્યથી કાંઈ કહેવા પ્રેરાય કે મેઘાણીની પ્રતિભાનું આગળ પડતું લક્ષણ એ બીજા પર આધાર રાખવાનું હશે. મેઘાણીની પ્રતિભા મૂળિક (Original) નહિ પણ પ્રતિરૂપ (Derivative) હોવી જોઈ એ. આમાં કીક કીક તથાંય હોવાનો સંભવ છે.'- 'માધુરી', ૧૯૩૬, એપ્રિલ, પૃ. ૧૮૨. આંહી જે વાત 'કાંઈ કહેવા પ્રેરાય' એવા મોઘમ પૂર્વપક્ષના રૂપમાં લખી

જેનો જેનો સ્પર્શ કરે છે, જેનું જેનું આલેખન કરે છે, તેને જીવન્ત રૂપમાં ખડું કર્યા વગર રહેતી નથી. તેથી ન્યાં ન્યાં એમને પરદેશી જીવનની આડખીલી નહીં નથી ત્યાં ત્યાં પરિણામ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું જ આવ્યું છે. 'કુરુગ્રાનીની કથાઓ' અને 'વર્તમાનયુગના બહારવટિયા' એ બે તાનકરી ચોપરીઓ આના આગ દાખલા છે. 'કુરુગ્રાનીની કથાઓ'માં આપણા જ જીવનની વાતો છે, અને 'વર્તમાનયુગના બહારવટિયા'માં ઇતિહાસ આપવાનો હોવાથી એમણે વિદેશી જીવનને અક્ષત રહેવા દીધું છે, એટલે એ બન્નેમાં ક્યાંયે રસબગ થતો નથી, મંથેજનમાં ક્યાંયે વિમંગલિત આવતી નથી, અને જરાયે ગાંડગણકા વિનાની સુમિલિત જીવન્ત કૃતિઓ આપણે મેં એ પુસ્તકોમાં મૂકે છે. આ બે સિવાય મિત્રપદ્ય પરથી ઉતારેલ 'પ્રતિમાઓ' અને 'પલકારા' એ બે મંદગ્રહો પણ એમની મંજીવની શક્તિના સારા નમૂના છે, આ બન્નેમાં એમણે પાત્રોનાં નામ, જાતભાત, દેશકાળ આદિ રચાનિક તત્ત્વ બંને તેટલું હુમ કરી મૂળ વાર્તાઓમાં જેટલું સાર્વજનિક ગણાય તેટલું જ રહેવા દીધું છે, એટલે એમ વિદેશી અંગે આવે છે ખરા, પણ તે બહુ જ એકા છે, અને બીજી રીતે એમાં રા. મેઘાણીએ પ્રતિનિર્માણની ઉત્તમ ક્રાંતિની શક્તિ બતાવી છે, એટલે 'કુરુગ્રાનીની કથાઓ' અને 'વર્તમાનયુગના બહારવટિયા' એ બે બે આ વર્ગની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ ગણાયે, તો આ 'પ્રતિમાઓ' અને 'પલકારા' એ બન્ને એનાથી સહેજ જ ઓનરતી એવી મધ્યમ ક્રાંતિની કૃતિઓ ગણાયે બાકીની 'અપરાધી', 'વસુંધરાના વહાલાં દવડા', 'સસની શોધમાં', અને 'બીડેલા દાર' એ ચારમાં રૂપાન્તર કરવા જતાં ઓછીવત્તી અવાસ્તવિકતા આત્મા વિના રહી નથી, એટલે કેવળ વાર્તા તરીકે એ ચારે રંજક હોવા છતાં અનુકૃતિઓ તરીકે તો એને નિષ્કૃષ્ટ ક્રાંતિમાં જ મૂકી પડશે. છેવટે, આ વિભાગ પૂરા કરતાં પહેલાં, 'પ્રતિમાઓ' અને 'પલકારા' માં આવેલી વાર્તાઓ સંમન્ધમાં અને પર્યાપ્તે આ આખા વર્ષની સપ્તમી કૃતિઓના સંબન્ધમાં 'પલકારા'ના તેમ

'ધૂપગાયા'ના નિવેદનમાં રૂંદ લેખકે એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઈર્ષકે મોઘમ રૂપમાં ઉભો કર્યો છે તેનો વિચાર કરવો પડશે. એ નિવેદનોમાં સાહિત્યની અદ્યક્ષત આચળ જાણે કે, એ પોકાર કરી રહ્યા છે કે 'અરે મહેરગાન, આ મૌલિક ને આ અનુવાદ એવા શા ફાગટ બેઠો આપણે ત્યાં આવી રહ્યા છે ? ખરેખર મૌલિક જેનું સાહિત્યની દુનિયામાં છે જ શું ? અને જરા આમ તો જુઓ ! આ વાર્તાઓમાં મેં મારા પ્રાણ નિચોળ્યા છે. નમજનમરી પ્રસવવેદના જેવી જ વેદના મેં એને આપણી બાપામાં ઉનારતાં અનુભવી છે. અને છતાં તમે એને મારા ફરજદો નહિ ગણ્યા ને મૌલિક કૃતિઓના વર્ગમાં એને નહિ મૂકો ?' પણ સત્ય હમેશાં નિષ્કૂર હોય છે, અને અદ્યક્ષત ક્રાંતિની અંગત લાગણીની લાગે જ પરવા કરે છે,

૨૬ (ક) 'માડું કેટલું છે ને કેટલું પારકું' છે એ અલગ પાડીને બતાવવું સહેલ નથી, આવશ્યક નથી, તેમ છંદ પણ નથી એમાં મારે પ્રાણ નીચોવાયો છે, એટલું શું મારે માટે બોલું છે ? - 'પ્રતિમાઓ.'

(ખ) 'આ પિછાનને, આ તેમના હાર્દ-ઉકેલને, આ પૃથક્કરણને સાહિત્યનો સમીક્ષક મૌલિક નહિ માને. મેં એને સરખ્યાં નથી, પણ સર્જવામાં એ પ્રસવવેદના રહેલી છે, તો ઉત્કેશમાં, ઇમજવામાં, ને આહવામાં ય ક્યાં ઓછી વેદના રહી છે ? - 'પલકારા,' પૃ. ૧૦

(ગ) " રતત્ર " " મૌલિક " વગેરે શબ્દો આજકાલ હીકે હીકે વપરાય છે. અને મહિમાને પાત્ર બની કલાની પરખમાં સારી પેઠે મુંચવાડો ઉભો કરી રહેલ છે. જગતના પહેલી ક્રાંતિના સાહિત્યવાદીઓને બાદ કરીએ તો રતત્ર સર્જનનો દાવો ઘણા જૂજનો જ ટકી શકે. પહેલી કક્ષામાં બિરાજતા અંધકારે પણ વાચન, અવગેહન, અને અમૂક બનતા બનાવોની વિષયોમાંથી નવસર્જનના તાર બેચી કાઢી તેના વાણતાણના અનેકવિધ વણાટ વડે નવકૃતિઓ ઉનારી ગયા છે. તેઓએ આમ કર્યું તેટલા કાળે જ દુનિયાએ તેમને અગૌલિક, મોગ, અથવા ઉધારિયા લેખકા નથી - 'ધૂપગાયા,' પૃ. ૭.

એટલે એ તો એવો જ જવાબ આપશે કે 'ના, એને તમારાં ફરજો તો કોઈ રીતે ગણી શકાય એમ નથી. કેમકે જેમાંથી એ વાંતાઓના સમસ્ત જીવનનો ઉદ્ભવ થયો તે ખીજે એમાં તમારું નહિ પણ પારકું છે. એમાંનાં પાત્રો અને પ્રસંગોની પરપરા તમે નહિ પણ મૂળ ગ્રંથકારે કે વાર્તાચોળકે અસ્તિત્વમાં આણી છે. પછી તમે એ સામગ્રી પર તમારી કલ્પના અને સર્જનલીલા ચલાવી તે ભલે, પણ મૂળે તો એ તમારું આત્મજ નહિ પણ દત્તક જ બાળક છે. એને તમે આત્મીય બનાવીને ધરનાં લૂગડાં-ધરેણાંથી શણગારી દીધું અને એ દ્વારા શુદ્ધરાતના વિશાળ પ્રાકૃત વાયક-વર્ગને રસપાન કરાવ્યું તે બદલ તમે ધન્યવાદને પાત્ર છો; વળી મુનશી ખખરદાર જેવા ચોરશિરામણિઓની પેઠે આંખો સાકરકોળાં ગળી જઈ એ અપહરણોનો તમે પાછળથી ખેડો બચાવ કરવા નૃતી બેઠા, તે એકેએક પ્રસંગે ખુલ્લો ઋણસ્વીકાર કરવાની જે અખંડ પ્રથા તમે રાખી છે તે ખાતે તમને અન્તરનાં અભિ-નન્દન છે. પણ વસ્તુતઃ જે દત્તક છે તેને તમારા તનુજ તરીકે તો કોઈ રીતે નહિ સ્વીકારી શકાય.'

૪

પણ એ દસેકે કૃતિઓને મૌલિક ગણવામાં આવે કે ન આવે એથી રા. મેધાણીની એકંદર સાહિત્ય-પ્રતિષ્ઠામાં કશો યે મુદ્દાનો ફેર પડે એમ નથી. કેમકે એ લાંબાંનતરો બેઠે એમનાં પત્રકારી લખાણો કરતાં બેશક ચડિયાતા વર્ગમાં આવે છે, છતાં એકંદરે તો એ પત્રકારી લખાણોની પેઠે એમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિમાં એનું સ્થાન પણ ગૌણ જ છે. પ્રધાન ગણી શકાય એની એમની ખરી મહત્ત્વની સેવા તે તો સોરઠી લોકસાહિત્યના એમણે આપેલા નાના મોટા ત્રેવીસેક ગ્રંથો જ છે. અંગ્રેજીમાં જેને માટે બર્ડે The Age of Chivalry is gone ઈત્યાદિ ચિરસ્મરણીય શબ્દોમાં વિસ્તાર કર્યો છે એવો પ્રેમ-શોર્ષઅંકિત જમાનો સૌરાષ્ટ્રમાં પણ અસ્ત પામી ગયો હતો, અને એ અસ્તગત વીરયુગની પ્લ્વસ પામી રહેલી સંસ્કૃતિ જે પ્રાણવાન કંઈયે સાહિત્યમાં સચવાઈ રહી હતી તે પણ નવી પરિસ્થિતિમાં નાંમશેષ થવાની

અણી પર આવી રહ્યું હતું. રા. મેધાણીની લાક્ષણિક ભાષામાં કહીએ તો ખૂણેખાચેરે દંટાઈ રહેલા એ જૂની સાહિત્યસંસ્કૃતિના અવશેષો લાંબા વખતથી ગણે કરુણ સ્વરે ચીસ પાડી રહ્યા હતા કે 'નિકાલો; અમને બહાર નિકાલો, અમને દફનાવનારા તમે પોતે જ આવતી કાલે અમારાં હાડકાંને આંહીથી ખોદી કાઢીને તમારાં સંગ્રહસ્થાનોમાં મૂકશો, ને પછી અફસોસ કરશો કે અરે રે આપણે કેવી રમણીયતાનો, કેવી વીરધીનો, કેવી માનવમૂર્તિઓનો પ્લ્વસ થવા દીધો! ૧૨૭ આ ચીસ રા. મેધાણીએ સાંભળી અને વરસો સુધી પોતાનાં સમયશક્તિ ખચીને વિનાશના મુખમાં ધક્કેલાઈ રહેલાં એ સોરઠી સાહિત્યસંસ્કૃતિનાં સર્વ અંગોને 'રસધાર', 'રઘિયાળી રાત', 'બહારવટિયા', 'સન્તોડ', 'ચંદ્રદી', 'કંકાવટી' આદિ પુસ્તકપરંપરા દ્વારા જીવંત રૂપમાં ઝીલી લીધાં એ જ એમનાં સાહિત્ય-જીવનનો મુખ્ય ઘણો છે. અને ભવિષ્ય રા. મેધાણીને સંભારશે તે પણ જુઠાઈ જવાની અણી પર આવેલા આ કંઈયે સોરઠી સાહિત્યને એમણે પ્રાણવતી શૈલીમાં ગ્રંથરૂપ કરી દીધું અને એ દ્વારા વિલક્ષણ ચેતનથી ધબકતું એક આખું અભિનવ જગત આપણા શુદ્ધરાતી સાહિત્ય આગળ ખડું કરી દીધું તેટલા જ માટે. રા. મેધાણીની ઈતર સર્વ સાહિત્યપ્રવૃત્તિને અવગણી કે ઉતારી પાડો, છતાં જૂની સોરઠી સંસ્કૃતિનાં સર્વોત્તમ મુખી અંગાહક અને સાહિત્યકાર તરીકે તો એમનું નામ શુદ્ધરાતી ભાષામાં ચિરજીવ જ રહેવાનું.

આનો અર્થ એમ નહિ કે એમના પહેલાં એ સોરઠી સાહિત્યનો સંગ્રહ કરવાનો યત્ન જ ઘણું એ કરેલો નહિ. એ યત્ન તો આગળથી લગભગ પોણોસો વરસ પર 'શુદ્ધરાત તથા કાંકિયાવાડ દેશની વારસો' નામે એક પુસ્તક નર્મદયુગના એક પારસી વિદ્વાને પ્રકટ કરેલું ત્યારથી થવા લાગેલો, અને સોરઠી

૨૭. 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર, ધારા ૩' તો 'એ દિવાવર સંસ્કૃતિ' નામે ઉપોદ્ધાત, ૫. ૨. આ ઉપોદ્ધાત રા. મેધાણીની શૈલીનો સારો નમૂનો છે. એના શુભ અને દોષ બન્ને તેમાંથી સ્પષ્ટ રીતે બેઠે શકાશે.

હાઓ, લોકનાતાઓ આદિના છૂટાછવાયા સંગ્રહો તો પછી પણ બહાર પડતા રહેલા. જેમાંના કેટલાકનાં નામ રા. મેઘાણીએ 'રસધાર' આદિ મંથનોની પ્રસ્તાવનાઓમાં પણ આપ્યાં છે પણ એ લોકસાહિત્યનાં ચોઈ કથાઓ, બહારવટિયાચરિત્રો, સન્તવૃત્તાન્તો, સ્ત્રીગીતો, મનુગીતો આદિ એકેએક અંગની કૃતિઓ ત્યાંથી મળે ત્યાંથી જોળી જોળીને તેનો વ્યવસ્થિત સંગ્રહ કરવાનું જીવનવૃત્ત લીધું અને એ સાહિત્ય સાથે પૂર્ણ તાદાત્મ્ય સાધી એને એના મૂળ રૂપમાં રજૂ કર્યું તે તો રા. મેઘાણીએ જ. અને એ આમ કરી શક્યા તેનું કારણ છે, એમની 'સોરઠી ગીત-કથાઓ'ના ઉપોદ્ધાતમાંથી તેમ કેટલેક ચંદ્રે સ્વાનુભવ પર રચાએલી 'સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી' એ વાર્તામાંથી એમનાં જીવન, પ્રકૃતિ, પરિસ્થિતિ. ઉઠેર આદિ વિશે જે કંઈ જાણી શકાય છે એ ઉપરથી કુદરતે જાણે-એમને ખાસ આ સોરઠી સાહિત્ય-સંસ્કૃતિના સંજીવન અર્થે જ સર્જેલ હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સોરઠી પહોડોમાં જન્મેલા ને ઉછરેલા એ બાળક બચપણથી જ સોરઠના પહોડી જીવન તેમ સાહિત્યનો રસિયો બનેલો, અને હાંદિયાવાડ એજન્સીના પોલીસ-અમલદારના પુત્ર તરીકે એને સોરઠપૂર્વી 'હાંદિયાવણુ' નો નામે જોળા-ખાતી મસ્ત જોખનભરપૂર જન્મમર્દ જાતિઓના ગાઢ સંપર્કમાં આવવાની તેમ એના આચારવિચારોનું સમભાવપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવાની તક મળેલી આ મસ્ત જાતિઓનું જીવન કેવળ જીર્મિ અને લાવના એ બે તરવો પર જ મુખ્યત્વે રચાયેલું છે. એમાં જે કંઈ સુંદરતા અને ઉદાત્તા રહેલી છે તે શુદ્ધ અને દસ-તાના નહિ પણ જીર્મિ અને લાવનાના જ પરિણામરૂપ છે, એટલે એ જીર્મિપ્રધાન લાવનાપરાયણ જીવનને યથાર્થ રીતે આલેખવા માટે એની જ જીર્મિપ્રધાન લાવનાપરાયણ કલમની અપેક્ષા હતી. રા. મેઘાણીએ એ અપેક્ષા પૂરી પાડી. એ પણ પ્રકૃતિએ જીર્મિપ્રધાન લાવનાપૂજક પુરુષ છે. એટલે એ જીવનનું આલેખન કરતી વખતે એમનો આત્મા અનોંધામે તન્મય બની ગયો છે, અને તેને લીધે આપણે જોને એમની રધા-

એલી સિદ્ધા કે પ્રતિનિર્માલ્યશક્તિ કહી એ પ્રશ્નની જે કંઈ સાહિત્યશક્તિ એમનામાં રહેલી છે તે સોલે કથાએ ખીલી નીકળે છે. રા. મેઘાણીની એમની વિશેષતા પણ આમાં જ રહેલી છે. એમની પૂર્વેના સંપાદકોની પેઠે એમણે આ જૂના સોરઠી લોકનિ-ત્યનો કેવળ પ્રાણુકીન પોષકરિયો સંગ્રહ જ નથી કર્યો, પણ એમના જ શબ્દોનો ઉપયોગ કરી કહીએ તો 'એ પહોડવામીઓના જૂના જીવનમાં વેર અને પ્રેમની, બધુતા અને ધિક્કારની, દગ અને દિલાવરીની કુદની અને દોરતીની, જે દારુણ, બીપણ અને ક્રામળ મરન્યો એકાદર્થ ગઈ છે તેને' પોતાના 'દેવતાનું હુલાવ આપી, લાડ લકાપી', એમાં પોતાનાં 'નિરીક્ષણની રૂપ-રણી કરી હાથે 'રંડપે' એનું અભિનવ સર્જન કર્યું છે. જન્મ અને પ્રકૃતિએ આપેલી આ વ્યવસ્થામાં પાછી યુનિવર્સિટીનો શિક્ષણ આપેલી આધુનિક સાહિત્ય-દર્શિ, રસજ્ઞિ, અને લાપામસુતવ શાસ્ત્રી, એટલે 'ધરતીનું ધાવણુ' અને 'યુનિવર્સિટીનો ઉઠેર' એ એનો દ્વિપ્રસાર જેવો મધુર સુયોગ એમનામાં ભગ્યો, અને જાણે જૂના જમાનાનો કોઈ સોરઠી ચારણ નથી જમાનાને પોતાની જૂની સંસ્કૃતિ સમગ્રદશા આપ્યો હોય એમ એ નવો જમાનો સમજી શકે એવી અર્થ-ગીત સાહિત્યસંસ્કારનો પદ આપેલી વ્યવસ્થા ચાલુથી હમે જૂનું લોકસાહિત્ય રજૂ કરવાનું એમને માટે સરળ બન્યું. ડા. આનંદદાસે કહે 'સરસ્વતીચંદ્ર' ને પુરાણની ઉપમા આપતાં જેમ કહેવું કે કગિજાળમાં જ્યારે ભરતખંડના મનુષ્યોની શુદ્ધિનો ક્ષાસ ધોય ત્યારે તેમને દેશમજાનુસાર ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સમજાવવા માટે વ્યાસ-જીએ પ્રાકૃત લાપામ સરસ્વતીચંદ્ર પુરાણરમ્યું, તેમ આપણે પણ કહી શકીએ કે ગુરુગતમાં જ્યારે પ્રેમ-સૌર્યનો સુગ આચળી ગયો અને વીસમીસદીની એની પ્રગમમાં ત્યારે સુખસલામતીને સર્વસ્વ ગણી વંશ-શુદ્ધિનું વંશરંધ્ર નામનું ત્યારે ત્યાંના દીક્ષાપોષા લોકોને 'વીરચત્ર' પાન કંગવી લાવનાશક્તિનો મહિમા સમજાવવા માટે અંદાજોડ જેવા કોઈ અસહી ચારણે નવો

અવતાર લઈ સૌરાષ્ટ્રની પ્રેમશૌર્યઅકિત સંસ્કૃતિને 'રસધાર' આદિ ગ્રન્થસમૂહરૂપે સજીવન કરી.

અને ગુજરાતને રા. મેઘાણીની આ સેવાની બહુ જરૂર હતી. ગુજરાતી જીવન તેમ સાહિત્ય ઉભાની એ મુખ્ય આમીઓ એ કે એક તો એમાં વૈવિધ્ય અને અમલકૃતિનું તત્ત્વ બહુ જોણું છે, અને બીજું એ કે એમાં શૌર્ય અને સાહસના પ્રસંગો પણ અતિ વિરલ છે. ગુજરાતી નવલકથાના ઉત્કર્ષને નક્કી મુશ્કેલીઓનો નિર્દેશ કરતાં રવ. રમણભાઈએ કહ્યું છે તેમ 'ગુજરાતી પ્રજાના જીવનમાં અદ્ભુતતા ઝાંઝી રહી નથી, અને હિન્દુસ્તાનના સામાન્ય જીવનમાં પણ તે રહી નથી.....હિન્દુસ્તાનમાંથી જંગલો કપાઈ ગયાં છે, પ્રાન્તો વચ્ચેનાં યુદ્ધો બંધ થઈ ગયાં છે, પગરસ્તાની લાંબી મુસાફરીઓ અને વણજારાની પોકો નાબૂદ થઈ છે, તેમ જ સાહસ ખાતર અજબયા સમુદ્રોની સફર કરવાને પ્રગતે ટેવ બંધાઈ નથી.'^{૨૯} પરિણામે 'આપણા સંસારજીવનમાં romantic (કૌતુકભરેલી વિચિત્રતામય) અંશ જોવા છે તેથી લાગણીની તીવ્રતા થોડી છે અને જીવનવ્યવહારની સાધારણતા વધારે છે.'^{૩૦} એટલે આપણી પ્રજાના જીવન તેમ સાહિત્યને ને છેક જ મોળું અને માંદણું બનવા દેવું ન હોય, એને ને એકધારી સાધારણતામાં સરી પડતું અટકાવવું હોય, અને એમાં ને કૌતુકપ્રેમનો કસુંબલ રંગ થોડોધણો પણ ટકાવી રાખવો હોય, તો એ કસુંબલ રંગથી તરભોળ બનેલી, આપણા કરતાં લુહો જ પગિચિતિમાં જીવી ગએલી, લુહા જ આદર્શો પૂજતી, અને જલદ લાગણીઓ અનુભવી ગએલી પ્રજાનું ચિત્ર એની આગળ ધરી રાખવાની જરૂર છે. કેમકે ગુજરાત મુખ્યત્વે વાણિજ્યપ્રધાન દેશ છે. સૈકાઓથી એની પ્રજા બળભેતી પ્રજા બની રહી છે, એથી એની નસોનું લોહી થીજી ગયું છે, અને શૌર્ય સાહસ અને સ્વાર્પણ કરતાં સુખ સલામતી અને શાંતિપણ એ એના જીવનનું નિયામક તત્ત્વ બની ગયું છે. આમાં યે અંગેને દેશમાં આવ્યા એ પહેલાંના દિવ-

સોમાં તો આપણા લોકોને મર્દાનગી સાથે થોડોધણો પણ સંપર્ક રહ્યો હતો, વાણિયાબ્રાહ્મણોની પોત્તી વસ્તીની વચ્ચે જીવી રહેલી કાઠીરજપૂત આદિ લઝા-યક અતિઓના જીવનમાં અવારનવાર જે શૌર્યપ્રસંગો ઊભા થતા તે નજરે નેવાની સૌને તક મળતી તેથી આખી પ્રજાની પૌરુષભાવનાને તે થોડીધણી પણ જીવતી રાખતા હતા. પણ આજે તો ક્ષાત્રવંશના એ રક્ષાખજા અવશેષો પણ આપણામાંથી નામશેષ થઈ ગયા છે, અને તેથી પ્રજાને વૈશ્ય-જીવનની અનિવાર્ય પામરતામાંથી બચાવે એવું કશું જીવંત સાધન એના વર્તમાન પ્રત્યક્ષ જીવનમાં તો એની પાસે રહ્યું નથી. પરિણામ સુ આવ્યું છે એ આપણે નજરે નોંધવો છીએ. ગુજરાતમાંથી આજે એકલી વીરતા જ નહિ પણ વીરતાની આખી ભાવના જ અદશ્ય થવા માંડી છે, એટલે આજના ગુજરાતીનો જીવનમંત્ર ભાવનાને અર્થે 'મરીને જીવવું' એ નહિ પણ ભાવનાને ભોગે પણ 'જીવવું સુખ સેવવું' એ બની ગયો છે. સુખ સલામતી સાહેબીની એની લોહપત્તા એટલી બધી વધી પડી છે કે આજે એ એકલા યુગથી જ નહિ પણ આખરૂંદાર ગરીબીથી પણ થરથર કાપે છે. અર્થસુ પુરોદાસ, દાસોડ્યો ન વસત્તન એ એનું માનીતું સ્ત્ર ધર્મ પડ્યું છે, અને સ્વચાન સ્વાતંત્ર્યને જતાં કરીને પણ એના સંતપ્ત સરક્ષણ કરો એમ એ અર્થદાસ આજે સૌને શીખવી રહ્યો છે. કેમકે અન્યાય કરે તો તે સાખી હ્યો, અપમાન કરે તો તે ગળી જાયો, લાત મારે તો એના પગ ચાટો, પણ જમે તેમ કરીને તમારાં મુખસજવડને સાચવી હ્યો, તમારી સલામતીનું સરક્ષણ કરો, તમાગ યોગક્ષેમની સંભાળ રાખો એવી પામર મનોદશા આજે આપણે ત્યાં પ્રવર્તવા લાગી છે. સ્વચાન, સ્વાતંત્ર્ય, ટેક એ બધું સ્વપ્ન છે, માથા છે, મતિભ્રમ છે, ને સાચી વસ્તુ તો એક નગદ નાણું જ છે એવી વાણિયાશાહી વિચારસરણી આજે આપણામાં ધર કરવા લાગી છે. સિદ્ધાન્ત, ભાવના, વટ એ બધું થોળ્યું જાયો, ફક્ત મારી 'લાડી, વાડી, ને ગાડી' અખિયાતી રહેા

એટલી હીણી આજે એની દષ્ટિ થતા લાગી છે 'વાણિયા મૂઠ નીચા' તો કહે સાડી સાત વાર નીચી' એવેથી જ એની અધમનાની વાત આજે અટમની નથી, પણ 'નાક કદા તો મૂઠા, પણ ઘી તો ચૂકા' એવી ચાર્મનથી નકલમાં આજે એ ગમે છે દલપત જેવા કંઠા લોડીના ધન્ય માણસે પણ એકનાર કહેતું કે સોનાના નાખી ચોલાઈને મારે માફે ચામડાનું નાક નથી કપાવા દેતું એ પણ આજે તો એ ડાહ્યા દલપત જેવાનું ચૌર્ય પણ સાખરાની તો શુ પણ સમજવાની પણ સમિત આપણે ગુમાવતા જઈએ છીએ નર્મદની વિવક્ષણ અને કહકિ મામ્મ પણ લાગે એવી છતા સચોટ પરિભાષામાં કહીએ તો આપણા મોટા જાણીતા ઉચ્છાળિયાત પ્રજા આજે 'ખ પ ચ' રેની મુદ્રતામાં એટલી બધી ગરકાવ

૩૧. 'અમને સાબરે છે કે અમે એક વખત કવીશ્વરે પૂછ્યું હતું કે સાહેબ આપ કોઈ દેશી રજવાડામાં કેમ નથી જતા ? તેના જવાબમાં એમણે એક રમજશરેલી વાત કહી હતી એક કવિ પૈસેટકે મુખી અને માનઆવડાઓ હતો ઘેર હાથીની સાહેબી હતી એના મનમાં રાજદગાનમાં જરાની ધમ્મકા થઈ પોતે દગદગારમાં ગયા અને પોતાની કવિત્વશક્તિથી ગમને ધણો ખુશ કરી કવિને પુ ધનામ આપતું એનો ગમજીનમાં મનમાં મોટા વિચાર થઈ પડ્યો કવિ આખરેદાર, મરતનાનાળો અને પૈસેટકે ભરપૂર હતો હાથીએ બેસીને તો ગયો હતો છેવટે વિચાર કરતા રાખજીને સહી આ પુ કે કવિને બધુ પે છે પણ કાઈ સોનાનું નાક છે ? માટે એમનું નાક સોનાનું ધારી આપીએ પાગી નમુના મારે ચામડાનું કુદ નાક કાપી લેવાનો હમ્મ કર્યો ! માટે હું રાજદગદારમાં રહેવાનો ને માચવાનો લોભ રાખતો નથી' -ડાહ્યાભાઈદેરાસરી 'સાડીનું સાહિત્ય' પૃ ૩૮-૯

૩૨. 'આજકાલ સદુના માયામાં એજ ધૂન બારાઈ રહેલી છે કે પુણ્ય પત કમાઈને ગણી-વાડી-લાડીનો ઉપભોગ કરવો, એ જ જીવનનું સાર્થક છે-

મઈ ગઈ છે કે કોથી ઉચ્ચત કોઈ મોવ કે સાખતુ ભાન પણ એને ગ્યું નથી ગુજરાની પ્રજાને એની આ ઉંચા પાગવાની વાણિયાસાહી પામગન મધી ઉચ્ચતી હોય તો એક જ ઉદાપ છે, એને તે એ જ એની સામે ગોથી સર્યા જીનગ જ આ રીતની છે આ પાટવાની કાવ ઉલ્લાસના પ્રેરક ચિત્રો રચને માટે ધરી રાખ્યા અને રા મેરણીની મોગી જીવનની શૈવકથાઓ એ જ સેા બામને છે એમજે લોકસાહિત્યના મનમમુદ દ્વારા આપણી મમ્મલ સાર કહેલી મોગી સમૃતિ એકદરે જોઈ કા પ્રથમ પરધાની છે, તેમ એમાં બીજા પણ ધણી દોષો

અ, ય, ચ, એ બીજાઓને ધૂરા સંવસ એજે આકે સિદ્ધિ અને નવ નિધિ પ્રાપ્ત થઈ-સધારો કૃતાર્થ થયો, એમ મનાય છે-સગું મુખ ને સાનું મુખ એ ત્રણમાં જ છે એમ કહેવાય છે એ વિચાર અગાળી લેતોમાં (નિર્ધન અને ગર્ભશ્રીમત મનેમ) પાંડરાથી ચારતો આ રો છે, માટે કોમાં કઈ નમાઈ જેનું નથી પણ આગમ્ય જાનું તાની લોહા માયાના પાસથી એ વિચારના ધર્મ પડ્યા છે, એ મોડુ આધાર કે વીક ડી- 'કાકિરો' ('નર્મદ' મંદિર, ગલ્પિસાગ, '૫ ૩૧૩-૪)

૩૩ એમાંનો મુખ્યદોષ તે ભાનનાપના સોરઠી સમૃતિ કે લોકસાહિત્યની જો રચન ન લેખરૂપે સંગે-પાગ સમીક્ષા મગી હોય તો આ ભાનનાપનાકૃષી દોર ઉપર ખૂન વિસ્તારપૂર્વક નખતું પડે, અને રા એવાળીએ પોતાના ઉદોધાનોમાં ('એમાંના કેટલા એમણે જ સાન 'લોભમદિત્ય-પરતીનું પાવતુ' એજે નામે જીવ પુરતારે પ્રકટ કરે છે) કેમ મુગ્ધ અદોભાવ ગાળીને એ સરકુતિ પર એકની કિંદાગીરી જતા જતા જાતારી છે ત્યાં ત્યાં લેકકદ્દિ ભના વિવેચક તરફ એમની મોગી ખામી ગજવાની છે પણ આ દોષની કેટલીક ચર્ચા રા મેરણીના સમદો પ્રકટ ર્મ રજા હતાએ વખતે જ વચનારૂપે મરવામાં આ રી છે (જુઓ 'અદિત્યસમીક્ષા', ૫ ૨૧૮-૩૦૨), અને એમાં દોષરૂપ ગુણવેલી લા

છે, છતાં સર્વોવરધાની સંસ્કૃતિએ જેની ન્યોત સદા યે જ્યન્ત રાખવાની છે, અને ઉત્તમાવરધાની સંસ્કૃતિને પણ જે શીખવા માટે એને ચરણે બેસવું પડે એમ છે એવો એક મહાશુભ્ય એના આશુ યે અણુમાં વ્યાપી રહ્યો છે. જૂની પરિભાષામાં કહીએ તો સ્વધર્મનિષ્ઠા અને નવીમાં કહીએ તો ભાવનાભક્તિ એ આ સોરઠી સંસ્કૃતિનો મહાશુભ્ય છે. આજના શુદ્ધિપ્રધાન યુગમાં એ ભિંમિપ્રધાન સંસ્કૃતિનો ભલેને ગમે તેટલો ઉપહાસ કરવામાં આવે, પણ પોતે જેને એકવાર ધર્મ કે કર્તવ્યરૂપ માની એ વાતનું સર્વરવને ભોગે પણ પાલન કરવું એવી જે અવિચલ ભાવનાભક્તિ આ સંસ્કૃતિના આત્મારૂપ છે તેની તો આજની દૃષ્ટિએ પણ સુખકંઠે રજતિ કર્યા વિના એના કદામાં કદા હુસ્મનને પણ ચામે એમ નથી. અલગત, એ ભાવના પોતે એટલી હોઈ શકે, જેમકે વેરની, શુદ્ધિની વગેરે જે ભાવનાઓની વાતો આમાં આવે છે તે આજે આપણે નહિ માન્ય કરી શકીએ, પણ એકવાર ભાવનારૂપે સ્વીકારી એ વસ્તુને ખાતર 'સથળું' ફલ, ખુંદ જીવન પણ એને ખાતર કુર્યાન, એ પ્રકારની જે અખંડ પ્રણાલિકા આ સંસ્કૃતિમાં બંધાઈ ગઈ છે તે તો આજે પણ સર્વથા આદરણીય જ નહિ પણ અનુકરણીય પણ છે. જીવનને ભોગે પણ જીવનમાં જળવવા જેવું ધણું છે એ સત્યનું જ્ઞાન ગુજરાતને આ સંસ્કૃતિ જેટલી સચોટ રીતે બીજું કોઈ ભાગે જ કરાવી શકશે. આ રીતે ગુજરાતી જીવનની જે એ મુખ્ય ખામીઓ આપણે ઉપર ગણાવી-કરી પણ

ગોહિલ' જેવી કેટલીક વાતો રા. મેઘાણીએ પોતે 'રસધારો'ની નવી આવૃત્તિઓમાંથી દૂર કરી છે, તેમ 'રઠિયાળોરાત'ના ઉપોદ્ધાતોમાં પણ 'પ્રવેશકની અંદર આ રાસકાના શુભો વિશે જ્યાં જ્યાં કંઈક ખૂટે એવી અલ્પકિત વપરાઈ ગયેલી ત્યાં ત્યાં વાકચરમ્બના ફેરવીને વિનીત કરી લીધી છે.' એમ 'રઠિયાળો રાત'ના પહેલા ભાગેની ત્રીજી આવૃત્તિની નિવેદનમાં એમણે પોતે કહ્યું છે એટલે એ દોષ પર વિશેષ ભાર મૂકવાની આંહી હવે જરૂર નોંધ નથી.

અમલૃતિ વગરનું એકધાનું મુદાલ જીવન, અને સુખ-લોહુપતા અને શાણપણના અતિરેકમાં સ્વમાન, સ્વાતન્ત્ર્ય, વડ, ટેક એ બધાંને ગિરો મૂકીને શલાભી કરવામાં રાચતા એના હાકરૂપ બની ગયેલી કે-

કષ્ટ. ગુજરાતમાં પ્રેમશૌર્યથી ઊછળી રહેલું આ લોકસાહિત્ય પ્રકટ થયાને લગભગ વીસ વરસ થવા આવ્યાં છતાં રા. ખલવંતરાય કીશોર અને રા. ચન્દ્રવદન મહેતા જેવા રજાખંજા અપવાદો સિવાય એમાં કલમ ભોળાને કાચ-નાટક-નવલ આદિ નવીન સર્જનકૃતિઓ રચવાનું આજ સુધીમાં એક પણ ગુજરાતી સાહિત્યકારને સૂચ્યું નથી એ એક જ વાત ગુજરાતની પ્રગતિ હાલમાં શૌર્ય કરતાં શાણપણના અંશો વિશેષ છે એના પુરાવા જેવી નથી ! રા. મેઘાણીના આ સંમદ પ્રકટ થઈ રહ્યા હતા ત્યારે ધણા ગુજરાતી સાહિત્યરસિકો આશા રાખી રહ્યા હતા કે કૃત્યસ સાહેબની 'રાસમાળા'ની પેઠે એમની આ 'રસધારો' પણ આપણા લેખકોને ખૂબ પ્રેરક થઈ પડશે અને અંગ્રેજીમાં પર્સીનાં 'શલિક્સ'ની પેઠે ગુજરાતીમાં એમના આ 'સંમદો' પણ એક નવીન કૌતુકપ્રિય યુગના આરંભિનિદુરૂપ બનશે. પણ એ બધી આશાઓ હલુ અક્ષળ જ રહી છે એ શું જતાયે છે ! એ જ કે પ્રેમશૌર્યને પચાવીને એમાંથી અભિનવ સર્જન કરવાની તાકાત જ આપણામાં નથી. સાહિત્ય સદા યે પ્રગતિના શીલેને અનુરૂપ જ સંજ્ઞાય છે. આપણી પ્રગતિના શીલમાં જ પ્રેમશૌર્યનું પ્રાધાન્ય નહિ એટલે પછી એ પ્રેમશૌર્યનું સાહિત્ય ક્યાંથી સજી શકે ? નહિ તો રા. મેઘાણીની 'રસધારો'માં તેમ 'સોરઠી ગીતકથાઓ'માં મહાકાવ્ય નહિ તો સુન્દર આખ્યાનકાવ્યો રચી શકાય એવી ભરપૂર સામગ્રી પડી છે. ગુજરાતી કવિતાને આજના જેવી અતડી ન રાખતાં સર્વભોગ્ય બનાવવી હોય તો મેઠ ઊજળી, રોહી વેગલુંદ, હોથમ, મુહિણી મેહાર આદિના જેવી, વાતો લઈ તેના પર નવીન શૈલીએ આખ્યાનો રચવાની ખાસ જરૂર છે. ખીમ તો ઠીક, પણ ખુદ રા. મેઘાણીને પણ આમાંથી એક પણ સુદીર્ઘ કથાકાવ્ય ગૂંથવાનું સૂચ્યું નથી એ

વણિગત્તિ એ બે જ મુખ્ય ખામીઓ આગળે ગણાવી-
તેમાંથી એને થોડે ઘણું અંશે પણ ઉગારી શકે એવું
એનું પોતાનું કઠોરી સકાય એવું કંઈક એની પાસે
હોય તો તે પ્રેમસૌર્યથી ઊછળી રહેયુ આ કૌતુકપ્રિય
સૌરઠી લોકસાહિત્ય જ છે. ગુજરાતની

આશ્ચર્ય નથી કે એનું કારણ કદાચ એ હોય કે એમની
સર્જનશક્તિને દેશી ઊર્મિકાવ્યો જ વિશેષ કાયતા હોય.
છતાં કવિતામાં એ નતનતના પ્રયોગો કરવામાં
રાગે છે, તો આ કથાકાવ્યની દિશામાં પણ એમણે
પ્રયોગ કરવા જેવો છે.

પ્રગતે એની પ્રદીપિત મર્યાદાઓમાંથી બચાવી રોકે
એવો એનો લોકસાહિત્યરૂપી આ વૈનૃક વારસો અત્ય-
લના પ્રાણને આપાદ જાળવી રાખી આજા જોમદાર
પ્રેરક રૂપમાં આપણે મારે સુનોગ્ય બનાવ્યો એજ
સા. મેલાણીનો ગુજરાતી પ્રગ તેમ સાહિત્ય બન્ને
ઉપરનો મોટામાં મોટો ઉપકાર છે, અને સાહિત્યમાં
એમણે પીળું કંઈક ન આપ્યું હોત તોપણ એ
એને જ જોડે ગુજર લાપાતા ઇતિહાસમાં એમનું
નામ સોનેરી અક્ષરે લખાઈ રહે એમ છે.

(અપૂર્ણ)

મૃત્યુજય મંત્ર

એકદા આ ભારતના કથા વનતસે
કોણ છે મહાન પ્રાણ! કથા આનંદબલે
ઉદાત્ત કર્યો ઉચ્ચાર, 'સુણો વિશ્વજન!
સુણો અમૃતના પુત્ર! સુણો દેવગણ!
દિવ્યધામધ્યાસી! આજે મેં હીધો છે નાણી
તિમિરથી અરુપૃષ્ઠ એ દિવ્યજ્યોતિર્મય
મહાન્ત પુરુષ માત્ર તેને જાણ્યા થકી
મૃત્યુને ઓળંગી શકો. અન્ય માર્ગ નથી.

ફરીવાર આ ભારતે કોણ દેશે આણી
એ મહા આનંદમત્ર, એ ઉદાત્ત વાણી
સંજીવની, સ્વર્ગમૃત્યુ તણી મૃત્યુજય
પરમ ઘોષણા, એ એકાન્ત નિર્લય
અનન્ત અમૃતવાર્તા?

૨ મૃત ભારત!

એ જ એક માર્ગ તારો, નહિ અન્ય પથ.

સ્વ. રત્નિન્દ્રતાથ ટાગોર

અનુ : નાથાલાલ દવે

‘તીરે-ઊભા’ને જવાબ

શ્રી. તન્વીજી ‘ભૂમિ’

આપના તરફથી મને ‘રિફલેક્ષ’ અને સાહિત્ય’ના છેલ્લા અંકમાં આવેલા ‘તીરે-ઊભાનો પ્રશ્ન’ નામના ચર્ચાપત્રની નકલ, જેને એ મારફતેના તન્વીએ આપની ઇચ્છા યાચ તો મને મોકલી આપવા માટે આપને ખોટેલી, તે મને મળી છે. એ ચર્ચાપત્ર મને પહોંચાડવા માટે હું આપનો આભારી છું. એ અંગે મારું ‘નિયંત્ર’ લખાણ હાપવા વિનંતિ છે.

એ ચર્ચાપત્ર સાથે મારે કંઈ પ્રત્યક્ષ સંબંધ હોય તો તેમાં મારી પાસેથી જવાબ મેળવવા મને ઉદ્દેશીતા મારા ‘મહાત્માઓના લેખ’માંથી એ લેખક-ભાઈને ઊપજેલા દોઢેક પ્રશ્ન પૂરતો છે એમ હું સમજીશું. એમના એ પ્રશ્નોને તેમના લેખના સમગ્ર સંદર્ભમાં મૂકી જોતાં મને જ એક પ્રશ્ન યોગ્ય. તે એ કે એ ભાઈ પોતાને એળખાવે છે તેવા એક પરમ પીતરામ અહિંસક અને પૂર્ણત્વના તત્ત્વતાની યુગ્મ હોય તો-એમને હું જેવો દેખાયો છું તેવો-મારું જેવો એક અતિરાગી ‘હિંસક’ તથા સાદી સરળ સખદ રીતે વિચાર કે લેખન કરવાની જોનામાં આવડત નથી તેવો માણસ તેમના પોતાના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કઈ રીતે આપી શકવાનો છે? એમના પત્ર ઉપરથી મને લાગે છે કે મારું મતભેદ કાઈ પણ રીતે તેમને મદદગાર થવાં દુઃશક્ય છે. છતાં તેમણે મારો લેખ વાંચવાની, તેના વિષયનું પૃથક્કરણ કરવાની તથા મને પ્રશ્ન પૂછવા જેટલી તત્પરતા બતાવી છે તો તેમને એક ટિપ્પણારૂપે પણ થોડુંક લખવું કંતવ્ય માની આ લખું છું, જે કે મને લગ્ય તો રહે છે જ કે મારો આ જવાબ-જેમાં એમને એમના પ્રશ્નોના જવાબ જ નહિ જરૂર કદાચ-પેલા મારો લેખ જેટલો જ અનુચિત નીચડો.

મારા એ લેખમાં મેં શ્રી અરવિંદ કઈ શક્તિથી કામ કરે છે એ પ્રશ્નની વિચારણામાં ઊતરવાનું મારે માટે ઉચિત ગણ્યું નથી, તેથી જ રીતે આ મિત્રાસુ-ભાઈના પ્રશ્નોની બાબતમાં પણ કરવું મને જરૂરી લાગે છે. હું એમ સા માટે કરતા છું છું તેની

ચર્ચામાં જાહેર રીતે ઊતરવા ઇચ્છતો નથી. મારા આ અનુદાનો તે ભાઈ પોતાને અનુકૂળ ગમે તે અર્થ કરે તે સાથે મારે વાંધો નથી.

એમના પ્રશ્ન અને ઉપપ્રશ્નને અંગે તેમ જ એમના લેખમાં આવતા, મને રૂપિય રીતે સંબોધેલા નથી એવા, બીજા પ્રશ્નોને અંગે હું એટલું જ જણાવી શકું કે એમનો જવાબ નથી એમ નથી. પણ જો એના પ્રતીતિકર જવાબો જોઈતા હોય તો તે મેળવવાની રીત તેઓએ આ પત્રમાં જે અજમાવી છે તેથી જુદા રૂપની છે એમ હું સમજું છું. એ રીત કઈ છે એમ જો એ ભાઈ પૂછે તો હું જણાવીશ કે તેની જાહેર ભિન્નગત ચર્ચામાં ઊતરવું મારે માટે હું હાથ ઈટ ગણુતો નથી. આમ કહીને શ્રી અરવિંદ વિશે સરળતા અને રપષ્ટતા દેશાવવાને બદલે હું ઊઝરો ઝોઝાળો ઊભો કરતો લાચું તો તે માટે હું દિલગીર છું.

શ્રી અરવિંદ વિશેની જે થોડીક ચર્ચા કે વિચારણા આપણે ત્યાં થવા લાગી છે તેમાં એક બાબત પ્રત્યે ધ્યાન દોરવું મને જરૂરી લાગે છે. શ્રી અરવિંદના યુદ્ધ વિશેના અભિપ્રાય પરથી આપણે ત્યાં જે વિચારણા શ્રી ક્રિ. ના લેખથી શરૂ થઈ છે તેમાં મને એ લાગ્યું છે કે શ્રી અરવિંદના અભિપ્રાયનું રહસ્ય મેળવવાના ઉપરજડતા જ નહિ પણ કેટલીક વાર વિપરીત જ માર્ગો લેવાઈ રહ્યા છે. શ્રી અરવિંદના દરશની અનુવાચીઓ કે લોકો કે પ્રશસકો યા અગાધીવાદી-જોનાં પદોસ અને કર્મપર-પદાપ્રાપ્ત મતભેદો પર પેતાની વિચારણા ચક્રાવી નિમમ્ને બાંધવાથી શ્રી

અરવિંદના દર્શન અંગે કશાય દૃઢમૂલ્ય પ્રતીતિકર સાચની પ્રાપ્તિ થાય એમ મને લાગતું નથી. અને તેથી મેં મારા લેખમાં શ્રી અરવિંદ વિશેનાં મારાં મતઘોષનું તારણ આપીને પ્રાકૃત જનતાના સંકલ્પકાર બનવાને બદલે સાચી જિજ્ઞાસુ વ્યક્તિને પોતાની ગૃહલુચ્ચક્તિ પ્રમાણે શ્રી અરવિંદ વિશે કંઈક તારણ નિપજાવવાની સહેજ પ્રાયમિક ભૂમિકા મળે તેના ઈરાદાથી મને મૂકવા જેવી લાગી તેટલી હકીકત મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ હકીકતોના તત્ત્વ બાજત કે તેમાંથી કોણે ક્યાં નિગમનો ઉપર આવવું નેઈએ, અથવા મેં મૂકેલી હકીકતોને હકીકત તરીકે પણ સ્વીકારવી જ નેઈએ કે નહિ, એ બાબતમાં હું મૌન સેવવા માગું છું. કોઈ જો એમ કહે કે શ્રી અરવિંદનો પેલો પત્ર બનાવટી છે, કે તેમણે વર્ણવેલી પ્રાણુચક્તિની કાર્ય-સાધકતા કપોલકલ્પિત છે, તો તેની સામે હું વંધા ન લઉં. એ રીતે મારો લેખ પણ કોઈને વિમાર્ગગામી અનુદાર તેમ જ વિદ્રોહથી બરપૂર કે વલ લાગે તો તેની સામે પણ હું વંધા ન લઉં.

આ જિજ્ઞાસુભાઈ સમત થશે કે તેમના પ્રશ્નોના માત્ર હકાર કે નકારમાં જવાબો મારા તરફથી કે બીજા કોઈ તરફથી મળે તોપણ તે દરેકને એક સરખા સ્વીકાર્ય બનવાના નથી. દા. ત. શ્રી ઉમાશંકર જેવી પેઠે કોઈ કહીને ઊભો રહે કે, 'સંપૂર્ણતા હુંથી પરી શકો સદા; આનંદ મારું હું અપૂર્ણતાનો' તો તેના માણસની પાસે તમે કયો આધાર સ્વીકારાવી શકો ?

એટલે મારે આ ચર્ચામાં મારા કોઈ પણ અંજત મતબની સ્થાપના કે તલહેરાત કરવાને બદલે એટલું જ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે આ' મુદ્દને અંગે પોતાના દર્શિબિદુના નિર્ણય માટે જેને શ્રી અરવિંદના અધ્યાત્મવાદની મદદ લેવી જરૂરી લાગતી હોય તેણે શ્રી અરવિંદ સિવાય બીજા દરેક વ્યક્તિનાં વચનો, અભિપ્રાયો કે પ્રતીતિઓમાં પડવા કરતાં શ્રી અરવિંદનાં પોતાનાં જ વચનો, અને હાં લગી પ્રમાણુબૂત રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલાં, અને તેમ મૂળ રૂપમાં હોય તે ઉપર જ આધાર મૂકવો અને એ વચનો 'કરનાં જો માણસ મેળાવી શકે તો શ્રી અરવિંદનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મેળવવો. જેને મન આ મુદ્દ અને અધ્યાત્મનો વિષય મૂંઝવારપદ હોય તેને માટે પોતાની શંકાનાં નિવારણનો આથી વિશેષ શીઘ્રફલગામી બીજો ઇલાજ હું સૂચવી શકતો નથી.' જેમને મારી આ વાત પથ ન લાગે તેમને હું એટલી તો જરૂર સલાહ આપીશ કે તેમણે શ્રી અરવિંદની ઉપાધિમાંથી પોતાની જાતને અને તેટલી મુક્ત રાખી પોતપોતાને હિંસક કે અહિંસક માર્ગે વિચરે' જનું.

છેલ્લે આ જિજ્ઞાસુભાઈએ મારા લેખની સમગ્ર લોચના કરી લેખનકળાના તથા અહિંસક અને વીનશાન્ત દર્શિના મને જે ખોપપાકે આપ્યા છે તે મહેનત બદલ તેમનો આભાર માની અટકું છું.

તા. ૭-૬-૪૪
અમદાવાદ

વિ.
નિભુવનદાસ હોદાસ

મફત

મફત

મફત

મહિને ૫૫૦ રૂપિયા

તમે અસલી મિનર્વા ગોલ્ડની એજન્સી લઈને દર મહિને રૂ. ૫૫૦ કમાઈ શકશો. કસોટી ઉપર આ સોનું અસલ સોના જેવો રંગ આપે છે. અને સોનાની જેમ એને ઓગળી શકાય છે અને ટીપીને પ્લેટો બનાવી શકાય છે. છેલ્લામાં છેલ્લી દબના બધા પ્રકારના દાગીના અમારી પાસે તૈયાર છે. તૈયાર મળતા દાગીનાનું સંપૂર્ણ સચિપત્ર, ૧ તોલા અસલી મિનર્વા ગોલ્ડ, એક બેરી બ્રેસલેટ, ૨ મુંબઈ-ફેશનની વાંટીઓ, ૧ બેરી એરિંગ નવી દબના, ૧ બેરી ફેશનેબલ બટન સેમ્પલ-સેટ તરીકે મોકલવામાં આવે છે. આ સેટની મૂળ કિંમત તો ૨૫ રૂપિયા છે પણ એજન્સી પાસેથી એમને ખાસ રાહત આપી ફક્ત રૂ. ૫-૮-૦૦ જ આ સેટના લેવામાં આવે છે. સેમ્પલના સેટ માટે તરત જ ઓર્ડર મોકલી લાભ લ્યો.

• અમારું સરનામું જરા મોંઘી લેશો •

અમેરિકન મિનર્વા ગોલ્ડ સ્ટોર

(૫૬૨): પો. બો. નં. ૪૬ : અમૃતસર

વ્યવસ્થા અંગે ફેરફાર

અમારા અમદાવાદ-કાર્યાલય દ્વારા અમારાં માસિકો તથા પુસ્તકોનું પ્રકાશન તથા રવાનગીનું જે કાર્ય થાય છે તે ચાલુ જ રહેશે, પરંતુ વ્યવસ્થા અને સંપાદનને લગતું તમામ કામ હવેથી મુંબઈ-કાર્યાલય દ્વારા થશે.

• અમારા ગ્રાહકો, એજન્ટો, લેખકો, પ્રતિનિધિઓ—સૌને વિનંતિ છે કે હવે પછી વ્યવસ્થા-સંપાદનનો તમામ વ્યવહાર મુંબઈ-કાર્યાલય સાથે જ કરે.

પત્રવ્યવહારનું સરનામું

ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ઘ

૧૩૮. મેરોલ સ્ટીટ : પો. બો. નં. ૯૭૮ : કોટ, મુંબઈ

મ કે ત !

રૂપિયા ૬૭૫ મહિને કમાવ

જો તમે રૂ. ૬૭૫ મુધી દર મહિને કમાવા માગતા હો તો અમારા અસલી અમેરિકન ન્યુ ગોલ્ડની એજન્સી રહો. આ સોનું કસોટી ઉપર અસલ સોનાનો રંગ આપે છે અને અસલ સોનાની જેમ જોને ટીપીને પ્લેટો બનાવી શકાય છે અને તાર પણ બનાવી શકાય છે. જોનો રંગ કદી બદલાતો નથી. અમારા સોનામાંથી બનાવેલા બધી જાતના દાગીના અમારે ત્યાંથી મળશે. ચાર તોલા અમેરિકન ન્યુ ગોલ્ડ, એક જેડી ફેન્સી બંગરી, એક નેડી એરિશ અને એક મુનર્ષ-ફેશનની આંગળીની વીંટી નમૂના તરીકે મોકલવામાં આવે છે. ઉત્સાહી અને લાગવગ ધરાવતા એજન્ટોને દરેક જાતની સગવડ આપવામાં આવશે.

મફત—દાગીનાનું મંપૂર્ણ સચિપત્ર અને એજન્સીની શરતો વિના મુગ્ધે મોકલવામાં આવે છે. આજે જ લખો:—

અમેરિકન ન્યુ ગોલ્ડ કંપની

પો. બો. નં. ૬૧ (D ૧૬૧૩): લાહોર (ઇન્ડિયા)

મહિને પરપ રૂપિયા કમાવ!

લક્ષ્મી ચાંદસો કરવા આવી છે, ત્યારે મોં ધોવા ન જશો!

જો તમારે માસિક રૂ. ૫૨૫ કમાવા હોય તો અમારા અસલી અમેરિકન ન્યુ ગોલ્ડની એજન્સી સો. કસોટી ઉપર આ સોનું અસલી સોનાનો રંગ આપે છે. જોને સોનાની માફક ટીપીને પ્લેટો બનાવી શકાય છે અને તાર પણ બની શકે છે. જોનો રંગ કદી પણ ખરાબ થતો નથી. અમારા સોનામાંથી બનાવવામાં આવેલા બધી જાતના દાગીના અમારે ત્યાંથી મળશે એજન્સી માટે તરત જ લખો. અમારે ત્યાંથી મળતા દાગીનાનું મંપૂર્ણ સચિપત્ર, ૧ તોલા અસલી અમેરિકન ન્યુ ગોલ્ડ, ૧ જેડી ફેન્સી બંગરીઓ, ૧ જેડી બટ્ટન અને ૨ મુનર્ષ-ફેશનની વીંટીઓ નમૂના તરીકે મોકલવામાં આવશે. ઉત્સાહી અને લાગવગ વાળા એજન્ટોને બધી જાતની સગવડ આપવામાં આવશે.

એજન્સીની શરતો માટે તરત જ લખો—

મેનેજર, અમેરિકન મિનર્વા ગોલ્ડ સ્ટોર

(૫૬૨): પો. બો. નં. ૪૬: અમૃતસર

અ રુણ પુસ્તક માળા

[પહેલા વર્ષનાં પ્રકાશનો]

૧. શંકરાચાર્ય	૦-૨-૬	૬. હજી મને સોભરે છે	૦-૩-૦
૨. રંગરંગ વાદળિયાં	૦-૨-૦	૭. છીપણાં	૦-૪-૦
૩. નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬	૮. ભરદરિયે	૦-૮-૦
૪. પ્રવાસપત્રો	૦-૪-૦	૯. કલગી	૦-૫-૦
૫. આપણાં ભાંડુઓ	૦-૮-૦	૧૦. વીર જવાહરલાલ	૦-૮-૦
- ૧૧-૧૨ સૌની વાર્તા ભા. ૧-૨ ૦-૧૦-૦

[બીજા વર્ષના આલક થવા માટે નીચેના યોજના વાંચો]

સવાજમ : દેશમાં ૩-૦-૦ : ગ્રામદેશમાં ૩-૮-૦ : પરદેશમાં ૪-૦-૦

બીજા વર્ષની યોજના

કાગળોની અતિશય મોંઘવારીને અગે 'અરુણ પુસ્તકમાળા'માં આલુ વર્ષમાં બાર પુસ્તકો આપવાની ધારણા હતી તે પાર પડી શકે તેમ નથી. પુસ્તકો નાનાં આપીએ અથવા ચિત્રો આપવામાં હોલ રાખીએ તો બની શકે એમ છે, પરંતુ તેમ કરવું વાનજી હાથનું નથી એટલે નીચેનાં નવ પુસ્તકો આપવાનું ફાત્વું છે :

મગદ થઈ ગયાં

૧. જંગલમાં મંગલ ભા. ૧	(લાંબી વાર્તા)
૨. શુન્તરવ	(ખાલગીતો)
૩. કેસૂકાં	(ખાલવાર્તાઓ)

નવેંબરમાં

૪ કેમ અને ક્યારે?	(વિજ્ઞાનની વાર્તા)
૫. તુલસીનાં પાન	(ખાલવાર્તાઓ)
૬. જંગલમાં મંગલ ભા. ૨	(લાંબી વાર્તા)

ફેબ્રુઆરીમાં

૭. સરહદના ગાંધી	(જીવનચરિત્ર)
૮. પંચગનીના પત્રો	(પ્રવાસવર્ણન)
૯. એનું નામ નરેન્દ્રકુમાર	(લાંબી વાર્તા)

[અગાસી પુસ્તકોનું સચિપત્ર મંગાવો]

ભા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ઘ

૧૩૮, મેટ્રોલ સ્ટ્રીટ : ફોન નં. ૨૨૦૫૩ : પો. બો. હાજર : ફોટ. મુંબઈ
૧૬ શ્રીમંતી મેયાચી : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

કવિવર

રવિવર

હાકુર

જીવન અને કવન

૦

વિશ્વકવિની'શીજી માસતિથિ
તા. છેમી' ઓક્ટોબરના
દિવસે એમનું વિસ્તૃત
જીવનચરિત્ર પ્રગટ થશે

ગુરુદેવના જીવનપ્રમગોનાં
લગભગ ૨૫ ચિત્રો આ
ગ્રંથમાં આપવામાં આવશે

આ ગ્રંથના લગભગ
૨૦૦થી ૨૫૦ પાના થશે

સુદર કાગળો અને મનો-
રમ્ય સુખપૃષ્ઠ અપાશે

અગાઉથી પૈસા મોકલનારને

મૂલ્ય

૧ દેરબેઠા

અત્યારે બે રૂપિયા

પ્રગટ થયા પછી

અઢી રૂપિયા

રવિવર

હિંદુસ્તાનમાં રૂપિયા, આના અને
બેટલા પ્રખ્યાત છે તેમ જ
તમાકુની બનાવટોમાં

-સતત ૧૦૦ વર્ષથી પ્રગતિ કરી
મહાગુજરાતનું માનીતું કારખા
“મહાસુગંધી સ્નેક વર્ક”
બાણીત છે

૨ મી પ્ર ૧૨ નિ ૨

ખાસ ધરાવા માટે

“મુકુલ સ્નેક વર્ક પાઉ”

જાત કપરની પીઠી તથા હાથ
ખેતરી નાખે છે કુખર્ષી હા
તો એક વામન ૨ છે નાના છે
૦૫૪ ૦ મોટા લીના

ધરાવા-સુધવા માટે (રેમિટ્ટેડ)

“રાણી સિદ્ધ છાપ-મહા સુગંધી”

મુકુલ સ્નેક વર્ક મુખ્ય પી તપકી

૨ આસ ૪ બોલ પેકી ૧ મા

રેતલ ૧ ના ૬ ૨ ૩ ૦

ખાસ સુધવા માટે (રેમિટ્ટેડ)

ખાસ સુધવા માટે (રેમિટ્ટેડ)

મનોહર મુગંધીવાળા કાળા

“મિડિકેટડ તપકી”

શીશી ૧ ના ૬

શીશી ૧ રના ૬ ૧ ૧

૨ આસ ૪ બોલ પેકી ૨ ૧

ના સિવાય પાનમાં ખાંચા મટ કચર નાખે
મિશ્રિત કમન છાપ જરૂર કરેલેલ હુકમો
સુવાસિત હાથ ધરાવા-સુધવા માટે લેવો
સાની તપકીશ વગેરે અનેક બનાવટો નાખે ત
આથ છે

ચ લ.ણી ના ણું

હિંદુસ્તાનમાં રૂપિયા, આના અને પાઈ
લેટલાં પ્રખ્યાત છે તેટલું જ
તમાકુની બનાવટોમાં
- સતત ૧૦૦ વર્ષથી પ્રગતિ કરી રહેલું -
મહાસુગંધી માનીતું દારૂખાનું
"મહાસુગંધી સ્નેક વર્કસ"
બાણીતું છે

અમારી પ્રખ્યાત સ્નિકેટ્સ બનાવટો

ખાસ ધસવા માટે
"મુકુલ સ્નેક ટ્યુ પાવર"

કાત ઉપત્તી પીતી તથા લાલ પરીને
ખેતી નાખે છે કુપતી કાંઈ ઉપર
તો એક અમર છે તાના દીનતા
૦-૪-૦ ૧ મોટા દીનતા ૦-૭-૦

ધસવા-સૂધવા માટે (રજિસ્ટર્ડ)
"રાણી સિદ્ધ છાપ-મહા મુગ ધી"

૪૬ સૌન્દર્યમય ઉત્કૃષ્ટ મુગ ધી તપકીર
૨ ચોસ-૪ આસ પેકીંગમાં
રતલા ૧ ના કે ૨-૦-૦

ખાસ સૂધવા માટે (રજિસ્ટર્ડ)

આંધ્રિગિમિત
મનોહર મુગ ધીવાળી કાળી મૂટતી

"મહિટ્ટેડ તપકીર"

શીશી ૧ના કે ૦-૩-૦

શીશી ૧૨ના કે ૧ ૧૪-૦

૨ આસ ૧ ટીમ પેકીંગમાં ૨ ૧ના કે ૪)

આ મિત્રા પાનમાં ખાવા માટે ફગસ અને મસાવા
મિશ્રિત કરના છાપ "નરદા સ્પેશ્યલ", હુકીમાં પીવાની
સુસાસિત બદામ, ધગવા-સૂધવા માટે લાંબી પાટીની સાતી
તપકીર વડે અનેક બનાવટો નમારે ત્યાં તથા યાચ છે

- સંપૂર્ણ મદત સચિય સાહિત્ય માટે લખે -

[વેપારીઓને ખાસ લાભ અપાય છે]

મહાસુગંધી સ્નેક વર્કસ

સિદ્ધાર (કાઠિયાવાડ)

૦૧ ૦૦૧૧

ક વિ વ ર

રવીન્દ્રનાથ

ઠાકુર

જીવન અને કવન

૦

વિશ્વકવિની બીજી મામતિધિ

તા. ૭મી ઓક્ટોબરના
દિવસે એમનું વિસ્તૃત
જીવનચરિત્ર પ્રગટ થશે

ગુરુદેવના જીવનમંડલોનાં
લગભગ ૨૫ ચિત્રો આ
અથમાં આપવામાં આવશે.

આ અથનાં લગભગ
૨૦૦થી વધુ પાનાં થશે

ગુદર કાગળો અને મનો-
રમ્ય સુખપૃષ્ઠ આપશે

૦

અગાઉથી પેસા ઓકલનારને

મૂલ્ય

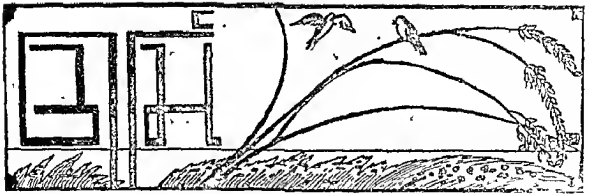
દેરજેઠાં

અત્યારે ખે રૂપિયા

પ્રગટ થયા પછી

અટી રૂપિયા

બા ૨ તી સા હિ ત્ય સં ધ
શીખાળી સોમાબી ચા. જો ૭૩ અમદાવાદ
૧૩૮, મોટા સ્ટ્રીટ ચા. જો ૯૭૦ કોટ, મુમર્થ
મગઈ કોન ૨૨૦૫૩

ત્રીઃ 'સોપાન'

વર્ષ ૧૧ મું

ઓક્ટોબર ૧૯૪૧

અંક ૭ મો

લખાણમાં કૃત્રિમતાનું બાહુલ્ય

શ્રી. 'ધ્રુમકેતુ'

માણસના બોલની પેઠે એના લખાણમાં ક્યારે કૃત્રિમતા આવે છે એ પણ વિવેચનનો વિષય છે. ગાનસિક વલણો પ્રહણ કરવાની શક્તિવાળો અને કંપનાતી ભૂમિકા સમજવાની આવડતવાળો, 'સાચો વિવેચક, ધરીના છઠ્ઠા ભાગમાં, જેમ ઘડેમાંથી કાંચના શોધી કાઢે તેમ, લખાણમાંથી કૃત્રિમતા શોધી કાઢી શકે છે. સાધારણ રીતે કૃત્રિમતા આવવાનાં મુખ્ય ત્રણ લયસ્થાનો ગણાવી શકાય. પહેલું, ચાલતા ફરતા વાતાવરણમાં રાત્રવાની લેખકની મનોવૃત્તિ. દરેકાર્થ માણસને કીર્તિ વહાલી હોય છે. લેખકને તો કીર્તિ એ એક જ ચલણી નોટ રહી એટલે એને એ વધારે વહાલી હોય તો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કીર્તિપ્રિય હોતું એ જીતે તો દોષ પણ નથી, માત્ર એને ખાતર માણસને ત્યારે એની પાછળ ધસડાવાની ઇચ્છા થઈ આવે ત્યારે જ એ દોષિત બને છે. આવી રીતે કીર્તિપ્રિય થવાની લેખકમાં ઇચ્છા જન્મે ત્યારે એ જે વસ્તુ પોતે ખરી રીતે માનતો નથી તે માને છે એમ ધારીને લખ્યે જાય છે. આ લખાણ નિષ્પ્રાણ ને કૃત્રિમ હોય છે.

બીજું લયસ્થાન લેખકની પોતાની અભ્યાસ કરવાની રીતમાં રજૂ છે. અનેક લખાણો એવાં હોય

છે કે જે જલદી યાદ રહી જાય છે. આ લખાણો વિશે લેખક પોતે ચિંતન કરેલું હોતું નથી, માત્ર એ લખાણોને એ ચલણી સિક્કા તરીકે પોતાના ખીસામાં મૂકી રાખે છે અને પછી એ વાંચેનાં રૂપાંતર કે ભાષાંતર થોડા ફેરફાર સાથે વાપરે છે. ચિંતનની આ દરિદ્રતાને લીધે આવાં લખાણો 'પણ નિષ્પ્રાણ ને કૃત્રિમ બની રહે છે-એ કે એ પારકાં તેને તપતાં હોવાથી થોડાં 'અળદારભાઈ' લાગે છે.

ત્રીજું લયસ્થાન લેખકના પોતાના માનસમાં રજૂ છે. પહેલું લયસ્થાન વાતાવરણપ્રેરિત હતું, બીજું લયસ્થાન અભ્યાસની ઓડી રીતમાંથી જન્મ્યું હતું, ત્રીજું લયસ્થાન લેખકના લોભીમાંથી-એના માનસમાંથી-જન્મે છે. એમ તો પહેલાં બે લયસ્થાનો પણ તમે સ્વભાવજનિત ગણુવા પ્રેમઓ એ શક્ય છે; પણ એ બન્ને એક રીતે પરાવર્તી થઈ શકાય, ત્યારે આ ત્રીજું કાણ તો ગ્યાવગ્યા છે એટલે એમની વચ્ચે સૂઝમ પણ મદસ્વરતા બેઠે જ્યો છે. લેખકનું પોતાનું માનસ જ એવું બની જાય છે કે એ પોતે કૃત્રિમ સાથે દેખાવા માટે, કૃત્રિમ રીતે આદર્શવાદી ગણાવા માટે, કૃત્રિમ રીતે જ જીતે લખાણને ઉચ્ચ પ્રકારનું કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય

એવું લાગે છે. આવાં લખાણ એકધારાં નિષ્પ્રાણ ને સંપ્રદાયની ડાપવાળાં ધર્મ ભય છે.

આ ત્રણે પ્રકારની કૃત્રિમતાનાં ઉદાહરણો આપુ સાહિત્યમાંથી દરરોજ મળી શકે, પણ એની સાથે આપણે કાંઈ સંબંધ નથી. અકૃત્રિમતા એ શું છે એ તપાસવાથી પણ કૃત્રિમતા કોને કહેવાય તે સ્પષ્ટ ધર્મ શકે.

લેખકને કાંઈક કહેવાનું છે એવું ને લખાણમાંથી વાંચનારને લાગ્યા કરે તે લખાણ સર્વોત્તમ ગણી શકાય. અલબત્ત, વાંચનારની મનોવૃત્તિ, એટલે અધિકાર, એ બધી વસ્તુઓ પણ આ નિર્ણય બાધતાં પહેલાં લક્ષમાં લેવાની હોય છે. પણ લખનાર પોતે ને પોતાના લખાણ માટે અધિકારની અપેક્ષા રાખીને લખે તો એ વસ્તુ ઓટી નથી, છતાં એ પાતા-વસ્તુ કૃત્રિમ લાગે છે. લખનારનું કર્તવ્ય તો સ્પષ્ટ જ છે કે પોતે ને લખ્યું છે તે માત્ર પોતે જ સમજી શકે એટલું બધું અસ્પષ્ટાર્થ તો નથી ના-એ જોતું રહેવું. કેટલાક કહેશે કે શાસ્ત્રીય વિષયો તો અધિકારની અપેક્ષા રાખે જ છે, તો એમને નરપણે કહી શકાય કે શાસ્ત્રીય લખાણને સોપાનની પરપરામાં ગોઠવ્યાં હોય તો છઠ્ઠા સોપાન માટે કેવું લખવું એ બાબતું એમાં પણ શાસ્ત્રીય કલા છે. ને માણસ એ બાબતો ન હોય એ માણસ ઘણું કરીને પોતાની ભવતર્મા જ રાચનારો સ્વાર્થી છે અથવા તો અભિ-માની છે.

આ દૃષ્ટિએ લેતાં તો આપણા ધણાંખરાં લખાણો કાં અનભ્યાસી માણસો લખતા હોય છે અથવા તો અતિપડિતો લખતા હોય છે. પ્રહેલો વર્ગ જાનના અભાવે ને વસ્તુ આપે છે તે અપકવ હોય છે, બીજો વર્ગ પોતાના અભિમાનમાં પોતે મત હોઈ ને લખે છે તે લોકાપયોગી થવાને બદલે એમની પોતાની મનોવૃત્તિને એકત્રી પડિત હોવાનો, ખુરસી ઉપર બેઠા બેઠા લઈ શકાય તેવા, આ-નિસ્કિટિયો આનંદ આપે છે.

આ પરિસ્થિતિમાંથી બિગરાવતો એક જ માર્ગ છે-લોકો ને વસ્તુ વાંચે છે તે વસ્તુને ધીમે ધીમે

ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જતી. લોકભાષા ધમરો, બગરો, હાથકર રીતે અપકવ ને કડગી મશે કે એ-શું મશે એનો ધણો આધાર અત્યારે અકવાડિકા ઉપર, અને બીજી રીતે ગણો તો કોલેજ-કાઉન્ટરફોના અભ્યાસકો ઉપર, છે. આ બન્ને જગ્યાએ સમયની અને એમના સમયપત્રકની ફરિયાદ બિભેલી છે. સામાન્ય વાંચનાર-નો ધણો મોટો વર્ગ અકવાડિકા વાંચે છે. બીજો વાંચનારો વર્ગ વિદ્યાર્થીઓનો છે. એમની રસવૃત્તિને ને રીતે ધણામાં આવશે તે રીતે ભવિષ્યની ભાષાનું બંધારણ મશે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિદોષ નથી એમ કહીએ તો સાચે.

રાષ્ટ્રાત્યાનંદના કાર્યને ભાષા દ્વારા જોગ આપ્યા છતાં, એ વેગ કેવળ મંદકારકીન વેગ જ રહી ન ભય એ જોવાનું કામ અકવાડિકાનું છે. એમની કીર્તિ અને રાષ્ટ્ર-અલ્પથી 'દેશન' ઉપર ને નાદરખબરો ઉપર હોય છે એ ખરું, છતાં ભ્યાં તંત્રી પોતે પેસા હાથ નહિ પણ પોતાના બેજ દ્વારા વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવતો હોય છે ત્યાં એ પોતાની ડાપ પોતાના ડાપા ઉપર આવે એ જોવાને આતુર તો-રહ્યું છે જ.

ને લખાણમાં વ્યક્તિત્વની ડાપ નથી હોતી તે લખાણ ધારી અસર નિપજબી શકતું નથી, કારણ કે જેની રીતે છાકરાતો તાવ ધરમોમિટર માપે ને માનો હાય માપે-એમાં ફેર પડે છે તેમ ને લખાણ પ્રાણ ધારીને આવે છે તેમાં ને અનુક્રમિક સ નિયમ પ્રમાણે ધરેલ હોય છે તેમાં ધણો ફેર પડે છે. એ ફેર એ જ લખાણને સંદિગ્ધતા ફેર બતાવે છે. લખાણને સાહિત્ય બનવું હોય તો એણે વ્યક્તિત્વની ડાપ લઈને આવવું જોઈએ.

આ લખાણને પણ તમે કૃત્રિમ ગણી શકો કે જેમાં કેવળ સામાન્ય સૂત્રોને સત્વરે સ્વાંય પહેરાવેલો હોય છે. ધણાંખરાં અકવાડિકાના તંત્રીલેખો-એ સામાન્ય રીતે લખાણો જ કહી શકાય. એ છતાં એ જ લખાણો ઇન્જાશમ સૂર્યશમ હતા ત્યારે એનું વ્યક્તિત્વ સ્વયં એવાં તેજસ્વી ને મર્પાદિત ધર્મ શકતા.

જેની રીતે સિનેમાને લીધે શુદ્ધ સંગીતની-રસ-

વૃત્તિ લેકામાંથી જતી રહી તેથી રીતે અડવાડિકાનાં કૃત્રિમ કટગાં લખાણોથી લેકાની રસવૃત્તિ હલકી તો નહિ બને ને ? પછી માસિકા ચાલે જ નહિ એવો સમય તો નહિ આવે ને ? અને જેમ જેમ લખાણ વધતું જાય તેમ તેમ છેવટે 'સાહિત્ય' લુપ્ત થાય એ દશા તો નહિ થાય ને ?

આ અને આવા ધણા પ્રશ્નો આપણી લખાણની પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા છે.

અને એ દરેક પ્રશ્નની મહત્તા પ્રમુખવનની દૃષ્ટિએ તો ધણી ગણી શકાય તેમ છે.

પણ પ્રશ્ન આ છે. લખાણની માફક જ આપણું જીવન પણ કૃત્રિમ નથી બન્યું ? એને પણ કોઈ કેવળ વિના ધણું કરવાનો અને જીવનને આગળ લીધા વિના આગળ ધપવાનો અભાવ નથી જાણ્યો ?

જો એમ જ હોય તો તો સાહિત્ય માત્ર જ

નહિ આપણું જીવન પોતે જ, અને જીવનના સઘળા સંબંધો ને સઘળી યોજનાઓ પુનર્વિધાન માગે છે.

એ પુનર્વિધાનનો પંથ શી રીતે ધરી શકાય ?

શું પાછા હતા તેવા થવાથી એ પુનર્વિધાન શક્ય બનશે ?

શું ક્રાદાજય (Bolshevism) ની માફક સઘળું સરખું કરી નાખવાથી એ પુનર્વિધાન શક્ય બનશે ?

હિંદુખલ વાવાઝોડાની પેઠે સર્વનાશ કરવાની- અને એની સાથે જ કૃત્રિમ બહુમતવાદને ફેંકી દેવાની- હિંદુસરી યોજનાથી એ પુનર્વિધાન શક્ય બનશે ?

આપણને કાણ દોરી શકશે ? ગાંધીજીનો પુરાણપંથ, લેનીનનો ક્રાદાજય, હિંદુસરનો અસિ- પથ-કે હજી દોરી શકે તેવા નેરોતમ હવે પછી આવવાનો છે-કોઈ આધ્યાત્મિક જીવનપંથ !

દરશને અંખના

(ડાળ-દેવાયત પંડિત દા'સ દાખવે)

ઘોળિયું, ધળાયું જ્યાં ફરફરે, ગરવા ગિરિવરની દૂક,
વાયુ રે ઢાળે વનના વીંજણા, જાણું છે ત્યાં અચૂક;
એવા રે મારગ અમે સંચર્યા.

જાંચે રે મદીથી જાંચે મોલથી, જાંચે ત્રોવરથી અપાર,
જાંચે રે જાલી ડુંગર-દેરડી, વાદળ-ગડની મોઝાર;
એવા રે મારગ અમે સંચર્યા.

ઢાળે રે જાંડી વનની ખીણ છે, જમણે ડુંગરની લીંત,
કેડી રે વંકાણી વેલી સમી, કપરાં કરવાં ચિત્ત;
એવા રે મારગ અમે સંચર્યા.

પજમાં પડે ને પજમાં જીપડે, વાદળ-પડદા વિશાળ,
પજમાં લોપાતી રે દેરડી, મજતી લેશ ન લાળ;
એવા રે મારગ અમે સંચર્યા.

ખમા રે વાયુ ખમા વાદળાં, ખમા ડુંગરના સ્વામ,
તખમારે દરશને અંખના, પૂરણ કરજો કામ;
એવા રે મારગ અમે સંચર્યા.

તનમુખ ભટ્ટ

એક પત્ર અને તેનો જવાબ

એક ભાઈ મને નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

“હું આપની પાસેથી એક પ્રશ્નનો ખુલાસો ઇચ્છું છું. આશા છે કે આપ આપના વિચાર બનતી ઠાણેથી જન્મ અને તેમ જસદી જાણવા કૃપા કરશે.

અહીં .....માં હિંદી-ગુજરાતી હાઈસ્કૂલ છે. આ સ્કૂલમાં હિંદી અને ગુજરાતી ભાષાભાષી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લે છે. ગુજરાતી અને હિંદી એ બે ભાષાના વર્ગો મૅટ્રિક સુધી છે. સ્કૂલના એક ગુજરાતી વર્ગના ગોરડામાં મહાત્મા ગાંધીજીની છબી નીચે તે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓએ કવિશ્રી ખખરદારની રચેલી કવિતાની એક પંક્તિ ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત’ એ એક કાગળ પર મોટા અક્ષરે લખી લગાડેલ છે.

આ સ્કૂલના સંચાલકોમાંથી કેટલાકને એવો મત છે કે, આ પંક્તિ કોમી ભાવનાને પોષનારી છે. તે રાષ્ટ્રીય ભાવનાને હાનિકારક છે. તેમાં વિધનધુત્વની ઝડક જરાયે નથી. ધણીખરાનો એવો પણ મત છે કે, પંક્તિ ગુજરાતી સમાજ અને તેની સંસ્કૃતિ તથા અસ્મિતાનું ચર્ચસ્ત્ર તથા શ્રેષ્ઠતા બતાવવા માટે લગાડેલ છે અને તેમાંથી એવા જ પ્રકારનો ધ્વનિ નીકળે છે.

આ ખાતર આપનો શો અભિપ્રાય છે? આપ એક સાચા રાષ્ટ્રીયવાદી અને રાષ્ટ્રભાષા હિંદીના વિધાતા છે. આપને આ પંક્તિમાં એવું કાર્થ તત્ત્વ દેખાઈ આવે છે જે રાષ્ટ્રીયતાને હાનિકારક હોય? આપ આ પંક્તિને કોમી ભાવનાને પોષનારી સમજે છે? આપ આ પંક્તિમાં ગુજરાતી સમાજ તથા સંસ્કૃતિ અને અસ્મિતાની કયા પ્રકારની ભાવના જુઓ છે? વર્ગમાં આ પંક્તિ લખી ચોટાડવાથી તે કઈ રીતે રાષ્ટ્રીયતાને હાનિકારક છે તથા આ પંક્તિ વગેરેમાં લગાડવી જોઈએ કે નહિ વગેરે બાબત યોગ્ય ખુલાસો કરશે એવી નમ્ર વિનંતિ છે. આપનો ખુલાસો આગેથી જે લોકોનો ખ્યાલ છે કે તે રાષ્ટ્રી-ભાવનાને હાનિકારક છે, તે ફર થશે.

જવાબ જેટલો જસદી મળશે તેટલો વહેલો જામ ફર થશે અને કાર્યને વેગ મળશે.”

* * *
કવિશ્રી ખખરદારની એ પંક્તિ હું નિર્દોષ ગણું છતાં જવાબમાં મેં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:-

“તમારો કાગળ મળ્યો. તમારો સવાલ હું સમજ્યો. તમે તો અત્યુક્ત જનનો જ જવાબ મળશે એમ માની લીધું છે, એટલું જ નહિ પણ તેમ સ્વચ્છું છે, તેથી મારી મૂંઝવણ વધી છે.

મહાત્માજી મોટા વાણિજ્ય છે એની કાર્થ તા ન પારી રાકે, પણ જો ગુજરાતના મોટા વાણિજ્ય હમેશ કલા કરે કે, ‘એ અમારા છે’, તો તે શોને નહિ એટલું તમે પણ સ્વીકારશો. તમે કહેશો, ‘એ આખા ગુજરાતના છે.’ હું કહીશ, ‘આખા હિંદના છે.’ મિ. એન્ડ્રૂ કહેતા કે, ‘ગાંધીજી તો આખી માનવ કાઠીના છે.’ કહાણુએમાં રહેલું છે કે તાના લોકોએ આવી રીતે અપનાવવા માટે ગાંધીજી જોવા બહુ મોટા લોકો પસંદ નહિ કરવા. તમે જો શ્રી. કૈલાશાસ મુનશીની છબી તથા ખખરદારનું વચન લખશો તો છબીને વચન અને વચનને છબી શોધશો.

પણ તમે જો કહેશો કે અમે ક્યાં એ વચન મહાત્માજીને લાગુ પાડ્યું છે? એ તો છબી તથા આવી ગયું છે એટલું જ. તો તમારો બચાવ હું મંજૂર રાખીશ, પણ સ્વચ્ચીય કે બીજી કાર્થ જગ્યા પસંદ કરો તો સાહે.

હવે બીજી રીતે વિચાર કરીએ. ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ. એના કિલ્લાની અંદર હદમાં મહારાષ્ટ્રીઓ વસે છે. એ હદ ઉપર જો મહારાષ્ટ્રીઓ લાગે, ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક મહારાષ્ટ્રી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ મહારાષ્ટ્ર’ તો હું પોતે, હદના મહારાષ્ટ્રીઓની નામરજી વહેરી ‘હાઈને પણ, એવું લખાણ ત્યાંથી કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરીશ. મહારાષ્ટ્રીઓ ગુજરાતમાં જરૂર વસે, તેમ કરતાં મહારાષ્ટ્રીઓ મટે નહિ, અને છતાં કોં તો ગુજરાતી

યર્ષને ત્યાં રહે, અથવા, તેમ કરતાં ન આવડે તો, ગુજરાતીઓના અતિથિ-મહેમાન-યર્ષને રહે.

ગુજરાતીઓ ને સિંધમાં કે રંગૂનમાં કે મદ્રાસમાં રહીને કહે કે આ અમારું ગુજરાત જ છે, તો ત્યાંના લોકો યોકાને કહેશે કે ક્યા અર્થમાં તમે કહેવા માગો છો એનો તમારી પામેથી વખતોવખત અમે ખુલાસો માગીશું. તેમ ન આવ તો તમને અમારા પ્રાંતમાં આવનાં અમારા પાસપોર્ટ લેવો પડશે. વિસા (Visa)ની વ્યવસ્થા કરવી પડશે. અને મહારાષ્ટ્રીઓએ તો એક વખત ગુજરાતમાં રાંત્ય કરેલું હતું. તેઓ ને ઉપર જેવું વચન લલકારીને સાથે સોગમ ખાઈને કહે કે ગુજરાતમાં ફરીવાર રાંત્ય કરવાનો અમારો વિચાર નથી તો કોઈ તે સીકારશે નહિ લોકો કહેશે કે, 'ન્યા ન્યાં વમે એક મહારાષ્ટ્રી' એવા વચનનો અર્થ અમે છતિહાસની દૃષ્ટિએ જ કરવાના.

ગાયકવાડો ગુજરાતમાં મહારાષ્ટ્ર સ્થાપીને બેઠા હતા. ગાંધીય વૃત્તિના સપાછરાવે, રાજભાષા તરીકે ન્યાં મરાઠી માલતી તે ફર કરી, ગુજરાતીને જ રાંત્યભાષા બનાવી અને એથીય આગળ જઈને હિંદી રાજભાષા બને એવી કોશિશ પણ કરી.

શ્રી. ખમરદારની લીડીની ભૂમિકા ધ્યાનમાં લેશે. એક વખતે ગુજરાતના હિંદુઓ વિશેષ ઉડિા વિચાર કર્યા વગર માનતા કે ગુજરાતીઓ તો આપણે જ. પર્ગિલામે પારસીઓમાં ગુજરાત વિશે આત્મીયતા કેળવતા મુશ્કેલી આવતી. એવે વખતે કવિ ખમરદારે હિંદુ ગુજરાતીઓ જેટલી જ ગુજરાતી ભાષા ખેડી, એવા કરી અને ગુજરાતની

અસ્મિતા પોતે ધારણ કરી એને વ્યાપક રૂપ આપ્યું. એ જમાનાનો અને એ કવિની ભૂમિકાનો વિચાર કરીને જ એ કાવ્ય સમજવું નેઈએ.

ન્યારે હું ગુજરાતમાં રહેવા ગયો ત્યારે ને મહારાષ્ટ્રીઓએ મને ગાવાનું કહ્યું હોત કે 'ન્યાં અમે છીએ ત્યાં અમારું મહારાષ્ટ્ર જ છે,' તો તેમને હું જવાબ આપત કે, એ વાત અમુક અર્થમાં સાચી હોય તોપણ આ રીતે ગળા બહાર કાઢતાં વેત અસત્ય થાય છે અને અસત્યને હું કેમ સીકારું ? ગુજરાતમાં રહીને મેં ગુજરાતી ભાષાને મારી ખીજ માતૃભાષા બનાવી. મહારાષ્ટ્રી મટયા વગર હું સો ટકા ગુજરાતી બન્યો તેથી જ તમારા જેવાના પ્રેમ અને વિશ્વાસને પાત્ર બન્યો. ન્યાં ન્યાં એક પણ ગુજરાતી વમે છે, ત્યાં ત્યાં એણે ત્યાં ગુજરાત હોવાનું જાહેરનામું કાઢ્યા વગર ગુજરાતની સુવાસ ફેલાવવી નેઈએ. ને કોઈને અંદરથી જ ખીક હોય કે હું ગુજરાતી મટ્યો તો નથી ? એ લાગે પોતાને ખાતરી આપવા માટે આવું વચન પોતાની નજર આગળ રાખે.

અથવા ગુજરાત બહાર ને કોઈ ગુજરાતીઓ પાસેથી ગુજરાતી ભાષા ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કરે, પોતે ગુજરાતી નથી એવો એકરાર મગિ, ત્યારે ખમરદારની લીડી જરૂર આગળ કરી શકાય. પણ ટાણે-કટાણે 'અહીં ગુજરાત જ છે' એમ લોકોને જાહેર કર્યા કર્યું એ મને તો કહે.

રાષ્ટ્રીયતાની દૃષ્ટિએ તમે મારી પાસેથી જવાબ માગ્યો તે ઉપર પ્રમાણે મોકરવો છે."

તા. ૧૧-૯-૪૧.

કાકા કાલેલકર

લગ્ન-એક સમસ્યા

(બીજી આવૃત્તિ)

લે. નોંધાવ

૧-૪-૦

પહેલી આવૃત્તિને મળેલ આવકાર એ જ એની લોકપ્રિયતા જતાંવે છે. આજે જ મંગાવો.

[અમરતાં પ્રકાશનેનું સુધિપત્ર મંગાવો]

વિ શ્વ દર્શ ન

(૧૯૪૦-૪૧)

સંપાદક : ડૉક્ટર સાંત્રાન માનસિંગ કામદાર.

૪-૦-૦

આ પુસ્તકની સુધારા-વધારા સાથેની બીજી આવૃત્તિ થોડા જ દિવસોમાં પ્રગટ થશે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. બો. ૭૩ : અમદાવાદ-પો. બો. ૬૭૮ : ફોન ૨૨૦૫૭ : કોટ, મુંબઈ

મેધદૂત.

લેખક : સ્વ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર : અનુ : નાથાલાલ દવે

અવિવર ! ક્યારે કોઈ વિસ્મૃત વરસે
કયા પુષ્પ અપાદના પ્રથમ દિવસે
લખ્યું કાવ્ય મેધદૂત ! મેધચંદ્ર સ્ત્રોત,
વિશ્વનો હતો સકલ જે વિગ્ધરોક,
રતરે રતરે તે સકલ લીધો છે સાચી
સમન સંગીતમાંથી પુન્યમૃત કરી. ૬

તે દિને તો ઉજ્જવિની પ્રાસાદચિખરે
નં જાણું શી ધનપટ્ટા, વિદ્યુત-ઉત્સવ,
ઉદ્ધામ પવનવેગ, હશે ધનરવ.
ગળીરે ગળીના મેધસધર્મણુથી
જગાવી દલાવી રહી સહસ્ર વર્ષની
અંતર્મૂઢ આબ્ષાકુલ વિરહવેદના
એક દિને. ડિઝ કરી કાસનાં બંધન
તે દિવસે ત્યારે વકી રહ્યું અવિરલ
ઝેટલાય દિવસોનું રૂઢ અશુભલ
આર્દ્ર કરી તમારો ઉદાર સ્વેતરાશિ. ૧૬

તે દિને શું જગતના વિરહી પ્રવાસી
હરત જોડી, મેધ સામે નતચિર રાખી
ગાઈ રથા સમરવરે વિરહની ગાથા
હરી પ્રિય-ચંદ્ર સામે ! બંધનવિહીન
નવમેધપાંખ પરે કરીને આસન
મોહકથી હતી તેને અશુભ-વારતા
અશુભાશ્વમરી - દર વાતાયને જ્યાં
વિરહિણી સતી હતી બૂતલધાવને
મુક્ત કેરી, સ્નાન વેરી, સજ્જ નયને ! ૨૫

સર્વ વિરહીનાં ગાન તમારા સંગીતે
પાકવી દીધાં શું કવિ ! દિવસનિરાશી
દેશદેશાન્તરે શાધી વિરહિણી પ્રિય !
અજાણ્ય જાણવી જેમ જાણ, પ્રવાહમાં
લેતી લેતી દિશદિશાન્તરે વારિધારા
મહાસમુદ્રને મળી બને દિશાદારા.
પાપાણ્યકૃંપલાયકી બદ્ધ દિમાચ્છ
આપાટે અનન્ત યન્મે દેખી મેધલય
સ્વાધીન ગગનચારી, કાતર નિષ્સો
સહસ્ર કન્દરા યકો આશ્વરાસિ રાસિ
પાકવે ગગન પ્રતિ, જોડે સર્વ હરી
ઉન્મુક્ત કામના સમ; ચિખરથી જોડી
સકલ મળીને જીવે બને એકાકાર
સમસ્ત ગગનતરે કરે અધિમાર. :

એ દિવસ પાછી ગયા સહસ્ર અનેક
નવવર્ષોત્સુ સિન્ધ પ્રથમ દિવસ
પ્રતિવર્ષા આપી ગઈ નવીન જીવન
તમારા કાવ્યને કવિ ! કરીને વર્ષણ
નવચ્છિ વારિધારા, પાથરી એકાર
નવધન સિન્ધ હાથા, કરીને સંચાર
નવા નવા પ્રતિજ્ઞનિ જલધર મહે,
રશીત કરી સોતાવેન કાવ્યતણા છંદે,
વર્ષાન્તરગિણી જેમ. ૪૮

ઝેટલા વરસ ૨૭
ઝેટલા વિરહી જાન, પ્રિયાદીન ૫૨

શુદ્ધિક્ષાન્ત, અતિ લીધા; તારાશરીલીલી
અપાદની-સાંગે, ક્ષીણ-દીપતેજે ખેસી
આ હાંદની મંદમંદ કરી ઉચ્ચારણા
શાન્ત : કરી રહ્યા નિજ વિરહવેદના.
સમુદ્રના તરંગોના કલધ્વનિ સમે
કંકરવર આવે કાને એ સર્વનો
તવ કાવ્ય દારા.

ભારતના પૂર્વશેષે
ખેડો, ખુંડ આજ, આ આમય-ખંડેશે
કવિ જયદેવે કરી એક વર્ણન
નિદાળીની દિગ્ગન્તાના તમાલવિપિને
સ્વામી છાયા, પૂર્ણમેષે મેદુર અંબર ૬૨

દિશાઓ અંધારી આજ, કરી રહ્યું વારિ;
પવન અત્યંત. તેના આક્રમણે કરી
અરણ્ય ઉઘટખાદુ કરે હાહાકાર.
વિદ્યુત તોડીને બારે વાદળના બાર,
ઉઝાળે છે વહાલસ્ય શૂન્ય નભદાર.
અંધકારે રૂઢ ગૂઢે એકમે બેસીને
વાંચી રહ્યો મેઘદૂત. ગૂઢત્યાગી મન
સુક્તગતિ મેઘપૃષ્ઠે કરીને આસન
ગોડી ચાલ્યું દેશદેશાન્તરે. ક્યાંક દીસે
સાનુમાન આમહૂરે; કંશેક વહે છે
વિમલ વિશીર્ણુ રેવા વિધ્વપદમુલે
ઉપલ-અધિત ગતિ. વેગવંતી ફૂલે,
પરિણત કલસ્યામ જાણવન છાંયે,
પ્રસ્ફુટિત ફેતારીની વાડે વીંટાયેલું
ક્યાંક એ દસાર્ય મામ રહે છે છુપાવું.
પથ-તરુ-સાથે ક્યાંક ગામ તણાંખખી
વર્ણી લપાઈ રહ્યાં. અને વનરપતિ

કલરવે ધીરે. ખાલું ન ક્યા નદીતીરે
યૃથીવનવિહારિણી વનાં ગના રે;
તપ્ત કપોલના તાપે ક્ષાન્ત કર્ણોત્પલ,
મેઘની છાયા નિદાળી અને છે વિક્રમ.
ભૂવિલાસ શીખી નથી એવી ત્યાં નારી
જનપદવધૂગણ, ગગને નિદાળી
ધનપટા, સૂર્યનેત્રે જુએ મેઘ-સામે;
ધનનીલ છાયા પડે સુતીલ નનવને.
કોઈ મેઘસ્યામ શેલે મુગ્ધ સિદ્ધાંગનાં
સ્નિગ્ધ નવધન-જોતી બેળી છે ઉન્મના
ચિલાતલે; સહસા ત્યાં અર્ધ મહા-ઝડી;
અકિત અકિત બની બેઠે ચરધરી,
સંધરી વસન, ન્હાસે શુદ્ધાશ્વ શોધી,
બોલે, 'હાથ ગિરિશૃંગ દેશે તું ઉઝાવી ?' ૬૩

ત્યાં આવી અવન્તીપુરી, નિર્વિખ્યાતદિતી,
શિખાનદીતરે ત્યાં નિદાળી ઉન્મનિની
સ્નિગ્ધ દિમઝાયા; ત્યાં રાત્રે દિપદે
પ્રણયચાંચલ્ય ગૂલી ભવનચિખરે
સુપ્ત પારાક્ત. માત્ર વિરહવિકારે
રમણી જાય છે ખદાર પ્રેમઅગ્નિસારે,
રાજમાર્ગે ચાલી સૂચીમેઘ અંધકારે
લ્પચિત્ર વિદ્યુતતેજે ક્યાં વળી વિરાળે
પ્રજ્ઞાવર્ત કુરુશેત. ક્યાં કનખલ,
ત્યાં વહે જનહૃદ્યના યૌવનચંચલ,
ગીરી-મહુટિભંગી રહે અવહેલા
દેનપરિહાસજલે કરી રહી ખેલ
લરી ધૂનદિની - જટા ચંદ્રકેશવતલ. ૧૦૬

એવી રીતે મેઘરૂપે દેશદેશાન્તરે
પ્રેમી મન અવાસ કરીને ઉઠે

કામનાના મોક્ષધામ અલકા સમીપે
સૌન્દર્યની આદિચૃષ્ટિ. કવિ ! તુજ વિના
લઈ જઈ શકે કોણ, લઈ જાય મને
લક્ષ્મીની વિલાસપુરી—અમરભુવને ?
અનન્ત વસંત જ્યાં નિત્ય પુષ્પવને,
નિત્ય ચંદ્રવ્યોત્સના ઈંદ્રનીલ શૈલમૂલેઃ
સુવર્ણ-સ રોજ ફૂલ સ રોવરકુલે.
મણિદ્રુમ્યે અસીમ સંપદે નિમગ્ના
ગદી રહી એકાકિની વિરહવેદના. ૧૧૮
મુક્ત વાતાયને પડે દષ્ટિએ તે વેળા
શય્યાપ્રાન્તે લીનતનુ, બાણે અરત પહેલાં
પૂર્વાકાશમૂલે ચંબી ક્ષીણ સશોકલા.
કવિ ! તવ મત્રે આજ મુક્ત બની વહે
રૂઢ ઓના હૃદયના બધનની વ્યથા.
પ્રાપ્ત થયો વિરહનો સ્વર્ગસૌક, જ્યાં

દીર્ઘરાત્રી વિતાવે છે પ્રિયા વિરહિણી
અનન્ત સૌન્દર્યમહાં જાગે એકાકિની ૧૨૧

વક્રી જાય સર્વ, ત્યાં હું નિહાળું, મોધાર
ચૃષ્ટિ પડે અવિગ્રામ; જાગે છે અધાર,
જાગી છે નિર્જન નિશા; ત્યાં પ્રાન્તશેષે
રહી રહે વાયુ કાંઈ અકુચ ઉદેશે.
વિચારું હું અર્ધરાત્રે, અનિદ્રનયન,
કાણે આ આપેલ શાપ, શું આ વ્યવધાન ?
જાગે જોઈ રડે શોને રૂઢ મનોરથ ?
પ્રેમ કેમ પોતાતણા તવ પામે પથ ?
સચરીર કોણ નર ગયો તેહ સ્થાને
માનસ-સરસી-તીરે વિરહ શયને.
રવિલીન મણિદ્રુમ પ્રગળે ફારે
જગતના સકલ આ નદીગિરિ પારે ! ૧૩૮

ને પ યુ ન

એસ્યુરન્સ કું. લિં
[૧૯૩૦ માં સ્થપાયેલી]

કુલ ધરતુ કરેલી પોલિસીઓ

રૂ. ૨,૦૦૦,૦૦૦ થી વધુ

લાઈફ-રૂ. ૨. ૧૨,૦૦૦,૦૦ થી વધુ

ચૂકવેલા દાવા રૂ. ૪,૦૦૦,૦૦ થી વધુ

વાર્ષિક આવક રૂ. ૫,૦૦૦,૦૦ થી વધુ

એજન્સી અને બીજી માહિતી માટે
લખો

ધી નેપયુન એસ્યુરન્સ કું. લિં

નેપયુન બિરોગ, હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ.

આ રો ગ્ય ધા મ

સંચાલક

ભૂપતરાય મો. દવે

વ્યાયામ, યુક્તાહાર, મસાજ અને બીજાં
કુદરતી ઉપચારો દ્વારા લગભગ અઢી વરસથી
જેઓ કરાંચીમાં રોગનિવારણનું-પ્રાસ કરીને
હઠીલા રોગોનું-કાર્ય કરતા હતા અને જેમના
ઉપચારોથી કેટલાય દર્દીઓ રોગમુક્ત થયા
છે એમણે તા ૧ લી ઓગસ્ટથી મુંબઈમાં
એ જ કાર્ય માટે આરોગ્યધામ શરૂ કર્યું છે

આ રો ગ્ય ધા મ

અણ મેન્સન : વિન્ડોન્ડ રોડ : કિંગ્ડ સર્કલ પાસે
માદુંગા (જી આઈ પી.)

[ર. નં ૧૧૦૧૮]

પ્રિય હૃદય,

તારા જેવો વિજ્ઞાન અને ગણિતનો ખાં ત્યારે સાહિત્યના-લલિતવાદ્યમયના-શ્રીગણેશાય માંડશે ત્યારે તો ગરવી ગુજરાતનું સાહિત્ય ઝોરે ખીલી ઊઠશે. પણ તે ત્યારે શું લખવું, શા વિષે લખવું, કવી રીતે લખવું, એવી પ્રશ્નાવલિ મારાં સમક્ષ ધરી તો મને કહી દેવા દે કે એવી વિજ્ઞાસાહિત્યમાંથી જ ખરું સાહિત્ય ઉદ્ભવશે. તારી ઇચ્છાશક્તિથી તો પણ પહોંચી પહોંચી પચી સજીવન થશે.

પણ લખવા માંડતાં ગંધારી શાલી તારી કલ્પનાને પિગળાવી નાખે છે, વિચારોનું ધાડિયું ચાકુમેળાની જેમ ગોઠીશે મથાવે છે અને કૃષ્ણવારમાં જ એ દિમાગમાં વિલીન થઈ નવ છે, એ તારી કુરિયાદ બિનપાયાવાર છે. તારો આગ્રહ છે તો તે વિષે થોડું લખીય.

“લખો બસ લખ્યા કરો, સમજનાં ન આવે છતાં, ન કોઈ સમજે બલે, સમજવાની ચિંતા વિના.”

ઉપરોક્ત પંક્તિઓ શ્રી કન્દુલાલ ગાંધીએ અન્ય કાર્પને-ઉદ્દેશીને રમેલી; પણ એક વિવેચકની કાંઈકેણે એ જ પંક્તિઓ એના કવ્યપ્રયોગની સંમુખ ધરી હતી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ હતું કે કાવ્યો કિલ્લે અર્થવાળાં બની છેક વધુપડતા અર્થકાર કે વાગ્-વૈલયમાં લપેટાઈ સંદિગ્ધતામાં સરકી પડે છે. પરંતુ એ પંક્તિઓનો ઉત્તેજ આજે તો ધણી કવિઓ અને ગદ્યલેખકોને લક્ષીને કરવો પડે એમ છે.

આપણે ત્યાં ખૂબ લખાય છે એ તો તને ખબર હશે જ. અને લખવાની ખાતર ને પૂરેલા ભરવાની ખાતર લખાય છે. આર્થિક લાભની આશાએ કલમ અજમાવાય છે, નવલિકાઓ ને નવગ્રંથકાઓ લખવાનો શિરસ્તો યથા પડે છે. અને આપણે વાંચીએ છીએ નવલકાઓ જ ને! તારી મિત્ર મિસ કુમારી માટે કહેવાતું કે તે બહુ વાંચે છે, પણ શું? નવલકાઓ જ. એ સત્ય તે જ શોધી કાઢ્યું હતું. અને રકોટ, કોણાં વગેરે અનેકને આર્થિક લાભ થયેલો એ-જિના

કલિદાસને પાને મોજૂદ છે, ને જગત આખું આજે નવન પાછળ ઘેલું થયું છે તે તું ભેષ શકે એમ છે.

કાવ્યોથી આર્થિક લાભ થતો નથી એમ તું કહે તો, મારું મંતવ્ય એ છે કે, કાવ્યોથી કીર્તિની અમૃતાક્ષરીઓ જરૂર રચાય છે, કવિપદનો અનેકો ઈલાકાળ મળે છે અને મંડળીમાં તું બેસી હોઈશ ત્યારે તું કુવતારો બનીશ અને સૌ બહુમાનની નજરથી તને નિહાળી રહેશે : કલાશુભાર્ષ કવિ છે ને કાવ્યો લખે છે.” “વાહ, કવિરાજ વાહ!”

અને કાવ્યપ્રસંગો કંઈ શોધવા જના પડે એમ નથી. શેક્સપિયર-કલિદાસના અભ્યાસીને કોલેજ-જીવન દરમિયાન પ્રેમપ્રસંગો સાંપડે છે. એ પ્રસંગો કવિતામાં વિના શેકાએ આલેખી શકાય.

સખીને સંબોધીને છૂટક છૂટક દૃષ્ટાંતો ભેળાં હોય તો આ રહ્યાં:—

“દિન પડેલો બસ યાચન એટલું
નવ ખરો મમ નેન સગીપથી.”

“કલાભર્યા રમ્ય રાટ્ની રોહને
આવી સખી મંદુલ ભાવ વેરતી
નજી નેમથી રૂપચક દોરતી...”

“રો તણી જ સુન્દરી! સુન્ નલક ના આવશે
રો તણી જ ને મને નયન ભેડ મારાં બરી
બરી નીરખવા દિયો મૃદુલ વેલ લાવગ્યની.”

“શમા નહિ કરો સખી, જીવન માદરો છા છતાં
રો વીનવું વેગળાં.....”

“સુતેલ નીરખી મને ધરાધસાટ પારો બ્રશી,
જરા લખી હળી પછી નયન-ચોખ્ખાં ચૂમતી”

આવી આવી ‘દિશકની મઝનું’ ગાવામાં આવ્યો તરુણ રચ્યોપચો રહે છે (જે કે દરેક તરુણ ખાનગીમાં તો કવિ હોય છે જ) તેને અભિનંદન! કલાપી કે કીટસ, ન્હાનાલાલ કે શેલીના ‘શિષ્યો’ એ આપણા અપ્રપચન યુગારિક કવિતાસાહિત્યની લેલૂમ અંભિરૂદ્ધિ કરી તેટલું આપણું અહોભાગ્ય!!

આમ વિપ્રસંગ સુંવાર કે સંયોગાત્મક સુંવારનાં કાવ્યો પર દાવ્ય બેસાડવો મુશ્કેલ નથી. એમ તો

તું બેધડક દબૂલ કરશે. આમાંથી કોઈ મહા વિરહ-કાવ્યો પહોં ઉપમળી શકાય. પ્રેમપ્રસંગ કેવી રીતે મળ્યો અને પછી કવિનો ઉત્કટ તકસાટ કેવો હતો તે, તથા નિમગ્નજી, ક્ષમાપન, વિનંતિ તે મિત્રન વગેરે સૂક્ષ્મતાથી આલેખી શકાય.

છેવટે રાસ, ગરબીઓ ને નૈઋત્યનાં રચનામાં હોયપત ન માનવી. સ્ત્રીઓને કહે ન શોભે કે ન બેસે એવા રાસ નૈઋત્ય, કારણ સ્ત્રીસહજ સરળતા કામગીતા ને પ્રાસાદિકના પુરુષને કંઈથી સરી જ ન શકે એવી દલીલ તને ક્યાં નથી કરતાં આવડતી ?

થોડાં પાદરીશાહી, સંકુલ, ખરબચડાં, અર્થઘન લખાણોના છંદરસ પહોં આંખોને છેતરી શકશે. કંડપનાના રાક્ષા જીભા કરી કંડપનાના ઊંધગેટાગિયા પહોં ખાઈ શકાય. તે સાથે ચાંપકાશ, ખાલિશતા, લાગણીધેમજા વગેરેના સારા પ્રમાણમાં દુવારા ઉઘાડવા નોંધએ. શબ્દસૌંદર્યમાંથી સબ્દાનુભાવમાં સરી પડતી મઈકાલની કવિતા આજે જટિલતામાં ખૂંચી જાય એ જ આવશ્યક છે. કવિતાનાં પાંદ ખડિત કરી તેમાં ચિંતનશીલતાને ધરખી ધરખી લારો; શબ્દની તોડફોડ કરો; વ્યાકરણની અશુદ્ધિ કોઈ ભોવાનું નથી-ક્યાં આજે નવસિંહરાવભાઈ છે ! અને તુ જ ગાતો હતો કે, “શું નવશે વ્યાકરણી વસ્તુને શું ભણે વ્યાકરણી !” લેખનકલાના ઉમેદવારે શબ્દમાંથી અર્થદોતન થાય કે ન થાય પહોં ઝડઝમકવાળા મધુર શબ્દ ગોઠવી દેવાં. કાવ્યમાંથી અમુક ચોક્કસ અર્થનિષ્પત્તિની આશા ન રાખવી; સુંદર કાવ્યો જ ગમી જાય તેવાં હોય છે ને ! અને ભ્યાં બોધું સમજાય ત્યાં જ મહત્તા હોય છે ને ! અને ભ્યાં બોધું સમજાય ત્યાં જ મહત્તા મનાય છે. એની પાછળનો ભેદ જેમ અગમ્ય તેમ તેનું મહત્વકેન્દ્ર વિશેષ. થોડાક શબ્દોની નોંધ કરી રાખવી અને પછી એ જ વાપરવા અને નવા શબ્દો ભેગા હોય તો શબ્દકોશનું પારાયણ કરવું.

હવે જે કીર્તિની કાંપના ન હોય તો આજનો કવિ દલીલ કરશે કે હવેમાં સ્ફુર્તિ તે મેં જ્યાન કર્યું, કારણ કવિ ચોતે પ્રજા છે ને ! જે પ્રચુર ને સૌન્દર્યનાં દર્શન લાંબે તે મૂર્ત કરવાં એ કવિધર્મ મનાય છે. કુદરતી રીતે જ દરેક તીવ્ર લાવ કે સવેદન આવિષ્કાર

પામવા મથે છે. પ્રમાણમતઃ કર્તવ્યવૃત્તયઃ એ ઉક્તિ સાચી નથી !

સ્વતંત્ર કાવ્યો ન હોય તો ભાષાંતર પાઠ્યને કે તફાવતી કરવાં; છેવટે પ્રતિકાવ્યો-prodicēs-લખવાં. શું આમ લેખનકલાની પા પા પગલી નહિ ખડે ! અમિશ્રમથી સીધાં અનુકરણો કરવાં દાખલા તરીકે, Lyric શબ્દાત્મીમાં સંગોપાંગ પેસારતું, લેનેટ થોડાં બધે રચવો, ‘Verse libre’ ના પ્રયોગો કરવા. આ બધું પ્રયોગ ખાતર જ કરશે તોપણ સાલશે. મૂંચળાં બળતાં પૂરતીને મુક્તઅંદરવ આપી જેવ બનાવી શકાય છે. અને અત્યારે વિષય તો ગમે તે લઈ શકાય છે-ભોજાની ચૂંક કે કોટના છુતાન પર પહોં લખી શકાય; જનજની માખ કે હૂંકા પર કાવ્યો કર્યાં નથી લખાયાં ?

હવે નવલકથા લખવી હોય તોપણ એ જ પ્રેમ-પ્રમંથ સાલશે. Plot-વસ્તુ તો-આપણી મરજી આપણે જેમ જેમ લખતા જઈએ તેમ તેમ વસ્તુ-વિધાન આગળ ધપે ! અને મુખ્ય વસ્તુગુદન તો જીવનસારરૂપ પ્રેમની આસપાસ જ. ‘જીવત પ્રેમ હી પ્રેમ ભરા દે’ એ સાચું ગવાયું છે. દરેક નવલકથા સીપાંગો, પ્રેમ અને લગ્નવિષયની તાર્ત્વિક ચર્ચા હોવી નોંધએ. અને પ્રેમ એટલે સાચત પ્રેમત્રિજાળ-eternal triangle of love-પાંગો કોસેજની અવ્યાસી-ખાસ કરીને ખી. એ. માં ભણતાં. પડી ગયેલો રૂમાલ કે રડી ગયેલ ચોપડી પાછાં આપર્ષા અને પ્રથમદષ્ટિએ પ્રેમનો. આવિર્ભાવ થાય એમ ન બતાવી શકાય ? અથવા ક્રિકેટ, ટેનિસ કે એકાદ ફાંકડી eloquent speech-oration થી મનદરજી થાય. વચ્ચે ચોડકે ધર્ષણ (conflict) આવે. એકાદ હરીફ, પ્રતિસ્પર્ધી કે ખલનાયક ને મોતોપિતાનો વિરોધ, સમાજિક બાધ ને છેવટે પ્રેમીઓનું લગ્ન; ‘આધું પીધુ ને...’ ‘આ અંત અથવા કંઈ અવનવીન કરવું હોય તો એકાદ પાત્રનું ‘ખૂન’ અને પ્રસ્તાવનામાં પેઢછડી વાત કહી દેવી કે કરુણ અંત કવાની દૃષ્ટિથી જ લાવવો પડ્યો છે છ. છ ને એમાં પક્ષિમનું અનુકરણ પહોં થયું ગયારો !

મૌલિક સર્જન રાક્ષ ન હોય તો અનુકરણ, અનુસરણ, અપકરણ, ભાષાંતર, વેર્ષાંતર, રૂપાંતરને સમરંગણે ફરી પડ્યું. એક જ કૃતિને દરેક સદૃશ લેખક શા માટે ભાષાંતરિત ન કરવી? અને પછી સૌથી સારા ભાષાંતરકારને ચંદ્રક આપવા અને તેમાં મતગણતરી વાચકોની જ હોવી જોઈએ.

એક બીજી વાત : ભાષાંતરનું પણ ભાષાંતર અને તેનું પણ ભાષાંતર કેમ ન થાય?

એક બાલુ જીન્સી-Sex-વિષયનાં પુસ્તકો ને સામયિકો પ્રસિદ્ધ થતાં જાય છે, ને બીજી બાલુ વેશ્યાજીવનની આંદીધૂંદીઓ ઉકેલવા તેનાં જીવન-પડાને ઉપરતળે કરવામાં આવે છે. હજી આવા વિષયો તાજા છે, તો એમાં કલમ કસવાની આવશ્યકતા નથી? આ નવલ પાછળના ઉદ્દેશ કરતાં આપણું ચિત્ત તો અવિરત વાર્તાપ્રવાહમાં, ચમકીલી સંવાદજટામાં ને રસિક વર્ણનકલામાં ઝોતપ્રોત યઈ જાય છે.

અનીતિ ને વ્યભિચારનો પ્રચાર કરતી વાર્તાઓનો પ્રસાર કરવો, ઐતિહાસિક નવલમાં ઇતિહાસને વિફળ બનાવવો ને મહાન પાત્રને હાંડળ આપી સામાન્ય ચીતરો-ચોકો વાહ વાહ બોલકો!

અસારે વળી જીવનકથા લખવાની પ્રણાલી પડતી જાય છે. તેમાં કેન્દ્રસ્થાને તેજસ્વી ચિત્ર બીજું કોનું હોય? પણ એ કરતાં તો દૂંધી વાર્તા ને fictionની factory-રાતપાળી-ચંડાવવી. અંચ-માળાઓ ચરૂ કરો, માસિકો કાઢો પણ લેખનપ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખો-કલમને પોરો ન આપો. અર્ધી રાતના ઉગમરા-ખેચો, પણ લખો. સામયિકો માટે, તેના અંકો માટે ને દૈનિકાત્મકી અંકો માટે ખાસ લખ્યું જોઈએ. ભેળનું દહીં કરો, ભેળું નિયોવો, પણ લખી આપો. ભડે લખાણ પાછળ સચોટ ને સત્વ-રાણી હેલુ ન હોય, પણ કલા છે ને? કલાને અને હેલુને સંબંધ નથી. ને કલા કંઈ કહેવાય એ ભલે ને ચર્ચારપદ હોય!

કાશ્ય મળે શું છે તે વાચકોને વારંવાર ધૂણા-ત્મક સૂચ આપ્યા કરે છે ને જૂમંગ કરે છે. લખ્ય-પ્રતિષ્ઠ કવિઓ કે સાહસધુરધરોનાંય હિતો શોધી

કાઢે છે; તો જિગતા કે જાગી ચૂકેલા લેખકોને દબાવવા લાગે એમાં શી નવાઈ? ખરો દોષ કવિવેચકોનો જ છે કે તેઓ સારાસારતાની બાંધછાંડ કરે છે.

આવાં એ પ્રકારનાં લખાણ છે. સુગ્રામક શૈલીવાળાં લખાણ : સખ્તો થોડા ને ક્યનધનત્વ ખીચોખીચ ભર્યું હોય; એ પાંડિત્ય-નિર્જરતાં લખાણોમાં સામાન્ય વાચક અંચુપાત પણ ન કરી શકે એ ખાસ લક્ષમાં રાખ્યું.

કાવ્યપ્રદેશે ધૂમીએ તો ધણા વાચકોનાં નાકનાં ટેરવાં ચડેલાં જ હોય. 'આ કવિ કવિતાપ્રવાહને ક્યાં ખેંચી જાય છે? શું કરવા માગે છે? આ વેગ, વરાળ ને વિમાનના યુગમાં તાક્યું તીર મારનારાં કાવ્યને બદલે બાલુભરને રવાડે ક્યાંથી ચડ્યા છે? ને જિગતા કવિઓને ખોટા લાલણે દોરે છે.' સામાન્ય વાચક તો કાવ્ય સમજ જ નથી શકવાના, એને માટે કાવ્યો ક્યાં છે? અને તું એમ ધારે છે કે બાલુભરની શૈલી ન લાવી શકાય?

ખીન પ્રકારનાં લખાણમાં કંઈ કહેવા જેવું નથી હોતું. લાવાની શિથિતા પણ સીમા ઊડતી લાગે, વિચારતત્ત્વો પણ મેળ લેતાં ન હોય, વર્ણપ્રસંગોમાં ઢંગધડો ન હોય-મુદ્દે કાઈને કંઈ પણ ઉપયોગી ન નીવડે એવાં બધાં લક્ષણો તેમાં જવાયેલાં હોય-છતાં લેખક જરાય આંચકો ન આવે; કંઈ લખવા જેવું ન સૂઝે તો 'શા માટે નથી સૂઝતું?' એ પર કે વિચારચત્વના પર ખેચાર કડિકાઓ લખી મારવી. વાક્યમયસ્મીકોની તો સખત દરિવાદ રહેવાની જ, પણ આ લખાણો કંઈ વાક્યમયસ્મીકો માટે નથી-તો પછી? લેખક પોતા માટે તો ખરાં જ. (ભલે ને વાચકો માટે ન હોય!)

થોડા નમતા તપાસીએ. "એક જ પાત્રના બિન્નબિન્ન વિધાયકો"ના લેખકે જાણને મંલુજ સખ્તપ્રાદુર્ય ને રૂપક અન્ન-કારની સરણે ચડાવી જિતળી બતાવી છે; સખ્તજગમાં ક્યનને વીંટી લઈ સમાસો પર સમાસોનાં મુગ્ધચોરસો ઉપરાષાપરી અખંડિતપણે ધપાવ્યાં છે. આ લખાણનું વિવેચન જો 'મોડર્ન ટ્રિબ્યુ'ના સમા-

તું એકદમ કબૂલ કરશે. આમાંથી કોઈ મક્કા વિરહ-કાવ્યો પણ ઉપજવી શકાય. પ્રેમપ્રસંગ કેવી રીતે મળ્યો અને પછી કવિતો ઉત્કટ તત્વસાદ કેવો હતો તે, તથા નિમંત્રણ, ક્ષમાપન, વિનંતિ ને મિલન વગેરે સદ્ગતિથી આલેખી શકાય.

છેવટે શસ, ગરબીઓ ને નેડકણું રચવામાં હોયુપત ન માનવી. સ્ત્રીઓને કહે ન શોભે કે ન ખોસે એવા શસ નેડવા, કાચુ સ્ત્રીશબ્દ સરળતા કામગતી ને પ્રાસાદિકના મુરખને કહેથી સરી જ ન શકે એવી દલીલ તને ક્યાં નથી કરતાં આવડતી?

ચોડાં પાદરીશાહી, સંકુલ, ખરખરચડાં, અર્ધધન લખાણોના છમરડાં પણ આંખોને છેતરી શકશે. કંપનાના શકડા બીભા કરી કંપનાના ઊધગોટાળિયા પણ ખાઈ શકાય. તે સાથે ચાંપસાશ, બાલિશતા, લાગણીધેનજી વગેરેના સારા પ્રમાણમાં કુવારા ઉડાડવા નેઈએ. શબ્દસૌખ્યમાંથી શબ્દાનુતામાં સરી પડતી ગર્વકાલની કવિતા આજે જટિલતામાં ખૂંચી જાય એ જ આવશ્યક છે. કવિતાનાં પાદ ખડિત કરી તેમાં ચિત્તનશીલતાને ધરખી ધરખી ભરી; શબ્દની તોડફોડ કરો; વ્યાકરણની અશુદ્ધિ કોઈ જોવાનું નથી-ક્યાં આજે નરસિંહરાવભાઈ છે! અને તું જ આતો હતો કે, “શું જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી!” લેખનકલાના ઉમેદવારે શબ્દમાંથી અર્થઘોતન થાય કે ન થાય પણ ઝડઝમકવાળા મંદુર શબ્દ ગોઠવી દેવા. કાવ્યમાંથી અમુક ચોક્કસ અર્થનિષ્પત્તિની આશા ન રાખવી; સુન્દર કાવ્યો જ ગમી જાય તેવાં હોય છે ને! અને જ્યાં જોણુ સમજાય ત્યાં જ મહત્તા મનાય છે. એની પાછળનો ભેદ જેમ અજ્ઞય તેમ તેનું મૂલ્યાંકન વિશેષ. ચોક્કસ શબ્દોની મોંઘ કરી રાખવી અને પછી એ જ વાપરવા અને નવા શબ્દો જોવા હોય તો શબ્દકોશનું પારાયણ કરવું.

હવે જો કીર્તિની ઝંખના ન હોય તો આજનો કવિ દલીલ કરશે કે હાલમાં સ્ફુર્તિ તે મેં બ્રહ્મા કર્યું, કાચુ કવિ પોતે દ્રષ્ટ છે ને! જ જ પ્રશ્ન ને સાન્દર્ભનાં દર્શન લાધે તે ભૂર્ત કરવાં એ કવિધર્મ મનાય છે. કુદરતી રીતે જ દરેક તીવ્ર લાવ કે સંવેદન આવિષ્કાર

પામવા મંથે છે. પ્રમાણગત: કાવ્યપ્રકાર: એ ઉઠી સાચી નથી!

સ્વતંત્ર કાવ્યો ન કાવે તો લાપાંતર પાંદાંતર કે તફાવતી કરવાં; છેવટે પ્રતિકાવ્યો-prodies-વખવાં. શું આમ લેખનકલાની પા પા પચવી નહિ થયે? અંગ્રેજીમાંથી સીધાં અનુકરણો કરવાં: લખના તરીકે, Lyric ગુન્નાતીમાં સંગોપાંગ પેસારનું; સોનેટ થોડા બધે રચવાં, ‘Verse libre’ ના પ્રયોગો કરવા. આ બધું પ્રયોગ ખાતર જ કરશે તોપણ ચાલશે. મૂંઝવણ વળતા પૃથ્વીને મુકાબલ્લવ આપી ગેય જનારી શકાય છે. અને અત્યારે વિષય તો ગમે તે લઈ શકાય છે—જોડાની ચૂંક કે કોટના કુતાન પર પચ્છ થપી શકાય; જાગરૂની માખ કે દૂંડા પર કાવ્યો ક્યાં નથી લખાયાં!

હવે નવલકથા લખવી હોય તોપણ એ જ પ્રેમ-પ્રમંગ આશરો. Plot-વસ્તુ તો-આપણી મરજી. આપણે જેમ જેમ લખતા જઈએ તેમ તેમ વસ્તુ-વિધાન આગળ ધપે! અને મુખ્ય વસ્તુમૂલક તો જીવનસારૂપ પ્રેમની આસપાસ જ. ‘નબત મેં પ્રેમ હી પ્રેમ ભરા દે’ એ સાચું ગવાયું છે. દરેક નવલકથા સ્ત્રીપાત્રો, પ્રેમ અને લાસવિપત્તી તાત્વિક ચર્ચા. હોતી નેઈએ, અને પ્રેમ એટલે શાશ્વત પ્રેમત્રિકાણુ- eternal triangle of love-પાત્રો કોણેજ્યાં અવ્યાસી-ખાસ કરીને બી. એ માં ભણુનાં. પડી ગયેલો રૂમાલ કે રહી ગયેલો ચોપડી પાછાં આપવાં અને પ્રથમદષ્ટિએ પ્રેમનો આવિર્ભાવ થાય એમ ન જતાવી શકાય! અથવા ક્રિટ, ટેનિસ કે એકાદ ફૂટકી eloquent speech-oration થી મનદુરજી થાય. વચ્ચે થોડુંક ધર્મણુ (conflict) આવે. એકાદ હરોફ, પ્રતિરૂપણી કે બલનાયક તે માતાપિતાનો વિરોધ, સમાજિક બાધ ને ઈન્ટર પ્રેમીઓનું લગ્ન; ‘આયું પીયું ને...’ ‘આ અંત અરવા કંઈ અવનવીન કરવું હોય તો એકાદ પાત્રનું ‘ખૂન’ અને પ્રસ્તાવનામાં પેટાણી વાત કહી દેતી કે કરુણ અંત કલાની દૃષ્ટિથી જ લાવવો પડ્યો છે ઇ. ઇ. ને એમાં પશ્ચિમનું અનુકરણ પણ થયું ગણાશે!

મૌલિક સર્જન શક્ય ન હોય તો અનુકરણ, અનુસરણ, અપહરણ, ભાષાંતર, વેપાંતર, રૂપાંતરને સમર્થાણે દૂદી પડવું. એક જ કૃતિને દરેક સદૃશ લેખક શા માટે ભાષાંતરિત ન કરવી? અને પછી સૌથી સારા ભાષાંતરકારને ચંદ્રક આપવા અને તેમાં મતગણતરી વાચકોની જ હોવી નોંધ્યો.

એક ખીછ વાત : ભાષાંતરનું પણ ભાષાંતર અને તેનું પણ ભાષાંતર કેમ ન થાય?

એક બાબુ છ-સી-Sex-વિષયનાં પુસ્તકો ને સામયિકો પ્રસિદ્ધ થતાં જાય છે, ને ખીછ બાબુ વેશ્યાછવનની આંદીધૂરીઓ ઉકલવા તેનાં છવન-પડોને ઉપરતલે કરવામાં આવે છે. હજી આવા વિષયો તાજા છે, તો એમાં કલમ કસવાની આવશ્યકતા નથી? આ નવલ પાછળના ઉદ્દેશ કરતાં આપણું ચિત્ત તો અવિરત વાર્તાપ્રવાહમાં, ચમકીલી સંવાદજટામાં ને રસિક વર્ણનકલામાં ઝોતપ્રોત ચર્ષી જાય છે.

અનીતિ ને વ્યભિચારનો પ્રચાર કરતી વાર્તાઓનો પ્રસાર કરવો, ઐતિહાસિક નવલમાં ઇતિહાસને વિકૃત બનાવવો ને મહાન પાત્રને લાંબા આપી સામાન્ય ચીતરો-લોડો વાહ વાહ બોલવો!

અસારે વળી છવનકયા લખવાની પ્રણાલી પડતી જાય છે. તેમાં કેન્દ્રચાને તેજસ્વી ચિત્ર ખીછું કેવું હોય? પણ એ કરતાં તો દૂંઝી વાર્તા ને fictionની factory-રાતપાળી-ચલાવવી. અચ-માળાઓ શરૂ કરો, માસિકો કાઢો પણ લેખનપ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખો-કલમને ચોરા ન આપો. અર્ધી રાતના ઉગમરા, એઓ, પણ લખો. સામયિકો માટે, તેના અંકો માટે ને દીપોત્સવી અંકો માટે ખાસ લખવું નોંધ્યો. ભેગનું દહીં કરો, ભેગું નિવોવો, પણ લખી આપો. ભલે લખાણ પાછળ સચોટ ને સત્ય-શાળી હેતુ ન હોય, પણ કલા છે ને? કલાને અને હેતુને સંબંધ નથી. ને કલા કઈ કહેવાય એ ભલે ને ચર્ચારપદ હોય!

કાણુ ગાણુ શુંય છે તે વાચકોને વારંવાર ધૂણા-ત્મક સંગ આપ્યા કરે છે-ને જૂબળા કરે છે. લખ-પ્રતિષ્ઠ કવિઓ કે સાહસધુરધરોનાંય જિદ્દો શોધી

કાઢે છે; તો જિગતા કે જિગી ચૂકેલા લેખકોને ક્યારે વળા લાગે એમાં શી નવાઈ? ખરો દોષ કુવિવેચકો-નો જ છે કે તેઓ સારાસારાતાની ખાંધછાંડ કરે છે.

આવાં બે પ્રકારનાં લખાણુ છે.

સૂત્રાત્મક શૈલીવાળાં લખાણુ : શબ્દો ઘોડા ને ક્યતલતલ ખીચોખીચ લઈ હોય; એ પાંડિત્ય-નિર્જરતાં લખાણુમાં સામાન્ય વાચક ચંચુપાત પણ ન કરી શકે એ ખાસ લક્ષમાં રાખવું.

કાવ્યપ્રદેશ ધૂમીએ તો ઘણા વાચકોનાં નાકનાં રેરવાં ચોલાં જ હોય. ‘આ કવિ કવિતાપ્રવાહને ક્યાં ખેંચી જાય છે? શું કરવા માગે છે? આ વેગ, વરાળ ને વિમાનના યુગમાં તાક્યું તીર મારનારાં કાવ્યને બદલે બાણજીને રવાડે ક્યાંથી ચડ્યા છે? ને જિગતા કવિ-ઓને ખોટા લાગે દોરે છે.’ સામાન્ય વાચક તો કાવ્ય સમજ જ નથી શકવાના, એને માટે કાવ્યો ક્યાં છે? અને તું એમ ધારે છે કે બાણજીની શૈલી ન લાવી શકાય?

ખીજા પ્રકારનાં લખાણુમાં કંઈ કહેવા જેવું નથી હોતું. ભાષાની શિષ્ટતા પણ સીમા ઝાંડતી લાગે, વિચારતરવો પણ મેળ લેતાં ન હોય, વર્ણપ્રસંગોમાં ઢગધડો ન હોય-ચુદે કાંઈ ને કંઈ પણ ઉપયોગી ન નીવડે એવાં બધાં લક્ષણો તેમાં જવાયેલાં હોય-છતાં લેખક જરાય આંચકો ન ખાવે; કંઈ લખવા જેવું ન સૂઝે તો ‘શા માટે નથી સૂઝતું?’ એ પર કે વિચારચંચના પર બેચાર કડિકાઓ લખી મારવી. વાહમયસમીક્ષકોની તો સખત ફરિયાદ રહેવાની જ, પણ આ લખાણો કંઈ વાહમયસમીક્ષકો માટે નથી-તો પછી? લેખક પોતા માટે તો ખરાં જ. (ભલે ને વાચકો માટે ન હોય!)

ઘોડા નમૂના તપાસીએ.

“એક જ પાત્રના ભિન્નભિન્ન વિધાઓ”ના લેખક ભાષાને મંજુલ શબ્દબાહુલ્ય ને રૂપક અલંકારની સરાણે ચડાવી જીજ્ઞાસા બનાવી છે; શબ્દજનનમાં ક્યનને વીંદી લઈ સમાસોં પર સમાસોનાં યુગ્મચોરસો ઉપરાજપરી અખડિતપણે ધપાવ્યાં છે. આ લખાણું વિવેચન ને ‘મોઝર્ન રિવ્યુ’ના સમા-

લોકોએ કહ્યું હોત તો શૈલીના ન્યાયમદિરે તે ધા નાખતાં
નન; ખરું પૂછ તો એમને “ગારખ આપા”ના
લેખક પળ નાહક વાગવિલાસમાં વિદરતા લાગ્યા.
પણ આપણા મિત્ર મિ. શંભુશંકરને કોઈએ કહેયું
કે શ્રી શુભરંતરાય આચાર્યની સમોદતા ને પ્રેરાહિતા
પ્રશસ્ય છે; ને પોતે તેમની શૈલી, વર્ણનકૌશલ ને
તૃતીયાસાહચર્યી મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયેલા. એમનું કહેવું
એવું છે કે વાર્તામાં વિચાર, વર્ણન, રીકા વગેરે વિના
વિશેષે ટપકાવી શકાય એટલી *height* સુધી
લખાણને ઊંચકવું જ જોઈએ. પણ મૈત્રેયે રચીકારવા
જેવું મારું નમ્ર મંતવ્ય એવું છે કે, મંત્રાદમાં પણ
રોજિદા છપનમાં ન વપરાય તેવાં શબ્દ-ખડકાઓ,
કષ્ટનોદુષ્ટનો ને લાવાવેગો ઠાંસી ઠાંસીને લરવાં જોઈએ.
હાં, એક ખીજી વાત. ખૂબ અર્થઘન, ભારખંભ શૈલીના
મતારક બ. ક. દા. અને વિ. ક. ના પુસ્તકોનું પરિ-
શીલન કરવું તને ગમતો; પણ શબ્દકાશ લઈ ને ખેસજો,
એ તો નાળીકરપાક છે.

ઉપરની હકીકત લેખકની માનસસંસ્થાની છે.
હવે વિષય ઉપર આવીએ. તારે હજુવટ કરવી હોય
એ વિષયથી મંપૂર્ણ અજાત રહેવું. પુસ્તકનું સાદૃશ્ય
તલેસપર્થી વાચન કર્યું હોય તો જ તેનું યથાર્થ વિવેચન
લખી શકાય એ બિના જોડી કરી છે. જેમ કવિ
ન્દાનાલાલે તાજમહેલ જેવા વગર ‘તાજમહેલ’ પર
કાવ્ય રચી નાખ્યું તેમ પુસ્તકો વાચ્યા ‘આપ્યા’ વગર
જ વિવેચન લખીએ તો ત્રિકાળગતી ગણાઈએ ને!
કોઈ તંત્રી તરફથી અવગેહન માટે પુસ્તકો મળે તો
એટલું બ્યાનમાં રાખવું કે તંત્રી મહાશય કોણ છે
અને પુસ્તકલેખક કોણ છે? ખસ ખેડો પાર. પુસ્તકના
લેખકને સમજાવે એ હૃદયનું કામ છે પણ તંત્રી
મહાશયને સમજાવ્યા એ.....એ શૈનું કામ છે!
હાં, મિ. શંભુશંકર કહે છે કે સુનસંશીનું, સગવડનું
અને ચેટનું પણ તંત્રીજી કહે તેવું જ વિવેચન લખી
નાખવું; અને તને ક્યાં ખબર નથી કે એવારે તો
‘અહોરૂપમ્ અહોર્જનિ’નો શિરસ્તો થઈ પડ્યો છે!
આ વાડાના સભ્ય થવું લાઘાદાપી થઈ પડ્યો.
અપ્પન સિકલેર જેવાં મૂળા રૂઢનના નિસાસા

નાખનારાઓનું હાઈ પારખવા તે તે પરિસ્થિતિઓ
વચ્ચે પેસી કડવા પથ્થુ પાકા રવાનુઓ તારા,
કતલખાનાં, ખાણ, કારખાનાં વગેરે જ્યાંનક રચાન-
કામાં કંદન, આર્તહાસ, કાળા પોકારની નજરોનજર
પિંજન લેતી તેણે ઉચિત માની; એનાથી જે જે મંબેદન
બગમાં તે તેણે શબ્દોએ મૂલં ક્યાં, પણ આંટી
બધી કાળજીનુત જહેમત લેવાની આપણે શી જરૂર!
બને ને આપણને મંજબદલિ ન હોય, પણ કષ્ટનો-
મયું તો છે ને! અને થોડી અતિશયોક્તિ મઈ કે
આડેટ મારોં એડી જવાયું તો શું ખાદુ મોળું
થઈ જાય!

આમ દરેક ક્ષેત્રે કલમખાજી કરવી સરળ છે.
ઉપરજેતી રોગારોગથી ખ્યે સિદ્ધ થતું હોય તો
ઊંડા પાણીમાં ઊતરવાની તકલીફ ક્યા લેતી! જલે
અંતર્ય મનોપાતનું મૂળ-ખીજ-ન પકડાય અને કલમ
ખતા ખાય તોપણ વાધો નહિ. એ લેખકની જવાબ-
દારીના ખેરા પર વલદલિ કરવાનો કોઈને અધિકાર
નથી!

મિત્રકલા, સંગીત, લાપારાસ્ત્ર, રંગમુખિ વગેરે
ક્ષેત્રોમાં તખ્ત સિવાય કોઈએ હાથે ન કરવો એવું
હુકમનાયું ક્યાં છે? અને પ્રેમ જેવા મુવાંજા પ્રેક્ષકો
સૌએ યુગવયું કારણ પ્રેમ જેવી સનાતન વાંછા,
નૈસર્ગિક પ્રેરણા, કે ઊર્મિલ જ્વલિઓ માટે કઈ અમુક-
ને જ ઈન્નિશો અપાય? એટલે લક્ષમધનમાં અદ-
વાણા ન હોય કે સેવનસમયમાં દાખમ થયા ન હોય
તે પહેલેથી જ પ્રભુચ્છગીતો ગાવામાં ને પ્રેમકયાઓ
લખવામાં વીરથી દાખવનારા ક્યા યોગ્ય છે?

ગોત્રી જ એક પ્રયોગતરીમાં મિ. શંભુશંકર મોંઘે
જવાળ અર્થશાયેલો : પરંપરા ન હોઈએ પણ પડે
તો બેડો જ હોઈએ ને! અને સાથે શરદવાણનું દેશીત
ખિરસામા રાખી ફરતા હોય છે! વધુડાતી જોડી
નજર નાખીએ તો ધણા લેખકો માટે અધિવા આ રજા
ખ્યા તાની શી વચે કરતી પડે એ ખબર છે? ...
અને એમને ઘેર દરરોજ હાંપ્રા ખખડે ચી જુકું!
‘પૂર્ણિમા’ના લેખક પોતે રવાનુશર્મીલ બનીય
નિરૂપતા તો નહિ હોય ને!” એવો સંસ્થાપકક્રૂજ

તે ધેરેલો, પણ એટલું પૂછવા-લખવાની હામ તારે
ધરવી નેઈએ. આવા વિષયો કે પછી ગમે તેવાં
વિષયો, ઘટનાઓ, પ્રસંગો, પ્રશ્નો છોડ્યોક સામ-
યિકામાં ચર્ચવા માટે તોપણ સાહિત્યની તમે અનહદ
સેવા કરશો જ. હળવે હાથે લખશો તોપણ ચાલશે
ને બારે હાથે લખવું હોય તો ચર્ચા વદતા તમે તોલું
યશો જ; અરે હા, પેલો મિ. શંભુશંકરનો મત
એવો છે કે, અનુભવ લેવા તો પૃથ્વીને છોટું ખૂણું
જવું પડે !

હવે થોડું પાત્રોના નિરૂપણ વિષે: કારકુનોનું પાત્ર
ઉપહાસ રીતે રજૂ કરી 'શકાય-પછી' બોલે એમાં

પાત્રને મહત્તા આપવાનું નિમિત્ત હોય કે પછી તેમાં
વાસ્તવિકતાની સંગઠ નીકળતા હોય. મુસલમાનોનું
પાત્ર 'શુકા' તરીકે જ આલેખાય ! હોરા-પારસીનું પાત્ર
રમૂજને ખાતર જ નિરૂપાય ! રોશનમાસતરના પાત્રને
ખણું, વિકાસી, 'મોજુ' ચિતરાય ! અધિકારીઓના
પાત્રને તુંડમિત્તજ જ આલેખવું ! સૌને ન્યાય સમાન
રીતે કથાથી અપાય ? માટે ક્ષમપ્રદાનચર્ચાની 'પંથ'
કહી કાઢી સલાહ આપવું હોય તો તેની કડવાશ ને
નિષ્ક્રિયતા તરફ આંખમિઆમણું ન કરવાં નેઈએ.

અચ્છા, હવે રામેશમાં, ફિર બાત.

લિ. રનેહી મુખતનાં વદન.

હૃદયપલટો

શ્રી નરીનથન્દ્ર પંડ્યા

પ્રાચીન તેની જ મારા મનની દશા હતી.
ઝડીમાર વરસાદ પડતાં પહેલાં આકાશ સ્થામ વાદળોથી
જેવું ઘેરવું થાય છે, ગમે એમ કરી એ પોતાનો
છૂટકો શોધે છે, એ ગભરાયેલું મનુષ્યેલું અને ગૂંચ-
ળાયેલું લાંબે છે, એનાં આંખો મોઢા પર બચ્ચની
કોલિમાં પથરાઈ જાય છે-પ્રાચીન તેની જ રીતે માનું
મન ભરપૂર વ્યથાથી ભરેલું હતું. બધો વિધિ સમાપ્ત
યર્ષ ગયો-કેમ યર્ષ ગયો, કૃત્રી રીતે યર્ષ ગયો, એમાં
શું શું આવ્યું, શું શું ગયું-તે બધું મને અત્યારે તો
વાદ નથી અને ત્યારેય પણ એની ખજાર નહોતી,
પણ આખરે એ બધું સંભાપત થયું-કહો કે યંત્રવત
એ બધું 'મે' પાર લેતાયું, ત્યારપછીથી મારાથી
રહેવાયું નહિ. હૃદયમાં એટલો બધો ડુમ્મો ભરાયો
હતો કે ક્યારે એ એને ફાડીને બહાર નીકળી પડશે
એ કહેવાય તેમ નહોતું. એટલે જન્મ તેમ જાતને
સંગોતીને હું ત્યાંથી દોડી ગઈ. આંસીને ઝાંપથી
આંસીનાં આંસુમાં ધોધધ ધંધ કરી હું ત્યાં જ જોય
પર બેસી પડી.

મને હવે કાંઈમાં રહ્યું નહિ આંખોમાંથી અવિરત
અંધુર અંધુરવોહ વરસી રહ્યો-ક્યારેય એ બધું
મરી કે કેમ એના સંમત સુદ્ધાંબોતો નેહોતો. સમસ્ત

પ્રાણ જાણે તરફિયાં મારી મારીને આ નખર દેહને
છોડી હમણાં જતો રહેશે એમ જ લાગતું હતું. આંખ
શરીર વારે વારે જાણે કાંઈ અમંગળ કલ્પનાથી મુજ
બાંધતું હતું. રોમેશમાં કંઈ બોડી બંડાં યર્ષ જતાં હતાં.
બન્ને હાથ મુખ પર છાવરી હું રુદનને અટકાવવા
મથતી હતી, પણ તેમ તેમ એ બમણા વેગથી જીજ્ઞા
જીજ્ઞાસને આવતું હતું. હૃદયના અંતર બેઠાણમાંથી
જાણે આંસુનાં સરોવરમાં પૂર આવ્યું, અત્યારે એ
કેમ ખાળ્યું ખંખાંતું નહોતું. જે કાંઈ પંથકર બાંધી
પાળ બાંધી હતી તેને છિન્નવિચિન્ન કરી નાખી એનો
પ્રવાહ ધોધમાર ટૂંટી પડ્યો હતો-બધ માર એટલો
જ હતો કે હવે એ મરજોતો કરી ને બેઠો તો સાંડું,
કારણ મુખમાંથી કાંઈ વખતે નિઃશ્વાસ, ફસફા અને
રીઝકાં નીકળી પડશે તે હવે મારા કાંઈમાં રહ્યું નહોતું.

આખરે મનની સામેના આ યુદ્ધમાં હું હારી
ગઈ. મોઢા પર શંકેશા હાથ નિરાશામાં નીચે પછ-
ડાંખા; પણ એકાએક મારા હૃદયમાં મળે ખંજર
ભેંઝાયું. રમસ લાલસાં આંખોને જરા ચિયર કરી
જેવું તો હમણાં જ અધિકા મીઠવાના દુકડે દુકડા યર્ષ
ગયા હતા. હાથ રે ! હજનને પહેલે જ દિવસે આંધી
બીજું હતું મોહું અમંગળ દોર્ષ શે ? અત્યાર સુધી

ઓમગી ગયું-માત્ર અભિમાન જ ઓમગયું, એ ઓમને
કેટલો પિઠાન્યા પણ ખગ, એ ઓમનો અનુ-
ગ્રહો આભાર પણ માન્યો-પણ હજી એમને મારે
હવેમા હું પ્રેમ તો ધારી શકી જ નહિ હા, ગોતુ
થયુ કે હું માર્જી પ્રકૃત ગહેરા લાગી શરીરમાંથી
સુમર્ધ ગયેતુ ચોહી ફરીથી વરેતુ થયુ મગજ જે આગો
વખત રોમયેતુ ગોતુ તેને બંને કાર્તિક નિર્મળ પણ
થયુ ઠના પણ હવેના મર્મભાગમાંથી કયાવ પણ બેઠો
પડેના ડોળો નહિ, અને એ એવો ક્રોધ પ્રવાન પણ
ક્રોધ નહિ મગજ જ્યારે જ્યારે એતો રિચાર મતી
સારે મારી નજર આગ પડેનાનો ઇતિહાસ-હું એમને
મના ધિમ્મગતી હતી, એમને જ મગજે મારુ સર્વસ્વ
ગણુ વળી ગયુ હતુ, એ આપરાતના પણ રિચાર
માર્જી રતા-તે બાત ખડ થઈ જતુ, અને એવે જ
લાગમી હતુ આભારથી આગ વધી નહોતી

મને ચોક્કસ ખગ છે કે એ આ ગધા ફેરફાર
જરૂર નિહાળતા હોવા નેઈએ એમણે પણ મારી
માફકે મધુરીને હનરો ધન્યવાદ આપ્યા હશે પણ
મુખ પરની રખાઓ પરથી એમ ખાતરી પ્રકૃતિ
હુ કે હણુ માગ સગથી ઓમના મનમાં સમાધાન
થયુ નથી, એ હણુ મને કળી શક્યા નથી અને
એના સતત પ્રવલો આવુ છે આપુ ગયુ ગણવા
છતા પણ એ કહીતુ કહ્યું નહિ-એતુ એ પણ ચિદ્ર
દેખાડયુ નહિ-કે જેથી એમને સુગમતા યાવ મારા
મનને તજી પાર ગે પામી શકે

એક દિવસ મધુરી મારી પાછળજ પડી હું
હારી ગઈ આજે મધુજ ન મોનસોને નિશન કરી
હતો, પણ એની જીદ આગળ એ લામો ટકો નહિ
મને ખલામાંથી પકડી આખા શરીરને હચમચાવી
નાખતા ગોરો મધુ

“લાભી.” પણ મોજ ઉતર મળ્યો નહિ-
કશુ સાલજયુ કે ગોતો બિદમગે પલ નહિ

“લાભી! આજે હું ગમે તેમ કરે પણ તને
પજાના વગર ગહેવાની નથી”

મને થયુ કે આ મૌન કીડુ મારી વિરુદ્ધમાં જ
જેએ એમને, અને બીજી તો એની પત્ન્યથી

ગભરાઈને-મગજ એની પત્ન્યથી ક્યારે મધુજ પડે
કમે એ તદ્દન અનિશ્ચિન હતું-એ કશુ “તમે બીજી
ગયુ કાળે પણ પત્ન્યસંતી વાત નહિ”

“હા, હવે કેટલું આપ્યા નહિ પાતુ, પણ
એ વાતે તું કમન ચાન તો?”

“શી વાત?”

“હું પૂછુ એનો તારે જવાબ આપેના પડે
ગમે તેમ ઉડાઉ જવાબ નહિ આને, પારા મનથી
કહેવાનું”

આ બંધાર છાકરીથી હું ધકળી ગયી એ વ
પૂછો, એક એક કરી વિગતવાર એ શેનો ઇતિહાસ
પૂછો, એ હું સમજી ગઈ અને મનમાં તે મનમાં
અમોવા ડાકરા મારે કેટલીય પસ્તાઈ પણ હવ
છટકા નહોતો હવે મધુરી કેમે મનાવી મનાવ તેમ
નહોતી આરોપી મગજ સપડાઈ મરો હતો એની
બિનકપાત તપાસમાં જરૂર સત્ય ફરી પડવાનું
આખરે હું બોલી

‘જવાબ જરૂર આપીશ-પણ એમને-’

‘ગમે તેના સવાનો પૂછી મને મૂકી નહિ નાખવાની
એ પહેનેથી કહી દઈ હુ”

‘એ તો હવે નેઈયુ પણ પહેલું એ પૂછવાનું
કે તમે મગજમાં તો ખગ ને?”

એની શરૂઆત કગવાની રીત નેઈ મને જરા
નિરાત વળી પણ વળી લાગુ કે રખેને મારી માન્યના
ઓગી પલ પડે-અગર પડી ગોતુ પણ બને કે ઉર
જ્યારે કરો કે સારે પ્રથમ કૂકે કે બેને કરો કે
તેને ખમર સુદા પડતી નથી કે તેનું સ્વાનાસ વળી
મધુ છે ઉદગની એ રીત મ્હાલ મધુરી પણ અજ
માવતી હોય તો શી ખમર પડે?

‘એમા પૂછવાનું હોય’ તમને જોવા પડીથી
વિશેષ મગજમાં’

“એ ખરી વાત કહી, હું કમન શણુ હુ, પણ
મને કાર્ત રિચાસ પડતો નથી તમે આમ કેમ
મો છે?”

“હું? હું શ મુ હુ?” મારુ હવે આસમાંથી
ધમળી ગયુ

“આ તમે રાજ કરો છો તે જ રતો!”

“રાજ? રાજ તો હું ખાઉં છું, પીઉં છું, બીજું હું અને તમારી જોડે ધર્મામૃતી કરું છું. ખીલું શું કરું છું? કેમ કંઈ આ બધું અર્થવગરનું પૂછવા માંડ્યું છે?” ગમે તેમ કરી મૂળ પ્રશ્નો એ બહી નવ એમ હું ઇચ્છતી હતી, એટલે બનાવટ કરી હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો. પણ એ મારા કરતાં ચાર ચંદરવા ચડે તેમ હતી.

“હું એ જ પૂછું છું, લાભી, કે, તું આજે કેમ કરે છે? ખાખ છે, પીએ છે, મારી જોડે હસી હસીને વાત મુઠાં કરે છે, પણ જાણે એમ જ ભાગે છે કે તું એ બધું ચંચલ કરે છે, ક્યાંય એમાં ઉત્સાહ નથી, ભર્મિ નથી; નક્કી મનમાં ક્યાંય એનું જીવંત સંતાઈને પશું છે કે એ જ પ વગવા જેવું નથી- દિવસ ને રાત કોરી ખાખ છે, ખરું ને!”

ગળ્ય ક્યોં તેં છોકરી! તું ચાલાક છે એની મને ખાતરી હતી, પણ આટલી લુચ્છી હોઈશ એની મને આજે જ ખબર પડી. મેં કશો જવાબ આપ્યો નહિ, શાંત રહીને જ જો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો તેનો સ્વીકાર કરી લીધો. વળા એની પ્રજ્ઞાવનિ શરૂ થઈ.

“લાભી! હું જાણું છું કે તને લાઈ જોડે બહુ ફાવતું નથી. હું તો તારાથી કંઈ બહુ નાની નથી; તને કાંઈ દિવસ એમની જોડે હસીને બોલતી પણ જોઈ નથી; શું થયું છે એ મને ખબર નથી પણ મને લાગે છે કે તેં એમને સમજવામાં બહુ મોટી બૂલ કરી છે. મારા લાઈ છે એટલે એમનાં વખાણ કરતી નથી, પણ એમના જવાબો એકાગ્ર અને શાંત માણસ મેં કદી જોયા નથી. એમણે મને પણ આ વિશે કશું કહ્યું નથી-પ્રસારો મુઠાં ક્યોં નથી, કદી કાંઈની આગળ પણ એ કહેશે નહિ-મનમાં ને મનમાં જ સમજી બેસી રહેશે. ક્યારેય તારી આગળ ફરિયાદ પણ નહિ કરે-ગુસ્સો પણ નહિ કરે.”

આ આરોપનો પણ મેં સ્વીકાર કરી લીધો, એનો પણ જવાબ આપ્યો નહિ, પુરતું મનમાં એક પ્રકારની શરમ અનુભવવા લાગી. શરમથી મારાથી એના

સામે પણ જોવાયું નહિ. તે દિવસે તો મેં ત્યાંથી ઝટપટ દોડી જઈને શરમને લોકી. જોણે પણ મને બોલાવી નહિ. એના છે કે એ કદાચ સમજી પણ ગઈ હોય.

પણ આ પછી એક વખત ફરીથી મારામાં હલન-ચલન શરૂ થયું. વારંવાર એ જ પ્રશ્ન રહી રહીને ધા કરવા લાગ્યો: ‘એમનો શો વાંક? મારે કારણે એ કેટલું કરે છે? કાંઈ દિવસ કદાચ મને પણ ઉચ્ચાર્યું નથી. મારી અશાંતિ, મારી બેરકારી, માનું બનાવવાનું વર્તન-બધું એમણે મૂળે મોટે સહન જ કર્યું છે. ક્યારેય હું અપ્રસન્ન થાઉં એનું એમણે કશું નથી. મધુરી પણ આ સમજી ગઈ છે. એનાથી સહન ન થયું એટલે જ જોણે મને આ મીઠા સવાદો પૂછ્યા. કેટલી જાણી શરમની વાત છે!’ હું આ બધું વિચારતી ખરી, પણ હજી મન બરાબર રિયર થતું નહોતું.

હજી મારા એ ગત દિવસોની યાદ-સતીશ વગેરે-મારો પીંછા ધારતાં નહોતાં. એક દિવસ વળા મનનું નિરીક્ષણ કરવા બેઠી: ‘સતીશ જ નહોતું કશું કે હવે સમય બદલાયો છે, મારે સમજવું જોઈએ. એ અર્થે ખ્યાલોને પકડી રાખવાથી કંઈ જ ફાવેલું નથી?’ અનેકાનેક વિચારોનો એ પછી હલસો થતો જ રહ્યો. ફરી પાછી હું વિચારમૂઠ બની ગઈ. ફરી પાછી શરીરમાં આવેલી સુરખી ઝોડી જવા માંડી. ફરી પાછી હું સ્તનગત અન્યમનરક અને રતમ્બ રહેવા લાગી. એનું પરિણામ એ ઓગળ્યું કે હું સખ્ત બીમાર પડી.

બીમાર પડી હું પથારીવશ જ બની ગઈ-ઝોડીને બેઠી ચલાવી પણ શક્તિ રહી નહિ. સાંજે આવી એમણે જોયું, જો કે એમને મારી માનસિક રિચીત્રો ખ્યાલ હોવા જોઈએ એમ હું માનું છું, પણ ક્યાં વિચારોનું દુનુલ સુક મારામાં ચાલી રહ્યું છે તેની એમને બરાબર ખબર પડી નહિ હોય.

એમણે તે જ દિવસથી મારી કાગળ રાખવા માંડી, પણ ધીમે ધીમે મારી માંદગીએ ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું. નોકરીમાંથી એમણે લાંબી રજા લઈ લીધી, એ સતત મારી પાસે બેસી રહેવા. મધુરીએ ધરનું કામ ઉપાડી લીધું, અત્યંત રોગથી કાગળપૂર્વક એ મને દવા

પાતા, ક્યાંય મને કશી અગવડ ન પડે એની દેખ-
રેખ રાખતા. આ બધું જોઈ મારી આંખો લચાઈ
આવતી. કચારેક હું એમને વધુ ઊગમગા કરતા રોકતી
ત્યારે એ ધીમેથી કહેતા, “સુત્ર! ભગવાને આ જે
અવસર આપ્યો છે તેને હું ગુમાવવા ઇચ્છતો નથી.”

મારા મનમાં શાંતિ વળી ગઈ હતી. એમની આ
તનતોડ મેંવા કરવાની રીત જોઈ હું વિરમય પામી
મઈ. એક માણસ આટલી ધીરજપૂર્વક બધું ખમી
લઈને, પોતાની દરકાર સુદાં રાખ્યા વગર, સમસ્ત
ન્યોછાવર કરી શકે છે એ મેં ત્યારે જ મ્મય્યું.
હૃદયનું પેટુ મંચન હજુ પડ્યું. ધીમે ધીમે મારી.
માંદગી હકતી મઈ.

એક દિવસ એ બગરમાં કાંઈક દવા-ધણું કરીને
તંદુરસ્તીની દવા-લેવા માટે ગયા હતા ત્યાં તો મધુરીએ
મારી પાસે આપીને કહ્યું, “ભાભી, હવે કેમ છે?”

“હવે તો બહેન, સાડું થઈ જશે. તમે ચિંતા
ન કરશો.”

“અરેખર! પછી તે તો બહુ ગભરાવી મૂક્યાં
ભાભી, કેટલો તાવ, બાપ રે!”

“બહુ તાવ આવતો હતો?”

“બહુ? અરે સનેપાત સુકા થઈ ગયો હતો.”

મેં આગળ એ શુ કહે છે એની જિજ્ઞાસામાં
એના તરફ નજર કરી.

“અને ખબર છે, તમે સનેપાતમાં શુ બોલતાં
હતાં તે? આમ તો શરમથી મરવા જેવા થઈ જાયો
હો, અને તે વખતે તો એવું બેફામ બોલતાં હતા!”
મેં ખ્યાલ કર્યો કે હું શુ બોલતી હોઈશ. તે
વખતે શા શા વિચારો આવતા હતા તે વાદ કરી
જેયા, ત્યાં તો વળી એ જ બોલી, “મે તમારો બહુ
મોટો ગુનો કર્યો. મને માફ કરો. હું તમને સમજા
શકી જ નહોતી...”

“બસ, બસ, તમે ખબર અડાંથી હવે, નહિ તો
મારે બદલે તમે લગારીએ ચડી જશો.”

તે રાત્રે મધુરી નિરાંતે ઘીડી ઝીંધ એચતી હતી.
મેં જરાક ઊંચી મઈ એના સામું જોયું. એના મોઢા

પર મોંઘાળી, કશાક મુખે આનંદની, એક દીર્ઘ
સતત ચમકી રહી હતી. એનું મોઢું પહુ જરાક
મથકા રહ્યું હતું. એ બધું શેનું પરિણામ હતુ એ
મારાથી છાનું રહ્યું નહિ. મારાંય મોઢા પર રિમતની
એક રેખા ફરતી મઈ.

એ પહુ પાસે જ હતા. મારી તબિયત સુધરી
મઈ હોવાથી એમનાંય મોઢા પર મોંઘાળી ઝડક હતી
અને એનું જ બધું પ્રતિબિંબ પડતું હોય એમ મારા
મેં પર પહુ આનંદ પ્રસરી રહ્યો હતો.

તેરી જ મારા મનની રિચિત હતી-મુલમધાર
વગસાદ પછીથી આકાશ જેવું રવચ્છ, ગિંદીય અને
અત્યંત પ્રકાશિત મઈ જાય છે, ધરતીમાંથી એક
પ્રકારની જાણે સુગંધ વફૂટી રહે છે, ક્યાંય ક્યાંય
વાદળોનું નામશેષ પહુ રહેતું નથી, ઝીવડું ચર્ચનો
પ્રખર તાપ બધે પ્રવર્તી રહે છે-જરાજર તેરી જ રીતે
માનું હૃદય આજ આનંદથી લટપૂર હતું. હૃદયના
અતલ ઝીંડાણમાં આનંદના સરોવરમાં જાણે ભરતી
આવી-આંખોમાંથી છત્તછત્ત આંસુ પડવા માંડ્યાં!

મે ધીમેથી બૂમ પાડી એમને બોલાવ્યા. એ
ચાલી ખાટકા પર બેા. થોડીક વાર સુધી મારે
જરા પ્રવલન કરવો પડ્યો, પહુ પછી હું બોલી-ના,
બોલી નહિ, એમનો એક હાથમાગ હાથમાં લઈ લીધો.

રનેહાજ કહે એ બોલ્યા, “સુત્ર!”

થઈ ચૂક્યું! મારાથી ન જ રહેવાયું. બન્ને આંખ-
માંથી આંસુની ધારા વડી રહી ધીરે ધીરે એ આંસુ
વૃધી નાખી બોલ્યા, “સુત્ર! શુ વાચ છે?”

“મને માફ કરો!” મગફળીકે હું જે કાંઈ
બોલી શકી તે માત્ર આટલું જ હતું.

એમને એનો કરો જવાબ આપ્યો નહિ. મારા
માથા પર, મુખ પર અને છેવટે વાંસા પર ધીમે
ધીમે હાથ ફેરવી એ બોલ્યા, “તું જરા નિરાંતે
મઈ ના!”

આહ! આજે જ એમનો પહેલો રપર્થ!

કેટલો આશ્વાસક હતો એ!

દેવદાસ

યુભીનો તને આને આમને દેવદાસ એ
 રુપ્યની મહાગાથા હૈયામાં ધખડી રહે.
 માણ્યાં કંઈ જીવનસ્વપ્ન લગ્ય
 ઉરપ્રભા પારુ સખી પ્રસાંત
 સમેત, આત્મીય મુદિવ્ય પંકજો
 ખીલ્યાં હતાં એ શતપાંદડીમાં.
 રુહીણી-ખીળતી એ-પારુનો ઉરનાથ એ
 દેહાં સ્વપ્નની માળા મેળવે મણુકા ચક્રી
 હૈયે જલે એક સ્મૃતિ અનેખી
 પ્રકાશદીપ્તી મધુ-મુગ્ધ રાત્રીની;
 ત્યારે સખી પારુ ગૂઢે પધારી'તી
 અંધારનાં શ્યામલ દેહ ચીરતી.
 રજનીના તહીં ધોર તમિસ્રમાં
 રૂપ તણી મધુ વશ્લરી પાંગરી
 જૂત તણા મૃદુ લગ્ય રસે ભરી
 સ્વપ્નનમૃતિ સખી દોડી પાર્વતી
 થી શું સ્નેહચેલીને તમા હૈયે સમાજની ?
 ચિતા અન્યની પારુ, ઉરથી દેવદાસની.
 હૈયા તણાં દાર ઉઘાડી એ વહી
 કંઈ કંઈ ગૂઢ પ્રમુગ્ધ સંકિતજો
 વિમુક્ત હૈયાં ૬૫ સાંત-આંત એ
 રડી રહ્યાં જીવનના તમિસ્રમાં.
 ખિમતી પાર્વતી મૂકે દેવદાસ ઉરે સ્મૃતી
 કૃપા મયતો જોને હૈયે તે છગી ફેરતી.
 જૂત તણા લડકા હૃદયે બળે
 સ્મૃતિ અખંડ અનંત સખી તંણી
 જગવતી ઉર ગાઢ મહાન્યયા
 અગનશાયી ફરી ઉર-આંખડી.
 જલેલંત અંગાર સખી અટૂલડી
 અકાદ વેરાન રતી વૃક્ષદીપ્તી
 સતી સતી એ ઉર-ગદ્ગદમાં
 તમિસ્રનાં વાહળ ધોર ઊમટે.
 મારગૂ અણુપણુ જે લગન આત્મા તંણી જલે
 તોજના વણુગીખી એ દેવદાસ ઉરે એ.

દિન અનંત નિસાસભર્યો વહે
 રજની શ્યા શરીર પરાવતી;
 કરુણ મૂક પ્રલંબન આત્મનાં
 શતસહસ્ર બને સ્મરણો ચક્રી.
 અને પછો જીવનડંબ જૂસવા
 તુપાર અંગાર પરે વહાવવા
 સખી તણી સર્વ સ્મૃતિ શમાવવા
 અન્ધ તણાં સુપેત ઉર પ્રતિ વહો.
 તેજલેખા સખી દિવ્ય ઊભી છે મુગ્ધ યૌવના
 ઉપાના રમત થાં મંજુ જોને હૈંડે સ્મિતો વહ્યાં.
 પતિત જીવનની કરુણામર્દી
 જીવનરંગ અનંત ભર્યા ફૂળા;
 અમિત ધોર તમિસ્રમર્દી એ
 અખંડ કૌમાર્યતણી ઉપાસિદા,
 સ્મિતવતાં નસ ધન્ધળુ ફૂડાં.
 પ્રકુલ વિમુગ્ધ અનંત યૌવના,
 વસંતની કુંજ સુધા ચિરંતના
 'સત્યે શિવે સુન્દર' મુગ્ધ માનિની.
 આત્માએ આત્મને ખોલ્યો, રસોએ રસરાજને
 શબ્દોએ શબ્દસૂત્રને, હૈયાએ પ્રેમમૃતિને.
 દીપો બધા જીવનના પ્રજળે પ્રસાંત,
 મીઠો પ્રકાશ ઉરમાં સ્વતો અનંત,
 આત્મા તણાં શતદલો ઊધડે અમિત,
 હૈયે વહે વિમલમંગલ મૂક ગીત.
 તેજના પુલ શી મુગ્ધા આત્માનો નાથ જોળાળે
 તપાત નસત હૈયું એ પિયુ પામે સનાતન.
 જોગ્ય રવકીન અંતર તણી વીણાના મૃદુ
 રહ્યા ઝણુણી તાર સૌ થનગનારમાં મુંજતા.
 મૃદુલ હૈયા તણી પાંદડી ખીલ્યે
 કુમુદિની મગન અનંત નૃત્યમાં,
 શશાંક સંપૂર્ણ, કલાધિરાજ શો
 ઉરે જોગ્યો એક જ દેવદાસ.
 અન્ધ તણો જીવનનાથ એ અન્યો,
 સખા અન્યોએ નવયૌવનાનો

જતાંય નાં આતમના કુવાર શી
ઉરે જીવી પારુ તણી જ પાંગરે ?

તૂટેલ હૈયા તણી આરસીમહી
- પારુપ્રતિમા સજાગે-ધીખે-જલે,

અખંડ એ સ્વપ્નદુઃખો વિદારવા
શરાબમાં શૂન્ય બને જ દેવદા'.

લોકો ધરી શબ્દ તણી કટારી
પીંપી રહી નામ શરાબી કેરું

વિશુદ્ધ એના અવરશબ્દગીતને
મિટાવતી ત્યાં શતલાખ ખંજરે.

કાળી મંવેદના જાણે હૈયાની બે જ માનવી
એક પારુ ખીજ ચન્દ્રા-શરાબી દેવદાસની.

પતિત આત્મા તણી એહ વાતડી
ચવાયલી કૈક મનુષ્યને મુખે

વિશુદ્ધ પારુ ઉરદારમાં વહી
જવશત અગ્નિ પ્રગટાવતી જતી.

પ્રભાભર્યો પુણ્ય સદસ રસિમ
સમેટી સૌ જીવનકાવ્ય સિન્ધુતા

પશ્ચિમમાં દેહકથા નમાવતાં
નમાવતાં પાંખડીઓપ પડની.

ધિકાર ધૂણા જગમાનવીનાં
પીનારની વાત કલકની સુણી

વિમુક્ત વેગન તણી દ્રુતિ શી
જલંત પારુ ઉરપ્રાન્ત એકલી.

અને ચન્દ્રા ?

“શરાબ તજશે નહિ ?”

તણ નવ શકો કની ?” જીવનનાથને વીનવે
ધરું જ મુજ પ્રાર્થના, તણ શકાય, કેવા લલા ?”

સ્મરણ જૂત તણાં બૂલવા મથું
અવનવાં ફરી અતર પાંગરે

તવ શરાબમહી સહુએ જૂલી
જીવનશાંતિ ધરીક ચડું જ હું.

“ચન્દ્રા, ના બોલજો એવું, પાલી ના હું તણ શકું
ઝેરી ડંખો થકી ઝંખું શરાબી મૃત્યુ મીઠું.

દીધા હતા દેહ તણા ક્યો બધા
સમર્પી પારુમય શૈવ-સ્વપ્નને

સત્ત્વે હનાં જીવનનાં નિયોગ્યાં
નિઘાસયેરા ઉરભગ્ન સોલુએ.

ક્યારેક સતી મધરાત્રી વેળા
નૈરાશ્યના તાપમહી તવાયશે

કારુણ્યની જીવનમર્તિ જેવો
નશામહી જીવનનાય એનો

નિઃચેષ્ટ ત્યાં માર્ગમહી પડી રહે.

અને ચન્દ્રા ત્યારે સદય મથતી ધા રૂઝવશ
વહાવી નીજ હૈયાથી કરુણાસોત કોમળું.

દૂરદૂરે વસતી સખી પાર્વતી
‘સ્મરણમાં સજાગે અહીં દેવદા’

અવશ દિન કંઈક પધારીમાં
પડી રહે.....નવજીવનમાં જોડે.

પધારીને તણ જોડે કરુણ રૂઢ શો જડ
“ચન્દ્રા, હું જાઉં છું આજે વિરશે,” ને જોભો મુઠ,

“જશે જ શું !
જશે તમે તો ફરી આવશે કની ?

ન આવશે ?.....તો ઉરની અટારીમાં ?”

એકાદ અંધાર - ખૂણેય રાખશે
ચન્દ્રા કાળે નવ કરી ખીજ ઝખના દીન હૈયે.

ચન્દ્રા મહા અગ્નિસિખા સમેાવડી
સુખ્ય જાગૃત્યવતી ઊભી દીન

નિહાજતી એ પથ દેવદાસને
મર્તિ જડી શું રિયતપ્રસતાની.

પગલી એક પડે પ્રિયનાથની
હૃદય ખંજર એક ખૂંટી રહે.

જીવનભાવ બધા અનાભિષ્ટ ત્યાં
ફલકતા નિજના સ્થિર અશુભાં.

હૃદય શૂન્ય પલેપળ ધૂલવે,
પગલીના પ્રતિધોષ જોડે ઉર,

રુદન આત્મમહી પ્રગટે મૃત્યું
કરુણ ભગ્ન નિઘાસ જોડા વહે.

આત્મા તણા દીપક આલવાયા,
હૈયા તણાં પુષ્પદલો વિલાયાં,

અનંત એ નૃત્યગીતોય આથમ્યાં
શોષાર્ધ સૂની બની ઉરકચારી એ.
દેખાયો ત્યાં સુધી પીધો એણે ચકુથી દેવદા'
અદંશ આંખથી ચાલ્યો તોયે ચન્દ્રા ઊભીજડ.

ને દેવદાસનો.....

-મૃત્યુતણી ધોર કરાલ આંધીમાં
તવાર્ધ, કંટાર્ધ, વિશ્વન્યમાં-જતો
પ્રકમ્પતો અંતિમ પ્રાણુદીવડો.
એ પાળવા શબ્દ દીધેલ પૂર્વમાં
છેલ્લે પળ્યો પારુ તણા પ્રસાદના
અજ્ઞપ પંથે ક્ષણકાળ જપવા.

“ઉરે અવર વાંછના ન, ક્ષણકાળ છેલ્લું મળી
વિરામીશ વિરાટના નીરવ મૌન માંગલમાં.”
પરન્તુ છેલ્લી એ નિજ હૃદયવાંછા નવ ફળી
અનપ્યો, એકાકી, અથગણિત સતો ધરતીપે
વસુધાના મીઠા અંકે અનામીશો ઢળી ગયો.
ત્યાં પાર્વતી કે જનજીવથી સુણે
વિદેશ જન કો'કનાં જીવનચક્રુ જપી મયાં.
‘મહેન, તહોં એકમાં મૃત પડેલ કોઈ દીસે ?’
ત્યહોં જીવનહીન, મા, પડી રહ્યા છ એ દેવદા’-
શું દેવદા’ ?...

ફર પ્રદેશથી કૃષી

અહીં પડ્યા છે જ મૃતાત્મ દેવદા’-
પ્રકમ્પિત ઉરે મહા ઘરઘરાટ ગમે નવેત :..
વિમુદ બની પાર્વતી ધસતી દેવદા’-દશને
રટે, “વચન...દેવદા, વચન તેં દીધુંતું મને
ફરી મળીશ હું તને, સહુ ભૂલી પડ્યોતું ત્યહાં
અહો ! વચન દેવદા’ વચન” ઠેસે આવી અને
અભાન તહોં પાર્વતી ઢળી પડી વદી, દેવદા’
કારુણ્યનો મહાબ્ધ ત્યાં સૂતો નિઃશ્વેદ દેવદા’
ભર્ગવન્તો સવિતા એ આથમ્યો પર્ણમાત્રમાં.

અભાન એ પાર્વતી દેવદા’ રટે
નિઃશબ્દતામાં સ્વરશબ્દ એ ઢળે.

પરાગ

હળવા હાથોની ચણ્ય નાખજો*

(સળન)

પોપટને પાળી રાણી ! પાર ઉતારજો
બંધન બંધેલ એની પાંખ છે જ રે !
વનની જનુની એની ધાતા સુહાગણી
પીંજર-પડ્યાને હૈયે ઝાંખ છે જ રે-
પોપટને પાળી રાણી ! પાર ઉતારજો.
સળિયાની સોડે બાંધી દેહોની કાંચળી
પાંખોના દેહ બન્યા દોલકા જ રે !
રચતુનાં ફૂલ પ્રાણુગંધો પરવારીને
હીરલા કાપાના થયા કાપલા જ રે !-
પોપટને

મારે મલ્લોલતાં જીવનઝરણાં છે, રાણી !
તેને પિંજરજાં પૂરવાં જ રે !
પિંજરને પાશ મારે પોયણાં મંકારવાં,
આતમભાતોએ ઉર ખોલવાં જ રે !-
પોપટને
રણના વિરાટખૂણ ખડેરી સાદનાં
ગાનો પૂંજેરી તાન ખેંચતાં જ રે !
જીવડો ચડે છે બ્યોમતારક્ષીને તોડવા,^૧
ધટકું પિંજર-પાશ મીછતું જ રે !
પોપટને

પચ્ચરને લાધ્યું છે ભૂમિતું પાંજરું ને
જળને ઝંકાર-પાશ નલધિ જ રે ;
આકાશી ગેખને જ્યોતિની ઝાલરીના
પિંજર, આતમવાસ ઘુમથી જ રે !
પોપટને
તારો વિરાટરાજ પિંજર આ પ્રાણુનો છે,
ઠંડો ચક્રાર મને નાખજો જ રે ;
ઝડવાં ના આલશંગ, પ્રાણો પસોટવા
હળવા હાથોની ચણ્ય નાખજો જ રે !
પોપટને

સુધાંશુ

● તા. ૨૯ જુલાઈએ રાતે ૧૦ બજે એલ હન્ડિયા
રેડિયો સ્ટેશનથી બ્રોડકાસ્ટ થયેલું સળન.

૧ ફૂલ ચૂંટવાં, ફૂલ તોડવાં એવા ‘તોડવા’નો અર્થ
લીધો છે.

બાળશિક્ષણની નવી દૃષ્ટિ

ચંદુલાલ વ. બટ

[૨]

જૂનથી માંડી શાળાના શિક્ષણ સુધીની હજુ
જરા વધુ વિચારણા કરીએ.

એક કાળ એવો પણ હતો કે ન્યારે માળાપો
જન્મ પછી બાળકોના શરીરવિકાસને લાગે પોતાના
માથે રાખતાં અને બાળકના સ્થૂળ અવયવો ધડામાં
પોતાને માથે જ્યાબદારી લઈ માથું, નાક, કાન, પગ
વગેરે અમુક ચોક્કસ આકારનાં થાય એ માટે એને
અનુકૂળ જોવાં સાધનોના ઉપયોગ પણ તેને માટે કરતાં.

ધણા સમયને અંતે વિજ્ઞાને મદદે આવી એટલું
પોક્કરીને જાહેર કર્યું કે એ બધાંમાં માથુસખતે
ચિંતા કરવાની નથી. શરીરના અવયવો એમની
મેજે જ પોતાનો યોગ્ય આકાર ધારણ કરી લેશે અને
ધડાઈ જશે. આવવા માટે પગ સીધા જ મર્ધ આવશે
અને ચાલવાની ક્રિયા સહજપ્રાપ્ત બનશે જ.

આવું જ કંઈક અને આને જ લગતું આજે
બાળકની આંતરિક શક્તિઓના વિકાસને અર્થે બનવા
લાગ્યું છે. “બાળકને ચારિત્ર્યવાન બનાવવાનાં છે,
એમની બુદ્ધિને વિકાસ કરાવવાનો છે, એમની લાગણી-
ઓને વ્યવસ્થિત કરવાની છે” વગેરે ઘણી બાબતોનો
બોલે આપણે માથે આવી પડ્યો જણાય છે. જે
રીતે માતાઓ પોતાનાં બાળકોનાં નાકને સરખાં
બનાવવા દાખતી અથવા તો કાને પટ્ટા લગાડતી તે જ
રીતે આપણે જુદી જુદી ગતની રીતે અપભ્રંશ
કરી આપણે, બદલાતી, બતાવતી, બદલતી, મૂકીએ, છીએ..

સાચી વાત એમ છે કે બાળકો ચારિત્ર્યવાન,
બુદ્ધિવાન અને લાગણીવાળાં બને જ છે, એમાં આપણા
પ્રયાસને પરિણામે શુ યશું એ વિચારવા જેવું છે.
આપણી આગળ જ્યાં સુધી આ બધું સરળ રીતે
પ્રાપ્ત થતું દેખાય છે લા સુધી ઠીક છે, પણ મૂંઝવણ
ત્યારે જ થાય છે કે ત્યારે આનો અભાવ દેખાય છે-
તેના ઉપાયો સૂઝતા નથી.

સાચી વાત-તો એમ છે કે કુદરત “ઉપરિ”
એ જ આ તમામનું નિયમન કરી રાકે છે. એ આપણી
વાતનો સ્વીકાર કરીએ તો પછી બાળકોના કુદરતી
વિકાસમાં આવતી આડખીલીઓ દૂર કરવા પૂરતું જ
આપણું કામ રહે. એને માટે બાળકને પૂરું સ્વતંત્ર
કેમ આપી રાકીએ ? જે રીતે શરીરનાં વર્ધન અને
વિકાસમાં પૂરી છૂટ આપણે મૂકીએ છીએ તે જ
ગતની છૂટ આ આંતરિક વિકાસને માટે પણ મુકવી
જોઈએ. એમ થતાં કેળવણીકારો અને સમાજ-
વિધાયકોને અમંમ્ય પ્રશ્નોમાંથી મુક્તિ મળશે.

સાચે જ આપણી પામરતાને હડ છે કે ત્યારે
જે વાત આપણા હાથમાં નથી તે આપણા હાથમાં
છે એમ માનીને આપણે વર્તીએ છીએ અને
માનીએ છીએ !

જે રીતે હાઈજીનની (આરોગ્યવિજ્ઞાનની) મદદ
મળતાં બાલજગતમાં વર્તતા અનેક રોગો નાશ પડી
રાક્યા અને એ રીતે બાળમગ્ધની મંમ્યો પણ ધરાઈ
રાક્યા, તે જ રીતે બાળકના માનસિક વિકાસનું પણ
બનવું જોઈએ. પણ એનો અર્થ એમ નથી જ કે
એના મનબુદ્ધિના વિકાસને અર્થે તદ્દન એકજાણ
રાખવી અથવા તો એને રેઠાં મૂકવાં.

સીધી રીતે આપણે એનાં ચારિત્ર્ય બુદ્ધિ કે
લાગણીને ધરી રાકતાં નથી જતાં એવું બીજું ઘણું
કરીએ છીએ કે જે પર એના જીવનવિકાસની પ્રગતિ-
અવગતિ અથવા તો “જીવનમરજો” અપભ્રંશ
અવલોકેલો હોય છે. આપણે તો માત્ર ભ્રમજામરોથી
છૂટી સાચી વસ્તુસ્થિતિ સમજીને “બાળકની સાચી
કાળજી” લેવાની છે.

જન્મ પછીના નાનાં બાળકો સાથેના આપણા
વ્યવહારમાં તેઓ નાનાં છે અને તેમની ગતિ ધીરી
છે એને અનુકૂળિને આપણે, વ્યવહાર યોગ્યો જ
નથી. આપણા ઘરની અંદરની તમામ આયોજનામાં

બાળકને અનુકૂળ આવે તે રીતનો વસવાટ કરવાની વેચારણા કેટલાં ધરોમાં શક્ય બની છે ? આપણા દૈનિક કાર્યક્રમમાં, ભોજનમાં, મુસાફરીઓમાં, રમત-ગમતોમાં, આનંદોમાં એમની દૃષ્ટિએ કેટલી વિચારણા થાય છે ? તેઓ માટે ખુશી થાય એવું નહિ પણ તેઓ રીતસર જીવી શકે એ માટે આપણાં ધરોમાં શું છે ? એ નાનો જીવતો મનુષ્ય છે એની ગણના જ આપણાં ધરોમાં નથી.

માત્ર રમકડાંઓ આપે એમને જીવન આપી શકાતું નથી. એમના શરીર અને મનના વિકાસને માટે ચોક્કસ પરિસ્થિતિ અને સાધનોની જરૂર છે કે જેની વચ્ચે રહી તેઓ પોતાનું ઘડતર કરી શકે. માત્ર તેઓ રાજ થાય એવાં એવાંય કે પચાસ રમકડાંઓનો હમ્મો એ કરો જ ફળદાયી નથી. એમને તો જીવવું હોય છે. સવારે જાગીને રાત્રે જાંઘી બળ ત્યાં સુધીમાં જાતે મોઢું ધોતું, દાંતણુ કરતું, સા-દ્ધ પીવાં, કપડાં પહેરવાં-કાઢવાં, નાહવું, શરીર લુછવું, જમવું, સાફ થવું, વ્યવસ્થિત થવું, વ્યવસ્થિત કરવું, કપડાં ધોવાં-સૂકેલવાં વગેરે પોતાની જાતપૂરતાં અને ખીજા અનેક પ્રકારનાં પોતાના શરીરને લગતાં અને ધરનાં કાર્યોમાં એ ભાગ લેવા છપ્પે છે. માત-પિતાઓ પોતાના નિત્યજીવનનાં વેગવંત કાર્યોમાં બાળકોની ધીરી ગતિને આવકારી જ શકતાં નથી-સમજી શકતાં નથી-એટલે એમનાં તમામ કાર્યો તેઓ કરતાં હોય તો તરત છોડાવી દે છે અથવા તો એમના વતી પોતે કરી આપે છે. એ રીતે બાળકને ભાગે કશું રહેતું નથી. બાળક લગભગ જે કંઈ કરવા બળ તે 'તારાથી ન થાય, રહેવા દે,' વગેરે નિષેધાત્મક વાક્યોથી અટકાવાય છે. એણે માત્ર માણસ જેમ વર્તવાનું નથી પણ 'માણસ ધડવાનો છે,' એટલે કે માણસે જે સારી રીતે તમામ ક્ષેત્રોમાં વર્તવું જોઈએ એ જાતની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાની છે. જીવનનાં નાનાંમોટાં અનેક કામો, અનેક વખત, ફરી ફરીને કર્યાં સિવાય એ સિદ્ધિ કેમથી મળે ?

જીવનમાં પોષણ માત્ર રચૂળ વસ્તુઓથી નથી મળતું; જે છૂટ્ટી, જે સ્વાતંત્ર્યથી, એ પોષણ લઈ શકાય છે એના પર એનો ઘણો આધાર છે.

જીવનની એવી કેટલીય ધન્ય ક્ષણો બાળકોમાં અનેક કાર્યો કરવાની આવી બળ છે કે જે ધન્ય ક્ષણોએ તેઓ તે પ્રમાણે વર્તે અને જીવે તો જીવનઘડતરનાં મૂળ કેટલાં મજબૂત નખાયાં હોય !

શરીરનું જીવન અને સુખાકારી એ અંદરના પ્રાણના પર અવધાને છે. અનેક જાતનાં દુહોનાં પરિણામો રચૂળ શરીર પર પોતાની જાગી અસરો મૂકે છે એ તો આજે સુવિદિત છે. પ્રાણને, જે યોગ્ય પ્રવૃત્તિ અને આનંદનું પોષણ ન મળે તો રચૂળ બોરાક મળવા છતાં પણ શરીર નારા થવાના કિસ્સાઓ મળી શકે.

આજની સ્થિતિએ મોટાંઓ બાળકોને માત્ર રમકડાંઓ આપે છે, પરંતુ જે પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે એમની આંતરિક શક્તિઓનો વિકાસ થાય એવી પ્રવૃત્તિઓથી તેઓને પરાવૃત્ત કરે છે. નૈતિક ક્ષેત્રમાં એ બાળકને પોતે કહે તે રીતે વર્તવાનું કહે છે. 'હું કહું તેમ કર.' બાળકે તાલીમ અને વિકાસને પરિણામે માણસ નથી બનવાનું પણ નકલ કરીને માણસ બનવાનું છે.

બાપ કહે કે, 'હું જાણું છું, તું જાણે ચર્ચ ના.' તો એ તત્કાળ શક્ય છે ? આજની કેળવણીમાં ચારિત્ર્યની કેળવણી માટે આ પદ્ધતિનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે. કોઈ શરૂઆતની શરૂઆતની વાતને પરિણામે બહાદુર બની જવાનું કહેવું, કોઈ સાચા બોલાની વાતને પરિણામે સાચા બોલા બનવાનું કહેવું, એ બધું સારા માણસો બનાવી દેવાના રસ્તાઓ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

બાળકને કંઈ અસુખ થતું હોય, મુસીબત હોય, તો માત્ર 'તમે સુખી થાવ, તમારી મુસીબત દૂરો' એવાં બે વાક્યોથી વાતનો અંત ન આવી શકે.

આવું બધું બને ત્યારે કોઈ કોઈ બંધવાબોર છોકરાઓ આવાં જુદાણાંમાંથી તીકળવા મહેનત કરે છે. આવે વખતે હોશિયાર શિક્ષક બંધ કરે તેની કેવી ખૂરી દસા થાય, કેવાં સંકેટો અને વાતનાંઓ સંકટ કરવાં પડે તેની વાતો કહે છે અને એ જાતના ભયને પરિણામે સારા ગુણો પ્રાપ્ત કરાવી આપવાના પ્રયાસો

થાય છે. મોટાંઓ ધુમ્કે છે કે બાળક પોતે કંઈ તેમ કરે. એમ ને થાય થાય તો તેઓ બાળકને સારાપણાની ટોચે બર્ષ બર્ષ ગઈ એમ તેઓ માને છે અને એ રીતે ચારિત્ર્યવાન બાળક બનવા સકાતે એવી તેમની ભમણા હોય છે. બાળક પર સ્વામિય સ્થાપતું, એને આદર્શિત બનાવતું એ કેળવણીની નેમ છે. એ લાવવા માટે ગમે તેવા હિંસક ઉપાયો ચોખ્ખા પડે તોપણ ચોખ્ખા એવું પ્રત્યાપિત કરાયું છે અને આ બધું બાળકને સારાં કરવા માટે જ.

'બાળકની કિંમતશક્તિ-કૃત્યશક્તિ-ને કેળવવા' માટે આ પ્રયાસો હોય છે.

આ રીતે શિક્ષક એ બાળકની જીવિત ધોડે છે. એ ઘડવામાં એણે મનના વ્યાપારો કેમ ચાલે છે એવું બધું જ શારીરિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે. સ્મરણ-શક્તિના નિયમો જાણવાના રહ્યા, જેને પરિણામે વિચારો ધણાં છે. એના મનનાં વ્યાપારો સમજવા રહ્યા, વિચારસાહચર્યના નિયમો જાણવા રહ્યા, ઉલ્ટે વિચારોની ટોચે જઈ એને વિચારતું કેમ કરવું એ બધું પણ જાણવું રહ્યું.

આટલા ચિંતના વ્યાપારો જાણવા પછી બાળકોની આગળ જઈ બાળકોને પોતાના તરફ અભિમુખ કરવાની મહત્ત્વ આવડતની જરૂર પડે છે.

એને માટે બાળકો પાસે સિરત રાખવાનો પાઠ આપવાનો રહે છે. આખા વર્ગે અવસ્થિત રહેતું જ જોઈએ એ કાયદો અપભ્રાર કરવો જ જોઈએ. ને ઇચ્છાપૂર્વક બાળકોને પક્ષે એ ન બને તો પરાણે એ કરાવતું રહ્યું. ને આટલી પ્રાથમિક તૈવારી શાળામાં શિક્ષકમાં અને વર્ગમાં ન આવે તો શિક્ષણ અસમ્ય અને શાળા પણ નકામી બની જાય.

આવું ન બને એટલા ખાતર બાળકોને શ્રમ ન પડે માટે એક એક સમયને અંતરે આરામ આપવો, વર્ત્તે લાખો આરામ આપવો-આવી વાતોનો સમય-પત્રકમાં વિચાર થાય છે. રસિક વિષયો ક્યા અને ક્યારે લેવા, પહેલો વિષય કયો લેવો અને છેલ્લો કયો લેવો, એના પણ વિચાર થાય છે.

આ બધાનો સાર એ જ કે શિક્ષક એ બાળકોને ચારિત્ર્ય, શુદ્ધિ અને લાગણ્યોનો ઘડનાર બન્યો છે. મૂળ એક વાતનો સ્વીકાર થયો એટલે એને ટકાવી

રાખવાને અર્થે જુદી જુદી શિક્ષણવિધિ પદ્ધતિઓ અને શાળાની શિષ્ટતંત્ર નિર્માણ થયું છે.

શાળામાં બાળકોના વિકાસનાં સારાંમાર્ગ પરિ-બુદ્ધિઓ અપવશ દિશકને મળે છે.

શિક્ષકોની આ માણસની શક્તિથી પરતી ફરજ અદા કરવા માટે સારા સારા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓની નોંધો અને પાઠો ધણાં ઉપયોગી થઈ પડેલાં આજની ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં દેખાય છે, એ ચિત્રશાસ્ત્રના આપારોને અનુલક્ષીને ચોખ્ખામાં આવે છે-એ ચિત્રના વ્યાખ્યાનોના વિકસિત થતા આપારોને અનુલક્ષીને અનુક્રમે ગોઠવી આપવામાં આવ્યાં હોય છે.

આ બધી બાર શિક્ષકને માથે છે. ઉમરમાં અને અનુભવમાં તફાવત જુદાં પડે એવાં અનેક બાળકો સામે આ રીતે શિક્ષણ આપવા તીકળનાર શિક્ષક સામે જ અદ્ભુત છે. કૃત્રિમ રીતે સામે પક્ષે વસ્તુઓમાં રસ જાગ્રત કરાવીને શિક્ષણ આપવાના પ્રયાસો કરવા એ અતિ કષ્ટ' કામ છે-બાળક ઇચ્છે તે રીતે નહિ પણ શિક્ષક જે રીતે ઇચ્છે તે રીતે મનના વ્યાપારો સામે પક્ષે થવા દેવા એ કેવું ગણાય! અને છતાં એ આજે હકીકત છે જ.

આમ હોવા છતાં પહેલાંની શાળાઓના કરતાં આજની શાળાઓમાં વિજ્ઞાન અને હાકતરી માને દેરફારો કરાવ્યા છે. પણ એ બધા મૂળ હકીકતને, એટલે કે બાળકને, શિક્ષણ આપવાનો જોગ-ઘડવાનો જોગ-માથે રાખીને પછી; પ્રચલિત શાળામાં જે બાળકોની સ્થિતિ છે તેમાં બાલ દેરફાર જ સૂચવી જાય છે.

આંખો બગડે નહિ, કરોડો વળી ન જાય, જોડો શ્રમ પડે, બહુ શ્રમ પડે તો શ્રમ કેમ ન પડે તેવા રસ્તાઓ શોધવા, વગેરેમાં જ એ પ્રવૃત્તિ થાય છે. પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્રે પણ કાંઈ વધુ અજવાળું આમાં ન પાડ્યું કહેવાય. વધુ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસને પરિણામે અભ્યાસના ક્ષેત્રો ઓછા કરાયા છે, અભ્યાસ-ક્રમ ઓછો કરાશે છે, કાંઈ બીજી લખવા વગેરેની એક્સસર્સિઝો ઘટાડાઈ છે, પણ એને પરિણામે પ્રશ્નો નિરાકર નથી થયો-જોડાં બાળકો વધુ વખત માટે રેશ પડ્યાં છે.

સાચું પ્રાયોગિક માનસશાસ્ત્ર તો તે અને જે બાળકોને મુલાખીમાંથી ઊઠાવે અને એના સર્વોત્તમ મુખી વિકાસને સાચું મદદરૂપ નીરવે.

श्रीमद्भगवद्गीता

श्री. काकासाहेब कालेलकर

अध्याय ४२

गुणसंख्यानयोगः

श्रीभगवान् उवाच

१. आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यशस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिदं शृणु ॥
२. आयुः-सत्त्व-बलारोग्य-सुख-प्रीति-विवर्धनाः ।
रस्याः क्षिप्वाः स्थिरा ह्यवा आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥
३. यद्वाग्म्य-त्वगात्पुण्य-तीक्ष्ण-रूक्ष-विदाहिनः ।
आहारा राजसत्वेष्टा दुःस्वसोऽकामयप्रदाः ॥
४. यातयानं गतरत्तं पूति पण्यपितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चापेक्षं भोजनं तामसप्रियम् ॥
५. भक्षणाकर्षक्षिभिर्न्यस्रो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यद्व्यमेवेति मनः रामाधाय स सात्त्विकः ॥
६. अभिसंधाय तु कलं दम्भायमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतप्रेष्ठ । तं यत् विद्धि राजसम् ॥
७. विधिहीनमरुष्टासं मन्त्रहीनमरुक्षिणम् ।
अद्याविरहितं यत् तामसं परिवर्तते ॥
८. देव-द्विज-गुरु-प्राज्ञ-पूजनं शौचगार्ज्वम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च सारीरं तप उच्यते ॥
९. अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायान्धसनं चैव काश्मयं तप उच्यते ।
१०. मनःप्रसादः शौम्यत्वं मौनमात्मनिनिप्रदः ।
भावसंयुतिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥
११. यदवा परमा तप तपस्तत्रिविधं नरैः ।
भक्तकृच्छ्रक्षिभिर्गुह्यैः सात्त्विकं परिक्रमते ॥
१२. तत्पञ्चरत्नानपूजार्थं तसो दम्भेन चैव यत् ।
क्षिपेते तदिदं प्रोक्तं राजसं बलमधुवम् ॥
१३. मूर्खप्रद्वेगमनसो यतोऽदमा क्रियते ततः ।
परस्पोषादनार्थं वा तत्तप्तमनुदाहृतम् ॥

१४. दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारणे ।
देशे काले च पात्रे च तदानं सात्त्विकं स्यूतम् ॥
१५. यत् प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्रियते तदानं राजसं स्यूतम् ॥
१६. भेदसाकाले यदात्मपात्रेभ्यश्च दीयते ।
अतत्कृतमवज्ञातं तत्तप्तमनुदाहृतम् ॥
१७. अश्रद्धया हुतं, दत्तं, तपस्ताप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ ! न च तद्वैश्व मो इह ॥
१८. ज्ञानं हेतुं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
कारणं कर्म कर्तते त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥
१९. ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिविधं गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्यने यथावच्छृणु तान्यपि ॥
२०. सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमाश्रिते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥
२१. पूजक्येन तु यज्ज्ञानं नानाभावनपृथग्निषात् ।
वेति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥
२२. यत् कृत्रिमदं कस्मिन्कार्ये यत्कर्महेतुवत् ।
अतत्कार्यवदत्वं च तत्तप्तमनुदाहृतम् ॥
२३. निवर्तं तत्परहितमगद्वैपतः क्षमम् ।
भक्तप्रेम्णुना कर्म यत्सात्त्विकमुच्यते ॥
२४. यत् कामेष्णुना कर्म साहचारेण वा पुनः ।
क्रियते फललाभासं तज्ज्ञानमनुदाहृतम् ॥
२५. अनुबन्धं धर्मं हितात्मनोऽपेक्ष्य च पौरुषम् ।
भोदासारभ्यते कर्म यत्तप्तमनुदाहृतम् ॥
२६. मुक्ततत्त्वोऽनहंकारी धृष्ट्याहमन्यितः ।
विद्वत्सिद्धोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥
२७. रणो कर्मकृतप्रेम्णुर्लुब्धो हिंसात्मनोऽमुषिः ।
हंसेतोऽन्यितः कर्ता राजसः पार्थिवितः ॥
२८. अनुक्तः प्रहृष्टः स्वहन्ः शठो मेघुतिरोऽदमः ।
विपारी दीर्घयुधो च कर्ता तामस उच्यते ॥

૨૮. દુદેભેદ ધૃતેધન યુગતત્રિવિધ ય્યુ ।
પ્રોચ્યમનમશેષેણ પૃથક્ચેન ધનજન ॥
૨૯. પ્રદર્શિતં ના નિર્દર્શિતં ચ વાર્યાચાર્યે ભવામયે ।
ધન્ય મોક્ષ ચ વા વેતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકો ॥
૩૦. યયા ધર્મમર્મં ચ કાર્યં ચાર્યમેવ ચ ।
અયથાત્પ્રજ્ઞાનતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ । રાજહી ॥
૩૧. ધર્મં ધર્મેનિતિ વા મન્યન્તે તમસઃકૃતા ।
સર્ગાર્યાન્નિપરીતાશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥
૩૨. શૃણુ યયા ધારયતે મન પ્રણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ।
યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ । સાત્ત્વિકો ॥
૩૩. યયા તુ ધર્મકામાર્ગાન્શૃણુ ધારયતેઽર્જુન ।
પ્રમદેન પરાપાર્શ્વી ધૃતિઃ સા પાર્થ । રાજહી ॥
૩૪. યયા સ્વપ્ન મય શોક વિપદ મદમેવ ચ ।
ન વિમુદ્ધતિ દુર્ગંધા ધૃતિઃ સા પાર્થે તામસી ॥
૩૫. સુરત્રં શ્વિદાના ત્રિવિધ ય્યુ ને મહતર્કમ્ ।
ભખ્યામાદ્રમતે યન દુઃશાન્તં ચ નિવૃણ્ણતિ ॥
૩૬. યત્તદ્વે વિપક્ષિવ પરિણમેઽમૃતોપમમ્ ।
તત્સુખ સાત્ત્વિક પ્રોત્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥
૩૭. વિપયેન્દ્રિયસંયોગાન્યત્તદ્વેઽમૃતોપમમ્ ।
પરિણમે વિપક્ષિવ તત્સુખ રાજસ સ્મૃતમ્ ॥
૩૮. મદમે વાનુચ્ચં ચ સુખ મોદનમાત્મનઃ ।
નિદ્રાસ્વપ્નમાદૌત્થ તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥
- ૩૯ ન તસ્મિં પૃથિવ્યા વા દિવિ દેવેષુ વા પુન ।
સત્ત્વ પ્રકૃતિર્નૈમુક્ત યદેધિ દ્વાન્નિમિર્જુયૈઃ ॥
૪૦. યે ચૈવ સાત્ત્વિકા માવા રાજસાસ્તામ્યાશ્ચ ચૈ ।
મત્ત એવેતિ તાન્નિદ્ધિ ન ત્વહ તેષુ તે મયિ ॥
૪૧. ત્રિવિર્ણમયૈર્મૈર્વૈરેભિઃ સર્વમિદં જગત્ ।
મોહિત વામિનાજાતિ મામેભ્ય પરમવ્યયમ્ ॥
૪૨. દૈર્ઘ્યં હોષા યુગમર્ચી મમ સાચા દુસ્તયા ।
માનેષ વે પ્રચચન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥
- આપણા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં ત્રણ ગુણોની વ્યવસ્થા સર્વત્ર જોવાપ્રેત છે વર્ણવ્યવસ્થામાં છે, તેમ જ મંત્રીત અને ચિત્રકામાં પણ છે. સાહિત્યમાં છે, તેમ જ નગરસ્થાનામાં પણ છે.

ગીતામાં ભગવાને પોતે જ કહ્યું છે કે, આ પૃથ્વીમાં અથવા દેવોના અર્ચકોમાં એવું કશું સત્ત્વ (દમ્ભી) નથી કે જે આ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય. ભારતીય વિચારશાસ્ત્ર માટે તો આ વાત અસૂચકઃ સામી છે. અને છતાં આ ત્રિગુણવ્યવસ્થાનો વિચાર જેટલો ગીતાએ કર્યો છે તેટલો બીજા અર્થોએ કર્યો હોય એમ લાગતું નથી.

ગીતાએ તો પ્રકૃતિ અથવા મંથનના જ ત્રણ મુખ્ય વિભાગ કરીને તે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા, તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી ત્રણ પ્રકારની ઉપારવપૂર્ણ વસ્તુઓ જાતાવી આહાર, યજ્ઞ, તપ, દાન, ધર્મ, કર્મ, કર્તા, બુદ્ધિ, ધૃતિ, સુખ, ત્યાગ ક્યાદિ જીવનનાં મુખ્ય મુખ્ય પાસાંઓમાં ત્રણ પ્રમાણે અસર કેવી થાય છે તે દ્રઢા અસરકારક શબ્દોમાં અહીં આપ્યું છે.

ગીતાની આ દૃષ્ટિનો સ્વીકાર કરી એ પ્રમાણે આધુનિક મનોવિજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર અને ભૌતિક વિજ્ઞાન-એ બધાંમાં એની અસર જતાવવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને એના પાયા ઉપર રચાતા અધ્યાત્મપરાયણ સમાજશાસ્ત્રનો પાયો નાખવો જોઈએ. આજનો જમાનો મનુષ્યપ્રાણીના જાન-રાશિનો અનુબંધ જતાવવાનો અને જાનની બધી સાધનાઓને એકજીવ કરવાનો છે.

આ જમાનામાં જેમને ગીતાનો વારસો મળ્યો છે એવા ભારતીયોએ ત્રણ ગુણોને અનુસરોને વિસ્તાર પામતુ આધ્યાત્મિક સમાજશાસ્ત્ર દુનિવાને આપવું જોઈએ. શ્રીભગવાને યુદ્ધના કોટાડીના પ્રસંગે ઉલ્ટા ઉપદેશ આપતી વેળાએ, આટલો પણ વિસ્તાર કરીને અંશુલિનિર્દેશ કર્યો એ જ થયું છે.

શ્રી ભગવાને કહ્યું :
જેને આધારે માણસ જીવે છે એ આહાર પણ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે, એટલે કે ગુણમેદ પ્રમાણે માણસને લુહો લુહો આહાર ભાવે છે.

અને જેને આધારે જીવન કૃતાર્થ થાય છે, અને જે તરતો ઉપર આદર્શ મનુષ્યસમાજ બંધાશે છે, તે યજ્ઞ તપ અને દાનકૃષી સમાજનો ત્રિવિધ પાયો પણ આ ત્રણ ગુણોને લીધે વિભક્ત થાય છે.

એમાંથી પ્રથમ આહાર વિષે—

જેઓ સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા છે તેમને એવો જ આહાર પસંદ આવે છે કે જે આયુષ્ય, સાત્ત્વિકતા, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને સુચિ વધારનારો છે. જે આહાર રસદાર છે, ચીકણો તે તપ્તિ આપનારો છે, એવા આહારમાં માણસને સત્ત્વ એટલે કે પ્રાણુ-શક્તિ, પૂરેપૂરી મળે છે. જેઓ રક્તગુણી છે તેમને તીખો (કઠુ), ખાટો, ખારો, બહુ ગરમ, તીખો-તમતમતો, લૂખો અને બાળે એવો આહાર ગમે છે—જે કે એવો આહાર દુઃખ, શોક અને રોગને પેદા કરનારો હોય છે. અને જેઓ તામસપ્રકૃતિના લોકો છે તેમને પહોર લગી પરી રહેલું, ઊતરી ગયેલું, ગંધાતું, રાતવાસી, એકું અને અપવિત્ર-એટલે કે ખાવાને લાયક ન રહેલું—એવું જ ભોજન ગમે છે.

હવે યદ વિષે—

જેમાં ફળની ધમ્મા રાખવામાં નથી આવી પણ જે કર્તવ્ય સમજીને અને મનને તેમાં પરાવીને વિધિપૂર્વક કરવામાં આવે છે તે યદ સાત્ત્વિક છે. ફળના ઉદ્દેશથી કરેલો અથવા દંભથી પ્રેરણાને કરેલો જે યદ હોય તે રાજસી ગણાયો. અને જેમાં શ્રેષ્ઠવિધિ સમવાયો નથી, જેમાં અત્તની ઉત્પત્તિ કરીને એવું વિતરણ નથી, જેમાં સમાજહિન વિચારવાનો મંત્ર નથી, ત્યાગ કે શ્રદ્ધા નથી તે નિરર્થક અને નિષ્ફળ યદને તામસ યદ કહે છે.

હવે તપ વિષે—

[ભગવાન પ્રથમ તો તપના શારીરિક, માનસિક અને વાચિક એવા ત્રણ પ્રકારો બતાવેને એમાં ત્રણ ત્રણ ગુણોને લીધે કેમ ફેર પડે છે એમ બતાવે છે. આમ જો પૂરો ચિન્તાર કર્યો હોત તો તપના નવ પ્રકાર થાત.]

દેવો, સર્વર્થ દ્વિભતિ, ગુરુ અને યાત્રી એવાઓની પૂજા, સ્વચ્છતા, સદગતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા એ શારીરિક તપ તરીકે ઓળખાવેલું છે. ઉદ્વેગ ન કરે એવું સત્ય તેમ જ પ્રિયહિન સ્વેતું જ વચન બોલવું અને ધર્મપ્રયોનો અભ્યાસ કરવો એ વાચિક તપ કહેવાય. અનની પ્રસતતા, શીભ્યતા, મૌન, આત્મ-નિવશ અને ભાવનાશુદ્ધિ બળવતી એ માનસિક તપ છે.

આમાં ત્રણ પ્રકારનાં તપ સમજાવી પુરુષો ત્યારે ક્લેશ્મળોના ત્યાગ કરીને, પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક, આચરે છે ત્યારે જાણકાર લોકો એને સાત્ત્વિક તપ કહે છે.

ત્યારે કાંઈ પણ તપ સત્કાર, માન અને પૂજાને અર્થે દર્શપૂર્વક થાય છે ત્યારે તે રાજસી તપ કહેવાય છે, તેવું તપ અસ્થિર અને અનિશ્ચિતપરિણામી હોય છે. અને અંતે જે તપ કેવળ પીડાઈને, દુરાગ્રહથી અથવા પારકાના નાશને અર્થે ખેડાય છે તે તામસ તપ કહેવાય છે.

હવે દાન વિષે—

‘અહીં આપવું એ જ યોગ્ય છે’ એટલી જ પ્રેરણાથી અને કશો બદલો મળવાની આશા રાખ્યા વિના દેશ, કાળ અને પાત્ર જોઈને જે દાન અપાય છે તે સાત્ત્વિક દાન ગણાય છે.

આથી ઊંચુ, જે દાન બદલો મળવાની આશાથી, તેમ જ ફળનો લોભ ગળીને દુ ખે દેવામાં આવે છે તે રાજસી દાન ગણાયું છે, અને જે દાનમાં દેશ, કાલ અને પાત્રનો વિચાર હોતો નથી, અને જે સત્કારને બદલે તિરસ્કારથી આપવામાં આવે છે તે દાન તામસી છે.

હે પાર્થ ! જે યદ, દાન, તપ કે બીજું કાર્ય શ્રદ્ધા વિના થાય છે તે અસત્ કહેવાય છે. તે નથી આ લવના કાર્ધ કામનું કે નથી પરણેકના કામનું.

[આમ એક તરફથી આહારના અને બીજી તરફથી સમાજસંસ્કારણના પાઠાકૃપ યદ-દાન-તપના પ્રકારો સમજાવ્યા પછી કર્મનાં ત્રણ પ્રકારનાં અંગો તેમ જ કર્મની પ્રેરણામાં રહેલાં ત્રણ તરફો કહીને જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તાના ગુણમેદ ગુણમંધ્યાનરાત્ર્ય પ્રમાણે ભગવાન સમજાવે છે.]

કર્મની પ્રેરણામાં ત્રણ તરફો રહેલાં છે : જ્ઞાન, નેય અને પરિણાતા. તે જ પ્રમાણે કર્મનાં અંગ ત્રણ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે : કર્તા, એની દન્દ્રિયો અને એમની ક્રિયાઓ માટે જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા આ ત્રણેના ગુણમેદ પ્રમાણે ગુણસમ્પન્નરાત્ર્યમાં જે ત્રણ ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે તે ત્રણ ત્રણી લેવા નેઈએ.

[જ્ઞાન, કર્મ અને કર્મોના વિસ્તારમાં પ્રથમ જ્ઞાન વિશે જે કંઈ છે તે ખાસ સમજી લેવા જેવું છે.

ગીતામાં અનેક દેશો જ્ઞાન શબ્દ એક વિશિષ્ટ પદ્ય વ્યાપક અર્થમાં વાપરેલો છે. સામાન્ય સોડો જ્ઞાન એટલે માહિતીનો ભંડાર એવો અર્થ કરે છે. એથી આગળ જ્ઞાનના સોડો કહે છે કે જે માહિતી માણસે પરસ્પર મુગ્ધબદ્ધ બનાવી છે અને પચાવી છે તેને જ જ્ઞાન કહી શકાય. પણ ગીતામાં જ્ઞાન શબ્દ શ્રેયશ્રીના અર્થમાં આવે છે અને જીવનદષ્ટિ એવો પણ એનો અર્થ થાય છે. અહીં એ ઉદ્દેશ અર્થમાં જ જ્ઞાન શબ્દ વાપરેલો છે એ આખા વિવરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

જીવનનું કોઈ એકાંગી અને છીછરું તત્ત્વ હાયમાં આવતીવેંત, એ જ આખું જીવન છે, બીજું કંઈ નથી, એમ માની ચાલનારા ધણા સોડો હોય છે. તેમની જીવનદષ્ટિ તામસી છે.

અને જે દષ્ટિને લીધે કોઈ સારશ્રેણ્ય અને તુચ્છ એકાંગી વસ્તુને જ સંપૂર્ણ મનાય છે અને તેમાં જ વિના કારણ મન પરાયણ છે તે દષ્ટિ તામસી, મથુર્મ છે.

હવે કર્મ વિશે—

કૃષ્ણપ્રાપ્તિની ઇચ્છા ન રાખનારે, રાખેપરકરિન ચર્ચને કરેલું સ્વધર્મકર્મ તે સાત્ત્વિક કર્મ કહેવાય છે.

ઉપરોક્તની એટલે કે કૃષ્ણાશાની ઇચ્છા રાખનાર તરફથી અહંકારપૂર્વક જે કર્મ કરાય છે અને જેમાં કમ્પૂટ ભરેલી હોય છે તે રાજસી કર્મ જાણવું.

અને જે કર્મ પરસ્પરસંબંધનો, ધર્મી હાનિનો, હિંસાનો અને પોતાના ગમનો વિચાર કર્યા વિના મોહને કારણે આદરવા જેવું કર્મ તે તામસી જાણવા.

હવે કર્તા વિશે—

જે માણસ અહંકારચિત્ત છે, જેણે આશ્રમ

જે શુદ્ધિ ધર્મ-અધર્મ, કાર્ય-અકાર્ય વચ્ચેના બેદ અથવા વિવેક અવળી રીતે કરે છે તે રાજસી છે.

અને જે શુદ્ધિ અહંકારથી ધેરાયેલી હોવાથી અધર્મને જ ધર્મ સમજી બેસે છે અને બધી વાતો ખોટી દૃષ્ટિએ લુગે છે તે શુદ્ધિ તામસી છે.

હવે ધૃતિ વિશે—

[ધૃતિ એટલે લગ્નધર્મમાં કામ આવતું ધૈર્ય અથવા વહેવારમાં જેની બહુ જ જરૂર હોય છે તે ધીરજ એવો અર્થ નથી કરવાનો. ધૃતિ એટલે મન, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય અને સમાજ તેમજ રાષ્ટ્ર જે મૂઠ તત્ત્વથી એકત્ર રખાય છે તેનું સંગઠન કરે છે તે તત્ત્વ. એ તત્ત્વને ધૃતિ કહે છે: ધારણાત્ ધૃતિ:]

જે એકનિષ્ઠ ધારણશક્તિને કારણે મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિય આદિના વેપાર યોગ્યતાથી સચવાય છે તેને સાત્ત્વિક ધૃતિ કહે છે.

જીવનનો પરમ ઉદ્દેશ જે મોક્ષ, તેને જ બૂલી નષ્ટ કેવળ ધર્મ, અર્થ, કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થો જ જે સાચવે છે અને તે તે પ્રશ્ન પ્રમાણેનાં ફોનોની ધૃત્તિ રાખે છે તે રાજસી ધૃતિ છે.

અને જે જડતાને કારણે શુદ્ધિહીન માણસ નિદ્રા, ભય, શોક, નિરાશા અને મદ છોડી ચકતો નથી તે આંધળા ધૃતિને તામસ કહે છે.

હવે સુખ વિશે—

ત્રણ પ્રકારનાં સુખો અભ્યાસને લીધે જ વધારાં લાગે છે અને તેથી માણસનાં દુઃખોનું નિવારણ થાય છે.

જે પ્રારંભે એર જેવું વસતું લાગે છે પણ પરિણામે અમરદળો આપીને અમૃત જેવું નીવડે છે તે સુખ સાત્ત્વિક છે. એને લીધે શુદ્ધિ અને હૃદય જન્મે સ્વચ્છ અને પ્રસન્ન થાય છે.

જે સુખ ઇન્દ્રિયોના પોતપોતાના વિષયોનું સેવન પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી જે પ્રારંભે માદક

હોવાથી અમૃત જેવું લાગે છે, પણ જેનાં પરિણામો એર જેવાં છે તે રાજસ સુખ કહેવાયું છે.

અને જે સુખને પ્રારંભે તેમજ અનુભવે એટલે કે તમામ પરિણામ અને ઉપપરિણામમાં હૃદયને બધિરતા આવે છે અને આત્માને મૂર્છા પમાડે છે તે તામસી સુખ કહેવાય. નિદ્રા આલસ્ય અને પ્રમાદ, એટલે કે કર્તવ્ય વિશેની બેખબરી આં દોષોમાંથી જ તે ઉત્પન્ન થાય છે. [એમ ન હોત તો કર્તવ્ય શું છે એ અવગણી જતાં, અને કર્તવ્ય છોડવાનો વસતો હૃદયને કાતરી ખાતો હોય તે જતાં માણસ આટલો કર્તવ્યવિમુખ શી રીતે ધતો હશે?]

આમ જીવનનાં અંગપ્રસંગોમાં પરાવાયેલી ત્રિગુણ્યવરચાને ઘરીસાની પેઠે માણસ આગળ રજૂ કર્યા પછી ભગવાન ઉપસંહાર કરે છે.

આ પૃથ્વીમાં તેમજ દેવોનાં સ્વર્ગલોકમાં એવું કશું જ તત્ત્વ કે સત્ત્વ નથી કે જે પ્રકૃતિગત આ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય.

આવા સારાનરસા ગુણો થી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એવી રાંડા મનમાં ઊઠે તે પહેલાં જ ભગવાન મૂંઝવણે કહે છે કે આ જે બધા સાત્ત્વિક, રાજસિક તેમજ તામસિક ભાવો છે તે મારામાંથી જ પેદા થયેલા છે. હું એમનામાં નથી પણ તે મારામાં છે. આ આખું જગત આ ત્રણ ગુણગળા બાવોને કારણે મુગ્ધ થયેલું છે, અને તેથી તેમનાથી પર એવા ત્રિગુણાતીત, અત્યય એવા મને — પરમેશ્વરને— ઓળખવું નથી.

આટલું કહ્યા પછી માણસને એની પરિસ્થિતિની ભયાનકતા બતાવી, એને સાચું આધ્યાત્મ આપનાં, ભગવાન કહે છે—

ત્રિગુણાત્મક એવી આ મારી દિવ્ય માયા પોતાની શક્તિથી તરી જતી મુકેલ છે એવો અનુભવ લીધા પછી જેઓ મારું જ યજ્ઞ લે છે તેઓ આ માવાને તરી બંધ છે.

સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તક

શ્રી. છોટાસાલ માનસિંગ કામદાર

મિત્ર તેની પાછળ તેને 'જીનો ગુલામ' કહેતા હતા. પત્નીની આજ્ઞા અફરશઃ પાળતો તેને એવો તે હમેશનું દસ્ય હતું. ખીજગોની રૂપમાં પતિને માનભંગ કરવામાં કંઈક શાને ખૂબ આનંદ આવતો હતો. પતિ પર સત્તા ચલાવવાનો તેને શોખ હતો. જેને જેને તે મળે તેની સમક્ષ પોતાના પર રહેલી પતિની આર્થિક પરતંત્રતા બતાવવામાં તેને આનંદ આવતો હતો. તેનામાં સ્વભાવને છોટા નથી તેની ચર્ચા કરવામાં મિત્રોને ખૂબ રસ પડતો હતો.

આ બાદ નમ્રતા પાછળ એક કુરુણ ઘટના રજાની મિત્રોને ખબર નહોતી. તેનું લક્ષ્ય થયું ત્યારે તે પત્નીના જોટલો જ શ્રીમંત હતો. ખરેખર તે જોટલો શ્રીમંત હતો કે તેને ગુજરાન ચલાવવા માટે કંઈ કામ કરવાની જરૂર નહોતી. એક પાર્ક માટે પણ તેને તેની પત્ની પર આધાર રાખવાનો નહોતો, અને તેણે એક પણ કાકા ઉપયોગી કાર્યમાં ગાળ્યો નહોતો. પરંતુ ત્યારપછી આર્થિક પડતી ધર્મ અને એક પછી એક આફતે તેનું સર્વસ્વ હરી લીધું. પત્ની પાસેથી ઉછીના પૈસા લેવાની તેની સ્થિતિ આવી હતી. 'જ્યારે બનશે ત્યારે પાછા આપીશ' તેમ તેણે કહ્યું હતું પરંતુ એવો સમય કદી આવ્યો જ નહિ, અને ધીમે ધીમે પત્નીએ પૈસાના પાયા પર રચાયેલ ક્રોધતા અનુભવવા માંડી. પતિનાં ગમે તેવાં તરંગો તથા કંપનાને વશ થનાર આસાધારક પત્નીમાં આશ્ચર્યકારક પરિવર્તન થયું. તે હવે સમાજમાં ફરવા લાગી. તેની હાજરી ન હોય તેવો કોઈ મેળાવડો મહેરૂમાં થતો નહોતો. પરંતુ તો યજમાનો પતિને પણ સાથે આમંત્રણ આપતા હતા, પણ જ્યારે તેઓને જણાયું કે પતિની ગેરહાજરીમાં તે વધારે ખીલે છે ત્યારે તેઓએ પતિને આમંત્રણ આપવાનું બંધ કર્યું. મેળાવડાઓનો સમય આવે ત્યારે તે પતિને રમ્મ ગણવા મોકલી દેતી, જેથી કરીને તે ખૂબ આનંદ ભોગવી શકે. પતિને તો આવા તહેવારોની કંઈ પડી નહોતી. અત્યારે તો તેની આસપાસ પ્રશંસક યુવાનોનું ટોળું ફરી વળતું હતું-તે એક હૃદયી ખીજ હોઈ ગઈ હતી.

પતિમાં જે એક કુદરતી બલિષ્ઠિ ન હોતો તે તેનું જીવન અસલ બની ગયું. તેનામાં લખવાની શક્તિ હતી. પત્નીને ખબર ન પડે તેવી રીતે તેણે કેટલાંક પત્રોમાં નિયમિતપણે લેખો મોકલવાનું શરૂ કર્યું અને તત્પરશ્વરે હેઠળ તેણે દૈનિક વાર્તાના લેખ તરીકે કૃતિ પ્રાપ્ત કરી. મનુષ્યજીવનનું તથા જીવનના કુરુણ પ્રશ્નોનું તેનું જ્ઞાન અગાધ હતું.

કેમ આટલી વાત જ તે પત્નીથી ગ્રામ રાખી શક્યો હતો, કેમકે જે પત્નીને ખબર પડે તો તેને ત્રાસ આપવા માટે જ તે શું કરે તે કહી શકાય તેમ નહોતું. અત્યારે તે એક દુઃસ્વ નવલકથા લખવામાં રોકાયેલ હતો. આ નવલકથાથી તેની કૃતિ હમેશને માટે ભાગી જવાની હતી. આ પુસ્તક લખવામાં તેણે દિવસો અને રાત્રિઓ-અને પત્નીના સંવાદમાંથી મળેલ થોડાંકણ સચિત્તા કથાઓ-ગાળ્યાં હતાં. મધ્ય-રાત્રિએ માયાણુ નોકરે નજર સુકાવીને આવેલ કાળી કોફીના કપથી ઉત્તેજિત બનીને તે લખ્યા કરતો હતો-કેમ જાણે તેનું જીવન તેના પર અવલંબી રહ્યું હોય. જ્યારે તેની પત્ની તેને રમ્મ આપવાની દરખાસ્ત કરતી ત્યારે તેણે હમેશ મુજબનો નિષ્ફળ વર્ણવે ઉઠાવ્યો નહિ પણ પત્નીની લવાનક હાજરીમાંથી દૂર રહેવાની મળેલ તક તેણે કડપી લીધી. મેળાવડામાં જવા માટે તેની પત્ની ઘરમાં તેને એકસો મૂડીને ચાલી જવી ત્યારે તેને આમગની માફક જરા પણ ખરાબ લાગતું નહિ.

આ રીતે તેના સ્વપ્નની પૂર્ણાકૃતિષ્ઠ આ નવલકથા દિનપ્રતિદિન લામની ગઈ. દરેક વાક્ય-દરેક શબ્દ-તેની જોડામાં જોડી લાગણી તથા તેના મોક્ષસંચેલ સિદ્ધાંતોથી લખાતું હતું. તેના વડે તે જગતમાં શાકે વેચસની માફક પોતાનું સ્થાન જમાવવાનો હતો. તે વડે તેને વિજયથી ભાગા આરાપવાની હતી. જન-ભરમાં તેના નામનો કોઈ વાક્યો અને તેની મહત્તા અપ્રતિષ્ઠ થશે!

જ્યારે તેના પર આફત આવી પડી ત્યારે તેણે પોતાનું પુસ્તક લખમગ પૂરું કર્યું હતું. એક દિવસ સંજે પોતાનું કાર્ય પૂરું કરવાથી જન તેના પ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવી રહ્યું જણાતું હતું, અને ભયંકર

તેજાન પછી તે બંદર પર આવી પહોંચ્યા જણાતો હતો, ત્યારે ધડકતા હૃદયે તેણે છેલ્લો શબ્દ વાળ્યો. તેની આંખોમાં મુગ્ધતા હતી. તેણે લખેલા કાગળો ભેગા કર્યા અને પ્રેકાશકને મોકલવા માટે ખંડકમાં ખાંખ્યા. કાટ નીચે બંડકને અંતારીને તે-ટપાસમાં નાખવા માટે નીકળ્યો.

ઝારામાં તેની પત્ની તેને મળી. મહેદ્દિલમાંથી તે ધાર્યા કરતાં વહેલી આવી ગઈ હતી.

કાટમાંથી આગળ નીકળતા ખીસા તરફ નજર નાખી તેણે વહેમથી પૂછ્યું, 'શું છે ?'

તેણે દ્વંદ્વમાં પતાવ્યું, 'કંઈ નથી, ખાસ કંઈ નથી.' એમ કહીને તેની પાસેથી સરસી જવાનો તેણે પત્ન ક્યો.

તેણે ફરી વંખત અધીરાઈથી પૂછ્યું, 'શું છે ?' પતિએ ફરીથી જવાબ આપ્યો, 'કંઈ નહિ ! વડાલી, કંઈ નથી.' તેણે ત્રીજી વખત ખમ પાડી ત્યારે ચાંત ધરમાં તેનો પડયો પડી રહ્યો, 'હું પૂછું છું કે શું છે ?'

આ અચાનક આવી પડેલ કર્મનરીયથી ડહાઈ નર્જને તેણે હાંમિપાત્રેલા શબ્દોમાં કહ્યું, 'વડાલી ! એ તો મેં લખેલ નવકથકાં છે.'

તેણે ખમ પાડી, 'આ તો મોટા લેખક નીકળ્યા ! આવો, મને આપી દો.'

આ વખતે તેને માનસિક મુગ્ધવ્યુ ગઈ. તેના મનથી આ પુસ્તક જીવનના નિયોડરૂપ હતું. તેનાથી જ તેની લેખક તરીકેની કારકિર્દી ઝગમગી ઊઠવાની હતી. મૃત્યુ પછી 'તે જન્મ્યો અને મૃત્યુ પામ્યો' તે કેટલાં કંઈ વધારે કહેવાશે; પોતાનામાં અગ્નિન કે માંસ નથી તેમ કહી જોએ તેની મરફરી કરતા તેઓને અંદરથી આંખો ફેરવીને તેનું મહાન કાર્ય ખ્યાનમાં લેવું પડશે; તે એવો યશ કે લોકો તેની પાછળ ભેઈ રહેશે અને અંદરશરદર શસપુસ કરશે કે, 'એ આર્યો જન્ય મહાન લેખક !' જોએ તેનાથી દૂર ભાગતા તેઓ તેને મદાન ગણતા યઈ જશે. તેની પત્ની ભોજનસમારંભમાં, નૃત્યમાં કે મહેદ્દિલમાં તેને એકલો મૂકીને જશે નહિ. કાંઈ જિજ્ઞાસુ જોળા ખાણ વાળાને 'કંઈ નહિ, એ તો મારા પતિ છે' તેમ તે લાંબો વખત કહેશે નહિ. તેની કીર્તિ જનતાં

પત્નીનું સ્થાન ગૌણ યશે, કલાણા કલાણા મહાન લેખકની પત્ની તરીકે તે જોળાણશે.

'શું, તમે શું તાકી રહ્યા છો ? હું કહું છું કે તમારી મહાન નવકથકા અને સોંપી દો !'

પત્નીના આ શબ્દો સાંભળતાં તેને લાન આવ્યું.

તે પુસ્તક આપવાની ના કહેવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં અચાનક તેની લાગણીનું પરિવર્તન થયું. પ્રેકાશક જ નવકથકાનો સ્વીકાર ન કરે તો શું ! અલગત, તેણે તેની બધી દ્વંદ્વ વાતો છાપી હતી તથા તેને કીર્તિ અંપાદન કરવામાં મદદ કરી હતી, પણ નવકથકા કંઈ દ્વંદ્વ વાર્તા નથી. આ પુસ્તક તેનું સર્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તક થવાની, તથા તેની નકલો ચપોચપ ખપી જવાની, તથા તે વડે મળેલા પૈસાં વડે પત્નીથી જુદા રહેવાની કંઈ ખાતરી હતી ખરી ! ધારે કે તે માથે ભેખમ લે અને પુસ્તક ન ખપે તો શું ! પુસ્તક લોકોનું મન હરણ કરશે તેમ તે જણતો હતો. પણ આખરે લોકો તો વિચિત્ર છે ! કેટલીયે વાર લોકો ખીજ પંક્તિનાં પુસ્તકોનો ચપોચપ ઉપાડ કરે છે અને પહેલી પંક્તિનાં પુસ્તકોનો ભાવ પણ પુછાતો નથી. એક વખત પત્નીની આજ્ઞાની અવગત કરી તો પછી તેની પાસેથી કહી પણ મદદ મળવાની આશા નહોતી. તે તેને રહેવાનું ઘર તથા ધોરાક તથા કપડાં પૂરાં પાડતી હતી. પોતાના શુભરાનપૂરતું કમાવાનો ચલ કર્યો વિના, પત્ની પાસેથી મદદ મેળવવા માટે, સામાન્યતઃ લોકો જે કાર્ય કરતા તે કરવાને તે કેટલો અચકા છે તે તે જણતો હતો. લખવાની વાન બાદ કરીએ તો તે તદન નકામો મનુષ્ય હતો અને તેની તેને ખબર હતી. પોતાના મિત્રો મરફરી કરે તોપણ આ બધું મુખ અને સડીસપ્રામની હોડમાં મક્કા જેવાં દનાં ખરાં ? ના, ના. તેણે જીવવું જ જોઈએ.

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિનાય તેણે તેની પત્નીને જાંડક આપી દીધું. છ મહિનામાં તેની પત્નીના નામે તે ગ્રંથક થયું અને પત્નીની ચારે બાજુ વાદ વાદ બોલાઈ રહી. લેખિકા તરીકેની પત્નીની કારકિર્દીથી લોકો આગળ કરતાં તેની વધારે મરફરી કરવા લાગ્યા. એક વર્ષમાં તો તે મૃત્યુ પામ્યો, તેનું હૃદય લાંબી ગયું હતું.

કાકાસાહેબનું દર્શન અને વિવેચન

શ્રી હિપેન્ડ ઇ પદ્મશા બી એ એનર્સ

એવો તો કાર્લ જ નેખા સાહિત્યકાર સર્જક કે વિવેચક નહિ હોય જે સાહિત્યમેવા ન્વોથી મળતા છતાં પોતાને સાહિત્યકાર કહેવા-કહેરાકારનાની ધમીને ના પાડતો હોય સહજ સ્વભાવનમનાથી 'હું સાહિત્યકાર' અરે કે દલાકાનો? ગોમ કાર્લ કહે તો તે સમજી શકાય શ્રી મજલુસાન દેસાઈ પોતાની સાહિત્યમેવા માટે બહુ જ વિનમ્રતાથી બોલતા હોય તો તે પાત્ર સમજી શકાય પણ કેવળ સાહિત્ય મથો પોતાને નામે ચર્ચા છતાં પોતાની પ્રવૃત્તિઓથી સાહિત્યકાર તરીકે જ પ્રધાનત્વ પ્રખ્યાત થયા છતાં, યુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ પર પોતાના ભરખા વ્યંગિત્યની મંદોગ્ધાષ વાગી હોવા છતાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ રસવે ઉતારી જ રહ્યો છું એમ કહનાર કામસાહેબ એવો સાહિત્યકાર તો વિરન જ x

પણ તો શું એ ક્યેન સાચું છે? કામસાહેબ ત્યારે સાહિત્યકાર નહિ જ? કે કામસાહેબ એટલે સાહિત્યકાર કાકાસાહેબ જ પ્રાણત અને પડેના? સાચું શું?

એમનું જ વિધાન તપાસીએ તો પોતે તો સાહિત્ય સેનક તરીકે પકાવાની ના જ પાડે છે એમને તો સાહિત્યપ્રેમી જ થવું છે તે ગહેવું છે જે ગમે તે હોય, કામસાહેબ ગમે તે માનતા હોય પણ એમના સનત

x એ જ ક્યેન જુદા જુદા રૂરમા એમના લખાણથી તીકળે છે

ii આ ઉલ્લા વીસ વરમા શુદ્ધિ યપ્રવૃત્તિ પચત્ત હુ દહારીન જ રહ્યો છું ' જીવનભારતી - પ્રસ્થાવના પા ૧૧

i) 'હું સાહિત્યસેવી નથી શાહિ ચોપાસક પસ નથી સાહિત્યપ્રેમી જરૂર' એવળ પા ૭

ii) 'જીવનભારતી' ૪૧ મને બૂરે નહિ ત્યાં સુધી મને શાહિ ત્યકાર તરીકે ન ઓળખે પણ કેળવણીકાર તરીકે ઓળખે એવી મારી આતરિક કમ્પા છે ' જીવન વિકાસ - મુખપૃષ્ઠ

સંપર્કમાં આવેન એમની હરેક પ્રવૃત્તિથી સારી જે માહિત્યકાર એવા ઇતગજન એમને વિરે શો મત ધરાવે છે? એ માટે તો શ્રી ભુગનરામ દવે શ્રી ચક્રસેકર શુક્લ કે શ્રી ઉમાશંકર બેળીને પૂછવું હોય તો જ ખચર પડે કે મમસાહેબનું લખાણ રાત્રિવિષ લખી લખીને દાચના આગળા કેના ધસઈ ગયા છે! અત્યારે પણ એમના જીવનની સમગ્ર પ્રવૃત્તિ એનો આ ઉતારવા બેસીએ તો કેળવણીમગ, નીતિ પ્રેમી સ્વદેશગેવક રાષ્ટ્રલષાપ્રચાર સાહિત્યકાર કાકાસાહેબના જીવનમાં સાહિત્યકાર કાકાસાહેબનું પદ્ય જ નીચું-પૂમ નીચું-નમી પડવાનું એમનો જીવનનો આદર્શ ગમે તે હો સખાન સાહિત્યસેવા એમણે કરી હોય પણ નહિ એમનો પોતાનો મત ગમે તે હો, પણ વ્યક્તિ કરતા સમ જ એના જીવનની જે મુલવણી પ્રે સમાજ એને જે રીતે ઓળખે-પાળે-સમજે એ જ, સાચું મ્હાચિત ન હોય તોપણ સ્વીકારાવનું યુજરાતી અલમમા કામસાહેબ સાહિત્યકાર તરીકે જોટલા બાપીતા છે એટલા એમની ઇતરપ્રવૃત્તિઓથી ભાગે જ હશે

અરે પણ એમનું લખાણ જ તપાસો ને? કાકા સાહેબનો આત્મા કાર્લ ખરેખર પ્રતિભાધકષણ સૌંદર્યસપ્રેમી સમર્થ કલામરનો છે એમ નથી લાગતું? એક અમગધ વિદ્વાન યુજરાતી વિવેચક વિમલ્લા નપ્રેયો કહી તેવી એમની શૈલી તપાસી, એમની સૌંદર્યદૃષ્ટિ જુઓ એમની કલાચારુતા ને રસિમતા જુઓ એમનો ઉપમા આદિ અલમરનો નિસવતન તાબીમર્થો વાપર જુઓ એમનું અર્થતવ રીસવ જુઓ એમનો પ્રસન્ન વિનોદ નિહાળો એમનું પ્રકૃતિસ્થાન જુઓ ચિતન જુઓ બહુચતતા જુઓ લખાણોના આદર્શક શીર્ષક જુઓ નવા રાખે ને સખસમમો બતાવવાનો રોખ જુઓ-ગમે તે તપાસો ગમે એટલી ઓછાપથી તપાસો મમસાહેબનો કલ્પત્યા આગિવાતી જેમ અખક

અમુક અન્યથા વગર રહેશે જ નહીં. એમની બધી જ કૃતિઓ પર સમર્થ દેવાકારની ધેરી 'બાપા' ઝગમગી-અધૂરી રહી છે.

પણ તો; સાહિત્યકાર તરીકે પોતાને ઓળખાવતાં કાકાસાહેબ બધે અવકાશ છે, સુગમ છે, કમળાસ છે, એવું શું કારણ ? એમના જેવા શાંત અર્થ વિચારક મનસ્વીપણે 'તો' બાપુ રહી ન કહે. તો આમ કહેવા પાછળ કાકાસાહેબની કાંઈ દૃષ્ટિ, કાંઈ આદર્શ, કાંઈ હેતુ, નક્કી કામ કરતો હોવો જોઈએ. એ સંમત જવા માટે કાકાસાહેબની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો, ઇતિહાસ અર્થે દેકેમાં, છતાં તપાસવો જરૂરી છે 'તો જ આપણે એમને ઘટતો ન્યાય કરી સંપીએ.

કાકાસાહેબ એવું જનાવિદ રામ શુન્દરાતને સાપ-કુવું ગાંધીજી દ્વારા જ. મહાત્માજીની કાકાસાહેબના જીવનદર્શન પર અસર જોડી અસર છે/ કાકાસાહેબે લખેલું શરૂ કર્યું ગાંધીયુગમાં, બ્યારે પરિવ્રજા આચરતો હતો હોતો ને ગાંધીયુગ જોર પકડતો હતો. કેશિયો સમજી શકે એવું સાહિત્ય સર્જવું જોઈએ, કદખતારની બડી બડી બાંતાં હવે નહિ જ ચાલે-આવે. મત ગાંધીજીની સરદારી તલે પ્રસરતો જતો હતો. એ ગાંધીમતની અમર તલે કાકાસાહેબ રવાણાવિક રીતે આવ્યા. એમનો પંથુ સાહિત્યનો. આદર્શ 'આવો જ' હતો; એને બગડો વેગ મેળ્યો. ગાંધીજીના પ્રેતસાહિત્ય અર્થ એમણે એ જ મનનો રાખનાદ કર્યો. ગોવર્ધન-યુગના-પરિવ્રજાના-સાહિત્યકારો સાહિત્ય ખાતર આદિ-ત્ય, જીવનના આદર્શ (અરીમો; આદર્શ) સાહિત્ય, એવો જ મત કાકાસાહેબે અપનાવી લીધો/ અર્થ-સેવાનો પવન જોરથી ફૂંકતો હતો એ કાળમાં, સાહિત્યકારની પરપોટિયા કાઢી કરતાં, એની નિષ્ક્રિયતા કરતાં, લોકસેવકની ભાવનાને તમન્ના પિરોત સાહિત્યકાર હતાં એટલે કાકાસાહેબ જીવનવહી, જીવન-રમણી, જીવનગિમુખ સાહિત્યના જ પદ્યકાર બન્યા. પોતે અંતરથી સાહિત્યપ્રેમી તો ખરા જ, એટલે સાહિત્યને છેલ્લા નમસ્કાર તો કાકાસાહેબે નજર કર્યા પણ ત્યારથી સાહિત્ય એમને મન માત્ર સાધન રહ્યું. સાહિત્ય નહિ પણ સાહિત્યને નવપ્રકાશ કરનાર

આદ્યકાળે જીવન પર જ એમણે બીજા ભાર મૂક્યો, એટલે જ પોતે કહે છે: "સાહિત્ય પ્રત્યે મને આદર છે, પણ મેં મારી નિષ્ઠા સાહિત્યને અપણુ કરી નથી સાહિત્યને હું મરિા છટ દેવાના ગુણો નથી, સાહિત્યને સાધન તરીકે જ સીકારુ છું; અને એ સાધન તરીકે જ રહે એમ-મને માફ કરશો તો કહું કે-છત્તું પણ છું. તુલસીદાસના મનમાં હનુમાન પ્રત્યે આદર હતો, પણ એની નિષ્ઠા તો શ્રીરામચંદ્ર પ્રત્યે જ હતી. તેની રીતે હું 'મોશ' છું કે આપણી ઉપાસના જીવનની જ રીત." *

આમ કાકાસાહેબના હરકાઈ વાચકને એટલું તો પ્રતીત થવા વગર નહિ જ રહે કે એ સાહિત્ય કરતાં જીવનને વધુ મહત્વ આપનારા છે, જીવનને ઉપકારક, જીર્ણ ને ઉચ્ચ બનાવનાર પવિત્ર સાધન તરીકે જ સાહિત્યને જોતાગા છે. એમની દૃષ્ટિ તો સાધ્ય-જીવન-તરફ જ એટલી છે. એટલે જ જીવનવહી સાહિત્ય-કારનો આદર્શ પોતે વારે વારે ઠોડી ઠોડીને રજૂ કરે

* એમના આ પ્રધાન કથયિત્યને પુષ્ટ કરતા બીજા પણ સમ્પ્રબંધ દર્શાવે મળી આવશે.

(i) "ચિત્તુના ને શુભપણિમાં ન દોષ તો એને હરકાઈની જ રૂપમા અપાય." જીવનસાતીની-પા ૭.

(ii) "માઉ-બમેઓ જેમ રસાસ્વાદપ્રમણુ ન થવા જીવનપરાયણ થશે તેમ આપણને સાહિત્યના અખૂટ જીવનગુણ અને અનિરૂદ્ધ જીવનવહી જડી આવશે." જીવન પા. ૧૨.

(iii) "સાહિત્યનું સર્વસ્વ, સાહિત્યનો પ્રાણ એ એનિરુદ્ધિ છે, ચિત્તસીવન છે, સત્વરજી છે. જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પોંચક વપાવવામાં સાહિત્યની કળાનિ રહેતી છે." જીવન-પા. ૧૨.

(iv) "જીવનને બહો જઈને, જીવનનો ક્રોધ કરીને, કેવળ સાહિત્યનું પોતાનું આમરે કરવું નથી જીવન માટે સાહિત્ય છે. જીવનમાંથી સાહિત્યને. કદમ છે અને સાહિત્યનું રૂપ પણ સત્કારી અને સમર્થ જીવનમાં રહેલું છે." જીવન પા. ૮૮.

(v) "સાહિત્યનો દાવાના પ્રકારનું, સાદવ સ્વરૂપ ફેલાવો, સમાજ સમર્થ નવવા, સમૃદ્ધ થવાનો નથી. આવી સેવા કરી દોષ તો જીવનથી પરિહૃત એક સાહિત્યનો વતનાદ આવીની સમિ દરજ્જા કરવો એમનો." જીવન-પા. ૮૮.

છે. આવા જીવનસદી સાહિત્યકારને જ એમણે 'બાહી સાહિત્યકાર' કહ્યો છે, ત્યારે ધર્મતર જીવનવિષુષ સાહિત્યકારોનાં સર્જનને કાકાસાહેબ 'પાંડુરોગી' જ કહે છે.

તેથી જ તો "જીવનનો આનંદ"માં જેમ કેવળ કલા ખાતર કલા સર્જનાર કલાવાદીઓને કાકાસાહેબ બહુ ઉકૃષ્ટ દોષિના ગણતા નથી કે સાચો સમાજ-સેવક પણ ગણતા નથી, તેમ કેવળ સાહિત્યની જ ઉપાસનામાં નિરંતર રત એવા સાહિત્યકારને બહુ મહાન કે સમર્થ પ્રતિભાશાળી પણ માનતા નથી. પોતે કહે છે: "કેવળ સાહિત્યોપાસકથી હું કુડું છું."

આ બધું તો સમજી શકાય એમ છે. કાકાસાહેબ જીવનને સાહિત્ય કરનાં વડું મહત્ત્વ આપે, સાહિત્ય અથવા કલાને જીવન-સાદીની કારપાત્ર ગણે, તેની સામે આપણો વિરોધ ન જ હોય. પણ આમ કરવામાં જીવન પર વધુ ભાર મૂકવામાં, ભણે અજાણે, કાકાસાહેબે સાહિત્યને બહુ ઉતારી પાડ્યું લાગે છે. કાંઈ ઉત્સાહી, ચંચળ, તંદુરસ્ત બાળકને કરડા દાખમાં રાખી, રોફી રોફીને એની આસપાસ હબર, જાતના નિનેધોની સાંકડી વાડ બાંધી, એનું ચાંચક, સ્મૃતિ-બાળપણ વગેરે પ્રેમવેલી પણ લાકડી માતા હરી લે એવું કાંઈ કાકાસાહેબે સાહિત્યના સજ્જમા કર્યું છે. સાહિત્યનો જોગો આદર્શ રજૂ કરતાં, સાહિત્યને નહિ પણ સાહિત્યના આદિ પ્રેરણાગ્રસ્ત જીવનને જ વડું મહત્ત્વ આપો એમ કહેનાં, એક પક્ષે ખૂબ નથી ગયું તે બીજું બહુ ઊંચે ચડી ગયું. પરિણામે સાહિત્ય એને જીવન બહે સામગ્રામાં એકમેકવિરોધી દંદો ન હોય એમ વાચકને ધણીનર લાગી જાય છે. જીવનનું સાહિત્ય કરનાં વડું મહત્ત્વ છે, જીવન સાહિત્ય કરતાં અનેકગણું વિશાળ અને વિસ્તીર્ણ છે એ કબૂલ, પણ તે માટે પોતાને સાહિત્યકાર તરીકે જોગબાવનાં કાકાસાહેબ શરમાય છે શાને? 'સાહિત્યકાર મને કહેશે જ નહિ' એમ શા માટે? કેવળ સાહિત્યોપાસકથી રચું શાને? 'સાહિત્યના અતિસેવનથી સંસ્કારિતાને આપ આપે પણ તેમ તો ન જ આવે,' એમ કેમ? શું સાહિત્ય એટલું બધું અધમ બની ગયું

છે? શું સાહિત્ય એટલું બધું તુચ્છ, નમાકું, પોક્ક કે પ્રાણહીન છે?

જીવન સમજવા સાહિત્ય એ એક સાધન જ છે એ ખરું, બેશક ખરું, પણ જીવનને સમજવા પ્રયાસ કરતાં બીજાં અનેક સાધનો કરતાં, સાહિત્ય અત્યંત બચ, બચવતર, ઉચ્ચ અને પવિત્ર સાધન નથી શું? અકાદ મૂલ્યતા ખૂબ વર્તમાન ને હવિષ્યના જીવનને સમજવા ભક્તિ, ચિંતન, કળા, સાહિત્ય જેવાં અલ્પ સાધનો જ ખૂબ સુકર ને સમર્થ છે. જીવનનાં ઉત્તમોત્તમ તરવોનું સાચું સાહિત્ય તો બેવડું show room છે. સાહિત્ય જ જીવનને વફાદાર છે એમ તો નહિ, પણ જીવનને વફાદારીથી સમજવાનાં સાધનોમાં સાહિત્ય ખૂબ કામચાખ નીવડે એમ છે એની કામ-સાહેબ કેમ કરીને ના પાડી શકે? સાહિત્ય તો જીવનને બને એટલું સમાવવા મથે છે. જીવનનું આખાદ પ્રતિબિંબ પાડી, એમાંથી નવનવાં રહસ્યો સાહિત્ય તારવતું હોવાથી જ આપણે સાહિત્યની પરજો માંડી એલા શેકસપિયર, ટોલ્સ્ટોય, બાર્ન્સ, એમિય ઝોલા, દિદિંગ, ચેકર, વેલ્સ કે રામોર-જોર્જનરામ પાસે હાથ લંબાવીએ છીએ ને? હા, આનંદ એમ વવા આપણે જઈએ છીએ એ ખરું, પણ આપણને એ વિશ્વવંદ કલાકારોની કૃતિના મનનઅભ્યસની અપૂર્વ જીવનપાથેય, કપારેક, નથી મળે જતું શું? "જીવનનું દુનરોય ઉચ્છિન્ન તે કલા અથવા સાહિત્ય" એ ટાગોર-કથનને નિશઠ કરતાં, આચાર્ય શ્રી. આનંદશંકરભાઈ એ બહુ સમર્થ રીતે બતાવ્યું છે કે, જીવનવસ્તુમાંથી બાકી રહેલું જોડું સિદ્ધ તત્ત્વ તે સાહિત્ય. એટલે વાસ્તવિક જીવન કરતાં સાહિત્ય અનેકગણું ચક્રિમાર્ગ, ભાવમનોહર ને આદર્શ-મધુર હોય છે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ.

કદાચ એકતાં સાહિત્યથી, કાકાસાહેબની રીતે કહીએ તો સાહિત્યવિવાસથી, માણસ અકર્મણ્યતામાં સરી પડે એમ કાકાસાહેબ માનતા હોય તો તે પણ સાચું છે ખરું? કેમ જ શિખરે. કેમ આગળ બહુ જ રડ. પ્રકૃતિ જ કર્તવ્ય એમ ને આપણે કહીએ તો તો નિદાન સંવસ્તજીવનનો આપણે કાંકરો જ

કાઠી નાખતા નથી ? કર્મ ન કર્યા છતાં, અનેક ફિલસફો, ચિંતકો, મહાત્માઓ, ક્રાંત્યો સમસ્ત જગતમાં પોતાના સમર્થ પ્રતિસાધનો, મહાન પરિવર્તનકારી જગત્તર અદિલનો મોકલી શકે છે ને એ રીતે જગતને આગળ બધાવે છે એ નિયુક્તિસાધકો પ્રવૃત્તિ-વીરોથી ઊતરતા કંઈક રીતે ? એવું જ સાહિત્યનું છે. ને એ જ અર્થમાં "Pen is mightier than the sword" કહ્યું છે ને ? સાહિત્યસર્જનથી પણ સાહિત્યકાર લોકજીવન પર જે ધારી અસર કરી શકે તે હોય. તેા સાહિત્યોપાસનામાં જ સતત રત રહેતો સાહિત્યકાર કર્મવાદીઓની તુલનામાં પણ ઊતરતો રાતો !

એટલે જ જીવન અને સાહિત્યને સામસામાં પક્ષમાં મૂકવાં, સાહિત્યને સામાન્યતઃ જીવનદ્રોહી માનવું, એ બધું કાકાસાહેબ જેવા જીવનનિષ્ઠ પુણ્યધર્મીને સ્વાભાવિક ને સાહજિક છતાં, એતો અતિરેક વાચકપરે તો આથી જગત્તર ગૂંચ કે વિસંવાદ જરૂર જન્માવે છે. કાકાસાહેબ પોતે બલે સાવ અશક હોય, એમનાં મતભેદો બલે દ્વંદ્વ મૂક ને સાચાં હોય, છતાં જીવનની ખોટી પર ન જીવવાય એટલે બાર મૂકતાં એ ખોટી પણ વૃંદુ વૃંદુ થઈ જતી લાગે છે. અલબત્ત, કાકાસાહેબ જેવા અપ્રવાહપ્રતિત, જીવનપરશો, જીવનપક્ષી, જીવનસક્ષી સાહિત્યકારની રાજરાત્રી સાહિત્યને તેમ જ દુનિયાના બીજા કોઈ પણ સાહિત્યને ખૂંચ જ જરૂર છે, પણ સત્યનો અતિરેક યતાં સત્ય સત્ય રહેતું નથી એ બૂઝવું બોધવું નથી. જીવનને ચાહે એટલું મહત્ત્વ આપો પણ સાહિત્યને ઉતારી પાડો મા, એ જ અમાંડું કહેવું છે.

કાકાસાહેબનું આત્મ સાહિત્યદર્શન-આ પ્રકારની સાહિત્યદષ્ટિ-જેવા પક્ષી એટલું તો કોઈ પણ વાચક કંપી શકે એમ છે કે જે લેખક સાહિત્ય ખાતર સાહિત્ય સેવે નહિ તે વિવેચનને તો હાથ જ રોતો અડાડે ? પણ આંતરિક કષ્ટા ગમે તે હોય, ક્યારેક અસ્તિત્વપ્રેમથી દુઃખથી કે સામાજિક દશિષિદુષ્ટિ પણ કાકાસાહેબને ઘણું લગતું પડ્યું છે. એમાંથી એમની વિવેચનશક્તિનો કયાસ કાઢી શકાય એમ છે.

જીવનકારતી નામના આસે પાનાંના વિરાટ સાહિત્યપ્રથમાં કાકાસાહેબની સાહિત્યવિભાવના સંપૂર્ણ-તથા પ્રતિબિંબિત થઈ છે. 'સાહિત્યવિવેચન' નામના પ્રત્યુત્પન્ન પુસ્તકના પ્રથમ ખંડમાં તેમ જ 'સાહિત્યપરિચય' નામના બીજા ખંડમાં કાકાસાહેબની વિવેચન-કલાની અચ્છી પ્રતીતિ થાય છે. પ્રથમ ખંડનું 'સાહિત્યવિવેચન' નામક શીર્ષક પણ ખૂબ સચ્ચ છે, અહીં સાહિત્યવિવેચનને કોઈ પ્રત્યુત્પન્ન અર્થવિવેચન સમજવાનું નથી. આ ખંડમાં તો કાકાસાહેબે સાહિત્યની, સાહિત્યના જીવનસંલગ્નસંબંધની, સાહિત્યકારના ધર્મા-ધર્મની, સાહિત્યમાં સૌંદર્યતત્ત્વની, પત્રકારત્વની અને એવી બીજી ઘણી બધી પણ માત્ર તાર્ત્વિક સાહિત્ય-ચર્ચા જ કરી છે. આ જ વિભાગમાં આપણને લોક-સાહિત્ય વિષે ચારપાંચ નિગદો મળે છે જે લોક-સાહિત્યનો કોઈ પણ અધ્યાસી જતા કરી શકે નહિ, છતાં, કોઈ લેખક કે કોઈ કૃતિનું અર્થ વિવેચન નથી. તેથી એને સાહિત્યની તાર્ત્વિક વિવેચના, સાહિત્યિક તત્ત્વચર્ચા, જ કહેવી હોય તો કહી શકાય. અલબત્ત, સાહિત્યવિવેચનનો એ પણ એક પ્રકાર છે, બધું મહાનનો પ્રકાર છે, ને તેથી જ નવલકામ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, મણિભાઈ, આચાર્ય શ્રી. આનંદશંકર, શ્રી. બ. ક. કોકાર, શ્રી. પાંડક, શ્રી. ડાહરરાય મોંકડ આદિ સાહિત્યની તત્ત્વચર્ચા કરનાર વિવેચકોની તેમજ દારમગામાં કાકાસાહેબનો મણુકા પણ ઉમેરીએ તો કંઈ જોડું નહિ. જીવનને ઉપકારક સાહિત્યનો એમો આદર્શ રજૂ કરી, પોતાના સર્જન તેમ જ વિવેચનમાં એ જ મતનું પ્રતિપાદન કરી, કાકાસાહેબે નવા જ દશિષિદુષ્ટી સાહિત્યની તત્ત્વચર્ચા કરી છે.

પણ એમના વિવેચન વિષે વધુ કોઈ પણ ચર્ચાતાં પહેલાં સજાન સાહિત્યસેવા કરનાર મોટા સાહિત્ય-વર્ગમાંથી પોતાની જાતને ખસેડી લઈ, સ્વાભાવિક સાહિત્યકારની જ કોટિમાં પોતાને મૂક્યા ચાકતા કાકાસાહેબનાં વિવેચન વિનોતં કટકાંક દશિષિદુષ્ટો આગળથી ગણી-તપાસી લેવાં ઉપયોગી થઈ પડશે. "સાહિત્યનું સર્જન તો વિવેચનમાંથી ન જ નીકળતું બોધ" એ સાહિત્ય માટે જગત્તર સિદ્ધાંત અને બીજાઓ

સાથે જોડા વિચારોનિમિત્તે કરવાની આતુરતા, એ જ મુખ્ય પ્રેરણા હોઈ શકે, " એમ કાકાસાહેબ કહે છે, અને એ તો કાકાસાહેબનું દર્શિષિદુ સમજના હોઈએ તો, પા તે વગર પણ, સાચા સાચું છે એની ના પાડી શકાશે નહિ. સાહિત્યનાં ચરમાં આંખે આગવી, પુસ્તકોનો ગંભીર ખડકો કરી, પુસ્તકોમાંથી સાહિત્ય સર્જનારોએ કરતાં સાહિત્યની તકનુમિ-પ્રેરણાનુમિ-જનનનું કોઈ અવગણન કરી, જીવનમાંથી સાહિત્યની કલામૂર્તિઓ કંડારી કાઢનારા વધુ સમર્થ સિદ્ધાંતો મળી શકે, જીવનમાંથી જન્મતું સાહિત્ય વધારે જાણવાન, અનામક, પવિત્ર, યુદ્ધ ને પ્રેરણાવાળું બની શકે, એ માટે એમના બાળે જ દરો.

વિવેચન વિશે બીજે રમ્યે પણ કાકાસાહેબ કહે છે: "સાહિત્યની ઉત્તમ તૈયારી તો સાહિત્યવિવેચન-માંથી નહિ પણ સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યના જોડા અભ્યાસ-થી મળી શકે છે. સાહિત્યવિવેચન યોગ્ય પ્રમાણમાં અને બહુ મોડું આવતું નોંધ્યે, નહિ તો અભિપ્રાયો અને અભિરુચિ અગ્રણી પરિપક્વ થાય છે." જેમ વ્યાકરણ પછી ને બાપા પહેલી, તેમ સાહિત્ય પહેલું ને વિવેચન પછી, એ તો સાચા સમજી શકાય એમ છે. પણ એ ક્યારને બીજી રીતે તપાસીએ તો, સર્વ-શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય ભ્યાયે નર્મદ જેવાના કાળમાં ગુજરાતી બાપામાં જન્મી શક્યું જ ન હતું, ભ્યાયે નર્મદ-લખત આદિ કવિતા વિષેનાં શ્રામક મતભેદથી દોરવાઈ કવિનામાં કાંબી જોશોળ કે વનાંકુલર સોસાપટીના રિપોર્ટ લખતાં પણ અચકાતા ન હતા, ત્યારે, એમને ચોગ્ય દિશામાં દોરનાર નવલરામ જેવો વિવેચક, પણ કવિતા વિષે સાચા અ્યાલ ધરાવતો, એમના આપ-મતાં પહેલાં જ પાકી હોત તો એ વિવેચકનાં અભિ-પ્રાયો અને અભિરુચિ એમનાં સર્જન પર કેટલી નેરદાર અસર કરી શકે? ને તો, ગુજરાતી કવિતા, એમના કાલમાં જ નવમગ્નિ કરી હોવા છતાં, આખા-માં ફેલાઈ ન બતા.

જોકે જ વિવેચન વિષે એમનું એક અલ્પ-અનુભવનું દર્શિષિદુ પણ સમજના જેવું છે. કેમ કે કાકાસાહેબે જે કાંઈ પણ વિવેચન કર્યું છે તે હમેશાં

એ જ દર્શિષિદુના કુવનારકમે નગર સમક્ષ રાખીને કર્યું છે. ચોતે 'જીવનભારતી'ની પ્રત્તાવનામાં કહે છે: "આ કોકાંગી અને અવ્યવસ્થિત ફરિ સુન્દરતની પ્રત્તા આગળ મૂકનાં મને અમુક રીતે મંડાય થાય છે, તેમણે પુસ્તકપરીક્ષણના વિચાર વિશે જે જાણે ખાસ કહેવા જેવા છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું સર્જન-મત પરીક્ષણ કરવાની ગમે તેટલી ઇચ્છા હોય તોયે એમ કરવાની મુશ્કેલી હું ન કરત. મારો એ અધિકાર મેં માન્યો નથી પણ પુસ્તકપરીક્ષણ વિશે ખાસ ચોક્કસ અભિપ્રાયો બંધાયા છે. પુસ્તકપરીક્ષણ મોટે ભાગે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ થાય છે તે અને ચોગ્ય નથી લાગતું. કલાત્મક દૃષ્ટિ મંદત્વની છે ખરી, પણ એ સર્વસ્વ નથી. જીવનદૃષ્ટિથી જ સાહિત્યનું પરીક્ષણ થતું નોંધ્યે. ધર્મેશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ, સામાજિક વિવેચની દૃષ્ટિ અને કલાના તત્ત્વની દૃષ્ટિ-ત્રણે કોકાંગી છે. જીવનની દૃષ્ટિએ સાહિત્યનું પરીક્ષણ કરવાની નથી પદ્ધતિ પેના કરી નોંધ્યે એમ હું માનું છું. કામો પ્રમાણે તેમ ન કરી શકવાનું મને દુઃખ છે." એટલે કાકાસાહેબના વિવેચનને તપાસતાં, પોતે કયા દૃષ્ટિ-શિદુને સતત લક્ષમાં રાખીને વિવેચન કર્યું છે એ આપણે પ્રથમ સમજવું નોંધ્યે-તો જ એમની વિવે-ચનદૃષ્ટિ સચાઈ સમજી શકાય.

હવે એમના બીજા ખંડ 'સાહિત્યપરિચય' પર આવીએ, જેમાં વિવેચનનાં બીજા અહીંતકો વેરાયેલાં આપણને ઠેર ઠેર માલમ પડે એમ છે. પણ તે પહેલાં એક ચોખ્ખાટ કરી લેવી નોંધ્યે. 'સાહિત્ય-પરિચય' નામક બીજા ખંડમાં કાકાસાહેબનાં પ્રથ-વિવેચન કાંઈ રીતે નખાશિખ સંપૂર્ણ ભેવાની આશા રાખવી, જોડા પૃથક્કરણવાળી કતાં કે કવિના શુભ-દોષની સર્વોગમપૂર્ણ સમાલોચના મળશે એમ માની અંતે એમનું વિવેચન કેમ સાંગોપાંગ નથી એમ મૂલ્યું, એ જ જૂલજૂલું છે. કાકાસાહેબ શીરકે આપતી વખતે ખૂબ ઝીણમટકારી ચોક્કસાઈ રાખે છે. અને એ રીતે ભેતાં તો, આ બીજા ખંડમાં કતાં કે કવિનાં પરિચય આપવાનો જ કાકાસાહેબનો પ્રધાન આશય છે. તેથી જ કાકાસાહેબે એને 'સાહિત્યપરિ-

ચાલે' કહ્યું છે. અલગત, એમ કરતાં એમને થોડું થયું તો કૃતિ કે કર્તાનું વિવેચન કરવું જ પડવાનું, ને તેથી જ આપણે એમાં દેખાતી વિવેચન-શક્તિનું માપ કાઢવા મથીએ છીએ. પણ તેમ કરતાં એ વિવેચનો નથી, પ્રસ્તાવના, પરિચય કે પ્રવેશિકા જ છે એ વસ્તુ આપણે બૂલસી નોંધીએ નહિ.

આ વિભાગના બધા મેળાને ૧૭ લેખોમાંથી ૨૮-૩૦ એટલી, લગભગ અર્ધોચ્છર્ષ તો, પ્રસ્તાવના છે જેને શુદ્ધ વિવેચન તો ન જ કહી શકાય. બીજા કેટલાક પરચૂરણ લેખો છે જેને પણ, એમનું વિવેચન તપાસતાં, જતા કરવા પડે એમ છે. આ પ્રસ્તાવના-ઓમાંથી લોકવાર્તા પરના કાકાસાહેબના સુંદર વિચારો જાણવા મળે છે. 'કવિપર રવીન્દ્રનાથ' ને 'ટાઈટલોય શિક્ષક તરીકે' એ બે સ્વતંત્ર સુંદર લેખો છે, પણ આપણે એને સાહિત્યવિવેચન નહિ કહીએ. તો પ્રસ્તાવનાદષ્ટે નહિ પણ શુદ્ધ વિવેચનની દૃષ્ટિથી જ કરાવતાં એવા વિવેચનો તો 'મણુ કુણુ કાવ્યો', 'શ્રી. મુનશીની બે નવલકથાઓ', 'નવલકથા', કે 'ગુજરાતી સાહિત્યના ભીષ્માચાર્ય' જેવાં ચારપાંચ જ ધ્યાન એચતાં મહત્વનાં મળી આવશે. કદાચ, સૌથી સુંદર, વિવેચનકક્ષાનો રમ્ય પ્રકાર તો આપણને 'નવલકથા', 'મણુ કુણુ કાવ્યો' કે નરસિંહરાવ પરના લેખમાં જ દેખાય છે. એટલે જ પુનરુક્તિ છતાં કહેવું નોંધીશું કે વિવેચક તરીકે કાકાસાહેબનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે સ્થાન છે તે પણ સાહિત્યની તાત્વિક ચર્ચા કરનાર વિવેચકનું જ પ્રધાનતઃ છે.

'મણુ કુણુ કાવ્યો' માં તો કાકાસાહેબ વિવેચક તરીકે આપાદ છતાં થાય છે. ને એ ત્રણે કાવ્યોની વિવેચના કરતાં કાકાસાહેબની ચૈત્તી 'પણુ કેવાં નવાં રુચિર રંગો ધારણુ કરે છે' પણ એની લાંબી ચર્ચા આ લઘુ લેખમાં અરચાતે જ ગણાય. એ લેખ વાંચવાથી જ કાકાસાહેબની રસદર્શી વિવેચનતાને ખ્યાલ આવશે. 'ગુજરાતી સાહિત્યના ભીષ્માચાર્ય' એ પણ એવો જ સુંદર વિવેચનલેખ છે. સહેજ પછું નિરૂચક લાંબાણુ ક્યાં વગર નરસિંહરાવની સમગ્ર સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું બધુ જ સમસાવકારી સમર્થતાથી માપ કાઢી, પરપ્રાંતીય

વાચકો સમક્ષ નરસિંહરાવને એ લેખમાં રજૂ કર્યા છે. એમજ કયાંય પશ્ચિમતા નથી. કાકાસાહેબે અન્યત્ર જેને કલાકારના કે સાહિત્યકારના બે મહાન ગુણુ ગણાવ્યા છે તે તાદરશ્ય ને તાદાત્મ્ય બંને આપણને અડી જેવા મળે છે. 'નવલકથા'નો એમનો લેખ નવલકથાકારોના ફાટી નીકળતાં રાફડાની સામે લાલ બત્તી જેવો છે. આપણે ત્યાં તેમ જ નગરતિક સાહિત્યમાં પણ નવલકથાકારોની અછત બાગે જ છે. અલગત, એ મોટી જ માત્રામાંથી સમર્થ નવલકથા-કારો તો ગરબામાંડયા જ મળવાના. એટલે 'નવલકથાઓની સૃષ્ટિ તૈયાર કરનાર વિશ્વામિત્રો' ને એમની સાચી ફરજોનું જ્ઞાન કરાવવું, જીવન પ્રત્યે વિશેષ ગંભીર બોરી દૃષ્ટિવાળા બનાવવા, જનસમૂહને સચળી વાંચનના માનસિક વિકાસથી નિર્મોલી નાખી નીચે પછાડે-એવી નહિ પણ વાચકને આંતરણી પકડી ગેરે રસપ્રદેશમાં લઈ જાય, બધુ પ્રેરણા આપે કે નવું જીવનદર્શન કરાવે એવી નવલકથાઓ રચાય એ જ ઉદ્દેશ આ લેખમાં દેખાય છે. નવલકથાનાં ભવચરોનો, ઈશ્વર તો જ ગુણુવત્તા બતાવી, જીવન-લક્ષી સર્જક-વિવેચકની ફરજ એમણે આ લેખમાં ખૂબ સમર્થ રીતે બજાવી છે.

આમ, કાકાસાહેબમાં વિવેચનશક્તિ તો છે જ એ ઉપર ગણાવ્યા ચારપાંચ લેખો પરંથી કાઢીને પણ પ્રતીત યથા વિના નહિ રહે. પણ સામાન્ય સાહિત્યવિવેચનો કરતાં એમનાં આ સજ્ઞાન સાહિત્ય-વિવેચનો-શુદ્ધ વિવેચનો-પણુ સુદાં તરી આવે છે. એનું કારણ જીવનદર્શને ગુરુદેખ માનવું એમનું મૌલિક દર્શન જ છે. 'વાણી' ને 'વિશ્વશાંતિ' પર પણ એમણે લખ્યું છે. એ પ્રસ્તાવનાઓ જ છે, શુદ્ધ વિવેચના નથી એ ખરું છતાં ત્યાં પણ કાકાસાહેબની મૌલિક દૃષ્ટિ તરીકે આખા વગર રહેતી નથી. સાહિત્ય જીવનમાંથી સર્જાવું નોંધીએ એ મતપ્રતિ-પાદન તેમ જ હિસાબી ચર્ચા જ 'વિશ્વશાંતિ' ની પ્રસ્તાવનામાં વધુ પાનાં રાકી લે છે. 'વાણી' માં પણ એવું જ છે. કૃતિની સમાલોચના એમાં પણ બહુ જ થોડી છે. તેમ છતાં કાંઈ પણ કૃતિની સાદ્ધિ

શામાં રહેલી છે, એની ઉચ્ચાવચ્ચતા શી ને ક્યાં છે તે તો કાકાસાહેબ બહુ કુશળતાથી પકડી શકે છે, એની પ્રતીતિ કાકાસાહેબનાં સંખ્યાબધ લખાણોમાંથી વાચકને થશે એક જ દાખલો દોઢાં કાન્તના 'વસન્ત-વિજય' વિષેના એમનો અભિપ્રાય જુઓઃ "વસન્ત-વિજય" એ સમર્થ કૃતિ છે. એમાં ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ અને મનુષ્યહૃદયની અશક્તિની લગભગ પરાકાષ્ઠા ખતારી છે." કાન્તના 'વસન્ત-વિજય' પર માત્ર એક વાક્યમાં કાકાસાહેબે જે કહ્યું છે તે પાનાંનાં પાનાં ભરીને, પણ સમોદતાથી લાગ્યે જ કહી શકાત.

આમ કાકાસાહેબમાં વિવેચકની બધી જ યોગ્યતા છે. એમની બહુકૃતતા, ઝગઝગતી રસરતા, તાત્પર્ય, કૃતિનું હાઈ સમજવાની કળા, શુણ્ણ અને હોય અને બને તેટલા સમભાવથી જોવાની પદ્ધતિ, સત્ય પ્રત્યે અપાર આદર, લલિતપ્રસન્ન શૈલી આદિ ઉચ્ચ શુણ્ણ એમને વિવેચક તરીકે ઊંચું પદ અપાવે એમ છે. પણ એમના જેવા જીવનપૂર્વક જીવનઉપાસક સર્જકને સાહિત્ય સર્જવાની જ જૂતિ રચ્યા કે અવકાશ થોડો, તો વિવેચન માટે તો કુરસદ જ ક્યાંથી ? છતાં, એમની મૌલિક વિવેચનદષ્ટિ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવો જ ઝીરો પાડે છે એ તો કાંઈ પણ સ્વીકારશે. કાકાસાહેબ કાંઈ વિવેચ્ય કૃતિનું વિવેચન કરતા એમ તો, એમના દર્શન પ્રમાણે, કેવળ સાહિત્યિક દષ્ટિએ કદી નહિ જુએ. કૃતિની સાહિત્યિક શુભમપ્રોધા, સાહિત્યમાં એનું સ્થાન, લેખકની પ્રતિભાગતિને વિજય, એનું કે એટલું બોધને એ બેસી રહેવાના નહિ જ. એ તો રજા જીવનપ્રેમી કલાકાર, એટલે કથારેક તો સાહિત્યિક દષ્ટિને સાવ જાકારે દષ્ટિને પણ જીવનમાં પ્રવૃત્ત કૃતિનું શું સ્થાન કે મહત્ત્વ એ જ કાકાસાહેબ તો જોવાના. "ભારે કરીશું શું ?" નામની, એમને મતે ટોચટોચની સર્વોચ્ચ કૃતિ સંખ્યા કાકાસાહેબ જે કહે છે તે પરથી, ગ્રંથની વિવેચનામાં સાહિત્યિક અવલોકનદષ્ટિને કાકાસાહેબ કેટલું મહત્ત્વ આપે તે જણાઈ આવશે. "જેનું સમ્બંધિત, ભાવ-પ્રદર્શન અને લોકજીવનમાં અવગાહન નવચક્રમાં હોય છે તેનું બધું આમાં છે. છતાં આ વસ્તુને કળાની

દષ્ટિએ જોવી એમાં ઔચિત્યભંગ છે, એમાં હિનતા છે, ધર્મજીવનનું અપમાન છે. સીતાનો વિશાપ, દ્રૌપદીની બીક, સનીનું ચિનારિહાણુ-એ પ્રસંગો કાવ્ય કે કળા માટે નથી હોતા પણ જીવનને દીપ્ત આપવા માટે હોય છે. ધર્મપૂત હૃદયથી જ આપણે એનું દર્શન કરીએ, કેવળ કળાની જ આંખો હોય તો ને આવે પ્રસંગે મીઝી દષ્ટિએ."

કળાની આંખો મીઝી દષ્ટિ કેવળ જીવનદષ્ટિથી થતાં અવલોકનો અપૂરું કેમ નહિ ? જીવનદષ્ટિએ વિવેચનામાં સાવ જાકારો લઈ દેવો કીક નહિ તો, પ્રધાનતઃ સાહિત્યકૃતિ જે છે તેની વિવેચનામાં સાહિત્યદષ્ટિને સર્વતર વિશાપ આપી દેવી એ પણ ક્યાંનો ન્યાય ?-એમ કાકાસાહેબને કાંઈ પૂછે. આપણે એમના આ દષ્ટિબદ્ધ જોડે પૂરા સંમત, તેથી ન પણ ધર્ષએ. છતાં એમનાં આ જોવાં છે એવાં અનલોકન-વિવેચનોની તરી આવતી વિશિષ્ટતા એ જ છે કે કાંઈ પણ વિવેચ્ય કૃતિને કાકાસાહેબ કેવળ સાહિત્ય-દષ્ટિએ તો કદી જોતા નથી. જીવનું ધણીવાર સાહિત્યદષ્ટિને મીઝી દે છે. તેથી જ કૃતિની સાહિત્યિક શુભવત્તા દર્શાવતું વિવેચન આપણને એમની પાસેથી ન જેતું જ મળવાનું. પણ જેણે જીવનને જ ઉપાસ્ય દેવ ગણે છે તે એ દષ્ટિબિદુને ક્યાંથી કાંઈ કૃતિની સાહિત્યિક સમાલોચના જ કરે એની આપણે આશા રાખીએ એ જ આકાશકુસુમી નહિ ! ભણ્યે-અભણ્યે પણ, વિવેચ્ય કૃતિનું જીવનશોધનમાં કેટલું મહત્ત્વ છે એ શોધવા કાકાસાહેબ બેસી જ જવાના ને એમ કરતાં 'ચિંતનમંદા' ને 'વિદાય અભિશાપ'ની 'પ્રજુપ-પરાજુપ' નામની પ્રસ્તાવનામાં થાય છે તેમ વિવેચ્ય કૃતિ ક્યાંબ આજુએ રહી જાય, ને પ્રજુપ ને પરાજુપની ચર્ચા જ પ્રાધાન્ય લઈ લે એનું પણ ખતવાનું/પણ એની એમને ક્યાં તમા જ છે ? આપણે મને એટલી વિશેષ દર્શાવીએ, એ તો એટલું જ કહેએ- "તમારો દેવ જુલો છે, મારો દેવ જુલો છે." *

* આ લેખમાં ઉપરોક્ત માર્ગદર્શન કરવા બદલ ગાંધી પ્રાધ્યાપક બી. હમીરકરે જોયોનો કાળી છં.

લેખકનું દિવાલવપ્ત

શ્રી. 'સૌજન્ય'

વસંતલાલ એટલે શુદ્ધ શિક્ષક. શુદ્ધ શિક્ષક એટલા માટે કે કેટલાક લોકો શિક્ષકોને પત્તણ કહી ઉતારી પાડે છે. વસંતલાલને કાર્ધ પત્તણ કહે તેવું તેમણે રાખ્યું જ ન હતું. પોતાના શિક્ષણના ધર્મા ઉપરાંત ખીજા અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં તે ચંચુપાત કરતા. જંગલભરમાં ચાલી રહેલા પ્રવાહોથી પોતે ખરાબર વક્રિ કે એવો તેમનો દાવો હતો. એમનું શિક્ષકમંડળ ક્યારેક એકઠું થતું ત્યારે વસંતલાલ ખરાબર ખીલી ઊઠતા, તેમના અમુક્ય દાનનો બધાને લાલ આપતા હતા. પણ બોધા જેવા પેશા શિક્ષકો વસંતલાલના બોલવા ઉપર દસતા હતા, પણ વસંતલાલે એમના પર કાર્ધ દિવસ શેષ કર્યો નથી. એમણે તે તો મનમાં કહેતા, 'ગિયારા પત્તણ' એ બેળ થયા છે, તેમની પામરતા પર તે દયા લાવવી જોઈએ, શેષ નહિ.'

હમણાં હમણાં વસંતલાલને એકે નવી જ લપ વળગી છે. તેમણે છાપાં અને તેમના જ ભાગલાર પુસ્તકો વાંચી વાંચી એક તારણ કાઢ્યું છે. માણસે મોટા થવા માટે વધારે નહિ તે બે વસ્તુઓ અખત્યાર. કરવી જોઈએ-કાં તો તેણે રાજકારણમાં પડી આગળપડતા નેતા થઈ જવું કે પછી એક બે ચોપડા લખી મોટા સાહિત્યકાર થઈ જવું. શાળાના હિસાબોમાં પ્રમુખસ્થાને તો કાં તો આવો નેતા હોય કે પછી સાહિત્યકાર. ખીજા જાહેરસભાઓમાં, સમારંભોમાં, નૃત્ય કે સંગીતના જલસાઓમાં, અરે ગમે ત્યાં, બસ આ બેનો તો નંબર લાગેલો હોય જ. એવિટશનની શોધ પછી પણ ન્યૂટનને જેટલો આનંદ નહોતો થયો તેથી સ્વિશેષ આનંદ તો વસંતલાલને તેમની શોધ પછી થયેલો, બે કે થોડા દિવસ પછી તેમણે તુમુલ મંચન અતુલવેલું. તેમને મોટા થયું હતું તેમાં કંઈ બેમત હતું જ નહિ, અને પુસ્તકોના વાંચનમાંથી તેમણે એવાં અનેક વાક્યો નોંધી પણ રાખ્યાં હતાં કે 'વિજયની ચાવી માણસના હાથમાં

જ છે, માણસ જ પોતાના ભાગ્યનો વિધાતા છે.' એટલે તેમણે પોતાના ભાગ્યના સુષ્ટા થવાનો નિરધાર કર્યો હતો. હવે તો પ્રશ્ન હતો-માન પ્રસંગીનો-કાં તો રાજકારણમાં અપવાદીનો મોટા નેતા થઈ જવું કે પછી કલમ-કાગળ લઈને સાહિત્યકાર અને સાક્ષર થઈ જવું. પોતે રાજકારણમાં પ્રવેશ કરે તો તો ગુજરાતમાં તો શું પણ હિંદુસ્તાનમાં ક'કા વાગી નવ્ય એમાં તેમને શક ન હતો. એક વખત તો તે બધાનાં મોંમાં આંગળાં ધલાવી કે તેવી તો તેમનામાં અપાર શક્તિ છે. પણ એ ધમાલ, એ દોઝદોઝ, એ કોળાં-ધોળાં તેમને પ્રસંગ ન હતાં-ખડું કહીએ તો એ વ્યવસ્થા તેમના સ્વાભાવની વિરુદ્ધ હતો. એટલે તેમને માટે તો સુવર્ણમાર્ગ સાહિત્યકાર થવાનો જ હતો. શિક્ષકનો આહાલિયો ધર્મો કરતાં કરતાં તે સાહિત્યની સેવા કરી શકે તેમ હતા, અને સાહિત્ય દ્વારા તો તે આખરે માનવજાતની જ સેવા કરવાના હતા ને.

બસ, એ જ નિરધાર. વસંતલાલે નક્કી કરી જ લીધું કે સાહિત્યકાર બનવું. સાહિત્યકાર બનવા પાછળ એક ખીનું પ્રેરકબળ પણ હતું જ. તેમણે તેમના એક મિત્ર પાસેથી જાણી લીધું હતું કે લેખકોને પાના દોઝ રૂપિયાથી માંડીને ત્રણ રૂપિયા મળે છે. એક જ કાવ્યના પાંચેક રૂપિયા અને કોઈકે વાર તો વધારે મળે છે. આ જાણ્યા પછી તો તેમણે નિર્ણય બાંધવામાં જરાયે વિલંબ ન કર્યો. કલાસમાં ભણવતાં ભણાવતાં તેમને એક દિવસ વિચાર આવ્યો. 'મારે ક્યાં સુધી આમ ખારકાં કાવ્યો ભણાવવાં કે આના કરતાં તો હું જ દસ પંદર, અરે પચીસેક લખી દઈ તો શું ખાઉં?' અને તે દિવસથી તે કાવ્ય તરફ વળ્યા.

'શોના પર કાગર લખું?' વસંતલાલ જરા મૂંઝાયા. પણ તેમની મદદમાં એક વિદ્વાન વિવેચકનું વિધાન આવી પડ્યું: 'કાવ્ય તો ગમે તે વિષય પર થઈ શકે; જેવાનું તો એ રહે છે કે એ કાવ્ય અને છે કે નહિ? બસ પછી તો શું વાર?' વસંતલાલ આગળ

આખી સુધી કાવ્યમય બની ગઈ. નાનીભેરી બધી જ વસ્તુઓમાંથી કાવ્યરસ ટપકવા માંડ્યો. આ ફાટલા ફાટ પર લખું કે ફાટ કરાવવાની ખાંડી પર ? રિસાળેલી પત્તી ઉપર કે પછી કુણાળેલી ખીચડી ઉપર ? રડતા ઝોકના ઉપર કે પછી રેંકતી ગાવડી ઉપર ? અરે શેના પર લખવું ? આટલા બધા વિચારો ! બધા ઉપર લખે તોયે ક્યારે પાર આવે ? આ સાહિત્યકાર એમ કંઈ સાહિત્યક્ષેત્રમાંથી ગમરાઈ ભાગી જાય એવા ડરપોક ન હતા. તેમણે રોજ એક-એ કાવ્યો લખવાનો વિચાર કરી દીધો અને વિષયની બાબતમાં એમ નક્કી કર્યું કે પહેલાં તો ધરની અંદરના જ વિચારો લઈ લેવા. નવો પળાટાતો બગદ જેમ ધરી ધરી અચકાઈ પડે તેમ વર્ગતલાલ પણ તેમના સાહિત્યસેવાના માર્ગમાં રાત્રે જઈ આવ્યો. અચકાઈ પડના હતા. એક વિષય દૂર યાવ ત્યાં બીજું આવ્યોને ખડું યાવ જ. પાછું આ તો સ્વપ્રવચન સાધવાનો, એટલે કેટલી મુશ્કેલી પડતી હતી એ તો માત્ર એમનું જ મન જાણે છે. કાવ્યનો વિષય નક્કી કર્યો એટલે કાવ્યનો પ્રકાર આંખો કાઢીને સામે ખડો થયો. તેમને ધ્યુઃ સોનટ લખું કે પછી ખંડાવ્ય લખું ? ઊર્મિકાવ્ય લખું કે પછી આખ્યાનકાવ્ય લખું ? હું તે લખું હું ? મજબ લખું ? મરખા લખું ? રાસ લખું ? કયો પ્રકાર પડડવો કે જેથી સાહિત્યમાં રંગ રહી જાય. ખૂબ જ મડમગલ કર્યો પછી તે નિર્ણય પર આવ્યા કે આ પ્રચલિત પ્રકારમાંથી એક પ્રકારને સ્પર્શ ન કરવો. સર્વ પ્રકાર અને સર્વ છંદ મારે માટે વર્જ્ય છે. તેમણે એક મૌલિક-નવો જ પ્રકાર અને નવો જ છંદ પોતાને માટે શાધી કાઢ્યો. છંદનું નામ તો પોતાના નામ પરથી ગમ્યું 'વગત-છંદ' અને કાવ્યપ્રકાર માટે તેમણે 'મિત્રકાવ્ય' એવું નામ રાખ્યું-એમાં આ બધા પ્રચલિત પ્રકારો-માંથી થોડું થોડું લઈ સકાય એમ તેમણે નક્કી કર્યું.

તેમણે કાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરી દીધી અને લખ્યાયે જારી. તેમણે ત્રણેક દિવસમાં તો દસ-બાર કાવ્યો લખી દીધાં, પણ એક પૂર્ણ કરી સક્યા નહિ. ચૂલા પર ચાર લીટી લખેલી, કુણાળેલી ખીચડી

પર ત્રણેક લીટી લખી પડ્યું મૂક્યું. 'માડું' ચક્ર પૂરું જ નહિ થયેલું. આમ તેમની અપૂર્ણ કૃતિઓનું સખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જ ચાલી.

વર્ગતલાલ આટલેથી ચટ્ટે તેમ ન હતા. તેમને તો સાહિત્યસંપ્રદાય યંત્રું હતું. એક પણ સાહિત્યપ્રકાર એવો ન રહેતો નિર્ધારે કે જેના પર તેઓથીને કસાયેલો હાથ સ્પર્શ ન કરે. તેમણે હાલપરસના નિબંધ લખવાનો પ્રારંભ કરી દીધો. નાટકની પણ શરૂઆત કરી દીધી. ડઝનેક ટૂંકી વાર્તાઓ પણ લખી નાખી. નવવક્રમાં પૂર્ણ થવા આવી ગઈ હતી. આમ અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમની પ્રતિભા જગમગ રહી હતી.

નિરાશમાંથી આવી એક જૂની આરામપુરતીમાં ભેરી કવિ નર્મદની મારફતે લખેલે આંશુળી રેડ્યો વિચારવનમગમાં પડી જશેઃ ક્યુ પુસ્તક ક્યા પ્રકારકને આપવું એ પ્રશ્ન તેમને ઓછો ખૂંજવતો ન હતો. અને, સમજે કે કોલેજમાં તેમનો કાંઈ પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આવે તો ? તો...તો પાસા પડ્યો પેખાર. એક વર્ષમાં એકાદ નવલકથા તો આપી સકાય. એકાદ વાર્તાસંગ્રહ તો સહેજે તૈયાર થઈ જાય. પછી નાટકઓ કે પછી નિબંધો ગ્રંથાકારે મૂકી સકાય. દરેકમાં ત્રણનો જેટલો પાનાં હોય તોયે વાર્ષિક હજારેક રૂપિયા તો આ લેખનકાર્યમાંથી મળી રહે.

હોય, રૂપિયાનો તે કંઈ સવાલ છે ! પછી ભાઈનો વટ ફેરો પડે. શિક્ષકો તો ગોંડા ચર્ધ જાય ગોંડા. પેસો છત્તેપેક્ટર તો બળાને ખાક ચર્ધ જાય ખાક. મારી કવિતાઓ નિરાશોમાં મલાવ્યા વિના એનો છૂટકો જ ક્યાંથી યાય ? પછી તો જાહેર સભાઓમાં આમત્રણો છૂટે. વાહ ભાઈ વાહ ! કાઈ પ્રમુખરચાન માટે પૂજવા આવે, વળી કાઈ પ્રસ્તાવના માટેયે આવે. અરે, કાઈ કાવ્યો સુધરાવવા આવી ઓડે, ભાઈનો તે કાંઈ વટ પડે કાંઈ વટ પડે !

વર્ગતલાલને આમ વિચારે મટેલા જોઈ તેમનાં પત્ની સતોષકાન્ધ-અરે ભૂંડ્યો, એ તો એમનું જૂનું નામ, વર્ગતલાલે હમણાંથી તેમનું નામ સારદા પાડ્યું છે-તેમને કહેશે :

‘હવે ક્યાં સુધી આમ ને આમ પડ્યા રહેશે. હ્યો, બાહુને જરા રમાડો તે! હું ભાખરી કરી લઉં.’

‘લે, તને તે કંઈ જાન છે?’ મોં ચઢાવી તે કહેતા, ‘મારી વિચારમાળો તૂટી ગઈ. કોઈ અદ્ભુત કંપના જીડી ગઈ. કેવો સુંદર પ્લોટ મળ્યો હતો, એકાદ ટૂંકી વાર્તા બની જતી!’

‘ચૂલામાં પડી તમારી વારતા. તમે તે કંઈ નાના કીકા છે તે વારતા વારતા કરો છો! આ આગા ક્યાંથી કરતા શીખ્યા છે?’

‘એ તમને નહિ સમજાય. ક્યાંથી સમજાય તે? તમે તો અધુધ, અજ્ઞાન. તમારા માટે તો ભર્તૃહરિએ દીક કહ્યું છે:’

સાહિત્ય-સંગીત-કલા-વિદ્યાન: સાક્ષાત્ પશુ પુચ્છવિદ્યાન: સમન્તાં? તમે તો આવાં પશુ જ્યાં કહેવાયો!’

‘હવે જાનામાના આને રમાડો ને! કંઈ વજમાડ તો વળગ્યો નથી ને? આખો દાંડો આમ કસમ કસમને શું કાગળ સામે તાકી રહ્યો છે?’

‘તને ખબર નથી? હું મોટો સાહિત્યકાર થવાનો! અરે વાર્ષિક આવક એાજામાં એાછી ગણું તોયે એક હજાર. પછી તારે તો છે ને ગરમા-ગરમ ભળિયાં!’

‘એવો તે કયો નવરો છે તે તમને જ હજાર પરખાવશે! તે ક્યાંય મારગમાં પડ્યા હશે?’

‘આનું નામ જ અજ્ઞાનતા. આ તો કલાકૃતિઓની વાત કરું છું. હજાર તો શું, પાંચ પાંચ હજાર જતાવી દર્શા. ઘર પૂછતાં એ બધાને આવવું પડશે. હું એટલે કોણ!’

‘સારું, સારું, હ્યો. જો બીજા ક્યાંય આવી વાતો કરતા નહિ, નહિ તો કોઈ તમને ગાંડા ગણશે.’ કહી શારદાબેન તો બાહુને મૂકી રસોડામાં ચાલ્યાં જતાં અને શારદાબેનને ઉદ્દેશીને વસંતલાલ પાછળ બગડતા:

‘તને ક્યાં ખબર છે કે આ જિંદગી તો પ્રેમા-નંદની માફક સાહિત્યસેવામાં જ જશે. એક દિવસે સાક્ષર શ્રી. વસંતલાલના નામનો ડોકો લાગશે.’ પાછા મથકાતા મથકાતા એકાદ ‘મિશ્રકાવ્ય’ના વિવધની શોધમાં પડી જતા.

તેમણે તેમની નોંધપોથીમાં વાંચ્યું: ‘કુદરત એ કવિની પ્રેરણાદાયી છે.’ અને તે દિવસથી વસંતલાલ નિરાશામાંથી નીસરી પાંસરાં નદીકિનારે જતા. નદીની રેતીમાં ખેસી અસ્તાચળમાં રૂપી જતા સૂર્યને, ખીલેલી સંધ્યાને અને સ્વચ્છ જતાં પંક્તિઓને જોઈ રહેતા. નદીના જળમાં પડતા સૂર્યના પ્રતિબિંબને ધારી ધારીને જોઈ રહેતા અને એવું જ પ્રતિબિંબ કાગળમાં પાડવા માટે પેન્સિલ ગજવામાંથી બહાર કાઢતા.

વસંતલાલ માસિકમાં પ્રાકૃતજનોના લાગણીએ તેમની વાનગીઓ પીરસવા લાગ્યા, પશુ પેલા છુટા લાંગીઓ તેનો રસાસ્વાદ જ કરી રાક્યા નહિ અને બસ જવાબ વાળી દીધા: ‘અમારા માસિકની કોર્ટમાં આવે તેવું કાવ્ય નથી.’ તો કાંઈએ લખ્યું: ‘હજુ’ પ્રયત્ન કરો, કંપના સારી છે પંચુ અંદર જોડકણાં જેવું છે, કોઈ બાળમાસિકમાં મોકલો તો દીક રહેશે.’

ધ્રુવ કાન્તદર્શી છે. તે આ જમાનાની પેલે પાર પણ જોઈ શકે છે અને એવા કવિનાં કાવ્યો પોતાના જમાનામાં લોકમોગ્ધ થતાં નથી. વસંતલાલના સંબંધમાં પણ એમ જ થયેલું. તેમનાં કાવ્યોની ગંગા-ગામી કંપના, સ્વયં વાતાવરણ, સુમધુર પદાવલિ અને અંદર યુજાનું કાવ્યત્વ આ યંત્રયુગના વાચકો ક્યાંથી સમજી શકે? આવીકાલનાં બાળકોના દિલ્લો, માનવજાતના કલ્યાણાર્થે, તેમણે બસ- લખ્યા જ કર્યું-એક-બે ધા નહિ, અનેક ધા કાગળોમાં.

વસંતલાલે એક જગ્યાએ વાંચ્યું: ‘શ્રી એ સંપૂર્ણ કાવ્યસ્વરૂપ છે.’ વસંતલાલ એકલા જરા હસી પડ્યા.

‘આ નો ‘કેડમાં છોકરું’ ને મારું છોકરું ક્યાં?’ એમ પૂછવા જેવું થયું. ધરમાં આ સાડા ત્રણ મહાનું કાવ્ય-સ્વરૂપ ક્યાં કરે છે ને હું મૂર્ખ નદીતટે તેની શોધમાં ગયો!’ ત્યારથી વસંતલાલે શારદાબેનનાં ઓગાંપાંચમાંથી કાવ્યત્વ શોધવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યો-યુજાતી સાહિત્ય-કારે કહી પણ નહિ કર્યો હોય તેવો.

વસંતલાલ ખાતા હતા અને શારદાબેન રોટલીઓ વણે જતાં હતાં. જમતાં જમતાં આ ઘેલો સાદિ-ત્પ્રકાર શારદાબેનનાં અપ્રકટ રીતે રહેલા કાવ્યસ્વરૂપનાં

દર્શન કરે' જતો હતો-અરુ' કહીએ તો રસપાન કરી રહ્યો હતો. સારદાબેનથી ન રહેવાયું.

'શું જોવા કરે છે તે ? જાનામાના ખાઓ ને ?'

'તને જોઈ રહ્યો હતો !'

'કોઈ પહેલી વાર જોતા હજી. તમને શું થયું છે ? આવાં ગાંડિયાં ક્યાંથી કરતાં શીખ્યા ?'

'એ તમને નહિ સમજાય.' ધીરગંધીર વડને એની જ ગંધીર વાણીમાં સાહિત્યકાર બોલ્યા : 'તમારામાં કાવ્ય છુપાઈ રહ્યું છે તે જોતો હતો.'

'તમારે તે બીજી કોઈ વાન છે કે નહિ ? આખો દાંડો એ ને એ લખણાંડીક. મને તો લાગે છે ક્યાંક ગાંડા ચર્ચ જરો ગાંડા.'

'એ તમે બગબર કહ્યું. આ દુનિયામાં એમ જ અને છે. દુનિયાને જોઈ ચરમાં, ડાહ્યા દીરાના લાગે છે. હું કાણ છું તેની તને ખબર છે ?'

'મારે કંઈ જ ખબર પાડી નથી તમને તો બાર્ડશાળ હાય જોડું' છું. ખાલી વખતે તો જરા જાના બેસો !'

'આ પામર છવ બિચારો સાહિત્યમાં શું સમજે ?' મનને સમજાની સારદાબેનના હાથની ગરમ રોટલી ખાવામાં આ સાક્ષરથી તરીન થયા.

યંત્રની માફક વસંતલાલ ચૌકાંબ સાહિત્યનું સર્જન કરે' જતા હતા. આજ સુધી ગુજરાતના એક પનોતા પુત્રે તેમના જેટલી મુદતમાં તેમના જેટલી પક્તિઓ નહિ જ લખી હોય. પાછું કેટલું વૈવિધ્ય ! કેટલી રસાળ અને ક્યામય વાણી ! કેવી અનોખી શૈલી ! કેવા વિરિષ્ટ લાગે અને અનુપમ મિશે ! કેવું મૌલિક સર્જન ! આવી પ્રતિભા, આવી પિદતા અને આવી સર્વશુભી રસિકના ગુજરાતે ક્યારે પણ જોઈ ન હતી. એકદમ ગુજરાતે ક્યારે સાહિત્યકારની કદર કરી હતી તે આ સાહિત્યકારની કદર કરે ? એ નચુણા દેશ માટે અને નચુણા લોકો માટે વર્ગતલાસે એક 'મિત્રકાવ્ય' પણ લખી શખ્યું છે, પણ આ નચુણા તરીએ પ્રગટ કરતા નથી એ જ મોટો વાંધો છે !

પંતુજીઓ તો પંતુજીઓ જ છે ! વસંતલાલે તેમના સાબાર્થે, તેમને કાવ્યને રસાદવાદ કરાવવા, મનરંજન કરવા અને છવનનો ઉત્કર્ષ કરવા એક

દિવસે તેમની સમક્ષ કાવ્યો વાંચ્યાં-કહ્યાં ને ગાયાં. એ પૂઝાં વગરતાં સચુઓને વર્ગનસાલ જવાનાં કાવ્યો તો ક્યાંથી સમજાવ ? એમનાં કાવ્યોની લખ્ય કપતા અને અદ્ભુત સૌન્દર્ય સમજાયા માટે તો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો પડે છે. એ બિનઅધિકારી પંતુજીઓ બસ સાંભળીને હમચા મીંચા, કોઈએ તો વચ્ચેથી ગજુગજાટ મચાવી રંગમાં લંગ કર્યો, કોઈ નાલાયકે તો ઉનાવબેથી કહી દીધું :

'બસ બસ, કવિથી, બહુ કરી. હવે આપનો કાવ્ય-પ્રવાહ બંધ કરો, નહિ તો અમે બધા તબાઈજઈશું.' તો કોઈ વચ્ચેથી તાફકું : 'સાક્ષરથી, આપનું આ બહુમુલ્ય પ્રવચન મંજૂરી થયો, નહિ તો પાછા આ બધા આપના માફક કલમ લઈને લખવા બેસી જશે.' વસંતલાલ ખિન્નવા વિના મનમાં જ બોલ્યા : 'ખાખરાની ખિન્નકાલીને સાકરના રવાદની શું ખબર પડે ?'

તે પછી તેમણે કોઈ દિવસ જાહેરમાં કવિતાપાચન કર્યું નથી તેમ સાહિત્ય પર લાપલુ પણ આપ્યું નથી. આજના લખણપિયા કવિની માફક કે પછી ઉગંજળા લાપણિયાની માફક જાહેરમાં આગળ આવવા માટે તેમણે પૃથક યત્નો કરવા છોડી દીધા છે-લખખૂતિની માફક એમને અચળ શદ્દ હતી કે આવતો જમાનો તેમની કવિતાની કદર કરશે.

સારદાબેન કંઈક ભરી રલાં હતાં. વસંતલાલે હમણાં જ એક દૂંધી વાર્તા પૂરી કરી હતી. તેમના મનમાં તો એમ જ ચર્ચ ગયું, 'ગુજરાત વાંચતો ત્યારે ગાડું ચર્ચ જરો.' અને સારદાબેનને ગંધાં કરવા તેમની આગળ વાર્તા વાંચવાની શરઆત પણ કરી. ચોક્ક વાગીને બોલ્યા, 'કેમ, કેવો રંગ જમાવ્યો છે ? છે ને સંપૂર્ણ કસામૂતિ !'

'તમને તો એ હાથ જોજા. તમે જાનામાના ધરમાં ખાન આપો. તમે બોન બોસ કરો છો તે માડું તો માણું દુખે છે.'

'મને સંકો તો હતો જ કે તને આમાં ક્યાંથી રસ પડે ?' અને વિવાદમય અહેરે અને વિવાદમય હેરે તેમણે સાહિત્યકારની પત્ની પર એક 'મિત્રકાવ્ય' વસંતલાલે લખી નાખ્યું.

રવિવારની રજા હતી પ્રસાદ આરોગી મુખવાસ

લઈ વસંતલાલ પેલી આરામપુરનીમાં આડા પડ્યા.
લાવિજીવનમાં ડોકિયું કરી આવ્યા. પોતાનું નિયત
યતું રથાન પશુ કાનઠઈથી તેમણે જોઈ લીધું અને
ગુજરાતની—કોઈ ને મહાગુજરાતની—સેવા અર્થે તેમણે
કલમ ઉપાડી જેમ પ્રેમાનંદ ઉપાડી હતી તેમ.
'પંતુલ' પર કાવ્ય લખવાનો આરંભ કર્યો. લખવા
જેતું તો ઘણું હતું પણ લખાતું ન હતું. મનમાં ને
મનમાં જ ઘૂંટાયા કરતું હતું. ભલે ને સૌ વાંચીને
ખોંક થઈ જાય. આજે તો હસે છે પણ આ જંદાની
હાંક વાગશે ત્યારે એ મતીરાંને ખ્યાલ આવશે કે
વસંતલાલ શું ચીજ છે ? 'પંતુલ' પર સ્વેચ્છા મિનિટમાં
એક લીટીએ લખી નાખી:

'લુઓ પેશે પંતુલ જણાવીને આવ્યા જય'

કપાળ પર હાથ મૂકી કલ્પનાની પાંખે ઊડ્યા લાગ્યા.
આ કલ્પને અનોખી ભાત પાડતું બનાવવાની તેમની
કમળા હતી એટલે સંવેદન અનુભવતા હતા. બારી-
માંથી ફરફર થવન આવી રહી હતો. સાહિત્યકારના
મનમાં ફરફરતા સંદેશાઓ ક્ષી જતો હતો. વસંતલાલ
હવા ખાતા થોડીવાર પડ્યા રહ્યા.

—પડી રહ્યા કેમ ? તે બગરમાં જતા હતા. પુસ્તક-
વિક્રેતાની દુકાને ગયા.

'કેમ... શું જોઈએ ભાઈ ?' વેપારી બોલ્યો.

'કરિ વસંતની કાવ્યો ? તેમનો ખૂબ જ વખણાયેલો
વૌત્તસંગ્રહ ? લુઓ, તે જ લેખકની આ નાટિકાઓ.

શું આપું સાહેબ ?'

'હું પોતે જ વસંતલાલ !' મોમાં ગોળ લાવી
કવિરાજ બોલ્યા. ગંદું દુકાનદાર નિર્લજ્જ રીતે હસવા
માંડ્યો.

સાક્ષરને તેમના પગ પુસ્તકાલય આગળ ધસડી
લાવ્યાં. બધે જ તેમનાં પુસ્તકો દેખાવા લાગ્યાં. પેલી
નવલકથા, આ મારો જ નિબંધસંગ્રહ, આ કાવ્યો, આ
નાટિકા, આ રાસ, પેહું નાટક—આખો ઘડો ભરાવા
આવ્યો છે કાં ? બધા એમની જ ચોપડીઓ માગતા
હતા. પુસ્તકોની માંગ જોઈ એક એક ચોપડીની ત્રણ
ચાર નકલ રાખવી પડતી હતી.

'મલકાતા મલકાતા સાહિત્યકાર ધરજણી જતા

હતા ત્યાં છાપાવાળો નીકળ્યો—ઝાપું જોયું તોપણ
તેમનાં જ ગુણગાન હતો.

'ગુજરાતી-સાહિત્યમાં અનોખી ભાત પાડતો
કાવ્યસંગ્રહ. એક જ લેખકના કલાપૂર્ણ કથો. તદ્દન-
નવી શૈલી અને નવું વસ્તુ. ગુજરાતે નહિ જોયું હોય
એવું અણુમોઝ સાહિત્ય. વિશ્વસાહિત્યમાં જોઈ
રહી શકે તેવી નવલકથા. આ કથોથી ગુજરાતી
સાહિત્ય ગૌરવવંતુ બન્યું છે. આ લેખકની પ્રતિભા
જોઈ ગુજરાત ગાંડું બને તો નવાઈ નહિ !'

સાહિત્યકારનાં બટન વૂટ્યાં : 'હજી તો હવે રંગ
રહેશે. ગુજરાત તો શું, સારી આંધ્રમ ગાંડી બનશે !'
બખડતાં બખડતાં સાહિત્યકાર ઘેર આવ્યા. ધરના
ઝાટલે બે યુવકો ખેતી જ રહ્યા હતા—ગુજરાતના
આ પનોતા પુત્રની રાહ જોતા, એમના દર્શનનો
લાલ લેવા.

'અમે આપને જ મળ્યાં આવ્યા છીએ.'
બે હાથ જોડી ત્રણે અકસ્તા અનુભવતા હોય ને
જમીનમાં જતરતા જતા હોય તેમ બોલ્યા.

'ભલે ભલે, આવો આવો ઉપર. મારા જોગ
શું કામ હતું ? કોઈ પ્રસ્તાવના લખવાની હતી ?
પ્રમુખસ્થાનનું કહેવાનું છે ? લાખણ કરવાનું છે ?
છે શું ?'

'હા...હા...એવું જ...!' આ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ
આગળ પેદા ગભરાતાં ગભરાતાં બોલતા હતા.

'તો કહી દો ને ચોખ્ખે ચોખ્ખું. આમ ગોળ ગોળ
શું બોલો છો ? ગોળ ગોળ લખ્યામાં જ આપણું
વિવેચન બગડ્યું છે ને !'

'એ તો સાહેબ, હું સાહિત્યમંડળનો મંત્રી છું.
આપને અમારા મંડળ તરફથી એક માનપત્ર આપવાનું
નક્કી થયું છે. તે માટે...!' 'હા...હા, હું જરૂરથી
આવીશ. આ દેહ સાહિત્યની સેવામાં જ ખપી જશે.
સાહિત્ય અંગેની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં હું સહયોગી
લાશ લઈશ.'

'આપના જેવા સાહિત્યનો ભેખ લઈ ખેસનારા
છે જ ક્યાં ? સાહિત્યપરિવહના પ્રમુખ માટે પણ...'

'મારું જ નામ બોલાય છે, એમ ને ? એ તો હું
જણુતો હતો. અત્યારે મારા સિવાય છે કોણ ?'

‘આપની તો શું વાત કરીએ? આપના મથો એક એકથી ચડી જાય એવા છે. વાઢ વાઢ! શુભરાતી સાહિત્ય હવે ઊંચું મોં રાખી શકશે. ઘણા તો આપને પ્રેમાનંદનો અવતાર શબ્દ છે.’

‘એ જ એમની બૂલ છે ને! પ્રેમાનંદમાં ને મારામાં તો આલ-જમીનનો ફરક છે. એ તો માત્ર આખ્યાતો લખી જાણતો, એની તે કંઈ કવિતા છે? આ તો કાવ્ય, નાટક, નવલકથા, નવલકથા...’

‘હા, હા સાહેબ, આપની પ્રતિભા આગળ તો બધાએ આંખો ઢાંકી છે. એક પ્રેરણા કહેવું કે, ‘આપનું નાટક શેક્સપિયરથી ચડી જાય તેવું છે.’

‘એમ તો મનેયે પ્રકાશક કહેવું કે, મારી વાર્તાઓને માટે જગતભરમાંથી માગણીઓ આવે છે. બાપાંતરણે ‘ચવા લાગ્યાં!’

‘કેમ ન થાય? આપ તો સાહેબ હદ છે. આપનાં દરન થયાં. વાઢ, વાઢ... કેવો મુલાકાત! આપ રમ્મ આપો તો છાપાંમાં...’

‘હા, હા, મને કંઈ વાંધો નથી. એથી તો સાહિત્યની સેવા થશે.’

‘કેટલી બધી નમ્રતા! છે જરાયે અભિમાન?’ બીજાએ કહ્યું.

‘સાહેબ, તો આપને કાલે બોલાવવા આવીશું, આજ સમયે આપનો ફેરો હોય તો...’

‘મારી પાસે વળી ફેરો ક્યાંથી? માગી લેજો ને કાઈ રુડિયોમાંથી. ગઈકાલે ઘણાં પાડી ગયા...’

‘હાં હાં, એ તો મેળવી લઈયું. જય...જય સાહેબ તરફી માફ કરજો. આપનો કીમતી સમય...’

‘કંઈ નહિ, કંઈ. મારો તો શું પણ તમારો-અરે શુભરાતનો-સમય બગડ્યો. એકાદ ‘મિથકાવ્ય’

લખી દીધું હોત...હશે...આવજો. હું બાપલું તૈયાર રાખીશ.’

પેલાઓના મથા પછી સાહિત્યકાર વચનસાહને એમ લાગ્યું કે સાક્ષાત સરસ્વતી પૃથ્વી પર પધાર્યો છે ને તેમને હાથ ધરીને ઊભા કરે છે. કવિને અગેયર કંપનાજમિમાં તેડી જવા માટે એ આવાહન કરતાં હતાં.

‘આ વળી ક્યારની વાતના ધોરણ છે તે વળી જાણતા જ નથી!’ કહી શારદાબેને નેરથી વચનસાહને હાથ એમણે અને સાહિત્યકાર આંખો યોગતા યોગતા બેઠા થયા.

‘હે! તમે કાણ?...ફેરી...’

‘શું બમક કરો છો? ગાંડપણ તો નથી આવ્યું ને?’

‘હે! તે શું કહ્યું? હું...હે?...ક્યાં છું?’ કવિરાજ આંખો યોગતા હતા છતાં આ પાર્થિવ જગતનાં તેમને દર્શન થતાં ન હતાં. હજુ એ જાણે રમ્મ-ભોમમાં બિહરતા હોય તેમ લગાશે કરતા હતા.

‘છાનામાના બેઠા થાઓ. હવે, આ બાથને જરા રમડો. મારે તે ધરનું કંઈ કામ હશે કે નહિ?’

‘મારું સ્વપ્ન ક્યાં ગયું? તે કેમ જગાડ્યો? તને તે કંઈ અકલ છે? હું કાણ? હું...’

‘આ તે તમને શું યેઠા લાગી છે? આ ધર્મિક ધાત્યું છે ત્યારના આ ગાંડા બેઠો છો. હવે ધરમાં આવ્યા છો તે ખબર છે.’ કહી શારદાબેને કાગળ અને કવચ બારીમાંથી નીચે નાખી દીધાં.

‘હે...હે?...અરે! એમાં મારાં કાવ્યો, મારા નિબંધો...આ શું કર્યું! સાચે જ તું તો પણ જેથી છે. સાહિત્યની તને શું ખબર પડે...રામ...રામ...’ કરતા કરતા સાહિત્યકાર એમના જોડી જતા કાગળ લેતા ધાતિયું પકડી પગથિયાં ખખડાવતા નીચે જાત્યાં.

ચૌ લા દે વી

શ્રી. ‘પ્રમુદેન’ ના નવી નવલકથા પ્રગટ થઈ છે.

૪૦૦ પાનાં : પાકું પૂર્ણ : સુંદર રૂપરંગ

અઢી રૂપિયા

ગૂર્જર પ્રવૃત્તિ કાર્યાલય : ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ

પ્રા ય શ્રિ ત

શ્રી. ભગવતીચરણ વર્મા

[ભગવતીચરણની કથાનો આ વાર્તા સુંદર નમૂનો છે. નાના શા પ્રસંગ ઉપરથી પણ વાર્તા કટલી સુંદર નીવડી શકે તેનો સરસ ખ્યાલ આ વાર્તા આપશે. દાસ્થાન, કથા અને મર્મભરપૂર આ વાર્તા વાચકોને અવશ્ય ગમશે.]

આખા ધરમાં કબરી બિલ્લી કોઈને પ્રેમ કરતી હોય તો તે રામુની વડુને અને રામુની વડુ કોઈને પણ ધિક્કારતી હોય તો તે કબરી બિલ્લીને. હજી બે મહિના પહેલાં જ તો તે પોતાના આપને ઘેરથી સાસરે આવી હતી—પતિની લાડકી બનીને, સાસુછની દુલારી બનીને. તેની ઉંમર ચૌદ વર્ષની. કોઠારની આવીને સૂમખો કમરે લટકાવી તે તોફાર ઉપર હુકમ ચલાવવા લાગી. વડુ જ આખા ધરમાં બધું ચર્ચ પડી. સાસુછએ માળા લીધી અને તે પૂજાપાઠમાં દિકસો વિતાવવા લાગી.

પણ આખર ચૌદ વર્ષની બાલિકા એટલે, આજ કોઠાર ખુલ્લો રહી ગયો છે તો કાલે કોઠારમાં બેઠાં બેઠાં જીધી ગયાં છે. કબરી બિલ્લીને વખત મળ્યો એટલે તે લાગી દૂધ પીવા. રામુની વડુની જન આફતમાં અને આ બાલુ બિલ્લીખાઈ કરે લહેર. રામુની વડુ હાંડીમાં ધી મૂકી આડી પડી કે બિલ્લી-ખાઈ આવી પહોંચ્યાં અને કરી ગયાં ચટ. રામુની વડુ ગયાં મિસરાણીને સામાન આપવા, આ બાલુ આઘ્યાં કબરીખાઈ અને પી ગયાં દૂધ. વાત આટલે-થી જ અટકો હોત તોયે કીક, પણ કબરી બિલ્લીએ તો નાકે દમ આપ્યો અને વડુરાણી માટે તો ખાવું-પીવું પણ ઝેર જેવું થવા લાગ્યું. રામુની વડુ બાસદી-તો વાટકા લાંકી હંલુ હમણાં જ બહાર આવી કે કબરી પહોંચી અંદર અને બધુંય હડપ કરી ગઈ. બજારથી મલાઈ આવી અને હંલુ તો વડુરાણી પાન બનાવે છે ત્યાં તો બિલ્લી પહોંચી જ છે તે ચટચટ કરતી બધું સાફ કરી ગઈ. વડુ એટલી કટાણી ગઈ કે તેણે નક્કી કર્યું, કાં તો કબરી બિલ્લી જ ધરમાં નહિ, કાં પોતે જ નહિ. બન્ને તરફથી નળે વિમહતી તેવારીઓ થવા લાગી. મેરઆબંદી શરૂ થઈ ગઈ.

બિલ્લી ફસાવવાનું પાંજરું આવ્યું. તેમાં મૂકી સ્વાદિષ્ટ સ્વાદિષ્ટ ચીજો, મીઠાઈ, દૂધ, બાસદી, ઉંદર, પણ બિલ્લીખાઈ એવાં તો ઉસ્તાદ કે તે તરફ લુએ પણ નહિ અને રાંડખાઈ એવા તો ધૂણ મઈ મઈ કે રામુની વડુથી તો જરાય ડર નહિ.

કબરીની આ ધૂણવાથી રામુની વડુ બધી જ મુરીખતમાં આવી પડી. સાસુછની મીઠી મીઠી ધમકી-ઓ સાંભળવી પડતી અને પતિદેવને રાજ લખ્યું-સકું ભોજન મળતું.

એક દિવસ રામુની વડુએ પતિદેવ માટે ખીર બનાવી. પિરતાં, બદામ, મખાણાં અને તરહ તરહનાં મેવા દૂધમાં કઢી કઢીને ખીર બનાવી. તેના ઉપર સોનાના વરખ પણ ચોંટાડ્યા અને વાટકા ભરીને એક એવા જીઆ ગોખલા ઉપર મૂક્યો કે બિલ્લીખાઈ પહોંચી જ ન શકે. અને ત્યારપછી રામુની વડુ પાન બનાવવા માટે બીજા ઓરડામાં ગઈ.

આ બાલુ ઓરડામાં બિલ્લીખાઈ પધાર્યાં. ગોખલા-ની નીચે જીબીને વાટકા નેચો, સધીને બેથું, સુંદર ખાત્રપદાર્ય છે; ગોખલાની જીઆખિના અદાજ કાઢ્યો અને બેથું કે વડુરાણી પાન બનાવે છે એટલે તેણે એવી તો ઇચ્છા મારી કે પત્ને વાટકામાં વાગ્યો અને ઝચઝચતો વાટકા પડ્યો ધમમ કરતોકે.

આ અવાજ રામુની વડુના કાન ઉપર પડ્યો. હોટ મૂળીને તે દોડી. લુએ છે તો કાંસોતો વાટકા જમીન ઉપર પછાડાઈ ટુકડે ટુકડા ચર્ચ ગયો છે અને ખીર વેરજીરેણ જમીન ઉપર પડી છે તે કબરીખાઈ લહેરથી ઉડાવે છે. રામુની વડુને જોતાં જ બિલ્લી નાડી.

રામુની વડુનો કોષ પરકાશકોએ પહોંચ્યો. ન રહે વાંચ, ન રહે બંકરી. બસ રાંડને મારી જ નાખું, કાલજ જ કાઢું. રાત આખી તે આ જ વિચાર કરતી

રહી. ક્યારે સવાર પડે, ક્યારે સાથ આવે તે દીકરી-
ને દીખી નાખું. સવાર થયું અને નેપું કે સામે જ
ઝોસરીમાં બેઠી બિલ્લી સપ્રેમ તેના તરફ જુએ છે.

રામુની વડુએ એક કાચુ વિચાર કર્યો અને પછી
મનમાં હસતી હસતી તે ઊઠી. રામુની વડુને જાણતાં
નેપું બિલ્લીમાંથી લાંબી હતી ગયાં. થોડીવારમાં જ
રામુની વડુ દૂધ ભરીને વાટકા લાવી અને ઉંખરમાં
મૂકીને બીજા ઝોરડામાં જતી રહી. હાથમાં પાટલો
લઈ કબરી દૂધ પીએ છે કે નહિ તે તે જોવા લાગી.
હા, બિલ્લીમાંથી લપકપ કરતી દૂધ પી રહી છે. ખસ,
હવે રાંડને દીખી જ નાખું, એમ નકી કરીને રામુની
વડુ ધીમેથી તેની પછવાડે ગઈ અને ધબ્બ કરતો
પાટલો બિલ્લી ઉપર નોરથી પછાડ્યો. કબરીમાંથી
ન તો હસ્યાં કે ન ડોડ્યાં; ન ખૂમ પાડી કે ન
નોરથી ગળ્યાં—જસ એકદમ લેટી ગયાં.

પાટલાનો નોરથી અવાજ સાંભળતાં જ નોકરાણી
ઢોડતી આવી, મિસરાણીજી સંધવાનું ઊંડી ઢોડ્યાં
અને સાસુજી પૂજા છોડી ઘટનાસ્થળ ઉપર પધાયાં.
માથું નીચું—અને અપરાધીની જેમ રામુની વડુ
ઊભા છે!

નોકરાણી બોલી, ‘અરે રામ ! બિલ્લી તો મરી
ગઈ. માણ, બિલ્લીની હત્યા કર્યું. રામ રામ, બડુ
ખરાબ થયું.’ મિસરાણીજી બોલ્યાં, ‘માણ, બિલ્લીની
હત્યા અને માણસની હત્યા સરખી છે. હાથ હાથ, હવે
આપણે તો સંધ્યુ નહિ—વડુના માથેથી હત્યા ન
નળ ત્યાં સુધી તો નહિ જ.’

સાસુજી બોલ્યાં, ‘સાચું છે, હવે ત્યાં સુધી વડુના
માથા ઉપરથી આ હત્યા ન ટળે ત્યાં સુધી ન તો
પાણી પિવાય કે ન ખવાય. અરે રે ! આ શું કરી
નાખ્યું, વડુ !

નોકરાણી બોલી, ‘તો હવે ! કહો તો પડિત-
જીને બોલાવી લાવું.’

સાસુજીએ દાસ કરી કહ્યું, ‘હા બા હા, જા
જા, જલદીથી દોડીને પડિતજીને બોલાવી લાવ.’

બિલ્લીની હત્યાની ખબર પડોડામાં ચારેકોર
ફેલાઈ ગઈ. પડોડાજો રામુની વડુને ઘેર આવી પોતાની
સહાનુભૂતિ ખતાવવા લાગી. ચારેકોરથી સવાલોની

ઝડી વરસી રહી. રામુની વડુ બિચારી માથું નીચું
કરી બેઠી હતી.

ત્યારે આ ખબર પડિત પરમસુખજીને પડી
ત્યારે તે મહાશય પૂજા કરવામાં મસગલ્લ હતો. ખબર
મળતાં જ પૂજનને પાટલેથી એકદમ ઊભા થઈ ગયા.
અંદર જઈ પડિતાણીજીને કહ્યું, ‘અતી ! આજે બોબળ
ખનાવની નહિ. લાડા ધાસીરામની વડુએ મિઃલીની
હત્યા કરી નાખી છે. પ્રાચિત કરતું પડશે. પકવનો
ઉપર...હા...’

પડિત પરમસુખ ચોમેજ મોડા તામ્ર નાના
સા છત્ર હતા. લખાઈ ચાર ફૂટ દસ ઈંચ, પેટનો
ધેરાવો અઘાવન ઈંચ, ચહેરા ગોળમટોળ, મૂઝ લાંબી
લાંબી, રંગ ગોરો, ચોટલી કમર સુધી લટકતી.

કહેવાય છે કે મધુરામાં ત્યારે પશુ પતેરી
(પાંચ શેર) અનાજ ખાવાવાળો માણસ ગોળગોળો દોષ
ત્યારે પડિત પરમસુખની શોધ થતી અને એમને જ
એ યાદીમાં પ્રથમ સ્થાન મળતું.

પડિત પરમસુખરામ પહોંઆ એરે ‘દાસમ’
પૂરું થયું. પંચાયતની બેઠક ચર ચર્ચ. સાસુજી, મિસ-
રાણીજી, કિસનુની મા, ઉન્ની દાદી અને પરમ-
સુખરામ ચોમે ! આક્રીની સ્ત્રીઓ વડુરાણીને આશ્વાસન
આપતી હતી.

કિસનુની મા બોલી, ‘પડિતજી, બિલ્લીની હત્યા
કરવાથી કયું નરક મળે છે ?’

પડિત પરમસુખે પતનું નેતાં નેતાં કહ્યું, ‘માત્ર
બિલ્લીની હત્યાનું કહેવાયી તો એ જવાતી ન સકાય
કે કયું નરક મળે, પણ બિલ્લીની હત્યા ક્યા મુર્તમાં
ચર્ચ હતી એ ખબર પડે ત્યારે જ નકનું નામ કહી
સકાય.’

‘એ જ, લગભગ સાતેક વાગે.’ મિસરાણીજીએ
કહ્યું. પરમસુખ પડિતે પંચાંગનાં પાનાંનાં પાનાં ઉઘરાવી
નાખ્યાં, અમરો ઉપર પોતાની આંગળીઓ નચાવી,
માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો, કબ્રી વિચાર કર્યો, મુખ
ઉપર અનુમમળ અને મૂંઝવણના ભાવ આવ્યા અને
રથા, માથું ધૂવ્યું, નાક સંકોડાવ્યું, સ્વદ જબીર કરે.
‘હરેકૃષ્ણ ! હરેકૃષ્ણ ! પાણું જ ખરાબ થયું, માનકાજ,

શ્રામચૂદર્તમાં બિસ્લીની હત્યા ! રામુની મા, આ તો અજબ થયો."

રામુની માતાની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં ને ગયાં ! તે બોલ્યાં, "અરે, પડિતજી ! હવે ? હવે શું કરીએ ? તમે જ બતાવો." પડિત પરમસુખ જરા હસ્યા, "રામુની મા ! આ કંઈ મોટી વાત છે ? અમે પુરાહિતો પછી શા માટે છીએ ? સાંજોમાં પ્રારથિતનું પણ વિધાન છે ને ! પ્રારથિત કરવાથી બધું ઠીક થઈ જશે."

રામુની મા બોલ્યાં, "પડિતજી ! હા છ ! તેટલા માટે જ તો તમને બોલાવ્યા છે. હવે કહો ને કે કરીએ શું ?"

"શું કરાય ? બસ એ જ ! એક સોનાની ગિલાડી બનાવી વડુ પાસે દાન કરાવી નાખો. જ્યાં સુધી આ દાન નહિ થાય ત્યાં સુધી ઘર અપવિત્ર રહેશે, દાન આપ્યા પછી એકસીસ દિવસ પાક કરવો પડશે."

જન્નતી દાદીએ કહ્યું, "હારતો ! પડિતજી બરેબર કહે છે. બિસ્લીનું દાન હમણાં કરી નાખો, પાક ક્ષીમે ધીમે પાછળથી થયા કરશે."

રામુની મા બોલ્યાં, "તો પડિતજી ! કેટલા તોલાની બિસ્લી બનાવાય ?"

પડિત પરમસુખના વદન ઉપર સ્મિત ફરક્યું. અને પછી પોતાના ઉદર-ગોળા ઉપર હાથ ફેરવતા બોલ્યા, "બિસ્લી કેટલા તોલાની બનાવાય ? એ...ને રામુની મા, શાંજોમાં તો લયણું છે કે બિસ્લીના વગન જેટલા જ સોનાની બિસ્લી દાનમાં કરવી જોઈએ; પણ હવે તો કળિયુગ છે, ધર્મકર્મનો તો નાશ થઈ ગયો છે, શ્રદ્ધા રહી નથી, તેથી રામુની મા, બિસ્લી જેટલી બિસ્લી તો બની શકે નહિ એટલે ૨૦ તોલા સોનાની બિસ્લી બનાવીને દાન કરાવો તો ચાલે, પછી જેવી જગમાનની શ્રદ્ધા."

આંખો ફાડીને રામુની માએ પડિતજી તરફ જોયું, "અરે આપ રે આપ ! ૨૦-૨૧ તોલા ? પડિતજી, હાંમાં જ ગરડી વળ ને ! એક તોલાની બિસ્લીથી નહિ ચાલે ?"

પડિતજી હસી પડ્યા, "દ દ દ ! રામુની મા ! એક તોલા સોનાની બિસ્લી ! અરે રે, રૂપિયાનો મોઢ

વડુ કરતાંય વધુ ? વડુના માથે કેવું મોઢું પાપ બેસ્યું છે ! એ...આટલો લોભ સામે નહિ."

રસાકસી ચાલી. ઉચરે સંપાત્રમને અગિયાર તોલા સોનાની બિસ્લી દાનમાં આપવાનું નક્કી થયું.

ત્યારબાદ પૂજાપાઠની વાત ચાલી.

પડિતજી બોલ્યા, "એમાં વળી મોટી વાત શી ? અમે ક્યાં મરી ગયા છીએ જે તમને મુશ્કેલી નડે ? રામુની મા, પાક તો ત્રણે હું જ કરી દર્શા, પૂજાની સામગ્રી તમતમારે મારે ઘેર મોકલી દેજો."

"પૂજાનો સામાન કેટલો જોશે ?"

"એ...ને ફકર ન કરો. યોજામાં યોજા સામાનમાં કામ પતાવી નાખશું; દાનમાં ફક્ત દસ મણુ ધડે, એક મણુ ચોખા, એક મણુ દાળ, ત્રણ મણુ તલ, પાંચ મણુ જવ અને પાંચ મણુ ચણા, વીસ શેર ઘી, એક મણુ મીઠું બસ. આટલાથી કામ ચાલુ જશે."

"અરે આપ રે ! આટલો સામાન ! પડિતજી, આમાં સો-રોઠ સો રૂપિયા લાગી જશે." રામુની મા રડું રડું થઈ ગઈ.

"પણ આનાથી એણું તો શું થાય ? બિસ્લીની હત્યા કંઈ નાનુંચનું પાપ તો નથી. અર્થ તરફ તો જુઓ છે, પણ વડુના પાપ તરફ તો જોતાં નથી. આ તો પ્રારથિત છે પ્રારથિત નાનીસરી વાત નથી, હંસી-મગક નથી, ખેસ નથી; અને જેની જેવી મર્યાદા તે જ પ્રમાણમાં અર્થ પણ કરવું જ પડે ને ! રૂપિયા તો તમારે હાથનો મેપ."

પડિત પરમસુખની વાતોથી પંચ પ્રભાવિત થયું. કિસનુની મા બોલી, "પડિતજી ઠીક તો કહે છે, બિસ્લીની હત્યા કંઈ જેવું તેવું પાપ તો નથી જ. મોટા પાપ માટે મોઢું અર્થ પણ જોઈએ જ."

જન્નતી દાદી બોલી, "નહિ તો શું ? દાન-પૂજાની જ પાપ નટ થાય. દાનપુણ્યમાં કરકસર સારી નહિ."

મિસરાણીએ કહ્યું, "અને વળી માછ ! તમે તો મોઢાં સાંજસ, આટલો શો અર્થ કંઈ તમને ભારે નહિ થઈ પડે."

રામુની માએ ચારેકાર દરિયાન કપોં. બપોલ પડે પડિતજી તરફ થઈ ગયાં છે. પડિતજી સ્મિત

કરી રહ્યાં છે. તેમણે કહ્યું, “રામુની મા! એક જાણુ છે વહુ માટે કુંભીપાક નરક, અને ખીજી જાણુ છે થોડાક અર્થ. એનાથી કેમ નાસીપામ થાઓ કો?”

એક કોરો નિશાન નાખતાં રામુની મા બોલ્યા, “હીક છે, હવે તો જે નાચ નચાવશે તે નાચ નાચશે જ પડશે, છૂટક છે?”

પડિતજી જરા કોપિત થઈ બોલ્યા, “રામુની મા! આ તો ખુશીની વાત છે. તમને આ ખટકતું હોય તો ન કરો. એ હું તો આ...આલ્પો.” એમ કહી પડિતજી પોતાનાં પંચાંગપત્રો ભેગાં કરવા માંડ્યા.

“અરે પડિતજી! રામુની માને કશું ખટકતું નથી. બચારીને કેટલું દુઃખ છે! આય ખિન્નઓ છે શાના?” મિસરાણી, ઇન્સરી દાદી અને કિસતુની મા એક રવરે બેલી ઝેક્યાં.

રામુની માએ પડિતજીના પગ પકડ્યા અને પડિતજીએ ફરીથી ત્યાં જમીને આચન જમાવ્યું.

“હાં, પછી?”

“એકવીસ દિવસના પાકના એકવીસ રૂપિયા અને એકવીસ દિવસ સુધી બન્ને વખત પાચ પાચ

ખાલજીને ખલ્લભોજન.” થોડીક વાર રોકાઈને તે ફરીથી બોલ્યા, “ખાલજીની ચિંતા ન કરશો, હું એકવીસ જ અને વખત ભોજન કરવા આવી જઈશ. મારા એકના જ ખાવાથી પાંચ ખાલજીના ભોજનનું ફળ મળી જશે.”

“હા, આ વાત તો બરાબર છે. પડિતજીની કુંદ તો લુઓ!” મિસરાણીજી હસતાં વ્યગ્રમાં બોલ્યાં.

“અચ્છા! પ્રાયશ્ચિત્તની બધી તૈયારી કરાવો, રામુની મા, સમજતાં કે? અગિયાર તોફા સોતું કરો. હું એની મિલ્લી બનાવી લાવું. બે કલાકમાં બનાવીને પાછો ફરું ત્યાં પૂજની બધી તૈયારી કરી નાખતો. અને લુઓ, પૂજાને માટે...”

પડિતજીની વાત હલુ પૂરી પણ થઈ ન હતી ત્યાં તો નોકરાણી હાફતી હાફતી ઝીરડામાં દોડતી આવી. બધાંય તેને ભેળંને અમટી ર્યાં. રામુની મા નોકરાણીની આ દશા ભેળંને ગસરાઈને બોલી ઝેક્યાં, “શું થયું રી?”

નોકરાણીએ કહ્યું, “માજી! માજી! બિલ્લી તો ઊડીને નાસી ગઈ.”

રાજનૈતિક દૂરદર્શિતા

એક દિવસ લખતૌથી એક સત્તજન લોકમાન્યને મળવા આવ્યા. હું હાજર હતો. આ સત્તજન નરમદળવાળા હતા, અને કર્ષ મુસ્સે યઈને બોલવા લાગ્યા. એ લોકમાન્ય ઉપર કોંગ્રેસમાં ભાગલા પાડવાનો આરોપ લગાવવા માંડ્યા અને બોલ્યા, “આપને ખબર છે, મુસલમાન શું કરી રહ્યા છે? તેઓ હિંદુઓની વિરુદ્ધ સંગઠિત થઈને અહીં એક મુસ્લિમ-સામાજ્યવાદી આદેશન શરૂ કરવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે.” લોકમાન્યની આંખો અમટી ઊડી. એમણે પૂછ્યું, “આપને સારી રીતે ખબર છે?” અને પેના સત્તજન તો ખૂબ જ ઊતરી પડ્યા. ખિન્નઈને બોલ્યા, “ખબર છે! મને આ વાતની એટલી જ ખાતરી છે જેટલી એ સત્તજાઈની કે હું અહીં આપની સાથે વાત કરી રહ્યો છું. મેં થોડા પત્રો પણ લેયા છે. અહીં આપ હિંદુઓમાં ફટ પડાવી રહ્યા છે અને ત્યાં મુસલમાન આપણને કચડી નાખવા માટે સંગઠિત થઈ રહ્યા છે!” મને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું, જ્યારે લોકમાન્ય હસીને કહેડા લાગ્યા-એ હાસ્યનું વર્ણન કરતું મુસ્લિમ છે-“ત્યારે તો આપણી આઝાદી પાસે છે. શું આપ નથી સમજતા કે જે હાથે મુસલમાન સંગઠિત થશે એ જ હાથે અરકાર એના ઉપર પૂરી પડશે; જે હાથે સરકાર એના પર પૂરી પડશે એ જ હાથે તેઓ આપણી સાથે એક થઈ જવાના!”

—ચિત્તરંજનદાસ

વિ જ ય ન ગ ર મ

[હિંદના એક મહાન સામ્રાજ્યના અભ્યુદય અને વિલયની રૂપરેખા]

શ્રી. ત્રિભુવનદાસ હુલાર

આજથી પૂરાં છસો વર્ષ પર વિજયનગરનો પ્રારંભ થાય છે. ઈ. ૧૩૩૬માં હરિહર અને બકા નામના બે ભાઈ આ નગરને બાંધી તૈયાર કરે છે. મુસલમાનોનાં આક્રમણોથી બચવાને, ધર્મનું સંરક્ષણ કરવાને, હિંદુ રાજનીતિ સંગઠિત બને છે. અને ગુણીનો રાજા તેમને દોરે છે. મુસલમાનોનું તેમના પર ધસી આવતું ધોડાપૂર અટકે છે. એક પ્રતાપી હિંદુ સામ્રાજ્ય કિલ્લું થાય છે. જગતના ઇતિહાસમાં અન્યેક કહેવાય તેવા સમ્રાટ અહીં થાય છે. મુસલમાનોનાં પગલાં પૂર સામે આ બંધ ૨૨૬ વરસ ટકી રહે છે. ૧૫૬૫ની તાલિકોટાની લડતમાં એ બંધ તૂટે છે. મુસલમાનોનું વિજયી ઝરન હિંદુ સંસ્કૃતિની એકેએક સુદર અને બચ્ચ ચીજનો નાશ કરે છે.

સવા બસો વર્ષની આ સામ્રાજ્યની વિજયગાથા અનેક કથમળાનેની શક્તિને જોય આપી ગઈ છે. મુસલમાન, હિંદુ અને અંગ્રેજ તવારીખનવેશોએ એની ક્યાં જગતતા અક્ષરે આલેખી છે. પુરાતત્વવિદોએ એના સંશોધનમાં આંખો અને મગજ ફોડ્યાં છે. ઇતિહાસ સામ્રાજ્યો આ મરેલા સામ્રાજ્યની કબરને વાળીમૂડીને સીંદ્ર રાખી છે.

અલાઉદ્દીન ખીલજીના ખૂની નહોર દક્ષિણને નેવા મળ્યા. તેણે અને તેના સેનાપતિઓએ દેવગિરિ, વારંગલ, દારાસમુદ્રમ વગેરે સ્થળો પર હુમલા માર્યા. (દેવગિરિના રાજા હરિપાલદેવની છત્રતાં આમડી ઉતારી, તેના માથાને નગરને દરવાજે ટાંચ્યું.) તેરમી અને ચૌદમી સદીના સંધિકાળે ૧૨૬૩થી ૧૩૧૨ સુધીમાં આ બન્યું. (હિંદુધર્મને અને રાજવંશ સાક્ષાત્ કાળ બળે આચ્છા.) પોતાનાં અઢત્વ મૂકી એક બળવાન રાજકર્તાના હાથ તથા અહીંના રાજાઓ ભેગા થયા અને ઉત્તરહિંદમાં જે બાપકતાથી મુસલમાનો જમી શક્યા તે અહીં ન બન્યું. આ નેરાપર બંધે અહીંથી નીચેના દક્ષિણને ખૂબ સલામત

કરી દીધું. ૧૩૬૭માં સિત્તેલિત પદ રાજ્યોએ વિજયનગરના રાજવંશનું ચક્રવર્તીપણું માથે ચડાવ્યું.

અને દેશપરદેશની સંપત્તિ આ સામ્રાજ્યના કેન્દ્રમાં ભેગી થવા લાગી. વિદ્યા, કળા, વેપાર અને ધર્મ બધાં ફાલવા લાગ્યાં. એક મુસલમાન તવારીખનાર અબ્દુલ રઝાક લખે છે, 'આ નગરના જેનું નગર આંખે કદી જોયું નથી, કાને કદી સાંભળ્યું નથી; શ્રુદ્ધિએ કદી ગણ્યું નથી.' સહેર સાઠ માર્ગલના ઘેરાવામાં પથરાયું હતું એ છે હકીકત, પણ લાગે છે બહુ દંતકથા. મોતી, માણેક, નીલમં, હીરાનાં મોટાં હાટ અહીં હતાં. ચાંદી અને સોનું મોટા મોટા કંદારોએ નેખાતાં, ધણ અને છાણીથી કપાતાં. બગીચાઓ ખીલી રહેતા. શુધાખેતી વારીઓ પર વારીઓં લહેરી રહેતી. એ ગુલાબ ને મુગધીદાર તેલ્લે સકચકતા વાળમાં ખોસીને, હીરા-મોતીથી શરીરને સજીને, અહીંનાં રાજનગરવાસીઓ દિવસે મનોરમ મંદિરમાં જતાં.

આ રાજવંશમાં બે જાણીતા રાજા થઈ ગયા— વિજયદેવરાય પહેલો તથા વિજયદેવરાય બીજો. અથવા કૃષ્ણદેવરાય. પહેલો વિજયદેવરાય તેના અઢોશલથી જાણીતો છે—બીજો તેના મહાકૌશલથી.

એમ બન્યું હતું કે એમના વંશપરંપરાના શત્રુ બિજાપુરના રાજ્યની સરહદમાં એક ગામમાં એક ખેડૂતને અતિ રૂપવતી પુત્રી હતી. નેપીએ કહ્યું, આના મદજોગ બહુ અમૂલ્ય છે. અને ગૌરમહારાજ કાપજા વિજયદેવરાયના દરબારમાં. રાજાજી તૈયાર થયા; અનેક વજરનાંદિકતું અમૂલ્ય વસ્તુ તેમણે મોકલાવ્યું. માથાપ રાજ થયાં. દીકરીને ઘરેણાં-લગ્નકાંથી શણગારી. પણ જ્યારે પુત્રીએ જાણ્યું કે આ તે રાજાને પરણવાની કિંમત છે ત્યારે એણે ના પાડી દીધી. 'હું મારે ખેડૂતને ઘેર સારી. માથાપની નગરથી મારે આવે નથી જતું.' માથાપે મંજૂઆ, પાણું હલે શું થાય!

વિજયદેવગય ૫૦૦૦ સિપાઈને લઈને આ યો
ગામને ઘેરો ધાવ્યો. પણ પળી તો ઝડી ગયું હતું
નિગશ થઈ તે પાઠો ફર્યો લરકા લૂટફાં કરતું
પાછું ફર્યું, અને પછી જોઈ લો મિઝાપુરનો ફિરોજ
સાહ રાની આખ કરીને ચડ્યો વિજયદેવગયને તેના
નગરમા જ આતરો હારેના વિજયદેવગયને મહા
શરમભરી સધિ સ્વીકારી પડી રૂપરની પ્રિયા તો
ગઈ પણ બીરદુ સુનતાને પોતાની દીકરી આપી
પડી પેલી ખેટતપુત્રી પગતને સુનતાને પોતાના
દુગાચારી પુત્રને પરાણવી દીધી—ગેનો મહાભ્રમ
અભુત તો નીવડ્યો જ

પિતાના આ અપમાનનું વેગ પુર લીધું તે એક
 કૃપણી સ્ત્રી ખાતર ગજના ગોમને જોખમ ને તેનો
 ન હતો વિશ્વદેવગાય બીજને અથા કૃષ્ણદેવગાય
 સમર્થ રાજનીતિન હતો પડેના દસ ૧૬ તેણે
 રાજ્યને સમર્થિત અને સર્વર્થિત કરના પાઠ્ય શાસ્ત્રમાં
 શાસ્ત્ર અભ્યાસ જેના કામ અવરોધ નોર્મલ છે છીએ
 તે મદિરા, ગજમહાલયો, મહાશયુષિત અને ઉચ્ચ
 નરસિંહ તેણે બધાના સાથે સાથે બિચારના સુવ
 તાનની જોરે હિસાબ ચુકવવાની તૈયારી ને કરતો ગયો

અને એ વિરોધે મિત્રપુરના આગ્નિશાહ પગ
તેણે ચક્રાર્ધ આરબી સાકા સાત લાખનું પાલક
કર હમ્બરનું હપદગ સાકી પાચસેનું મજ્જન લઈને
તે ચાલેને ધાસ-ચનાજના ૬ નરે માડા પાણીની
હમ્બરે પખાનો, મનખતરી દુકાનો અને ઉંચે
ધીમેક હમ્બર નેજી વાગમનાનો પણ લશ્કર સાથે
હની ત્યા જાણી પકરી ત્યા રીતસરનું એક મંડા
નગર બની જનું મોગ રસ્તાઓ ફગિય, મોમ,
ખખર બધું મોડવાનું ચો એવો સકુલ વ્યાપાર
પ્રવર્તી ગડેતો કે મળે આ જાવણી નહિ પણ એક
પિંડાસી નગર જ છે

એ બુદ્ધિ આદિનિશાદ દાયો ધનવૈભવથી
 ધનિનુ આ ચક્રનીને ગજગી નજ નોઈનું
 હનું સુનતાનને પોતાના પગ ચુમવાની ફજ પાડી
 તેજે છોડી મધ્યો જણ એ છૂટેલો મુનનાન અતરમ
 હાકાડું વૈર જાતીને ગમે પડુ ફૂંદવનય છગો
 ત્યા લગી મુનનમોડી કઈ કરી ચક્રા નહિ

કૃષ્ણવરાયે પોતાના અમલમાં હિંદુ રાજાને
અતિમ કષ્ટાગે પહોચાડ્યું શુન્યો પરાજિત થયા
હતા ધર્મની રક્ષા બરાબર થઈ હતી ધર્મનું ગૌરવ
પ્રધાનના અને ઉપદેશના મેળવના નવા દેવસ્થાનો
ઊભા થતા હતા તથા બૂના પવિત્ર દેવસ્થાનોને રાજ
અનુસૂત બહિસોથી નવજતો હતો તેમને ફરતા
ગંગનામી ગોપુરમ ઊભા કરી આપતો હતો સિંધુને
સોને મની દેતો હતો તીરુપતિના મહાધામમાં આપણે
કૃષ્ણવરાયને મૂર્તિમત જોયો હતો પ્રજાવારમ,
અદ્વૈતમ આદિ મયોએ એના દાનના શિલાતેએ
પગે હજ પણ ઊભા જે

તેણે સરસ્વતીને પશુ ખૂબ પ્રસન્ન કરી સંસ્કૃત અને તેનું ભાષાના સાહિત્યને તેણે સમૃદ્ધ કરાવ્યું અનેક વિદ્વાદ્વાર્થી ભાષી અને યોગના રચનાર શાસ્ત્રી માધવ વિદ્યારણ્યે આ સરસ્વતીપદને સંગોપાંગ પાર ઉતાર્યો હિંદુ સામાન્યો ખરી સ્વપ્નદશા તો એ હતો સાહિત્ય અને શિશુપાદિ કથાઓ માટે આ રત્નતપ્ત હતો.

કૃષ્ણવંશાયે મુસનમાતોને અત્યા તે ગૌરવને
ખાતર-નહિ કે વૈરને ખાતર વિજયને અંતે તે ઉદાર
ગજ નય-એ તેણે મુસનમાતોને નેહરીમા રાખ્યા,
જગીશ આપી મસતી પશુ બધાવી આપી અંતે
કામ અંતિ ધાર્મિક ઈતનામીને હિંદુ રાગને મધ્યામ
કરતા વાઘો ન આવે માટ, પોતાના સિદાસન પાસે
કુરાન રજુ મુદાન્યુ પશુ આ પરમ ઉદાર ધાર્મિક
સ્વરૂપતા મુસનમાતોને શીખા માટે ન હતી

મેં પર યાત્રાના આયોજનો, સુગઠિત યાત્રાવાળો,
મધ્યમ કક્ષો, ગૌરામ, મહામ ન કૃષ્ણદેવનાય વિજય
નગરને જગતનું એક સમૃદ્ધતમ નગર કરીને, હિંદુ
ચર્ચર્થિત્વની ડાહ્યા બાબતને, એકત્રીસ વરસ
રાખ્ય કરીને ૧૫૩૦માં સ્વયંરથ યોગે એનું ગૌરવ
વિકાસની પોંડે છે મધ્યામ કક્ષોની ગુણે એકેક લોક
કયાઓના આગળ 'વિજયનગરના હલેખ' એ
યાત્રાની ચાલે વાગે.

અને મગમર ૩ । ધરે એ ગજાગૌરવ સદાને
માટે ખડાથ તારાંસાદા એ વિજ્ઞાનગરનું વેદ-લ
બુદ્ધ કોઈ અશ્વત્થામી ગજાને સુનામી સેનાપતિ

રામરાજ્ય ઊમરેલાં શત્રુદળ સામે વિજયનગરની સેનાને લઈ ચાલ્યો. કૃષ્ણદેવરાયના પ્રતાપી વ્યક્તિત્વના લોપ પછી મુસલમાનોને ખીવાનું કાગ્યુ ઓધું થઈ ગયું હતું. અનેક નાનામોટા શાહ-સુલતાનોએ ભોગા થઈને ચડાઈ કરી. રામરાજ્યને વિજયની ખાતરી હતી. એ દેક વરસનો હતો છતાં ૩૦ વરસના લુધાન જેટલો બહાદુર હતો. તેને થયું કે બધા શત્રુઓ રેસાઈ જ જવાના, પણ તે ઠીક નહિ. તેણે બિઝપુરના આદિલ-શાહ અને ગોલકોંડાના ઈબ્રાહીમને જીવતા જ પકડવાનો હુકમ છોડ્યો, એ પણ જરા વિજયનગરની તુરંબોનો સ્વાદ તો ચાખે ! અને એ હુકમ કરીને અનેક ભોઈઓની ખાંધ ઉપર મુકાયેલી પોતાની રત્નખંડિત પાલખીમાં બેઠો બેઠો પોતાના માથા પર ખૂંટી રહેલા લાલ મખમલના મોતીની ઝૂલવાળા ચંદરવાને તે જરા ગર્વથી નિહાળી રહ્યો.

તે અચાનક એક આંચકા અનુભવે છે. આ શું ? તેની પાલખી ભોંય પર નાખીને ભોઈઓ નાચી ગયા હતા ! એક પ્રચંડ હાથી તેમના ઉપર ધસ્યો હતો. હાથી પર નિઝામશાહ હતો. ભોંયે પડેલા રામરાજ્યને તેના સિપાઈઓએ પકડ્યો અને હાથી શત્રુદળમાં અંદરથ થયો. એક ફાણ પછી મુસલમાન લશ્કરમાં તેનું રૂદ્ધ માથું એક બાલાની ટોચ પર ઝેડ્યું થયું. ખલાસ ! સેનાપતિ મરાયો-હિંદુ લશ્કર નાહું.

તે દિવસે મુસલમાનોએ હિંદુઓની ધરાઈને કતલ કરી. એક લાખ ઉપર સૈનિકાની સેના વિજય માટે નહિ પણ શત્રુની મોજ માટે રેસાઈ ગઈ. તાલિ-કોટાની નદી લાલ પાણીથી વહેતી થઈ અને છતેલું લશ્કર વિજયનગર પર ઊમરેલું. રાજમહેલો ધેરી લેવાયા. પણ એ વિલાસનાં પખી સળગેલા દબની પૂણી ચૂંલતાં જ પલાયન કરી ગયાં હતાં. કર્કોડાની સંપત્તિ સાથે લઈને રાજકુટુંબીઓ સદને માટે વિજય-નગરમાંથી અને ઇતિહાસમાંથી અદસ્ય થઈ ગયાં.

શહેરનો પદ્ધતિપૂર્વક વિનાશ શરૂ થયો. ૭ માસ લગી એ સંહારકાંડ ચાલ્યો. મગનો, મદિરો, રાજ-

મહેલોની-કરોડોની સંપત્તિ લૂંટાઈ, અને લૂંટી ન જવાય તેવી શિશુપદ્માની સંપત્તિ ખંડાઈ-છુંદાઈ અને કચ્ચરધાણુ બની ગઈ. “જગતના ઇતિહાસમાં આવો અત્યાચાર કદાચ કદી બન્યો નથી, આટલી અચાનક-તાથી અને આટલા ભય નગર ઉપર...એક દિવસે સમૃદ્ધિની છોળમાં છલકાતું, અને બીજે દિવસે કલમ લખી ન શકે તેવી જંગલી કલેઆમનો ભોમ બની લૂંટાતું-પિસાતું અને ભરતીમૂત ખંડેર બની જતું.”*

એ ૧૫૬૫ના બનેવારીની ૨૪મી. યવનોનાં આક્રમણ સામે ટપ્પી રહેલો હિંદુવનો એ પ્રચંડ બંધ છેવટે તૂટ્યો. શાંથી ? એક કૃષ્ણદેવરાય જતો રહ્યો. એક રામરાજ્ય મરી ગયો. વ્યક્તિનાં પ્રભાવની આસ-પાસ ખીલતી સંસ્થા કે સૈન્ય વ્યક્તિના જતાં વેરાઈ જાય છે. વ્યક્તિનિરપેક્ષ સુદૃઢ તંત્રની રચના આપણે ગણી નથી. કૃષ્ણદેવરાય પછી કોઈ પ્રભાવશાળી રાજવી વિજયનગરને ન મળ્યો. વિશાળ સામ્રાજ્યનાં બધાં અંગો છૂંડાં દીલાં થવા લાગ્યાં. કેન્દ્રરથ સત્તા નબળી બની. રાજ્યવંશમાં ધર્મરક્ષકો આવેગ નહોતો રહ્યો. વંશવારસાની તકરારો જ તેમનું ખ્યેય બની હતી. પ્રજા અસંતોષી બની—દરિદ્ર બની. ખજાનેના ખૂટ્યો. વેડ અને ગુલામી વધી અને આ આપત્તિનો પ્રતિકાર રાજકુલની માતાઓ, કુલવધૂઓ અને રાજાઓ દેવની પૂજા કરીને કરતાં. ના, ના, વિજયનગરને મુસલમાનોએ તથી હરાધું—એની આંતરિક ખીમારી—એ જ એને પછાડ્યું. મુસલમાનોનાં આક્રમણ સામેની સંગઠિત પ્રવૃત્તિમાંથી એ સામાન્ય જનમયું; પ્રતિભા, યુરુપાર્થ અને અખંડ જગૃતિથી એ ફાટ્યું; વિલાસે એને જર્ણ્ય કર્યું; અભિમાને એને કોતરી ખાધું. હિંદુ-ઓની પોં મુસલમાનોની સંગઠિત પ્રવૃત્તિએ એને તોડી નાખ્યું. એક ચક્ર પૂરું થયું.

આર્થતંત્રના અન્યુદયની એ જ્યોત અહીં ક્યારે-ટકમાં અડી સૈકા સળગી. અહીં છુઝાઈ ન છુઝાઈ અને મહારાષ્ટ્રમાં તે ફરી જગી.

રવીન્દ્રનાથ અને આપણે

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી

૧

કુવિવર રવીન્દ્રનાથના મૃત્યુથી જ્યેષ્ઠતા આપણા દેશમાં ફેલાઈ છે તે ધીલીર આપણી વાચાને રતબધ કરી દે એવી છે. છતાં એમને અંગ્રસિ આપવાને મિથે એમને વિષે ધણુઓએ ધણી સારી વસ્તુઓ કહી છે, એમાં હું શુ ઉમેરું ? હું એમને પરાક્ષ રીતે ઝાળખતો-એમની કવિતા દ્વારા. મગાને કહિ બેઠેલો માણસ મગાનો પ્રવાહ બુઝો અને મનમાં સમજે કે કયાંક હિમાવય હોયો જ ન્નેઈએ, રવીન્દ્રનાથ એમ મારે મન હતા. અને તેથી આજ પછુ એમની કાવ્યગંગાને કહિ બેઠેલોકે કહે મનને સમજાવી શકતો નથી કે એ નથી. વેદના કવિએ ભારે પ્રુથા-રીયી ગાથું છે: દેવસ વસ્ય વાવ્યમ ન મમાર ન જીર્મતિ। દેવનુ કાવ્ય તો ન્ને ! નથી મરતું, નથી ઈર્ષ્યું થતું. દેવના એ કાવ્ય ઉપર જે કવિતા લાખ્યરૂપ હોય છે તે પછુ મરતી નથી. એનો ગાનારો પછુ પોતાના આયુષ્યના સારભાગ સમી એ કવિતાકૃતિના અન્નમૃતવધી અમરતાને પામે છે. રવીન્દ્રનાથ એમની કવિતા વડે અમરતાને પામ્યા છે.

પછુ આપણી દષ્ટિ સામાન્ય રીતે એમની કવિતા તરફ વળતી નથી, એમની કવિતાએ કમાઈ આપેલી એમની કીર્તિ તરફ વળે છે. મધ્યકાલીન ઉપમા વાપરુ તો આપણે ફાસીમાં જ બેઠી ગયા હોઈએ એવુ લાગે છે, એ દાસી જેની પરિચ્છાદિકા છે તે રાણી તરફ તો આપણું ધ્યાન જ જતું નથી. હું રવીન્દ્રનાથ વિષે લખણા સાંભળું છું તે જાણામા વાંચું છું. બધામાં એક જ વાત ન્નેઈ હું કે સૌને રવીન્દ્રનાથની કવિતાએ કવિને અને સાથેસાથ કવિની જન્મજૂમિને આપેલી કીર્તિની જ પડી છે. બધા જ જાણે કે એક વાત ગાઈ રહ્યા છે કે રવીન્દ્રનાથે અમારા દેશનું નામ દુનિયામાં ગાજતું કર્યું, રવીન્દ્રનાથે અમારી એક સચેત પ્રજા તરીકે ઝણના કરાવી, આ દીનહીન દેશમાં પછુ મહાન પુરુષો સંભવી શકે છે એ શક્યતા તરફ જગતની આંખ ઉઘાડી.

પછુ રવીન્દ્રનાથની મહત્તા સમજવાનો આ સાચો માર્ગ નથી. આ તો એવું થયું કે રવીન્દ્રનાથ મહાન હતા કેમકે એમણે અમને બહારની દુનિયા સમજ મહાન બતાવ્યા-એમ જણે આપણે કહેતા ન હોઈએ.

ત્યારે કોઈ પછુ પ્રજાનો આત્મપાત થયો હોય છે ત્યારે એનો વીરપૂજનો-વિશૂતિપૂજનો-વિધિ તે આત્મપૂજનો જ વિધિ બની જાય છે. આપણે નૈવેદ્ય દેવને જરીકે બતાવીને પછી પોતે જ આરોગી જઈએ છીએ એના જેવું જ કાંઈક, અંગ્રેજ પ્રજાએ શેક્સપિયરનુ, ખાસ કરીને આ દેશમાં, યું કર્યું છે તે તરફ નજર કરો. પરદેશી ભાષાના માધ્યમ દ્વારા કેળવણી આપવી એ પતિત પ્રજાને ચાલુ યુવામીમાં રાખવાનો પ્રકાર આપણે સાંસ્કૃતિક તેજોવધ કરવા માટે પૂરતો કાર્યકર હતો. પછુ એને સફળતાથી ચોળ્યામાં શેક્સપિયર જેવા પાસે પછુ હીક કામ લેવામાં આવ્યું છે. પરદેશી અને દેશી પ્રોફેસરોએ આપણા ચિદાકાશમાં એ એક શબ્દ ભરી મુક્યો: શેક્સપિયર ! શેક્સપિયર ! આપણી ઠીંગરાઈ ગયેલી બુદ્ધિનો તેજોવધ કરવાનો જ એ એક પ્રકાર, આપણી ઉપર વર્ચસ્વ સ્થાપવાનો એક સૂક્ષ્મ-અને તેથી વધારે ભયંકર-પ્રકાર. અહીં શેક્સપિયરની પાસેથી એના જાતભાઈઓએ સિવિલ સર્વિસના એક માણસનુ જ કામ લીધું અને આ સિવિલિયનને તો ન પગાર, ન પેન્શન. એ તો પછી કોલેજમાંથી ફરીને કોલેજના માદગીની ફરજિયાત વેરેશન તમને મળે અને ત્યાં મુખીમાં શેક્સપિયર તમે ગુજરીયાં વેચી ચૂક્યા ન હો ને હાથે ચડી જાય અને જરી એની ઝાળખાણ કરવા તમે લવચાઓ ત્યારે તમને એની અપૂર્વ મહાન પ્રતિભાનો સ્પર્શ થવાનો હોય તો ચાલ. ત્યાં મુખી તો જાણુતરંગાળામા તમારે માથે મારેલો એ એક હાથ જ રહેવાનો. આપણે આપણા કવિને પછુ બહારની દુનિયાને માથે મારવા છુટકીએ છીએ ? તો તો આપણે આપણા કવિને બંધે આપણે

એની ઉપર લાહેલી આપણી પોતાની ચિત્તિને જ અર્થ આપી રહ્યા છીએ.

કવિએ આપણી સંસ્કૃતિના એક પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કર્યું હતું, જગતના દરબારમાં એ આપણા દેશના એક વગર પગારના એકચી હતા, માટે આપણે એને માન આપવું છે? તો તો એ મુખ દેસી લેશે. તોએલ પ્રાઇઝ મળ્યું સારે તે મળવામાં જે મિત્ર મુખ્યત્વે. કારણજૂત હતા તે રેપ્રેસેન્ટીવને કવિએ પ્રયત્ન જે પત્ર લખ્યા તેમાં અકબાઈને એક વાક્ય લખ્યું હતું: 'They honour the honour in me and not myself-મારા દેશભાઈ એ મારી જે માન-

પાત્રતા છે તેને માન આપે છે, મને નહિ.' કવિ એ અત્યારે પણ આપણને એતા-સાંભળતા હોય તો એમને ફરી એ જ ઉર્ગાર કાઢવા વારે ન આવે એ આપણે નેતું નેપોએ.

એ આપણી સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ હતા, શિક્ષક-કાર હતા, ચિંતક હતા, રેપ્રેસેન્ટીવ હતા એ બધું ખરું પણ એ બધું આનુષંગિક છે-ગીત છે. પ્રધાન વસ્તુ તો એ છે કે એ કવિ હતા. અને આજે એ ટકવાના હશે તો તે પણ માત્ર કવિરૂપે. એ રૂપ જ એમનું સાચું. એને આપણે અર્થ હો-એમની કીર્તિને, એમના દેશકર્ષને, એમના શિક્ષાદાનને નહિ.

૨

આપણી દષ્ટિ કવિતાને છોડીને તેની કીર્તિ તરફ વળે ત્યારે એ વાત બને: કાં તો આપણે એ માધ્યમિનીથી ગાંડા બની જઈએ અને પેલો માણસ જેની હૃદયમાં સ્થાપના કરવાની હતી તેને મસ્તક ચઢાવીને નાંચીએ, અથવા તો એથી પણ વધારે લીધા એવા બીજા અધિકારી એ ફરી એમની કે કવિને કીર્તિ શા કારણે મળી તે બેદા-પ્રયત્ન કરીએ અને એ કારણોનું જ મહત્ત્વ કરીએ. કવિને ટાગવાના એ બંને પ્રકાર છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. એમાંથી પહેલા વિશે તો હમણાં જ કહ્યું છે, બીજા વિશે બે શબ્દ જરૂર છે.

ધણા ટાગોરની મહત્તાને એમની સાધનસંપન્નતા આગળ કરીને ઘટાવે છે. 'પ્રિન્સ હારકાનાય' ના એ પૌત્ર, ઘેર મોટી બગીચ, સરુદિનું જીવન, આલુબાજુ બેવાનું જ નહિ, સહેજે પોતાની શક્તિને એ કવિતામાં યોજી શક્યા. બીજા એમના ઘરના વિશિષ્ટ વાતાવરણ વડે પણ ટાગોરની મહત્તાને ઘટાવે છે. પિતા દેવેન્દ્રનાથ તે મહર્ષિ, મોટા ભાઈ 'બડો દાસ' દિન્દેન્દ્રનાથ તે તપસ્વી, એ વાતાવરણમાંથી ટાગોર ન નીપજે એની જ નવાઈ, એમ કહેવામાં આવે છે. તો કોઈ વળી એમના મિત્રરંદ અને તેમાંથી ખાસ કરીને એન્ડ્રુએ આગળ ધરીને કહે છે કે એના મિત્ર મળ્યા એટલે ટાગોરને મહત્ત્વ મળ્યું.

આ વાતો બાલિશ છે, સારે દેશણેથી રસુ થતી ન હોત તો ઉલેખને પણ ભાગ્યે જ પાત્ર હોય. ઉલ્લી વસ્તુ પહેલી લઈએ. પચીસેક વરસ પહેલાં મુદ ટાગોરે પણ એ અકબામણુ પ્રદર્શિત કરી હતી (રેપ્રેસેન્ટીવ આગળ એક પત્રમાં). ધણા એમ કહેતા હતા કે એ તો એન્ડ્રુએ લીધે ટાગોર આગળ આવ્યા, તો કોઈ એમ કહેતાં પણ ન અચકાતા કે ચીતાંજલિમાં જે કાંઈ આકર્ષક છે તે તો પ્રસ્તાવના-કાર રૂબરૂ. બી. ચીટસની પીછીનો પ્રસાદ છે. ચીટસે જરૂર બેચાર દેકાણે સુધારા સૂચવ્યા હતા, પણ એથી વિશેષ કશું જ નહિ. એવામાં રેખટ' બીજા એક કાવ્યસંગ્રહનું સંપાદન કરતા હતા. તેમાં એમને કબીર અને ટાગોરની કૃતિઓ લેવી હતી. ટાગોરના કાવ્યમાં એમણે સુધારા સૂચવ્યા. ટાગોરે કહ્યું, ભાઈ, હવે તો જગતને મારી કાલીવેલી વાણી જ સાંભળવા દો. એમાં સત્ત્વ દશે તો લોડને ગમશે. હા, વ્યાક-રંજુની બૂલ હોય તો જરૂર સુધારી લેએ. ગ્રંથેશ કાંઈ મારી માતૃભાષા નથી. (પોતાના અંગ્રેજ માટે ટાગોર હવેમાં સંકાય અનુભવતા એ આપણે ખંભાત મુખીના ગ્રંથેશથી તાલુબ થનારાઓએ જાણવા નેતું છે.)...આમ ઉઝીનાં આનુષંગિકોથી એાપવા એમનું મન કદી જ તૈયાર ન હતું. આ તો નાની વાત છે. મદાન પુરુષોની મહત્તા, પણ, ધણીવાર આવા નાનકડા

પ્રશ્નો સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલી હોય છે. ટાગોરના આરિયનું મોટામાં મોટું^૧ લક્ષણ હોય તો તે મારે મન એમની બૌદ્ધિક પ્રમાણિકતા- intellectual honesty-છે. પોતે જેવા હતા તેવા જ દેખાતું એમાં એમણે કદી ભય અનુભવ્યો નથી. પોતાને જેવું સમજાય તેવું જ આચરતું એમાં એમણે પાછી પાની કરી નથી. પોતે દેશદાઝથી અળતાળળતા હતાક, વચા-શક્તિ દેશનેવામાં સમય પણ આપતા હતા, પણ ત્યાં એમને કંઈક જુદું^૨ સમજાયું અને રાજકારણનું કીર્તિ^૩ કમાવાનું તાનું અને તૈયાર હોય છાંડી દઈને 'એકના ચલો રે'^૪ કરતા પોતાને માર્ગે વળી ગયા. અસહકારનો પ્રથમ જીવાળ પુરજોશમાં હતો ત્યારે જન-તાનાં તમામ અનિષ્ટના કારણરૂપ શાહવાદની સંકુચિત-તામાં આપણે ક્યાં ફસાયા એવો સ્પષ્ટ પ્રશ્ન એમણે અસહકારના પ્રણેતા સામે ફેંક્યો હતો. એ કહેવું એ તો ગાંધીજીની લોકપ્રિયતાના અનર્ગળ પ્રવાહમાં સામે પૂરે જવા જેવું હતું, પરદેશી રોમેરોલાં જેવા તટસ્થ સમજાવી દ્રષ્ટાઓ સિવાય એને વચાર્થ^૫ રીતે જોનારા આ દેશમાંથી કાઢ ન તીકળ્યા હોય તો તેની નવાઈ પણ શી ફઃ તેવો જ બિહાર ધરતીકંપ વિશે જ્યારે ગાંધીજીએ એને સવર્ણોના હરિજનો પ્રત્યેના વર્તાવના વિષાકરૂપે જોળખાવ્યો ત્યારે એમાં રહેલા કાર્વ-

કારણસંબંધના અભાવ વિશે ધ્યાન ખેંચવો કદું ધમ^૬ ક્ષવિએ અજગ્યો હતો. તે પહેલાં પૂનાકરારવાળા અપવાસમાં પોતે ગાંધીજીની તહેનાતમાં જઈને જોખા હતા, પણ ફરી ૧૯૩૩માં એકવીસ દિવસના અપ-વાસ ગાંધીજીએ આદર્શ ત્યારે ક્ષવિએ પોતાનો કચવાટ સ્પષ્ટપણે રજૂ કર્યો હતો. આદિમક સહુદયતાનો ખીન્ને મોટો દાખલો તો એસી વરસે એમણે પોતે કરેલા એકરારમાંથી મળી રહે છે. ક્ષવિ પહેલેથી પશ્ચિમના પ્રશસક હતા-પૂનર્-કદીએ તોયે ચાલે. ગીતાંજલિમાં કહે છે:

પશ્ચિમે આજિ ખુલિયાછિ દાર,

સેધા હતે સમે આને ઉપદાર.

પશ્ચિમ-ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડ-માટેનું માન એ પેઢીના માણસોમાં શાં શાં કારણેથી જન્મ્યું હતું તે આપણને નવીનીતે અત્યારે સમજાવું ડુધંદ છે, કેમકે તેઓએ જે ઇંગ્લેન્ડ જોયું તે આપણે જે જોયું તે બનેમાં ભારે ફેર છે. એમણે જોયેલું ઇંગ્લેન્ડ મહાન-લાવ પાઈટ, કોમ્પન, ગ્રેડરન આદિનું. આજે ઇંગ્લેન્ડ જુડું જ છે. પણ એ ફરક સમજતાં ક્ષવિએ જે અંગ્રેજને હૃદયના સિંદાસન પર બેસાડ્યો હતો એને હાથ પકડીને ત્યાંથી દૂર કરતાં આવીશ અનુભવો નથી. સ્તવના સેવકો ફુનિયામાંથી એકવાર ખાલી-હાથે-ખાલી હાથે-વિદાય લેવાવારો આવે તો તેને માટે પણ હર્ષશોક રાખતા નથી.....આવા મહાનુશાવને પોતાને મોટે ધર્ષને એમ કહેવું પડે કે પાટ્ટસે તો મારી પહેલી ચોપડીમાં મદદ કરીતે ?-તે પછીનું તો મારું જ ગાંડુંથેવું છે ને ? એ ઉપરથી મારે ન્યાય હો !-એ આ સંસારની કેટલીક અનિવાર્ય વિચિત્રતા-ઓમાંની એક છે. અને એ-ફૂંક પારોથી ક્ષવિ પોતાની શક્તિ ઉછીની લેતા એમ માનતા અને મનાવનારા-જોને તો શું કદીશું ? ક્ષવિના તો એ પરમમિત્ર, આખી અંગ્રેજ જનતા વિશે પોતે નિર્માનત ધયા, નિરાશ ધયા, તે પછી પણ જે સંનપુરુષને લીધે અંગ્રેજ પ્રગ્ન મારે ક્ષવિના દિલમાં ઉપકારસ્થિત હતી, એવા એ હૃદયજનન હતા. એમની સામે ક્ષવિના મોઢામાં બચાવના શબ્દો ન શોભે. પણ આપણે નાના માણસો એક પછી યાદીએ કે બચા, એ-ફૂંકે ટાગોરને ટાગોર

૧ * નાને મોટે મોટી વાત કરવા જેવું છે છતાં એક વસ્તુ કહ્યા બગર રહી રાખતો નથી : શ્રી. રવીન્દ્રનાથના અવસાન સમયે મહારાષ્ટ્રના ઉદ્દનારા હાસ્યલિંક (કવિને એરશે વરસ યનાં મોકલેલા સંદેશો જેવા) અને ઉત્તમ હરો એવી મજા હતી કવિ પોતાના કરતા જુદી જ જાતની પ્રતિભાવાળા હોવા છતાં તેમને, રાત ઉભરમસ કરીને સંદેશો આપનારા બીજાઓ કરતાં હંબર દરજ્જે ગાંધીજી વધારે સમજ જોનારા છે, કેમકે કવિજન ધ્યા અને નીંદીસકર જેમ એક જ વિચિત્રજનનાં શૃંગો છે તેમ બને એક જ મહાસંસ્કૃતિનાં મૂર્તિમંત શિખરો સમા છે પણ જાપાના શું વાચકો મજબૂ ? ગાંધીજીએ કવિને 'રાષ્ટ્રવાદી માનવતાપ્રેમી' ('nationalist humanitarian') ક્યા. કવિનું મૂલ્ય એની રોવામાનથી જ ક્યું એ વિશે કંઈ કહેવું નિરર્થક છે. ગાંધીજી પરમ સેવક હોઈ પોતાની આખે જ માથ કાઢે. પત્ની વીસ વરસ પહેલાંના તકમરી રાખે 'નેસનલિસ્ટ'-'રાષ્ટ્રવાદી' કવિને મોટે ભેંઈ મારા કાન ચમક્યા હતા.

ખનાવ્યા તો એન્કુડ પોતે જ ટાગોર કેમ ન થયા ? સફાઈએ એ બંને મહાપુરુષો આપણા કરતાં વધારે ઝાલા હતા અને તેઓએ પોતપોતાનું વ્યક્તિત્વ જ દાખવ્યું અને આપણને પરિણામે કવિવર પણ મળ્યા અને દીનપંથુ પણ મળ્યા.

ટાગોરકુટુંબની પરંપરાગત સંસ્કારસમૃદ્ધિનો મૂર્તિમંત અર્થ તે કવિ ટાગોર-એ રીતે રવીન્દ્રનાથની મહત્તા ધટાવવા જનારાઓ પણ બરાબર કરતા નથી એમ મને લગ છે. એવો ધનિષ્ઠ બાહ્યશ્રય પણ કવિ-પ્રતિભાનો નિરન્ય હેતુ ન હોઈ શકે. મારા એક મુરબ્બીએ કહ્યું કે એમણે ત્યારે કવિને પૂછ્યું કે કવિ તે જન્મસિદ્ધ (born) હોય છે કે પરિસ્થિતિ-સિદ્ધ (made) હોય છે ? ત્યારે કવિએ જવાબ આપ્યો કે પરિસ્થિતિસિદ્ધ, અને ઉમેર્યું કે પોતે પોતાના પિતાએ આપેલા અને ચોમેર વેરેલા સંસ્કારનું પરિણામ હતા, વગેરે વગેરે. મારે કહેવું જોઈએ કે કવિ ત્યારે શું એમ કહે કે, 'ના, ના, હું તો જન્મ-સિદ્ધ કવિ છું ? કવિમાત્ર એવા હોય છે.' કવિ તો એવો પ્રભુશક્તિનો જ ઉત્તર આપે. પણ આપણે જો 'માનીએ તો બૂલ આપણી. મમ્મટે કાવ્ય-સંજ્ઞાના હેતુએ ધણા ગણાવ્યા છે, પણ છેવટે તાત્કાલિકાએ એને તોંખા વગર આશું નહિ કે ભાઈ, પ્રતિભા વગર બધું થતું છે. પ્રતિભાસક્તિ વગર કાવ્ય પ્રસાર કદીકે તેણે ઉપદસનીય નીવડે. (શક્તિઃ કવિત્વઃ કવિરૂપઃ સંસ્કારવિશેષઃ, ચો વિતા કાવ્યં ન પ્રસારેત્, પ્રવર્તં વા તપદ્વતીયં સ્વાત્ ૧.) ટાગોરકુટુંબનું સંસ્કારી વાતાવરણ ધણું ધણું ત્યારે એક અનુકૂળતા તરીકે ગણાવી શકાય, કારણ નહિ. એવા ઉચ્ચ સંસ્કારો અને સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય આદિ જો બધાંની કિંમત ઓછી આંકવાનો આશય નથી; આશય છે એટલી જ એક વાત કહેવાનો કે એ બધાં મીઠાં છે, રડાં રૂપાળાં છે, પણ એની કિંમત તો એકઠા (પ્રતિભાનો) આગળ આવીને એકા હોય ત્યારે છે.

ટાગોરના ગર્જશીર્મતપણને એમની મહત્તાના કારણરૂપે આગળ ધરવામાં આવે છે એમાં પણ એવી જ બૂલ ચાલ છે. પેસાના દગ્ગામાંથી કંઈ ટાગોર બને ? આ મતની દૃષ્ટિ તે આપણી અપખતા જ.

સૂચવે છે. આપણી દૃષ્ટિ કૃષ્ણની સોળસો ગોપીઓ ઉપર બળ છે, ટાગોર કલાકિના કલાકા સુધી મોટા આપના સામે ખેસી આવવવા અને વચ્ચેને કેમ ગોઠવવાં તેની તાલીમ લેતા તે તરફ બળ છે; એક પણ શસ્ત્ર વગર કસોના સામનો કરવાની કૃષ્ણની સાહસ-શક્તિ અને શક્તિ તરફ જતી નથી, દિનશત અનન્યપો હોય એમ કવિતાની રચના કરતી ટાગોરની સાધના પ્રત્યે જતી નથી.

અને પેસાની જ વાત કરતા હો તો ટાગોર ઉપર એ ખાતરમાં પણ ઓછી ગુજરી નથી. હિંદી અર્થ-સાત્રની વિગતોથી ગણકાર હશે તેને થાંદ આપવાની જરૂર નથી કે ટાગોરકુટુંબને આર્થિક સહારો દીધેલો એ વાતને સરકાર કેવા મોટા એક સત્કૃત્ય તરીકે ગણાવે છે. નબળાં વરસો આવ્યાં ત્યારે આપણા કવિ ગમીર ઉપર જઈને રહ્યા, એથી જાણો એમને તો કાપ્પો જ થયો. લોકશૂન્યના યદ્યથરનો પ્રત્યક્ષ પરિચય વધારે નિકટતાથી અને ગાંઠરૂપે થતાં કવિ-ધર્મની સાધનામાં જે કંઈ ખૂટતો અંશ હતો તે ઉમેર્યો. શાંતિનિકેતનની પરખ દેશપરદેશના વૃષાત યાત્રીઓ માટે એમણે ગેસ્ટાઉસી તેને નિમિત્તે પણ એમને આર્થિક લાંસના મૂળખાવનારા પ્રસંગો આવ્યા જ હશે. જેમણે ગેરજા માન્યનું કુટુંબ પણ સલાવવાની જવાબદારી ઉઠાવી હશે તેમને ભાગ્યે જ કહેવાની જરૂર હોય કે જેણે આવી મોટી એક સારથા, આપણો રૂઢિપ્રયોગ કરું તો, ગંધ વેંદારી હોય તેને બારીક પ્રસંગોની ખોટ ન જ રહે. પચોતર વરસો પણ, પેસા ખૂલ્યા એટલે, કવિ નાટકમંડળી લઈને ગામ ગણના નીકળ્યા હતા એ જોના ખ્યાન બદલ છે ? ત્યારે કવિ આપણા જાનના 'સપ્લાય એન્ડ ડિમાન્ડ' (સાંચ અને આવડો)ના સિદ્ધાન્તનો હોય કાદવા બેડા હતા ? આપણે એમની બાપુડી સમૃદ્ધિને આગળ કરી એમની પ્રતિભાનું દર્શન કરવાનું ચૂકી ન જઈએ. જાનનાં માનાપમાન, કાર્યઓ, અધ્યાપનાઓ, કુટુંબો-એ બધાંના સારો એવો પરિચય એમને પણ ઘણો જ દમે. માત્ર એ બધું એ છોડી દેવા, પોતાના સ્વયંથી વડા દિન કરી એ બધું એમને જાનને પાછું આપ્યું નહિ. મદદરે તાલાવતો પીપા

କୃଷ୍ଣା

